

مکتوبات شریف سوانح حیات

امام العارفین

سید محمد راشد رومی قادیانی

۱۳۳۳ھ - ۱۳۴۱ھ

مکتوب

دکتر نذیر حسین سکندری

ناشر

مدرسہ ضیعة الهدی
شام پور جالندھر
پنجاب

تحقیقی مقالو

براء پی۔ ایم۔ ڈی۔ اسلامک کلچر
سنت یونیورسٹی ہامشورو

مکتوبات شریف

حضرت پیر سید محمد راشد روفی ذی رحمۃ اللہ علیہ
جو سنتی ترجمو

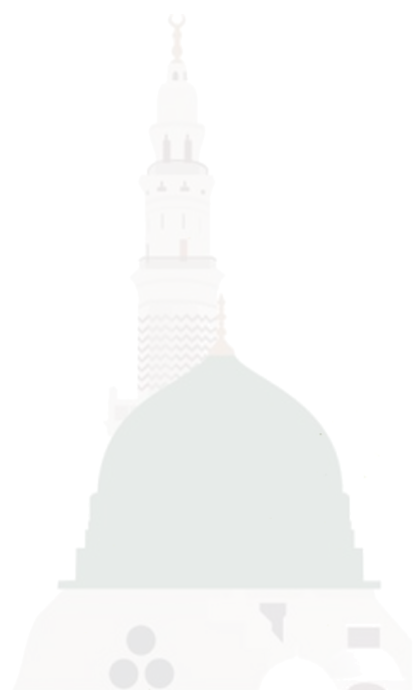
سوانح حیات

محقق: ڈاکٹر نذیر حسین سکندری

ناشر:

مدرسہ صبغة الهدی

شاہپور چاکر

ڪتاب جاسمورا حق ناشر وٽ محفوظ آهن

رحمة الله عليه

مکتوبات شريف پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي

ڪتاب جونالو:

جو ترجمو ۽ سندن سوانح حيات

عارف بالله خليفو محمود نظاماڻي رحمۃ الله عليه

جامع:

ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري

تحقيق:-

مولانا قربان علي سڪندري

پروف ڊسندڙ:

پتو بردارن ڪمپوزنگ سينٽر

ڪمپيوٽر ڪمپوزنگ:

لطيف آباد ۽ حيدرآباد سنڌ

فيض محمد پتافي سڪندري حيدرآباد

معاون ڪمپوزنگ:

جولاءِ ۱۹۹۶ء - صفر المظفر ۱۴۱۷ھ

پهرئين اشاعت:

هڪ هزار

تعداد اشاعت

ٽائپل ۽ اشاعت نگران: مولابخش سڪندري، ڪراچي

احمد برادر س پرنٽرز، ڪراچي

مطبع:

مدرسہ صبغة الهدى، نيوا لوني شاه پور ڇاڪر

ناشر:

۲۲۵ روپيا

قيمت:

خصوصي معاون

عاليجناب مير محمد خان وساڻ

عالي جناب عزت مآب مير محمد خان وساڻ صاحب (شهادت پور)

هن مکتوبات شريف کي پنهنجي ذاتي خرچ سان ڇپائي پڌرو ڪيو

آهي. الله تعاليٰ کين پنهنجي حبيب ڪريم صلي الله عليه وسلم جي طفيل

دارين جي سعادت ۽ دين دنيا جون برڪتون نصيب فرمائي. آمين

ملڻ جوهنڌ

مدرسہ صبغة الهدى نيوا لوني شاه پور ڇاڪر ضلع سانگهڙ سنڌ

شبیه مبارک اعلیٰ حضرت پیر سید
شاه مردان شاہ ثانی (پیر پاگڑہ ہفتم)
سجادہ نشین درگاہ شریف پیر جوگپوٹ (کنگری)

* انتساب *

اعليٰ حضرت مرشدي ومربي پير سيد شاهمردان شاه ثاني

* جن جي نظر عنايت سان هي ڪم سرانجام ٿيو.

* جن جي فيض عام سببان، جمعيت علماءِ سڪندريه جي عالمن جي

جماعت جو وجود نظر اچي ٿو.

* جن جي خصوصي توجه سان پوري سنڌ ۾ سوين ديني ادارا مسلڪ اهل

سنت ۽ دين متين لاءِ خدمتون سرانجام ڏئي رهيا آهن.

* جن جي سرپرستيءَ ۾ ملڪ و ملت جي حفاظت ۽ جهاد لاءِ هزارين حر مجاهد

هميشه ڪمر بستہ رهن ٿا.

* جن جي وسيع النظري ۽ فراخ دلي سببان، ڪيترائي ڪمزور ۽ مسڪين محفوظ

رهن ٿا.

* جن جي وسيع ۽ شاهي دسترخوان تي، ڪيترائي يتيم، حاجتمند ۽ محتاج

هروقت پنهنجون مرادون ماڻي رهيا آهن.

ڪچا پي قبول ٿين، آيل آديسين جا

جي منجهه حضور اچن، تن جالٽا حق حساب جا.

ڊاڪٽر نذير حسين سڪندري

ليکڪ

پير سيد صبغة الله شاه شهيد

ڊگري ڪاليج سانگهڙ

به اکر

از رشحات قلم ابو البیان، حضرت علامہ، مفتي اعظم
مفتي عبدالرحيم سڪندري
 پرنسپال مدرسه صبه الهدی شاه پور چاکر، ضلع سانگھڙ

بِسْمِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى

زیر نظر ڪتاب، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي قدس الله سره
 العزيز جن جي مڪتوبات شريف جو سنڌي ترجمو آهي.

اصل ڪتاب ”عربي ۽ فارسي“ ۾ لکيل آهي. لغت ۾ ”مڪتوب“ معنيٰ هٿ سان
 لکيل خط، جنهن جو جمع آهي. مڪاتيب ۽ مڪتوبات.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي قدس الله سره العزيز جن جي
 مڪتوبات شريف، تصوف جي انهن چند ڪتابن مان هڪ اهم ڪتاب آهي، جيڪي
 تصوف جو علمي سرمايو آهن. مثلاً فتوحات مڪيه، مثنوي مولانا روم ۽ مڪتوبات
 امام رباني مجدد الف ثاني، وغيره.

پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن جي مڪتوبات شريف ۾ هيءَ خصوصيت
 نمايان آهي ته ان ۾ شريعت ۽ حقيقت کي هڪ هنڌ، ڪري ڏيکاريو ويو آهي.

شريعت ۽ طريقت جو جيڪو جدا تصور عام صوفين ۾ صدين کان مروج هيو، ان
 کي هن مڪتوبات شريف ۾ ختم ڪيو ويو آهي. شريعت ۽ طريقت بابت حضرت پير
 سائين روضي ڌڻي عليه الرحمه والغفران جن جو مسئلڪ هن طرح آهي:

هڪ پيري پاڻ فرمايائون ظاهر وارا، شريعت، طريقت حقيقت ۽ معرفت جو هن
 طرح مثال ڏيندا آهن ته شريعت سٿڻ جي مثال آهي ۽ طريقت پهراڻ جي مثال، حقيقت
 چادر جهڙي ۽ معرفت دستار سمجهڻ گهرجي، مگر اسان جو مذهب ۽ طريقو اهو
 آهي (ظاهر وارن جي برخلاف) شريعت ئي اسان لاءِ دستار ۽ مٿي جو ڇٽ آهي. (ملفوظات
 شريف ص ۸۶ ج ۱).

سندن مٿئين فرمان مبارڪ مان صاف ظاهر آهي ته شريعت، طريقت آهي ۽ طريقت، شريعت. بلڪ هيئن چوڻ مبالغو نه ٿيندو ته سندن مسلڪ مبارڪ موجب سڀ ڪجهه شريعت ئي آهي.

مکتوبات شريف ۾ ڇا آهي؟

پاڻ وقت بوقت پنهنجي باڪمال خليفن ۽ همعصر جيد عالمن کي سندن سوالن جا جواب لکي روانه فرمائيندا هيا. تصوف ۽ طريقت جي ڏکين مسئلن کي حل ڪرائڻ لاءِ سنڌ جا مشهور عارف ۽ عالم، حضرت جن ڏانهن رجوع ڪندا هيا، ته پاڻ اسرار حقيقت جي طالبن، راه طريقت جي سالڪن جي تسلي لاءِ کين تفصيلي تحقيقي خطن مبارڪن ذريعي کين مطمئن ڪندا هيا. جن جي روشنيءَ ۾ حق ۽ حقيقت جا متلاشي پنهنجو ”گوهر مقصود“ حاصل ڪري وٺندا هيا.

مکتوبات شريف کي ڪتابي صورت ۾ گڏ ڪرڻ جي سعادت، حضرت جن جي باڪمال خلفي عارف بالله محمود فقير نظاماڻي ڪڙڻي شريف وارن کي نصيب ٿي. جنهن جا مختلف نسخا، سنڌ جي ڪتب خانن ۾ محفوظ رهندا آيا.

اڄ کان ٻاويھه سال اڳ، اسان جي پياري دوست مرحوم حاجي نواز علي چٽڙ (وٺل سرھاري ضلع سانگھڙ) جي معرفت اسان کي مکتوبات شريف جو هڪ نادر نسخو هٿ آيو، جيڪو نهايت حسين قلم سان لکيل آهي. حسن اتفاق ڪٿي چئجي جو ان نادر نسخي ملڻ کان چند ڏينهن بعد، درگاه شريف حضرت پير سائين پاڳاره مدظلہ العالي جن جي جامع مسجد جو خطيب، سنڌ جي عظيم ديني درسگاه جامع راشديه جو مھتمر، استاد العلماء حضرت علامہ مولانا محمد صالح صاحب نور اللہ مرقده جن، اسان وٽ مدرسه صبغة الهدى شاهپور ڇاڪر (شاخ جامع راشديه درگاه شريف) ۾ دعا فرمائڻ لاءِ تشريف فرما ٿيا. سندن خدمت مبارڪ ۾ مٿيون مکتوبات وارو نسخو پيش ڪيم ته پاڻ ڏسڻ شرط، اکين تي رکي، آبديده ٿي ويا ۽ بار بار فرمائيندا رهيا، بابا خدا ڪري جو منهنجي حياتي ۾ مکتوبات شريف جو ترجمو ٿي شايع ٿئي. ڪافي دير تائين مکتوبات شريف کي سيني سان لاڻي، باري تعاليٰ جا شڪرانا بجا آڻيندا رهيا ۽ بي انتها خوشيءَ جو اظهار فرمائيندا رهيا.

حضرت استاد سائين عليه الرحمة جا اهي الفاظ، اڄ به فقير راقم الحروف جي ڪنن ۾ گونجي رهيا آهن جو فرمايو هيا ٿون ته زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو مون کي مدرسه صبغة الهدى شاهپور ڇاڪر ۾ مکتوبات شريف جي زيارت نصيب ٿي آهي ۽ الله تعاليٰ

کان دعا آهي ته مدرسه صبغه الهدى کي ئي هن بي بها سرمايي جي ترجمي ڪرائڻ ۽ شايع ڪرڻ جي سعادت نصيب ٿيندي.

الحمد لله والمنه جو منهنجي نهايت ئي شفيق ۽ مهربان، فياض استاد سائين عليه الرحمه جي دعا مقبول ۽ منظور ٿي آهي، جو مدرسه صبغه الهدى شاهپور ڇاڪر جي نوجوان فاضل، منهنجي ننڍڙي ڀاءُ عزيزم ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري، طول الله عمره کي مڪتوبات شريف جي ترجمي ڪرڻ ۽ صاحب مڪتوبات شريف جي سوانح حيات تي لکڻ جي سعادت نصيب ٿي آهي، ۽ ان جي شايع ڪرڻ جي سعادت وري مدرسه صبغه الهدى شاهپور ڇاڪر جي ڀاڱي ۾ آئي آهي.

عزيزي ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري (ليڪچرار گورنمنٽ پير سيد صبغه الله شاه شهيد) کي تحقيقي ۽ علمي ڪم جو شوق دامنگير ٿيو، جنهن اڄ کان تقريباً نو سال اڳ سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو (حيدرآباد) ۾ داخلا وٺي تحقيقي ڪم شروع ڪيو، ۽ پنهنجو موضوع ”مڪتوبات شريف جو ترجمو ۽ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي عليه الرحمه جي سوانح حيات“ منتخب ڪيائين، ستن سالن جي محنت ۽ رات ڏينهن جي جاکوڙ کان پوءِ ”جوينده يا بنده“ جي مصداق فبروري ۱۹۹۴ ۾ پنهنجي منزل مقصود کي پهچي پي ايڇ - ڊي جي ڊگري حاصل ڪيائين.

اين سعادت بزور بازو نيست

تانه بخشد خدائے بخشنده

مڪتوبات شريف جو مالڪ ڪنهن تعارف جو محتاج نه آهي. اوهان اڳتي هن ئي ڪتاب ۾ سندن زندگي جو تفصيلي احوال پڙهندا. آءٌ هت صرف هي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته حضرت جن جيئن معرفت جا آفتاب هيا، تيئن ظاهري علمن جا بي بدل عالم پنهنجي وقت جا عظيم محدث ۽ مفسر، تصوف ۽ تاريخ جا ماهر، لغت ۽ فقه جا بي نظير محقق، ۽ برجسته مصنف ۽ مفتي ٿي گذريا آهن. حضرت جن لاءِ گهڻو ڪري سنڌ جا ماڻهو هي راءِ رکندا آهن ته پاڻ صرف برگزيده ۽ باڪمال پير هيا. پر سندن مڪتوبات شريف جي مطالعو ڪرڻ کان بعد معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ جيئن رشد ۽ هدايت جي زور دار شمع روشن فرمايائون جو روزانه هزارين ماڻهو پتگن وانگر مٿن قربان ٿيندا رهندا هيا تيئن وقت جا جيد عالم ۽ تصوف ۽ طريقت جا روحاني پيشوا به هر وقت، کانئون پنهنجا علمي عقده حل ڪرائڻ لاءِ هميشه حاضريون ڀريندا رهندا هيا، هر وقت سندن خدمت ۾ جيئن فقيرن،

ڏاڪرن ۽ زاهدن جون پلٽيون لٽيون پيون هونديون هيون، تيئن عالمن جا انبوهه، وٽن موجود ڏسڻ ۾ ايندا هيا. محترم غلام رباني آگرو صاحب جي بقول:

حضرت روضي ڌڻي عليه الرحمة جي فيض جو سنڌ اهڙو نظارو نه ڏٺو ۽ ڏسڻ ۾ آيو. اهڙي باڪمال ۽ برگزيده پير، عارفن جي امام، سنڌ جي ولين جي سرتاج حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي قدس الله سره العزيز جن جي مڪتوبات شريف ۽ سوانح حيات شايع ڪرڻ جي سعادت مدرسه صبغة الهدى شاهه پور چار (شاخ جامعہ راشديه درگاه شريف) حاصل ڪري رهيو آهي. جنهن لاءِ هي ناچيز باري تعاليٰ جي بارگاهه ۾ سرسجود ٿي شڪر بجا آڻي رهيو آهي. دعا آهي الله تعاليٰ، اسان جي فاضل محترم ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري صاحب کي مزيد خدمت ڪرڻ جي توفيق نصيب فرمائي.

بي انصافي ٿيندي جو آءٌ پنهنجي نهايت واجب الاحترام عزت مآب جناب مير محمد خان وساڻ صاحب، شهداد پور وارن جو تذڪرو نه ڪريان جن نهايت خلوص ۽ عقيدت سان مڪتوبات شريف جي اشاعت جو سمورو وزن پنهنجي سر تي کڻي، مالي امداد ڏئي، هي سعادت حاصل فرمائي آهي. الله تعاليٰ کين پنهنجي حبيب ڪريم صلي الله عليه وسلم جي طفيل ديني ۽ دنياوي سعادتون ۽ نيڪ بختيون نصيب فرمائي. آمين بجا حبيبہ الڪريم وصلي الله تعاليٰ عليه وآله واصحابہ اجمعين.

فقير عبدالرحيم سڪندري

خادم ومهتمم مدرسه صبغة الهدى

شاهه پور چاڪر

۲۱- اپريل ۱۹۹۶ع

۲- ذو الحج سن ۱۴۱۶ھ

فهرست

صفحو	مضمون
۱۸	مهاڳ باب اول فصل پهريون
۲۶	راشدي خاندان جو احوال
۲۷	شاه صدر لکي فصل ٻيو
۳۳	شجره نسب سيد محمد بقا شاه لکياري
۳۳	پيدائش سيد محمد بقا شاه لکياري
۳۵	طريقت ۾ قدم
۴۱	شادي ڪرڻ جو واقعو ۽ اولاد
۴۳	اولاد جي تربيت جو طريقو
۴۵	علمي مقام
۴۷	دنيا داري کان بيزاري
۴۸	شهادت جو واقعو
۵۰	ميان صاحب جا مختصر شعر
۵۱	صحبت ۽ همعصر
۵۲	فصل ٽيون سوانح حيات حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي
۵۴	حضرت جن جي ولادت جو احوال
۵۷	تعليم ۽ تربيت
۶۱	تحصيل علم
۶۴	راه طريقت ۾ قدم
۶۶	صاحب ارشاد و تلقين
۶۸	مسند نشيني
۷۴	سندن اولاد

۷۹	اولاد ۽ جماعت جي تربيت
۸۷	اهل شريعت
۹۲	سنت سان پيار
۹۷	خدا پاڪ سان محبت جو انوکو مثال

فصل چوٿون

۱۰۱	شخصيت ۽ ڪردار
۱۰۵	رزق، روزي متعلق سندن رايو
۱۰۸	متابعت جو عجيب انداز
۱۰۹	ڏکي رستي سان سفر ڪرڻ
۱۰۹	خود احتسابي
۱۱۱	گلا ڪندڙن کي سهڻي صلاح
۱۱۳	مزاح ۽ خوش طبعي
۱۱۴	فڪر فردا
۱۱۵	پيٽ پري ڪاٺڻ کان منع
۱۱۷	سماجي شغل، مشغوليون
۱۱۹	سندن زندگي جو آخري احوال ۽ وصال

باب ٻيو

فصل پهريون

۱۲۳	سندن مشهور خلیفا ۽ انهن جون خانقاهون
۱۲۳	خلیفو حضرت سید محمد حسن شاھ جیلانی سوئي وارو
۱۲۵	خلیفو محمود نظاماڻي رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ ڪڙي گهنور وارو
۱۲۶	خلیفی صاحب جي ولادت
۱۲۸	قادر ۽ طریقت اختیار ڪرڻ جو احوال
۱۳۸	ڪڙي ۾ خانقاه ۽ مسجد جو قیام
۱۴۲	خلیفی صاحب جن جو علمی مقام
۱۴۳	سندن وصال
۱۴۶	خلیفو نبي بخش لغاري

۱۵۲

حضرت جن جا فيض يافتہ مختلف خليفہ

فصل ٻيو

مسلك سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليہ

۱۵۷

ملفوظات ۽ مکتوبات جي روشني ۾

۱۵۸

وقت جو مجدد

۱۶۰

ميلاد النبي جي اهميت سندن نظر ۾

۱۶۲

ماتر کان منع ڪرڻ

۱۶۵

مرشد جي ضرورت

۱۶۷

اهل مماتي کان مدد طلبڻ جي باري ۾ سندن مسلك

۱۶۹

اولياءُ الله سان عقيدت

۱۷۱

نذر ۽ نياز

فصل ٽيون

۱۷۳

تاريخي غلطي جو ازالو

۱۹۰

نتيجو

باب ٽيون

فصل پهريون

۱۹۱

سندن شعر و شاعري تي هڪ اجمالي نظر

۱۹۲

سندن ڪلام جي خصوصيت

۱۹۲

فصاحت ۽ بلاغت

۱۹۴

سلاست ۽ رواني

۱۹۴

جدت ۽ ايجاد

۱۹۵

درد

۱۹۵

شاعري جو مقصد

۱۹۶

لاکيڻي لطيف جو مٿن اثر

۱۹۷

پير سائين روضي ڌڻي، جو مولودن ۾ حصو

۱۹۸

جمالياتي تصور

۱۹۹

وحدت الوجود جو عنصر ۽ خود شناسي

۱۹۹	حضرت جن جي شاعري جو پرواز
۲۰۰	قرآني تضمين
۲۰۰	جانورن جي نالن جو بيان
۲۰۱	وطنيت جو جذبو
۲۰۱	مجاز جي مهميز
۲۰۲	منظر کشي
۲۰۳	نيڪن جي صحبت اختيار ڪرڻ
۲۰۴	عام اصطلاحي شاعري
۲۰۴	عام سنڌي محاورن ۽ پهاڪن واري شاعري
۲۰۵	تجنيس حرفي
۲۰۶	استعارو ۽ تشبيهه
۲۰۸	انتخاب ڪلام حضرت روضي ڌڻي رحمہ اللہ عليه

فصل ٻيو

۲۳۲	تصوف جو تعارف
۲۳۶	تصوف جي شروعات
۲۳۷	اسلامي تصوف
۲۴۰	تصوف جي تعليم جو مقصد
۲۴۲	صوفين جي روحاني تربيت جو طريقو

فصل ٽيون

۲۴۶	سنڌ ۾ تصوف
۲۵۳	سهروردي سلسلو ۽ ان جا بزرگ
۲۵۸	سنڌ ۾ نقشبندي طريقو
۲۶۶	قادري سلسلي جو مختصر تعارف
۲۶۷	قادري سلسلي جا مقامات
۲۷۶	چشتي سلسلي جو مختصر تعارف
۲۷۸	سنڌ ۾ چشتي سلسلو

فصل چوٿون

- ۲۸۱ ان دور جون روحاني ۽ مذهبي حالتون
 ۲۸۶ ان دور جون سياسي حالتون
 ۳۰۰ حضرت پير سائين روضي ڌڻي جن جي دور ۾ سنڌ جي معاشي حالت

باب چوٿون

فصل پهريون

- مکتوبات روضي ڌڻي ۾ مذکور صوفيانہ اصطلاحات جو
 ۳۰۵ مختصر جائزو
 ۳۰۵ روح متعلق سندن رايو
 ۳۰۸ نفس شناسي جو علاج سندن نظر ۾
 ۳۰۸ نفس مطلق
 ۳۱۰ مطمئن ۽ اماري نفس بابت سندن نظريو
 ۳۱۱ لواامي نفس جي سڃاڻپ
 ۳۱۲ تزكيہ نفس
 ۳۱۳ رضا جي حقيقت
 ۳۱۷ مبتدي
 ۳۱۹ منتهي سندن نظر ۾
 ۳۱۹ حال بابت حضرت جن جو خلاصو
 ۳۲۰ مقام سندن نظر ۾
 ۳۲۰ عارف جي منزل سندن نظر ۾
 ۳۲۱ امر
 ۳۲۲ وجد
 ۳۲۲ صدق دلي
 ۳۲۲ زهد
 ۳۲۳ منافق
 ۳۲۴ کامل انسان
 ۳۲۴ ناقص

۳۲۴	خوف ۽ حزن
۳۲۵	قرب
۳۲۶	جلال ۽ جمال
۳۲۷	خواطر
۳۲۸	توحيد
۳۲۹	فقر
۳۳۰	علم
۳۳۲	شريعت
۳۳۳	طريقت
۳۳۴	حقيقت
۳۳۵	معرفت

فصل ٻيو

۳۳۷	ملفوظات ۽ مکتوبات جي اهميت
۳۴۰	ملفوظات شريف تي هڪ اجمالي نظر
۳۴۲	مکتوبات شريف هڪ نظري
۳۴۳	مکتوبات جا موضوع

فصل ٽيون

	مکتوبات حضرت پير سائين سيد محمد راشد
۳۴۶	روضي ڌڻي جو ترجمو ۽ مختصر تعارف
۳۴۶	قلمي نسخن جو تذڪرو
۳۴۷	مکتوبات جي ترجمي ڪرڻ وقت طريقو ڪار
۳۴۸	مکتوبات سان لاڳاپيل مضمونن جو ذڪر
۳۴۹	مکتوبات ۾ تصوف جو اڀياس
۳۴۹	نتيجي تائين رسائي
۳۵۰	تحقيقي تجزيو
۳۵۱	مکتوبات شريف تاريخ جي روشي ۾

۳۵۳	ترجمو خط ع ۱
۳۵۷	ترجمو خط ع ۲
۳۶۰	ترجمو خط ع ۳
۳۶۵	ترجمو خط ع ۴
۳۶۶	ترجمو خط ع ۵
۳۶۷	ترجمو خط ع ۶
۳۷۱	ترجمو خط ع ۷
۳۷۳	ترجمو خط ع ۸
۳۷۸	ترجمو خط ع ۹
۳۸۱	ترجمو خط ع ۱۰
۳۸۳	ترجمو خط ع ۱۱
۳۸۶	ترجمو خط ع ۱۲
۳۸۷	ترجمو خط ع ۱۳
۳۸۸	ترجمو خط ع ۱۴
۳۹۰	ترجمو خط ع ۱۵
۳۹۲	ترجمو خط ع ۱۶
۴۰۶	ترجمو خط ع ۱۷
۴۰۹	ترجمو خط ع ۱۸
۴۱۲	ترجمو خط ع ۱۹
۴۲۸	ترجمو خط ع ۲۰
۴۵۰	ترجمو خط ع ۲۱
۴۷۵	ترجمو خط ع ۲۲
۴۸۱	ترجمو خط ع ۲۳
۴۹۰	ترجمو خط ع ۲۴
۴۹۶	ترجمو خط ع ۲۵
۵۰۱	ترجمو خط ع ۲۶
۵۰۵	ترجمو خط ع ۲۷

۵۰۹	ترجمو خط ع ۲۸
۵۱۲	ترجمو خط ع ۲۹
۵۱۴	ترجمو خط ع ۳۰
۵۱۶	ترجمو خط ع ۳۱
۵۱۷	ترجمو خط ع ۳۲
۵۲۱	ترجمو خط ع ۳۳
۵۲۳	ترجمو خط ع ۳۴
۵۲۸	ترجمو خط ع ۳۵
۵۳۰	ترجمو خط ع ۳۶
۵۳۳	ترجمو خط ع ۳۷
۵۳۵	ترجمو خط ع ۳۸
۵۳۷	ترجمو خط ع ۳۹
۵۳۹	ترجمو خط ع ۴۰
۵۴۰	ترجمو خط ع ۴۱
۵۴۰	ترجمو خط ع ۴۲
۵۴۲	ترجمو خط ع ۴۳
۵۴۳	ترجمو خط ع ۴۴
۵۴۵	ترجمو خط ع ۴۵
۵۴۶	ترجمو خط ع ۴۶

فصل چوٹون

۵۵۰	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱
۵۵۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲
۵۵۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳
۵۵۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴
۵۵۷	اصل فارسی متن مکتوب ع ۵
۵۵۷	اصل فارسی متن مکتوب ع ۶
۵۶۰	اصل فارسی متن مکتوب ع ۷

۵۶۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۸
۵۶۴	اصل فارسی متن مکتوب ع ۹
۵۶۴	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۰
۵۶۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۱
۵۶۶	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۲
۵۶۸	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۳
۵۷۰	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۴
۵۷۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۵
۵۷۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۶
۵۷۳	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۷
۵۷۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۸
۵۷۶	اصل فارسی متن مکتوب ع ۱۹
۵۷۷	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۰
۵۷۸	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۱
۵۸۰	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۲
۵۹۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۳
۵۹۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۴
۵۹۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۵
۶۰۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۶
۶۰۳	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۷
۶۰۴	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۸
۶۰۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۲۹
۶۰۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۰
۶۰۷	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۱
۶۰۸	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۲
۶۰۹	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۳
۶۱۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۴

۶۱۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۵
۶۱۳	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۶
۶۱۹	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۷
۶۲۴	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۸
۶۲۵	اصل فارسی متن مکتوب ع ۳۹
=	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۰
۶۳۷	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۱
۶۴۱	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۲
۶۴۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۳
۶۴۲	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۴
۶۴۳	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۵
۶۴۴	اصل فارسی متن مکتوب ع ۴۶

ضمیمہ

۶۴۵	شجرہ نسب حضرت پیر سائین روضی دہلی رحمۃ اللہ علیہ جن جو سلسلو طریقہ نقشبندی
۶۴۷	شجرہ طریقہ قادری جو
۶۴۹	اھی نالا جن کان معلومات ملی
۶۴۹	لائبریریون
۶۵۰	کتابیات

مهاڳ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِ
وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ
أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ * بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ *
وَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ كَانَ بِالصِّينِ
أما بعد!

سند ۽ پاڪستان جي عالمن ۽ تاريخدانن کان هي ڳالهه هرگز مخفي ناهي ته برصغير يعني پاڪ و هند ۾ ديني عالمن ۽ صاحب دل صوفي، فقيرن سماجي نظام ۾ عدل ۽ مساوات قائم ڪرڻ لاءِ ظاهري ۽ باطني علمن جي درس تدريس سان گڏ، عملي طور جهاد ڪري اعليٰ مثال پيش ڪيا آهن.

سند جو هي خطو، ديني تهذيب، تمدن ۽ تعليم ۾ نمايان رهيو آهي. فقه، حديث، تفسير ۽ ٻين مروج علمن ۾ اهڙا عالم فاضل ٿي گذريا آهن، جن ديس کان ٻاهر به دنيا ۾ به، سند جي علمي ۽ ادبي روايتن کي برقرار رکيو.

سند سڳوري جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، جتي مذهبي تهذيب ۽ تمدن پنهنجا اعليٰ نمونا ۽ مثال ڇڏيا آهن، انهن مان اتر سند ۾ حضرت پير سائين سيد محمد راشد المعروف روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو خاندان، اسلامي تهذيب ۽ صوفين جي تعليم جو اعليٰ درسگاه ۽ يادگار رهيو آهي.

هن خاندان جون مذهبي، سياسي ۽ سماجي خدمتون، تاريخ سند جو هڪ اڻ مٽ باب آهن ۽ سند اندر رونما ٿيندڙ هر تبديلي ۾ هن خاندان جو اثر نمايان رهيو آهي. خاص ڪري قيام پاڪستان، ۽ سند جي آزادي جي حوالي سان، حضرت پير سائين، سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خاندان جون اعليٰ مديريت خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن.

انگريزن خلاف اعلان جنگ، ۽ انهن سان لڙڻ جا مثال به هن ئي خاندان قائم ڪري ڏيکاريا. اهڙين عظيم هستين جي سماجي خدمتن، عام ماڻهن جي دلين ۾ وطن جي محبت ۽ ان جي خدمت جو اهڙو جذبو پيدا ڪيو جو نيٺ آخر غاصب قوم کي برصغير ڇڏڻو پيو.

هن خاندان ۾ هڪ طرف سياسي، سماجي ۽ مدبر شخصيتون پيدا ٿيون، ته ٻي طرف پنهنجي وقت جا جنيد، عارف، ڪامل ۽ بي بدل صوفي پيدا ٿيا. جن جو تصوف ۾ اعليٰ مقام هو ۽ سنڌ ۽ هند جي صوفي عالمن جي فهرست ۾ سندن نالا سرفهرست هئا. اهڙن ڀلارن شخصن مان حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجو مٿ پاڻ هئا.

سنڌ جي اها تاريخي شخصيت پنهنجي دور ۾ مقبوليت جي ان اعليٰ مقام تي پهچي چڪي هئي، جڏي ٻيو ڪو ورلي پهتو هوندو. مختصر مدت جي عرصي ۾ سندن عام مقبوليت ۽ پذيرائي کي ڏسندي يقين سان چئي سگهجي ٿو ته کين وڪ وڪ تي تائيد ايزدي، ۽ باري تعاليٰ جي خاص مهرباني، هر وقت شامل حال پئي رهي. جنهن جو ثبوت اهو آهي جو سندن صوفيانہ تعليم ۾، ديني خدمتن ۽ تصوف جي اعليٰ اخلاقي قدرن جو اثر، ان وقت جي هر عام و خاص، ننڍي خواه وڏي، پوڙهي توڙي جوان، مرد توڙي عورت، امير خواه غريب تي هڪجهڙو رهيو. ان ڪري سندن معتقدن ۽ مريدن جو سلسلو، سنڌ کان ٻاهر ڏورانهين علائقن ڪڇ ڪاٺياواڙ، افغانستان، بلوچستان، بهاولپور رياست، جيسلمير ۽ جوڌپور تائين پکڙجي ويو.

سندن مريدن ۾ ڪي اهڙا به باڪمال، عارف ۽ عالم پيدا ٿيا، جن پنهنجي مربي اعظم کان وقت بوقت تصوف جا اهڙا ته پيچيده مسئلا پڇي حل ڪرايا، جيڪي تصوف جي عام ڪتابن ۾ ذڪر ٿيل ڪونه هئا. حضرت جن پنهنجن باڪمال مريدن، خليفن، کي سندن علمي استعداد مطابق جوابات موڪليندا رهيا. جيڪي مکتوبات جي صورت ۾ اڄ اسان وٽ موجود آهن. جن جي افاديت کان ڪنهن کي به انڪار نه آهي.

سنڌ جي مذهبي گهراڻن ۽ درسگاهن ۾ هن مکتوبات جا مختلف نسخا، مختلف صورتن ۾ ٻڌبا هئا. جن جي نشاندهي، سنڌ جا سڃاڻ عالم مختلف وقتن تي ڪندا آيا، ۽ ان مکتوبات شريف جو تاثير، اهل ذوق لاءِ ماضيءَ جي مقابلي ۾ اڄ به ائين ئي زياده مقبول آهي جيئن پوڻا ٻه سؤ سال اڳ هو.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، سنڌ جي تاريخ ساز ديني شخصيتن ۾ شمار ٿين ٿا. سندن شخصيت ۽ تعليم کي گڏ ڪرڻ ۽ عام مذهبي ماڻهن لاءِ آسان ڪري پيش ڪرڻ، سنڌ جي عالمن، اديبن تي علمي فرض آهي. سنڌ جي محققن، عالمن، اديبن، تاريخي ميدان ۾ سنڌ جي ان عظيم صوفي سپوت جي تشخص کي اجاگر ڪرڻ لاءِ پنهنجي وسيلن آهر هر ممڪن ڪوشش

ڪڍي آهي، ان سلسلي ۾ جن عالمن، محققن پاڻ موڪيو تن ۾، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر نبي بخش خان، شير محمد نظاماڻي، قاضي فتح الرسول نظاماڻي، سيد خادم حسين شاهه، مولانا محمد قاسم مشوري، مفتي محمد رحيم صاحب، مفتي عبدالرحيم سڪندري صاحب جن جا نالا قابل ذڪر آهن.

راقر الحروف کي ديني تعليم جي فراغت کان پوءِ سنڌ يونيورسٽي ۾ اعليٰ تعليم ۽ تحقيقي موضوعن تي ڪم ڪرڻ لاءِ پنهنجي هر عصر دوستن جي مشورن ۽ معاونت سان مختلف موضوعن جي تلاش رهي. موضوع جي تلاش سان گڏ، ان ڏکڻي ڪم جي رهبري ۽ رهنمائي لاءِ منهنجي نظر انتخاب سنڌ جي مشهور محقق، عالم، اديب، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جن تي پئي، جيڪي نهايت فياض ۽ محقق عالم آهن، ان دوران مون کي سندن خدمت ۾ بارها حاضر رهڻ جو موقعو به نصيب ٿيو.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن سان منهنجي ذاتي ۽ خانداني عقيدتمندي ۽ غلامي واري نسبت کي ڏسندي، علامه قاسمي صاحب منهنجي لاءِ هي موضوع (مکتوبات حضرت پيرسيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جو سنڌي ترجمو ۽ سوانح حيات) منتخب فرمايو. جيڪو مون پنهنجي لاءِ سعادت دارين سمجهي قبول ڪيو، ۽ رجسٽريشن ڪرائڻ بعد توڪلت علي الله جو سندور ٻڌي ڪم شروع ڪري ڏنو. جيڪو نيٺ علامه قاسمي صاحب جن جي رهنمائي هيٺ بفضلہ تعاليٰ پورو ٿيو. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جي شخصيت ۽ سندن مکتوبات، الڳ الڳ موضوع آهن، جيڪي علمي اعتبار سان مون ڪم علم لاءِ هڪ چئلينج جي برابر هئا، مون پنهنجي مهربان استاد جي رهنمائي ۾ انهن ٻنهي موضوعن تي هر آهنگي ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين ڪاميابي حاصل ڪئي آهي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جي سوانح حيات يڪجا ڪرڻ ۽ سندن مکتوبات کي عربي ۽ فارسي کان سنڌي ۾ ڪرڻ، مون لاءِ هڪ وڏو مشڪل ڪم هيو، ليڪن الله تعاليٰ جي مدد ۽ استاد محترم جي رهنمائيءَ، منهنجي هن مقالي کي پوري ڪرڻ ۾ مدد فرمائي، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي.

مون پنهنجي هن تحقيقي ڪم کي چئن بابن ۽ پندرهن فصلن ۾ تقسيم ڪيو آهي. پهرئين باب ۾ چار فصل آهن، پهرين فصل ۾ راشدي خاندان جو تفصيلي احوال ڏنل آهي، جنهن ۾ حضرت شاه سيد علي مڪي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جي

سنڌ ۾ آمد کان وٺي، حضرت شاه صدرالدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي احوال تائين معلومات ڏنل آهي. ٻئي فصل ۾ حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي والد ماجد حضرت پير سيد محمد بقا شاه لڪياري جي شجره نسب، سندن پيدائش، طريقت ۾ قدم رکڻ، عملي زندگي ۽ زهد و عبادت کان سواءِ سندن نجبي زندگي گذارڻ جا واقعا قلمبند ڪيا اٿم ۽ پڻ سندن اولاد جي تربيت، علمي مقام، دنيا داري کان نفرت ۽ آخر ۾ سندن شهادت جو واقعو بيان ڪيو اٿم ۽ ان ئي فصل ۾ سندن مختصر شاعري جي جھلڪ ۽ ان وقت جي معروف سنڌي عالمن، عارفين، بزرگن سان سندن رسم و راه ۽ هر عصرن جو ذڪر پڻ ڪيل آهي.

ٽئين فصل ۾ صاحب مڪتوبات حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سوانح حيات بيان ٿيل آهي. جنهن ۾ سندن ولادت جو احوال، ۽ اڳين بزرگن جون سندن لاءِ پيشين گويون، تعليم و تربيت تحصيل علم، راه طريقت ۾ قدم، ۽ باطني عروج بابت سندن مجاهدانه ڪوششون ۽ صاحب ارشاد و تلقين هجڻ جو احوال، مسند نشيني جو ذڪر ۽ سندن روحي عروج بابت تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي.

ان ساڳئي ئي فصل ۾ سندن اولاد ۽ جماعت جي تربيت، اهل شريعت هجڻ جو بيان، ۽ پنهنجي عملي زندگي ۾ سنت رسول کي اهميت ڏيڻ ۽ ان تي ڪاربنده رهڻ جو ذڪر ۽ سنت رسول مقبول سان پيار ۽ خدا پاڪ سان محبت ۽ عقيدت جا اعليٰ مثال پيش ڪيل آهن.

ان ئي باب جي چوٿين فصل ۾ سندن شخصيت ۽ ڪردار، رزق روزي متعلق سندن نظريئي سان گڏوگڏ عبادت جا اعليٰ مثال ۽ طريقا ۽ هر ڪم ۾ متابعت رسول کي اولين حيثيت ڏيڻ جو احوال، خود احتسابي جهڙا زرين اصول قائم ڪرڻ ۽ عام طرح ڪامياب زندگي گهارڻ جا طريقا، سندن نرم مزاجي ۽ خوش طبعي ۽ بي تڪلفي جي ذڪر سان گڏوگڏ، سندن زندگي جي آخري دور کي بيان ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ ٻئي باب جي پهرين فصل ۾ ”سندن خليفن ۽ انهن جون خانقاهون“ جو عنوان قائم ڪري ان ۾ سندن مشهور خليفن، جهڙوڪ سيد محمد حسن شاه جيلاني سوئي شريف وارو، خليفو محمود نظاماڻي ڪڙيئي گهنور وارو، خليفو نبي بخش لغاري، خليفو الهه رکيو ۽ خليفو سارنگ رحمۃ الله عليهم اجمعين جو اجمالاً ذڪر ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ ان باب جي ٻئي فصل ۾ سندن مسلڪ کي ملفوظات ۽

مڪتوبات جي روشني ۾ پيش ڪيو اٿر، جنهن ۾ عرس جي اهميت، ماتر ڪرڻ بابت سندن رايو، مرشد جي ضرورت، اولياءُ الله کان استمداد، ۽ نذر نياز وغيره جو ذڪر ٿيل آهي. اهڙي طرح ان باب جي ٽئين فصل ۾ سندن ذات جي باري ۾ ضروري وضاحت ۽ گذريل لکڻين جو جائزو پيش ڪيو ويو آهي.

تنهن کان پوءِ ٽئين باب جي پهرئين فصل ۾ سندن شعر و شاعري تي هڪ اجمالي نظر جي عنوان سان مختصر تعارف، سندن ڪلام جي خصوصيت، فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ رواني، جدت ۽ ايجاد، درد ۽ شاعري جو مقصد، لکڻي لطيف جو مٿن اثر، مولودن ۾ سندن حصو، جمالياتي تصور، وحدت الوجود جو عنصر ۽ خود شناسي، سندن شاعري جو پرواز، قرآني تضمين، حب الوطني جو جذبو، مجاز جي بيان ۾ حقيقت جو اپتار ۽ اڀياس، منظر ڪشي، نيڪن جي صحبت اختيار ڪرڻ، عام اصطلاح جي شاعري، عام سنڌي محاورن ۽ پهڪن واري شاعري، تجنيس حرفي، استعارن ۽ تشبيهن جي بيان ڪرڻ کان پوءِ سندن انتخاب ڪلام پيش ڪيو ويو آهي.

اهڙي طرح ان باب جي ٻي فصل ۾، تصوف جو تعارف ۽ ان جي ابتدا، اسلامي تصوف، تصوف جي تعليم جو مقصد، صوفين جي روحاني تربيت جا طريقا بيان ڪيا اٿر.

ان کان پوءِ ان باب جي ٽين فصل ۾ سنڌ اندر تصوف ۽ صوفين جي چئن سلسلن سهروردي، قادري، نقشبندي ۽ چشتي بزرگن جي خانقاهن جو ذڪر ڪيو اٿر، ان کان پوءِ ٽئين باب جي چوٿين فصل ۾ ان دور جون مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي حالتون، پڙهندڙن جي دلچسپي لاءِ پيش ڪيون ويون آهن، ته جيئن عالمن، اديبن ۽ محققن کان سواءِ ٿوري ڄاڻ واري ماڻهوءَ کي به اهو پتو پئجي سگهي ته ان دور ۾ سنڌ جون حالتون ڪهڙي طرح هيون؟

آخري چوٿين باب جي پهرين فصل ۾ مڪتوبات شريف حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي نظريي موجب صوفيان اصطلاحات جي مختصر تشريح بيان ڪئي وئي آهي، هونئن ته تصوف جا صوفيان اصطلاحات تمام گهڻا آهن، ليڪن اختصار کان ڪم وٺندي، صرف انهن صوفيان اصطلاحات جو هتي بيان ڪيو آهي، جيڪي سندن مڪتوبات ۾ آندل آهن.

ان کان پوءِ چوٿين باب جي ٻي فصل ۾ ملفوظات ۽ مڪتوبات جي

اهميت بيان ڪيل آهي، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته حضرت جن جي ملفوظات شريف ۽ مڪتوبات شريف، تصوف جي اسرار و رموز جو اهڙو ته دستاويزي مواد آهي، جنهن ۾ ڪامياب زندگي گذارڻ، ۽ دين دنيا جون سعادتون حاصل ڪرڻ ۽ حقيقت جي طالبن ۽ راه سلوڪ جي پانڌيئڙن جي رهنمائي ۽ هدايت واسطي اڻ کٽ خزانو سمايل آهي. ان کان سواءِ اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته ملفوظات ۽ مڪتوبات جهڙي طرح روحاني معلومات جو بهترين سرمايو آهن. اهڙي ريت تاريخي، سياسي ۽ جغرافياي طور تي به منجهن تمام گهڻي معلومات ڏنل آهي. جهڙوڪ ان دور جي سياسي تبديلين جا اشارا ۽ اهم واقعات جي نشاندهي سان گڏوگڏ ان دور جي ماڳن، مقامن، ڳوٺن، واهڻن، پرڳڻن ۽ ديھن جي وقوع محل جو ذڪر ٿيل آهي، ۽ پڻ ان باب ۾ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي مڪتوبات شريف جا موضوع، ۽ خطن جو تعداد ڄاڻائيندي اهو بيان ڪيو ويو آهي ته اهي جملي خط ڪيترن ماڻهن ۽ ڪهڙن موضوعن بابت تحرير فرمايل آهن.

ان کان پوءِ چوٿين باب جي ٽئين فصل ۾ مڪتوبات حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ترجمو جو مختصر تعارف پيش ڪيل آهي. جنهن ۾ قلمي نسخن جو تذڪرو، مڪتوبات جي ترجمي ڪرڻ وقت طريقو ڪار، مڪتوبات سان لاڳاپيل مضمونن جو ذڪر، مڪتوبات ۾ تصوف جو اڀياس، نتيجي تائين رسائي، ذاتي رايو، مڪتوبات جي تاريخي تجزيي پيش ڪرڻ بعد اصل ۴۶ ڇاڻيٽاليهه خطن جو ترجمو پيش ڪيو ويو آهي.

مڪتوبات شريف ظاهر ۾ ته خط آهن پر حقيقت ۾ اهي علمي، تاريخي ۽ صوفيائي نثر ۾ اهم دستاويز آهن، جن ۾ تفسير، قرآن، حديث، فقه، اسماء الرجال، سيرت ۽ اڳين صوفين بزرگن جا احوال ۽ تصوف جي اهم ۽ معتبر ڪتابن جا حوالا ڏنل آهن. ان ڪري ان ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته سندن مڪتوبات شريف جهڙي طرح باطني بصيرت رکندڙ طالبن لاءِ خدا شناسي جو هڪ عظيم ۽ اعليٰ دستاويز آهي ته اهڙي طرح ظاهري تعليم حاصل ڪندڙن لاءِ پڻ هڪ وڏو علمي خزانو آهي.

آخر ۾ هن باب جي چوٿين فصل ۾ اصل عربي، فارسي، مڪتوبات جو متن ڏنو ويو آهي ته جيئن اصل ڪتاب محفوظ ٿي وڃي ۽ آئينده جي محققن لاءِ

آساني ٿئي.

متن جي آخر ۾ هڪ ضميمو پڻ شامل ڪيو ويو آهي. جنهن ۾ حضرت پير سائين جن جي خانداني شجري کان سواءِ نقشبندي ۽ قادري طريقي جو شجرو ڏنل آهي. اهڙي طرح منهنجي، پنج ساله محنت ۽ ڪوشش جو نچوڙ، هن مقالي جي صورت ۾ چئن بابن ۽ پندرهن فصلن کان سواءِ، هڪ ضميمي تي مشتمل آهي، ۽ آخر ۾ انهن شخصيتن جي نالن جو ذڪر به ڪيو ويو آهي. جن سان ملاقاتين ذريعي مزيد معلومات ملي ۽ هن مقالي کي سينگارڻ ۾ مدد ملي، ۽ انهن لائبريرين جي به نشاندهي ڪئي ويئي آهي. جتان مختلف مواد سهيڙيو ۽ گڏ ڪيو ويو.

آخر ۾ آئون انهن جملہ همعصرن دوستن، عالمن جو نهايت مشڪور آهيان، جن هن علمي خدمت ۾ مون سان مدد فرمائي. خصوصاً پنهنجي شفيق استاد محترم علامه قاسمي صاحب جن جو نهايت ٿورائتو آهيان، جن جي رهبري هيٺ هي علمي ڪم پاڻ تڪميل کي پهتو.

علامه قاسمي صاحب جن منهنجي هر قدم تي رهنمائي فرمائي، جو آئون سندن ئي توجهه ۽ شفقت هيٺ هي تحقيقي مقالو پيش ڪري رهيو آهيان. هن موقعي تي آئون پنهنجي والد محترم الحاج محمد محراب فقير خان جو ٿورائتو آهيان، جن حضرت جن جي ڪلام سهيڙڻ ۽ سموهڻ ۾ منهنجي مدد فرمائي.

ان کان سواءِ برادر بزرگ محترم شفيق استاد علامه مفتي عبدالرحيم سڪندري صاحب جن جي ٿوري بيان ڪرڻ ۽ شڪرانو فرض ٿو سمجهان. جن جي علمي ۽ مالي معاونت سبب هن تحقيقي ڪم کي پوري ڪرڻ ۾ ڪافي مدد ملي. جيڪڏهن سندن شفقت ڀريو سايو نه رهي ها ته شايد هن مقالي کي پورو نه ڪري سگهان ها.

ان سان گڏوگڏ مان پنهنجي پراڻي رفيق ۽ عظيم ساٿي محترم (مرحوم) ڊاڪٽر ڪليم الله ساريو صاحب جن جو ٿورائتو آهيان، جن جي مشورن ۽ مهربانين سان هن ڪم کي پاڻ تڪميل تائين پهچائڻ ۾ ڪافي مدد ملي.

آخر ۾ جناب (هن وقت مرحوم) محترم محمد قابل ڏاهري (نيوز ايڊيٽر روزنامہ مهران) ۽ برادر ڊاڪٽر حافظ غلام محمد ڏاهري صاحب جن جو به

ٿورائتو آهيان، جن هن معاملي ۾ منهنجي ڪافي معاونت فرمائي.

ان سان گڏ سنڌ يونيورسٽي جي استادن ۽ انتظامي شعبي جي معاون ڪارڪنن لاءِ دعاگو آهيان. جن جي وقت بوقت معاونت ۽ رهنمائي، منهنجي هن ڪم کي آسان ڪندي رهي.

منهنجي هي خدمت، علمي ۽ ادبي ميدان ۾ حرف آخر نه آهي. جيڪڏهن منهنجو هي مقالو ڪنهن به اديب ۽ عالم جي اڳيان اچي يا حضرت پير سائين جن جي عقيدتمندن جي نظر مان گذري ته مقالي جي خامين کي منهنجي ڪم علمي تي محمول ڪندي معاف فرمائڻ سان گڏ رهبري به ڪندا ته مون لاءِ باعث فخر ٿيندو.

بپوش گر خطا بيني، ڪه هيچ بشر از خطا خالي نيست.
وما توفيتي الا بالله وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين

دعا جو خادم العلم

نذر حسين سڪندري

باب اول

فصل پهريون:

راشدي خاندان جو احوال

سنڌ ۾ جيڪي سادات سڳورن جون موجوده گاديون آهن انهن جا وڏا اصل ۾ عربستان کان آيا. انهن بزرگن جو سنڌ ۾ اچڻ يا ته جهاد جي ڪري ٿيو، يا وري اسلامي تبليغ جي سلسلي ۾ تشریف فرما ٿيا، اهڙي طرح لڪياري سيدن جي پلاري خاندان جو مورث اعليٰ حضرت سيد علي مڪي رحمۃ الله عليه به عربستان کان سنڌ ۾ آيو، سيد علي مڪي جو سنڌ ۾ وارد ٿيڻ اسلامي تبليغ جي ڪري ٿيو (۱) اهو پلارو بزرگ عباسي خليفن معتمد بالله جي دور ۾ هت آيو. سيد علي مڪي رحمۃ الله تعاليٰ عليه سيوهڻ جي ڀرسان سڪونت اختيار ڪئي ۽ اها جاءِ ڪجهه عرصي کان پوءِ ايتري ته مشهور ٿي ويئي جو اتي رهندڙ سادات لڪ علوي مان ڦري لڪياري جي لقب سان سڏجڻ لڳا. سيد صاحب جي تبليغ سبب اتان آس پاس جا ڪيترا هندو مسلمان ٿيا. تحفه الڪرام ۾ مير علي شير قانع نٿوي لکي ٿو ته ”پهريون سيد جيڪو اتي وڃي رهيو، سو سيد علي بن سيد عباس بن سيد حسن بن سيد جعفر بن سيد عمران بن سيد هارون بن سيد عبدالله اشرف بن قاسم بن عبدالله بن امام موسيٰ ڪاظم عليه السلام آهي، حضرت سيد علي بن سيد عباس وقت جو ڪامل بزرگ هيو. سندس روحاني فيض بابت تحفه الڪرام وارو لکي ٿو ته ”سيد جي اچڻ کان ٿورو اڳ دلوراءِ جي ظلم کان اروڙ ۽ ڀانڀرا (برهمڻ آباد) جا شهر ويران ۽ برباد ٿي چڪا هئا. دلوراءِ پنهنجي ڀاءُ چٽي بن آمر جي هدايت ڪرڻ تي ٻرن ڪمن کان توبه تائب ۽ پشيمان ٿي اچي مذڪور سيد جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ پنهنجي نياڻي جو سنگ سندس نڪاح ۾ ڏنائين، جنهن مان کيس چار پٽ پيدا ٿيا: ۱- سيد محمد شاه، ۲- سيد مراديو، ۳- سيد حاجي عرف پرڪيو، ۴- سيد چڱون عرف چڪن شاه عرف عباس (۲) چون ٿا ته سيد علي مڪي رحمۃ الله عليه خليفن معتمد بالله جي فوجي جرنيلن مان هيو، ليڪن حضرت امام حسن عسڪري جي شهادت ۽ خليفن جي ظلم کان تنگ ٿي، سندس فوجي عهدي کي خيرباد

(۱) ڳالهيون ڳوٺ وٺڻ جون. ص ۳۴۰

(۲) ”تحفه الڪرام“ (سنڌي) ص ۳۶۳

چڻي سنڌ وارو خاندان سنڌ ۾ ڇڏي عربستان هليو ويو ۽ پنهنجي باقي عمر جا ڏهاڙا روضي رسول تي خادم ۽ مجاور ٿي رهيو. (۱)

مٿين روايت مان معلوم ٿو ٿئي ته سيد علي مڪي جي اولاد مان چار قبيلن ٿي پيا سي سڀئي سادات لڪياري خاندان جي نالي سان مشهور ٿيا، جيڪي پوري سنڌ اندر وڏي تعداد ۾ رهن ٿا.

شاه صدر لڪي:

سيد علي مڪي جي اولاد مان شاه صدر الدين عرف شاه صدر رحمۃ الله عليه هڪ نالي وارو بزرگ ٿي گذريو آهي، جنهن بابت مير علي شير لڪي ٿو ته: شاه صدر الدين عرف صدر بن سيد محمد، روشن نشانين ۽ ظاهر ڪرامتن جو مالڪ، وقت جو ولي، زماني جي مشائخ جو سردار، سيدن جو فخر ۽ جملي برڪتن جو جامع هو، سندس اولاد سنڌ ۾ نجيب خاندان ۽ اصل گهراڻي هجڻ ۾ مشهور آهي. (۲)

حضرت شاه صدر جو مقبرو لڪي شاه اسٽيشن لڳ تعلقه سيوهڻ ضلع دادو ۾ آهي. مٿس ٺهيل روضي جي تعمير جو سال روضي جي دروازي جي مٿان اڪريل ڪتبي ۾ هن طرح ڄاڻايل آهي:

سال تعميرش بجستم از خرد

هاتفر گفتا بهشت اهل بيت

(۱۱۵۵ھ)

شاه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مزار مٿان اڏيل مقبري لاءِ منشي لطف الله (۳) پنهنجي روزنامي ۾ لکيو آهي ته ”هي بزرگ اصل عرب مان آيو هو.“ (۴) ۽ هزارن ماڻهن کي بت پرستي جي اونداھي مان ڪڍي اسلامي شعاع سان منور ڪيائين. هن جو قبو ۱۱۵۵ هجري ۾ نادر شاه (ايران جي بادشاهه) جي حڪم سان

(۱) راشدي خاندان جو شجرو ص ۲ (۲) ”تحفة الڪرام“ (سنڌي)، ص ۳۶۴

(۳) منشي لطف الله سورت بندر جو ويٺل هيو ۽ گهڻي وقت کان انگريزي ايسٽ انڊيا ڪمپني ۾ ملازم هو. هو ليفٽنٽ ايسٽوڪ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ وٽس منشي هو. نهايت پڙهيل ۽ قابل هيو. مرات سڪندري (تاريخ گجرات) سندس لکيل آهي.

(۴) منشي لطف الله شاه صدر لاءِ لکيو آهي ته هي بزرگ اصل عرب مان آيو هو، جيڪا سندس تاريخي غلطي آهي. دراصل شاه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو ڏاڏو سيد علي مڪي عربستان کان سنڌ ۾ آيو هو، جيئن اڳ ۾ بيان ٿي چڪو آهي. (مترجم)

تيار ڪيو ويو هو. منشي لطف الله سندس قبي جي تعمير بابت زباني روايت بيان ڪندي لکي ٿو ته ”هي بزرگ نادر شاهه کي خواب ۾ ڏسڻ ۾ آيو ۽ کيس عمر ڪوٽ ۾ اچڻ جي دعوت ڏنائين، جتي هن کي وڏو خزانو هٿ آيو، جيئن ته بادشاهه رويائي صادق (سچي خواب) جي طفيل هي خزانو هٿ ڪيو هو ۽ سنڌ جي حاڪم کان به گهڻو پيسو هٿ آيو هوس، هن ان مان گهڻو حصو لڪياري سيدن کي عطا ڪيو ۽ مٿين بزرگ جي مقبري جو بنياد رکيائين. (۱)

شاهه صدرالدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي بزرگي جي هاڪ پوري برصغير ۾ مشهور هوندي هئي ۽ اهوئي سبب هيو جو ان دور جون معتبر بزرگ هستيون به ساڻس ملاقات ۽ ڪانئس فيض حاصل ڪرڻ لاءِ سندس خدمت ۾ پري پري کان چڪجي آيون ۽ اڄ صدين گذرڻ جي باوجود سندس درگاهه مخلوق خداوندي لاءِ سڪون ۽ آرام جي جاءِ آهي. تاريخ ۽ تصوف جي ڪتابن مان پڻ اهو معلوم ٿيو آهي ته هند الولي حضرت خواجه معين الدين چشتي اجميري رحمۃ الله تعاليٰ عليه به شاهه صدر جي ملاقات لاءِ وٽس آيو هيو ۽ ڪيترائي ڏينهن اتي ترسي پيو. (۲)

حضرت خواجه معين الدين چشتي اجميري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جڏهن پنهنجي مرشد حضرت خواجه عثمان هاروني سان گڏ سيوستان جي سفر ۾ شامل هيو ته ان دوران شاهه صدر رحمت الله عليه جن سان ملاقات لاءِ وٽس آيو ۽ خواجه اجميري پنهنجي ملفوظات ۾ ڄاڻائي ٿو ته ”هتي هڪ درويش شيخ صدرالدين محمد احمد سيوستاني سان ملاقات ٿي جيڪو بزرگ ياد الاهي ۾ هيو. مون ڪافي ڏينهن سندس صحبت ۾ گذاريا. جيڪو به شخص سندس خدمت ۾ ايندو هيو ته اهو محروم نه موتندو هو ۽ عالم غيب مان ڪجهه نه ڪجهه کيس عنايت ڪندو هو.“ حضرت اجميري رحمۃ الله عليه شاهه صدر جي باري ۾ وڌيڪ ڄاڻائي ٿو ته ”شاهه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه عام طرح ايمان جي سلامتي جي دعا واسطي چوندو هيو ۽ فرمائيندو هيو ته جيڪڏهن مان پنهنجو ايمان قبر ۾ سلامت ڪڍي ويس ته ڇڻ مون وڏو ڪم ڪيو.“ مطلب ته جڏهن اهو بزرگ موت ۽ قبر جو احوال ٻڌندو هيو ته وڻ وانگر ڏڪندو هيو ۽ سندس اکين مان خون جاري ٿي ويندو هيو ۽ آسمان ڏانهن منهن ڪري روئيندو رهندو هو.

(۱) تاريخ سنڌ ص ۸۵.

(۲) دليل العارفين ملفوظات خواجه غريب نواز اجميري مرتب حضرت بختيار ڪاڪي

ص ۱۵

حضرت اجميري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن شاه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي تصرف ۽ روحاني اثر کي بيان ڪندي وڌيڪ لکيو آهي ته ”سنس زارو قطار روئڻ سبب اسان تي به گريه طاري ٿي ويندو هيو. جنهن وقت روئڻ کان واندو ٿيندو هيو ته ماڻهن کي مخاطب ٿي فرمائيندو هيو ته اي عزيزو! جنهن کي مرڻو آهي ۽ ملڪ الموت جهڙو حريف ان جي پويان هجي ۽ قيامت جي ڏينهن کيس (خدا تعاليٰ آڏو) پيش پوڻو هجي اهڙي ماڻهو کي ننڊ ۽ آرام، کلڻ ۽ خوش ٿيڻ سان ڪهڙو واسطو؟! جيڪڏهن توهان کي مري ويلن جي حال جو جيڪي ڪولين ماکوڙين ۽ بلائن جي وچ ۾ آهن ۽ مٽي جي قيد خاني ۾ بند آهن ذري جيترو به پتو پوي (جيڪو انهن سان معاملو ٿي رهيو آهي) ته بيٺي بيٺي لوڻ وانگر ڳري پائي ٿي وڃو. (۱)

حضرت خواجہ معين الدين چشتي اجميري جي ان بيان مان شاه صدر الدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي زهد ۽ خوف خداوندي جو عجيب نمونو ظاهر ٿئي ٿو، جو پنهنجي پالڻهار جي خوف کان اکين مان رت جا ڳوڙها وهائڻ، قبر ۽ موت کي ياد ڪري ڏکڻ، اهڙا ته ڪم آهن جيڪي تصوف جي تاريخ ۾ ورلي هوندا. سندس اهي ڪم عارف بالله ۽ ڪامل اڪمل ولي الله هجڻ تي دلالت ڪن ٿا. راحت القلوب ملفوظات شريف حضرت خواجہ فرید الدين گنج شکر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جنهن کي محمد نظام الدين بدايوني جمع ڪيو آهي ان ۾ آهي ته ”هڪ ڏينهن شيخ محمد سيوستاني (عرف شاه صدر) جي خدمت ۾ حاضر هوس. اتي جي بزرگن ۽ ولين سان ملاقات ڪيم ۽ هو بزرگ ولایت جو صاحب هيو، سندس خدمت ۾ سلوک جي باري ۾ گفتگو ٿي رهي هئي ته ان دوران هڪ شخص آيو، جيڪو سلام ڪري اچي ادب سان ويٺو، خواجہ محمد سيوستاني ڏسندي ئي ان درويش کي چيو ته حاجتمند آيو آهي. ان ماڻهو ڪنڌ جهڪائي چيو ته ها بيشڪ، تڏهن بزرگ فرمايس ته هي آيت وڃي پڙه ته خدا تعاليٰ توکي پت عطا ڪندو. (۲)

اهڙي طرح حضرت فرید الدين گنج شکر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي شاه صدر سان ملاقات جو واقعو مسلم نظامي دهلوي انوار الفريد ۾ هن طرح ڄاڻايو آهي ته ”سند ۾ سيوهڻ جي ڀرپاسي وارو علائقو سيوستان سڏبو آهي، لکي شاه صدر استيشن جو نالو آهي جيڪا سيوهڻ اسٽيشن جي ويجهو آهي. اتي شاه صدر الدين جو

(۱) دليل العارفين (مترجم اردو ص ۶)

(۲) راحت القلوب (مترجم اردو ص ۸۵)

غار آهي جنهن ۾ ڪيترا ڏينهن حضرت بابا (فريد الدين) جو وٽس ترسڻ ٻڌايو ٿو وڃي. (۱)
تاريخ مظهر شاهجهاني وارو قلندر لعل شهباز رحمۃ الله تعاليٰ عليه
جي بيان ۾ لکي ٿو ته ”آخر ڪار هندوستان ۾ آيو جتي شيخ فريد الدين گنج شڪر ۽ شيخ
الاسلام بهاوالدين زڪريا جي ملاقات کان علاوه شيخ صدر الدين سان به صحبتون
ڪيائين ۽ اتائين سيوهڻ ۾ اچي رهائش پذير ٿيو. (۲)

تاريخ جي ورق گرداني مان معلوم ٿو ٿئي ته جڏهن حضرت شهباز
قلندر رحمۃ الله تعاليٰ عليه سنڌو درياه جي سفر دوران پنهنجي پيڙي ۾ سوار ٿي لکي
شاه صدر جي پير سان لاڳت ٿيو ته شاه صدر الدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي
ڪرامت ۽ تصرف سان قلندر جي ڪشتي کي روڪي ڇڏيو ۽ حضرت شهباز قلندر اتان
پنهنجي پيڙي مان لهي اچي شاه صدر الدين جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. تڏهن حضرت
شاه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه سندن تمام گهڻي خاطر تواضع ڪئي. حضرت شاه
صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه حضرت شهباز قلندر کان عمر ۾ وڏو هيو، ان ڪري قلندر
شهباز رحمۃ الله تعاليٰ عليه به نيازمندي جو خوب اظهار ڪيو ۽ ان وقت شاه صدر رحمۃ
الله عليه جن قلندر شهباز رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي فرمايو ته توهان هت سنڌ ۾ سڪونت
اختيار ڪيو، تنهن تي قلندر شهباز رحمۃ الله تعاليٰ عليه کير جو ڀريل پيالو سندن خدمت
۾ پيش ڪيو، جنهن مان سندس اهو مطلب هيو ته سموري سنڌ ولين، ڪاملن، بزرگن سان
هن پيالي وانگر ڀريل آهي ۽ منهنجو هت رهڻ بهتر نه آهي. ان وقت حضرت شاه
صدر الدين عليه الرحمۃ ان ڀريل کير جي پيالي ۾ گلاب جو هڪ گل وجهي فرمايو ته توڙي
جو سنڌ ولين سان ڀريل آهي، تڏهن به توهان سنڌ جي ولين ۾ هن گل وانگر ممتاز هوندا.
ان ڪري بهتر آهي ته اوهان هتي مستقل ترسي پئو. جنهن تي حضرت قلندر شهباز
فرمايو ته شاه صدر نيڪ نظر است (۳)

ساڳئي ريت اسرار الاولياء (يعني ملفوظات حضرت فريد الدين گنج
شڪر جنهن جو گڏ ڪندڙ خواجه اسحاق بدر آهي) ۾ ڄاڻايل آهي ته خواجه گنج شڪر
فرمايو ته ”هڪ دفعو مان سيوستان ۾ مسافر طور تڪيل هوس ۽ مون سان گڏ ٻيا درويش
به هئا. شهر کان ٻاهر هڪ غار ۾ هڪ درويش ياد الاهي ۾ مشغول هو. جڏهن مان ان وٽ

(۱) انوار الفريد - اردو - ص ۱۲۹

(۲) تاريخ مظهر شاهجهاني مترجم سنڌي ص ۳۳۰

(۳) مهراڻ رسالو شاه صدر نمبر - سال ۱۹۵۸ - ص ۸-

پهتس ته تلاوت کان فارغ ٿي گهڻي تائين ياد الهيءَ ۾ مشغول رهيو. ان کان پوءِ قصو ٻڌايائين ته مان ويهن سالن تائين سير ڪندو رهيس. هڪ ڏينهن هڪ بزرگ کي ڏٺم جيڪو جهنگل ۾ رهندو هو مون دل ۾ خيال ڪيو ته ان کي الله تبارڪ و تعاليٰ ڪهڙي طرح روزي رسائي ٿو. تڏهن ان جهنگل ۾ ويٺل بزرگ منهنجي دل جي خيال کي سمجهي قرآن شريف جي آيت تلاوت ڪئي ۽ فرمايائين ته توهان ڪٿي به هجو، الله تعاليٰ توهان کي رزق رسائيندو، مون رات ان بزرگ وٽ گذاري. سج لهڻ وقت هڪ ماڻهو ان بزرگ کي ماني ڏيئي واپس هليو ويو. جڏهن اهو بزرگ عبادت کان فارغ ٿيو ته مون کي سڏي پاڻ سان گڏ ماني کارايائين ۽ فرمائڻ لڳو ته تون پائين ٿو ته مان ڪٿان ڪائيندو هوندس؟ هاڻي ڏس ته الله تعاليٰ ڪهڙي طرح رزق پهچائي ٿو. صبح ٿيو مان ڪائنس موڪلائي واپس آيس ۽ جيڪي ڪجهه ان بزرگ فرمايو مون غور سان ٻڌو ۽ هن هنڌ ويهي رهيس ۽ اڄ مون کي هن جاءِ تي ٽيهه سال گذري ويا آهن. مون کي غيب مان روزي ملندي آهي. (۱)

انهن سڀني مٿين حوالن بابت محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ڄاڻايو آهي ته ”انهن ملفوظات جا اهي حوالا شاهه صدر عليه الرحمة بابت آهن ۽ سندس بلند عارفانه مقام تي شاهد آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب وڌيڪ بيان ڪيو آهي ته ”انهن حوالن کان سواءِ به شاهه صدر رحمة الله تعاليٰ عليه جي بزرگي ۽ درويشي جون مقامي روايتون تصديق ڪن ٿيون. قديم چوڻي آهي ته ڪٿي شاهه صدر، ڪائي قلندر، جنهن مان گمان نڪري ٿو ته قلندر شهباز، شاهه صدر بعد اچي سيوهڻ ۾ ساکن ٿيو ۽ کيس به شاهه صدر کان روحاني فيض حاصل ٿيو ۽ انهيءَ ڪري مٿس رجوعات ٿي. (۲)

تحفة الكرام ۾ مير علي شير قانع، شاهه صدرالدين جي اولاد بابت وڌيڪ ڄاڻائيندي لکي ٿو ته ”سندس اولاد ڪجهه سيوستاني ۾ رهي ٿي ۽ ڪي ٻيا سڄي سنڌ ۾ پکڙيل آهن. سندس اولاد مان سيد محمد پنهنجي وقت جو ڪامل ولي هيو. سندس وفات جي تاريخ هن مصرع مان نڪري ٿي. ”درو خدا برمحمد بود“ (۳)

جناب رحيمداد خان مولاڻي شيدائي سيد محمد جي اولاد بابت ڄاڻائيندي لکيو آهي ته ”سندس فرزند سيد اول شاهه رح مجذوب واصل بالله وڏي مقامات جو صاحب هيو (اهڙي طرح) سيد محمد جي اولاد مان سيد محمد شجاع رحمة الله تعاليٰ

(۱) اسرار الاولياء - اردو - ص- ۲۹

(۲) رسالو مهراڻ شاهه صدر نمبر سال ۱۹۵۸ - ص ۲۷

(۳) تحفة الكرام - سنڌي - ص- ۳۶۴

عليه نقشبندي طريقي جو مشهور ولي هيو. شاه صدر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي اولاد مان سيد محمد اشرف به بلند مرتبي وارو صاحب هيو ۽ سندس ٽي اولاد مان سيد ابوبڪر جي ڪرامتن ۽ فيض جو غلغلو ٻڌي مغل شهزادو محمد معزالدين سندس دهليز تي دعا پنڻ آيو هو. (۱)

ان مان معلوم ٿو ٿئي ته حضرت شاه صدرالدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن لڪياري، جهڙي طرح پاڻ صاحب ڪمال ۽ عارف باللہ بزرگ هيا، تهڙي ريت سندن اولاد به ڀلاري ۽ مرتبي واري هئي. سيد ڪٽڻ شاه جيڪو شاه صدرالدين لڪياري جي اولاد مان هيو، سو بزرگيءَ ۾ وڏي مرتبي ۽ شان وارو ٿي گذريو آهي. جنهن لاءِ مشهور آهي ته پنهنجي اصل مسڪن لڪي شاه صدر مان لڏي اچي ڳوٺ رسول پور ننڍي سائيندي ضلع خيرپور ۾ سڪونت پذير ٿيو ۽ مستقل طرح اتي ئي ترسي پيو.

راشدي خاندان جي شجري موجب سيد خدا بخش شاه عرف ڪٽڻ شاه صاحب جن کي ست فرزند تولد ٿيا، جيڪي سڀئي ڀلارا نيڪ ۽ بزرگ ولي الله هئا. سيد ڪٽڻ شاه صاحب جن جون ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن. سندن جي لاءِ ان علائقي ۾ شهرت بابت هي روايت مشهور آهي ته هڪ دفعو ملتان جو سجاده نشين ان علائقي ۾ آيل هيو. سيد ڪٽڻ شاه جن ان سان ملاقات خاطر وٽس ويا، جيئن ته ملتان جو مخدوم صاحب کين ڪو نه سڃاڻندو هيو، تنهن سندس آڌرڀاءُ سهڻي نموني ڪانه ڪئي ۽ رات جو ان ملتاني سجاده نشين بزرگ کي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن خواب ۾ ڏوراپو ڏنو ته تو منهنجي آل مان سيد ڪٽڻ جو سٺو آڌرڀاءُ نه ڪيو آهي. تنهن تي مخدوم صاحب سجاڳ ٿي پيو ۽ پڇا ڳاڇا کان پوءِ معلوم ٿيس ته سيد ڪٽڻ شاه نالي هڪ درويش ڳوٺ رسول پور ۾ رهندو آهي، پوءِ مخدوم صاحب اتي آيا ۽ سائين ڪٽڻ شاه صاحب جن کان معافي ورتائون. اهڙي طرح اتان جي پرياسي ۾ اها ڳالهه عام مشهور ٿي ويئي ۽ پڻ ماڻهن کي سيد ڪٽڻ شاه جي اصلي سيد هجڻ جو پتو پيو. (۲)

سيد ڪٽڻ شاه جي پنجين پيڙهي ۾ راشدي خاندان جي مورث اعليٰ حضرت پير سيد محمد راشد عليه الرحمة جن جو والد محترم حضرت سيد محمد بقا شاه شهيد عليه الرحمة پيدا ٿيو.

(۱) رسالو مهراڻ شاه صدر نمبر سال ۱۹۵۸ء - ص ۲۸

(۲) راشدي خاندان جو شجرو - ص ۴

فصل ٻيو

شجره نسب سيد محمد بقا شاه لڪياري

سيد محمد بقا شاه بن سيد امام شاه لڪياري، حضرت سيد علي مڪي جي اولاد مان آهي. سندس نسب ويهين پيڙهي ۾ سيد علي مڪي سان ملي ٿو، جيڪو هن طرح آهي. سيد محمد بقا شاه بن سيد امام شاه بن سيد فتح محمد شاه بن سيد شڪر الله شاه بن سيد عثمان شاه بن سيد خدا بخش شاه عرف کڻڻ شاه بن سيد سنجر شاه بن سيد محمد يوسف شاه عرف بولڻ شاه بن سيد حسين شاه بن سيد مير علي شاه بن سيد ناصر الدين شاه بن سيد عباس شاه بن سيد فضل الله شاه بن سيد شهاب الدين شاه (عرف عباس شاه) بن سيد بهاؤ الدين شاه بن سيد محمود شاه بن سيد محمد شاه بن سيد حسين شاه (عرف چڪن شاه) بن حضرت علي مڪي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جيڪو مٿي پندرهن پيڙهي ۾ حضرت امام حسين عليه السلام سان هن طرح ملي ٿو. سيد علي مڪي بن شاه عباس بن شاه زيد بن شاه اسد الله بن شاه عمر بن شاه حمزه بن شاه هارون بن سيد عبدالله شاه بن حسين شاه بن سيد امام علي رضا بن سيد امام موسيٰ كاظم بن امام سيد جعفر بن سيد امام محمد باقر بن سيد امام زين العابدين رضي الله تعاليٰ عنه بن سيد الشهداء حضرت امام حسين رضي الله تعاليٰ عنه.

پيدائش سيد محمد بقا شاه لڪياري

حضرت سيد محمد بقا شاه ولد سيد امام علي شاه پهرئين شعبان سن ۱۱۳۵ هجري دوران ڳوٺ رسول پور عرف سائدي ننڍي ضلع خيرپور ۾ تولد ٿيو (۱)

(۱) جناب لطف الله بدوي تذڪره لطفي حصہ اول ۾ حضرت پير سائين ميان محمد بقا شاه جي ولادت جو سال شعبان مهينو سن ۱۱۳۴ هه ڄاڻايو آهي. جڏهن ته سندن وفات ۱۱۹۸ هه آهي. تفسير مفتاح رشد الله وارو ڄاڻائي ٿو ته سندن سموري عمر ٽيهٺ ورهيه هئي. ان حساب موجب سندن پيدائش جو سن ۱۱۳۵ هجري چئبو. ان ڪري بدوي صاحب واري بيان موجب جيڪڏهن سندن پيدائش ۱۱۳۴ هجري کي ڪٿي تسليم ڪجي ته پوءِ سندن عمر ٽيهٺ ورهين جي بجاءِ چوٿن ورهيه ٿيندي جيڪا ڳالهه مڃڻ جهڙي ناهي، ڇو ته متفقہ طريقي سان معلوم ٿيو آهي ته سندن عمر (وفات ۱۱۹۸ هجري دوران) ٽيهٺ ورهيه هئڻ پوءِ بدوي صاحب جن جي بيان کان وڌيڪ معتبر ۽ صحيح ڳالهه هي آهي ته سندس پيدائش ۱۱۳۵ هه ليکبي (مترجم) (دسو مفتاح رشد الله، جلد اول ص ۲۵)

سندس رهائش سن بلوغت تائين ڳوٺ رسول پور عرف سائي نندي ۾ ٿي. ان کان پوءِ اتان لڏي اچي ڳوٺ رحيم ڏني ڪلهوڙي ديهه فرید آباد ۾ رهيا. سندن مستقل تعليم وٺڻ جو خاص پتو پئجي نه سگهيو آهي. باقي جتي جتي کين فيض جي خبر پوندي هئي ته پاڻ اوڏانهن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ويندا هئا. سندن زندگيءَ جي شروعاتي تربيت حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريالوءِ وارن وٽ ٿي. کين علم سان تمام گهڻو شوق هوندو هيو ۽ اهو ئي سبب هيو جو شوق ۽ محبت سببان ظاهري علم ۾ پنهنجو مٿ پاڻ ٿي ويا. کين ننڍي هوندي کان ئي علم سان اهڙو ته چاهه هوندو هيو جو جتان ڪٿان ڪتاب جمع ڪندا رهيا. حضرت ميان محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو والد ماجد سيد امام علي شاهه مشهور معروف عالم باعمل ۽ پير طريقت هيو. سيد امام علي شاهه پنهنجي فرزند ارجمند حضرت پير محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي تربيت جو خاص خيال رکندا هئا. پاڻ ننڍي هوندي کان ذهين ۽ ذڪي هئا. سندس پيشاني مان نيڪ بختي جا آثار نمايان ڏسڻ ۾ ايندا هئا. سندن طبيعت شروع کان ئي علم و عرفان جي طرف مائل هوندي هئي ۽ جنهن عمر ۾ ٻار گهڻو ڪري راند روند ڪندا آهن، ان عمر ۾ پاڻ پنج وقتي نماز ادا ڪرڻ سان گڏوگڏ نفل پڙهڻ، اوراد ۽ وظيفن ۾ مشغول رهندا هئا.

خلفي محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان روايت آهي ته حضرت پير سائين محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سائدي ڳوٺ ۾ پنج وقتي نماز ادا ڪرڻ کان سواءِ شب بيداري، تهجد جي نماز ۽ اشراق جا نفل پابندي سان ادا فرمائيندا هئا. تهجد پڙهي اوراد و ظائف ۾ مصروف رهندا هئا. پر هه ڦٽڻ وقت ٻه رڪعتون سنت پڙهي درود پڙهندا هئا ۽ پوءِ فجر جي نماز ادا ڪري ذڪر ۽ فڪر ۾ رهندا هئا ۽ قرآن شريف جي تلاوت ڪري اشراق جا نفل پڙهي بعد ۾ مسجد کان ٻاهر ايندا هئا (۱) خود ميان محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمائيندا هئا ته اشراق جا نفل پڙهي بعد ۾ هي دعا گهرندو هوس ته يا الله تنهنجو شڪر آهي جو تون مون کي پنهنجي عبادت ۽ فرمانبرداري جو ذوق شوق بخشيو آهي ۽ ان جي توفيق نصيب فرمائي آهي. دعا گهرڻ کان پوءِ ٻاهر مسجد مان نڪرندو هوس ته روزانو هڪ مجذوب جيڪو مٿي پيرين اگهاڙو هوندو هيو ۽ ڪاٺيون گڏ ڪري دونهن دڪايو ويٺو هوندو هو ۽ مون کي ڏسي چوندو هو ته ”بابا هنوزدلي دور است“ (۲)

(۱) ملفوظات شريف حصو ٽيون ص ۹

(۲) ملفوظات شريف مترجم سنڌي - جلد ۳ ص ۹

حضرت ميان محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمائين ٿا ته انهن ڏينهن ۾ مون کي ان مجذوب ماڻهو جي ڳالهه سمجھ ۾ نه ايندي هئي، مگر جڏهن حقيقت جي طلب ۽ سلوڪ جي رستي ۾ پير رکيم ته ان مجذوب شخص جي ڳالهه سمجھ ۾ اچڻ لڳي ته واقعي عشق الاهي جي حصول کان سواءِ سڀ ڪجهه بي معنيٰ آهي.

حضرت ميان محمد بقا شاهه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ان ننڍپڻ ۽ شروعات واري زماني جو جڏهن اهو حال هيو ته سندن جواني ۾ عشق الاهي ۽ کمالات حاصل ڪرڻ جو ڇا اندازو هوندو. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ سندن طبيعت ۾ طلب الاهي جي تڙپ ۾ تيزي ٿيندي ويئي، ايستائين جو پاڻ عشق الاهي ۽ موليٰ پاڪ جي طلب ۾ هر وقت بي قرار رهڻ لڳا ۽ ان دوران حضرت مخدوم محمد اسماعيل جي صحبت کي غنيمت سمجھي ساڻس تعلق مضبوط کان مضبوط تر ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون.

طريقت ۾ قدم:

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن گهڻو ڪري مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن وٽ ايندا رهندا هئا ۽ سندس صحبت ۾ تائيم جو پيشترو گذاريندا هئا. ان دوران ميان سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي دل ۾ عشق الاهي جو جيڪو درياه موجزن هيو، ان کي توڙ تائين پهچائڻ لاءِ مرشد وٺڻ جي ضرورت محسوس ڪندي مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي هٿ تي نقشبندي طريقي ۾ بيعت حاصل ڪري خلافت جو خرقو ڏيکيائون. جنهن بعد مخدوم صاحب عليه الرحمۃ کين قادري طريقي ۾ بيعت ٿيڻ لاءِ مشورو ڏيندي فرمايو ته توهان جي بيعت، هڪ شخص، صاحب دل، ڪامل اڪمل بزرگ جي حصي ۾ آهي، جيڪو عنقريب توهان وٽ ايندو، ان کان قادري طريقي ۾ بيعت حاصل ڪري مجمع البحرين بنجي ويڃو. تڏهن حضرت ميان محمد بقا شاهه سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه مخدوم صاحب جن کي عرض ڪيو ته قبلًا مون کي ان ڀلاري نيڪ بخت بزرگ جون نشانين ٻڌايو ته جيئن آساني سان سواءِ تردد جي ان نيڪ بخت بزرگ کي سڃاڻي سگهان! تنهن تي حضرت مخدوم صاحب ان بزرگ جي نشانين ٻڌائڻ سان گڏوگڏ اهو به کيس ٻڌايو ته اهو صاحب ڪمال بزرگ توکي مرده شيءِ زنده ڪري ڏيکاريندو. پوءِ ان جي هٿ تي بيعت ڪجو. اهڙيءَ طرح حضرت ميان سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي ان ڀلاري بزرگ جي شرف ملاقات جو شوق دل ۾ جاڳيو. آخر هڪ ڏينهن حضرت سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ

الله تعاليٰ عليه جن سنڌ ۾ سير و سياحت ڪندي روهڙي شهر ۾ وار مبارڪ جي زيارت واسطي تشریف فرما ٿيا. جتي حضرت پير سيد محمد بقا شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ساڻن ملاقات ٿي ۽ ان دوران حضرت ميان سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پاڻ سان ماني ۽ پڪل مڇي ڳنڍ ۾ ٻڌي کڻي آيا هئا ۽ سندن خاطر تواضع ڪندي اها پڪل مڇي ۽ ماني سندن آڏو پيش ڪيائون. جڏهن اها مڇي ۽ ماني کولي درياھ جي ڪپ تي گڏجي کائڻ لاءِ مس ويٺا هئا ته اها پڪل مڇي ٽپو ڏيئي درياھ ۾ هلي ويئي. جڏهن اهو لقاء حضرت ميان محمد بقا شاه صاحب جن پنهنجي اکين سان ڏٺو ته ان وقت کيس هڪدم مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه واري ڏسيل نشاني ياد اچي ويئي ۽ پاڻ سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پيرن تي ڪري پيا ۽ کين عرض ڪيائون ته مان گهڻي مدت کان اوهان جي ڳولا ۾ هئس، اڄ خدا پاڪ مهرباني ڪئي آهي، جو هت اوهان سان ملاقات ڪري زيارت کان مشرف ٿيو آهيان. هاڻي خدا جي واسطي مون کي قادري طريقي ۾ بيعت فرمايو، ان وقت حضرت سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه کين چناه شريف ۾ حاضر ٿي فيض حاصل ڪرڻ جي تلقين ڪئي، ان دوران پاڻ شوق ۽ محبت ۾ پنهنجي مرشد سان سفر ۾ شريڪ رهيا. تانجو سير و سياحت ڪندي ساڻس جهنگ سيال تائين برابر گذريا ويا ۽ ڪافي عرصي تائين پنهنجي مرشد جي خانقاهه تي خدمت لاءِ مامور رهيا. تڏهن حضرت ميان محمد بقا شاه صاحب جن اتي سندن ڳوٺ پير ڪوٽ سڏانه (پنجاب) ۾ قادري سلسلي ۾ بيعت ٿيا (۱)

ياد رکڻ گهرجي ته مرشد جو مريد کي ۽ مطلوب جو طالب کي ڳولي بيعت سان مشرف ڪرڻ ۽ منزل مقصود تائين پهچائڻ، مريد ۽ طالب جي ڪمال طلب ۽ ان جي ذوق ۽ شوق جو ئي نتيجو هيو جو حضرت عبدالقادر آخرين کين شرف بيعت سان نواڙڻ لاءِ روهڙي ۾ تشریف فرما ٿيا. اهڙي طرح حضرت سيد محمد بقا شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ظاهري ۽ باطني فيض حاصل ڪرڻ لاءِ سندن خانقاهه تي ويا ۽ اتي ترسي پيا ۽ مرشد جي خدمت ۾ رهي خدمت ڪرڻ ۽ فيض حاصل ڪرڻ لاءِ سيد زادي هجڻ کي راز ۾ رکي ڏينهن رات انتهائي محنت ۽ مشقت سان سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي آستاني تي رهي خدمت ڪرڻ لڳا. سندن ننگر خاني لاءِ جهنگل مان ڪانيون ڪرڻ کان علاوه گهوڙن جي سار سنڀال ۽ ڪڙهين جي صفائي ڪرڻ تائين پنهنجي سر پاڻ ڪم ڪار ۽ خدمت ڪندا رهيا. اهڙي طرح ڪنهن کي به خبر ڪانه پئجي سگهي ته ڪي پاڻ سيد زادا آهن. کين صرف سنڌي خادم ڪري سڏيو ويندو هو ۽ ان لقب سان مشهور هئا.

ان دوران سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي صاحبزادن جي ديني تعليم جي واسطي هڪ ماهر قابل استاد مقرر ڪيو هو، جيڪو صاحبزادن کي ظاهري ۽ ديني تعليم ڏيندو هيو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن ميراث جي مشڪل مسئلو استاد صاحب صاحبزادي کي حل ڪرڻ لاءِ فرحي تي لکي ڏنو، جيڪو کائنس حل نه ٿيو. تڏهن استاد صاحب ڪاوڙ مان صاحبزادي کي ٻه ٽي فرحيون هڻي ڪڍيون ۽ صاحبزادو روئيندو حويلي ڏانهن وڃڻ لڳو ته رستي ۾ حضرت سيد محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن گهوڙن جي ڪڙهه جي صفائي ڪري رهيا هئا، تن صاحبزادي کان روئڻ جو سبب پڇيو. صاحبزادي کين سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائي، پوءِ پاڻ صاحبزادي کان قلم وٺي فرحي تي اتي ئي بيٺي بيٺي اهو مسئلو حل ڪري ڏنو، ۽ فرمايائونس ته هاڻي ڀلي پنهنجي استاد صاحب کي ڏيکار، جڏهن اهو مشڪل مسئلو استاد صاحب وٽ آسان طريقي سان حل ٿيل پهتو ته استاد صاحب سمجهي ويو ته اهو ساڳيو مسئلو ٿورو اڳ ۾ صاحبزادي کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ۽ هينئر جلد ۾ هي ڏکيو مسئلو ڪنهن جي مدد کان سواءِ حل ڪو نه ڪيو اٿس، تڏهن کائنس سڄي حقيقت پڇيائين، ۽ ان ننڍڙي نينگر به کين سڄي حقيقت سربستي ڪري ٻڌائي ته سنڌي خادم جيڪو درگاهه ۽ گهوڙن جي خدمت تي مقرر ٿيل آهي، ان مون کي بيٺي هي مسئلو حل ڪري ڏنو آهي. اهڙي طرح ان قصي بعد سندن تبحر علمي جو پتو پيو ۽ سندن علم، فضل ۽ ڪمال ظاهر ٿي پيو، جنهن کان پوءِ ان مولوي صاحب حضرت عبدالقادر آخرين کي سمورو قصو ڪري ٻڌايو، جنهن بعد کين گهوڙن ۽ آستاني جي خدمت گذاري کان روڪيو ويو ۽ سندن عزت، تڪريم ۾ اضافو ٿيو (۱)

اهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جڏهن ڪافي عرصي رهڻ کان پوءِ پنهنجي وطن واپس ورتڻ جو ارادو ڪيو ۽ پنهنجي مرشد مڪرم کان اجازت طلب ڪندي واعدو ڪيائون ته دوباره هڻي خدمت شريف ۾ اچي حاضر ٿيندس، تڏهن سندن مرشدن کين فرمايو ته جڏهن اچو ته رام تر (۲) جا ڏنڊ ضرور پٽيو اچجو.

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جڏهن پنهنجي گهر پهتا ته ڪيترا ڏهاڙا اتي ترسي پيا، ليڪن کين پنهنجي مرشد سان محبت جيڪا انتها درجي تي پهچي چڪي هئي تنهن کيس دوبارو سندن خدمت ۾

(۱) صدري روايت حضرت مفتي عبدالرحيم سڪندري صاحب

(۲) رام تر ديهه جو نالو آهي، جيڪا روهڙي کان ڏکڻ اوڀر طرف تي آهي (مترجم)

حاضر ٿيڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ پاڻ رحيم ڌڻي ڪلهوڙي جي ڳوٺ کان ديهه سوڍاڻي جهنگ سيال (پنجاب) لاءِ پيرين پيدا رانا ٿيا. جڏهن رشيد پور ڳوٺ (جيڪو پير ڪوٽ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي آهي) پهتا ته کين پنهنجي مرشد جو حڪم (رامر تڙ جي ڏندڻ آڻڻ وارو) ياد پيو تڏهن پاڻ انتهائي غمگين ٿيا ته جيڪڏهن سندن مرشد مڪرم ان باري ۾ پڇا ڪئي ته کين ڪهڙو جواب ڏيندس. اهڙي طرح پاڻ ان هنڌ کان پوئين پير پوئتي واپس موٽيا ته جيئن مرشد کي پئي نه ٿئي. آخر مرشد جي حڪم موجب ان ساڳئي هنڌ تان ڏندڻ پٽي ساڳيو سندن خدمت ۾ حاضر ٿيا، جيئن ته حضرت عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه صاحب دل ۽ ڪمال وارو بزرگ هيو. ان ڪري حضرت سيد محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ان جفاڪشيءَ کان چڱي طرح واقف ٿي چڪو هو، تنهن تي کيس ڏسڻ شرط فرمايائون ته ميان محمد بقا شاهه صاحب توهان کي هن پيري تمام گهڻي تڪليف پهتي آهي. تڏهن حضرت محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جواب ۾ ورائيو ته قبلًا اها تڪليف نه هئي، بلڪ تفريح هئي. حضرت آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سندس ان جواب با صواب ٻڌڻ شرط کيس پاڪرپائي شفقت ۽ مهرباني سان جيڪو ڪجهه فيض ڏيڻو هو، اهو عنايت ڪري فرمايائونس ته اِي محمد بقا شاهه صاحب! اڄ کان پوءِ مان توهان ۽ توهان جي اولاد تان هيڏانهن اچڻ وارو بار ختم ڪري ڇڏيان ٿو ۽ آئينده اسين ۽ اسان جو اولاد اوهان وٽ هلي ايندو. ان کان پوءِ ڪجهه ڏينهن پنهنجي مرشد جي صحبت ۾ گذاري پنهنجي ڳوٺ واپس آيا ۽ سندن مرشد جي فرمان موجب اڄ تائين ان گادي جا سجاده نشين مرشد هجڻ جي باوجود سندن خاندان وٽ ايندا رهندا آهن ۽ اها رسم ان دور کان اڄ تائين هلندي اچي ٿي (۱)

حضرت ميان محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن نقشبندي ۽ قادري ٻنهي طريقن ۾ بيعت ٿيل هئا، ليڪن قادري طريقي ۾ کين اهڙو ته عروج حاصل ٿيو، جنهن جو بيان ڪرڻ کان تمام مٿاهون آهي، کين فيض پنهنجي مربي مرشد حضرت آخرين عليه الرحمۃ کان مليو. ملفوظات شريف حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۾ مذڪور آهي ته ”قدم مبارڪ جيڪو حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن معراج جي رات حضرت غوث الثقلين جي ڪلهن تي رکيو هو ۽ غوث پاڪ هروليءَ جي ڪلهي تي رکيو ۽ ان کان پوءِ غوث الثقلين جي اولاد کي پشت پيشت ورثي ۾ ملندو رهيو. اهو قدم مبارڪ حضرت شيخ عبدالقادر آخرين (مرشد معظم

ميان محمد بقا شاهه) کي عنايت ٿيو ۽ شيخ صاحب ڪنهن به مريد تي نه رکيو هو تڏهن اهو قدم حضرت ميان محمد بقا شاهه صاحب جي ڪلهن تي رکي سرفراز فرمايائون ۽ اجازت ڏنائون. (۱)

حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي پنهنجي مرشد مڪرم سان انتها درجي جي محبت هوندي هئي ۽ پنهنجي شيخ طريقت سان والهانہ انداز ۾ الفت ڪري حضرت شيخ عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به مٿن تمام گهڻو مشفق ۽ مهربان هوندا هئا، ساڳي ريت حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي شفقت ۽ محبت به ساڻن تمام گهڻي هوندي هئي. حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمائيندا هئا ته ”فيض حاصل ڪرڻ لاءِ خدمت ۽ ادب کان سواءِ ٽيون رستو خدا پاڪ پيدائي ڪو نه فرمايو آهي“ ۽ اهو ئي سبب هيو جو سندن مسلڪ ۽ طريقي جا مرشد ۽ رهبر کائن تمام گهڻو راضي هئا.

حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي وفات کان پوءِ سندن فراق ۾ بيقرار رهندا هئا، کين ڪٿي به آرام نه ٿي آيو ۽ ان بي قراريءَ جي عالم ۾ مخدوم صاحب جي صحبتين کي ڳولي ڳولي ساڻن صحبت لاءِ ڪوهين پير پيادو سفر ڪري اوڏانهن ويندا هئا. حضرت ميان صاحب جن کي پنهنجي مرشد حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه سان عقيدت ۽ محبت جو درياهه اهڙو ته موجزن هيو جو سندن وصال کان پوءِ جوش و اضطراب جي تسڪين خاطر مخدوم صاحب جي ملاقاتين سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش ۾ سرگردان رهندا هئا، جتان به کين مخدوم صاحب جي فيض، برڪت ۽ صحبت جي بوءِ محسوس ٿيندي هئي ته ان طرف رخ رکندا هئا، ايستائين جو گل جي خوشبوءِ سنگهڻ جي شوق ۾ ڪنڊن کان به پرهيز نه ڪيائون. اهڙي طرح ان شوق جي عالم ۾ پاڻ مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي هڪ ملاقاتي نانڪ شاهي هندو فقير وٽ به تشریف وٺي ويا. جنهن جو قصو ملفوظات شريف ۾ هن طرح اچي ٿو ته ”هڪ دفعو حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هڪ نانڪ شاهي هندو فقير سان صحبت ڪرڻ لاءِ ويا جيڪو هندو ڪڏهن ڪڏهن حضرت مخدوم صاحب پريان لوءِ وارن جي خدمت ۾ صحبت واسطي ايندو هيو، جڏهن مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو ته حضرت ميان محمد بقا شاهه صاحب جن کي پنهنجي

مرشد جي محبت بي قرار ڪيو ۽ کين مرشد جي خدمت ۾ حاضري پريندڙ هندو فقير سان صحبت ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو.

چون گل رفت و گلستان شد خراب
بوئي گل را از چو جوئيم از گلاب

آخر جڏهن پاڻ ميان صاحب ۽ ساڻس ٻيو هڪ فقير گڏجي ان نانڪ شاهي فقير جي خدمت ۾ پهتا، تڏهن ڏٺائون ته انهيءَ فقير جو هڪڙو مريد ٽوڪريون ويٺو ٺاهي. پاڻ ٽوڪريون ڏسي کيس چيائون ته واهه جون سٺيون ۽ عمديون ٽوڪريون پيو ٺاهين!! تنهن تي انهيءَ فقير جواب ڏنو ته هي ڪيل مهتي ٻڌر جو آهي (يعني پنهنجي گروه ڏانهن اشارو ڪيائين ته) هي سڀ هنر ان جو عطا ٿيل آهي.

حضرت ميان صاحب جن فرمايو ته ڏيک جي سڄي حقيقت معلوم ٿي ويئي، جيئن ڏيک مان هڪ يا ٻن چانورن جي ڪٽڻ مان پوري ڏيک جي حقيقت معلوم ٿي سگهي ٿي. اهڙي طرح معلوم ٿيو ته نانڪ شاهي فقير جو مريد فنا في الشيخ آهي. پوءِ جڏهن پاڻ انهيءَ نانڪ شاهي فقير وٽ پهتا ته اهو نانڪ شاهي کائن ڊچڻ لڳو، تنهن تي ميان محمد بقا شاه صاحب جن کيس فرمايو ته ”اي فقير اسان کان ڪهڙي سبب ڪري ڊچين ٿو؟ اسان ته توکي مخدوم صاحب جي خدمت ۾ ڏٺو هيو، ان ڪري توهان جي صحبت ۽ ڪچهري واسطي آيا آهيون.“ تڏهن ان نانڪ شاهي ورائيو ته پلاهن فقير کي چئو ته ٻاهر وڃي. جڏهن فقير ٻاهر ويو ته نانڪ شاهي کين انهيءَ جاءِ جي هڪ ڪنڊ ۾ وٺي ويو، جتي نماز پڙهڻ لاءِ هڪڙي جاءِ تيار ڪيل هئي. پوءِ اتي ويهي ڪچهري ڪرڻ لڳا. سندن سموري گفتگو الله ۽ ان جي رسول کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هئي (۱)

اهڙي طرح حضرت ميان محمد بقا شاه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن درويشن، بزرگن، پلارن ۽ نيڪن جي صحبت کي غنيمت تصور ڪندي ساڻن ڪچهري ۽ صحبت ڪرڻ لاءِ ويندا رهيا. ساڳئي ريت ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي وصال کان پوءِ سندن دل ۾ خيال آيو ته ڪنهن ڪامل جي صحبت ۾ وڃي مستفيض ٿجي. اهو خيال ڪري، درازن ۾ ميان صاحبڏني فاروقي عليه الرحمة وٽ وڃي ملاقاتي ٿيا. ڪجهه گهڙي کن وٽس ويهڻ کان پوءِ کائنس پڇيائون ته جيڪڏهن ڪو طالب خدا تعاليٰ جي طالب وٽ اچي ته ڇا ڪرڻ گهرجي؟ تڏهن ميان صاحبڏني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جواب ڏنس ته دل حاضر ڪري. وري پڇيائون ته جيڪڏهن ان کي دل ٿي نه هجي ته پوءِ ڇا ڪري؟ ميان صاحبڏني انهيءَ جو ڪو جواب

ڪونه ڏٺو. پوءِ اتان کان موڪلائي ڪوٽڙي (غالباً مخدوم يار محمد ڪوٽڙي ڪبير واري وٽ) ويا اتي هڪ مجذوب عورت رهندي هئي. جنهن کي شهر جي چوڪرن پتر ٿي هنيا ۽ سندس پويان ڊوڙندا پي ويا ۽ ان عورت چوڪرن کي گاريون پي ڏنيون. ان وقت ميان محمد بقا سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه ان مجذوب عورت وٽ سندس چوڻ آڪڻ مان فال وٺڻ لاءِ منتظر بيٺا رهيا. جڏهن چوڪرا پنهنجي خيال سان واپس هليا ويا. تڏهن ان مجذوب عورت ميان صاحب ڏانهن نھاري هڪ پتر کڻي اچائي چيو ته ”اي پهاج رڄ پيتو اٿئي، اڃا ٿي اتي ڪڙي چنڊين“ انهيءَ ٻڌڻ سان سندن دل کي تسڪين ۽ آرام حاصل ٿيو ۽ ان کان پوءِ ڪنهن به بزرگ جي صحبت ۾ هيڏي هوڏي وڃڻ جي سد ڪا نه رهي. کين ان مجذوب عورت جي چوڻ اهڙو ته اثر ڪيو جو ان کان پوءِ ٻئي طرف ڪيڏانهن به نه ويا ۽ هڪ هنڌ ويهي مخلوق خداوندي کي فيض پهچايائون. (۱)

شادي ڪرڻ جو واقعو ۽ اولاد:

هڪ دفعو سيد محمد بقا شاه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کان سندن پير طريقت مرشد سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن شادي نه ڪرڻ جو سبب پڇيو (جو شروع ۾ پاڻ شادي نه ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪا هئا) تنهن تي عرض ڪيائون ته قبلًا اولاد باعث بدنامي ۽ باعث نيڪ نامي هوندي آهي ۽ ان ڳالهه جو به پتو ڪونهي ته اولاد بُري ٿيندي يا پلي؟ ان ڪري مورڳو شادي نه ڪرڻ جو پڪو خيال ڪري ڇڏيو اٿئون. تنهن تي کيس سندن مرشد فرمايو ته ائين ڪونهي بلڪ اوهين شادي ڪريو جو شادي ڪرڻ سنت رسول آهي ۽ انشاء الله تعاليٰ اوهان جي اولاد مان پلي کان پلا بزرگ پيدا ٿيندا ۽ ڪيترائي غوث قطب پيدا ٿيندا. ان ڪري شادي ضرور ڪريو ۽ کيس نصيحت فرمائيندي اهو به چيائون ته شادي ڪرڻ کان پوءِ مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان به نيڪ اولاد جي دعا طلبيءَ لاءِ ضرور ويڃو.

اهڙي طرح حضرت سيد محمد بقا شاه سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مرشد معظم جي حڪم موجب جهنگ سيال کان واپسي بعد پنهنجي خاندان مان شادي ڪئي ۽ شاديءَ ڪرڻ کان پوءِ نقشبندي طريقي جي مرشد حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي خدمت ۾ نيڪ صالح اولاد ٿيڻ جي دعا طالبيءَ لاءِ حاضر ٿيا ۽ کائون دعا طلبيائون. تڏهن مخدوم صاحب جن کين دعا ڪئي

۽ اهو پڻ چيائون ته اوهان جي پٽيءَ مان هڪ اهڙو قطب پيدا ٿيندو جنهن جي فيض کان دنيا جو تمام گهڻو حصو فيضياب ٿيندو. (۱) تڏهن الله پاڪ جي لطف ۽ مهرباني سان حضرت سيد محمد بقا شاهه رحمه الله تعاليٰ عليه جن کي چار فرزند تولد ٿيا. جيڪي پنهنجي وقت جا ڪامل اڪمل ولي الله هئڻ سان گڏوگڏ ظاهري علمن سان پڻ سينگاريل هئا. سندن فرزندن جا اسماء گرامي هن طرح آهن:

- ۱- حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه ولادت ۱۱۷۱ هجري وفات ۱۲۳۴هـ. ۲- حضرت پير سيد عبدالرسول شاهه ولادت سن ۱۱۶۸ هجري، وفات ۱۲۳۱ هجري. ۳- حضرت سيد مرتضيٰ علي شاهه ولادت ۱۱۷۲هـ، وفات ۱۲۳۵هـ. ۴- حضرت پير محمد سليم شاهه صاحب رحمه الله تعاليٰ عليه ولادت ۱۱۷۸هـ وفات ۱۲۴۱هـ آهي.

جيئن ته حضرت سيد محمد بقا شاهه رحمه الله تعاليٰ عليه کي پنهنجي مرشد جي دعا هئي ۽ ان نيڪ بخت جي علم بصيرت ۾ اها ڳالهه چڱي طرح واضح ٿي چڪي هئي ته سندس اولاد مان نيڪ بخت، غوث، قطب پيدا ٿيندا. سا ڳالهه بلڪل سچ ثابت ٿي ۽ سندن چار ئي صاحبزادا نهايت صاحب ڪمال، ولي الله بزرگ ٿي گذريا آهن. هر هڪ بزرگ جو پنهنجو پنهنجو مرتبو ۽ شان آهي. ليڪن الله تعاليٰ سڀني مان زياده جيڪا شهرت ۽ عزت حضرت قدوة السالڪين امام العارفين پيرن جي پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جن کي نصيب فرمائي سا پوري سنڌ ۾ ڪنهن ٻئي بزرگ کي ورلي نصيب ٿي هوندي.

ڳالهه ٿا ڪن ته حضرت شاهه عبداللطيف پٽ ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه هڪ دفعو سير سياحت ڪندي چند فقيرن سان گڏ جڏهن شيخ طيب هنڌان لنگهائو ٿيو، تڏهن حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه رحمه الله تعاليٰ عليه سان سندس ان هنڌ ملاقات ٿي، جيڪو ان وقت جهنگ ۾ ڳئون چاري رهيو هو تڏهن حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه صاحب جن پٽ ڌڻي بادشاهه سان چند فقير گڏ ڏسي خوش طبعي ڪندي فرمايس ته اي شاهه صاحب! ڇو مخلوق خداوندي کي روليوائڻي جو هي فقير پنهنجي پويان لايو ٿو وتين؟ تنهن تي حضرت پٽ ڌڻي ورائيو ته اي ميان محمد بقا شاهه صاحب منهنجي پويان ته هي به ٿي فقير آهن. باقي تنهن جي اولاد مان هڪ اهڙو قطب ۽ برگزيده ولي الله پيدا ٿيندو جيڪو لکين انسانن کي پنهنجي پويان رلائيندو (۲)

حضرت شاهه عبداللطيف رحمه الله تعاليٰ عليه جن جي اها

پيشنگوئي سچ ثابت ٿي ۽ کين حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن تولد ٿيا، جن لکن انسانن کي پنهنجي فيض سان رنگي ريتو ڪيو. ان کان سواءِ ٻين بزرگن به حضرت جن جي تولد ٿيڻ کان اڳ ۾ اهڙيون پيشنگويون ۽ خوشخبريون ٻڌايون، جن جو ذڪر پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ڪيو ويندو.

اهڙي ريت حضرت ميان محمد بقا شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو اولاد چئن قبيلن سان مشهور ٿيو. ۱- حويلين وارا پير ۲- ڪوٽائي پير ۳- راشدي پير ۴- شاهاني پير (۱)

اولاد جي تربيت جو طريقو:

حضرت پير سيد محمد بقا شاه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سنڌ جي انهن باڪمال بزرگن مان هڪ هئا، جن جي روحاني، باطني فيض کان سون جي تعداد ۾ ڀليل انسان راه هدايت وارا بنجي ويا، سڀ کان پهريائين قرآن پاڪ جي حڪم موجب پنهنجي اولاد ۽ خاندان کي خدا پاڪ ڏانهن راغب ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون، پاڻ پنهنجي وقت جا ڪامل عارف ولي الله هئڻ سان گڏوگڏ صاحب دل ۽ صاحب حال پڻ هئا. ان ڪري پنهنجي اولاد جي ظاهري ۽ باطني تربيت واسطي کين تمام گهڻو اونو هوندو هيو، ۽ انهن جي تربيت اهڙي طرح فرمايائون جو سندن سڀئي صاحبزادا زماني جا تمام وڏا متبرڪ اولياءِ الله، عالم باعمل ۽ پير ليکيا وڃن ٿا. ملفوظات شريف ۾ مذكور آهي ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله عليه جن فرمايو ته اسان کي حضرت والد معظم ميان صاحب (پير سائين محمد بقا شاه صاحب جن) فرمائيندا هئا ته اي بابا! توهان سان جيڪي هي ڪماليتن ۽ احوالات جا گستاخا وڃن ٿا، تنهن لاءِ جيڪڏهن اوهان کي الله تعاليٰ جل شانہ پنهنجي فضل سان انهيءَ مقام جو حال نصيب ڪيو ته پاڻهڻي عجيب لذتون ۽ ذوق شوق ڏسندو ۽ قدر پوندو، پر جيڪڏهن اهو حال ميسر نه ٿيو ته اسانجون هي مڙهي ڳالهيون اوهان کي پٽاڪ ۽ ڊاڙ سمجهڻ ۾ اينديون. (۲)

حضرت پير سائين ميان محمد بقا شاه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو پنهنجن فرزندن کي ان طرح چوڻ جو مطلب اهو هيو ته جيئن منجهن شوق الاهي جو جذبو پيدا ٿئي. ان کان سواءِ پاڻ پنهنجي صاحبزادن کي وعظ و نصيحت کان علاوه

(۱) راشدي خاندان جو شجرو - ص ۲۲

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي سنڌي جلد ۱ ص ۱۴۴

روحاني ۽ باطني فيض سان مالا مال ڪندا رهيا، ڇو ته سلف صالحين جو پڻ اهو دستور رهيو آهي جو اهي بزرگ پنهنجي اولاد کي معرفت جي اسرار و رموز کان آگاهه ڪندا هئا ۽ وقت بوقت سندن احوال ۽ اشغال جو مشاهدو ڪري کين اڳئين منزل جو درس ڏيندا هئا، اهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جيڪو فيض حاصل ڪيو هو. ان فيض کي پنهنجي اولاد طرف منتقل ڪرڻ لاءِ اهڙي تربيت فرمايائون جو سندن حياتيءَ مبارڪ ۾ ئي صاحبزادگان ظاهر خواهه باطني فيض سان سرشار ٿي چڪا هئا.

ملفوظات شريف ۾ هڪ واقعو مذڪور آهي ته هڪر ميان محمد بقاشاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن باغ ۾ تشریف فرما ٿيا، سائين گڏ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به هئا. ان دوران حضرت ميان جن هڪ ٻوٽي جي پاڙ مان گاهه ۽ گند صاف ڪندي پنهنجي صاحبزادي حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي مخاطب ٿيندي فرمايو ته بابا! جيڪڏهن ٻوٽي جي پاڙ ۾ گڏ ڪري گاهه گند ڪڍي نه ڇڏبو ته ٻوٽو ڪڏهن به نه وڌندو، ان ڪري الله پاڪ جي طالب کي لازم آهي ته دل جي پاڙ مان غير الله جي گاهه ۽ گند کي ڪڍي پاڙان پئي ڇڏي، ۽ نفساني خواهشات جي ڪن ڪنڊن کي ڪيڙ جي ڪوشش ۾ ڏينهن رات مصروف رهي ته جيئن عشق الاهي جو ٻوٽو چڱي طرح وڌي سگهي (۱)

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي صاحبزادگان جي ان نموني سان تربيت فرمائي، سندن دل ۾ عشق الاهي جو باغ پوکڻ ٿي چاهيو، ۽ خدا پاڪ سندن ان سعبي ۽ ڪوشش کي اهڙي طرح پورو فرمايو جو ان باغ مان لکين انسانن کي ميوات حاصل ٿي.

ٻئي هنڌ ملفوظات شريف ۾ ايندو آهي ته هڪ دفعو حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي صاحبزادي پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي ساڻ ڪري پوک ۾ گهمي رهيا هئا ته ان دوران سبب ۽ مسبب جو فرق بيان ڪندي فرمايائون ته بابا! هن پوک جي نظر سبب تي آهي. ان ڪري جيڪڏهن کيس پاڻي نه ملندو ته سڪي ويندي، مگر جهنگلن ۽ برينتن ۾ وڏن وڏن وڻن جي نظر مسبب الاسباب تي هوندي آهي. ان ڪري هو پاڻي نه ملڻ جي ڪري به سرسبز ۽ شاداب هوندا آهن. (۲)

(۱) ملفوظات روضي ڌڻي سنڌي جلد ۳، ص ۱۱

(۲) ملفوظات شريف جلد ۵ ص ۲۶۶

سبحان الله! جو اولياءُ الله جي تربيت جو طريقو ڪيڏو نه سهڻو ۽ دلڪش انداز سان هيو ۽ ظاهري طرح مثال ڏيندي صاحبزادن کي خدا پاڪ جو رستو ۽ مٿس پروسي ڪرڻ جي تلقين فرمائيندا رهيا، ۽ حضرت پير سائين ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي پنهنجي اولاد جي تعليم و تربيت لاءِ حد کان وڌيڪ خيال هوندو هيو.

علمي مقام:

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ظاهري توڙي باطني علمن سان سينگاريل هئا. شريعت پاڪ تي انتهائي سختي سان عمل فرمائيندا هئا ۽ پنهنجي صاحبزادن، مريدن ۽ معتقدن کي به شريعت پاڪ تي عمل ڪرڻ جو تاڪيد ڪندا رهندا هئا، کين قرآن و حديث پاڪ جي علمن تي ڪامل دسترس حاصل هئي، طريقت ۽ سلوڪ جي رستي ۾ رهنما جي حيثيت رکندا هئا، سڀني صفتن سان موصوف هجڻ، ۽ بلند مقامات طئي فرمائڻ بعد به، پاڻ کي مخلوق جي نظر ۾ کان لڪائڻ جي انتهائي ڪوشش ڪندا هئا، ۽ پنهنجي پوري زندگي ۾ مشهوري کي قطعي طرح پسند نه فرمايائون. سندن طرز زندگي نهايت سادو ۽ فقيرائو هوندو هيو. دنيوي سک ۽ آرام کان پري رهي فقيريءَ تي گذر فرمائيندا هئا، ليڪن جيئن ته سڄ ڪو لڪڻ جو نه هوندو آهي ۽ مشڪ، عنبر جي خوشبوءِ لکي نه سگهندي آهي، ائين سندن بزرگي ۽ عارفانه مقام جي خبر هر عام خاص ماڻهو کي پئجي چڪي هئي، ۽ پري پري تائين سندن علم و فضل جو چرچو عام جام ٿي چڪو هيو، ۽ وقت جا جيد عالم به پيچيده ۽ ڏکين مسئلن ۾ کانئن رجوع ڪندا هئا ۽ مشڪل مسئلن جي حل واسطي کانئن ئي رهنمائي حاصل ڪندا هئا. حضرت مخدوم احمدي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ميان سائين جن کان ايڏو ته متاثر هوندو هيو جو ڪيترا دفعا قرآن ۽ حديث پاڪ جي ڏکين ۽ مشڪل مسئلن جي حل واسطي کانئن رهنمائي ورتي هئائين. سندن تبحر علمي جو اندازو ملفوظات شريف ۾ ذڪر ڪيل ان نقل مان لڳائي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته هڪ دفعو حضرت مخدوم احمدي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۽ پيا عالم (الفقر سواد الوجه في الدارين) حديث جي معنيٰ ۾ منجهي پيا. آخر پاڻ ۾ واعدو ڪيائون ته حضرت ميان محمد بقا شاهه صاحب کان ان حديث جي معنيٰ ۽ مطلب پڇنداسون، آخر هڪ ڏينهن حضرت ميان صاحب جن سان حضرت مخدوم احمدي ۽ انهن بزرگن جي ملاقات ٿي ۽ کين پنهنجو مطلب ٻڌايائون. تنهن تي حضرت ميان صاحب جن فرماين ته پهريان ان حديث جي ظاهري

معني ڪريو ته پوءِ توهان کي معنيٰ ۽ مطلب سمجھائينداسون. پوءِ انهن عالمن چيو ته ان حديث جي معنيٰ هي آهي ته فقر منهن جي ڪارڻ آهي پنهي جهانن ۾. تڏهن حضرت ميان صاحب انهن کي فرمايو ته حديث جو مفهوم نيڪ ۽ برحق آهي. يعني اک جي ماڻڪي ڪاري آهي جيڪا اک ۾ موجود آهي، جنهن جو مطلب هي آهي ته فقر منهن جي روشنائي آهي پنهي جهانن ۾ (۱) حضرت پيرسائين ميان سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ان حديث جي معنيٰ صوفيانہ انداز ۾ وقت جي جيد عالمن کي سمجھائي کين تسلي ڏنائون.

الله پاڪ جا پيارا ٻانها جيڪو به ارشاد فرمائيندا آهن، اهو ظاهري طرح سندن زبان گوهر افشان مان نڪرندو آهي، ليڪن حقيقي طرح ان تلقين ۽ ارشاد کي مولانا رومي رحمۃ الله تعاليٰ عليه هن شعر ذريعي بيان ڪيو آهي:

گفتہ او گفتہ الله بود - گرچه از حلقوم عبدالله بود

يعني الله وارن جو قول حقيقت ۾ الله پاڪ جو فرمان هوندو آهي توڻي جو ظاهري طرح ٻانهي جي واتان صادر ٿئي، پوءِ ان فرمان کي الله جل شانہ جي معرفت ۽ حقيقت کي پروڙڻ جو ذريعو سمجھي دل سان عمل ڪرڻ نهايت ضروري هوندو آهي.

حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، هڪ دفعي پنهنجي صاحبزادن کي گهرائي تلقين ڪئي ته اي پيارو! اسان توهان جي ظاهري علمن جي حصول ۾ جيڪا ڪوشش ڪيون ٿا. ان جو مقصد اهو ناهي ته مخلوق ۾ اوهان جي مقبوليت ٿئي، نه ئي اهو مقصد آهي ته توهان قاضي يا مشهور عالم بنجو، بلڪ اسان جو مقصد اهو آهي ته توهان حضرت سيد المرسلين صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي سنت پاڪ کان با خبر هجو، ۽ ان تي توهان کي عمل جي استقامت جي توفيق نصيب ٿئي. اهو ئي سبب هيو جو پنهنجي صاحبزادن جي تعليم ۽ تربيت واسطي سفر جون مشڪلاتون سر تي سهي کين وقت جي جيد عالمن وٽ تعليم حاصل ڪرڻ خاطر، ڪڏهن شڪارپور ته ڪڏهن ڪوٽڙي ڪبير، ڪڏهن ڳوٺ خير محمد آريجا، تعلقو ڏوڪري ضلع لاڙڪاڻي به سندن وڃڻ ٿيو، ۽ باقاعدي پنهنجي نينگرن جي نظرداري لاءِ وٽن ويندا رهندا هئا ته جيئن صاحبزادا طالب علمي جي زماني ۾ تعليم حاصل ڪرڻ کان سواءِ اڃاين ڪمن ۾ مشغول نه ٿي وڃن.

حضرت ميان پير محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن

جهڙي طرح باطني فيض سان ڀرپور هئا، بلڪل ساڳي طرح ظاهري طور به فيض، ڪمال ۽ علم سان ڀرپور هئا، کين علم سان حد درجي جي محبت هوندي هئي. پاڻ پنهنجي صاحبزادي حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي تلقين ڪندي فرمائون ته مثنوي شريف جو راز بغير ڪتاب جي ظاهر نه ڪجانءِ، بلڪ ڪتاب هٿ ۾ کڻي ان کان پوءِ حقيقتون ظاهر ڪجانءِ. ڪتاب هجڻ ڪري هر ڪنهن ماڻهوءَ کي يقين اچي ويندو. ان کان پوءِ جيڪو راز وڻي سو بيان ڪر. (۱) حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي علم دوستي سندن والد صاحب کان ورثي ۾ ملي، جو پاڻ فرمائيندا هئا ته ڪتابن وٺڻ جو شوق دل تان نه ٿو لهي. (۲)

حضرت پير سائين محمد بقا شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن معرفت جي درياه جا واقف ۽ بحر حقيقت جا ڄاڻو هئا. روزمره جي معمولات ۾ معرفت الهي جا مشاهدات ماڻيندا هئا. هر وقت عالم ڪثرت مان وحدت جي موتين سان حق جي طالبن جون جهوليون ڀريندا رهندا هئا ۽ حاضرين کي معرفت الاهي جي اسرارن ۽ رمزن کان واقف فرمائيندا هئا.

دنياداري کان بيزاري:

حضرت ميان محمد بقا شاه لڪياري لاءِ مشهور آهي ته پاڻ تارڪ الدنيا هئا، ۽ جيڪڏهن کين ڪجهه ملندو هيو ته الله جي واٽ ۾ لٽائي خرچ ڪري متوڪلات زندگي گذاريندا هئا. ملفوظات ۾ ذڪر آهي ته هڪ دفعو حضرت ميان صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن بيان ڪيو ته اسان طلب جي ڏينهن ۾ مخدوم صاحب (محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه) جن وٽ ايندا ويندا هواسون. تن ڏينهن ۾ هڪ زمين جو خيراتي ٽپو (حصو) اسان جي ابن ڏاڏن کان وٺي اسان جي قبضي ۾ هيو، جنهن جو فصل وغيره اسان ڪٽندا هئاسون. هڪ ڏينهن مخدوم صاحب جن جي حضور ۾ وينا هئاسون تنهن پاڻ فرمائون ته شاه صاحب ٽپو به ٽپ آهي ۽ حضرت مخدوم صاحب جن جي فرمان جو اشارو ان زمين جي ٽڪري ڏانهن هيو، جيڪو اسان سمجهي ورتو، ۽ ان کان بعد اهو زمين جو ٽڪرو ڇڏيو ويو ۽ دوباره وري انهيءَ زمين جي ٽڪري جو خيال دل ۾ نه آندوسون. (۳)

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۵، ص ۲۶۷.

(۲) ملفوظات شريف جلد ۵، ص ۲۷۷.

(۳) ملفوظات روضي ڌڻي - مترجم جلد ۴، ص ۷۰.

سندن سموري زندگي فقر فاقِي ۾ گذري. پاڻ فقيري ۽ مسڪيني ۾ صبر ۽ شڪر جو اهڙو ته مثال قائم ڪيائون، جنهن جو اثر سندن خاندان ۾ اتر درجي جو موجود رهيو.

پاڻ پنهنجي اولاد کي دنيا وارن کان پري رهڻ جي تلقين فرمائيندا هئا، ۽ دنيا وارن جي مڪر فريب جو بيان پنهنجي صاحبزادي سان هن طرح فرمايائون ته، جڏهن دولت وارا ماڻهو (ڪنهن جي) ارادتمندي ۾ پنهنجو پٽ ذبح ڪن ته ائين نه سمجهو ته اهو الله ڪارڻ ڪيو اٿس. يقيناً ان ۾ نفعي غرض رکيو هوندائين. (۱) دنيا ۽ دنيا وارن کان نفرت، اهل تصوف جو پراڻو طريقو رهيو آهي. حضرت رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن دنيا کي ڏونڊ سڏيو، ۽ فقيري کي پنهنجو شيو بنايائون.

شهادت جو واقعو:

جيئن اڳ ۾ بيان ٿي چڪو آهي ته حضرت پير سائين سيد ميان محمد بقا شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي علم سان تمام گهڻو چاهه هوندو هيو. پاڻ ڪيڏانهن به ويندا هئا ته پنهنجا ڪتاب پاڻ سان گڏ کنيو ويندا هئا، ۽ ڪتابن جي گهڙي هميشه پنهنجي مٿي تي رکيو وٺندا هئا. سندن اهو سلسلو زندگي جي آخري گهڙي تائين جاري رهيو.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعو ڪنهن طرف کان ٿيو واپس پنهنجي ڳوٺ پي آيا، ۽ دستور موجب ڪجهه ڪتاب ساڻن بڻدي ۾ ٻڌل مٿي تي هئا، ڏينهن گرم ٿي چڪو هيو. ان ڪري وڻ هيٺان ٿوري دير آرام ڪرڻ لاءِ ترسي پيا، ۽ ڪتاب سيراندي رکي ڪجهه وقت ڏينهن ٺارڻ لاءِ سمهي رهيا. اتفاق اهو ٿيو جو ان رستي سان ڌاڙيل ۽ چور لانگهائو ٿيا، جن کين وڻ هيٺان ستل ڏسي اهو خيال ڪيو ته پڪ ان درويش وٽ ڪا دولت ۽ ڏوڪڙ آهن، جنهن ڪري بڻدي مٿي ويجهو ڪيو ستو پيو آهي. ان ڪري انهن خيال ڪيو ته مورڳو ان کي قتل ڪري دولت هٿ ڪيون، تنهن تي چورن ستي ئي مٿن حملو ڪيو جنهن حملي ۾ پاڻ سخت زخمي ٿي پيا (۽ اهو دردناڪ سانحو بگڙهي ياسين طرف پيش آيو) چورن کين شديد زخمي ڪرڻ کان پوءِ، جڏهن ان بڻدي کي کولي ڏٺو ته منجهس سواءِ چند ديني ڪتابن جي ڪجهه به ڪونه هيو، ان کان سواءِ چورن کين سڃاڻي به ورتو ته هي بزرگ سيد ميان محمد بقا شاه لڪياري آهي، تنهن تي پشيمان ٿيا ۽ ڪجهه حاصل به ڪونه ٿين، پوءِ اهي چور کائن معافي وٺڻ لڳا. پاڻ ان وقت

پنهنجي مالڪ حقيقي جي مرضي تي راضي رهي انهن چورن کي معاف ڪندي فرمايائون ته بابا! توهان جو ڪو به قصور ڪونهي ۽ منهنجي قسمت ۾ شهادت لکيل هئي. هاڻي توهان صرف ايترو ڪيو جو مون کي پنهنجي ڳوٺ ڪڍي هلو ته مان پنهنجي وارثن جي روبرو اوهان کي پنهنجو خون بخش ڪيان. اهڙي طرح اهي چور کين ان هنڌان ڳوٺ ڪڍي آيا. پاڻ پنهنجي صاحبزادن کي گهرائي وصيت ڪيائون ته هنن چورن کي شريت پياريو، جو هنن جي هٿان مون کي شهادت نصيب ٿي آهي ۽ مان پنهنجو خون هنن کي خدا واسطي معاف ٿو ڪيان، توهان مان ڪو به هنن کي ڪجهه به نه چئي ۽ توهان به کين بخش ڪري ڇڏيو.

جيئن ته پاڻ ان خوني حملي ۾ سخت زخمي ٿي پيا هئا. سندن جسم مبارڪ مان سمور ورت وهي چڪو هيو، ان ڪري ٿوري دير زندهه رهڻ بعد پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪري ملاءِ اعليٰ جي مقام تي فائز ٿيا. سندن مزار شيخ طيب ضلع خيرپور ۾ آهي. کين زخمي ڪندڙ چور سندن ان فراخدي کي ڏسي بيحد متاثر ٿيا ۽ آئينده چوري ڪرڻ کان توبه تائب ٿي هميشه پنهنجي خاندان سميت اتي رهي پيا، جيڪي ان بعد سندن مزار جا مجاور بنجي ويا. سندن وفات جو سال ۱۰ محرم الحرام سن ۱۱۹۸ هجري مطابق ۱۷۷۹ عيسوي آهي. سندن وفات جي تاريخ هيٺين شعرن مان نڪري ٿي:

چون محمد بقا شد شهيد، حلاوت زرحمت الهي چشيد
بسي بود نافع بهر خاص وعام، ڪزو زود طلب خدا شد رسيد
خرد سال تاريخ او درد لم، بگفتا بدرجه شهادت رسيد (۱)

۱۱۹۸ھ

حضرت ميان محمد بقا شاه شهيد لڪياري رحمة الله تعاليٰ عليه جن بابت شيخ عبدالحميد ”جوش“ لکي ٿو ته لڪياري سادات مان سيد علي مڪي جي ويهين پيڙهيءَ ۾ هڪ برگزيده بزرگ سيد محمد بقا شاه نالي وارو پيدا ٿيو، جو پير پاڳاره جي خاندان جو جد امجد هو. سيد محمد بقا شاه نه صرف پنهنجي وقت جو عارف ۽ عالم هو مگر سنڌي زبان جو بهترين شاعر پڻ هو. (۲) سندن ڪجهه سنڌي شعر، تبرڪ خاطر هت پيش ڪجي ٿو، ڇو ته الله وارن جو جيڪو قول ۽ فرمان ملي ته ان کي غنيمت سمجهي دل سان هنڊائجي:

(۱) بذل القوة ص ۷۶

(۲) سه ماهي مهراڻ- سالگره نمبر ۵ جنوري سال ۱۹۶۲، ص ۷۸

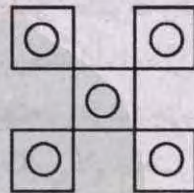
ميان صاحب جا مختصر شعر

- ۱- سڄڻ ڪم ساري ڪن، آءُ ساري ڪن صحتي
اڏيئون آريءَ جن جا، پڇيان روز پهي
ويندي ڪيچ ڪهي، جيئن ديس ڪين جتن ريءَ
- ۲- اوڏا جي هٿام، ته نت نياپا آيا
سنگهارا سانگ پئي ونهيا وس ويام
مارو تر ٿي ام ڏيان ڏوراپا ڪنهن ڪي
- ۳- پير پريان جي پڙي، ڪير چوئي تون پاءِ
تون ٿو سک طلبين، هڪ سڄڻ سور سهاءِ
هو هٿين هٿي ڪاني، هٿي هٿي ڪج م هاءِ
پاڻي مڪڻ شيخ ۾، اڳيان پير پچاءِ
عجب جهڙي آه، ڪا ڪيون ڪان قريب جي
- ۴- جي ڪهان ته ڪو ڪنهن ڪري، صبر آءُ نه سهان
اڪيون لايون پر ڪي، ويئي سور سهان
ڪنهن ڪي ڪين چوان، ته ڪنهن پر، اڪندي آهيان
- ۵- سڄ لهي سانجهي ٿي، پڪي پيا وڻين
اڏر هينءَ ٿا پوڻر ٿي، اسهه پرمڻي
ٿوري ڏينهن مين ٿي سڄڻين (۱)

صحبتِي ۽ هم عصر:

حضرت ميان محمد بقا شاهه لڪياري شهيد رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه ان دور جي مشهور معروف ۽ معتبر شخصيتن، بزرگن، ولين سان پنهنجي راه ورسم رکيو آيا. ڇو ته الله پاڪ جا ولي ۽ دوست سٺي صحبت کي غنيمت تصور ڪندي، مخلوق خداونديءَ سان پيار ۽ محبت جو اهڙو ته بچ پوکيندا آهن، جو کين خالق جي هر مخلوق ۾ هستي مطلق جو پرتو ۽ جمال ڏسڻ ۾ ايندو آهي. هو هر شيءِ ۾ خالق جو جمال ڏسندا آهن ۽ هر شيءِ کي پنهنجي حقيقي مالڪ جي محبت جو سبب تصور ڪري ان شيءِ سان پيار ۽ محبت ڪندا آهن. اهڙيءَ طرح حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه ان نظريي موجب هر عام مخلوق سان پيار محبت ڪرڻ کان سواءِ سنڌ جي عارفن، عالمن، بزرگن سان پنهنجو رسم و رواج برقرار رکندا آيا جن ۾ فقير صاحبڏنو صوفي فاروقي متوفي ۱۱۹۲ھ، مفتي محمد پيرائي متوفي ۱۲۷۳ھ، مخدوم احمدي ڪهڙن وارو متوفي ۱۲۰۳ھ، الحاج فقير الله علوي متوفي ۱۱۹۵ھ، مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارو متوفي ۱۱۷۴ھ، مخدوم يار محمد ڪوٽڙي ڪبير وارو متوفي ۱۲۱۶ھ شاهه عبدالطيف ڀٽائي متوفي ۱۱۶۵ھ ۽ سلطان الاولياءِ خواجه محمد زمان لنواري وارو متوفي ۱۱۸۸ھ قابل ذڪر آهن.

پاڻ هر ننڍي خواهه وڏي سان تمام گهڻي نياز ۽ نورٽ سان پيش ايندا هئا. سندن ظاهري شخصيت تمام سادي هوندي هئي ليڪن باطني مقام تمام مٿاهون ۽ اعليٰ هون.

فصل ٽيون:

سوانح حيات حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه

صدين کان وٺي اڄ تائين راشدي خاندان، سنڌ ۾ پنهنجي منفرد حيثيت سان مشهور آهي. ان خاندان جو وڏو جناب حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه آهي. پاڻ لڪياري خاندان جا چشم و چراغ ۽ سني سادات گهراڻي جا فرد آهن. سندن بابرڪت نالي سببان، پويان راشدي سڏجن ٿا. سندن ولادت با سعادت ان وقت جي ڪامل اڪمل ولي الله حضرت پير سائين ميان سيد محمد بقا شاهه شهيد رحمة الله تعالى عليه جن جي گهر ۾ بتاريخ ۶ - رمضان مبارڪ سن ۱۱۷۱ھ مطابق ۱۷۵۸ع ۾ ٿي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه جن جي والد صاحب، حضرت ميان محمد بقا شاهه شهيد لڪياري، شروع ۾ شادي نه ڪرڻ جو دل ۾ پڪو ارادو ڪري مجرد رهڻ جو فيصلو ڪيو هيو ته اولاد الائي ڪهڙي ٿئي؟ ليڪن سندن مرشد معظم حضرت سيد عبدالقادر آخرين رحمة الله تعالى عليه کين شادي ڪرڻ لاءِ زور ڀريو ته توهان جو خاندان پلي کان پلو پيدا ٿيندو ۽ ڪيترا پيرا کين ائين چوندا رهيا، ۽ پڻ اهو به فرمايائونس ته شادي ڪرڻ کان پوءِ نيڪ صالح اولاد جي دعا طلبيءَ لاءِ حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارن وٽ ضرور وڃجو ۽ سندن صحبت کي غنيمت سمجهي ساڻن تعلق مضبوط رکجو. حضرت ميان سائين رحمة الله تعالى عليه جن جي مخدوم صاحب رحمة الله تعالى عليه سان نياز مندي پراڻي ۽ اڳاٽي دور کان قائم هئي، تنهن ڪري پنهنجي مرشد جي حڪم موجب شادي ڪرڻ کان بعد مخدوم صاحب جن خدمت ۾ دعا طلبي لاءِ حاضر ٿيا. جيئن ته حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمة الله تعالى عليه پنهنجي وقت جو ڪامل ولي الله هيو، تنهن باطني بصيرت سان معلوم ڪري کين فرمايائون ته اي ميان محمد بقا شاهه صاحب! تنهنجي پٺيءَ مان سڀ غوث، قطب پيدا ٿيندا. خصوصاً هڪ اهڙو جوان پيدا ٿيندو جنهن جي فيض مان پوري سنڌ سيراب ٿيندي.

حضرت مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي زبان فيض ترجمان مان نڪتل الفاظ حرف بحرف صحيح ثابت ٿيا، ۽ حضرت ميان سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي خدا پاڪ جي فضل ۽ مهرباني سان چار فرزند تولد ٿيا، جيڪي سڀئي پنهنجي وقت جا ناميارا ولي الله ٿي گذريا آهن، خاص ڪري حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ته پنهنجو مٿ پاڻ هئا. سندن فيض ۽ اثر سنڌ کان سواءِ ڪڇ مڪران، افغانستان ۽ هندستان تائين عام جام ٿيو.

خدا پاڪ کين اهڙي ته مٿيا عطا فرمائي هئي جو سندن صحبت مان چور، رهزن ۽ فاسق فاجر فيضياب ٿي رشد و هدايت جا مالڪ بنجي ويا. سوين پتڪيل انسان راه هدايت تي هلي پيشوا ۽ اهل دل بنجي خانقاهن جا وارث بنجي ويا، سندن خدمت ۽ صحبت ۾ جيڪو به آيو سو رنگجي ريتو ٿيو. سندن زندگيءَ جي سوانح تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته ڪڏهن به اهڙو طالب نه آيو جيڪو سواءِ مقصد حاصل ڪرڻ جي خالي واپس وريو هجي. بلڪ جيڪو به جهڙي مراد کڻي آيو ته جهوليون پري موٽندو هيو، سندن صحبت مان ڪن کي عشق الاهيءَ جو اهڙو ته حصو مليو جو ڪائنس گهر پار سڀ ڪجهه وسري ويو. ڪن کي محبوب حقيقيءَ جي مشاهدي اهڙو ته مست بنائي ڇڏيو جو وحدانيت جي سمنڊ ۾ غرق ٿي ويا. ڪي جذب ۽ سکر ۾ بيخود مست بنجي ويا. ڪن صحبتين شاهي نٺ نانگر ترڪ ڪري مرڻ گهڙي تائين فقرفاقي کي اختيار ڪيو. ڪي وري اهڙا هئا جيڪي وٽن اچڻ کان پوءِ واپس ورتل بدران سندن صحبت مان فيض حاصل ڪندي رباني راه اختيار ڪيائون. غرض ته خدا پاڪ کين اهڙي ته مقبوليت ۽ شرف بخشيو، جنهن جو ڪاٿو لڳائڻ تمام مشڪل آهي. ۽ ڪم از ڪم تصوف جي ويجهي تاريخ ۾ اهڙا مثال تمام گهٽ ملن ٿا جو مرشد حقيقيءَ جي محبت ۽ اثر ۾ طالبان خدا ايڏي گرم جوشيءَ جو اظهار ڪندي، هر شيءِ کان تعلق ٽوڙي پنهنجو رشتو ذات حقيقيءَ سان جوڙڻ لاءِ اهڙي سرگردانيءَ جو مظاهرو ڪيو هجي. سندن ذات والا صفات بدڪارن ۽ گنهگارن جي لاءِ اڪسير هئي. طالبان حق لاءِ ڪيميا جهڙو اثر رکندي هئي. پوءِ جيڪو به وٽن آيو سو واصل بالله ٿي ويو. ان ڪري ئي مولانا روضي رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته ڪامل انسان جي صحبت ۾ هڪڙي گهڙي هزار سال جي بي ربا عبادت کان بهتر ۽ ڀلي آهي.

صحبت سپرين جي هي پٺ وڏي هاج
قضا ڪج نماز، جو وقت ورائڻ ويجهڙو
(شاهه)
حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي امت مان اصحاب

گرام کي به جيڪو شرف ۽ عزت ملي سا سندن صحبت ۾ رهڻ جي ڪري ميسر ٿي. ان ڪري الله وارن، نيڪن، پلارن بزرگن جي صحبت به فاسقن فاجرن، بدڪارن ۽ گنهگار لاءِ ڪيميا کان ڪنهن طرح گهٽ نه هوندي آهي، پوءِ جيڪو به وٽن ارادت يا غير ارادت سان آيو ته ان کي پنهنجي حيثيت مطابق ضرور فيض حاصل ٿيندو هو.

وڪر ڊيرئون ڊير، پر وهائيندڙ ويسلا

تنهن ڪري هدايت جي طالبن لاءِ لازمي آهي ته هو الله وارن جي صحبت اختيار ڪري شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جا موتي ۽ بي بها خزانا حاصل ڪن، ۽ پنهنجي ديني دنياوي زندگي جي ڪاميابي جو ثمر تيار ڪري خدا پاڪ جي خوشنودي حاصل ڪن.

حضرت جن جي ولادت جو احوال:

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه شهيد لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به شاديون ڪيون. هڪ شادي پنهنجي محترم خاندان مان، ٻي شادي هڪ نو مسلم خاتون محترم سان فرمايائون، کين چار فرزند تولد ٿيا، جن ۾ ٽي صاحبزادا سڳورا پنهنجي خانداني حرم محترم مان، ۽ چوٿون صاحبزادو نو مسلم حرم محترم مان تولد ٿيو. سندن صاحبزادگان جا نالا مبارڪ هن ريت آهن: ۱- حضرت پير سيد عبدالرسول شاهه ۲- حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي ۳- حضرت پير سيد مرتضيٰ علي شاهه ۴- حضرت پير سيد محمد سليم شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه. سندن صاحبزادو حضرت سيد مرتضيٰ علي شاهه صاحب نو مسلم حرم محترم سان تولد ٿيو ۽ باقي ٽئي صاحبزادا سندن خانداني حرم محترم مان تولد ٿيا (۱)

حضرت پير سائين سيد ميان محمد بقا شاهه شهيد لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي اها پراڻي عادت هئي جو هر هڪ صاحبزادي جي تولد ٿيڻ کان پوءِ دعا طلبي واسطي حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارن جي خدمت ۾ ڪڍي ويندو هو، ۽ دعا ڪرائي واپس پنهنجي ڳوٺ (رحيم ڏني ڪلهوڙي) موٽندو هو. جڏهن حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن تولد ٿيا ۽ ان وقت پاڻ اڃان مس ٻنڌڻن ۾ هئا ته کين ڪاري ۾ وجهي مٿي تي رکي حسب عادت دعا ڪرائڻ جي خيال سان پنهنجي ڳوٺ (رحيم ڏني ڪلهوڙي) کان پريان لوءِ ڏانهن ڪڍي گهران نڪتو. هو ڏانهن حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه سيد

ميان محمد بقا شاه صاحب جن سان ملاقات ڪرڻ خاطر پريان لوءِ کان ڳوٺ رحيم ڌڻي ڪلهوڙي طرف روانو ٿيو. اهڙي طرح پنهنجي بزرگن جي ملاقات رستي ۾ (موجوده درگاه شريف وٽ) ٿي (۱)

حضرت پير سائين سيد ميان محمد بقا شاه لڪياري، مخدوم صاحب جي قدم بوسي ڪري کين ڏانهن اچڻ جو احوال ٻڌايو، ۽ صاحبزادي جي حق ۾ دعا واسطي پڻ عرض ڪيو. تڏهن حضرت مخدوم صاحب عليه الرحمه ان ننڍڙي صاحبزادي (سيد محمد راشد) کي ڏسي فرمايو ته هي اهوئي جوان آهي جنهن جي فيض کان سنڌ جو تمام گهڻو حصو فيضياب ٿيندو، ۽ اسان ان ڪري ئي هن ننڍڙي نيڪ بخت نينگر جي استقبال واسطي اوهان جي طرف اچي رهيا هئاسين، ۽ حضرت مخدوم صاحب ان وقت بار بار اهي لفظ دهرائيندا رهيا ته هي اهوئي جوان آهي جنهن جي فيض کان دنيا جو اڪثر حصو فيضياب ٿيندو، ۽ الله پاڪ جا شڪرانا بجا آڻيندي حضرت ميان سيد محمد بقا شاه سائين کي فرمايائون ته اوهان کي لک مبارڪون هجن جو الله تعاليٰ توهان کي ههڙو نيڪ بخت لخت جگر عطا فرمايو اٿو.

ڳالهه ٿا ڪن ته ان وقت حضرت مخدوم صاحب حضرت پير سيد محمد راشد جي آنگر کان وٺي ڌڻي تعاليٰ جي در، انتهائي عاجزي سان دعا گهرندي فرمايو ته اي جهان جا پالڻهار! هن نيڪ روح جي طفيلي امت محمدي تي رحم فرما ۽ اسان جون سڀ خطائون مٽي نيڪ عمل جي توفيق عطا فرما، جنهن بعد شڪراني جون ٻه رڪعتون نفل به ادا ڪيائون (۲)

حضرت مخدوم صاحب عليه الرحمه صاحب بصيرت بزرگ هيو، جنهن پنهنجي اندر جي اکين سان سيد پير محمد راشد روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جن جي نيڪ بختيءَ کي سڃاڻي ورتو هيو، ۽ سندن پيدائش کان اڳ ۾ اهڙي خوشخبري سيد محمد بقا شاه شهيد جن کي ٻڌائي ڇڏي هئائين.

الله پاڪ جي نيڪ صالحن ٻانهن جي پيدائش کان اڳ ۾ اهڙيون پيشن گويون ڪرڻ، اولياءِ الله ۽ سلف صالحين جي پراڻي رسم رهي آهي، جو قبل از وقت انهن نيڪ سيرت ۽ پاڪ روحن جي آمد جو احوال دنيا وارن کي ٻڌائي عالم آشڪار ڪري ڇڏيائون ته جيئن سندن ظهور پذير ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي ماڻهو سندن عظمت ۽ بزرگي جا قائل ۽ مڃيندڙ هجن، ۽ مقرر وقت اچڻ تي کين سڃاڻڻ ۾ ڪوبه تردد جو واقعو

(۱) روايت حضرت علامه مفتي عبد الرحيم سڪندري صاحب

(۲) روايت حضرت علامه مفتي عبد الرحيم سڪندري صاحب

پيش نه اچي، ۽ عام انسان سندن فيض کان جلد بهرور ٿي سگهن.

بالائي سرش زهوشمندي

مي تافت ستاره بلندي

اهڙي طرح سنڌ جي صوفيائي تاريخ تي نظر وجهڻ سان اهڙيون ڪيتريون ئي ثابتيون ملن ٿيون، جيڪي حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي پيدائش کان اڳ ۾ ئي، مختلف معتبر بزرگ شخصيتن پيشن گوئون ڪري ٻڌايو هيون.

ملفوظات شريف حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ۾ مذڪور آهي ته محمد نظاماڻي جيڪو حضرت مخدوم محمد زمان لنواري واري جي مريدن مان هو، تنهن خليفي محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سان ڳالهه ڪئي ته منهنجي پيءُ باجهي ۽ چيو ته هيڪر مون خواب ۾ ڏٺو ته هڪڙو سادات اتر طرف کان پيدا ٿيو آهي، جيڪو مخلوق کي ارشاد پيو ڪري ۽ سارو جهان ان جي فيض کان بهرياب فيضند پيو ٿئي، تڏهن اڃان اهو هدايت جو سج (يعني حضرت روضي ڌڻي قدس سره) ڪونه اڀريو هو، باجهي فقير پنهنجو مٿيون خواب سڀني پٽن ۽ مٿن کي ٻڌائي سمجهايا ٿين ته جڏهن اهو معرفت ۽ حقيقت جو سج اڀري ته اوهين سڀ ڌڙن وانگر ان جي نوراني شعاع مان بهرياب ٿجو، ۽ آءٌ جيڪڏهن هن فاني جهان مان رحلت ڪري وڃان ته هزارين سلام هن نا تمام طرفان انهي محي الدين والاسلام جي حضور ۾ پهچائجو (۱)

ساڳي طرح مير عبدالحسين خان سانگي جيڪو حضرت شاه عبداللطيف جي ارادتمندن مان هو، تنهن لطائف لطيفي ۾ لکيو آهي ته ”هڪ دفعو شاه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فقيرن جي جماعت سان اتر طرف کان پي آيو. اتي هڪ سيد (حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاه صاحب) ڏور پي چاريا، تنهن اولياءَ صاحب جا گهڻا لطيفي فقير ڏسي مرڪيو ۽ چوڻ لڳو ته اي سيد (عبداللطيف) خلق کي ڇا لاءِ دنياوي ڪمن ڪارن کان سڙايو اٿئي، ۽ پنهنجي خدمت لاءِ مفت وٺيو ٿو وتين. حضرت اولياءَ صاحب (شاه عبداللطيف) جواب ۾ فرمايو: تنهنجو اولاد ته مون کان به وڌيڪ خلق کي پنهنجي پويان وٺي هلندا، ان سيد جي اولاد مان راشدي پير ٿيا جيڪي روهڙي وارا پير سڏجن ٿا (۲)

حضرت شاه عبداللطيف جي مٿين بيان مان مراد حضرت پير

(۱) ملفوظات روضي ڌڻي - مترجم جلد ۲، ص ۹۰

(۲) لطائف لطيفي مترجم سنڌي - ص ۴۸

سائين روضي ڌڻي قدس سره ۽ سندن اولاد آهن، جنهن جي پيدائش کان اڳ ۾ حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پيشنگوئي فرمائي هئي ۽ سندن اها پيشنگوئي سچ ثابت ٿي.

حضرت پير سائين روضي وارن جي فيض ۽ کمال سببان وٽن هزارن جي تعداد ۾ مخلوق جا ميڙ هوندا هئا. پاڻ جيڏانهن به تشریف فرمائيندا هئا ته سندن پويان ماڻهن جا انبوه هوندا هئا، جيڪي گهر، پار، مال، متاع ڇڏي سندن صحبت مان فيضياب ٿين، ۽ ديدار کان مشرف ٿيڻ جي نيت سان ساڻن سفر حضر ۾ گڏ هلندا وتندا هئا.

خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه سراج العاشقين ۾ فرمايو آهي ته بيان عبدالله ولد ميان پير محمد ڳالهه ڪندو هيو ته اسان جا وڏا جيڪي اهل علم هئا ۽ حضرت شاه عبداللطيف رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا مريد هئا (انهن مان ميان صلاح الدين جيڪو مثنوي خوان جي لقب سان مشهور هيو ۽ اهو شاه صاحب جي سامهون مثنوي پڙهندو هيو) ميان عبدالله چيو ته منهنجي والد کان ڪنهن شخص پڇيو ته سائين هيءَ ڪافي، جنهن ۾ اتر پار کان لفظ آيل آهن، جو اهو مينهن روضي پاڪ رسول تي وسي ٿو. جڏهن ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن جو روضو مبارڪ هن ملڪ کان الهندي طرف آهي. پوءِ ان ڪافيءَ جو مطلب ۽ مراد ڇا آهي؟ تنهن تي ميان پير محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه چيو ته شاه سائين جن جو اهو اشارو پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ڏانهن آهي، جنهن جو فيض وڌو ڌڙي مينهن وانگر وسيو پي، ۽ ڪيترا مشرڪ ان جي هٿ تي اسلام کان مشرف ٿيا هئا، ۽ سندن فيض ۽ علم اڃان تائين سندن اولاد ۽ خليفن وسيلي هليو اچي (۱)

حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پيدائش کان اڳ ۾ ئي اولياءَ الله تعاليٰ سندن آمد بابت جيڪي پيشين گويون ڪيون هيون سي سچ ثابت ٿيون ۽ خدا پاڪ کين اهڙو ته مقام ۽ مرتبو بخشيو جنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

تعليم و تربيت:

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاه شهيد جيئن ته خود اهل علم هيو، ۽ کين علم سان حد درجي جي محبت هوندي هئي، ان ڪري پنهنجي صاحبزادگان جي تعليم و تربيت جو ڪين سحت اونو هوندو هئن ته جيئن سندن سڀئي

صاحبزادا تعليم جي زور سان سينگارجي سگهن.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ابتدائي تعليم و تربيت پنهنجي والد ماجد کان سواءِ جناب حافظ محمد اڪرم صاحب جن کان حاصل ڪئي، جيڪو بزرگ گهمرو قوم جو هيو ۽ تمام وڏو عالم با عمل خدا وارو صاحب دل انسان هيو، جنهن پنهنجي نياڻي جو سنگ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي نڪاح ۾ ڏنو هو (۱) ان کان پوءِ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي تعليم و تربيت حضرت حافظ زين الدين مهيسر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي نظر هيٺ ٿي. جيڪو ميان سائين عليه الرحمة جو خاص مريد ۽ پڻ فيض جو صاحب هيو. حضرت حافظ صاحب جن جي تعليم ۽ شفقت مٿن تمام گهڻو اثر ڪيو. سندن ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته پاڻ فرمايو اٿن ته مون ۾ ترڪ جي عادت پهريائين منهنجي استاد حافظ صاحب (زين الدين) ويهاري (۲)

حضرت حافظ صاحب عليه الرحمة تارڪ الدنيا ۽ صاحب ڪمال بزرگ هيو، پاڻ فقر فاقو کي پسند ڪيائون. ”الْفَقْرُ فَخْرِي“ تي کين استقامت هئي. سندن ترڪ واري عادت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن تي اهڙو ته اثر ڪيو جو ان کان پوءِ به سندن خاندان ۾ اها ورڇ هلندي آئي.

ان کان سواءِ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو ننڍپڻ دوران بقا پور ضلع لاڙڪاڻي ۾ مخدوم طيب پنهوڙ وٽ پڙهڻ معلوم ٿيو آهي (۳)

سندن والد ماجد حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه شهيد رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي صاحبزادگان کي شرعي علمن جي تحصيل لاءِ وقت جي مختلف جيد علماء ڪرام وٽ مختلف درگاهن ۾ داخل فرمائيندا رهيا. سندن سڀئي اساتذہ ڪرام فضيلت جي لحاظ کان پنهنجو مٿ پاڻ هئا. حضرت حافظ زين الدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن بابت ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته ”هڪ دفعو سفر دوران ڪلام الله پاڪ جي هڪ آيت جا فائدا بيان ٿي رهيا هئا، تڏهن حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي استاد (حضرت حافظ صاحب عليه الرحمة) کان ان آيت بابت پڇا ڪئي ته اها آيت ڪهڙي سورت شريف ۾ مذڪور آهي؟ تڏهن حافظ عليه الرحمة کين ڪجهه به جواب نه ڏنو ۽ ماڻ ۾ رهيا.

(۱) ملفوظات روضي ڌڻي - مترجم جلد ۴، ص ۵۹.

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي - مترجم جلد ۴، ص ۵۶.

(۳) ملفوظات مترجم جلد ۶، ص ۶۸.

حضرت جن فرمايو ته اسان کي پنهنجي استاد محترم کان جواب نه ملڻ سبب دل تي بار ٿي پيو ته شايد ڪا استاد صاحب جي بي ادبي يا گستاخي ٿي آهي. جو اسان کي ان آيت بابت جواب نه ڏنائون. آخرڪار سفر جاري رهيو ۽ جڏهن ٻئي ڳوٺ ۾ پهتاسون، تڏهن حضرت حافظ صاحب عليه الرحمة وضو ڪري اسان کي سڏي ان آيت بابت ٻڌايو ته بابا! فلاڻي سورت شريف ۾ اها آيت ڪريم آهي، ۽ شروع ۾ سورت جي نالي نه ٻڌائڻ جو سبب بيان ڪندي فرمايائون ته بابا! اسان کي ان وقت وضو ڪين هيو، تنهن ڪري توهان کي ان سورت جو نالو ڪونه ٻڌايوسون ۽ هن وقت وضو ڪيو اٿئون ۽ اها آيت فلاڻي سورت ۾ مذڪور آهي (۱)

ان کان سواءِ حضرت حافظ زين الدين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ڪمال ادب ۽ تعظيم جو پتو هڪ ٻئي نقل مان پئي ٿو ته، هڪ دفعو حضرت حافظ صاحب عليه الرحمة حضرت ميان سيد محمد بقا شاهه شهيد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي خدمت ۾ ملاقات واسطي تشریف فرما ٿيا، ۽ رات جو نماز پڙهڻ ۽ ماني ڪاڻڻ کان پوءِ مسجد شريف ۾ سمهي رهيا، تڏهن حضرت ميان سائين جن پنهنجي صاحبزادن يعني حضرت سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۽ ميان سيد مرتضيٰ علي شاهه صاحب عليه الرحمة جن کي حڪم فرمايو ته توهان ٻئي ڄڻا حافظ صاحب عليه الرحمة جي خدمت ۾ رهو، متان رات جو حافظ صاحب کي اڪيلائي جو احساس ٿئي. تنهن تي سندن ان حڪم موجب ٻئي صاحبزادا حافظ عليه الرحمة جي خدمت ۾ رهي پيا، جيئن ته صاحبزادا ننڍڙا هئا. ان ڪري مٿن ننڊ غلبو ڪيو ۽ ٻئي ڄڻا، هڪڙو سجي پاسي کان ۽ ٻيو ڪاٻي پاسي کان سمهي رهيا. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ملفوظات ۾ بيان فرمايو آهي ته ان رات مون کي ننڊ مان ڪنهن مهل سجاڳي ٿي ٿئي ته مون ڏٺو پئي ته انهيءَ رات حضرت حافظ صاحب عليه الرحمة ساري رات ننڊ نه ڪئي ۽ اسان ٻنهي ڀائرن جي وچ ۾ ويٺا رهيا ۽ ادب ڪري نه سمهيا ته متان مرشد جي اولاد ڏي پئي ٿئي (۲)

اهوئي سبب هيو جو حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن اهڙي نيڪ صالح ۽ ڪمال ادب واري استاد وٽ ابتدائي تربيت حاصل ڪري، پنهنجي ادب ۽ فضل ۾ اهڙي ته پختگي پيدا ڪئي، جو هڪ دفعو کين سندن فرزند حضرت پير سائين سيد صبغت الله شاهه مسند ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جتي مبارڪ چنڊي پيرن اڳيان آئي رکي ته پاڻ کيس فرمايائون ته اي بابا! تون اسان جي

(۱) ملفوظات مترجم - جلد ۲ ص ۲۴

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۲ ص ۲۵

جتي نه ٺاه، تنهن تي سندن فرزند حضرت مسند ڌڻي کين عرض ڪيو ته قبلًا! اوهان منهنجا والد مڪرم ۽ مرشد معظم آهيو. انهن پنهنجن نسبتن سبب ته مون تي اوهان جو وڏو حق آهي جو مان اوهان جي جتيءَ کي ڪڍي اوهان آڏو رکان. تنهن تي پاڻ فرمايائون ته اهو سچ آهي، پر اسان کي به ادب ڪرڻو آهي جو اوهان حضرت جن جي اولاد مان آهيو ۽ هو اسان جا والد ۽ مرشد معظم آهن (۱)

سبحان الله! سندن ڪمال ادب هيو، جو پنهنجي اولاد کي به رڳو مرشد جي نسبت سبب ممتاز ٿي سمجهيائون. اهو ئي سبب هيو جو حضرت جن پنهنجي مريدن ۽ جماعت ۾ ان جو اهڙو ته روح پيدا ڪيو جو صدين گذرڻ بعد به سندن سلسلي جي مريدن ۽ جماعت ۾ اهوئي ادب هلندو اچي، ۽ ان جي رونق منجهن اڄ به ڏسڻ ۾ اچي ٿي. صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ عظام فيض حاصل ڪرڻ جو ذريعو ادب کي ڄاڻايو آهي، جنهن ماڻهو ۾ ادب نه هوندو ان کي فيض حاصل ٿيڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، ڇو ته بي ادب ماڻهو پاڻ ته فيض ۽ هدايت کان محروم رهندو پر پاڻ سان گڏ ٻين کي به ان بچڙي عادت سببان محروم بڻائيندو آهي.

از خدا خواهيم توفيق ادب

بي ادب محروم ماند از فضل رب

ان ڪري الله جي وٽين ادب کي ئي فيض حاصل ڪرڻ جو وسيلو سمجهي، ان تي سختيءَ سان عمل ڪيو. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمہ الله تعاليٰ عليه جن جي تربيت به ان طريقي سان ٿي هئي، جنهن مٿن خوب اثر ڪيو. پاڻ ملفوظات شريف ۾ فرمايو اٿن ته ”اسان چڱيءَ طرح سمجهون ٿا ته الله تعاليٰ جيڪا اسان تي مهرباني ڪئي آهي، سا پنهنجي مربيءَ جي اعتقاد سبب حاصل ٿي آهي (۲)

حضرت جن جي سوانح حيات جي مطالعي مان بخوبي معلوم ٿئي ٿو ته سندن شروعاتي اساتذہ ڪرام جي تعليم ۽ تربيت وارو اثر حياتيءَ جي پڇاڙي تائين مٿن غالب رهيو، ۽ پاڻ درويشن، عالمن جو ادب ۽ خدمت دل و جان سان ڪندي آخر عرفان جي ان منزل تي پهتا جتي ڪو ورلي پهتو هوندو.

ملفوظات شريف جي ديباچي ۾ مذڪور آهي پاڻ فرمايو اٿن ته ”شروعاتي زماني ۾ لڪياري سادات جي خاندان مان هڪ سيد مجذوب اسان وٽ رهندو هيو، ۽ مان ان مجذوب سيد جي دل و جان سان خدمت ڪندو هئس. هڪ ڏينهن ان مجذوب سيد جي سامهون ويٺو هئس ته محبت ۽ شوق الاهي سببان منهنجي اکين مان ڳوڙها وهڻ

(۱) ملفوظات شريف حصو ٻيو ص ۴۵

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۴ - ص ۱۱

شروع ٿي ويا. تنهن تي ان مجذوب سيد منهنجي حالت تي رحم ڪائيندي فرمايو ته پي پي درياءَ تي، پاڻ فرمائين ٿا تڏهن به مون کان روئڻ جهليو نه ٿيو ۽ بيقرار ۽ سببان وڌيڪ روئڻ لڳس تڏهن ان مجذوب سيد فرمايو ته پي پي سمونڊ تي اچئي بکڻي ڪي پيارج (۱)

پوءِ ڏسڻ وارن ڏٺو ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي باري ۾ ان مجذوب سيد جو فرمودو ڪهڙي طرح نه سچو ثابت ٿيو، ۽ خدا تعاليٰ کين هدايت ۽ فيض جو اهڙو ته سمونڊ بنائي ڇڏيو هيو جنهن مان ڪيترائي چشما ڦٽي نڪتا، جن دنيا جي اڪثر حصي کي پنهنجي عرفان سان سيراب ڪيو.

تحصيل علم:

جيئن اڳ ۾ ئي بيان ٿي چڪو آهي ته پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ابتدائي تعليم و تربيت سندن والد ماجد ميان سيد محمد بقا شاهه لڪياري کان علاوه حضرت حافظ زين الدين مهيسر، ۽ حافظ محمد اڪرم رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي زير اثر ٿي، جنهن کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ کين ۽ سندن ننڍي ڀاءُ سيد مرتضيٰ علي شاهه کي شڪارپور جي مشهور بزرگ علامه حاجي فقير الله علوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي درسگاهه ۾ داخل ڪيو ويو. حاجي فقير الله علوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي درسگاهه ان وقت اتر سنڌ ۾ عروج تي پهتل هئي. حاجي صاحب عليه الرحمة وقت جو ڪامل اڪمل ولي الله ۽ ظاهري علمن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. حاجي صاحب سنڌ جي نامياري فقيه ۽ محدث، حضرت مخدوم هاشم نٿوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو شاگرد هيو، ان کان سواءِ حرمين شريفين جي زيارت دوران مخدوم صاحب جن جي استاد، شيخ عبد القادر مڪي کان پڻ حديث پاڪ جي سند جي اجازت ورتي هئائين (۲)

حاجي صاحب عليه الرحمة جي درسگاهه ۾ جڏهن ظاهري علوم جي تحصيل واسطي پهريان ڏينهن شڪارپور ۾ رهندا هئا، ته ان دوران سندن والد مڪرم جناب پير سائين سيد محمد بقا شاهه شهيد، هڪ دفعو ساڻن ملاقات ڪرڻ ۽ کائن خير و عافيت دريافت ڪرڻ جي بهاني شڪارپور تشریف وٺي ويا، پاڻ اتي ڏٺائون ته سيد زادي هجڻ ڪري سندن تمام گهڻي عزت ڪئي ٿي ويئي، ۽ هر طرح جو خاص خيال ۽ اهتمام

(۱) ملفوظات شريف - مترجم جلد اول ص ۱۴

(۲) الرحيم مشاهير نمبر ص ۲۳ سال ۱۹۶۶

ٿيل هو. تڏهن پاڻ پنهنجي صاحبزادن کي فرمايائون ته بابا! جتي پوڙ پلاءِ هوندا، اتي تحصيل علم مشڪل آهي، ائين چئي کين شڪارپور کان وٺي آيا ۽ ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مدرسي ۾ داخل فرمايائون. اهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي پاءِ ميان سيد مرتضيٰ علي شاهه عليه الرحمۃ سان گڏجي ڪوٽڙي ڪبير ۾ حضرت مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي درسگاهه ۾ داخل ٿيا ۽ پنهنجو سمورو توجهه تعليم طرف جاري رکيائون. ليڪن مسلسل سفر جي تڪليف سبب سندن دل تي گراني محسوس ٿيڻ لڳي. جنهن جو بيان پاڻ ملفوظات شريف ۾ هن طرح ڪيو اٿن ته ”اسان تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ سفر جي تڪليف سهي جنهن وقت ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي مدرسي ۾ داخل ٿياسين ته سفر جي تڪليف ۽ سختيءَ ڪري دل تي ڏاڍي پريشاني ٿي پئي، پوءِ هڪ رات، هڪ پير تي بيهي پنج هزار دفعا درود شريف حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي روح مبارڪ کي بخشي انتهائي عاجزي ۽ زاريءَ سان مدد جي طلب جي واسطي دعا گهري سين ته (جيئن) سفر جي ڏکيائي ۽ پريشاني دل تان دور ٿئي، ۽ علم حاصل ٿيڻ ۾ آساني ۽ سولائي ميسر ٿئي.“ پاڻ فرمائين ٿا ته ”ان صلوات سڳوري جي پڙهڻ ۽ دعا گهرڻ کان پوءِ اهڙي ته اندر جي صفائي نصيب ٿي جو اڻ پڙهيو به پڙهيل جهڙو ٿي پيو.“ (۱)

ڪوٽڙي ڪبير ۾ تعليم حاصل ڪرڻ دوران ظاهري علمن سان گڏوگڏ اندر کي اجارڻ واسطي عبادت ۽ رياضت ۾ پڻ مشغول رهندا هئا. ننڍي هوندي کان ئي ان طرح عبادت ۽ رياضت جي مشغوليءَ سبب سندن استاد محترم مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به کائن تمام گهڻو راضي هوندو هو.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعو جڏهن ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي درسگاهه ۾ نم جي هيٺيان سبقن پڙهڻ ۾ مشغول هيا ته کانو جي زور زور سان شور ڪرڻ ڪري طالبن جي پڙهائي ۾ رنڊڪ پوڻ لڳي. تنهن تي حضرت مخدوم صاحب عليه الرحمۃ، حضرت پير سائين سيد محمد راشد سائين جن کي فرمايو ته بابا! تون نم تي چڙهي آڪيرو پتي هيٺ اچلاءِ ته جيئن کانو اتان کان پي هنڌ هليا وڃن. تڏهن حضرت جن پنهنجي استاد صاحب جي فرمان موجب ان نم جي وڻ تي چڙهيا ته کانو مٿن حملو ڪيو جو سندن سڄو جسم رتورت ٿي ويو. اهو سمورو لقاءَ حضرت مخدوم صاحب عليه الرحمۃ جي سامهون ٿيو. جڏهن حضرت جن نم جي وڻ

ڪان هيٺ لڌا ته سندن ڪامل ۽ مشفق مهربان استاد حضرت مخدوم صاحب جن انتهائي شفقت ۽ پيار سان حضرت جن جي مڻي مبارڪ تي دست دعا ڦيرائيندي فرماين ته اي محمد راشد! اهو وقت پري نه آهي جو خدا پاڪ توکي پنهنجي وقت جو وڏو جيد عالم ۽ ڪامل صفتن جو بزرگ بنائيندو ۽ ماڻهن جو تو وٽ ميٽر هوندو. (۱)

حضرت مخدوم صاحب عليه الرحمة صاحب دل انسان هيو، جنهن پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي اعليٰ بخت ۽ بزرگي جي نشاني کي چڱي ريت پروڙي پنهنجي آخري حياتيءَ تائين ساڻن تعلق رکندو آيو، ۽ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به کين حد درجي کان وڌيڪ تعظيم ۽ تڪريم سان پيش ايندا هئا.

پاڻ مسند نشين ٿيڻ کان پوءِ جڏهن مسجد شريف جو سنگ بنياد ٿي رکيائون، ته کين دعا واسطي دعوت ڌڻي پنهنجي درگاه تي وٺي آيا هئا. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم صاحب عليه الرحمة وٽ تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ، آخري فراغت ۽ دؤر حديث پڙهڻ لاءِ ڳوٺ خير محمد آريجا تعلقو ڏوڪري ضلع لاڙڪاڻي ۾ حضرت مولانا مخدوم محمد آريجوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه (جيڪو ان وقت استاد الكل جي لقب سان مشهور هيو) جي درسگاه ۾ داخل ٿيا ۽ اتي سڀني علمن جي تڪميل حاصل ڪيائون (۲)

سيد محمد عاقل شاهه هالاڻي وارو به سندن هم درس هيو ليڪن حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ڪائنس اڳ ۾ دستار فضيلت حاصل ڪري مدرسي کان روانا ٿي چڪا هئا، ۽ سيد محمد عاقل شاهه هڪ سال کان پوءِ دستاربندي ڪئي (۳)

اهڙيءَ طرح سندن علمي سند مولانا عبدالحڪيم سيالڪوٽي تائين پهچي ٿي، جيڪا هن طرح هئي: حضرت جن، مخدوم محمد آريجوي جن وٽ پڙهيا. اهي علامه قل احمد وٽ، ۽ علامه قل احمد، مولانا ابوالحسن شهيد وٽ پڙهيا، ۽ اهو مولانا عبدالله لبيب وٽ پڙهيو، ۽ مولانا عبدالله لبيب علامه مولانا عبدالحڪيم سيالڪوٽيءَ وٽ پڙهيو، ۽ ان ريت سندس علمي سند علامه مصنف مطول تائين پهچي ٿي (۴)

(۱) مٿين روايت مخدوم غوث محمد گوهر کان بتاريخ ۸۸-۶-۱۹ انٽرويو دوران معلوم ٿي.

(۲) الرحيم مشاهير نمبر ص ۲۳ سال ۱۹۶۴

(۳) تذڪره پيران پاڳاره اردو ص ۹۷

(۴) الرحيم مشاهير نمبر ص ۲۳ سال ۱۹۶۴

راه طريقت ۾ قدم:

حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالى عليه جن ملفوظات شريف ۾ پنهنجي سلسلہ بيعت جي متعلق فرمايو آهي ته جڏهن مان ۽ منهنجو ڀاءُ ميان مرتضيٰ علي شاهه ڪوٽڙي ڪبير ۾ مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعالى عليه جي درسگاه ۾ درس تدريس ۾ مشغول هياسين، تڏهن هڪ ڏينهن قبله والد صاحب (حضرت پير محمد ميان بقا شاهه) اتي مدرسي ۾ اسان وٽ خير و عافيت معلوم ڪرڻ لاءِ آيا. قدم بوسي کان پوءِ گفتگو دوران اسان کي فرمايائون ته بابا! توهان کي خبر آهي ته اڄ اسان جو هت اوهان وٽ اچڻ جو ڪهڙو ارادو ۽ مقصد آهي؟ تڏهن اسان کين عرض ڪيو ته قبله! اسان کي خبر ناهي ته اوهان الائي ڪهڙي سلسلي ۽ مقصد سان هتي تشریف فرما ٿيا آهيو. پاڻ جواب ۾ فرمايائون ته مان مخدوم ميان عبدالرحمن رحمۃ الله تعالى عليه جن سان (جيڪو حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريان لوءِ وارن جو خاص مريد هيو) ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو هئس، پوءِ اتي گفتگو دوران مون کان مخدوم عبدالرحمن رحمۃ الله تعالى عليه جن پڇيو ته توهان پنهنجن صاحبزادن کي طريقت ۾ داخل ڪيو آهي يا نه؟ مون کيس جواب ڏنو ته هو اڃان ننڍا آهن ۽ تعليم حاصل ڪري رهيا آهن. ان کان سواءِ صاحبزادن جو به ان طرف لاڙو ڪونه آهي. ان طرح کين هن وقت تائين طريقت ۾ داخل ڪونه ڪيو اٿئون. تڏهن مخدوم عبدالرحمن رحمۃ الله تعالى عليه جن فرمايو ته توهان ننڍا صاحبزادا زير تعليم آهن ۽ سندن خيال طريقت طرف ناهي، ته به توهان هروڀرو پنهنجي صاحبزادن کي طريقت ۾ داخل ڪري ڇڏيو ۽ انهن جو توجهه ان (طريقت) طرف ڪرايو. انهيءَ سبب ۽ مخدوم صاحب جي مشوري موجب توهان ٻنهي ڀائرن کي سلوڪ جي واٽ تي طريقت ۾ داخل ڪرڻ لاءِ هت آيو آهيان. پوءِ اسان جي والد محترم ٻنهي ڀائرن کي نقشبندي طريقي ۾ داخل فرمائي ڇڏيو، ۽ اسان کي ضروري شغل اشغال ۾ ڏکڻ فڪر جي مشغولين جو درس ڏيئي پاڻ واپس هليا ويا. پوءِ اسان ظاهري علم جي درس تدريس سان گڏوگڏ باطني فيض حاصل ڪرڻ خاطر ڏکڻ فڪر جي شغل سان مشغول رهندا هئاسين. ڪجهه ڏينهن ڏکڻ ۾ مشغول رهڻ ڪري منهنجي ڀاءُ ميان مرتضيٰ علي شاهه صاحب جن کي نقشبندي طريقت ۾ مشغول رهڻ سبب، باطني طرح ڪافي اثر ٿيو. ليڪن مون تي ڪابه روحاني ۽ باطني ڪيفيت نمودار ڪانه ٿي ان جي باوجود پنهنجي والد محترم ۽ مرشد مڪرم جي ڏسيل طريقي موجب نقشبندي سلسلي ۾ ڪوشش ڪندو رهيس، ليڪن مون کي ڪابه ڪيفيت محسوس ڪانه ٿي، اهڙيءَ طرح ٻيو دفعو جڏهن اسان جا والد محترم اسان جي خبر چار لهن، ۽ ڏسيل سبق جي ڪيفيت معلوم ڪرڻ،

۽ اڳئين منزل جي درس ڏيڻ خاطر دوباره تشریف فرما ٿيا، تڏهن اسان پنهنجي چئن کان نقشبندي طريقي ۾ مشغول رهڻ جي ڪيفيت معلوم ڪيائون. پوءِ منهنجو پيءُ ميان مرتضيٰ علي شاه صاحب کين پنهنجي مٿان وارد ٿيندڙ ڪيفيات ۽ ذوق شوق کان آگاه ڪيو. ليڪن مون کين عرض ڪيو ته قبلًا منهنجي مٿان ڪوبه اهڙو ذوق شوق ۽ روحاني اثر يا ڪيفيت ظاهر نه ٿي آهي. تڏهن پاڻ فرمايائون ته بابا! تنهنجو حصو قادري طريقي ۾ آهي، ۽ مون کي قادري سلسلي ۾ بيعت ڪيائون ۽ ذڪر بالجهر (ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ) ۾ مشغول رهڻ جو حڪم فرمايائون، ۽ مان سندن ڏسيل طريقي موجب ڏاڍيان ذڪر ۾ مشغول رهيس، ۽ الله پاڪ جي مون تي ابترتي ته مهرباني ٿي جو ٿوري وقت ۾ مٿي کان وٺي پيرن تائين پوري جسم جي وارن مان الله پاڪ جو ذڪر جاري ٿي پيو. (۱)

حضرت جن جي ان فرمودي مان ظاهر ٿيو ته پاڻ پنهنجي والد ماجد حضرت پير سيد محمد بقا شاه شهيد جي هٿ تي نقشبندي طريقي کان سواءِ قادري طريقي ۾ پڻ بيعت ٿيا، ۽ کين نقشبندي طريقي ۾ مشغول رهڻ جي ڪابه ڪيفيت يا حالت معلوم ٿيڻ نه لڳي، جنهن ڪري کين سندن والد ماجد حضرت ميان سائين عليه الرحمه روحاني ۽ باطني ترقي خاطر قادري سلسلي ۾ بيعت فرمايو، ۽ پاڻ نقشبندي سلسلي سان گڏ، قادري طريقي ۾ بيعت حاصل ڪري مجمع البحرين بنجي ويا.

ان کان سواءِ سندن ملفوظات شريف ۾ ٻئي هنڌ مذڪور آهي ته حضرت ميان سيد محمد بقا شاه شهيد رحمه الله تعاليٰ عليه جن حضرت سيد عبدالقادر آخرين چناه وارن جي خدمت ۾ فيض حاصل ڪري رهيا هئا، تڏهن هڪ ڏينهن مٿن خاص شفقت ۽ مهرباني فرمائيندي کين ارشاد فرمايائون ته بابا! اسان جي جد امجد غوث الثقلين، محبوب سبحاني، حضرت سيدنا عبدالقادر جيلاني جي قول موجب (قدمي هذا علي رقبه كل ولي الله) اسان جي خاندان ۾ هي عادت آهي جو پنهنجي ڪنهن خاص منظور نظر مريد تي مخصوص توجهه ۽ شفقت فرمائيندا آهن، ۽ اهو قدم مبارڪ پشت پيشت اسان تي به آيل آهي ۽ اها سنت ۽ متابعت اسان اڄ تائين ادا ڪانه ڪئي آهي (يعني ڪنهن به مريد تي قدم مبارڪ ڪونه رکيو اٿئون) اڄ دل گهري ٿي ته اهو عمل ادا ڪندي اوهان جي گردن تي اهو قدم رکون. اهڙي طرح حضرت پير سائينءَ سيد محمد بقا شاه شهيد رحمه الله تعاليٰ عليه جن جي گردن مبارڪ تي قدم رکي پنهنجي خانداني سنت سان مشرف فرمايائون (۲)

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۳ ص ۲۳

(۲) ملفوظات شريف ص ۱۵۶ جلد ۴

پوءِ جڏهن حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ڪوٽڙي ڪبير ۾ پنهنجي ڀاءُ ميان سيد مرتضيٰ علي شاه صاحب جن سان گڏ، مخدوم يار محمد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي درسگاهه ۾ ظاهري علمن جي تحصيل ۾ مشغول هئا، تڏهن هڪ دفعو ميان سيد محمد بقا شاه شهيد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن وٽن آيا، ۽ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي اڪيلائيءَ ۾ ويهاري اها مٿئين حقيقت فرمايائون ته بابا! سڀني پٽن کان وڌيڪ منهنجي دل جو لاڙو توهان ڏانهن آهي. ان ڪري پنهنجي مرشد جي پيروي ۽ متابعت موجب، پنهنجو قدم تنهنجي گردن تي رکون ٿا. پوءِ قدم مبارڪ (حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ڪنڌ مبارڪ تي) رکي پنهنجي مرشد جي سنت ۽ طريقي کي ادا ڪيائون (۱)

شروع کان وٺي ننڍڙائپ ۾ ئي جهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ظاهري علوم جي تحصيل واسطي ڪوشش فرمائيندا رهيا، اهڙي ريت باطني فيض حاصل ڪرڻ ۽ پنهنجي دل جي آئيني کي صفائي بخشڻ خاطر ڏينهن رات سلوڪ جي رستي ۾ مجاهدانه طريقي سان ڪمر بستہ رهيا خدا پاڪ به کين اهڙو ته مرتبو ۽ شان عطا فرمايو جو تمام ٿوري عرصي ۾ سندن فيض ۽ اثر سڄ وانگر سموري سنڌ تي چمڪڻ لڳو. سندن عقيدتمندن ۽ مريدن جو حلقو سنڌ کان ٻاهر ڪڇ مڪران، احمد آباد بڙودا، جيسلمير، رڻ پٽ ڪڇ ڀڄ ۽ افغانستان جون سرحدون پار ڪري وڃي ولايت پهتو. فيض ۽ هدايت جي طالبن لاءِ سندن دروازو هميشه کليو رهيو، ۽ هزارن جي تعداد ۾ لشڪرن جا لشڪر وٽن خدمت ۾ اچي فيض ۽ هدايت وارا بنجي واپس ورندا هئا.

هر ڪجا چشمتہ بود شيرين
مردم و مرغ مور گرد آيند

يعني جتي مٺي پاڻي جو چشمو هوندو اتي ماڻهن کان سواءِ حيوانن، پکين ۽ جيتن وغيرن جا به ميڙ هوندا آهن. پوءِ جهڙو به سوالي وٽن ايندو هيو ته اهو فيض کان خالي ڪونه موندو هيو ۽ پنهنجي جهولي ڀري پوءِ واپس ٿيندو هيو.

صاحب ارشاد وتلقين:

الله پاڪ جا پيارا ٻانها، ماڻهن کي خدا پاڪ طرف سڏي ۽ مخلوق خداوندي جو تعلق خدا پاڪ سان مضبوط ڪرڻ واسطي مقرر ٿيل هوندا آهن. کين خدا

پاڪ ڏانهن سڏڻ، ۽ ڪوشش ڪرڻ کي بارگاهه الاهي ۾ اهڙي ته مقبوليت ميسر ٿيل هوندي آهي جو سندن هڪ ئي نظر سان لکن جي تعداد ۾ پٽڪيل انسان راهه راست تي گامزن ٿي ويندا آهن.

مشهور روايت آهي ته حضرت سلطان الهند خواجه معين الدين چشتي اجميري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي هڪ ئي نظر سان، نوي هزار غير مسلم اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيا هئا.

اهڙي طرح تاريخ اسلام اولياءِ الله جي اهڙن ڪارنامن سان ڀري پي آهي، جن جي هڪ نظر ڪيميا اثر وسيلي ڪيترائي گمراهه انسان صحيح رستي تي ڪامياب زندگي بسر ڪري، دنيا لاءِ سبق حاصل ڪرڻ جو نمونو ڇڏي ويا.

هن ڌرتي تي جيڪو اڄ تائين اسلام جو نور روشن آهي اهو سڀ انهن نيڪ سيرت پلارن برگزيده انسانن جي تبليغ ۽ ڪوشش جو نتيجو آهي. جن پنهنجي سيرت، ڪردار ۽ عمل وسيلي هڪ اهڙي صحت مند ۽ پاڪ صاف معاشري کي قائم ڪيو جيڪو هڪ مهذب ۽ سڌريل قوم لاءِ باعث تقليد ۽ فخر پڻ ٿي سگهي ٿو. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به هن سرزمين سنڌ تي نيابت رسول ۽ خليفه الله تعاليٰ جو پورو پورو حق ادا ڪري ڏيکاريو. پاڻ پنهنجن مريدن ۽ معتقدين ۾ الله تعاليٰ جي محبت ۽ اطاعت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جو بچ اهڙي طرح پوکيائون، جو منجهن رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي تابعداري ۽ پيروي جو نمونو، ڪمال درجي کي پهچي ويو. سندن پوري حياتي مبارڪ، اسلام ۽ سنت رسول تي سختيءَ سان ڪاربنڊ رهڻ ۾ بسر ٿي. پاڻ شروع ۾ پنهنجي والد ماجد جي وفات بعد جڏهن ارشاد و تلقين جي مسند تي جلوه افروز ٿيا ته سندن عادت مبارڪ هوندي هئي ته جيڪو به شخص وٽن نئون مريد ٿيڻ ايندو هو ته ان کي سلوڪ جي رستي ۾ مسلسل ڪوشش ۽ محنت ڪرڻ جي تلقين ڪندا هئا، ۽ هنن هيٺين ٽن شرطن تي ڪائنس بيعت وٺندا هئا.

۱- هڪ ته تلقين وٺڻ شرط دنيا کي ترڪ ڪندو. جيڪي ڪجهه صبح جو ملي سو سانجهي تائين نه رکي ۽ جيڪو سج لٿي حاصل ٿيس سو صبح تائين نه بچائيندو بلڪ خبرات ڏئي ڇڏيندو.

۲- ٻيو ته دستارننڊي ٻڌندو جهڙيءَ طرح مسنون طريقو آهي.

۳- ٽيون شرط اهو وٺندا هئا ته جيڪي سندن مٿ مائٽ هن طريقي ۽ سلسلي ۾ شامل ٿيل نه هجن، تن سان مٿي مائٽي نه ڪندو بلڪ سنگن جو ڏيڻ وٺڻ

پنهنجي طريقي ۽ سلسلي جي عزرن مائتن ۾ ڪندو. پوءِ جيڪو شخص اهي ٿئي شرط قبول ڪندو هو ته ان کي پنهنجي طريقي ۾ داخل ڪندا هئا، نه ته اهڙي ماڻهو ۽ طالب کي پنهنجي سلسلي ۾ ڪڏهن به داخل نه فرمائيندا هئا. ليڪن ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ سندن پاءُ ميان عبدالرسول شاه صاحب کين عرض ڪيو ته قبلًا اوهين پهرين ٻن شرطن بابت بيعت وٺو ٿا سو ته نيڪ ۽ بهتر آهي، باقي آخري ۽ پويون شرط جيڪو غير طريقي وارن ماڻهن سان سنگابندي ڏيڻ وٺڻ لاءِ بيعت وٺو ٿا اهو شرط ڪڍي ڇڏيو، چوڻهه في الحال سڀ ڪوششون مان انهيءَ شرط تي بيعت قبول ڪري ٿو ليڪن اڳتي هلي اهڙي شرط تي انهن کي ڪاروبار رهڻ سخت مشڪل ٿيو پوي. ان شرط تي بيعت وٺڻ جو سلسلو بند ڪريو ته بهتر آهي (۱)

سندن ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته کين سندن پاءُ جي اها صلاح پسند آئي ۽ آئنده جي لاءِ اهو شرط ختم ڪري ڇڏيائون. باقي پهرين ٻن شرطن تي آخر تائين بيعت وٺندا رهيا.

حضرت جن جو پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي سلسلي ۾ داخل فرمائڻ وقت اهڙن شرطن تي ڪاروبار رهڻ لاءِ واعدي وٺڻ جو مطلب اهو هو ته منجهن دنيا داري کان نفرت پيدا ٿئي، چوڻهه دنيا ۽ مال جي محبت ئي خدا تائين پهچڻ لاءِ وڏي رڪاوٽ ۽ رنڊڪ هوندي آهي. ان ڪري سلوڪ جي رستي ۾ پير رکڻ کان پوءِ دنيا گڏ ڪرڻ ۽ ساڻس محبت رکڻ خدا پاڪ جي طالبن ۽ طريقت جي مسافرن لاءِ حرام آهي.

ان کان سواءِ سندن اهو به مطلب هيو ته سنت رسول تي عمل ڪرڻ واري جذبي کي پنهنجي مريدن ۾ عام ڪيو وڃي، چوڻهه سنت پاڪ تي عمل ڪرڻ کان بغير ڪڏهن به منزل تائين رسائي حاصل ٿي نٿي سگهي، ساڳي طرح ٽين شرط تي بيعت ڪرائڻ مان سندن مطلب اهو هو ته جيئن ذڪر فڪر ڪندڙن جي جماعت وڌي ۽ طالبان حق هڪ ٻئي کي ڳولهي لهن.

مسند نشيني:

حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاه شهيد لڪياري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي وفات (سن ۱۱۹۸ھ) بعد حضرت پير سائين روضي ڌڻي مسند نشين ٿيو.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ

عليه جن جي پوري زندگي مبارڪ مخلوق خداوندي کي الله پاڪ جي رستي تي هلائڻ خاطر گذري. کين خدا پاڪ جي طرف کان جيڪو امانت جو بار ۽ فيض رسانيءَ جو عظيم ڪم سونپيو ويو هو، ان کي پوري ڪرڻ ۾ ڪنهن به قسم جي سستي ۽ تر جيتري ڪوتاهي ڪانه ڪيائون، بلڪ ڏينهن هجي يا رات، حضر هجي يا سفر جو معاملو درپيش هجي، ان کي انتهائي محبت ۽ شوق سان پورو ڪيائون. پاڻ ڪڏهن به آرام يا اجائي وقت گذارڻ کي پسند نه فرمايائون، گرميءَ سرديءَ جون تڪليفون سر تي سهي تبليغ جي عظيم امانت کي سهڻي انداز ۾ پوري ڪرڻ جي هر طرح ڪوشش فرمائيندا رهيا.

سندن ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته هڪ دفعو پاڻ لاڙڪاڻي جي سفر ۾ تشریف وٺي ويا پي، ڏينهن سخت گرم هيو ۽ هوا به بلڪل بند ٿي وئي هئي. ان کان سواءِ گهٽ ۽ جهنگل جو رستو هيو. تڏهن هڪڙي فقير کين عرض ڪيو ته قبله گرمي تمام گهڻي آهي (فقير جي عرض ڪرڻ جو مقصد اهو هو ته سفر بند ڪري ڪٿي ڏينهن نارجي) ان وقت پاڻ مرڪي فرمايائون ته جي ڏينهن گرم ٿيو آهي ته اسين به گرم ٿينداسون (۱)

سندن زندگي مبارڪ جو ڪو به اهڙو وقت يا لمحو ڏسڻ ۾ نٿو اچي، جنهن ۾ اجايو وقت جو زبان فرمايو هجين. بلڪ سندن حياتي مبارڪ ۽ سهڻي سيرت تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ بالڪڻڪ کان آخري عمر تائين الله پاڪ ۽ ان جي پياري رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي احڪامن جي بجا آوري ڪندي گذاريائون. صرف ائين نه جو ذاتي، شخصي رياضتن، مجاهدن ۽ نفس ڪشيءَ ۾ پنهنجو وقت بسر فرمايائون، بلڪ ان سان گڏوگڏ پنهنجي اولاد، مريدن ۽ معتقدين ۾ احڪام الاهي ۽ سنت رسول جي پيروي ڪرڻ، امر ۽ نهی تي سختيءَ سان ڪاربنده رھڻ جو اهڙو ته روح بيدار فرمايائون جو تمام ٿوري عرصي ۾ سندن مسلڪ ۽ طريقي کي پري پري تائين مقبوليت حاصل ٿي ويئي ۽ ڏورانهين هنڌن کان هدايت جا ڳولائو، سندن خدمت ۾ حاضر ٿي پنهنجون مرادون حاصل ڪندا رهيا.

سندن ئي ملفوظات شريف ۾ مير فقير ناهيو کان نقل آهي ته، هڪ نابين فقير کيس عرض ڪيو ته جڏهن حضرت جن هن طرف اچن ته مون کي ضرور وٺي هلجانءِ ته مان سندن هٿ تي بيعت ڪندس. آخر هڪ دفعو حضرت جن جڏهن ان پار پهتا ته، مير فقير ناهيون کان اها ڳالهه جا کيس اکين کان معذور چئي هئي، سا وسري ويئي. پوءِ اهو نابين شخص هڪ ٻيو ماڻهو ساڻ ڪري، جنهن وقت حضرت جن جي حضور ۾

پهتو ته مير فقير کي اها سندس چيل ڳالهه ياد اچي ويئي، جيڪا کين ٻڌايائين ۽ ان نابين فقير به حضرت جن کي عرض ڪيو ته قبلًا مون کي حضرت غوث الثقلين رضي الله تعاليٰ عنه کان سائين جن جي مريد ٿيڻ لاءِ امر ٿيو آهي تنهن ڪري مون کي پنهنجي طريقي ۾ داخل فرمايو. پاڻ جواب ۾ فرمايائونس ته اي يار! جنهن کي حضرت غوث الثقلين رضي الله عنه کان منهنجي مريد ٿيڻ لاءِ امر ٿيو هوندو ان جو مون تي حق آهي ته کيس هٿ مان وٺي حضرت پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي حضور ۾ نيڻي ڇڏيان، پوءِ پاڻ ان فقير کي پنهنجي مريدي سان مشرف فرمايائون (۱)

ان کان سواءِ ٻيا به سوين اهڙا واقعا معلوم ٿين ٿا جو پري پري کان هدايت جا طالب، سفر ۽ ڪشالا ڪري صرف بيعت ٿيڻ لاءِ سندن حضور ۾ اچي پيش پوندا هئا. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي فيض پهچائڻ ۽ مخلوق کي سنئين وات تي هلاڻ جو حرص ۽ شوق حد کان زياده دامنگير هوندو هيو، جڏهن فقيرن جون جماعتون وڻن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ اينديون هيون ته پاڻ تمام گهڻو خوش ٿيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته خدا پاڪ کين اسان ڏانهن موڪليو آهي، ان ڪري انهن کي ڪڏهن به خالي ڪونه ڇڏينداسون ۽ ضرور کين الله پاڪ جو رستو ٻڌائينداسون. پاڻ پنهنجي مريدن معتقدن جي اصلاح واسطي ظاهري ۽ باطني طرح اهڙو ته بندوبست فرمايو هيائون، جو جيڪو به جهڙي مراد ڪڍي پيش پوندو هيو ته اهو اهڙي طرح پنهنجي منشا ۽ مرضي موجب مرادون حاصل ڪري موٽندو هو.

عمر فقير سهتو ويٺل ڳوٺ خالق ڏنو سهتو، تعلقو ماتلي ضلع بدين کان نقل آهي ته ”هڪ دفعو درگاه شريف تي حاضر ٿيس ۽ قدم بوسيءَ ڪرڻ کان پوءِ مسجد شريف جي اندر ويٺو هئس ته ائين دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته هيترو مفاصلو ڪري آيو آهيان ليڪن ظاهري فائدو ته ڪو به نظر نه ٿو اچي. تڏهن هڪدم حضرت جن منهنجي دل جي خيال کي ”جهي ويا ۽ فرمايائون ته اي اسان جا دوست! توهان کي معنوي مقصد حاصل ڪرڻ کان سواءِ ڪڏهن به نه ڇڏينداسون، آخري گهڙي ۾ به الله تبارڪ و تعاليٰ جو ديدار ڪرايو ويندو. (۲)

حضرت جن، فيض رساني ۽ ارشاد تبليغ جو اهڙو ته سهڻو معيار قائم ڪيو، جنهن جو مثال برصغير جي تاريخ ۾ ورلي ملندو. جامع ملفوظات کان نقل آهي، ته هڪ دفعو حضرت جن جي خدمت ۾ عرض ڪيم ته حضرت! ٻيا مشائخ مريدن کي هڪ هڪ لطيفي جي تلقين ڪندا آهن ۽ انهن جا رنگ، اچو، سائو، ڳاڙهو، ڪارو بيان

(۱) ملفوظات شريف مترجم جلد ۲ ص ۹۰

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي مترجم جلد ۴ ص ۱۹۵

فرمائيندا آهن. (سو چو؟) خليفي صاحب فرمايو ته حضرت جن ان وقت مون کي ڪوبه جواب نه ڏنو ۽ ٻئي ڏينهن کان پوءِ مون کي پاڪر وجهي خوش ٿيندي فرمايائون ته اي ڀاءُ! اسان وٽ الله تعاليٰ جي واٽ هڪ قدم آهي ۽ ٻين مشائخن واري واٽ به اسان وٽ آهي پر اسان گهرون ٿا ته هڪ ئي قدم سان کين حقيقي مقصد تائين پهچائي ڇڏيون. (١)

تصوف جي تاريخ ۽ سلوڪ جي رستي ۾ طالبن کي بنامجاهدي ۽ رياضت جي اصل باللہ ڪرڻ جا واقعا شاذ و نادر ملن ٿا. ليڪن (خدا پاڪ شال حضرت جن جي فيض کي قيامت تائين عام ڪري جو) ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به ٿيندو هيو جو، هڪ ئي نظر سان ماڻهن جون زندگيون تبديل ڪري عارف باللہ بنائي ڇڏيائون.

پاڻ پنهنجي زندگي جي شروعاتي دور جو ذڪر ڪندي فرمايو اٿن ته ”ننڍڙاڻپ جي ڏينهن ۾ اسان کي دل ۾ خيال ٿيو ته جيڪر عارف ڪامل مڪمل، ارشاد ۽ تلقين جو صاحب ٿيان، ۽ منهنجي توجه سان مريد، صاحب شوق ۽ ذوق ٿين، ۽ گهڻي محبت ۽ دوستيءَ جي ڪشش کان عشق جي درياهه ۾ ٽپي خودي کان آزاد ٿين، ۽ مٿو پير اگهاڙا ڪري مجذوب بنجن، ۽ زمين تي لپتي وجد ۽ عشق ڏيکارين.“ پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”الله پاڪ جون مهربانيون جو ان ننڍڙاڻپ واري گمان کي سچ جي ڪرسيءَ تي سينگار يائين. (٢)

اهوسپ ڪجهه خدا پاڪ جي فضل ۽ عنايت جو ڪرشمو هيو، جو لکن جي تعداد ۾ سندن مسلڪ ۽ طريقي ۾ خدا پاڪ جا طالب داخل ٿيندا رهيا. پاڻ هميشه پنهنجن مريدن، معتقدن کي نفس جي پاڪائيءَ ۽ ظاهري شريعت جي پابندي ڪرڻ ۽ آخري زندگي جي ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي تلقين فرمائيندا هئا.

ڇو ته شريعت پاڪ جي پابنديءَ کان سواءِ، ڇوٽڪارو محال آهي. پاڻ قلبي صفائيءَ ڏانهن خاص ڌيان ڏنائون، ۽ ڏينهن رات جي تبليغ سان گڏوگڏ شب خيزيءَ ۽ مقرر اوراد ۽ اشغال ۾ مصروف رهندا هئا. ان ڪري جو کين چڱي طرح معلوم هيو ته جيئن جسماني بيماريءَ جي حالت ۾ انسان ڪوبه جسماني نوعيت جو ڪم صحيح طريقي سان ڪري نه سگهندو آهي، اهڙي طرح، قلبي بيماريءَ جي صورت ۾ به شريعت، پاڪ جي احڪامن تي عمل ڪرڻ به مشڪل ٿي پوندو آهي. ان سبب جي ڪري، حضرت جن سڀ کان پهريائين پنهنجن مريدن ۽ معتقدن جي قلبي صفائي طرف توجهه ڏيندا رهيا. ياد رکڻ گهرجي ته جسم کي قلب ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي. پوءِ جيڪڏهن قلب بچڙين عادتن ۽ حرص، هوس ۾ گرفتار ٿي ويو ته يقيناً پورو جسم ۽

(١) ملفوظات روضي ڌڻي مترجم جلد ٤ ص ١١٦

(٢) ملفوظات مترجم جلد ٤ ص ٢١٠

سڀئي جسماني صلاحيتون شرڪ، بدعت، گناهه ٻڇڙاين ۽ براين لاءِ وقف ٿي وينديون، ۽ ٻانهو پنهنجي حقيقي خالق ۽ مالڪ کان ڪوهين پري ٿي ويندو. جيئن رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ”انسان جي جسم ۾ هڪ گوشت جو ٽڪرو آهي، جيڪڏهن اهو گوشت جو لوٽڙو صحيح هوندو ته انسان جو پورو بدن به صحيح سالم رهندو، پر جي گوشت جو اهو ٽڪرو خراب ٿي پيو ته پوءِ انسان جو پورو جسم خراب ٿي ويندو.“

صوفياءَ ڪرام ۽ بزرگان دين سڀ کان پهريان قلبي صفائي طرف توجهه ڏنو، ڇو ته جڏهن انسان کي قلبي صفائي حاصل ٿيندي ته پوءِ دل جو آئينو به صاف ۽ شفاف ٿي پوندو آهي. منجهس انوار الاهيءَ جون تجليون وارد ٿينديون رهنديون آهن.

ٻانهو جڏهن اهڙي منزل تي پهچندو آهي ته خدا پاڪ کيس عارفن جي لسٽ ۾ شامل فرمائي ڇڏيندو آهي. پوءِ جڏهن ٻانهو عارف ٿي پوندو آهي ته سندن هر قول فعل ۽ وڪ وڪ احڪام الاهي ۽ سنت رسول جي پيروي ۾ ڪڍندو آهي. ڇو ته اهڙي ٻانهي کي معرفت ۽ عرفان حاصل ٿيل هوندو آهي، جهڙي طرح حضرت داتا گنج بخش رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته ”العارف كل يوم اخشع لانه في كل ساعة من الرب اقرب (۱)“ يعني عارف ٻانهو الله تعاليٰ کان اُن ڪري خائف هوندو آهي جو هو هر گهڙي ۽ لمحو پاڻ کي رب پاڪ جي درگاه ۾ حاضر (قريب) سمجهندو آهي، ۽ پنهنجي هر قول، فعل ۽ عمل جو نگهبان پنهنجي ڌڻي تعاليٰ جي ذات کي تصور ڪندو آهي.

جڏهن ٻانهي کي اهڙي ڪيفيت حاصل ٿيندي، ته پوءِ ان کان ٻڇڙي ۽ خراب ڪم ٿيڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، بلڪه ان بندي جو اٿڻ، ويهڻ، چرڻ، ڦرڻ، کائڻ، پيئڻ سڀ خدا پاڪ جي رضامندي ۽ سنت پاڪ جي احڪامن جي بجا آوري ۾ گذرندو آهي، ان ڪري ئي ته حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن اڪثر ڪري هي شعر فرمائيندا هئا ته:

جيءُ جانيءَ کي ڏي، نه ته موت به نيندڻي جيءَ کي

يعني اي غافل انسان! پنهنجو، من، تن رب پاڪ جي حوالي ڪري ڇڏ، ۽ اجايو تن پروري ۽ شڪر سيري ۾ پنهنجو وقت نه وڃاء. ياد رک ته هڪ ڏينهن نيٺ توکي پنهنجي جان به جان آفرين جي حوالي ڪرڻي اٿئي. حضرت جن جي خدمت شريف ۾ جيڪو به ايندو هيو ته اهو باطني فيض سان جهوليون پري واپس ٿيندو هيو. خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ سراج العاشقين ۾ فرمايو آهي ته ”هڪ ڏينهن دل ۾ خيال ٿيو ته حضرت مرشدنا پير سائين قدس سره جن فرمائيندا آهن ته بغير ڪوشش ۽ محڪم خيال

کان سواءِ ڪامل مرشد جو هٿ اچڻ محال آهي. هوڏانهن پاڻ حضرت جن سڀ ڪنهن ايندڙ ويندڙ انڌي، منڊي، لولي کي جماعت ۾ داخل ٿا فرمائين. ان جو سبب ڇا آهي؟ تڏهن حضرت جن پنهنجي دل جي خيال کي سمجهي ويا، ۽ مثال ڏيندي فرمايائون ته اي خليفو صاحب! ڏاڍين جا ڦر ڪي ٿلها متارا هوندا، ۽ ڪي ڏهرا ۽ ضعيف هوندا آهن، پوءِ اهي ڦر جڏهن پنهنجي مائرن کي ڏسندا آهن ته ٿلها متارا جلد ڊوڙي وڃي پنهنجي مائرن کي رسندا آهن، ۽ باقي بيا ڏهرا اڀرا، جڏا سي به پنهنجي وس آهر دير مدار سان پنهنجي مائرن کي پهچن ٿا. هن جو مثال به ائين آهي ۽ اهي سڀ جماعت ۾ داخل ٿيندڙ، آخر هڪ ڏينهن فيض وارا بنجي ويندا آهن. (۱)

حضرت جن کي فيض رسائيءَ جو شوق ان حد تائين هيو جو مخلوق کي پنهنجي ارادت ۾ ڏسي انتهائي خوشيءَ ۽ مسرت جو اظهار ڪندي فرمائيندا هئا ته الله تبارڪ تعاليٰ مخلوق جو منهن اسان ڏانهن ڪيو آهي. ان مان يقين سان معلوم ٿو ٿئي ته اسان کي انهن جي خدمت جو حڪم خدائي دربار مان مليل آهي. پاڻ انتهائي حسرت ۽ ڪمال شوق مان دعا فرمائيندا هئا ته شال حياتي تائين ان ڪم ۾ ڪوبه قصور نه ٿئي. (۲)

سندن حياتيءَ مبارڪ جي آخري عرصي کان ٿورو اڳ جڏهن لاڙ جو سفر فرمايائون، تڏهن دوران سفر، طبيعت جي ناسازي ان حد تائين وڌي وين جو کين گهوڙي سواري ڪرڻ وغيره مشڪل ٿي ويئي ۽ جان ۾ ضعيفي حد کان زياده وڌي وين. ليڪن ان جي باوجود به طالبن کي تلقين و ارشاد ڏيڻ جي ارادي سان پنهنجو سفر اڳتي جاري فرمايائون، ايستائين جو طبيعت جي مسلسل ناسازيءَ ڪري جماعت ۽ گهر وارن کي سخت پريشاني ٿي. جڏهن سندن برادر حضرت محمد سليم شاه صاحب ۽ ميان قابل شاه پاڻ ۾ صلاح ڪري خليفن محمود نظاماڻي کي سندن خدمت ۾ موڪليو ته جيئن حضرت جن جي طبيعت جي ناسازي ڪري کين واپس درگاه شريف تي هلڻ لاءِ عرض ڪري، خليفو صاحب سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو، کين عرض ڪيائين ته قبلًا جيئن ته هن وقت سائين جن جي طبيعت گهڻي ناچاڪ آهي، جنهن ڪري جماعت ۽ گهر وارن کي پريشاني ٿي آهي. ان ڪري مناسب آهي ته واپس درگاه تي هلجي. پوءِ جڏهن سائين جن طبيعت ۾ ڇاڪ ٿيندا ته دوبارو سفر تي هليو. حضرت جن خليفن صاحب جي اها صلاح ٻڌڻ شرط جوش ۾ اچي ويا ۽ فرمايائون ته اسان ريگستان جي مسڪينن، فقيرن سان دعوتن وٺڻ جو واعدو ڪري ڇڏيو آهي ۽ هاڻي انهن سان واعدي خلافي ڪرڻ مناسب ناهي، جو هو ويچارا سڄو انتظام وغيره ڪري ڇڏيندا، ان ڪري اسان کي الله تعاليٰ جي

(۱) سراج العاشقين مترجم سنڌي قلمي - ص ۲۵

(۲) ملفوظات مترجم سنڌي - جلد ۵ - ص ۳۲۰

خلق جي خدمت ڪرڻ جو حڪم ٿيل آهي ۽ هن وقت ته ڪجهه سوار ٿيڻ جي طاقت رکون ٿا، پر جي سواريءَ جي به طاقت نه رهي ته به پاڻ کي ڪٿ تي ڪٿائي خدا جي خلق جي خدمت کان پاڻ کي فارغ ڪنداسون ۽ جيڪو توهان خيال ڪيو آهي ته درگاه مبارڪ تي صحتمند ٿي پوءِ سفر ڪريو. سو الله تعاليٰ مطلق شافي آهي، هتي هتي هڪ ئي آهي. (۱) اهڙي طرح حضرت جن مسلسل بيمار رهڻ جي باوجود به پنهنجو سفر جاري فرمايو ۽ ان دوران هزارين مريدن معتقدن کي طلب الاهيءَ ۾ تلقين فرمائيندا رهيا.

ائين به ٿيندو هيو جو ماڻهن جي ميڙن کي طلب الاهي ۾ تلقين حاصل ڪرڻ جي ارادي سان خدمت ۾ حاضر ٿيندو ڏسي فرمائيندا هئا ته اسان وٽ دعوت ڏيندڙ ماڻهو اچن ٿا. انهن جي اچڻ مان سمجهجي ٿو ته انهن کي الله تعاليٰ جي طرفان اهڙو حڪم ڪيل آهي ۽ اسان وٽ (فيض حاصل ڪرڻ) الله تعاليٰ جي حڪم سان اچن ٿا. (۲)

حضرت جن جي وصال کان ٿورو اڳ هڪ شخص مسجد شريف ۾ مولا پاڪ جي طلب ۾ مريد ٿيڻ لاءِ آيو، خادمين کين ان شخص جي اچڻ جي باري ۾ عرض ڪيو. پاڻ فرمايائون ته ان شخص کي وٺي اچو، جنهن وقت خادمين ان شخص کي حاضر ڪيو ته، پاڻ ان کي ذڪر فڪر ۽ طلب جي رستي جي تلقين فرمائڻ بعد شڪر بجا آندائون ته الله پاڪ جا لک احسان جو جيڪو ڪم هن فقير جي حوالي ڪيو. ان کي پوري ڪرڻ جي طاقت وصال جي وقت به نصيب ٿي. (۳)

کين خدا پاڪ، مخلوق جي هدايت ۽ رهنمائي لاءِ ايترو ته حرص عنايت فرمايو هيو، جو حياتيءَ جي آخري لمحن کان ٿورو اڳ به اهو فريضا ادا ڪندا رهيا.

سندن اولاد

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي حياتي مبارڪ ۾ جملہ ست شاديون ڪيون جن مان کين ارڙنهن فرزندہ تولد ٿيا، جن جا اسماء گرامي هن طرح آهن:

(۱) حضرت پير سائين سيد صبغت الله شاه اول سجاده نشين (۲) سيد محمد حسن شاه (۳) سيد هدايت الله شاه (۴) پير سيد محمد ياسين شاه (جهنڊي

(۱) ملفوظات مترجم سنڌي جلد ۵-ص-۳۲۴

(۲) ايضاً جلد ۶-ص-۶

(۳) ملفوظات شريف مترجم جلد ۵-ص-۳۱۶

وارو (٥) سيد محمد بقا شاه، (٦) سيد محي الدين شاه، (٧) سيد احسن شاه، (٨) سيد مهدي شاه، (٩) سيد محمود شاه، (١٠) سيد شاهنواز شاه، (١١) سيد مبارڪ شاه (١٢) سيد اسماعيل شاه، (١٣) سيد حامد شاه، (١٤) سيد صادق شاه، (١٥) سيد شاهنواز شاه، (١٦) سيد مبارڪ شاه، (١٧) سيد حامد شاه، (١٨) سيد اسماعيل شاه.

سندن ارڙنهن فرزندن مان چار فرزند حضرت پير سائين رحمۃ الله تعالى عليه جن جي حياتيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويا. باقي چوڏهن فرزند بچيا جيڪي ستن مائرن مان هيٺين ريت هئا:

١- پير سيد صبغت الله شاه مسند ڌڻي، پير سيد حسن شاه، پير سيد هدايت الله شاه، اهي ٽيئي صاحبزادا هڪ والده سڳوري جيڪا گهمره قوم جي هئي، ان مان هئا. (١)
٢- پير سيد محمد ياسين شاه، پير سيد محمد بقا شاه اهي ٻئي صاحبزادا ڪلهوڙا قوم جي والده سڳوري مان هئا.

٣- پير سيد محمد صادق شاه هڪ والده مان هيو.

٤- پير سيد محمود شاه پنهنجي خاندان جي سیده بيبيءَ سڳوريءَ مان هو.

٥- پير سيد حامد شاه اهو به پنهنجي خاندان جي بيبيءَ سڳوريءَ مان هو.

٦- سيد اسماعيل شاه هڪ والده مان هيو.

٧- باقي پير سيد مهدي شاه، پير سيد محمد احسن شاه، پير سيد غلام محي الدين شاه، پير سيد مبارڪ شاه ۽ پير سيد شاهنواز شاه صاحب جن ستين گهر واري مان هئا.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالى عليه جن جي اولاد سندن نالي مبارڪ پويان راشدي سڏجي ٿي. ارڙهن فرزندن مان اٺ فرزند لاولد فوت ٿيا. باقي ڏهن فرزندن جو اولاد پوري سنڌ ۾ پکڙيل آهي.

حضرت جن جو سمورو خاندان، خدائي ذات سان اهڙو ته نوازيل هيو جنهن جو مثال سنڌ جي ڪنهن ٻئي خاندان ۾ وري ملندو، سندن والد ماجد جي مرشد، حضرت سيد عبدالقادر آخرين رحمۃ الله تعالى عليه جن جي دعا اهڙو ته اثر ڏيکاريو جو حضرت جن جو سمورو خاندان صاحب ڪمال، عزت، شان ۽ مان وارو ٿي گذريو.

حضرت سيد صبغت الله شاه اول جيڪو راشدي خانقاه جو سرواڻ، مسند نشين ۽ پهريون پاڳارو پير توڙي جو ڪن پائرن کان عمر ۾ ننڍا هئا، ليڪن باطني فيض ۽ عرفان ۾ ٻين سڀني کان مٿي هئا. سندن پيدائش جي حتمي تاريخ معلوم ٿي نه سگهي آهي.

(١) الرحيم مشاهير نمبر- ص ٢٥- سال ١٩٦٦ع

باقي اندازو آهي ته اٽڪل ۱۱۹۳ھ جي آخر دوران سندن پيدائش ٿي. پاڻ جماعت ۾ تجر ڌڻي جي لقب سان مشهور هئا. اهو ان ڪري جو پاڻ پنهنجي والد ماجد حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي کان سواءِ ٻين خانداني فردن جي قبرن کي نئين سر تعمير ڪرايائون، جنهن ڪري تجر ڌڻيءَ جي لقب سان مشهور ٿيا. سندن تعليم ۽ تربيت گهر ۾ پنهنجي والد ماجد حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي نظر هيٺ ٿي جو ۽ سفر، حضر ۾ ساڻن گڏ هرندا هئا. طريقت ۾ بيعت به پنهنجي والد ماجد جي هٿ تي ڪري خلافت جو خرقو ڍڪيائون. علم، فضل ۽ فهر فراست ۾ ڪوبه سندن ثاني يا مت ڪونه هيو. جهڙي طرح ظاهري علمن ۾ تمام وڏا عالم هئا اهڙي طرح باطني فيض ۽ عرفان ۾ به پنهنجو مت پاڻ هئا.

علامه قاسمي صاحب جن ان بابت سيد حميد الدين جي حوالي سان لکيو آهي ته ”سند جي ماڻهن وٽ پير سيد صبغت الله جهڙو ساري ملڪ ۾ ڪوبه شيخ ۽ مرشد نه آهي. هن جا اٽڪل ٽي لک بلوچ مريد آهن. وٽن خلق جي رجوعات آهي. جاهه ۽ جلال سان زندگي گذاريندو آهي، جود و ڪرم، اخلاص ۽ مروت ۾ به ملڪ ۾ مشهور آهن.“ علامه قاسمي صاحب جن سندن علمي ڪتبخاني جو ذڪر سيد حميد الدين جي زباني هن طرح ڄاڻايو آهي: ”هن پير صاحب جو عجيب ڪتب خانو نظر آيو جو ڪنهن امير ۽ بادشاهه وٽ به اهڙو ڪتب خانو نه هوندو. هن ۾ پندرهن هزار مجلد معتبر ڪتابن جا نسخا موجود آهن، جن مان ايراني مخطوط ۽ سؤ ته فارسيءَ جا ديوان آهن. ۶۵ جلد معتبر تفسيرن جا آهن. شاهنامه فردوسيءَ جا پنج نسخا آهن، جن مان ٽي مصور طلاهي آهن. ڪتاب به جيڪي مشهور آهن سي سڀ هتي آهن. شرحن سميت جامع الاصول، تيسير الوصول پڻ هت آهن. احياءِ ۽ فتوحات مڪيه جا به ٽي ٽي نسخا شاهي ڪتابت سان موجود آهن.“ (۱)

آخر اهو هدايت ۽ عرفان جو سچ ماڻهن کي دين اسلام جي تبليغ ڪندي پنج رمضان مبارڪ سن ۱۲۴۶ هجري دوران هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. کين ست فرزند تولد ٿيا، جن جا اسماء گرامي هن طرح آهن: ۱- سيد عبدالقادر شاهه ۲- سيد غلام مصطفيٰ شاهه ۳- سيد علي گوهر شاهه ۴- سيد علي حيدر شاهه ۵- سيد ذوالفقار علي شاهه ۶- سيد علي محمد شاهه ۷- سيد شاهه مراد شاهه.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو ٻيو نمبر فرزند سيد محمد حسن شاهه هيو، جيڪو اهل دل بزرگ هئڻ سان گڏوگڏ هڪ تمام وڏو جراح

حڪيم پڻ هيو. بيمار کي پري کان ڏسي بيماري سڃاڻي وٺندو هو، سندن وفات پراڻي درگاه شريف ۾ ٿي ۽ اتي ئي مدفون آهن.

ٽيون نمبر فرزند حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو سيد هدايت الله شاه صاحب هيو، جيڪو تمام نيڪوڪار ۽ بزرگ هيو. سندس اولاد ڳوٺ هادل شاه لڳ پراڻي درگاه شريف ۾ رهن ٿا.

سيد پير محمد ياسين صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو چوٿون نمبر فرزند هو. پاڻ صومر صلوٰۃ جا نهايت پابند هوندا هئا. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي وفات کان پوءِ درگاه شريف کان لڏي نلاھ شريف ضلع لاڙڪاڻي ۾ وڃي رهيو ۽ اتي پنهنجي خانقاه قائم ڪيائين. کيس جهنڊي وارو ڪري سڏيو ويندو آهي. اهو هن طرح آهي ته جڏهن سندس والد ماجد حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن وفات فرمائي ته سندن مسند نشيني لاءِ پير سيد محمد ياسين شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه دعويٰ ڏياري ۽ ان وقت جي حڪمرانن ميرن وٽ پڻ دانهين ويو. تنهن تي نواب ولي محمد خان لغاري ان فيصلو کي نبيرو لاءِ درگاه تي آيو ۽ اتي به ٿي ڏينهن رهڻ کان پوءِ مسند نشينيءَ جو فيصلو حضرت پير سائين صبغت الله شاهه جي حق ۾ ڏنائين، جنهن کان پوءِ پير سيد محمد ياسين شاه رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي والد ماجد جي تبرڪات مان طلب ڪئي، ۽ جدا رهڻ جو فيصلو ڪيائين. تڏهن کيس هڪ سائو جهنڊو جنهن تي سونيءَ تند سان ڪلمو طيب لکيل هيو اهو ڏنو ويو ۽ هي اهو جهنڊو هيو جيڪو حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي والٿي افغانستان زمان شاهه بن تيمور شاهه کان تبليغ اسلام جي اعتراف لاءِ تحفي طور مليو هيو. ان کان پوءِ سيد پير محمد ياسين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جهنڊي واري لقب سان مشهور ٿيو، سندس وفات سن ۱۲۷۵ هجري دوران ٿي. سندن مزار ۽ روضو نلاھ نزد باقراڻي اسٽيشن، ضلع لاڙڪاڻي ۾ آهي. ان ڀلاري بزرگ کي به ست فرند تولد ٿيا.

سيد شاه نواز شاه بن حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه به نهايت متقي، پرهيزگار، توڪل ۽ تقويٰ جو صاحب هيو. پاڻ پنهنجي والد ماجد جي وفات کان پوءِ درگاه شريف تان لڏي سيروسياحت ڪندي ڳوٺ ملان حرمت، تعلقو شهداد پور ضلع سانگهڙ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين. سندس توڪل ان حد تائين مشهور آهي جو رات سمهڻ مهل مٿن ۽ دلن جو پاڻي به هارائي ڇڏيندا هو ۽ فرمائيندو هو

ته خدا پاڪ صبح جو نئون روز ڏيندو (۱)

ان کان سواءِ سندن توڪل ۽ خدا پاڪ تي ڀروسو ڀريون ڳالهيون تمام گهڻيون مشهور آهن. جيڪو به کين حاصل ٿيندو رهيو سو سڀ خدا پاڪ جي راه ۾ خرچ ڪري ڇڏيندا هئا. پاڻ پنهنجي هٿن سان مسجد شريف تعمير ڪيائون جيڪا اڄ سوڌي قائم آهي. سندن وفات ڳوٺ ملان حرمت تعلقي شهدادپور ضلع سانگهڙ ۾ ٿي ۽ مزار به اتي ئي اٿن.

اهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو خاندان پوري سنڌ ۾ پکيڙيل آهي جن ۾ ٻه خاندان تمام گهڻو مشهور ٿيا. هڪ جهنڊي وارا راشدي پير، ٻيو مسند نشين ۽ گادي وارا، جيڪي هن وقت پير جو ڳوٺ ضلع خيرپور ۾ سڪونت پذير آهن. هن وقت سندن گاديءَ تي حرن جو روحاني پيشوا ۽ ملڪ و ملت جو خير خواه حضرت شاه مردان شاه مد ظله العالي جن مسند نشين آهن. سندن وجود پاڪستان ۽ پاڪستاني قوم لاءِ باعث فخر آهي پاڻ ملڪ ۽ قوم لاءِ ناقابل فراموش خدمتون سرانجام ڏنيون اٿن ۽ هر ڏکڻي ويل ۾ ملڪ ۽ قوم لاءِ سندن شاندار ڪردار مستقبل جي تاريخ ۾ سونهري اکرين سان لکيو ويندو. خصوصاً هندو - پاڪ جي لڙائين ۾ سندن جانثارن ۽ مريدن جي لا تعداد جتن ۽ حرفورس جون قربانيون وسارڻ جو ڳيون نه آهن. ۱۹۶۵ع واري لڙائيءَ ۾ بنفس نفيس حضرت پير سائين سيد شاه مردان شاه صاحب مد ظله العالي جن عمرڪوٽ سيڪٽريٽ ٿڙاڻي جي ڪمان سنڀالي، ۽ پنهنجن مريدن ۽ معتقد حرن ۾ ملڪ قوم جي نالي تان سر قربان ڪرڻ واري جذبي ۾ اهڙو ته روح ڦوڪيائون، جنهن جي نتيجي ۾ حرن شاندار ڪاميابي حاصل ڪري هندستان جي اندر ارڙهن ميلن ۾ پيش قدمي ڪري ورتي ۽ هندستان دشمن جي اهم چوڪين تي قبضو ڪري ورتو. هن خاندان جي روايتي ڪردار کي ڏٺو وڃي ته ڪنهن به مقام تي پوئتي پيل ناهي، بلڪ هر طريقي سان قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪئي اٿن. ديني، دنياوي، سياسي، مذهبي غرض ته هر طرح اهڙا ته شاندار ڪارناما سرانجام ڏنا اٿن، جيڪي هڪ جرڻمند، بهادر، وفادار ۽ سچي مسلمان قوم لاءِ سونهن ٿا.

راشدي خاندان جي فردن، هن ملڪ ۽ قوم جي خدمت اهڙي وقت ۾ به ڪئي آهي، جنهن وقت ملڪ قوم جي ڳالهه ڪرڻ وارن تي ظلم و ستم جا پهاڙ ڪيرايا ٿي ويا. ليڪن راشدي خاندان جي فردن ڪنهن به ڳالهه جي پرواهه ڪرڻ بغير مڙس ٿي مقابلو ڪيو، ۽ هر ظلم ۽ ڏاڍ جي خلاف للڪار بنجي سامهون آيا.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو

سمورو خاندان سنڌ ڇا، بلڪ پوري پاڪستان جو محسن گهراڻو آهي، جنهن هر موڙ ۽ محاذ تي ملڪ، قوم، دين اسلام جي هر طرح شاندار خدمت ڪئي آهي، انهن سڀني ڳالهين جي ذڪر ۽ تذڪرن کي قلم بند ڪرڻ لاءِ وقت درڪار آهي. ان ڪري سندن ذي وقار خاندان جي ايتري تذڪري ڪرڻ تي اڪتفا ڪجي ٿي.

اولاد ۽ جماعت جي تربيت:

تاريخ اسلام شاهد آهي ته الله پاڪ جي ولين ۽ پيارن هن ڌرتيءَ تي هڪ صحت مند ۽ پاڪ صاف معاشري جي قيام ۽ سماج مان براين جي پاڙ پٽڻ لاءِ زندگيءَ جي آخرين گهرين تائين پنهنجي منصب ۽ فرض کي پوري ڪرڻ واسطي شروعات پنهنجي گهر ۽ تعلقدارن ماڻهن کان ڪئي، ۽ اهائي رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي سنت آهي. جنهن تي هلندي نيڪ ٻانهن ۽ الله پاڪ جي پيارن سڀ کان پهريائين امر بالمعروف ۽ نهی عن المنکر (چڱن کمن جو حڪم ڪرڻ ۽ برائين کان روڪڻ) جو فريضو پنهنجي قريبن، رشتيدارن ۽ تعلق وارن ماڻهن کان شروع ڪري سنت نبوي کي جياريندا رهيا.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به پنهنجي اولاد ۽ مريدن جي اصلاح ۽ تربيت ڪندي اهڙا ته اصول، ضوابط، قاعدا، قانون مرتب ڪيا جو انهن جي روشنيءَ ۾ پنهنجي تعلق وارن جي ستاري لاءِ ان کان وڌيڪ مؤثر ۽ اهم قدم ٿي نٿي سگهيو. پاڻ پنهنجي اولاد ۽ مريدن جي اصلاح ۽ تربيت واسطي حد کان زياهه تاڪيد ۽ اهتمام فرمائيندا هئا.

سندن ملفوظات شريف ۾ لکيل آهي ته درگاهه شريف (پير جو ڳوٺ) جا عام ماڻهو نماز تي اچڻ ۾ سستي ڪندا هئا. پوءِ انهن لاءِ پاڻ ماڻهو مقرر ڪري ڇڏيائون ته جيڪو به شخص جماعت سان گڏجي نماز نه پڙهي ته ان کي پنجن لکڻ هٿ جي سزا ڏني وڃي. پوءِ جيڪو شخص جماعت سان گڏجي نماز پڙهڻ ۾ سستي ڪندو هيو ته ان کي سندن حڪم موجب پوري سزا ملندي هئي. ليڪن ان طرح سزا مقرر ڪرڻ جي باوجود به جيڪڏهن ڪي ماڻهو نماز ادا ڪرڻ ۾ غفلت ڪندا هئا تڏهن اهڙن ماڻهن مٿان ڏنڊ مقرر ڪيائون ۽ سندن مقرر ڪيل شخص جماعت سان نماز نه پڙهندڙن ماڻهن کان نماز تي نه اچڻ سبب هر حالت ۾ ڏنڊ پرائي وڻندو هيو. ليڪن لکڻ جي مار ۽ ڏنڊ پرائڻ جي باوجود به ماڻهو نماز ۾ سستي ڪرڻ لڳا. آخر پاڻ تنگ ٿي پنهنجي صاحبزادي حضرت پير سيد صبغت الله شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کان ان بابت صلاح پڇيائون ته بابا! اسان ماڻهن کي نماز پڙهائڻ واسطي مختلف طريقن سان سزا مقرر ڪئي آهي ليڪن، پوءِ به اهي ماڻهو پنهنجي سستيءَ کان باز نٿا اچن. هاڻي اهڙن ماڻهن لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي؟

تڏهن سندن صاحبزادي کين مشورو ڏنو ته جيڪو شخص اڳتي نماز لاءِ وقت تي حاضر نه ٿئي ته ان کي ڪمري ۾ سارو ڏينهن بند ڪري ڇڏجي جيئن هو نفسياني خواهشن کي پوري ڪرڻ کان باز رهي، تنهن ڪري اها سزا بهتر رهندي. تڏهن سندن صاحبزادي حضرت صبغت الله شاهه جي اها صلاح کين پسند آئي ۽ پاڻ ان سزا کي مقرر ڪرڻ لاءِ حڪم فرمايائون ته آئنده جيڪو به نماز جماعت سان نه پڙهندو ته ان کي سارو ڏينهن ڪمري ۾ بند ڪيو ويندو. (۱)

حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي زماني ۾ به جيڪي مسلمان پنهنجي گهرن ۾ نماز ادا ڪندا هئا ته اهڙن ماڻهن لاءِ پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم جن هڪ دفعو جوش ۾ اچي فرمايو ته مون کي پنهنجي رب جو قسم آهي جو توهان جي پوڙهن، ننڍڙن ٻارن ۽ عورتن تي رحم ٿو اچي نه ته جماعت سان نماز نه پڙهندڙن جي گهرن کي باهه ڏئي ساڙائي ڇڏيان.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ملفوظات شريف ۾ ميڏنو فقير پليجو کان نقل آهي ته ”هڪ دفعو درگاه مبارڪ تي حاضر هيس. ايتري ۾ هڪ شخص درگاه جو رهندڙ جيڪو جماعت سان نماز پڙهڻ ۾ سستي ڪندو هيو، ان کي وٺي آيا ۽ کيس سيڪت ۽ تعزير ڏيڻ لاءِ اشڪنجي ۾ کڻي جڪڙيائون (جو اهڙن ماڻهن لاءِ حضرت جن جو اهوئي حڪم هيو) تڏهن فقيرن کين عرض ڪيو ته حضرت! هن جا پير ڦرڙين سبب اڳي ئي ڦٽيا پيا آهن، هاڻي جيڪڏهن دوبارو کيس اشڪنجي ۾ بند ڪنداسين ته پوءِ سڄو رت ٿي ويندو، تڏهن پاڻ ارشاد فرمايائون ته جيڪڏهن صرف اشڪنجي ۾ بند ڪرڻ سان ئي رت نڪري پيو ته ڀلو آهي جو آخرت جي عذاب کان بچي پوندو. پوءِ پاڻ فارغ ٿي ڪري ان ماڻهوءَ وٽ آيا، ۽ کيس پاڪر پائي انتهائي شفقت ۽ محبت سان فرمايائونس ته يار! اهو فقط توهان جي خير خواهيءَ لاءِ ڪندا آهيون (۲)

حضرت جن کي پنهنجي اولاد ۽ مريدن جي ظاهريءَ باطنيءَ تربيت جو سخت اونو هوندو هيو ۽ اهوئي سبب هيو جو سندن تعليم ۽ تربيت سببان تمام ٿوري وقت ۾ مريدن ۽ معتقدين جو حلقو سنڌ کان ٽپي هندستان، افغانستان تائين پکڙجي ويو. کين سفر ۽ حضر دوران هميشه اهو فڪر رهندو هيو ته ڪهڙي طرح مخلوق خداونديءَ کي سڌي رستي تي هلائجي.

سندن زندگي مبارڪ جي مختلف پهلوئن تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ هر طريقي سان پنهنجي صاحبزادن ۽ عام مريدن کي الله پاڪ ۽ ان جي رسول

مقبول صلي الله عليه وسلم جي تابعداري ۽ پيروي ڪرڻ واري واٽ تي هلاڻ لاءِ ڪوشان رهندا هئا.

خلفي لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان نقل آهي ته هيڪر پاڻ ظاهر سبق جي وٺڻ ۾ دير ڪرڻ سبب صاحبزادي ميان سيد محمد ياسين شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه تي جوش فرمايو هئائون ۽ فرمايائونس ته اي بابا! توهان جا جيڪي اسان تي حق هيا سي اسان سڀ ادا ڪيا آهن هينئر اسان کي ڇڏيو ۽ پنهنجو پاڻ ڄاڻو. باقي اسان جا اوهان تي ايترا حق آهن جنهن جي ڪا حد ئي ڪانهي. ان کان پوءِ پاڻ پنهنجي صاحبزادي پير سيد محمد ياسين شاهه کي نصيحت ڪندي فرمايائون ته اولاد جا پيءُ تي چار حق آهن ۱- هڪ ته مٿس نالو چڱو رکي ۲- پيو علم پڙهائيس ۳- ٽيون طهر ڪرائيس ۴- شادي ڪرائيس. پوءِ کيس فرمايائون ته اسان اهي چارئي حق ادا ڪري ڇڏيا آهن هينئر پاڻ ڄاڻو ۽ پنهنجو خيال ڪريو (۱)

مٿين حقيقت ڄاڻڻ بعد معلوم ٿو ٿئي ته صاحبزادي صرف ظاهري سبق حاصل ڪرڻ ۾ سستي ڪئي ته پاڻ مٿس ايتري حد تائين ناراض ٿيا جو کيس فرمائڻ لڳا ته هينئر اسان کي ڇڏيو ۽ پنهنجو پاڻ ڄاڻو. سندن صاحبزادي کي ان طرح چوڻ جو مطلب اهو هيو ته جيڪڏهن اوهان شرعي تعليم حاصل نه ڪندؤ ته پوءِ اسان جو توهان سان ڪوبه واسطو نه رهندو ۽ اهڙيءَ حالت ۾ توهان اسان کان جدا ٿي پنهنجي منهن مٽي ٿيو. سبحان الله! ڪيڏو نه کين پنهنجي اولاد جي تربيت جو خيال مبارڪ هو، جو ظاهري سبق وٺڻ ۾ ٿوري سستيءَ سبب جوش ۾ اچي پنهنجي اولاد کي سخت تنبيهه فرمايائون.

حقيقت ۾ ڏسجي ته صحيح ۽ اصل تبليغ به اهائي آهي جو سڀ کان پهريائين پنهنجن ويجهن مائٽن ۽ تعلق وارن کي سنئين واٽ تي هلاڻ خاطر ڪوشش ڪجي. باقي صرف شخصي رياضتن ۽ مجاهدن سان اصلاح معاشره ناممڪن آهي ۽ قرآن ڪريم جو به اهڙوئي حڪم مبارڪ آهي ته خدا پاڪ ان قوم جي حالت ايستائين تبديل نه فرمائيندو جيستائين انهن مان هر هڪ فرد خود احتسابيءَ جي عمل سان پنهنجو پاڻ کي تبديل نه ڪري ڇڏي ۽ رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم به اهو فرمايو آهي ته توهان مان هر هڪ ڌنار آهي ۽ هر هڪ کان پنهنجي ڌڻ جي باري ۾ پڇا ڪئي ويندي يعني پيءُ کان پنهنجي پٽ جي باري ۾ پڇا ٿيندي، مڙس کان پنهنجي زال جي باري ۾، ماءُ کان ڌيءُ جي باري ۾، دوست کان دوست جي باري ۾ باز پرس ٿيندي. غرض ته هر هڪ انسان کان هڪ ٻئي جي باري ۾ پڇيو ويندو.

بي هند سندن ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته هڪ دفعو پاڻ درگاه شريف واري مسجد ۾ فقيرن سان گڏ ويٺا هئا ۽ سندن صاحبزادو مسند نشين به ٿورو پريرو تمام ادب ۽ نياز سان حاضر هو. تڏهن پاڻ ارشاد فرمايائون ته اي بابا! اسان توهان جي پڙهائڻ لاءِ ويهه رپيا ماهوار ڏيئي معلم مقرر ڪيو آهي ۽ توهان جي شادي به ڪرائي آهي. هاڻي جيڪڏهن الله پاڪ جي طلب ۾ ڪوشش ڪندؤ ۽ طلبگار ٿيندؤ ته نيڪ آهي نه ته جيڪو به الله تعاليٰ جي طلب کان پري هوندو پوءِ توڙي جو اهو اسان جو پيءُ يا پٽ چونه هجي ته به اسان کي ان سان ڪا به نسبت يا واسطو ڪونهي اهو اسان جو نه پيءُ آهي نه پٽ آهي.

اهڙيءَ طرح سندن ٻئي صاحبزادي ميان محمد حسن شاهه کي ڪچوراڙي جي ڪري مسجد شريف ۾ نماز جي ادا ڪرڻ ۾ سستي ٿيندي هئي. تنهن تي پاڻ کيس گهرائي سخت لفظن ۾ تنبيهه فرمايائون ته نماز جي ادا ڪرڻ ۾ چوٿو سستي ڪرين؟ تڏهن صاحبزادي عرض ڪيو ته حضرت آءٌ نماز پڙهندو آهيان. ان تي پاڻ جوش سان فرمايائونس ته توهان کي رڳو ڪچوراڙي نڪتي آهي، ته نماز جي ادا ڪرڻ ۾ ايتري سستي ٿا ڪريو پوءِ سڪرات جي سختيءَ ۽ قبر قيامت جي هولناڪين مهل اوهان ڪيئن ڪندؤ؟ (۱)

اهوئي اصل ۾ دين اسلام آهي جنهن تي الله پاڪ جا ولي ۽ ڪامل بانها قائم رهيا ۽ پنهنجي پوري حياتي ان تي استقامت ۽ هميشگيءَ ۾ صرف ڪري ڇڏيائون. حضرت رسول خدا صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته هميشگيءَ وارو ئي عمل حق سبحانه و تعاليٰ کي پسند آهي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جامع صفات، تقويٰ جا مالڪ هئا، منجهن خدا پاڪ اهڙي ته مٿيا موجزن فرمائي هئي جو شريعت پاڪ ۽ سنت نبوي عليه الصلوة والسلام جي خلاف تر جيترو به کائن برداشت کان ٻاهر هوندو هيو. الله تبارڪ و تعاليٰ ۽ ان جي رسول مقبول صلي الله عليه وسلم کان سواءِ کين ڪنهن جي به پرواهه ڪانه هوندي هئي. جيڪڏهن فڪر ۽ ڳڻتي دامنگير هئي ته صرف احڪام الاهي جي بجا آوري ۽ ان تي پوري پوري عمل ڪرڻ ۽ ٻين کي ان رستي تي گامزن ڪرڻ جو فڪر دامنگير رهندو هيو.

هڪ دفعو پاڻ پنهنجي صاحبزادي کي گهرائي وصيت فرمايائون ته بابا! جيڪڏهن توهان اسان جي وصال کان پوءِ پنج هٿ پٽڪي جا ٻڏي پاڻ کي پير جو پٽ چورائيندو ته به خلق کي مسخر ڪري وجهندؤ پر مطلوب حقيقي، سچائي ۽ اندر جي

صفائي کان سواءِ هرگز حاصل نه ٿي سگهندو (۱)

حضرت جن حقيقي حڪيمن جيان مرده دلين کي زنده رکڻ واسطي جهڙي قسم جو طالب هوندو هيو ته ان کي اهڙي طرح تلقين و ارشاد فرمائي وصيت ڪندا هئا. جيڪڏهن صرف وعظ و نصيحت تي ڪو سست يا غافل مريد ۽ طالب ڌيان نه ڏيندو هيو، ۽ هو پاڻ کي الله پاڪ جي ذڪر فڪر سان مشغول نه رکندو هيو ته تاديبي ڪاروائي وسيلي ان کي ذڪر اذڪار جي شغلن ۾ مشغول رکڻ لاءِ ڪنهن به قسم جي دير ۽ تاخير نه ڪندا هئا، بلڪ اهڙن غافلن لاءِ جسماني سزا مقرر فرمائي ڇڏي هئائون.

خليفن محمود رحمة الله تعاليٰ فرمايو آهي ته اي عزيز! حضرت جن جي عادت مبارڪ هئي جو جماعت سان گڏ شهر جي ڪورين کي به زوري ذڪر ۾ ويهاريندا هئا (۲)

سندن اهو فعل جيڪو ماڻهن کي ذڪر جي حلقي ۾ زبردستيءَ سان مارڪٽ ڪري ويهارڻ وارو هيو، اهو عين رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي ان حڪم موجب هيو جنهن ۾ فرمايو اٿن ته ”چا مان اهڙي ڀلي ڪم جي توهان کي خبر نه ٻڌايان جنهن مان توهان کي دنيا ۽ آخرت جي پلائي نصيب ٿئي؟ پوءِ اوهان تي لازم آهي ته ذڪر جي مجلس ۾ حاضر رهو.“

ان حديث پاڪ مان ثابت آهي ته ذڪر جي مجلس جي تلاش ۽ انهن ۾ شامل ٿيڻ لازمي ۽ ضروري قرار ڏنو ويو آهي. ان کان سواءِ اهو پڻ واضح ٿئي ٿو ته ذڪر جي مجلس ۾ ويهڻ سبب دين دنيا جي پلايون ۽ ڪاميابيون نصيب ٿين ٿيون، ۽ پن اهڙي صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ عظام جو دستور رهيو آهي. جو هو پنهنجي مريدن ۽ معتقدين کي ذڪر اذڪار جي مشغولين ۾ شامل ڪرڻ لاءِ سختيءَ کان ڪم وٺندا هيا. فتاويٰ الحديثيه ۾ آهي ته ”جڏهن اهو ثابت ٿي چڪو آهي ته صوفياءَ ڪرام جي صبح ۽ شام جي ذڪر ۽ اوراد جي اجتماع جو بنياد صحيح سنت رسول ذريعي ثابت آهي ته پوءِ ان تي اعتراض ڪرڻ نه ٿو چڱائي.“ (۳)

حضرت جن به ذڪر پاڪ جي فضيلت ۽ برڪت کي حاصل ڪرڻ لاءِ، پنهنجي مريدن ۽ معتقدين کي ذڪر جي مجلس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ان ڪري سختي ڪندا هيا ته، جيئن ذڪر جي برڪت سان دين دنيا جون نعمتون ۽ پلايون حاصل ڪري پنهنجو اندر اجارين. ان کان سواءِ سندن جماعت ۾ اهڙا سوين واقعا مشهور آهن جو پاڻ پنهنجي مريدن

(۱) ملفوظات جلد اول ص ۱۵۸

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۶ ص ۵۱

(۳) فتاويٰ الحديثيه ص ۶۵

۽ معتقدن جي ڪشف ذريعي تربيت ۽ اصلاح فرمائيندا هيا.

غلام محمد نظاماڻي پنهنجي ذاتي مشاهدي کي هن طرح بيان ڪيو آهي ته: هڪ دفعو مون کي حضرت پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن خواب ۾ پنهنجي مشاهدي کان مشرف ڪيو، ۽ فرمايائون ته اي غلام محمد! قرآن شريف جي تلاوت ڪر، تڏهن مون عرض ڪيو ته حضرت! مون کان قرآن شريف جو پڙهڻ نٿو ٿئي. تنهن تي پاڻ فرمايائون ته، ڪجهه ته پڙهڻ گهرجي. مون جواب ۾ عرض ڪيو ته حضرت! مون کان ڪجهه به نٿو پڙهي سگهجي. ان تي پاڻ رنج ٿي پيا ۽ انهيءَ سندن رنج جي خوف ۾ آئون سجاڳ ٿي پيس، ۽ انهيءَ ئي مهل اتي فرحي لڪائي پڙهڻ ۾ مشغول ٿيس. سندن برڪت جي اثر سان جيڪي اڳي پڙهي وساريو هئم سو سمورو پڙهي ياد ڪري ويس (۱)

ان کان سواءِ سندن سوانح حيات جي اڀياس مان اهو به معلوم ٿيو آهي ته پاڻ پنهنجي اولاد، مريدن معتقدن کي چڱي ريت شريعت موجب هلندو ڏسي خوشيءَ جو اظهار فرمائيندا هئا. هڪ دفعي خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه ڪي فرمايائون ته ”اسان گهرون ٿا ته جيڪر پنهنجي اولاد مان ڪنهن کي الله تعاليٰ جي طلب ۾ سرگرم ڏسون، سوا سان جي مرضي ۽ مزاج ۾ خوشي رڳو انهيءَ ۾ آهي ۽ بس.“ (۲)

خليفي محمود نظاماڻي کان نقل آهي ته جڏهن مان درگاهه شريف تي سندن خدمت مبارڪ ۾ هوندو هئس تڏهن ڏسندو هئس ته جنهن وقت فقيرن جون جماعتون ڪيترن طرفن کان خدمت شريف ۾ مشرف ٿينديون هيون تڏهن انهن جي ڏسڻ سان مٿن شوق ۽ ذوق غالب ٿيندو هيو، ۽ منهن مبارڪ ڳاڙهو ٿي ويندو هيو ۽ فقيرن تي وجد جوش ۽ روج پئجي ويندو هيو. پاڻ انهيءَ وقت هي سنڌي بيت ارشاد فرمائيندا هئا.

پلي ڪئي پونرن، جي واس وٺڻ آڻيا

تن کي ڪونرن ڏنا هنڌ هٽيانو ۾ (۳)

حضرت جن پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي سڀني صاحبزادگان جي تربيت اهڙي طرح فرمائي جو، سندن سڀ صاحبزادا متوڪل، صاحب شريعت ۽ ڪمال وارا بزرگ بنجي ويا.

خليفي لقمان کان منقول آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن ارشاد فرمايو ته هڪ دفعي اسان وٽ گهوڙيون گهڻيون ٿي ويون. جنهن ڪري دل تي بار ٿي پيو. سڀني

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۲ ص ۹۵

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۳ ص ۱۵

(۳) ملفوظات مترجم جلد ۲ ص ۷

صاحبزادن کي گهرائي چيو سين ته بابا! اسان وٽ گهوڙيون گهڻيون ٿي ويون آهن تنهن ڪري اسان جو خيال آهي ته گهوڙيون توهان پاڻ ۾ ورهائي کڻو، اسان کان انهن جي خدمت نٿي پهچي. تڏهن سڀني صاحبزادن عرض ڪيو ته حضرت! جڏهن توهان جهڙي درياھ دل جي مٿان بار ۽ غبار آڻين ٿيون ته پوءِ اسان جيڪي اصلاً خيالن سان ڀريل آهيون، تن کي گهڻي تنگيءَ ۾ وجهنديون. انهيءَ جواب تي پاڻ ڏاڍا خوش ٿيا جو باوجود جوانيءَ جي سهڻين ۽ پلين گهوڙين جي ويجهڻا نٿا وڃن. قدرتا ٿوري وقت بعد اوچتي بيماريءَ سبب سڀئي گهوڙيون مري ويون ۽ سواريءَ لاءِ هڪ به نه رهي (۱)

اهو سڀ ڪجهه حضرت جن جي تربيت جو اثر هيو جو سندن سڀئي صاحبزادگان ۽ خليفه وغيره ڪمال وارا بزرگ بنجي ويا هئا. انهن جي علو مرتبي ۽ مٿانهين مقام جو پتو ان مان به پوي ٿو جو منجهن للهيت ۽ رضا الاهي جو جوش حد کان زياده موجود هوندو هيو. گهڻو ڪري ائين ٿيندو هيو جو، حضرت جن کي جنهن وقت مريد، يا معتقد خليفه ۽ صحبتي رضا الاهي جي حصول واسطي، دعا لاءِ عرض ڪندا هئا ته ان وقت پاڻ اهڙي ناصحانه انداز ۾ انهن کي تلقين ڪندا هئا جو مبتدي ۽ نئون مريد به پختو عزم ۽ حوصلو حاصل ڪري سلوڪ جون منزلون حاصل ڪرڻ لاءِ ڏينهن رات جدوجهد ۽ مجاهدات ۾ مصروف عمل ٿي ويندو هيو، ۽ ٿورڙي عرصي ۾ صاحب ڪمال بنجي ويندو هيو.

ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته هڪ دفعي ابراهيم فقير نالي (جيڪو سندن مريد هيو) کائن پنهنجي ڳوٺ وڃڻ جي اجازت گهري، ۽ دنياوي اسبابن جي مشغوليءَ بابت معذرت پئي ڪيائين ۽ دعا لاءِ درخواست ڪيائين. تڏهن حضرت جن انتهائي شفقت سان دلجوئي خاطر کيس دلاسو ڏيندي فرمايو ته اي فقير! تنهنجو اهو اسباب جيڪو نفعي غرضن کان خالي آهي، سو الله تعاليٰ جل شانہ جي درگاهه ۾ ترڪ جهڙو آهي (۲)

حضرت جن جي ان فرمودي فرمائڻ جو مطلب اهو هيو ته جيئن اهو مذڪور فقير دل جمعي سان طلب الاهيءَ ۾ مصروف رهي. ان کان سواءِ سندن تربيت جو اهو هڪ انداز هيو، جو پنهنجن مريدن ۽ معتقدين جي پختي عقيدي ۽ اصلاح واسطي ان طرح دلجوئي فرمائيندا هئا ته جيئن ان طرح سان کين اڳئين منزل ماڻڻ جو شوق ۽ جذبو پيدا ٿئي.

درگاهه شريف تي جيڪي فقير فقراء صحبت ۽ فيض حاصل ڪرڻ جي

(۱) ملفوظات جلد ۴ ص ۵۲

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۱۴۵

نيت سان پري پري کان سفر جون تڪليفون سهي پيرين پيادا پيش ٿيندا هيا ته انهن جو کين تمام گهڻو خيال هوندو هيو ۽ سندن هر طرح جو خيال رکندا هيا ۽ انهن جي سار سنڀال لاءِ خاص طرح سان ميان قابل شاھ ۽ خليفو قاضي عبد الرحمن مقرر هوندا هئا جيڪي فقيرن جي ظاهري ۽ باطني احوال کان کين آگاهه ڪندا هيا ۽ پاڻ فرمائيندا هيا ته هي فقيرن جي جماعت جيڪا پري پري کان درگاهه تي اچي ٿي انهيءَ جو هر هڪ فرد باطني حالت کان خالي نه آهي، پر ادب جي ڪري اسان کان پڇن نٿا. پوءِ ميان قابل شاھ ۽ قاضي عبد الرحمن کي فرمائيندا هيا ته انهن فقيرن کان حالات پڇي اسان کي ٻڌايو ۽ جيڪي به ڪجهه انهن فقيرن جي باطني حالت مان معلوم ٿئي سا کين ٻڌايو، ۽ انهن جي حالت موجب باطني طرح توجهه فرمائي کين اڳئين منزل جو ڏس ڏيندا هيا. جيڪڏهن ڪو مريد ذڪر اذڪار جي شغل ۾ سستي ڪندو هيو ته ان کي دوباره ساڳيو ئي سبق پڄاڻڻ جو امر فرمائيندا هئا (۱)

۽ اهڙي طرح سندن اهو معمول هوندو هيو، جنهن جو ظاهري اثر اهو ٿيو جو تمام ٿوري عرصي ۾ سندن مريد صاحب ڪمال بنجي ويا.

حضرت جن کي سڀ کان وڌيڪ پنهنجن مريدن، اولاد، دوستن، تعلقه دارن ۽ معتقدن جي اصلاح پيش نظر هوندي هئي ۽ هر وقت انهن جي ڀلائي ۽ تربيت لاءِ وعظ ۽ نصيحت فرمائيندا رهندا هيا ته جيئن الله پاڪ جي طلب ۾ سرگرم رهن. سندن صاحبزادي ميان سيد حامد شاھ رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان روايت آهي ته هڪ دفعي حضرت جن ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن پاڻ ۾ گڏ ٿي ويهو ۽ ڳالهيون ويهي ڪيو ته پوءِ اوهان مان هڪڙي کي ڪپي ته ڳالهين هلندي پين کي چوي ته هيئن ڳالهيون گهڻيون ڪيون اٿئون، اچو ته هاڻي الله تعاليٰ جل شانہ جون ڳالهيون ويهي ڪيون ته جيئن سڀئي لڄي ٿي وري الله جل شانہ ڏي رجوع ڪن. (۲)

حضرت جن جي ان فرمودي جو مطلب اهو هيو ته جنهن محفل ۾ الله جل شانہ جو ذڪر نه ٿئي ته ان محفل ۾ موجود ماڻهن تي لازم آهي ته هو ان محفل جي ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ خدا پاڪ جو ضرور يادگير ڪن. ڇو ته حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جو پڻ اهڙو فرمان آهي ته ڪنهن به محفل ۾ ويهڻ وارن تي لازم آهي ته هو محفل جي برخواست ٿيڻ کان اڳ الله پاڪ جو يادگير ڪن ته جيئن مصيبت کان چوٽڪارو حاصل ڪن ۽ ائين نه ٿئي جو هو پنهنجي نجبي محفل ۾ خدا جي يادگيري کان سواءِ مشغول هجن ۽ مٿن خدا جو عذاب اچي ڪڙڪي ۽ پوءِ هو هلاڪ ٿي وڃن.

(۱) ملفوظات مترجم سنڌي جلد ۴ ص ۱۹۵

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ص ۱۶۱

تنهن ڪري اولياءُ الله تعاليٰ به پنهنجي محفلن ۾ خدا پاڪ جي يادگيري کي ضروري جزو قرار ڏيندي ظاهري دنياوي مشغولين سان گڏوگڏ پنهنجو تعلق الله پاڪ سان ڳنڍڻ جو درس ڏيندا رهيا ۽ اهوئي سندن منصب هيو جنهن جي پورائي لاءِ پنهنجيون حياتيون وقف ڪري ڇڏيائون.

ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته سندن عادت مبارڪ هوندي هئي ته جمع جي نماز ادا ڪرڻ کان پوءِ مسند تي ويهي وعظ فرمائيندا هئا ۽ جتان ڪتان تمام گهڻي انداز ۾ مخلوق گڏ ٿيندي هئي ۽ پاڻ وعظ دوران، قرآن، حديث، شريعت، طريقت جا نُڪتا بيان فرمائيندا هئا ۽ حقيقت ۽ معرفت جا اسرار، اڳين پوين بزرگن جا قول ۽ گفتا، هر قسم ۽ هر زمان جا بيت نهايت سهڻي نموني سان ٻڌندڙن جي حالت موجب بيان فرمائيندا هئا. خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه بيان ڪيو آهي ته سندن وعظ ۽ نصيحت جي ڪري ساري جماعت ۾ روج ۽ وجد جي حالت پيدا ٿي ويندي هئي ۽ روئندي روئندي ماڻهو بيهوش ٿي ويندا هئا ۽ حضرت جن پاڻ به وعظ ۾ گريو فرمائيندا هئا ۽ هن طرح فرمائيندا هئا ته متان سڀاڻي قيامت جي ڏينهن حساب جي مهل ڪو حجت نه آڻي ته اسان کي ڪنهن به نه ٻڌايو تنهن ڪري دل جي هوش سان ٻڌو ته اسين اوهان کي ٻڌايون ٿا ته هي جهان فاني نيٺ هڪ ڏينهن ڇڏڻو آهي، تنهن ڪري پنهنجي خدا سان هجو. اسان جو هي قول توهان جي حجت کي سڀاڻي باطل ڪندو. (۱)

حضرت جن پنهنجي پوري زندگي جماعت ۽ اولاد جي تربيت ۾ اهڙي طرح صرف ڪئي، جو سندن ئي حياتيءَ ۾ سڀئي صاحبزاد ۽ خليفه هدايت ۽ عرفان حاصل ڪري وڌا پير ۽ خانقاهن جا وارث بنجي ويا.

شريعت جو صاحب:

الله پاڪ جي پيارن ٻانهن ۽ مقبول بندن کان سواءِ ٻيو ڪير آهي جيڪو شريعت پاڪ جي حڪمن تي مضبوطيءَ سان قائم رهيو هجي ۽ تقويٰ تي استقامت سان عمل ڪندو هجي؟

شريعت پاڪ ذريعي انسانن ۾ پرهيزگاري، خوف خدا، سچ جي سچاڻ، خدائي فرضن جي بجا آوري، براين کان رکجي پوڻ جون صفتون پيدا ٿينديون آهن. جيڪو شخص شريعت پاڪ جي دائري کان ٻاهر رهي ڪري خدا پاڪ کي ڳولڻ جي ڪوشش ڪندو ته اهڙو ماڻهو پڪ سان گمراه ۽ حقيقي رستي کان پٽڪي گمراهي جي

آڙاھ ۾ منھن ڀر ڪري ھلاڪ ۽ برباد ٿي ويندو. ان ڪري حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم کي رب العزت جل شانہ اهڙي ته شريعت پاڪ سان سينگاري انسانن ڏانهن روانو فرمايو، جيڪا شريعت پاڪ تمام انبياءِ ڪرام جي شريعتن کان تمام آسان ۽ وڏي مرتبي واري آهي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، قرآن حديث جا وڏا متبحر عالم هئا، شريعت پاڪ تي پاڻ به سختي سان عمل ڪندا هئا ته پنهنجي مريدن ۽ واسطيدارن کي به شريعت پاڪ جي تابعداري جو تاڪيد فرمائيندا هئا.

خلفي اميد علي جو بيان آهي ته ”پاڻ هڪ دفعي فرمايائون ته ظاهري علم وارا ماڻهو شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جو مثال هن طرح ڏسندا آهن ته شريعت شلوار جي مثال آهي ۽ طريقت قميص جي مثال آهي ۽ حقيقت چادر جي مثال ۽ معرفت دستار سمجهڻ گهرجي. تڏهن پاڻ فرمايائون ته ان باري ۾ اسان جو مذهب ۽ مسلڪ هي آهي ته شريعت جنهن کي ظاهري علم وارا شلوار جهڙو سمجهن ٿا، سا اسان لاءِ دستار ۽ مٿي جو ڇٽ آهي (۱)

سلف صالحين ۽ اولياءِ ڪبار جو پڻ اهو مسلڪ رهيو آهي جو سلوڪ جي طريقي ۾ انهن وٽ شريعت پاڪ سڀ کان زياده اهم ۽ مقدم پئي رهي آهي ڇو ته شريعت جي مڪمل پيروي کان سواءِ هدايت جي واٽ حاصل ڪرڻ ناممڪن بلڪ محال آهي:

خلاف پيغمبر کسي ره گزید

ڪه هرگز بمنزل نخواهد رسید

(يعني) جيڪو رسول الله صلي الله عليه وسلم جي طريقي کان سواءِ ٻيو طريقو اختيار ڪندو ته ڪڏهن به حقيقي منزل نه ماڻيندو.

جيڪي ماڻهو شريعت پاڪ جا پابند ۽ مقيد نه هوندا، ته اهي الله پاڪ جي رستي کان هٽي ڪري غرور ۽ تڪبر ۾ گرفتار ٿي ويندا آهن ۽ شريعت جي مقرر ڪيل حد اورانگهڻ انهن لاءِ ڪو مسئلو نه هوندو آهي. پوءِ جڏهن شريعت کان تجاوز ڪرڻ شروع ڪندا آهن ته آخر ۾ هو اسلام جي دائري کان نڪري شرعي قانون جي ڀڃڪڙي ڪندي حلال ۽ حرام جا انڪاري ٿي پوندا آهن.

اهڙا ماڻهو جيڪي شريعت پاڪ جي پابندي ڪرڻ لازمي نه سمجهندا آهن. انهن جي خيال ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي تابعداري ۽ پيروي

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۴۶.

ضروري نه هوندي آهي ۽ آخر ۾ اهي آهستي آهستي الحاد ۽ بي ديني ۽ گرفتار ٿي ويندا آهن. حضرت پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالىٰ عليه جي پوري حياتي، شريعت جي حڪمن تي عمل ڪندي صرف ٿي. سندن زندگي پاڪ جي نمايان خصوصيت جيڪا اسان جي آڏو آهي، سا شريعت جي مڪمل پيروي آهي.

پاڻ ملفوظات شريف ۾ بيان فرمايو اٿن ته: شريعت پاڪ وڏي دولت ۽ خدا جي وڏين نعمتن مان هڪ نعمت آهي. جنهن جي تعريف زبان سان بيان نٿي ڪري سگهجي. کين شريعت پاڪ سان حد کان زياده محبت ۽ پيار هوندو هيو.

پاڻ وڌيڪ فرمايو اٿن ته هن زماني جي انڌن صوفين جو حال عجيب ۽ حيرت جهڙو آهي، جو هو چوندا آهن ته شريعت سنڌو ۽ فرق آهي.

نقلي صوفين، (رڳو ڳالهين جي شوقينن) تي کين حيرت لڳندي هئي. پاڻ مثال ڏيندي فرمايائون ته مثلاً جيڪڏهن ڪو ننڍو بي سمجهه ٻار رستي سان ڪنهن واٽ تان پيو وڃي ۽ ان جي رستي ۾ سامهون ڪوهه هجي ۽ ٻيو شخص ان ٻار کي هٿ کان وٺي ڪوهه کان پاسي ڦيرائي (صحيح) رستي سان ڪري ڇڏي ته انکي سنڌو ڪيئن سڏبو؟ بلڪ سنڌو تڏهن ٿيندو جڏهن اهڙي ٻار کي ڇڏي ڏجي ته پل وڃي ڪوهه ۾ ڪري.

پاڻ شريعت جي پيروي ڪندڙن لاءِ فرمائيندا هئا ته شريعت گمراهن کي واٽ ڏيکاريندڙ آهي، سا وري سنڌو ڪيئن ٿيندي؟ (۱) کين شريعت پاڪ جي حڪمن جي بجا آوري ايتري ته عزيز هوندي هئي جو پوري حياتي مبارڪ ۾ ڪڏهن به هڪ دفعو به کانئن شريعت پاڪ جي خلاف ڪو ڪم ظاهر نه ٿيو.

هڪ دفعي جو واقعو آهي ته پاڻ جيسلمير جي سفر تي هئا ته ڊگهي سفر جي مسافريءَ سبب، فقير فقراءِ ٿڪجي بيحال ٿي پيا. تڏهن پاڻ دعوت واري کي فرمايائون ته جيڪڏهن هت ڪو راڳ چونڊڻ شخص هجي ته ان کان ڪجهه ٻڌون ۽ ان طرح سفر جي ڪجهه ٽڪاوت به دور ٿيندي ۽ سائين جي تفریح به ٿي ويندي. تڏهن ماڻهن عرض ڪيو ته سائين هت هڪ مڱڻهار آهي، جيڪو ڏاڍو دلپسند راڳ ڪندو آهي. تڏهن پاڻ ان لنگهي کي گهرايائون. مڱڻهار حاضر ٿيو ۽ پاڻ سان سارنگي به کنيو آيو. پاڻ ارشاد فرمايائونس ته راڳ ٻڌنداسون پر ساز سان نه. سارنگي ڇڏ ۽ بنا ساز جي ڪجهه چو ته ٻڌون. تڏهن لنگهي عرض ڪيو ته قبلًا سارنگي کان سواءِ مون کان راڳ نه هلندو آهي ۽ مجلس ۾ حاضرين به کين عرض ڪيو ته قبلًا ان مڱڻهار کي موڪل ملي ته ڪجهه

ساز سان راڳ ٻڌائي. پاڻ ٿوري فڪر ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي زبان فيض ترجمان سان فرمايائون ته شريعت پاڪ ۾ ساز ٻڌڻ منع آهي. جيڪڏهن بنا ساز جي راڳ هوندو ته ٻڌنداسين نه ته راڳ ٻڌڻ کان اسان کي بس آهي. تڏهن مڱڻهار بنا ساز جي هڪ هندي ۽ ٻيو سنڌي ۾ بيت چيا (۱)

سندن زندگي مبارڪ جو ڪو به اهڙو واقعو يا مثال آڏو نه آيو آهي، جنهن ۾ تر جيترو به شريعت پاڪ کان هتي ڪري قول يا فعل جو ظهور ٿيو هجي. خليفي ميان لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کان نقل آهي ته هڪ دفعو ارشاد فرمايائون ته جنهن شخص کي شرعي ڪمن ۾ نقصان يعني ان تي پورو عمل نه آهي ته انجي توحيد جي ڪماليٰ ۾ به نقصان هوندو (۲)

سندن ان فرمان مبارڪ جو مطلب اهو هيو ته اصل توحيد شريعت جي مڪمل پيروي ڪرڻ جو ئي نالو آهي. يعني جيڪڏهن شريعت پاڪ تي عمل نه اٿس ته ان جي توحيد جيڪا اسلام جو اهر ۽ پهريون رڪن آهي سا به اڻپوري ۽ اڏوري آهي. سندن مڪتوبات شريف ۾ ذڪر آهي ته ”شريعت پاڪ، حقيقت ۽ معرفت کان اڳ ۾ آهي.“ (۳) دراصل شريعت ظاهري اعمالن جي درستيءَ جو نالو آهي ۽ حقيقت مان مراد باطني حالت جي درستي آهي. شريعت ئي اصل ۾ حقيقت آهي جيڪا بغير شريعت جي قائم رهي نٿي سگهي. شريعت پاڪ ٻانهي جو فعل آهي ۽ حقيقت الله تبارڪ و تعاليٰ جي نگهباني ۽ حفاظت جو نالو آهي.

ان ڪري ائين ئي سمجهڻ گهرجي ته شريعت پاڪ جو قائم ڪرڻ حقيقت جي وجود کان سواءِ محال ۽ ناممڪن آهي ۽ اهو به يقين ڪرڻ گهرجي ته حقيقت جو قائم ڪرڻ شريعت جي حفاظت کان سواءِ ناممڪن آهي ان جو مثال انسانن جي بدن ۽ ساهه وانگر آهي جيڪي هڪ ٻئي کان سواءِ بيڪار آهن. اهڙي طرح شريعت حقيقت کان بغير بي فائدي آهي ۽ حقيقت بغير شريعت جي ڪجهه به نه آهي.

حضرت جن فرمائيندا هئا ته ”الله پاڪ جي ٻانهي لاءِ ڪو به اهڙو مقام يا روحاني حالت ۽ ڪيفيت يا ڪو به ٻيو اهڙو علم نه آهي جيڪو شريعت پاڪ جي آداب کي پائمال ڪري ڇڏي، بلڪ ان جي ابتڙ شرعي آداب ظاهري حالت جو زبور آهن ان ڪري الله تبارڪ و تعاليٰ پسند نه ٿو فرمائي ته عام انسان، پنهنجي عضون کي سينگاريل آداب کان پري رکن.“

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۲۴

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۲۶

(۳) مڪتوب نمبر ۱۸

حضرت جن جي ان فرمودي جي مطلب هي آهي ته شريعت پاڪ ئي اهڙو بهترين هٿيار آهي جو جنهن ذريعي نفس کي مهذب ۽ تابعدار بنائڻ لاءِ شريعت جي ڏسيل رستي تي ڪاربند رهڻ گهرجي، ۽ شريعت پاڪ تي استقامت سان ڪاربند رهڻ ڪري ناقص انسان به ڪامل ٻانهو بنجي وڃي ٿو. شريعت پاڪ جو اصل رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جا احڪام آهن. ڪانئن جيڪو به فرمايل آهي. انهن جو حقيقت ۾ مقصد اهو آهي ته ماڻهن درميان ظلم نه ٿئي ۽ هو آخرت جي عذاب کان چوٽڪارو حاصل ڪن. شريعت جو نالو ئي انهن احڪامن جي پروڙ ۽ ان جي معنيٰ کي سمجهڻ ۽ ان تي عمل ڪرڻ جو نالو آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ شريعت به انسان ذات لاءِ ان ڪري ضروري مقرر فرمائي آهي ته جيئن انسان ذات جي، نيڪ عملن ذريعي اصلاح ڪئي وڃي. ان کي ٻرن ڪمن کان روڪيو وڃي، دين جي نشانين کي قائم رکڻ لاءِ کين آماده ڪيو وڃي. دراصل شريعت خدا تبارڪ و تعاليٰ جي رستي جو نالو آهي، جيڪو پنهنجي ٻانهن لاءِ عبادت ۽ معاملات ۾ حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دين مطابق مقرر فرمايو اٿائين. ان ڪري اولياءُ الله ۽ صوفياءُ ڪرام شريعت پاڪ جي حڪمن تي عمل ڪرڻ ۾ ئي پنهنجي مراتب ۽ منازل جي ترقي جو سبب سمجهيو، ۽ ان تي دل و جان سان ڪاربند رهيا. ان کان سواءِ رضاءُ الهي جو سبب به شريعت پاڪ جي حڪمن جي بجا آوريءَ ۾ آهي.

خلفي ميان لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان نقل آهي ته هڪ دفعي پير سائين جن فرمايو ته جيڪڏهن ڪو حوض پليٽ پاڻيءَ سان ڀريل هجي ۽ منجهس چار واهيون پليٽ پاڻيءَ جون چئني طرفن کان پيون وهن ته ان حوض جي پاڪائيءَ لاءِ چاهي ڪيتري به ڪوشش ڪجي ۽ ڇو نه دلن سان پري پاڻي ڪڍجي، ته به نه حوض جو پاڻي گهٽبو، نه حوض ۾ پاڪ ٿيندو، تنهن ڪري حوض جي پاڪائيءَ لاءِ هي مصلحت ٿي سگهندي جو پهريائين اهي پليٽ پاڻيءَ جون واهيون جيڪي منجهس وهن ٿيون سي بند ڪرڻ گهرجن پوءِ جيڪو پليٽ پاڻي حوض ۾ هجي، سو ڪڍي صاف ڪري ڏوئي ڇڏجيس. ان کان پوءِ ئي حوض پاڪ ٿي ويندو. پاڻ اهو مثال ڏيندي وڌيڪ فرمايائون ته انسان جي دل حوض جي مثال وانگر آهي ۽ سندس حواس ۽ رڳون جيڪي غير شرعي ڪمن جي ڪري خراب خيالن سان ڀريل آهن سي پليٽ پاڻي جون واهيون آهن ۽ ذڪر فڪر جا جيڪي شغل مشغوليون آهن، سي دل جي حوض کي پاڪ ڪرڻ لاءِ دلي جي مثال آهن، پوءِ جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجي اندروني ۽ بيروني حواسن کي غير شرعي ڪمن کان بند نه ڪندو ته انهيءَ جي دل جي صفائيءَ لاءِ ذڪر فڪر مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيندو. ان ڪري ضروري آهي ته پهريائين پنهنجا حواس ناجائز (غير شرعي) ڪمن کان بند ڪري، پوءِ ”لا“

واري دلي سان اڳئين پليتي جي نفي ڪري ته پوءِ دل وارو حوض صاف ۽ پاڪ ٿي پوندو (۱)

سبحان الله! الله پاڪ جل شانہ جي پيارن ٻانهن کي مخلوق خداونديءَ جي صحيح واٽ تي هجڻ جو ڪيڏو نه اونو هوندو هو ۽ ڪهڙا نه سهڻا ظاهري مثال ڏيئي، سندن اصلاح جو فڪر دامنگير رکندا هئا.

سنت سان پيار:

انسان ذات تي رب پاڪ جا لکين احسان آهن جو سندن رهنمائيءَ واسطي مختلف وقتن ۾ پيغمبر، رسول ۽ نبي سڳورا ايندا رهيا، ان کان پوءِ صحابه ڪرام، تابعين ۽ تبع تابعين ڪرام ۽ اولياءِ الله پتڪيل انسانيت جي رهنمائيءَ لاءِ انساني اخلاقن کي اجاگر ڪندا رهيا ۽ انساني تهذيب و تمدن کي تباهي ۽ برباديءَ کان بچائڻ خاطر پنهنجي فريضي کي پورو ڪندا رهيا آهن.

تاريخي ۽ جاگرافيائي لحاظ سان سنت ڌرتيءَ مٿي اصل کان اهڙا نيك سيرت انسان پيدا ٿيندا رهيا جن جي اهميت ۽ هاڪ اوڙڪ زمين تائين مشهور ٿي وئي، ۽ اهوئي سبب آهي جو پوري برصغير ۾ سنت کي باب الاسلام جو شرف حاصل آهي. سندس تاريخ تمام اهر ۽ سبق آموز آهي. منجهس اهڙا ته گوهر پيدا ٿيندا رهيا جو صدين گذرڻ جي باوجود به انهن جي حڪمراني دلين تي اڃا تائين جاري آهي.

اهو سڀ ڪجهه صرف ان ڪري ئي آهي جو انهن نيك سيرت انسانن پنهنجي پوري حياتي هڪ دائري ۾ صرف ڪئي ۽ اهو دائرو سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي روشنيءَ ۾ قائم ڪيائون، ڇو ته کين چڱيءَ طرح معلوم هيو ته انسان کي روحاني معراج سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم تي ڪاربند رهڻ سان ميسر ٿيندو آهي، انهيءَ ڪري صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءِ عظام سنت رسول صلي الله عليه وسلم کي پنهنجي زندگيءَ جو اهر ۽ ضروري جزو قرار ڏنو.

اهڙن نيك سيرت انسانن جي احوال زندگيءَ تي نظر وجهڻ سان اها ڳالهه به سامهون اچي ٿي ته کين سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه عمل پسند ئي ڪونه هيو.

سنت جي شمس السالڪين حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي زندگيءَ ۽ سيرت پاڪ به سنت رسول مقبول صلي الله

عليه وسلم جو بهترين نمونو ۽ اتم مظهر هئي. هونئن به اولياءُ الله کي سنت پاڪ کان وڌيڪ پيارو ۽ پيو ڪوبه عمل نه هوندو آهي. ليڪن حضرت پير سائين جن کي خدا پاڪ سنت رسول سان اهڙو ته پيار ۽ محبت جو جذبو عطا فرمايو جو زبان بيان ڪرڻ ۽ قلم لکڻ کان قاصر آهي، جيڪو سنت پاڪ تي استقامت ۽ پيار جو جذبو کين ورثي ۾ مليو، سو سندن زندگيءَ جي هر شعبي ۽ حصي تي اهڙو ته حاوي رهيو، جو ان جو اثر سندن معتقدن ۾ به نمايان ڏسڻ ۾ آيو.

سندن ملفوظات شريف ۽ مڪتوبات جي مطالعي سان اها ڳالهه چڱيءَ ريت معلوم ٿي آهي ته سنت پاڪ تي خبرداريءَ ۽ هوشياريءَ سان عمل ڪرڻ، سندن زندگي مبارڪ جو اهم شيو رهيو آهي. هڪ دفعي جو واقعو آهي ته ميان عبد الجليل شاهه صاحب (جيڪو لنواري واري بزرگ حضرت مخدوم محمد زمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو مريد هيو) عرض ڪيو ته حضرت! سائين جن جي جماعت جا ماڻهو مٿي جا وار ڪونه ٿا ڪوڙائين، تنهن جو سبب ڇا آهي؟ تڏهن پاڻ نقل بيان ڪندي فرمايائون ته هڪڙو مسخرو شخص فرعون وٽ رهندو هيو. ان مسخري شخص جي عادت هوندي هئي ته هو پنهنجي شڪل حضرت موسيٰ عليه السلام جهڙي ٺاهي مٿن ٽوڪون ۽ مسخري ڪندو هيو ۽ ماڻهن کي حضرت موسيٰ عليه السلام جون ٺٺوليون ڪري ٻڌائيندو هيو. آخر جڏهن فرعون غضب الهي سبب پنهنجي سڀني ساٿين سميت نيل درياءَ ۾ ٻڏي ويو. تڏهن اهو مسخرو خدا پاڪ جي قدرت سان درياءَ ۾ ٻڏڻ کان بچي ويو. پوءِ جڏهن موسيٰ عليه السلام ان مسخري کي صحيح سلامت درياءَ جي ڪناري تي ڏٺو ته خدا پاڪ جي درگاهه ۾ عرض ڪيائين ته اي الله پاڪ! مون کي جيڪو ايڏا ۽ تڪليف هن مسخري کان پهتي آهي ايتري فرعون کان به ڪانه پهتي اٿم. تڏهن به هي مسخرو ٻڏڻ کان صحيح سلامت بچي ويو آهي، ان جو سبب ڪهڙو آهي؟ تڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام کي غيبي الهام ٿيو ته اي موسيٰ! اهو شخص (مسخرو) توڙي جو توتي ٽوڪون، ٺٺوليون ۽ مسخريون ڪندو هيو، پر تو جهڙي شڪل ۽ صورت ٺاهيندو هيو ۽ تون منهنجو دوست آهين پوءِ جيڪو شخص توجهرڙي شڪل ٺاهيندو هو، هاڻي ان کي ڪيئن ٻوڙيان!!

حضرت جن اهو نقل بيان فرمائيندي ميان عبد الجليل شاهه کي فرمايو ته ”جڏهن اهڙو مسخرو به جيڪو حضرت موسيٰ عليه السلام جي ظاهري متابعت ڪري ٻڏڻ کان بچي ويو ته پوءِ حضرت سيد المرسلين صلي الله عليه وسلم جي متابعت ڪندڙ کي ڪهڙو نه ذوق شوق جو انعام عطا فرمايو ويندو.“ (۱)

سندن ان فرمودي جو مطلب اهو هيو ته اسان جا مريد سنت پاڪ جي متابعت ڪندي وار نه ڪوڙائيندا آهن، پوءِ خدا پاڪ کين متابعت سببان ضرور اجر بخشيندو.

حضرت پير سائين جن اڻڻ، ويهڻ، هلڻ، ڦرڻ، کائڻ، پيئڻ، ڳالهائڻ ٻولھائڻ، غرض هر هڪ ديني توڙي دنياوي معاملي ۾ سنت نبوي ۽ مسنون طريقي کي هٿان نه ڇڏيو، بلڪ جڏهن به کين ڪو اهڙو وقت ميسر ٿيندو هيو ته ان کي غنيمت سمجھندي عمل فرمائيندا هيا ۽ ننڍڙي کان ننڍڙي سنت نبوي تي عمل ڪندي خوشي محسوس ڪندا هيا ۽ پنهنجي پاڻڻهار جا شڪرانا بجا آڻيندي فرمائيندا هيا ته ”اي پاڻڻهار! تنهنجا لکين احسان جو سنت پاڪ تي عمل ڪرڻ جي توفيق نصيب فرمايئي. ۽ پڻ اهو به فرمائيندا هيا ته ٻنهي جهانن ۾ ڪاميابي ۽ بهبودي حاصل ٿيڻ سنت پاڪ جي متابعت کان سواءِ محال آهي.“

خليفې محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان منقول آهي ته پاڻ جڏهن پوئين بي خوشائيءَ ۾ تمام گهڻو بيمار هئا، تڏهن خميس جي ڏهاڙي منجهند جي وقت هڪڙي فقير سندن هٿن مبارڪن جي آڱرن جا ننهن پي ورتا. پاڻ اهو ڏينهن گذرڻ بعد جمع رات وصال فرمايائون. انهيءَ وقت بيماريءَ جي گهٽائيءَ سبب کين دنيا جي ڪنهن به ڪم ڪار جي سڌ ڪانه هين. بلڪ اڪيون مبارڪ بند ڪيو ۽ آرام ۾ ستل هيا. پوءِ جڏهن فقير پهرائين چيچ کان ننهن وٺڻ لڳو (جيڪو مسنون ترتيب جي خلاف آهي) تڏهن پاڻ هڪدم فقير کان چيچ ڇڏائي اشهد اگر کيس اڳتي ڪري ڏنائون. پوءِ سڀئي آڱريون مبارڪ مسنون طريقي موجب ڏيندا ويا. حالانڪ سندن اڪيون مبارڪ انهيءَ طرح پوريل هيون ۽ پاڻ استغراق ۾ هئا (۱)

خليفې صاحب تڏهن تعجب مان فرمايو آهي ته حضرت جن جي آخري وقت ۾ سنت نبوي عليه الصلوة والسلام تي خبرداريءَ سان استقامت جو اهو حال هيو جو عقل دنگ رهجيو وڃي، ۽ اهڙي وقت ۾ سنت پاڪ جو يادگير سندن علو مرتبت ۽ شان جو واضح ثبوت آهي.

حضرت شبلي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خادم کان ڪنهن شخص پڇيو ته ڇا تون شيخ صاحب جي وفات وقت موجود هئين؟ خادم جواب ڏنو ته جڏهن شيخ صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي وفات جو وقت ويجهو ٿيو تڏهن سندن زبان مبارڪ بند ٿي وئي ۽ منهن تي موت جو پگهر ظاهر ٿيو ته پاڻ مون کي اشارو فرمايائون ته مون

کي وضو ڪراءِ. پوءِ مون کين وضو ڪرايو. ليڪن مون کان سندن ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ وسري ويو ته ان وقت هڪدم شيخ صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه منهنجو هٿ وٺي منهنجي آڱرين سان پنهنجي ڏاڙهيءَ جو خلال ڪرڻ جو اشارو فرمايو (۱)

سبحان الله! الله پاڪ جي پيارن جو ڇا شان آهي جو وفات جي وقت به سنت نبوي عليه الصلوة والسلام جو خيال دامن ڪير رهين ٿو.

الله پاڪ جي دين ۽ سنت نبوي عليه الصلوة والسلام کي جيارڻ لاءِ حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله عليه جن به پنهنجي حياتيءَ جو هر هڪ لمحو اهڙي ريت صرف ڪيو، جو هن ناقص عقل جي پروڙڻ کان مٿي آهي. سندن روحاني زندگيءَ ۾ جيڪو عروج آيو اهو سنت رسول صلي الله عليه وسلم جي پيروي ۽ متابعت جو نتيجو هيو. حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي اعمال ۽ اقوال جي پيروي ۽ تابعداريءَ جي ڪري سندن روحاني منزل کي ڏسي ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي رهي. بالآخر کين الله تعاليٰ اهڙو مرتبو بخشيو جو دنيا جا امام بنجي ويا ۽ صدين گذرڻ جي باوجود سندن نالو هر ننڍي وڏي جي زبان تي عام آهي.

حضرت پير سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمائيندا هئا ته الله تعاليٰ جا جيڪي اسان تي احسان آهن ۽ اسان کي جيڪو عزت ۽ مرتبو بخشيو آهي، اهو سڀ ڪجهه صرف سنت پاڪ تي استقامت ۽ مضبوطيءَ سان ڪارند رهڻ جي سبب ڪري آهي.

ان ڳالهه کي علامه قاسمي صاحب جن الرحيم مشاهير نمبر ۾ هن طرح ذڪر ڪيو آهي ته ”جهڙيءَ طرح امام رباني هند ۾ بدعت ۽ شرڪ جي خلاف جهاد ڪري سنت کي زور وٺايو ۽ ماڻهن ۾ پيغمبر پاڪ جي اصحابن سڳورن جي محبت ۽ عزت ڪرڻ واري جذبي کي جاڳائي غلط عقيدن جي پاڙ پٽي ڇڏي، اها ساڳي صورت هتي سنڌ ۾ به پيش آئي. هن سلسلي ۾ پير سيد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه به اهڙو ئي ڪم ڪري ڏيکاريو (۲)

حضرت پير سائين جن جي ملفوظات شريف جي مطالعي مان سندن زندگي مبارڪ ۽ سيرت پاڪ جا اهڙا لمحا ڏسڻ ۾ اچن ٿا جن مان معلوم ٿو ٿئي ته کين احياءِ سنت جو شوق ايتري حد تائين هيو جو ڪنهن به صورت ۾ سنت کي ترڪ نه ڪيائون، بلڪ هر حال ۾ سنت پاڪ کي سيني سان سانڍيو آيا.

هڪ دفعي سياري جي موسم ۾ ٿڌ به تمام گهڻي هئي. سندن

(۱) عوارف المعارف مترجم اردو ص ۱۹۴

(۲) الرحيم مشاهير نمبر ص ۲۳ سال ۱۹۶۶ع

خدمتگذار موليدني فقير، پير سائين جن جي وضو ڪرڻ لاءِ باهه جي ڀرسان جاءِ ٺاهي تيار ڪئي، پاڻ جنهن وقت وضو ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا ته سندن وضو ڪرڻ واري ٺهيل جاءِ اهڙي طرح ٺهيل هئي جو قبلي ڏانهن منهن ڪري وضو نه ٿي ڪري سگهيا. حالاتڪ سندن عادت هوندي هئي ته هميشه قبلي ڏانهن منهن ڪري وضو فرمائيندا هئا. موليدني فقير کين عرض ڪيو ته حضرت! باهه جي ڀر ۾ ويهي وضو فرمايو. پاڻ فرمايائون ته سنت جو ترڪ نه ڪنداسون ۽ پاڻ ٻاهر ٿڌ ۾ نڪري وضو فرمايائون. (۱)

حضرت جن کي سنت پاڪ تي عمل ڪندي جيڪا فرحت ۽ اطمينان حاصل ٿيندو هيو، سو ٻئي ڪنهن به ڪم جي ادائگي مان ڪونه ملندو هئڻ. کين جڏهن به ڪنهن سنت کي پوري ڪرڻ جو ڪو موقعو مليو ته، ڪمال محبت ۽ پيار سان ان سنت کي ڪما حقہ پوري ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيائون. ان وقت سندن خوشي ۽ مسرت جي ڪا حد ٿي ڪانه هوندي هئي جنهن جو بيان ڪري سگهجي. هميشه سندن سامهون اهو مقصد رهيو ته سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم، فرائض، واجبات ۽ مستحبات جي ادائگي ۾ اولين حيثيت رکي ٿي، جيڪو به عمل سواءِ سنت پاڪ جي ڪبو ته اهو عند الله احسن طريقي سان قبول ناهي.

هڪ دفعو لاڙ جي سفر دوران حيدرآباد ۾ سيد مقبول شاهه جي مسجد ۾ تشریف فرما هئا ۽ توڪل ۽ ترڪ بابت وعظ ۽ نصيحت ٿي فرمايائون ته ان وقت سيد مقبول شاهه خواجه عبید الله احرار ۽ حضرت سليمان عليه السلام جو مثال وچ ۾ آندو. تڏهن پاڻ فرمايائون ته توڙي اهي ولي ۽ نبي سڳورا ظاهري اسبابن جا مالڪ هئا، ليڪن اسان کي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي قول ۽ نقل ڏانهن نظر ناهي ڪرڻي، بلڪ حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي قرب ۽ محبت طلبيءَ واسطي پيروي ڪرڻ ضروري آهي (۲)

تاريخ اسلام ۾ سيرت نبوي جا سوين واقعا محفوظ آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ ڪريمن بيمار ۽ زخمي دلين جو ظاهري ۽ باطني طرح علاج فرمايائون، چوٽه پاڻ ڪريمن حڪيم هئا ۽ کين خدا پاڪ علم و حڪمت عطا فرمائي هئي. پوءِ بيمار ۽ مرده دلين کي زنده رکڻ واسطي پنهنجي سنت پاڪ کي لازم قرار ڏنائون.

اهڙي طرح حضرت پير سائين جن به روحاني طبيب هئا کين چڱي طرح پروڙ هئي ته بيمار ۽ مرده دلين جي شفا واسطي رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم

جو ڏسيل طريقو اڪسير آهي. پاڻ هڪ دفعي فرمايائون ته سنت نبوي عليه السلام جي متابعت جي پلائين جي ڪا حد ۽ حساب ڪونهي، بلڪ شمار کان زياده آهن. جيئن باطني فائدو اهو حاصل ٿيندو جو محبوب حقيقي جي وصال واري نعمت بيمثال کان مشرف ٿيندو، ۽ جڏهن ته طب جو خلاصو به منجهس اچي وڃي ٿو. تنهن ڪري سنت تي استقامت رکندڙ، ظاهري مرضن کان به امن ۽ حفاظت ۾ رهندو. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ان مان صاف معلوم ٿئي ٿو ته سنت جي متابعت سان ظاهري ۽ باطني سڀني مرضن ۽ تڪليفن کان محفوظ رهي سگهجي ٿو (۱)

حضرت جن پنهنجن مريدن ۽ معتقدين جي تربيت ۽ اصلاح جو طريقو سنت نبوي عليه الصلوة والسلام جي نموني تي مقرر فرمايو. جيڪو به ڪم ڪين سنت پاڪ جي خلاف نظر ايندو هيو ته ان کان پرهيز ڪرڻ لاءِ سختي سان حڪم فرمائيندا هئا ۽ سندن سامهون روزمره جي معمولات ۾ به سنت پاڪ تي عمل ڪرڻ تمام ضروري هوندو هو. پوءِ چاهي ڇا به ٿئي پوي، ليڪن سنت پاڪ کي هٿان نه ڇڏيائون.

خدا پاڪ سان محبت جو انوکو مثال:

تصوف ۽ سلوڪ جي تاريخ ۾ عشق، محبت ۾ جذب جا اهڙا سوين داستان جڳ مشهور آهن، جن کي ڄاڻڻ بعد، انساني عقل ۽ فھر بيوس معلوم ٿو ٿئي. الله وارن پيارن بزرگن، ولين، عشق الاهي جي حصول ۽ وصال ماڻڻ واري محبت ۾ درپيش ايندڙ هر شيءِ کان نفرت جو اظهار فرمايو آهي. رڳو ائين نه، بلڪ محبت الاهي واري جذبي ۾ پنهنجي وجود ۽ الله کان سواءِ هر چيز جي نفی ڪري فنا في الله کان پوءِ بقا بالله جي درجي تي متمڪن رهي، ٻنهي جهانن ۾ سرفراز زندگي بسر ڪندي، رهندي دنيا تائين امر بنجي ويا آهن.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سوانح حيات تي نظر وجهڻ سان اهو ساڳيوئي جذبو اتر درجي جو معلوم ٿئي ٿو. سندن زندگيءَ جو هر هڪ لمحو ۽ هر گهڙي ياد الاهي ۽ عشق الاهي ۾ صرف ٿيندي رهي. کين خدا تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي محبت ۾ اهڙو ته سرگردان بنائي ڇڏيو جو کين پنهنجي وجود جي به ڪا خبر ڪانه هوندي هئي.

خلفي لقمان کان منقول آهي ته خليفي عبدالرحمن سيدپور واري جو هڪ فرزند جيڪو تمام حسين و جميل ۽ نيڪ صالح هيو سو وفات ڪري ويو. جنهن

ڪري سندن دل هميشه پريشان رهڻ لڳي. ان مون کي حضرت جن کان دعا ڪرائڻ لاءِ عرض ڪيو هو. پوءِ هڪ دفعو جڏهن مان حضرت جن سان ريگستان جي سفر دوران گڏ هوس، تڏهن کين، خليفي عبدالرحمن جي پٽ جي وفات بابت، ۽ پريشان رهڻ واري حالت عرض رکندي دعا لاءِ درخواست ڪيم، تڏهن حضرت جن پنهنجو واقعو خليفي لقمان کي هن طرح بيان ڪري ٻڌايو ته ”اسان جو صاحبزادو ميان محمد ياسين رحمۃ الله تعاليٰ عليه حسين ۽ سنن اخلاق وارو هيو ۽ ننڍڙاڻپ ۾ ئي حقيقي علم به ان جي دل تي روشن هيو ۽ ڪشف ۽ رات جو جاڳڻ به کيس نصيب هيو. ايتري قدر جو صبح جي وقت اسان کي نند مان سجاڳ ڪندو هو، جنهن ڪري اسان جو به ساڻس پيار، محبت، حد کان وڌيڪ هوندو هيو. هڪ ڏينهن قرب محبت جي ڪري مون ان کي پاڪر پاتم ته هڪدم دل ۾ خيال آيو ته مان هي ڇا ٿو ڪريان، جو الله تعاليٰ جي محبت سان گڏوگڏ پنهنجي پٽ جي محبت کي شريڪ ڪري ڇڏيم، ۽ الله تعاليٰ غيور آهي جيڪو پنهنجي محبت سان گڏ ٻئي جي محبت کي پسند نه فرمائيندو آهي.“ حضرت جن فرمايو ته ”ان وقت الله تعاليٰ کان استغفار ڪرڻ چاهيم، ليڪن دوبارو خيال آيو ته توبه ڪرڻ جي معنيٰ هي آهي ته پاڻ کي گناهه جي سزا کان آڃو ڪرائڻ آهي، ڇو ته نفس کي گناهه جي سزا جزا تمام ڏکي لڳندي آهي. ان ڪري نفس جي مخالفت ڪندي گناهه جي سزا ملڻ جو انتظار ڪري خاموش رهيس ته جيئن الله تعاليٰ غيور آهي ۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ جو اسان سان قرب هوندو ته پاڻهڻي انهيءَ جي سزا ڏيندو. آخر ٻئي ڏينهن ان صاحبزادي کي بخار ٿي پيو ۽ رات بخار جي حالت ۾ فوت ٿي ويو.“ حضرت جن فرمايو ته ”ان صاحبزادي جي فوت ٿيڻ کان پوءِ شڪر ڪيم، جو ان جزا جو ظاهر ٿيڻ الله تعاليٰ جي قرب تي دلالت ڪري ٿو“ (۱)

مٿئين نقل معلوم ڪرڻ کان پوءِ حضرت جن جي اعليٰ مرتبي جو پتو چڱي طرح پوي ٿو، ۽ ان هنڌ انساني عقل حيران ٿي وڃي ٿو ته الله پاڪ جي هن دوست جو ڇا مقام هيو، ۽ سندن دل الله تعاليٰ جي محبت ۾ ڪهڙي طرح جڪڙيل هئي، جو شريعت موجب ذري برابر جيڪا شفقت، محبت، پنهنجي اولاد سان روا رکڻ جائز آهي سا به کين عشق الاهي ۾ مانع پي ٿي ۽ آخر کين اها شي جا حقيقي مقصود ۽ مطلب جي درميان ويڇو معلوم ٿي ته ان جي ختم ۽ دور ٿيڻ بعد پنهنجي نجات سمجهي خدا پاڪ جا لک شڪرانا بجا آندائون.

اهڙو ئي قصو حضرت ابراهيم بن ادهم جي لاءِ مشهور آهي، جنهن جو ذڪر، تذڪره اولياءِ کان سواءِ ملفوظات شريف ۾ پڻ اچي ٿو. اهو قصو هن طرح آهي ته جڏهن حضرت ابراهيم بن ادهم عشق الاهي ۾ بادشاهي ترڪ ڪري گهران نڪتو هيو

ته ان وقت سندس گهر واري حمل سان هئي، جنهن کي پٽ ڄائو جيڪو وڏو ٿي علم ۽ فضيلت حاصل ڪري سندس تخت تي جاءِ نشين ٿيو. هوڏانهن حضرت ابراهيم بن ادهر بادشاهي ۽ گهر ٻار ڦٽو ڪري ويهه سال پورا جهنگلن ۽ ٻرپتن ۾ عبادت ڪندي وڃي بيت الله شريف پهتو، ته ان وقت سندس اهو فرزند به حج ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجي والده سميت اتي اچي پهتو. جڏهن ان فرزند کي خبر پئي ته حضرت خواجه ابراهيم بن ادهر به مڪي شريف ۾ ترسيل آهي ته کيس پنهنجي والد ماجد جي زيارت ڪرڻ جو شوق دل ۾ جاڳيو، ليڪن کيس دل ۾ خوف پيدا ٿيو ته حضرت خواجه صاحب ساڻس ملڻ پسند ڪندا اٿئي نه! ان ڪري زارو قطار روئڻ لڳو، جڏهن ان نوجوان فرزند کي خواجه صاحب جي ڪن مريدن ايتري قدر روئيندي ڏٺو ته کائنس روئڻ جو سبب پڇيائون، جنهن تي خواجه صاحب چيائين: ڪين پنهنجي سموري سرستي ڳالهه ڪري ٻڌائي. تڏهن خواجه صاحب جي انهن مريدن کيس تسلي ڏيندي چيو ته اسان تنهنجي ملاقات حضرت خواجه صاحب جن سان ڪرايون ٿا. تڏهن اهي ان نينگر کي دلاسو ڏيئي خواجه صاحب جي خدمت ۾ آيا ۽ کين سندن فرزند جو احوال ڪري ٻڌايائونس ته حضرت! اوهان جو فرزند ۽ گهر واري هت بيت الله شريف ۾ زيارت ڪرڻ واسطي آيل آهن، ان ڪري اوهان کين شرف ملاقات بخشيو جو هو اوهان جي ملاقات لاءِ بيتاب آهن، تڏهن حضرت خواجه صاحب ان نينگر کي پاڻ وٽ گهرائي پڇيو ته اي فرزند! تون ڪنهن جي دين تي آهين؟ پٽ جواب ڏنو ته مان محمد صلي الله عليه وسلم جي دين تي آهيان. تڏهن دوبارو کائونس پڇيائون ته ڇا تون قرآن پڙهڻ سکيو آهين؟ تنهن تي صاحبزادي عرض ڪيو ته قبل! هاڻو مان قرآن شريف پڙهڻ ڄاڻندو آهيان. تڏهن الله پاڪ جو شڪرانو بجا آڻيندي وري کائونس پڇيائون ته تون ڪجهه علم به حاصل ڪيو آهي؟ تڏهن سندن فرزند عرض ڪيو ته قبل! هاڻو علم به پڙهيو اٿم. تڏهن خواجه صاحب محبت ۽ ڊگهي جدائي کان پوءِ پنهنجي فرزند کي پاڪر پاتو. ليڪن کيس پاڪر پائڻ کان بعد جلد کائونس جان ڇڏائي زور سان اغثنِي اغثنِي جو لفظ پڪاريائون ته اتي جو اتي سندن اهو فرزند فوت ٿي ويو. اهو حال ڏسي مريدن کيس عرض ڪيو ته اي خواجه صاحب هي ڇا ماجرا آهي؟ تڏهن پاڻ فرمايائون ته جڏهن مان پنهنجي پٽ سان پاڪر پاتو ته ان وقت مون کي دل ۾ پٽ جي محبت پيدا ٿي ۽ ان ئي وقت هڪ غيبي آواز آيو ته ابراهيم تون دعويٰ ته منهنجي دوستي جي ڪندو آهين، ليڪن اسان سان گڏ ٻئي کي به دوست رکين ٿو ۽ ان جي محبت ۾ مشغول ٿين ٿو ۽ تون پنهنجي مريدن کي وصيت ڪندو آهين، ته خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن سان به محبت نه ڪيو ۽ خود پنهنجي پٽ جي محبت ۾ مشغول آهين. خواجه صاحب جن فرمايو ته جڏهن مان اهو غيبي آواز ٻڌو ته پنهنجي رب پاڪ کان (اغثنِي) دعا طلب ڪيم ته اي منهنجا

پالڻهار! منهنجي مدد فرما ۽ منهنجي فرياد کي پهچ (۱)

اهو اسان جي سلف صالحين ۽ صوفياءِ ڪرام جو پراڻو دستور هيو جو هو جنهن وقت خدا جي محبت ۾ مشغول هوندا هئا ته ڪاٺون هر شي وسريل هوندي هئي ۽ هو پنهنجي مولا پاڪ جي محبت ۾ ايترو ته محو ۽ مستغرق رهندا هئا جو ٿورو به جيڪڏهن سندن دل ڪنهن ٻي شي ڏانهن شاغل يا مشغول ٿيندي هئي ته مولا پاڪ کان ان جي آزادي ۽ جان ڇڏائڻ لاءِ ڌڻي در التجا ڪندا هئا.

اهو آڳاٽي دور جي سلف صالحين وارو ساڳيو ئي طريقو ۽ جذبو اسان کي سنڌ سونهاري جي اوليائن مان ويجهي دور جي ڪامل اڪمل ولي الله حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي جي ذات ۾ اتم درجي جو ڏسڻ ۾ آيو آهي. پاڻ زندگي ۾ ڪنهن به شيءِ کي عشق الاهي ۾ حائل ٿيڻ پسند نه فرمايائون ۽ جنهن به وقت کين اهڙو معاملو جيڪو الله پاڪ جي يادگيري ۽ محبت کان منع ڪندڙ پيش آيو ته، زندگي ۾ دوبارو ان طرف ڏسڻ به پسند نه فرمايائون.

هڪ دفعو مطلوب حقيقيءَ جي محبت ۽ بيقراريءَ ۾ فرمايائون ته: طالب کي گهرجي ته پنهنجي دل هميشه محبوب حقيقي (خدا تعاليٰ) جي انتظار ۾ ائين رکي جيئن عاشق پنهنجي وڇڙيل محبوب جي ڏسڻ لاءِ هميشه پريشان ۽ بيقرار هوندو آهي (۲) حضرت جن هميشه محبت الاهي ۾ بيقرار هوندا هئا، ان دوران انتهائي شوق، محبت ۽ سک جي بيقراري ۾ هيٺيون سنڌي بيت ارشاد فرمائيندا ته:

صائم سڪي جيئن، آذان جي آواز کي
مون تن آهي تيئن، سڪايو سڄڻين

يعني جهڙي طرح روزائت ماڻهو، سج لهڻ کان پوءِ آذان جي آواز ٻڌڻ لاءِ آيو ۽ ماندو هوندو آهي. تيئن ئي مان به پنهنجي سڄڻ (خدا تعاليٰ) لاءِ بيقرار آهيان.

فصل چوٿون

شخصيت ۽ ڪردار

هن ڪائنات ۾ ڪروڙين نه، بلڪ اربن جي تعداد ۾ انسان رهن ٿا، جن مان هر هڪ جي فطرت ۽ طبيعت پنهنجي پنهنجي نموني سان ڌڻي تعاليٰ پيدا فرمائي آهي، ڪي شخص ته اهڙا آهن جن کي ڏسڻ به ڪو ڪونه پسند ڪندو آهي ۽ وري ڪي اهڙا به انسان آهن، جن جي ڏسڻ ۽ ملڻ لاءِ هزارين انسان حيران ۽ پريشان هوندا آهن، جيئن حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي گهوت فرمايو آهي ته:

ويني جنينءَ وٽ، ڏڪندو ڏور ٿئي
تن تنينءَ سان ڪٽ، اوڏا اڏي پڪڙا

يعني جن ماڻهن جي ڏسڻ سان ڏک سور ۽ درد دفع ٿين ته اهڙن انسانن کي غنيمت سمجهي انهن سان پنهنجي زندگيءَ جون گهڙيون گهارڻ جي ڪوشش ڪر.

تنهن ڪري ڪنهن به شخصيت جي نمايان هجڻ لاءِ ان جي عملن ۽ ڪردار کي ڏسڻ ۽ پرکڻ تمام ضروري هوندو آهي. اهڙي ريت هن جهان ۾ هاجيڪار انسانن جي به ڪوٽ ڪونهي، ته وري نفع رسا ۽ فيض بخشيندڙن جي به ڪا اثاٺ ڪانهي، پوءِ جيڪڏهن ٻنهي قسمن جي انسانن کي ڏسڻ جي ڪوشش ڪبي ته ڀاڳين جا پاڻا ڀريل، وارو معاملو معلوم ٿيندو.

ساڳي طرح سنڌ جي سدا حيات ڪامل اڪمل بزرگ هستيءَ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي پروقار شخصيت، جيڪا هر طرح ڪردار ۽ عمل جي لحاظ سان قابل تقليد چمڪندي نظر اچي ٿي. خدا پاڪ کين اهڙي ته تقويٰ ۽ بزرگي بخشي هئي جو صدين گذرڻ باوجود به اڄ تائين سندن فڪر ۽ طريقت جيئن جو ٿيئن هلندو اچي ٿو.

سندن ملفوظات شريف ۾ سوين اهڙا واقعا درج ٿيل آهن جن کي پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿو ٿئي ته توڙي جو حضرت جن پنهنجي وقت جا بيمثال بزرگ ۽ بي بدل عالم پڻ هئا، ليڪن پوءِ به پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان ڪڏهن به اهو محسوس نه ڪريائون ته ڪي پاڻ لکين فردن جا سرواڻ ۽ جماعت جا اڳواڻ آهن، بلڪ هميشه

هيٺاهين ۽ نورث سان سڀ ڪنهن سان پيش ايندا رهيا.

حاجي احمد ٽالپر کان روايت آهي ته هڪ دفعو سفر دوران آيا ٿي ته رستي ۾ پاڻي هيو ۽ حضرت جن گهوڙي تي سوار هئا ۽ ڪجهه فقير سندن سواري اڳيان ڊوڙندا ٿي ويا ته پاڻي جا ڪجهه ڇنڊا ڪن فقيرن جي ڪپڙن تي وڃي پيا. پوءِ جڏهن پاڻي کان ٻاهر آيا تڏهن فقيرن کي فرمايائون ته اي يارو! اسان کي معاف ڪجو جو اسان جي گهوڙي جي هلڻ جي ڪري اوهان تي پاڻي جا ڇنڊا پيا آهن. تڏهن سڀني فقيرن کين عرض ڪيو ته قبلًا! اسان توهان کي معاف ڪيو ليڪن، احمد فقير ان دوران خاموش رهيو. تنهن تي پاڻ حاجي احمد ٽالپر کي مخاطب ٿيندي فرمايائون ته اي ميان احمد! تون ماڻ ڪيو ٿو اچين تنهن مان پانئجي ٿو ته تو اسان کي معاف نه ڪيو آهي؟ تنهن ڪري جيترا پاڻي جا ڇنڊا توتي پيا هجن اوترا اسان کي هڻي ڇڏ (۱)

خليفه محمود فرمايو ته اي عزيز! الله تعاليٰ جل شانہ سندن وجود مبارڪ ۾ عجب نورث ۽ ڪمال عاجزي رکي هئي، جو رڳو پاڻي جا ڇنڊا گهوڙي هلندي مريدن جي مٿان پئجي ويا ته ان جي لاءِ پاڻ معافي پي گهريائون. حضرت جن جو اهو شخصي ڪردار اهڙو ته هيو جو ان سندن مريدن ۽ معتقدن کي موهي وڌو هو، هميشه پاڻ نجی محفلن ۽ عام ميڙن ۾، ڪڏهن به اهو محسوس ٿيڻ نه ڏنائون ته ڪي پاڻ سيد زادا ۽ عالم بزرگ آهن ۽ کين اها ورڇ ورثي ۾ ملي هئي. سندن والد بزرگوار ۽ مرشد مربي حضرت پير سائين سيد محمد بقا شاهه لڪياري به ڪمال بزرگي هوندي، ڪڏهن به ڏيکاءِ ۽ ظاهري نمود نمائش کي پسند نه ڪيو ۽ هميشه هر هڪ سان خلوص، نورث ۽ عاجزيءَ سان پيش ايندا هئا.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به پنهنجي مريدن معتقدن ۽ عام انسانن سان ساڳي طرح پيش ايندا رهيا. هڪ دفعو پنهنجي مريدن کي تلقين ڪندي ارشاد فرمايائون ته: بيهودن ۽ اجاين گفتن مان حسد، هٿ ۽ پریشاني پيدا ٿيندي آهي ۽ حسد ۽ هٿ وري ٻين سڀني گناهن جي ماءُ آهن جو سڀ برايون اتان پيدا ٿيون ٿيون (۲)

واقعي ڏٺو وڃي ته حسد ۽ هٿ به اهڙيون بيماريون آهن جيڪي انساني اعمال کي ائين ضايع ڪري ٿيون ڇڏين، جيئن باهه ڪاٺين کي، ابليس عليه العنة به حسد، هٿ ۽ تکبر جي ڪري هميشه لاءِ خدائي بارگاه مان ترجي ويو. ان ڪري مثالي شخصيت هئڻ لاءِ اهي سڀ خوبيون هئڻ ضروري

(۱) ملفوظات (مترجم) جلد ۱ ص ۳۰.

(۱) ملفوظات (مترجم) جلد ۱ ص ۱۵۰.

آهن، جن بغير، شخصيت جي تعمير ۽ ترقي محال آهي، چو ته انساني تربيت ۽ اصلاح واسطي، انساني ڪردار کان زياده اهم شيءِ ٻي ڪا به نه آهي، ۽ انهن عظيم انسانن جي سيرت جي مطالعي سان پنهنجي سيرتن ۽ ڪردار کي سنواري سينگاري سگهجي ٿو. خاص ڪري رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم ۽ اصحابه ڪرام ۽ اولياءِ عظام جي سيرت پاڪ، مذهبي، معاشرتي ۽ سياسي ڪاميابي ۽ لاءِ اهم ۽ بهترين هٿيار آهي، جنهن کي هٿان ڇڏڻ سان ڪڏهن به ڪاميابي ۽ ڪامراني حاصل ٿي نه سگهندي. انهيءَ ڪري موجوده مادي دور ۾ سڀ کان زياده ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته، شخصي تعمير ۽ تربيت واسطي انهن حڪيمن، فلاسفرن ۽ الله پاڪ جي ولين جي سوانح حيات کي سامهون رکندي، شخصيت جي بهتر طور تي تعمير ڪري سگهجي ٿي ۽ هڪ اعليٰ ۽ پاڪيزه معاشرو قائم ڪري سگهجي ٿو. الله تبارڪ و تعاليٰ به انهن عظيم هستين لاءِ مبارڪباديءَ جو اعلان فرمائيندي ارشاد فرمايو آهي ته اي رسول! انهن ٻانهن کي بشارت ٻڌاءِ جيڪي سهڻي ڳالهه ٻڌي، ان تي عمل ڪن ٿا، ۽ هي اهي شخص آهن جن کي الله پاڪ هدايت وارو بنايو آهي ۽ اهي ئي ماڻهو عقل وارا آهن (القرآن سورة زمر)

قرآن ڪريم جي ان قول ۽ خدائي قانون موجب اولياءِ الله تعاليٰ پنهنجي پوري حياتي سٺن اخلاقن جي تعليم ۾ صرف ڪري ڇڏي، ۽ پاڻ کي خدائي اخلاقن سان سينگاري دنيا لاءِ مشعل راه بنجي امر ٿي ويا، اهوئي سبب آهي جو، صدين گذرڻ جي باوجود به سندن قول ۽ فعل باعث تقليد ۽ دين دنيا جي ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ اهم ذريعو آهن. اهڙن ٻانهن قرآن جي ان حڪم موجب، جنهن ۾ فرمايو ويو آهي ته رسول جيڪو توهان کي عطا ڪري، ان کي پڪڙيو ۽ جنهن کان منع فرمائي ان کان رڪجي پئو (القرآن) پنهنجي زندگيون وقف ڪري ڇڏيون، اهڙن نيڪ سيرت انسانن صرف شخصي عبادت کي ئي ڪافي نه سمجهيو، بلڪ آخرت جي سعادت حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ دنياوي معاملات طرف به متوجه رهيا، چو ته اخروي سعادت حاصل ڪرڻ جو دارومدار دنياوي ڪردار تي منحصر آهي.

انساني زندگي اميد ۽ عمل جو مرڪب آهي، ان ڪري اميد کي گهٽ ڪرڻ ۽ عمل جي درستي ڪرڻ ئي انهن نيڪ سيرت انسانن جو خاص الخاص مشغلو رهيو. ۽ اصل ۾ اهوئي حقيقي تصوف آهي. ۽ الله پاڪ جي پيارن ٻانهن حقوق الله سان گڏوگڏ حقوق العباد جي اهڙي طرح بهترين گڏيل تصوير پيش ڪئي جو، دليون خود بخود عبادت ۽ معاملات کي سهڻي انداز ۾ پيش ڪرڻ لاءِ آماده ٿي پيون.

حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ بيان آهي، هڪ دفعو درگاه شريف تي شب برات جو موقعو هيو، ۽ فقيرن سندن دعوت ڪئي. پاڻ ان ۾ شريڪ ٿيا ان

کان پوءِ هڪ ٻي فقير (نالي آدم بروهي) کين عرض ڪيو ته قبلًا منهنجي به دعوت آهي، ان ڪري مهرباني فرمائي منهنجي گهر تشریف فرما ٿيو. پاڻ صاحبزادن ۽ قاضي ميدني سميت سندس گهر آيا، جڏهن طعام آيو ته پڇا فرمايائون ته طعام ڪهڙو آهي؟ فقير جواب ڏنو ته گوشت ۽ ماني تيار آهي. پاڻ فرمايائون ته اي خليفو! برات واري رات ۾ گوشت کائڻ درست نه آهي. قاضي ميدني عرض ڪيو ته حضرت! اها روايت ضعیف آهي. پاڻ فرمايائون ته ضعیف حدیثن ۾ به جن ڳالهين کان منع آهي، تن کان رکجي پئجي ۽ جن لاءِ عمل جو حڪم هجي ته ان تي عمل ڪرڻ گهرجي. سندن ان فرمان سبب سڀني ماڻهن گوشت مان ڪڍي هٿ ڪڍيا ۽ رکي ماني کائڻ لڳا. پوءِ فرمايائون ته ماڻهن کي سڃاڻ کانهي. الله تعاليٰ فرمايو آهي ته اهي ماڻهو نيڪرڪار آهن. جيڪي الله تعاليٰ جي محبت ۾ مسڪينن چورڙن ٻارن ۽ قيدبن کي طعام کارائين ٿا (القرآن)

پوءِ پاڻ فرمايائون ته، ماڻهو چون ٿا ته خيرات صرف ملن ۽ مشهور ماڻهن کي ڏجي. باقي مسڪينن ويچارا ڇٽا، سندن ان فرمودي سبب آدم فقير کي حال پئجي ويو، ۽ تمام گهڻي عجز ۽ زاري ڪيائين. پوءِ پاڻ ارشاد فرمايائون ته اي ادا! مسجد شريف ۾ کوڙ مسڪين ۽ بکيا ويٺا آهن، انهن کي نٿو کارائين؟ باقي جيڪي اڳ ۾ ئي کائي آيا آهن تن کي پيهر پيو کارائين؟ اوهان سمجهو ٿا ته پير کي ڪارايون ته خوش ٿيندو، ليڪن ياد رکو! ته اسين پنهنجي کائڻ ۾ خوش ڪونه ٿيندا آهيون بلڪ مسڪينن جي کائڻ ۾ خوش ٿينداسون، سندن ان فرمان سبب سڀني کائڻ کان بس ڪئي ۽ آدم فقير اهي مانيون جيڪي بچيون هيون انهن سان ٻيون مانيون پڇرائي گڏي مسجد شريف ۾ مسڪينن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيون (۱)

ايشار ۽ سخاوت حضرت جن جي طبيعت جا خاص جزا هئا جيڪا به شي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندي هئي ته جماعت ۾ ورهائي ڇڏيندا هئا ۽ کڏهن به پنهنجو پاڻ کي ٻين تي اهميت ڏيارڻ جي ڪابه ڪوشش نه فرمايائون، بلڪ هميشه ننڍن وڏن سان عجز، نياز ۽ نورث سان پيش ايندا رهيا، ۽ مسڪينن غريبن جو خيال حد کان زياده فرمائيندي مريدن، معتقدن کي به ان تي ڪاربنده رهڻ جي تلقين ۽ وصيت فرمايائون.

هڪ دفعو هڪ مريد سندن خدمت ۾ ٻه ڀلا گهوڙا پيش ڪندي عرض گذاريو ته قبلًا هي منهنجا ٻه گهوڙا حاضر آهن، انهن مان سائين جن جي دل کي جيڪو وڻي سو سائين جن جهلين. تڏهن پاڻ ان فقير کي فرمايائون ته مون کي الله تعاليٰ دنيا جي شين کي پسند ڪرڻ لاءِ پيدا نه فرمايو آهي (۲)

(۱) ملفوظات شريف جلد ۱ ص ۱۳۱

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۴ - ص ۱۰۷

پاڻ کائڻ، پيئڻ جي معاملي ۾ ڪڏهن به تجاوز نه فرمايائون، بلڪ خدا پاڪ کين جيڪو به ڪجهه ميسر ڪري ڏنو، ان کي واپرائي پنهنجي رب پاڪ جا لک شڪرانه بجا آڻيندا هئا.

ڳالهه ٿا ڪن ته، هڪ دفعو مير ٻڍو خان ٽالپر جيڪو سندن مريد ۽ دولتمند هيو، ان حضرت جن ۽ سندن جماعت لاءِ اُن گڏ ڪري رکيو هو. جڏهن درگاه شريف تي آيو ته کين عرض ڪيائين ته قبلًا ڪجهه اناج فقيرن لاءِ نذرانو ڪيو اٿس، ڪو فقير گڏي ڏيو ته موڪلي ڏيان. حضرت جن ارشاد فرمايو ته الله تعاليٰ ائين نه ڪري جو آئون خدا جي طالبن کي تڪليف ڏيان اسان جو رزق مقرر آهي اهو هرگز نه بدلبو (۱) اهڙي طرح سندن سوانح حيات جي مطالعي مان پيا به ڪافي اهڙا مثال ملن ٿا جن مان سندن بي مثال شخصيت جو پتو پوي ٿو.

رزق روزي متعلق سندن رايو:

انساني غذا واسطي، کائڻ ۽ پيئڻ تمام ضروري آهن. انهن کان سواءِ طبعي زندگي کي برقرار رکڻ محال آهي. ليڪن کائڻ ۽ پيئڻ ۾ حد کان لنگهي وڃڻ، جانورن جو ڪم آهي، جيڪي ماڻهو کائڻ پيئڻ ۾ مبالغو ڪن ٿا، انهن لاءِ خدا پاڪ فرمايو آهي ته هو جانورن وانگي کائيندا آهن، ۽ انهن جي جاءِ جهنم آهي. ڪنهن ڏاهي ڪهڙو نه پلو چيو آهي ته، خوردن براءِ زندگي است، نه زندگي براءِ خوردن- يعني کائڻ پيئڻ صرف زندگي کي برقرار رکڻ واسطي آهي. باقي زندگي رڳو کائڻ پيئڻ لاءِ وقف ناهي. الله پاڪ جي پيارن پانهن کائڻ پيئڻ کي ان حد تائين برقرار رکيو ته جيئن طبيعتن کي برقرار رکي عبادت ڪرڻ جي لائق ٿي سگهجي ته جيئن ضعيفي ۽ ڪمزوريءَ سببان خدا پاڪ جي عبادت ۽ ذڪر ڪرڻ کان غافل نه ٿي وڃون.

هڪ دفعي جو واقعو آهي ته واحد ڏنو فقير جيڪو سندن لنگرخاني تي مقرر هوندو هيو، ان کين عرض ڪيو ته قبلًا مهمان به آيا آهن ۽ لنگرخاني ۾ ڪجهه ڪونهي ۽ نه وري بازار مان اوڌر تي ملي ٿو، سو هاڻي ڇا ڪجي؟ مان ته ڏاڍو پريشان ٿي پيو آهيان. تڏهن پاڻ واحد ڏني فقير کي فرمايائون ته اي واحد ڏنا! فقير توکي ٿيندا آهن. تون به ڪوشش ڇڏي، توکل ڪر، پوءِ ٿوري دير بعد ساڳيو واحد ڏنو موٽي آيو ۽ عرض ڪيائين ته حضرت! اڍائي روپيا نذرانو آيو آهي. پاڻ کيس فرمايائونس ته هڪ روپيو حويلي ۽ ۾ موڪليو ۽ هڪ روپي مان لنگرخاني ۾ فقيرن لاءِ طعام تيار ڪرايو ۽ اٺ آنا مهمانن لاءِ خرچ ڪريو. پوءِ ڪجهه وقت کان بعد واحد ڏنو فقير موٽي

آيو، ۽ کين عرض ڪيائين ته اڍائي رپيا ٻيا به نذرانو آيا آهن. پاڻ فرمايائونس پهرين وانگر تقسيم ڪري ڇڏ. واحد ڏني عرض ڪيو ته حضرت! سياري جي موسم آهي. هن مان ڪجهه مهمانن واسطي صبح لاءِ رکڻ گهرجي. تڏهن پاڻ جوش مان فرمايائونس ته اي واحد ڏنا! تون اسان جي رزق جي واٽ بند ڪندين ۽ اسان جو رزق ان وقت ڪلندو، جڏهن تون فوت ٿيندين، عجب آهي جو هن کان اڳ توکي ڪنهن اوڌر به ڪانه ٿي ڏني ۽ تون وري هاڻي سڀاڻي لاءِ ٿور ڪين (۱)

اهڙي ريت سندن ملفوظات ۾ ايندو آهي ته هڪ دفعو بزرگ علي محمد سره واري ڪانئن سوال پڇيو ته قبلًا سڀاڻي لاءِ رزق رکڻ جائز آهي يانه؟ پاڻ فرمايائون ته هرگز جائز نه آهي بلڪ طريقت ۾ ڪفر آهي (۲)

هڪ دفعي مير زنگي خان ٽالپر درگاه مبارڪ تي پنج خرار ان جا ڏياري موڪليا. ان دوران حضرت جن سفر تي ويل هئا، جڏهن واپس آيا ته پڇا ڪيائون ته جيڪو ان مير زنگي ٽالپر موڪليو هيو اهو ڪيئن خرچ ڪيو؟ تنهن تي کين ٻڌايو ويو ته هر هڪ حويلي ۾ حصي آهر ورهائي ڏنو ويو. پاڻ فرمايائون ته ڪيترن ڏينهن جو رزق هر حويلي ۾ ڪي مليو؟ عرض ڪيائون ته پنجن ڇهن ڏينهن جو حصو هر هڪ حويلي ۾ ڪي مليو آهي. تنهن تي پاڻ جوش مان فرمايائون ته ڇا پنهنجي خالق تي ڀروسو نٿا رکجو جو هيترن ڏينهن جو کاڌو گڏ ڪري رکيو اٿو، آئنده هرگز اهڙي بي اعتباري پنهنجي رزق تي نه رکجو (۳)

حضرت جن کي پنهنجي رزق متعلق رزاق سائين تي ايترو ته پڪو يقين هيو جو هڪ دفعي فرمايائون ته ”اسان کي رزق متعلق اهڙو ته يقين ۽ پڪ آهي جو جيڪڏهن هڪ داڻو به هڪ اشرفي ۾ ملي ۽ عيال سڄي دنيا هجي تڏهن به اسان کي دل ۾ ڌرو به شڪ ۽ پریشاني پيدا نه ٿيندي ته هي ڪٿان ڪائيندا“ (۴)

سندن رزق متعلق ايتري پڪ مان معلوم ٿو ٿئي ته خدا پاڪ کين رضا ۽ تسليم جي ان مقام تي فائز فرمايو جتي عقل حيران آهي. سندن دل ۾ ڪنهن به شيء جي طلب پيدا ٿيندي هئي ته از خود اها شيء نذر ٿي ملندي هئي. اهو سڀ ڪجهه کين صرف پنهنجي مطلق رزاق تي يقين سببان حاصل ٿيو هين. حضرت پير سائين جن پنهنجي مريدن سان محبت ۽ شفقت جو اهڙو ته

(۱) ملفوظات (مترجم) جلد ۴ ص ۹۱

(۲) ايضاً ص ۸۷

(۳) ملفوظات مترجم جلد ۴ ص ۸۶

(۴) ايضاً ص ۷۹

مثال قائم ڪيو جو جيڪو به هڪ دفعو سندن خدمت ۾ حاضر ٿيو ته ڪمال شفقت ۽ پيار سببان گهر، ٻار، وطن وساري، گوڏا ٽيڪي آخري عمر تائين ساڻن گڏ رهڻ جو شرف حاصل ڪندو هو.

هڪ دفعي جو واقعو هن ريت آهي ته پاڻ ٿر جي سفر ۾ هئا، ۽ ساڻن جماعت به گڏ هئي. رستي ۾ پاڻي ختم ٿي ويو ۽ پنڌ پراهون هو. آخر حالت اهڙي ٿي جو مسلسل سفر جون تڪليفون ۽ پاڻي جي ختم ٿيڻ ڪري ڪيترا فقير بيهوشي جي حالت ۾ زمين تي ڪري پيا. ان جي باوجود به پاڻ منجهند کان وٺي سڄي رات سفر ڪندا رهيا. ايستائين جو صبح ٿي ويو، تڏهن فقيرن ڪنهن هنڌان پنهنجي انن ته پاڻيءَ جون مشقون ڪئي حاضر ڪيون. پاڻ ان هنڌ ڪجهه وقت ترسي پيا، ساڻن سفر ۾ شامل سڀ فقير فقراءِ پاڻي تي اچي گڏ ٿيا. سندن خليفن ميان لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه بيان ڪيو آهي ته مان ضعيفيءَ سبب پنهنجي گهوڙي جي واڳ وٺي ماڻهن جي گوڙ کان پري ويٺو هئس ته هڪ فقير پاڻيءَ وٺو پاڻيءَ جو ڀري ڪين پيش ڪيو پاڻ ان کان پاڻيءَ جو وٺو وٺي سڌو مون وٽ آيا ۽ مون کي پاڻيءَ پيئڻ جو ارشاد فرمايائون. مون کائڻ پاڻي وٺي جيتري اڃ هئي اوترو پيتو ليڪن پوءِ به ڪجهه پاڻي بچي پيو جيڪو مون کان زبردستي ڦري پاڻ پيئڻ فرمايائون (۱)

حضرت جن جي ان روش تي حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي هيءَ حديث مبارڪ شاهد آهي جنهن ۾ فرمايو اٿائون ته مؤمنن جي اوڀر ۾ شفا آهي. ان کان سواءِ مسلمان جي اوڀر پيئڻ جو فلسفو هن ريت آهي ته عام ماڻهن جي تعليم واسطي ارشاد فرمايائون ته جيئن هڪ مسلمان ٻئي مسلمان کان نفرت نه ڪري. ٻيو هي ته هڪ ٻئي جي اوڀر پيئڻ سان محبت وڌي ٿي، نفرت ۽ ويڇا ختم ٿين ٿا. هڪ ٻئي سان ايتار ۽ قرباني جا جذبا اجاگر ٿين ٿا پوءِ حضرت جن به ان ڪري پنهنجي مسڪين خليفن کان پڇيل پاڻي پيئڻ فرمايائون ته جيئن وڏن نڍائي جو فرق ختم ٿئي.

ان کان سواءِ سندن سوانح حيات ۽ سيرت پاڪ جي اڀياس ڪرڻ بعد ان نتيجي تي پهچڻ ۾ آساني ٿئي ٿي ته حضرت جن جي پوري حياتي مبارڪ ۾ ڪڏهن به فخر ۽ غرور کي سندن طبيعت ۾ داخل ٿيڻ جو موقعو نه مليو. بلڪ سوين موقعن تي انتهائي عاجزيءَ سان پنهنجي نور ۽ اعليٰ اخلاق جو مظاهرو فرمايائون، ۽ الله پاڪ سندن وجود مبارڪ ۾ اهڙي ته عاجزي ۽ نور ۽ رکي هئي جو ايڏي وڏي مان ۽ مرتبي جي باوجود ڪڏهن به ان کي عيب ۽ گهٽتائي تصور نه فرمايائون.

متابعت جو عجيب انداز:

سندن ملفوظات شريف ۾ خليفن لقمان کان نقل آهي ته هڪ دفعو حضرت جن لاڙ جي سفر دوران ڪاريان ڳوٺ ۾ منزل انداز هئا، ۽ اوچتو اچي برسات شروع ٿي. مينهن ايترو ته زوردار هيو جو جنهن هنڌ ترسيل هئا ته انهيءَ اوطاق جي ڇت ٽمي پئي ۽ چؤطرف پاڻي ئي پاڻي گڏ ٿي ويو. جڏهن مينهن بند ٿيو ته خليفن لقمان کين عرض ڪيو ته قبلًا مينهن جي ڪري ڪوبه هنڌ نه بچيو آهي جتي نماز ادا ڪجي ۽ سموري زمين ڳپ ٿي وئي آهي. تڏهن حضرت پير سائين جن هڪ حديث شريف بيان فرمائي ته هڪ دفعو حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي زماني مبارڪ ۾ مينهن پيو ۽ سموري زمين ڳپ ٿي وئي. تڏهن حضرت ابو بڪر صديق رضي الله عنه ارادو ڪيو ته ڪٿان سڪل مٽي ڪڍي سجدي واري جاءِ تي رکجي ته جيئن پاڻ ڪريم جن ان جاءِ تي سجدو ڪري امامت فرمائين. تڏهن حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن ارشاد فرمايو ته اڄ پنهنجي پالڻهار کي ڳپ ۾ سجدو ڪندا سين.

حضرت پير سائين جن مٿين حديث بيان ڪندي فرمايو ته اسين به اڄ متابعت لاءِ پنهنجي رب کي ڳپ ۾ سجدو ڪندا سين. پوءِ پاڻ ٻاهر نڪري ڳپ ۾ جماعت سميت نماز ادا فرمايائون. خليفن لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو ته سجدي ڏيڻ مهل حضرت جن جو منهن مبارڪ، وات، سونهاري شريف سڀ ڳپ سان پرڇي پيا (۱)

حضرت پير سائين جن جي مٿين واقعي کي معلوم ڪرڻ بعد يقين سان چئي سگهجي ٿو ته حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي متابعت وارو فرض اهڙي طرح نڀايائون جو عقل ۽ هوش کي ان هنڌ پهچڻ جي مجال ۽ طاقت نه آهي. اهو سڀ ڪجهه رضا الاهي جي نتيجو ۽ مظهر هيو جو کين خدا پاڪ احڪام الاهي جي بجا آوري ۽ *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ* جو حقيقي ۽ باطني مظهر بنائي ظهور فرمايو.

حضرت جن هڪ دفعو صبح جي نماز ۾ ڪجهه دير فرمائي آيا، ۽ صبح جي آخري وقت ۾ نماز ادا ڪري مراقبي ۾ ويهي رهيا. حاضرين مان هڪ فقير کي دل ۾ نماز دير سان ادا ڪرڻ سبب خيال ۽ ويچار پيدا ٿيو. پاڻ مراقبي مان منهن مبارڪ تان ڪپڙو لاهي فرمايائون ته هڪ دفعو رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن صبح جي نماز ۾ ايتري قدر دير فرمائي جو اڃان ڪا بهي طرف مس سلام ورايائون ته سڄ ڪني ڪڍي، پوءِ ان فقير کي حضرت جن مخاطب ٿيندي فرمايو ته اسان کي به

انهيءَ وقت جي انتظار ۾ ساري عمر گذري وئي، پر اڄ تائين حاصل ٿي نه سگهيو (۱)
حضرت پير سائين جن ان سنت پاڪ کي ادا ڪرڻ لاءِ انتهائي حسرت ۽ شوق مان
مٿيان لفظ ارشاد فرمايا.

ڏکڻي رستي سان سفر ڪرڻ:

سندن ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته پاڻ هڪ دفعو قلات جي سفر دوران ديهه
اسقلڪو ۾ وارد ٿيا. ڪجهه دير رهڻ کان پوءِ کين گندا واهه ويڙهو هيو. ان ڪري اتان
جي ماڻهن کان گندا واهه ڏانهن وڃڻ لاءِ رستو پڇيائون ته ڪهڙي رستي سان گندا واهه
وڃڻ گهرجي؟ تڏهن سڀني کين عرض ڪيو ته قبلًا گندا واهه ڏانهن وڃڻ لاءِ ڪڙڪ واري
رستي کان سواءِ ٻيا سڀ رستا ۽ واٽون سوليون آهن. باقي ڪڙڪ وارو رستو تمام سخت
۽ ڏکيو آهي. تڏهن پاڻ فرمايائون ته اسين پڻ ان ڏکڻي واٽ سان وينداسون، ڇو جو حضرت
رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي اها عادت مبارڪ هوندي هئي ته جنهن رستي
مان ڏکيائي ۽ تڪليف هوندي هئي؛ پاڻ ڪريڙ جن انهيءَ رستي سان سفر فرمائيندا
هئا (۲)

حضرت پير سائين جن جو ڏکڻي رستي سان سفر ڪرڻ جو مقصد صرف اهو هيو ته
جيئن حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي متابعت ۽ پيروي ڪرڻ کان سواءِ
پنهنجي نفس کي سفر، مسافريءَ جي تڪليفن ۾ مشغول رکڻ خاطر هيو، ۽ پاڻ
پنهنجي جماعت کي ڏکي واٽ سان وٺي ويا. ان طرح ڪرڻ سان سندن مقصد مجاهد
نفس ۽ سنت پاڪ تي عمل ڪرڻ به هيو. پاڻ فرمائيندا هئا ته نفس جڏهن تڪليفن ۾
هوندو آهي ته کائڻس بيڙايون ڪرڻ وسري وينديون آهن، پر جڏهن آرام ۾ هوندو آهي ته
پوءِ براين طرف قدم وڌائيندو آهي. ان ڪري پاڻ هميشه نفس جي مخالفت ڪرڻ جو
عمل فرمايائون.

حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن به نفس جي مخالفت ڪرڻ کي جهاد
اڪبر قرار ڏنو ۽ الله پاڪ جي وٽين ڪاملن ۽ بزرگن به پنهنجي زندگي دوران سڀ کان
وڌيڪ دشمن نفس کي سمجهيو.

خود احتسابي:

خود احتسابي اهڙو عمل آهي جنهن ذريعي انسان پنهنجو محاسبو ڪندو آهي ۽

(۱) ايضاً جلد اول ص ۱۰۳

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۳ ص ۱۱۴

عمل ۽ ڪردار جي تورائي ۾ پنهنجي پاڻ کي پرکي، بهتر انسان بنائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. اهڙي طرح انسان ذات جي ان ڪوشش جو عروج معرفت الاهي تي پورو ٿيندو آهي، جنهن کي تصوف جي اصطلاح ۾ شهود جي نالي سان سڏجي ٿو، جنهن جو مطلب آسان لفظن ۾ هن طرح ٿيندو ته ٻانهو جنهن وقت خود احتسابيءَ جي عمل تي هميشگي ۽ استقامت سان قائم رهندو ته کيس خدا تعاليٰ جي بارگاه ۾ حاضر رهڻ جو احساس اجاگر ٿئي ٿو ۽ کائنس اهڙا فعل صادر ٿيندا رهندا، جيڪي هڪ مؤمن ۽ نفع بخش انسان کان ظاهر ٿيندا رهن. الله تبارڪ و تعاليٰ به قومن جي عروج جو نقطو انهيءَ راز ۾ گجهو فرمايو آهي ته جيئن هر هڪ انسان خود احتسابيءَ جي عمل سان هر هڪ لاءِ مفيد ۽ ڪارائتو بنجي پوي. جنهن جو نتيجو لازمي طرح اهو ٿيندو جو انهيءَ ذريعي هڪ پاڪ صاف معاشرو قائم ٿي سگهندو، ۽ اهڙي معاشري ۾ هڏوڪي انسانن جي ڪابه ڪمي ڪانه رهندي. الله پاڪ جي ولين، ڪاملن، بزرگن سڀ کان پهريائين پنهنجي نفس ۽ اندر جو محاسبو ڪيو ۽ ”مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ وَ رَحِيْقَ شَيْءٍ“ ۾ عرفان حاصل ڪري ورتائون.

ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته هڪ دفعو حضرت جن ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن ڪنهن شخص کي ڪو بي ايمان سڏي ته ان کي ويچار ڪرڻ گهرجي ۽ دل ۾ خيال ڪري ڏسي ته ڇا مان مؤمن (ايمان وارو) آهيان؟ پوءِ جيڪڏهن مؤمن (ايمان وارو) آهي ته کيس رنج ٿيڻ نه گهرجي ڇو ته ان ماڻهوءَ جو کيس بي ايمان چوڻ اجايو آهي، ۽ ٻئي جي چوڻ سان بي ايمان نه ٿي سگهيو. بلڪ هو چوندر پاڻ گنهگار ٿيندو، جنهن جي جزا کيس ملندي ۽ جيڪڏهن ڪو شخص کيس ولي الله ڪري سڏي ته به دل ۾ ويچار ڪرڻ ضروري آهي پوءِ جيڪڏهن ولي الله ناهي ته کيس خوش ٿيڻ نه گهرجي (۱)

حضرت جن جي ان فرمان وحي ترجمان جو مقصد اهو هيو ته چوندر جي چوڻ کان پوءِ پنهنجي افعالن ۽ اعمالن کي انصاف جي تارازي ۾ تور ڏسجي، پوءِ جيڪڏهن منجهس برون عادتون آهن ته انهن کان توبه تائب ٿئي ۽ سچي دل سان پنهنجي پاڻهار آڏو آئنده جي لاءِ واعدو ڪري. پر جيڪڏهن سهڻيون عادتون اٿس ته الله تبارڪ و تعاليٰ جو لطف ۽ عنايت سمجهي، ان جو شڪريو بجا آڻي ۽ غرور، تڪبر کان بچڻ لاءِ خدا پاڪ جي توفيق طلب ڪري جيئن غرور ۽ تڪبر سببان نفس وڌائي ۽ نه پئجي وڃي ۽ کيس آخر اوڙاهه ۾ اچلائي ڦٽو ڪري ڇڏي ڇو ته نفس ۽ شيطان انسان جا ازلي دشمن آهن.

نيڪ باشي وبدت گويد خلق

به که بد باشي و نيڪت بينند

يعني (جيڪڏهن) تون ڀلو هجين ۽ ماڻهو توکي بچڙو سڏين ان کان ڀلو آهي جو تون بچڙو هجين ۽ ماڻهو توکي نيڪ سڏين.

حضرت جن هڪ دفعو نفس پرست انسان جو مثال ان ڪميني شخص وانگر بيان ڪندي ٻڌايو ته جيڪو شخص پنهنجي نفس جي سڌن جي پويان وڃي ٿو ته انهيءَ جو مثال اهڙو سمجهڻ گهرجي گویا هو ڪٿو آهي جيڪو ڍونڍ جي ٻوڙ تي ڊوڙندو پيو وڃي بلڪ ان ڪٿي کان بدتر آهي (۱)

گلا ڪندڙن کي سندن صلاح:

گلا ڪرڻ هڪ اهڙو ٻرو فعل آهي جو گلا ڪرڻ واري شخص لاءِ قرآن حڪيم ۾ فرمايل آهي ته جيڪو شخص گلا ڪري ٿو ڄڻ اهو ماڻهو پنهنجي مٿل ڀاءُ جو گوشت کائي ٿو. ان کان سواءِ گلا ڪندڙن شخصن جون نيڪيون مٽجي وڃن ٿيون ۽ برايون سندن نامه اعمال ۾ لکيون وينديون آهن.

الله پاڪ جي پيارن جي اها عادت رهي آهي جو گلا ڪرڻ ته پري رهي، ليڪن جيڪڏهن سندن آڏو ڪو شخص گلا ڪندو هيو ته ان کي وعظ ۽ نصيحت فرمائيندا هئا. گلا واري کي گناهه جون مصيبتون ۽ نقصان ٻڌائي کيس ان بچڙي عادت کان توبه تائب ٿيڻ جي تلقين فرمائيندا هئا.

حضرت پير سائين جن کي هڪ فقير عرض ڪيو ته قبلًا فلاڻو شخص ذڪر ڪندڙن جي گلا ۽ شڪايت پيو ڪري، پاڻ ان فقير کي ارشاد فرمايائون ته ”اها شڪايت ۽ گلا هن وقت ته تون ڪئي آهي. باقي گلا ڪندڙ شخص هت ته موجود ڪونهي“ (۲)

الله پاڪ جي پيارن صرف برين ڳالهين جي نشاندهي ڪرڻ کي ڪافي نه سمجهيو آهي بلڪه ان کان بچڻ لاءِ تدبيرون ۽ علاج تجويز فرمايا، ۽ روحاني بيمارين لاءِ اهڙي ته اڪسير نسخا ٻڌايا جو ان تي عمل ڪندي دين دنيا جون سعادتون ۽ ڀلايون حاصل ڪري سگهجن ٿيون.

خدا تعاليٰ جو به اهڙي فرمان آهي ته ماڻهن کي سهڻي نموني سان وعظ نصيحت ڪندا رهو ۽ کين هدايت واري رستي تي هلاڻ لاءِ بهتر طريقو ۽ سهڻو

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۳ ص ۹۱

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۱۹۳

رستو اختيار ڪيو.

احمد فقير ناهيون نقل بيان ڪيو آهي ته هڪ دفعو حضرت جن حجام کان سيرب پئي نهرائي ته اتي موجود هڪ شخص گلا جهڙي ڳالهه شروع ڪئي. پاڻ ان شخص کي فرمائون ته: ”ڪن اصل نه ٿجي پر اک به نه ٿيڻ گهرجي.“ (۱)

سندن ان فرمودي جو مطلب هي آهي ته گلا جهڙي ٻڌل ڳالهه ته هرگز نه ڪجي پر اکين ڏنل ڳالهه به نه ڪرڻ گهرجي، جيئن چوندا آهن ته ڪنن ٻڌي تي ويساه نه ڪجي ۽ اکين ڏني تي ويچار ڪجي.

حقيقت ۾ نصيحت ڀريون اهي ڳالهيون اسان کي تمام ننڍيون نظر اچن ٿيون، ليڪن حقيقي طرح انهن جي اهميت تمام گهڻي آهي. موجوده معاشرې ۾ برائين ۽ فساد جو واڌارو به انهيءَ سبب ڪري ٿيو آهي. الله پاڪ جي پيارن ٻانهن انهيءَ جي روڪ لاءِ سهڻي نموني سان اصلاح ۽ تربيت جو طريقو اختيار ڪيو.

رسالا قشيري ۾ آهي ته: ”الله تبارڪ وتعالٰي حضرت موسيٰ عليه السلام ڏانهن وحي فرمايو ته جنهن جي وفات گلا کان توبه ڪرڻ بعد ٿيندي ته سڀ کان آخر ۾ جنت ۾ ويندو ۽ جيڪو شخص گلا ڪندي مري ويو ته سڀ کان پهرئين دوزخ ۾ ويندو. رسالي ۾ وڌيڪ لکيل آهي ته ”قيامت جي ڏينهن جنهن وقت ٻانهي جا اعمال ناما سندس سامهون آندا ويندا ته منجهس ڪا به نيڪي نه ڏسندو ۽ سوال ڪندو ته منهنجون نمازون، روزا ۽ عبادتون ڪيڏانهن ويون؟ کيس جواب ملندو ته دنيا ۾ ماڻهن جون گلائون ڪندو هئين ان ڪري تنهنجا سڀ اعمال ڇڏ ٿي ويا (۲)

حضرت پير سائين جن پنهنجي جماعت ۽ عام مخلوق جي بهتري لاءِ اهڙا ته سهڻا ۽ نصيحت ڀريا نُڪتا ارشاد فرمائيندا هئا جو انهن جو ڪهڙو بيان ڪجي!

هڪ دفعو حضرت جن وعظ فرمائيندي ارشاد فرمايو ته ڪنهن به شخص جي گلا نه ڪجي، پر جيڪڏهن ڪو شخص هروڀرو نه مڙي ته پوءِ کيس پنهنجي پيءُ ماءُ جي گلا ڪرڻ گهرجي ته جيئن سندس عملن جو خزانو ٻين جي کاتي ۾ نه وڃي بلڪه ان جي پيءُ ماءُ جي حوالي ٿئي ته به چڱو. پاڻ وڌيڪ ارشاد فرمائون ته قيامت جي ڏينهن گلا ڪندڙ شخص جا نيڪ عمل ڪسي جنهن جي گلا ڪئي هوندا ٿين ان کي ڏياريا ويندا. (۳)

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۱ ص ۱۹۵

(۲) رسالا قشيري (مترجم اردو) ص ۳۴۰

(۳) ملفوظات (مترجم اردو جلد ۱- ص ۱۹۸)

مزاح ۽ خوش طبعي:

حضرت پير سائين جن توڙي جو ننڍپڻ کان اجائي مشغولين، لهو لعب جي ڳالهين ۾ وقت وڃائڻ کان پرهيز ڪندي هميشه نصيحت آموز نڪتن بيان ڪرڻ ۽ پنهنجو سمورو وقت ياد الاهي ۽ ذڪر فڪر ۾ مشغول رکڻ کي ترجيح ڏيندا هئا. ليڪن ان هوندي به موقعي ۽ مناسبت سان خوش طبعي ۽ مزاح به فرمائيندا هئا ڇو ته معاشري ۾ خوش مزاجي ۽ مزاح کي شامل ڪرڻ ۾ ڪا به شرعي ممانعت نه آهي، ليڪن راهه اعتدال کي هٿان ڇڏڻ به هرگز جائز نه آهي.

حضرت رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ صحابه ڪرام رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين پڻ حد اندر مزاح ڪندا هئا. هڪ دفعو سندن خدمت مبارڪ ۾ هڪ شخص حاضر ٿيو ۽ کين عرض ڪيائين ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم مون کي اٺ تي ويهاريو. (يعني اٺ سواريءَ واسطي عنايت فرمايو) پاڻ سڳورن ان شخص کي فرمايو ته توکي ڏاڇي جي ٻچڙي تي سوار ڪندس. تڏهن ان شخص عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم مون ته اٺ جي سواريءَ لاءِ عرض ڪيو آهي ۽ توهان مون کي ڏاڇيءَ جي ٻچي (گوري) تي سوار ڪرڻ لاءِ فرمايو ٿا. پاڻ ڪريم جن ارشاد فرمايو ته ڇا اٺ ڏاڇيءَ جو ٻچو نه هوندو آهي؟ سندن اهو فرمان مبارڪ مزاح جو هڪ نمونو هو.

ساڳئي ريت حضرت انس رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ اسان جي ڳالهه ٻولهه دوران منهنجي ننڍي ڀاءُ ابا عمير سان خوش طبعي ۽ مزاح ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”يَا أَبَا عُمَيْرٍ مَا فَعَلَ النَّعِيرُ؟“ جنهن جو مطلب هي آهي ته اي ابو عمير! ننڍڙي جهر ڪي، ڇا ڪيو آهي؟

ان ڪري صحابه ڪرام ۽ اولياءِ عظام بطور سنت ۽ خوش اخلاقي ۽ نرم مزاجي ڪري ڪنهن وقت مزاح به ڪندا هئا ته جيئن طبيعتن تان بار هلڪو ٿئي! حضرت پير سائين جن به نجي محفلن ۾ ڪڏهن ڪڏهن دوستن مريدن ۽ فقيرن سان خوش طبعي ڪرڻ فرمائيندا هئا. ماڻهن سان سندن نرم مزاجي ۽ خوش طبعي ۽ بي تڪلفيءَ جو اهو بهترين نمونو هو ۽ خدا پاڪ کين سهڻن اخلاق سان سينگارڻو هو.

حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي، ته خوش اخلاقي سان پيش اچڻ به صدقو آهي. سندن ٻيو فرمان آهي ته مان مزاح ڪندو آهيان ليڪن سچي ڳالهه چوندو آهيان. حضرت پير سائين جن فرمائيندا هئا ته اسان ڪوڙ سان هرگز خوش طبعي نه

ڪندا آهيون. (۱)

سندن خليفن ميان اميد علي کان ملفوظ آهي ته: ”هڪ دفعي پاڻ لاڙ جي سفر دوران ٽنڊي بهادر نظاماڻيءَ ۾ وضو پئي فرمايائون ته ان دوران ستار ڏٺو نالي هڪ ڪوئي وٽن حاضر ٿيو ۽ کين عرض ڪيائين ته حضرت! ماڻهو چون ٿا ته ڪوري دوزخ ۾ ويندا، اهو چوڻ ڪيئن آهي؟ پاڻ وضو فرمائڻ ۾ مشغول رهيا ۽ کيس ڪو به جواب نه ڏنائون (جو وضو ڪرڻ وقت نه ڳالهائڻ مسنون طريقو آهي) اهڙي طرح ان ڪوريءَ ٻيو دفعو پڇيو، تڏهن به پاڻ ان کي جواب ڪونه ڏنائون، وري ٽيون دفعو پڇيائين، ته پاڻ وضو ڪري وائدا ٿيا ۽ جواب ڏنائونس ته اهڙي تڪڙ سان شڪ نه آهي ته دوزخ ۾ ويندا. (۲)

فکر فردا:

جيتوڻيڪ هر انسان کي اهو چڱيءَ طرح معلوم آهي ته دنياوي زندگي فاني آهي، ۽ هتي ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ خداپاڪ جي حڪم موجب موت اچڻو آهي، ۽ اسان جي اکين آڏو روز مره جي زندگيءَ ۾ اهڙا سوين واقعا ٿيندا رهن ٿا. ليڪن پوءِ به نفس ۽ شيطان جي چار ۾ اهڙا ته ڦاٿل آهيون جو آخرت جي موڙي ٺاهڻ بجاءِ پنهنجا بار ڳرا ڪندا رهون ٿا. چڱن عملن عيوض برا ڪم روز جو معمول بڻجي ويا آهن ۽ بچڙائيءَ تي اصرار ايترو ته وڌي ويو آهي جو ڪڏهن به پنهنجي عادت کي تبديل ڪرڻ ۽ اسلامي شعائر ۽ احڪام تي عمل ڪرڻ بدران شعائر اسلام ۽ احڪام الاهي کي پنهنجي تابع بنائڻ لاءِ شيطاني تدبيرون ۽ حيلاهلائڻ، اسان جو شيو بڻجي ويو آهي. تڏهن اهڙين حالتن ۾ خدا پاڪ جي پيارن پانهن ۽ بندين عام انسانن جي تربيت واسطي، آخرت جي فڪر لاءِ اهڙو ته معيار قائم ڪيو جو ٿوري عرصي ۾ ان جو ڦل تمام گهڻو ۽ سهڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

حضرت پير سائين قدس سره جن وعظ نصيحت جي محفلن کانسواءِ نجی محفلن ۽ مخصوص ڪچهري ۾ پنهنجن مريدن، معتقدن ۽ صحبتين کي اهائي ترغيب ۽ حرص ڏياريندا هئا ته هي دنياوي زندگي عارضي ۽ فاني آهي. پوءِ ان جي لاءِ ڪيتري نه جدوجهد ٿي ڪرڻي پوي ۽ ڇا ڇا نه ٿا ڪريون. ليڪن آخري ۽ دائمي زندگي جي لاءِ اسان ڇا ٿا ڪيون ۽ ڪهڙي طرح تياري ڪئي اٿئون؟

(۱) ملفوظات (مترجم) جلد ۵ ص ۲۲۷

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي سنڌي جلد ۱ ص ۲۶

حضرت جن موقعي ۽ مناسبت سان دنياوي مثالن ۽ واقعن سان اهڙي ته دلنشين انداز سان تربيت ۽ اصلاح فرمائيندا هئا جو ڪهڙو به سخت دل ۽ ڪنور چو نه هجي ليڪن هڪ دفعو سندن صحبت ملڻ ڪري نرم دل بنجي پوندو هيو. پاڻ فرمائيندا هئا ته هي دنيا اونداهي غار جي مثال آهي. پوءِ جيڪو هتي جيتري قدر صالح عمل ڪندو، اوتري قدر آخرت ۾ ان جو عيوض ملندو. جيڪو ڪجهه ڪو نه ڪندو تنهن کي ڪو فائدو ۽ اجر ڪونه ملندس ۽ ارمان ۽ افسوس نصيب ٿيندس. (۱)

حضرت جن جي پوري ڄمار جو ڪو به اهڙو لمحو نه هو جنهن ۾ ڪانئن خوف خدا ۽ آخرت جو فڪر وسريل معلوم ٿئي، بلڪ روزانو نئين پڙهيل سبق جيان فڪر فردا (آخرت جو فڪر) ۽ خوف خدا ۾ گذاريندا هئا. پاڻ هڪڙي ڏينهن واعظ ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”اي دوستو! خيال ڪرڻ گهرجي ته جڏهن ڪو هڪڙو ماڻهو هن دنيا بي بقا مان لڏي هلي ٿو ته ٻيا سندس دوست ۽ عزيز باوجوديڪ پاڻ ۾ آهن به گهڻا، ۽ دنيا جي ڪشادين جاين ۾ رهن پيا، ته به ان هڪڙي چڻي جي جدائي ۽ درد ۾ ڪيترو ڏک ۽ ارمان ڪن ٿا ۽ روئن پئن ٿا. پر هو ويچارو جو هيڪلو پنهنجي يارن مٿن مائتن کان چڻي جدائيءَ جي داغ ۾ سڙي پڇي هڪ اونداهي ۽ سوڙهي کڏ ۾ ٿو نڪاڻو ڪري ۽ بنا ثمر جي ان ڏني سفر تي پنڌ ٿو ڪري، ان جو ڪهڙو نه پریشان حال هوندو، پوءِ ڪي ته انهيءَ هيڪلائيءَ جي وقت لاءِ هتان ڪا سبت ڪري هلجي. (۲)

پيت پري ڪاڻن کان منع

ڪاڻن پيئڻ جو تعلق انساني غذا سان آهي، هونئن به سائنسي ۽ طبعي طرح پيت پري ڪاڻن ۾ ڪيتريون ئي خرابيون آهن. ان کان سواءِ جيڪو شخص پيت پري ڪائيندو ته ان کي پيت بکين انسانن جو ڪهڙو قدر ٿيندو؟ ۽ اهڙو انسان ظاهري طرح ڪيترين بيمارين ۾ به مبتلا ٿي ويندو آهي.

معاشرتي طور تي ڏٺو وڃي ته جيڪي شخص هميشه پيت پوڄا پويان هوندا آهن، انهن ۾ اخلاقي قدر تمام گهٽجي ختم ٿي وڃن ٿا. اهڙن انسانن جو مقصد حيات صرف ڪاڻن پيئڻ هوندو آهي ۽ هو ڪنهن به قسم جي روحاني ترقي ۽ واڌارو ڪو نه ڪري سگهندا آهن. ان جي برخلاف ڏٺو وڃي ته دين اسلام ۽ نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي تعليم ۽ اولياءِ الله تعاليٰ جي سيرت

(۱) ملفوظات مترجم جلد اول ص ۱۲۸

(۲) ملفوظات شريف مترجم - جلد اول ص ۱۴۶

۾ اهڙا لکين واقعا موجود آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته انهن نيڪ سيرت انسانن شڪر سيريءَ ۽ پيٽ پروري کان پاڻ کي آجو ڪري هميشه پاڻ نه کائڻ، پين کي ڪارائڻ، ۽ ايشار قرباني جا اهڙا ته مثال قائم ڪيا جو عتل دنگ رهجي وڃي.

حضرت جن هڪ دفعو واعظ ڪندي ارشاد فرمايو ته: ”انسان جي بدن ۾ جيستائين پيٽ بکيو رهندو ته تيستائين ٻيا سڀئي عضوا ڍاول هوندا، پر جي هڪڙو پيٽ ڍاول ٿيو ته ٻيا سڀ عضوا بکيا رهندا، پوءِ فرمايائون ته حضرت رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي زماني کان بعد پهرئين بدعت جيڪا پيدا ٿي، سا اها پيٽ پري کائڻ جي بدعت هئي. (۱)

پاڻ ان دوران هي حديث مبارڪ به ارشاد فرمايائون، جنهن جو مطلب هي آهي ته: ”ڪافر ستن آندڻ ۾ کائي ٿو ۽ مؤمن هڪ آندڻ ۾ کائي ٿو.“

تجربي مان اهو به معلوم ٿيو آهي ته پيٽ پري کائيندڙ انسان جو معدو جلد خراب ٿي، نظام هضم کي بگاڙي ڇڏي ٿو، جنهن مان ڪيترين بيمارين جو انديشو رهي ٿو، اهڙو انسان سست، ڪاهل، زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ ٻين کان پوئتي رهجي وڃي ٿو.

ملفوظات شريف ۾ بيان اچي ٿو ته سندن صاحبزادن جي شادين ۾ ڪيترا ڏينهن مهمانن جي اچڻ جو سلسلو جاري رهيو، ۽ مڪلف طعام تيار ٿيندا رهيا، ليڪن حضرت جن ٽي ڏينهن ماني نه کاڌي. صاحبزادن ۽ ٻين ڪم وارن سمجهيو ته حاويليءَ ۾ ماني استعمال فرمائي هوندا آهن، ۽ حاويليءَ جي ماڻهن خيال ڪيو ته ٻاهر ماني کاڌي هوندا آهن. اهڙي طرح ڪنهن به ماني ڪارائڻ جي ڪوشش نه ڪئي، نه ڪو حضرت جن خود بخود ڪنهن کان ماني گهري. ٽئين ڏينهن کان پوءِ جڏهن ماڻهن کي خبر پئي تڏهن طعام آڻي اڳيان حاضر ڪيائون، ان کان پوءِ پاڻ طعام کائڻ فرمايائون (۲)

حضرت جن اهڙي طرح ٽي ڏينهن بکيا رهيا، ليڪن ان دوران ڪنهن سان اهڙي ڳالهه نه فرمايائون، جنهن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ڪو پاڻ مسلسل پڪارا آهن، بلڪ صبر ۽ شڪر سان ماڻ ۾ رهيا. حضرت جن جي ان خوبيءَ ۽ صفت سندن خليفن ۾ به اهڙو ته اثر ڏيکاريو جو خليفي الهرڪئي لاءِ مشهور آهي ته هو بزرگ ڪيترا ڏهاڙا سواءِ کائڻ پيئڻ جي گذاري ڇڏيندو هيو، ۽ کيس کائڻ پيئڻ جي ضرورت ئي پيش ڪا نه ايندي هئي. حقيقت ۾ مرشد جو به ڪمال اهو ئي آهي جو جيڪي خويون منجهس موجود هجن ۽ جن منزلن تي پاڻ فائز هجي ڪم از ڪم اهي سڀ خويون پنهنجي مريدن ۾

(۱) ملفوظات (مترجم) جلد ۳- ص ۱۰۰

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۴- ص ۱۰۴

پيدا ڪري ۽ انهن سڀني منزلن جو سير ڪين ڪرائي. اهو ئي سبب آهي جو حضرت جن جي مڙني خليفن جي سوانح حيات تي هڪ نظر وجهڻ سان چڱيءَ ريت معلوم ٿو ٿئي ته سندن سڀئي خليفن حضرت جن جي فيض جو اتر مظهر هئا.

سماج جي شغل مشغوليون

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله تعاليٰ عليه جن جي پوري زندگي احڪام الاهي جي تابعداري ۽ مخلوق خداوندي جي ڀلائي ۾ صرف ٿي. سندن زندگي جي شيديو، شغل، مشغولين ۽ روزمره جي معمولات تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته، حضرت جن جي زندگي جو اڪثر حصو خدائي امر و نواهي جي پورائي ڪرڻ سان گڏوگڏ مخلوق جي ڀلائي ۽ سماجي ڪمن ڪارين ۾ صرف ٿيندو رهيو. ڪنهن کي سفارشي خط ڏيڻ، ڪنهن سان حاڪمن ڏانهن گڏجي وڃڻ، سائين ۽ مجبور انسانن جي عرضن اڳهاڻڻ، مسڪينن ۽ ضرورتمندن جي مالي مدد ڪرڻ ۽ جهيڙن جهيڳڙن جي نبيري ۾ پڻ مشغول رهندا هئا. (۱)

حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ ڪافي هنڌن تي اهڙيون ثابتيون موجود آهن، جن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ ڪيترا دفعا مسڪينن، لاچارن مٿان سرڪاري رهيل قرض معاف ڪرائڻ خاطر حاڪمن وٽ سفر مسافري ڪري پهتا، پوءِ آخر انهن جي جان آزاد ڪرائي واپس وريا هوندا. اهڙي طرح خوني معاملن ۽ جهيڳڙن جي فيصلن ڪرڻ جو ته ڪين اهڙو ڏانءُ هوندو هيو جو منتن ۾ معاملي کي رفع دفع ڪري ڌرين کي ڪير ڪند ڪري ڇڏيندا هئا.

سندن ملفوظات جي جلد پنجين، باب تيرهين، جي پهرئين فصل ۾ مذڪور آهي ته هڪ دفعو مظفر خان ملتان جو حاڪم درياھ جي رستي عربستان کان واپس اچي رهيو هو، تڏهن سرڪاري ماڻهن درگاه شريف جي هنڌن تي سامان پهچائڻ جو آرڊر ڪيو، پوءِ اهي هندو ماڻهو سڀئي گڏجي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ کين عرض ڪيائون ته اسان کي هن بيگار کان ڇڏايو وڃي. ان وقت پاڻ انهن هنڌن کي صلاح ڏنائون ته توهان هڪ هڪ ٿي لڪي هليا وڃو. اهڙي طرح انهن ائين ڪيو ۽ حاڪمن جي بيگار کان بچي ويا.

مذڪوره واقعي کان سواءِ ٻيا ڪافي واقعا ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته خدا پاڪ کين جهڙي طرح باطني فيض سان مبالمال فرمايو هيو، ساڳئي ريت دنياوي معاملات کي نيرڻ ۾ فهم و فراست سان

گڏوگڏ مخلوق جي ڀلائي جو جذبو ڪمال درجي جو منجهن موجزن هيو، صرف ايترو نه، بلڪ پنهنجي هڙان وڙان به ڏيئي نفع رسائيءَ جي عظيم منصب کي نڀائيندا رهيا.

پاڻ هڪ دفعو پنهنجي مريدن کي نصيحت ڪندي فرمايائون ته الله جي وارين کي ڪير جا ڀريل به ٻيا عطا ٿيل هوندا آهن، هڪ ٻيو معنوي فيض سان ڀريل هوندو آهي، ته ٻيو ٻيو ظاهري نفعن سان ٽٽار هوندو آهي، پوءِ جيڪو ماڻهو دنياوي نفعي حاصل ڪرڻ لاءِ وٽن ايندو آهي ته ان کي ظاهري نفعي واري حصي مان وٺڻ ملي ٿي ۽ جيڪو معنوي فيض حاصل ڪرڻ جي ارادي سان وٽن ايندو اٿن ته ان کي معنوي ٻي مان حقيقت ۽ معرفت جو ڪير پياريندا آهن. (۱)

ڪين انساني ڀلائي ۽ نفع رسائي جو شوق ايترو ته هوندو هيو جو، جهڙو به سوالي وٽن ايندو هيو ته ان کي ان جي مطلب ۽ مراد موجب سوال پوري ڪرڻ کان سواءِ ڪڏهن به خالي نه موٽائيندا هئا، بلڪ پنهنجو پاڻ کي تڪليف ڏيئي نفع رسائي جو عمل سرانجام ڏيندا هئا.

سندن زندگي جي آخري سفر دوران جڏهن تمام گهڻو بيمار هئا، ۽ ڪين گهوڙي سواري به ڏکي لڳي ٿي، تڏهن فقيرن عرض ڪيو ته قبلًا ڪٽوليءَ تي سفر ڪريو، جو شهر وارن به ڪجهه ماڻهو ڏنا آهن ۽ ڪٽ ڪٽندڙ حاضر آهن، تڏهن پاڻ فرمايائون ته مان ڪنهن کي تڪليف هيٺ آڻڻ نه ٿو گهران. فقيرن وري عرض ڪيو ته قبلًا اسان پاڻ ۾ فقير گهڻا آهيون، پاڻ دوبارو فرمايائون ته اسان فقير انهيءَ لاءِ نه ڪنيا آهن جو مٿن سوار ٿيون. آخر گهڻي تڪليف جي باوجود گهوڙي تي سوار ٿيا. (۲)

هڪ دفعو درگاهه تي سومهڙي جي نماز کان پوءِ اوندا هي رات ۾ حاويليءَ کان مسجد شريف طرف پي آيا. جڏهن ڪوه وٽ پهتا، ته ڏٺائون ته هڪ عورت پاڻي ڀرڻ جي انتظار ۾ دلا رکيو بيٺي هئي، ان عورت کين ڪونه سڃاتو ۽ حضرت جن کي سڏي چيائين ته اي فقير! جي چرخي ڦيرائين ته آئون دلا ڀري وڃان. پاڻ چرخي ڦيرايائون، مٿان ٻي عورت آئي، ان کي به پاڻي ڪڍي ڏيڻ لاءِ ارادو ڪيائون ته مٿان هڪ فقير آيو، جنهن کين سڃاڻي کائڻ چرخي ورتي. (۳)

انهن سڀني شغل مشغولين مان ظاهر آهي ته کين خلق خداوندي جي روحاني توڙي مادي خدمت ڪرڻ جو جذبو ڪمال درجي تي پهتل هو، ۽ ان کي نڀائيندي

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۵ ص ۳۱۹

(۲) ملفوظات مترجم جلد ۶ ص ۷۱

(۳) ملفوظات مترجم جلد ۵ ص ۳۷۵

خوشي محسوس ڪندا هئا.

سندن ملفوظات شريف ۾ نقل آهي ته: ڏاتو فقير گهانگهري حضرت جن جي حضور ۾ عرض ڪيو ته حضرت! منهنجي عزيزن جون مينهون، جيڪي درياھ جي هن طرف رهن ٿيا، حاڪم ظلم ۽ ناحق سان اهي ڪسي ويا آهن، انهن جي موٽائڻ لاءِ مون وارا عزيز خدمت ۾ فرياد ڪن ٿا، انهن جو تدارڪ فرمايو. حضرت جن جواب ۾ ارشاد فرمايو ته انشاء الله سفارشي خط حاڪمن ڏانهن لکي ڏينداسون ۽ اهي واپس موٽائي ڏيندا (۱)

ساڳي ريت ملفوظات جي متعدد مقامات تي اهڙيون شاهديون موجود آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ عام ماڻهن جي ڀلائي لاءِ وسئون ڪو نه گهٽائيندا هئا. مثال طور: ملفوظات شريف جلد ۵ ص ۱۶۹ تي مذڪور آهي ته پاڻ سوالين جي درخواست تي خليفي الهرکئي کي واليان خيرپور ڏانهن سفارشي بنائي موڪليائون، ۽ خليفي صاحب انهن جون درخواستون منظور ڪرائڻ بعد واپس وريو.

بي هند غلام محمد انڙ مٿان سرڪاري ٽيڪس جي ڇڏائڻ بابت لکيل آهي ته پاڻ پنهنجي سر حيدرآباد جي حاڪم مير غلام علي خان ڏانهن به ويا، ۽ آخر ان جو قرض معاف ڪرائي بعد ۾ واپس وريا.

سندن زندگي جو آخري احوال ۽ وصال:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ۶۳ سالن جي ڄمار جو عرصو، مخلوق خداوندي کي هدايت تي هلائيندي صرف ڪيو. ان دوران پاڻ لکين ڀليل انسانن کي هدايت جو رستو ڏسي طريقت ۽ طلب جي تلقين فرمايائون. سندن فيض مان هزارين انسان، حصو حاصل ڪري هدايت يافته بنجي، پير طريقت ٿي ويا. پنهنجي تصرف سان پٽڪيلن کي رهبر بنائي ڇڏيائون.

خليفي بخش علي ٽالپر لاءِ مشهور آهي ته هو پنهنجي وقت ۾ تمام ناميارو چور ۽ رهزن هوندو هيو. هڪ دفعو حضرت جن ڊگهڙي جي آس پاس سفر تي آيل هئا. خليفي بخش علي رات جو پنهنجي سائين سان هام هنڌي ته اڃ رات ان پير (روضي ڌڻي) جو گهوڙو، جيڪو تمام ڀلو آهي، چوري ڪندس. آخر آڏي رات کان پوءِ بخش علي فقير حضرت جن جو گهوڙو چوڙي، مٿس چڙهي روانو ٿيو، ۽ سڄي رات گهوڙي کي ڊوڙائيندو رهيو. ليڪن صبح جو کيس معلوم ٿيو ته ساڳي ئي هند تي بيٺو آهي،

جتان رات گهوڙو چوڙيو هئائين. تڏهن گهوڙي جي واڳ مان هٿ ڪڍي، سڌو حضرت جن جي خدمت ۾ پهتو ۽ تلقين حاصل ڪري طريقت ۾ داخل ٿيو. جنهن بعد کيس اهو مرتبو حاصل ٿيو جو حضرت جن جي مقرب خليفن مان ليکجڻ لڳو.

چون ٿا ته خليفو صاحب ان کان پوءِ هميشه پاڻ سان اهو رسو گڏ رکندو هيو، ۽ ماڻهن کي ٻڌائيندو هو ته پهريائين منهنجو هي حال هيو جو مان چوريون ڪندو هيس هينئر هي سڀ مهرباني حضرت جن جي اثر ۽ فيض سببان حاصل ٿي آهي (۱) ايستائين جو عبادت، رياضت ۽ نماز دوران به اهو رسو سامهون رکندو هيو ته جيئن نفس غرور ۽ تڪبر ۾ نه پئجي وڃي.

سيد موليدني شاه کان منقول آهي ته هڪ دفعو حضرت جن ديهه ڪنگريءَ ۾ لٿل هئا، ان دوران هڪ موالي شخص سندن زيارت لاءِ حاضر ٿيو. فقيرن کيس عرض ڪيو ته ادا سڄي عمر غفلت ۾ گذاري اٿئي ۽ ڪو فائدو به ڪونه پهتئي. هاڻي جيڪڏهن حضرت جن کان ذڪر جي تلقين حاصل ڪرين ته ڪهڙو نه پلو ٿئي. تڏهن ان موالي حضرت جن کان ذڪر جي تلقين وٺي طريقت ۾ داخل ٿيو، ۽ اٺن ڏينهن کان پوءِ ان مواليءَ جي پاڙي وارن سندس وفات جي خبر ٻڌائي، ۽ پڇاها به شاهدي ڏنائون ته ان جي سڪرات ۾ به زبان ذڪر ۾ مشغول هئي، ۽ اهو به ٻڌايائون ته وفات کان پوءِ سندس دل اهڙي طرح هئي.

هرگز نميرد آنکه دلش زنده شد بعشق

سندن ئي ملفوظات شريف ۾ منقول آهي، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ به بيان ٿي چڪو آهي ته وصال واري وقت ۾ هڪ شخص مسجد شريف ۾ اچي ظاهر ڪيو ته مولا جي طلب ۾ مريد ٿيڻ لاءِ آيو آهيان. خادمن ان جي عرض کي حضرت جن جي حضور ۾ بيان ڪيو. حضرت جن ان کي پنهنجي آرام واري جاءِ تي گهرائي تلقين فرمائي ۽ ان وقت الله تعاليٰ جو شڪر بجا آڻيندي فرمايائون ته الحمد لله جيڪو ڪم هن فقير تي رکيو هوئون، وصال جي وقت ۾ به ان ڪم سان مشغول رکيائون (۲)

اهڙي طرح اهو هدايت ۽ عرفان جو چمڪندڙ سج سالڪن جو رهنما بيمار دلين جو دارون ۽ دوا، شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جو موجزن درياهه، هن بي بقا جهان مان ۶۳ سالن جي ڄمار ۾ پهرئين شعبان بروز جمع سن ۱۲۳۴ هجري دوران پنهنجي حقيقي مالڪ سان وڃي مليو- انا لله وانا اليه راجعون- کين پراڻي درگاهه

(۱) صدري روايت مولوي محمد عمر شيخ صاحب

(۲) ملفوظات سنڌي جلد ۵ ص ۳۱۹

شريف ڳوٺ رحيم ڌڻي ڪلهوڙي ۾ دفنايو ويو، جتان سندن پرتي سيد علي گوهر شاه عرف بنگلي ڌڻي، درياھ چڙهڻ جي خوف سببان سن ۱۲۵۰ھ ۾ موجوده درگاه شريف تي ڪڍائي دفن ڪيو.

سندن وفات حسرت آيات تي ڪيترن ئي مريدن ۽ معتقدن هنجون هاريون. ڪيترائي ٻي هوش ٿي فاتر العقل بنجي ويا.

حضرت جن جي لاڏاڻي وقت جيڪا عوام جي حالت هئي، تنهن کي خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه ملفوظات شريف جي مقدمي ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي: جڏهن اهو حقيقي آفتاب عالمتاب ”كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ إِلَيَّ أَصْلُهُ“ جي قانون ۽ سنت نبوي علي صاحبها الصلوات والتسليمات جي بجا آوري موجب ”إِلَّا أَنْ أُولِيَاءَ اللَّهِ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْتَقِلُونَ مِنْ دَارٍ إِلَى دَارٍ“ جي ڪڪرن ۾ پردو فرمائي ”أَوَدْنِي“ جي بحر بي ڪنار ۾ ٽپي هڻي، هن جهان جي روشنائيءَ کي فراق جي اونداهيءَ سان مبدل فرمايائون. تڏهن جماعت ۽ طالبن جي شيرازہ جو مجموعو ورق ورق، ۽ عاشقن جي جمعيت وارو گلدستو پڻ پڻ ٿي اڏامي ويو.

از فلڪ برخواست آه! واز ملک فرياد خواست

کز جهان روپوش گشته آن شفيع ذات پاک

يعني مرشدن ڪريم، بيڪسن جي پرجهلن، ضعيفن، يتيمن جي ياورن جي جدائيءَ ۾ آسمان کان آه زاري ۽ ملائڪن کان فرياد، بيقاراي پيدا ٿي وئي.

ويو سچ وڻن تان راسيون ڏيئي رنگ

جنهن سان منهنجو سنگ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو

توڻيڪ هن وچوڙي جي واءِ، سڄي ملڪ کي نهوڙي وڌو هو، پر خاص طرح هن فقير دلگير جي دل محبت منزل، جا محبوب جي ڳڻن ڳڏل، ۽ حاضريءَ جي دائمي فرحت تي هريل ۽ سدائين نظاري محبوب پياري جي مٺاڻ جي چاشنيءَ سان لذت پريل هئي، ۽ جدائيءَ جي زهر جي ڪوڙاڻ کان نا آشنا ۽ فراق جي شهباز کان بي پرواهه گذاريو هئائين، تنهن کي جڏهن اوچتو ”جدائي“ جي طوفان، اجڙيل قلب جي قمريءَ کي، درد، الم جي باز پڇاڙي وڌو تڏهن حيران، سرگردان، چشم گريان، باحال زاري ۽ دل پریشان پڪارڻ لڳي ته

کجا شد سرو من يا رب! که درستان نمي بينم

شدم مشتاق، چون بلبل، گل و ريحان نمي بينم

خليفو ميان لقمان نقل ٿو ڪري ته، حضرت جن وصال واري بيماريءَ ۾ صاحبزادن ۽ خليفن کي وصيت ڪندي فرمايو ته:

”حاضر ۽ غائبن کي خبر هجي ته اسان جو طريقو محمدي عليه السلام طريقو آهي، جيڪو جهالت ۽ بدعت کان پاڪ آهي. جيڪڏهن هن سلسلي ۾ ڪو بدعتي ٿي پوي ته انهيءَ کي جماعت مان خارج رکجو، ۽ ساڻس ڪو لاڳاپو نه رکجو، انهيءَ هدايت تي عمل ڪجو ۽ استقامت رکجو. (۱)

خلفي صاحب حضرت جن جي وصال جي تاريخ هن طرح بيان ڪئي آهي:

سال وصلش پرسیدم زجان
ساعتي در فکر ماند بعد ازان
گفت تاريخ آن شافع بمن
نورهادي، مهدي آخر زمن
۱۲۳۴ھ

باب ٻيو

فصل پهريون

سندن مشهور خلیفا ۽ انهن جون خانقاهون

خلیفو حضرت سید محمد حسن شاھ جیلانی سوئي وارو

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي خلفاء گرام جو تعداد لڳ ڀڳ تيرهن سؤ ٻڌايو وڃي ٿو. جيڪي سڀ سندن فيض ۽ عرفان مان وٺڻ حاصل ڪري دنيا جي تختي تي روشن تارن وانگر چمڪندا رهيا. تاريخ اسلام اهڙن برگزيده انسانن جي ذڪر خير سان ٽٽار ٿيل آهي. خصوصاً سنڌ به اهڙن پاڪباز ۽ نيڪ سيرت انسانن جي فيض و برڪات حاصل ڪرڻ کان محروم نه رهي، بلڪ منجهس وقت بوقت اهڙا ته گوهر پيدا ٿيندا رهيا جن جي هڪ نظر ڪيميا اثر، وسيلي عام انسانن جون زندگيون تبديل ٿي ويون. انهن بزرگن مان ڪي ته هتان جا هئا، ڪي ٻاهر جا هئا. ليڪن پوءِ به پنهنجو مسڪن هتي بنائون. حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي وڏن خليفن مان حضرت سيد محمد حسن شاهه جيلاني سوئي شريف واري جو نالو پڻ ان ڏس ۾ سرفهرست آهي. سيد مغفور القادري جي بيان موجب حضرت پير سيد محمد حسن شاهه جيلاني اصل ۾ ڳوٺ شيرڳڙهه، ضلع ساھيوال، ملڪ پنجاب جو رهواسي هو. سندس دل ۾ عشق الھي موجزن ٿيو ۽ هڪ ڏينهن خدا جي طلب ۾ گهران سفر اختيار ڪيائين ۽ ڪنهن مرد ڪامل، صاحب دل جي تلاش ۾ سير و سياحت ڪندي پرچوندي کان اتر رستي جي ڪناري مولوي آفتاب احمد صاحب سان اچي سلامي ٿيو، جيڪو بزرگ ديني تعليم جي شغل کي جاري رکندي، هڪ مدرسو قائم ڪري ويٺو هيو. حضرت سيد جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن رات جو وٽس مهمان ٿيو. ماني وغيره کائڻ کان پوءِ حال احوال دوران سيد صاحب، مذڪور مولوي صاحب کي پنهنجي مدعي بيان ڪندي ٻڌايو ته ههڙي طرح خدا جي طلب ۾ گهران نڪتو آهيان، ليڪن اڃان تائين ته ڪنهن ڪامل مرد جي ور نه چڙهيو آهيان، ۽ ان باري ۾ مون کي صلاح به ڏي ته ڪنهن جي هٿ تي بيعت ڪري دلي مراد ماڻيان؟ تڏهن ان مولوي صاحب سيد جيلاني صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن

کي نيڪ صلاح ڏيندي ٻڌايو ته جيڪڏهن توهان مون کان ان باري ۾ راءِ پڇو ٿا ته پوءِ منهنجي اوهان کي گذارش آهي ته انهيءَ نيڪ مرد ۽ ڪامل ولي الله جي هٿ تي راهه طلب ۾ تلقين حاصل ڪريو. جنهن جو فيض عام هر ننڍي خواهه وڏي تي عام جام اثر انداز ٿي ڪري، ماڻهن کي گمراهي ۽ اونڌاهيءَ جي آڙاهه مان ڪڍي هدايت جي رستي تي هلائي رهيو آهي، ۽ اوهان جلد از جلد ان ڪامل مرد جي صحبت اختيار ڪري فيض حاصل ڪريو. ان مذڪور مولوي صاحب، سيد صاحب جن کي وڌيڪ بيان ڪندي ٻڌايو ته ان نيڪ سيرت ڪامل مرد جي هڪ نظر، هزارين انسانن کي ان منزل تي پهچائي ڇڏيو آهي، جتي پهچڻ لاءِ ڪيئي سال درڪار هوندا آهن.

اهڙيءَ طرح مولوي صاحب، حضرت سيد محمد حسن شاهه صاحب جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو نام نامي اسم گرامي ٻڌائيندي مشورو ڏنو ته اوهان سنڌ جي ان نيڪ، پلاري بزرگ سيد سڳوري جي هٿ تي بيعت ڪري ڏلي ۽ روحاني مطلب حاصل ڪريو.

مولوي صاحب واري مشوري ۽ صلاح، سيد صاحب جن جي دل تي اهڙو ته اثر ڪيو جو سيد صاحب جن جي دل گهاٽل ٿي وئي، ۽ اتان سڌو حرمين شريفين جي زيارت لاءِ رخ رکيائين، جتي پهچڻ کان بعد روضي پاڪ تان اشارو مليس ته تنهنجو فيض سيد محمد راشد جي حصي ۾ آهي ۽ هتان کان واپس ٿي پير جي ڳوٺ مان پنهنجي مراد وڃي حاصل ڪر. اهڙيءَ طرح جڏهن سيد صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي روضي پاڪ تان پڻ اهڙو نياءُ مليو ته، حرمين شريفين کان سڌو پير جوڳوٺ پهتو ۽ حضرت جن جي هٿ تي بيعت ڪري تلقين و ارشاد حاصل ڪيائين (۱)

حضرت پير سيد محمد حسن شاهه جيلاني مسلسل ڇهه مهينا درگاهه شريف پير جوڳوٺ رهي، فيض ۽ عرفان حاصل ڪندو رهيو. خدا پاڪ منجهس ايڏي ته مٿيا موجزن فرمائي هئي جو ان مختصر ميعاد ۾ فيض حاصل ڪري پنهنجو مٿ ڀاڻ بنجي ويو. جنهن بعد مائي سوائي حضرت پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن کي عرض ڪيو ته قبلًا! سيد محمد حسن شاهه کي حڪم فرمايو ته اسان جي ڳوٺ ۽ ان جي آسپاس وارن علائقن کي الله پاڪ جي ذڪر فڪر سان هلي روشن ۽ آباد ڪري. چنانچہ سيد صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مرشد جي فرمان موجب درگاهه شريف پير جوڳوٺ کان موجوده سوئي (جيڪو اصل ۾ سوائي نالي هڪ مائيءَ جو

ڳوٺڙو هيو) پهتو ۽ پنهنجي مرشد ۽ مربي جي طرفان مليل حڪم موجب مذڪوره ڳوٺ ۽ ان جي آسپاس وارن ماڻهن کي الله پاڪ جو رستو ڏسڻ شروع ڪيائين. جيئن ته حضرت سيد محمد حسن شاهه جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن اصل پنجاب جا هئا، انهيءَ ڪري سوائي ڳوٺ ۾ سندن مستقل سڪونت شروع ۾ پڪو اڏي ويهڻ سان ٿي. ليڪن ٿوري ئي عرصي ۾ خدا پاڪ کين مقبوليت ۽ شهرت ايتري تائين بخشي جو روزانو هزارين ماڻهن جا انبوه وٽن اچڻ لڳا.

هاڻي پڪي بدران مستقل خانقاهه قائم ڪري ماڻهن کي تبليغ و ارشاد وسيلي راهه طلب ۾ تلقين ڪندو رهيو. حضرت سيد محمد حسن شاهه جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي عمر جي پڇاڙي تائين اتي ئي ترسي پيو ۽ پوئتي واپس وڃڻ جو خيال ترک ڪري موجوده ماڳ تي زندگي جا باقي ڏهاڙا مخلوق خداوندي کي هدايت جي رستي تي هلائيندي سن ۱۲۵۴ هجري ۾ وصال ڪيائين کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو. سندن مزار درگاهه سوئي شريف تعلقو ميرپور ماٿيلو ضلع سکر ۾ اڄ به هزارين انسانن لاءِ سڪون ۽ آرام جي جاءِ آهي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رضي الله عنه جن فرمائيندا هئا ته اسان ڪن خليفن کي انهن جي خواهش تي خلافت ڏني، ۽ ڪن کي پنهنجي مرضيءَ سان خلافت عطا ڪئي سين. ليڪن ڪن لاءِ خدائي دربار مان حڪم مليو ته انهن کي خلافت جي تاج سان سينگارو وڃي. تڏهن ان ٽئين ٽولي مان حضرت سيد محمد حسن شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به آهن (۱) ان مان معلوم ٿيو ته حضرت سيد صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مرشد محترم جي مراد هئا، آخر مراد مان مريديءَ جي ان مقام تي فائز ٿيا، جتي ڪو ورلي پهتو. سندن فيض مان ڪيترائي انسان فيضياب ٿيا. هزارن جي تعداد ۾ پتڪيل انسان هدايت حاصل ڪري علم و عرفان وارا بنجي ويا. درگاهه سهڻي شريف جي وڏن فيض يافتہ خليفن مان حضرت حافظ محمد صديق رحمۃ الله تعاليٰ عليه، پرجوندي واري جو نالو سرفهرست آهي، جتان ڪافي تعداد ۾ عام انسانن فيض حاصل ڪيو.

خليفو محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه

ڪڙئي گهنور وارو

ٻارهين صدي هجريءَ جي آخر ڌارين سنڌ جي اترين حصي کان حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي

علم ۽ عرفان سان ساري سنڌ کي سيراب ڪيو، ۽ ٿورڙي عرصي دوران لکن جي تعداد ۾ ڀٽڪيل انسانن کي عشق الهي ۾ اهڙو ته سرگردان ڪري ڇڏيائين جو کائن ٻار ٻچا، مال ملڪيت، ڌن دولت، سڀ ڪجهه وسري ويا، ۽ عشق الهيءَ جواهڙو شراب پيتائون جو ان جو خمار زندگي پرسندن دماغ تان جهڪو نه ٿيو. انهن کي پنهنجي مرشد مان اهڙي ته خوشبوءِ ملي جنهن سندن دل و دماغ کي معطر بنائي ڇڏيو.

حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو وجود مسعود بيشڪ پارس وانگر هيو. جنهن کي به سندس صحبت نصيب ٿي، سو اڪسير بنجي ويو. مختلف روايات ۾ حضرت قدس سره جن جي خلفاءِ ڪرام جو تعداد يارهن سون کان تيرهين سون تائين ٻڌايو وڃي ٿو، جيڪي سندن صحبت مان رنگجي فيض يافتہ ڪامل بزرگ ۽ پيشوا بنجي چڪا هئا (۱)

سندن سڀني خليفن ۾ وڏو خليفو محمود نظاماڻي ڪڙي گهنور وارو پنهنجو مٿ پاڻ هيو. هوئن ته سندن سڀني خليفن صاحب ايقان ۽ علم و عرفان ۾ هڪ ٻئي کان وڌيڪ هئا، ليڪن هن کي هتي وڏي خلفي جي لقب سان ياد ڪرڻ ان ڪري مقصود آهي جو ان بزرگ پنهنجي مرشد جي ڏسيل طريقي کي زنده ڪرڻ لاءِ جيڪا علمي، تاريخي، دستاويزي ڪوشش ڪئي، سا لائق تحسين آهي. خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو پنهنجي مرشد مهربان جي فرمودات ۽ مکتوبات کي سهيڙي سموهي ڪتابي شڪل ۾ آڻڻ وارو قدم ايڏو ته عظيم ڪارنامو آهي، جو صدين گذرڻ جي باوجود سندن ان ڪوشش ۽ محنت کي سنڌ جو ٻچو ٻچو، خاص ڪري اهل علم، ۽ علم تصوف سان دلچسپي رکندڙ حضرات ڪڏهن به وساري نٿا سگهن.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي جماعت ۽ پوئلڳن تي خلفي ڪڙي واري جو ته ايڏو وڏو احسان آهي جو ان بزرگ جي محنت ۽ ڪوشش سان سندن فڪر ۽ ذڪر جيئن جو تيئن اڄ سوڌو هلندو اچي ٿو.

خلفي صاحب جي ولادت

خلفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پيدائش جو سال متفق روايت سان معلوم نه ٿي سگهيو آهي. البت قياس ۽ غالب گمان سان، ڪن سندن ڄمڻ جو سال سن ۱۱۸۰ هه ڌاري ڄاڻايو آهي (۲) پاڻ امير گهراڻي جي خاندان، رئيس گهنور خان نظاماڻي مبارڪاڻي جي گهر تولد ٿيا. خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي پيدائش

(۱) يد بيضا ص ۳۶

(۲) سه ماهي الرحيم ص ۷۳ سال ۱۹۶۶/۳

جي باري ۾ فرمايو آهي ته ”منهنجي والد بزرگوار کي مون کان اڳ ۾ منهنجو ڀاءُ زنگي خان هيو، جيڪو ننڍپڻ ۾ ئي وفات ڪري ويو، جنهن ڪري کيس تمام گهڻو صدمو رسيو، ان دوران زيارت ۽ دعا ڪرائڻ جي خيال سان مخدوم محمد اسماعيل ڪڏي وارن وٽ ويو، جيڪو مستجاب الدعوات هوندو هيو. جيئن ته مخدوم صاحب نظر شفقت جي فرمائي کيس دعا ڪئي ته توکي رب تعاليٰ ان جي عيوض ان کان به ڀلو پٽ عنايت فرمائيندو. پوءِ ڪجهه ڏينهن بعد مان پيدا ٿيس. تڏهن منهنجو نالو سيد ميان مير شاهه رکيو، جيڪو تمام نيڪو ڪار ۽ صالح ٻانهو هيو. ان سيد سڳوري بلوچي نالن بدران منهنجو نالو محمود رکيو.“

خلفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي تعليم ۽ تربيت لاءِ ڪنوز المعرفت ۾ هن طرح لکيو آهي ته ”مان ننڍپڻ ۾ ميان عبد الڪريم لکڙي واري وٽ ٿي پڙهيس. ليڪن اهو ياد نه اٿم ته ان دوران حرفن تي ٿي پڙهيم يا فرحيءَ تي. ان دوران پنجاب ملڪ جو هڪ سيد سڳورو جيڪو ڏسڻ ۾ تمام سنو ٿي آيو، سو اسان جي استاد سان اچي ملاقي ٿيو ۽ پاڻ ۾ ويهي گفتگو ۽ صحبت ڪرڻ لڳا. تنهن وقت مون ان سيد سڳوري کي ويٺي ڏٺو ۽ دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته هي درويش عام انسانن وانگر نه آهي.“ (۱)

جيئن ته خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا وڏا ڪلهوڙن کان وٺي ميرن تائين وڏن عهدن تي فائز رهندا ٿي آيا ۽ پنهنجي علائقي جا جاگيردار ۽ نواب هيا، ان ڪري خاندان جي اعتبار سان خلفي صاحب جو گهراڻو انتهائي معزز ۽ شرف وارو خاندان ليکيو ويندو هيو. سندن والد بزرگوار تعليم ۽ تربيت جو جوڳو بندوبست ڪري ان وقت جي عالم درويش صفت ميان حافظ محمد عثمان، جيڪو درويش جي لقب سان مشهور هيو، ان کي خلفي صاحب جي تعليم ۽ تربيت لاءِ مقرر ڪيو، جيڪو کين ظاهري ۽ باطني تعليم جي سکيا ڏيڻ لاءِ ڏينهن رات مشغول هوندو هيو. ان کان سواءِ بزرگ ميان ابوالقاسم ڪاٿياري وٽ به سندن پڙهڻ پڻ معلوم ٿيو آهي. (۲)

سندن ابتدائي تعليم واري عرصي دوران حافظ عثمان درويش جي تربيت مٿن ڪافي اثر ڪيو، شروع کان وٺي خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي دل فقيرن، الله وارن ڏانهن مائل هوندي هئي، ۽ ڪڏهن ڪڏهن درويشن، صالحن سان صحبت ڪرڻ ۽ زيارت ڪرڻ جي سانگي وڻن اچڻ وڃڻ جو سلسلو جاري هوندو هيو. ان وقت حافظ نمرو جيڪو نقشبندي طريقي ۾ مشغول هوندو هيو. ان سان سندس روح رهاڻيون عام جام ٿينديون هيون. اهڙي طرح ان ڪامل مرد جي دل ۾ عشق الاهي ۽ صالحن جي

(۱) ڪنوز المعرفت قلمي، سنڌي ص ۲۶۴

(۲) ڪنوز المعرفت قلمي، سنڌي ص ۲۸۴

صحت جو پوکيل وڻ وڌڻ لڳو، جنهن جي آبياري ذڪر الله جي شغل مشغولين سان جاري رکيائون. تانجو ان وقت جي بزرگ ميان احمد ٿيبي ڪٿائي نقشبندي کان بيعت حاصل ڪري نقشبندي طريقو اختيار ڪيائون. ان طريقي ۾ کين قلب ۾ تحرڪ ضرور پيدا ٿيو. ليڪن ذوق شوق ۽ استقامت نصيب ڪا نه ٿين، تنهن هوندي به ذڪر فڪر جي نعمت کي هٿان نه ڇڏيائون ۽ برابر راه طلب ۾ ڪوشش ڪندا رهيا.

سراج العاشقين ۾ خليفه صاحب جن کان بيان آهي ته ”ننڍي عمر هئڻ واري حالت ۾ چوڪرن سان راند پئي ڪيم ته ايتري ۾ فقيرن جي جماعت مان ٻه شخص ڏٺم، جن پاڻ ۾ فقيرن جون ڳالهيون پي ڪيون، پوءِ آئون انهن چوڪرن کي ڇڏي انهن جي صحبت ۾ اچي ويٺس.“ (۱) خليفه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي مٿين بيان مان صاف ظاهر آهي ته سندن طبيعت ننڍي هوندي کان فقيرن، درويشن، الله وارن ڏانهن مائل هوندي هئي.

قادريه طريقت اختيار ڪرڻ جو احوال

خليفه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجو قادري طريقي ۾ داخل ٿيڻ جو احوال ڪنوز المعرفت ۽ سراج العاشقين کان سواءِ ملفوظات شريف، حضرت پيرسائين رضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۾ هن طرح ذڪر ڪيو آهي.

خليفه صاحب پاڻ بيان ڪيو آهي ته ”هڪ دفعو حضرت جن ديهه لڪڙي (۲) ۾ دعوت تي تشريف فرما ٿيا ۽ مون کي اڳ ۾ ئي ذڪر ۾ مشغول ٿيڻ جو خيال دل ۾ بيٺو هيو، پوءِ مان ان وقت عثمان فقير جوڻيجو جيڪو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو مريد هيو، ۽ منهنجو دلي دوست هيو، ان وٽ ويس ۽ کيس پنهنجي منشا ۽ مرضيءَ جو احوال ٻڌايم، تڏهن فقير عثمان مون کي چيو ته مون کي توکان، سواءِ ماني ۽ ڪپڙن جي ٻي ڪا به لالچ ڪانهي، تنهن ڪري توکي دنياوي لالچ سبب الله تعاليٰ جي طلب کان منع ڪو نه ڪندس ۽ نه وري رڍ جو پچ وٺي درياھ مان پار ٿيندين. ان ڪري جيڪڏهن توکي حضرت پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن جي طريقي ۾ داخل ٿيڻ جو دل ۾ خيال آهي ته پوءِ ڀلي سندن طريقي ۾ شامل ٿي.“

خليفه صاحب فرمايو ته ”پوءِ مان اتان سڌو ديهه لڪڙي پهتس، جتي حضرت جن مخدوم مقيم رحمۃ الله تعاليٰ جي مسجد شريف ۾ تشريف فرما هئا. (۱) اتي حاضر

(۱) سراج العاشقين سنڌي قلمي ص- ۱۱۸

(۱) ملفوظات مترجم جلد ٽيون ۾ خليفه صاحب جن جو بيعت ٿيڻ جو احوال ديهه بکري ۾ ڄاڻايل آهي حالانڪ مذڪوره ديهه بکري نه بلڪه ديهه لڪڙي آهي، جيڪا سڌاري پڙهڻ گهرجي (مترجم)

ٿي زيارت کان مشرف ٿيڻ بعد کين عرض ڪيم ته قبلًا جيڪي ٻچڙا ڪم آهن سي سڀئي هن عاجز ۾ موجود آهن، جيڪڏهن ان حال ۾ مون کي قبول فرمايو ته سائين جن جو وڏو احسان سمجهندس. تڏهن پاڻ تمام گهڻو راضي ٿيا، ۽ مون کي پنهنجي مريدن جي قطار ۾ شامل فرمائي مشرف ڪيائون. * ان طرح طريقت ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ خليفن صاحب هڪ خواب ڏٺو هو، جنهن جو ذڪر ڪنوز المعرفت ۾ هن طرح ڪيو اٿائين ته ”هڪ خواب ڏٺم ته گهوڙي تي سوار ٿيو اڃان پيو، جڏهن ڳوٺ جهانگير آباد واري پراڻي مسجد شريف وٽ پهتس ته ان مسجد مان قرآن شريف پڙهڻ جو آواز ٻڌم ۽ ڏسان پيو ته مان گهوڙيءَ تان لهي مسجد شريف اندر داخل ٿيو آهيان ۽ ڏٺم ته هڪ پوڙهو مرد مٿي ڪوڙيل چوڪرن کي قرآن شريف جو درس ويندو ڏٺي، ليڪن اهي چوڪرا سڀئي اگهاڙا وينل هئا، ۽ چوڪريون قريب البلوغ به موجود هيون ۽ ان پوڙهي مڙس جيئن ئي مون کي مسجد ۾ داخل ٿيندي ڏٺو ته اٿي منهنجي مرحبا ڪيائين ۽ پاڻ وٽ ويهاري لا اله الا الله جي ٽي ڀيرا تلقين ڪرڻ بعد مون سان گڏجي مسجد کان ٻاهر آيو ۽ چيائين ته هو اڀرندي طرف ماڻهو ڏس، جڏهن اڀرندي نظر ڪيم ته هڪ شخص جيڪو چانگ قوم جو هيو، ان کي مينهنون چاريندي ڏٺم ۽ سندس لٽ تي قرآن لکيل هيو، سو پڙهيائين ٿي. * (۲)

خلفي صاحب فرمايو آهي ته ”ان خواب کان پوءِ مان ديهه لڪڙي ۾ حضرت جن جي هٿ تي بيعت ڪري، سندن مريدن جي قطار ۾ شامل ٿي ويس، جنهن بعد کائن اجازت وٺي پنهنجي گهر آيس ۽ حضرت جن به اتان کان ٽنڊي سائينداد ٽالپر، ڳوٺ غلام حيدر لغاري ۽ جلاوڻي نظاماڻي کان ٿيندا، ديهه گهاري پرڳڻي ڏک ۾ اچي منزل انداز ٿيا. تڏهن مون سيد احمد شاهه کي روانو ڪيو ته فقيرن کي پاڻ وٽ رات ترسائڻ لاءِ وٺي اچي، ۽ احمد شاهه اوڏانهن روانو ٿي ويو ۽ فقير فقراء رات جو اسان وٽ آيا ۽ ترسي پيا. ان دوران مون سيد جمال شاهه کي حضرت جن جي خدمت ۾ موڪليو ته کين دعوت ڏيئي ديهه ڪڙيي ۾ تشریف وٺي اچڻ لاءِ عرض ڪري، ۽ حضرت جن به اسان جي طرفان موڪليل دعوت قبول فرمائي، تشریف وٺي آيا. سندن تشریف آوري سان منهنجي دل کي جيڪا خوشي ۽ فرحت حاصل ٿي سا بيان ڪرڻ کان مٿي آهي. اهڙي طرح سندن لاحق

(۱) مذڪوره مسجد شريف مخدوم مقيم جي ٺهرايل آهي، جنهن ۾ حضرت جن تشریف فرما هئا ۽ خليفو محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن اتي ئي بيعت ٿيو. اها مسجد اڃان تائين ان دور جي ٺهيل بيٺي آهي، تازو هاڻي سندس پوٽن اندرئين حصي جي مرمت ڪرائي آهي، جنهن جي زيارت راقم ڪئي آهي.

(۲) حافظ نور محمد ڪنوز المعرفت سنڌي قلمي ص- ۲۷۶

عزت ۽ تڪريم ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيسين. آخر جڏهن اسان کان ٻئي طرف پنهنجي سفر جاري رکڻ جو ارادو فرمايائون ته ان مهل مون کي دل ۾ خيال آيو ته حضرت جن کي شايد اڄ لڳي هوندي، ۽ مان جلدي گهران مصريءَ جو شريت تيار ڪري اچي پيش ڪيو. پاڻ قبول فرمائي ضرورت مطابق ان مان پيتائون، ۽ ان دوران پنهنجي نظر ڪيميا اثر سان منهنجي طرف متوجه ٿيا، ۽ جيڪي مهرباني ڪين مون تي ڪرڻي هين سا فرمائي سڀ ڪجهه ان هڪ ئي نظر سان عنايت ڪري ڇڏيائون. آخر حضرت جن اتان راهن جي ديهه ۾ منزل انداز ٿيا، ۽ مان ساڻن سفر ۾ گڏ هئس. رات اتي گذاري رڙي ڳوٺ ڏانهن روانا ٿيا. ان وقت مون کي پنهنجي ڳوٺ موٽڻ جو دل ۾ خيال پيدا ٿيو، ليڪن سندن شفقت ۽ مهرباني سبب، کائن رخصت وٺڻ جي طاقت نه پيو سمجهان. ان دوران مون کي خليفي بخش علي ٽالپر سندن صورت جو دل ۾ فڪر رکڻ جي تلقين ڪئي. مان اڃا ڪلاڪ کن مس سندن ظاهري صورت کي دل ۾ هنڊائينو ته اچي مون تي وجد ۽ سڪر جي حالت طاري ٿي، ۽ هوش حواس گر ٿي ويا، تانجو مٿان ٻئي ڏينهن حضرت جن ڏيندي جي ڳوٺ کان ديهه ديره شاهه ۾ اچي پهتا. ليڪن منهنجي وجد ۽ سڪر واري حالت ۾ ذري برابر فرق نه آيو، ۽ گهوڙي تي چڙهڻ ۽ هڪلڻ سڀ مون کان وسري ويا. تڏهن هڪڙو فقير منهنجي گهوڙي جي لغام مان جهليو ٿي آيو، تانجو حضرت جن فتح پور ۾ تشرف فرما ٿيا. اتان کان ڪور واه آيا، پاڻ رات اتي نزول فرمايائون. مون سندن زيارت ڪئي ۽ زيارت ڪرڻ شرط، منهنجي اڳئين ڪيفيت ۾ وڌيڪ اضافو اچي ويو، ۽ حضرت جن سيد محمد حافظ شاهه صاحب جن جي دعوت تي تشريف فرما ٿيا ۽ ان دوران منهنجي زبان تي شطحيات جا الفاظ اچڻ لڳا، جنهن ڪري حضرت جن مون کي انهن لفظن ڳالهائڻ جي منع فرمائي. ليڪن مان بي اختيار هئس. اتان حضرت جن ديهه ڪاتيار طرف روانا ٿيا ۽ مون کي ان وقت وجد ۽ سڪر جي زيادتي ڪري ڪپڙن يا جاءِ جو هوش نه رهيو. ۽ بي اختيار وٽن تي چڙهڻ شروع ڪيم، ۽ اکين مان زارو قطار روئڻ شروع ٿي ويو. حضرت جن اتان سيدپور ۽ ڳوٺ بهادر خان نظاماڻي ڏانهن روانا ٿيا، ليڪن مون کي پنهنجي حال جي ڪا به خبر نه هئي، ۽ ان وقت منهنجو اهڙو حال ٿي ويو جو مون کي ماڻهو ڏسڻ لاءِ اچي ڪٺا ٿيا، ۽ عجب کائڻ لڳا ته هن جي هيءَ حالت ڪهڙي ٿي ويئي آهي. آخر حضرت جن درگاهه شريف ڏانهن واپس وڙڻ جو خيال فرمايو ۽ مان سندن سفر ۾ برابر شريڪ هوس. جڏهن حيدرآباد شهر ۾ منزل انداز ٿياسين ته اتي منهنجي، پنهنجي والد سڳوري ۽ ڇاچي سان ملاقات ٿي جيڪي ڪنهن سرڪاري ڪم ڪار سانگي اسان کان اڳ ۾ ئي حيدرآباد شهر ۾ آيل هئا. تڏهن انهن حضرت جن کي عرض ڪيو ته قبلًا هن ڇوڪري کي

اجازت ڏيو ۽ کيس حڪم ڪيو ته اسان سان گڏجي واپس پنهنجي ڳوٺ هلي، جو کيس شادي ڪئي مس مهينو ڪن ٿيو آهي. تڏهن حضرت جن مون کي پنهنجي والد ۽ چاچي سان گڏجي ڳوٺ واپس وڃڻ جو ارشاد فرمايو، ۽ مان اتان کان ائين واپس پنهنجي گهر پهتس. ليڪن منهنجي دل جو خيال حضرت جن ڏانهن هيو، جو سندن محبت ۾ گرفتار ٿي چڪو هوس ۽ منهنجي دل کي اصل آرام نه ٿي آيو. ليڪن ڪجهه ڏينهن گهر رهڻ بعد درگاه شريف تي وڃڻ جو ارادو ڪيم، ۽ خرچ پڪو ساڻ ڪڍي اوڏانهن روانو ٿيس. جڏهن منزلون ڪندو درگاه تي پهتس ته مون سان جو ڪجهه پئسو ڏوڪڙ ساڻ هيو، سو سڀ نذر ڪيم، ۽ حضرت جن جي زيارت فيض بشارت کان مشرف ٿيس. ان بعد منهنجي دل جي محبت حضرت جن سان وڌندي ويئي. (۱)

ملفوظات شريف ۾ ٻئي هنڌ مذڪور آهي ته ”جڏهن خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه تلقين جي شرف کان مشرف ٿيو هو ته جذبي، ذوق ۽ شوق سببان هر وقت حضرت جي خدمت ۾ رهڻ سبب ڪائنس هر شيءِ وسري ويئي، ايستائين جو پنهنجو گهر پار وغيره سڀ وساري ڇڏيو هئائين، ۽ سندس والده ماجده جيڪا وري خليفي صاحب جي اهڙي سرگرداني واري حالت ڪري سدائين پريشان هوندي هئي. پوءِ جڏهن خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي حضرت جن طرفان تلقين و ارشاد جي اجازت ملي ته ننڍا، وڏا، جوان، پوڙها، زالين مڙسين، خليفي صاحب جي صحبت ۽ محبت ۾ بيهوش ۽ مدهوش هوندا هئا. خليفي صاحب جي والده چوندي هئي ته اڳ ۾ مان اڪيلي پنهنجي پٽ لاءِ پريشان هوندي هئس، هينئر ته هنن سڀني جون مائرون به ويچارين مون وانگر سندن جدائي ۾ پريشان هونديون.“ (۲)

خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن خود فراموشي ۽ خود شناسي مان اهڙو ته عرفان حاصل ڪيو جو معرفت الاهي ماڻي عارف بالله ٿي ويا، صرف ايترو نه بلڪ جنهن تي به نظر فرمائيندا هئا ته ان جي به حالت بدلجي ويندي هئي.

ملفوظات شريف ۾ ايندو آهي ته ”هڪ دفعو رمضان شريف جي مهيني ۾ حضرت جن مسجد شريف ۾ ويٺا هئا. ان وقت خليفو محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه به وٽن ويٺو هيو ۽ پنهنجي طلب جي قصور کان ويٺي رنو ۽ ڳوڙها پي ڳاڙيائين. تڏهن پاڻ خليفي صاحب جي دل جي خيال کي سمجهي فرمايائون ته جهڙي طرح اسان ٿي سمجهيو ائين نه ٿيو. تڏهن خليفي صاحب کين عرض ڪيو ته قبلًا! اوهان ته سخي ۽ مهربان آهيو، ليڪن هي منهنجي بي نصيبي آهي. پاڻ خليفي صاحب جن کي فرمايائون ته اي خليفا!

(۱) ملفوظات مترجم، جلد ٽيون ص ۱۹

(۲) ملفوظات مترجم جلد اول ص- ۱۷۹

دعا ڪر ته اسان جي پٽن مان به ڪو اوهان جهڙو ٿئي. (۱)

خليفن صاحب جن جي زندگي مبارڪ جي سڀ کان وڏي خوبي اها هئي جو، هميشه انڪساري ۽ عاجزي سان گذاريندو هو، ۽ سلوڪ جي رستي ۾ ان شيءِ جي به ايتري ئي ضرورت آهي، جيتري جسمل لاءِ ساهه جي، ۽ ان کان سواءِ ڪوبه عمل يا ڪم، سهڻي طريقي سان پاڻهه ٽڪميل تي پهچڻ ئي ممڪن ناهي. خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي حياتي ۾ ياد الاهي ۽ ذڪر فڪر ۾ رهڻ، مرشد جي صحبت ۽ خدمت کي غنيمت سمجهڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪم وڌيڪ نه سمجهيو ۽ ان ۾ ايترو ته محو ۽ مست رهيو جو ڪائونس هر شيءِ وسري ويئي. ايسٽائين جو ياد الاهي جي ذوق ۽ شوق ۾ نيٺين ننڊ حرام ٿي ويس. پاڻ فرمايو اٿائين ته، اسان کي ياد آهي ته ”ٽي سال لڳو لڳ ننڊ نه آئي، مگر ٽي راتيون سٽس سو به اڪيون ته پوريل هيون، ليڪن ننڊ بلڪل نه هئي.“ (۲)

خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا اهي سڀئي ڪم تصوف ۽ سلوڪ جي تاريخ ۾ اهڙا ته انوکا مثال آهن، جيڪي ڪم از ڪم ويجهي دور جي مشائخ ڪرام ۾ ورلي هوندا، سندن طلب واري وقت اهو حال هيو، جو جيڪو به ماڻهو خليفن صاحب جن سان صحبت ڪندو هيو، ته مدهوش مست بنجي ويندو هو، ۽ ڪيترا ئي شخص استغراق ۽ بي خودي جي حالت ۾ دانهون ڪندي مٿين پيرين اگهاڙا نڪري ريءَ آرام رڻ پٽ ۾ ڦرندا وٽندا هئا.

خليفن صاحب جڏهن راهه طلب ۾ تلقين حاصل ڪئي، ۽ پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه کيس تلقين وارشاد جي اجازت ڏني، تڏهن جيڪو به سندس صورت جو تصور ڪندو هيو يا ڪائون ذڪر جي تلقين وٺندو هيو ته انهيءَ وقت ان طالب تي حال ۽ وجد پئجي ويندو هو، ۽ ڪيترا ئي سکر، بي خودي ۽ استغراق ۾ شطحيات جا الفاظ چوندا هئا، تنهن تي خليفن صاحب حضرت پير سائين جن کي اهو حال حقيقت بيان ڪري ٻڌايو. تڏهن پاڻ خليفن صاحب کي فرمايائون ته جيڪي بيت ماموئيءَ جا اڳ ۾ چيل آهن، انهن جو وقت اچي ويو آهي. لڳندي لاڙان، سونچو ٿيو سري ۾، يعني شروع ته اترڪان ٿيندي جيڪا لاڙ کي وڃي لڳندي. (۳)

مٿئين حقيقت تي غور فڪر ڪرڻ کان پوءِ ڪنهن به حقيقت شناس انسان تي اها ڳالهه گجهي نه رهندي ته مامون جا اهي بيت سو فيصد حضرت پير سائين

(۱) ملفوظات مترجم جلد اول ص ۷۶

(۲) کنوز المعرفت سنڌي قلمي ص ۲۹۸

(۳) ملفوظات مترجم جلد اول ص ۱۸۲

روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۽ انهن جي خلفاءِ ڪرام جي فيض عام بابت آهڻ، ۽ هيو به ائين جو اهو فيض ۽ عرفان سنڌ جي سري کان (يعني حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي صورت ۾) ظاهر ٿيو ۽ ان فيض مان لاڙپڄين خوب حصو ڪمايو، لاڙ سرزمين مان خليفو محمود ڪڙئي وارو نروار ٿيو. خليفن نبي بخش لغاري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به اتان ئي پيدا ٿيا. خليفو غلام محمد لڪڙي وارو به لاڙپڄو هيو.

اهڙي طرح حضرت جن جا سوين نامور خليفا، جيڪي لاڙ جي سر زمين جا هئا، انهن سڀني حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي فيض ۽ عرفان مان پنهنجو پورو پورو فائدو حاصل ڪيو. تڏهن ئي ته ماموڻن اڳ ۾ چئي ڇڏيو هيو ته لڳندي لاڙان سونڇو ٿيو سري ۾، يعني اهو فيض سنڌ جي سري (منڊي) کان شروع ٿيندو، جيڪو وڃي سنڌ جي لاڙ (آخري حصي) تائين پهچندو.

حضرت پير سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا سڀئي خليفا پنهنجو مٿ پاڻ صاحب حقيقت و مجاز ۽ تمام وڏي مرتبي جا مالڪ هئا. ليڪن تنهن هوندي به سڀني مان عزت، شان ۽ مان جيڪو خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي مليو سو قابل تعريف آهي، سندس لاءِ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو ته ٻيا سڀ ماڻهو الله پاڪ کي طلبين ٿا، ليڪن خدا پاڪ خليفن صاحب کي طلبي ٿو. (۱) خليفن صاحب جن جي عظمت لاءِ سندن مرشد مربي جو اهو فرمان عظمت ۽ عالي مرتبت جو چٽو مثال هيو، جنهن مان ساڻس مرشد ڪريم جي بي پناهه محبت جو پتو پوي ٿو.

ملفوظات شريف ۾ بيان آهي ته هڪ دفعي خليفن صاحب کي حضرت جن گهراڻي فرمايو ته اي خليفا صاحب! سڀني خليفن مان اسان جي دل جو خيال ۽ توجهه توهانن آهي. ان ڪري قدم واري رسم جيڪا اسان اڃا تائين ادا ڪانه ڪئي اٿئون. تنهن ڪري ويهه ته اهو قدم جيڪو حضور ڪريم جن معراج وقت حضرت پيران پير دستگير جي ڪلهن تي رکيو هو، ۽ اهو طريقو پشت به پشت اسان تائين هلندو آيو آهي، سو توتي رکي خلافت جو خرقو ڍڪايون ٿا، ۽ اهڙي طرح پاڻ خليفن صاحب جي ڪلهن تي اهو قدم رکي کيس ممتاز فرمايائون ۽ ان کان بعد دستار مبارڪ پنهنجي مٿي مان لاهي خليفن صاحب کي پارايائون (۲) ۽ اها حضرت جن کان خليفن صاحب جن کي مليل

(۱) ملفوظات مترجم جلد پنجون ص ۴۲۵

(۲) ملفوظات مترجم جلد چوٿون ص ۱۵۷

دستار اڄ تائين سندن پوئرن وٽ درگاهه ڪڙي گهنور ۾ موجود آهي. راقم تازو هاڻي جڏهن سندن درگاهه جي حاضري ڀري ته سندن اولاد مان خليفي حاجي عبدالڪريم صاحب ان دستار مبارڪ جي زيارت ڪرائي، جيڪا اڃان تائين حضرت جن جي ٻڌل وٽن موجود آهي. ان کان سواءِ حضرت جن جي پيزار ۽ خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي منڊي جنهن تي نقش (نپو) آهي، سي به رکيل آهن، ۽ ٻيا به تبرڪات وغيره هر عام خاص جي زيارت لاءِ رکيل آهن.

سراج العاشقين ۾ خليفي صاحب فرمايو آهي ته جڏهن حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هن فقير کي خلافت سان سرفراز فرمايو هو ته تنهن وقت پاڻ ٻنهي طريقن قادري ۽ نقشبندي سلسلي جو شجرو لکيل عطا فرمايائون (۱) ملفوظات شريف ۾ ٻي هنڌ مذكور آهي ته حضرت جن خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي قادري ۽ نقشبندي ٻنهي طريقن جي تلقين فرمائي اجازت عنايت ڪئي هئائون، ۽ ان دوران خليفي رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي تلقين ڪندي فرمايائون ته چشتي ۽ سهروڙي طريقي ۾ فقط ذڪر جي لفظن ۾ فرق آهي، باقي مطلب سڀني جو هڪ آهي (۲) اهڙي طرح کيس لطائف ست چهن لطيفن جي پڻ تلقين فرمائي هئائون (۳)

جهڙي طرح حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مرشد مربي کان قادري ۽ نقشبندي ٻنهي سلسلن ۾ تلقين حاصل ڪري مجمع البحرين بنيا هئا، اهڙي طرح پنهنجي پياري خليفي کي به انهن ٻنهي طريقن ۾ تلقين جو ارشاد فرمائي مجمع البحرين بنائي ڇڏيو. خود خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي ابتدائي طلب واري حالت بيان ڪندي ڄاڻايو آهي ته شروع ۾ استغراق ۽ وجد جي ڪري نماز پڙهڻ ڏکي لڳندي هئي، جنهن ڪري حضرت جن کي تمام گهڻو فڪر هوندو هيو. آخر هڪ ڏينهن حضرت جن فرمايس ته اي خليفا صاحب! توکي بغير نماز جي نه ڇڏيندس، توکي خبر نه آهي ته مون کي تنهنجو ڏک تمام گهڻو آهي، جو ڪفر حقيقيءَ ۾ قدم رکيو اٿئي. تنهنجي نماز ئي ٻين لاءِ فيض جو ذريعو آهي تنهن ڪري الله تعاليٰ جي مخلوقات جو فيض بند نه ڪر (۴) آخر خليفي عليه الرحمة تان اها حالت ختم ٿي وئي ۽ معرفت جو تاج ماڻي واصل بالله ٿي عارفن جي لسٽ ۾ شامل ٿي ويو.

(۱) سراج العاشقين سنڌي قلمي ص ۸

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد ۴ ص ۱۸۳

(۳) ايضاً، ص ۱۵۱

(۴) ملفوظات مترجم جلد ۴ ص ۱۵۱

کيس پنهنجي مرشد مڪرم سان محبت انتها درجي جي هوندي هئي. اڪثر ڪري سندن خدمت ۾ رهندا هئا. جيڪڏهن حضرت جن پنهنجي خانقاهه عاليه تي هوندا هئا ته اتي خدمت ۾ رهندو هيو، پر جيڪڏهن حضرت جن سفر ۽ مسافرين ۾ هوندا هئا ته به ساڻن همڪاب هوندو هيو، ۽ اهوئي سبب هيو جو کيس ملفوظات ۽ مکتوبات شريف سهيڙڻ آسان ٿيو.

خليفة صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته ”هڪ دفعو حضرت جن لاڙ جي سفر ۾ هئا ۽ مان به اتي موجود هيس، تڏهن ٻاروچاڻي جي آس پاس جا ماڻهو سندن خدمت ۾ تلقين حاصل ڪرڻ لاءِ پيش ٿيا. ان وقت حضرت جن هن فقير کي حڪم فرمايو ته هنن کي تلقين ڪر، ۽ پنهنجي زبان سان فرمايائون ته تلقين جي اجازت وڏي نعمت آهي ۽ هن کان اڳ ڪنهن کي به نه ڏني اٿئون مگر توهان کي بخشيون ٿا. (۱)

ٻيو دفعو هڪ لاشاري فقير لاڙ جو وٽن تلقين حاصل ڪرڻ لاءِ درگاهه شريف تي پيش پيو، پاڻ ان کان پڇا ڪيائون ته ڪٿان آيو آهين؟ ان فقير جواب ڏنو ته حضرت! لاڙ جي علاقي کان اچان ٿو. تڏهن حضرت جن ان کي فرمايو ته هيٿرو ڊگهو مفاصلو ڇو ڪيئي؟ جيڪڏهن ڪڙئي ۾ وڃي صحبت اختيار ڪرين ها ته ڇڻ تون اسان جي صحبت اختيار ڪئي (۲)

بهادر فقير ٽالپر حضرت جن کي عرض ڪيو ته حضرت! سائين جن جي صحبت تمام سٺي آهي پر دنيا جا لاڳاپا ۽ مسافري صحبت کان مانع آهن. تڏهن حضرت جن ارشاد فرمايو ته توهان مسافري نه ڪريو اسان توهان کي صحبت ويجهي ڪري ٿا ڏيون. بهادر فقير عرض ڪيو سائين پوءِ ته حضرت جن جي وڏي مهرباني ٿيندي، تنهن تي حضرت جن پنهنجي هٿ مبارڪ سان خليفه محمود جن ڏانهن اشارو فرمائيندي ارشاد فرمايو ته جيڪڏهن توهان کي صحبت ڪرڻ جو شوق هجي ته پوءِ خليفه جي صحبت اختيار ڪريو جو اها صحبت عين اسان جي صحبت آهي (۳)

انهن مٿين حوالن کي هڪ هنڌ قلم بند ڪرڻ جو مقصد صرف اهو آهي ته جيئن خليفه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سان سندن مرشد مڪرم جي پيار، محبت، اتحاد ۽ رابطي جي خبر آشڪار ٿئي، ۽ خليفه صاحب جن به پنهنجي

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۴ ص ۱۴۸

(۲) ايضاً ص ۱۶۰

(۳) ايضاً ص ۱۶۰

مرشد، مربي سان محبت، عقيدت ۽ الفت جو اهڙو ته مثال قائم ڪيو جو بيان ڪرڻ کان زبان عاجز ۽ قلم لکڻ کان قاصر آهن.

سندن ڪيتريون ئي ڪرامتون جڳ مشهور آهن. پاڻ اهي ڪارناما سرانجام ڏنائون جن وسيلي دين اسلام جو ڳاٽ اوچو ٿيو ۽ ڪيترائي پتڪيل انسان راهه هدايت وارا بنجي ويا. سندن تصرف، فيض ۽ اثر کي جناب ڪريم بخش نظاماڻي ”ڪيئي ڪتاب“ ۾ هن طرح ذڪر ڪيو آهي ته ”سجاول واري دريائي پتڻ تان وائين جي هڪڙي شاديءَ جي جڳ درياھ پار ڪري رهي هئي ته پتڻ واري انهيءَ ٻيڙيءَ ۾ ڳاڻڻ وڃائڻ وارن کان سواءِ هڪڙو مسخرو به شامل هيو، حسب معمول ان مسخري پنهنجي مسخريءَ ۽ ٺٽوليءَ جو نشانو هڪڙي اهڙي شخص کي بڻايو جيڪو ڪسرو ۽ شڪل جو سادو پنهنجيون اکيون هيٺ ڪري مراقبي ۾ ويٺل هيو. مسخرو بار بار ان شخص تي ڦيرائيندي گهيرائيندي ٺٽوليون ڪندو رهيو. ليڪن پوءِ به اهو درويش صفت اهل الله ماڻ ۾ رهيو. آخر جڏهن مسخري پنهنجي مسخري پوري ڪئي ته انهيءَ بزرگ پنهنجيون ڳاڙهيون لال خمار اکيون مٿي ڪٽي مسخري تي وڌيون ته مسخرو انهن جلالي اکين جو تاب نه سهندي وڏي رڙ ڪري ڊوڙي اچي ان بزرگ جي پيرين پيو، ۽ پنهنجو قصور معاف ڪرائڻ لاءِ ايلاز ۽ منتون ڪرڻ لڳو. تڏهن انهيءَ فقير مسڪرائيندي معاف ڪندي پاڪر پائي سڀني سان لڳائي کيس فيض سان رنگي واصل باللہ ڪري ڇڏيو. تنهن تي سندن صحبتين عجب ڪائيندي ان فقير کان پڇيو ته اسان توهان سان ڪافي عرصي کان وٺي صحبت ۾ شامل آهيون، ليڪن پوءِ به اهڙي مهرباني اسان تي ڪانه ٿي آهي؟ جڏهن ته هن مسخري تي ايڏي عنايت نظر فرمائي اٿو جو هڪ ئي نظر سان سندس زندگي تبديل ٿي وئي! تنهن تي هن بزرگ جواب ڏيندي فرمايو ته جيڪي ڪجهه هن وٽ هيو، سو هن اسان جي اڳيان پيش ڪيو ۽ جيڪو اسان وٽ هيو سو کيس ڏنوسين، ۽ اهو خدا رسیده برگزیده اهل الله شخص ڪڙيئي گهنور وارو ميان محمود نظاماڻي هو، جنهن کي پير سائين روضي ڌڻي کان انهيءَ حد تائين خلافت مليل هئي. جو پاڻ به لکها مريدن ۾ اڄ تائين روضي وارو سڏبو آهي، جنهن جا ڪڇ پڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات، بمبئي، بنگال، مارواڙ ۽ ڪراچيءَ تائين مريد ڦهليل آهن، جيڪي کيس ڪامل پير ڪري مڃين ٿا. جن ۾ غريب ۽ وچولي طبقي وارن سان گڏ لکا پتي، ڪروڙ پتي ۽ ارب پتي ميمڻ سڀني به آهن. هر سال ٻارنهن ربيع الاول تي سندس عرس نهايت عزت احترام، عقيدت ۽ ڌار ڌور سان ملهايو ويندو آهي، جنهن ۾ سنڌ ته خير پير آفريڪا ۽ هندستان مان به هزارين عقيدتمند پهچي سندس مزار تي قرآن خواني ڪري فاتحه پڙهي دعائون

پنندا آهن. الله الله! ڪيڏو نه ڀاڳ ٿيو انهيءَ مسخري جو، جنهن اهڙي ولي الله سان مسخريون ڪندي اصل بالله ٿي ولايت ورتي. ڪيڏي نه مٿيا صداقت، سچائي، محبت ۽ سخا انهن بزرگن ۾ هئي جن سان مسخريون نٿوليون ڪندڙ مسخرا به فيض حاصل ڪري نوازجي اصل بالله ٿي ويا. (۱)

خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه ڪي الله تبارڪ و تعاليٰ جيڪو مقام ۽ مرتبو بخشيو، يا کائونس سندس مرشد معظم جهڙي طرح راضي هيو، ان جو سبب اهو هيو جو کيس پنهنجي مرشد، مربي سان انتها درجي جي ارادت ۽ عقيدت هوندي هئي، ۽ کيس چڱي طرح اها پروڙ هئي ته مرشد الله تعاليٰ تائين پهچڻ جو بهترين وسيلو آهي. پوءِ وسيلي سان وصول الي الله ماڻي طريقت ۾ ڪمال حاصل ڪيائين، ۽ خلوص دل ۽ نيڪ نيتي سان سندس خدمت ۾ رهي عرفان حاصل ڪيائين. جيستائين سندس حقيقي رهنما ۽ مربي، حيات هو ته صدق دليءَ سان سندن خدمت ۾ رهي فيض حاصل ڪندو رهيو، پر جڏهن سندس حقيقي محبوب ۽ پيشوا خدائي عمل موجب ظاهري اکين کان حجاب جي پردي ۾ ڇپي سندس دل تي جدائيءَ جو داغ هڻي ويو ته ان وقت سندس عجيب ڪيفيت هئي، جنهن جو ذڪر ملفوظات شريف جي مقدمي ۾ هن طرح ڪيو اٿس:

ويـــــوسج وٽــــــن تان راسيون ڏيئي رنگ
جنهن سان منهنجو سنگ سو ڪوهيارو ڪيچ ويو

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي وفات حسرت آيات، خلفي صاحب جي زندگيءَ کي نهوڙي وڌو، سندن جدائي جي غم و الم ۾ سرگردان رهڻ لڳو. سندس اندر ۾ چاڪ ۽ چير، جگر ۾ جهير ۽ ڌار پئجي ويا، ۽ پريشان حال پڪارڻ لڳو.

کجا شد سرومن يارب که در بستان نمي بينم
شدم مشتاق چون بلبل گل و ريحان نمي بينم

آخر خدائي امر آڏو سرجهڪائي پنهنجي قتيل دل کي تسڪين ڏيڻ خاطر اهو تجويز ڪيائين ته حضرت جن جا فرمودات ۽ مقولا جيڪي سندن صحبت ۾ رهي ٻڌا هئائين، انهن کي گڏ ڪري سن ۱۲۴۸ھ دوران لکي ڪتابي صورت ۾ مڪمل ڪيائين.

خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو ملفوظات شريف کي گڏ ڪرڻ

(۱) ڪيئي ڪتاب ڀاڱو ٻيو ص ۴۵۳

جو مقصد اهو هيو ته حضرت پير سائين جن جي زبان فيض ترجمان مان جيڪي به ڪجهه مقولا مبارڪ ظاهر ٿيندا رهيا، جن کي پاڻ طالبن جي ديني دنياوي نيڪي ۽ پلائيءَ لاءِ شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جا ٺڪتا سفر يا حضر ۾ فرمايائون، انهن کي گڏ ڪري عام ۽ خاص انسانن جي فائدي لاءِ پيش ڪريان. ان ڏس ۾ کين سخت محنت و مشقت ڪرڻي پئي، ۽ ڪوشش ڪري معتبر راوين کان، روايت ۽ دريت جي اصول تي جيڪو ڪجهه کين حاصل ٿيو سو سمورو لکي گڏ ڪيائون.

ان باري ۾ خليفن صاحب ملفوظات شريف جي مقدمي ۾ فرمايو آهي ته ”هن ملفوظات شريف مان جيڪو به طالب، جنهن به مقصد ۽ مطلب جو ارادو ۽ طلب ڪري مطالعو ڪندو اهو مقصد انشاءِ الله سندس طاقت موجب الله تعاليٰ پورو فرمائيندس.“ ملفوظات جي قارئین لاءِ وڌيڪ فرمايو اٿس ته ”هن ڪتاب مقدس (ملفوظات شريف) ۾ به اوهان سڀئي مقصد موجود ڏسندا.“ خليفن صاحب جي مٿين بيان موجب ملفوظات شريف اڪيسر احمر جو اثر رکي ٿي. منجهس وعظ و نصيحت، خوف خدا، ياد الاهي کان سواءِ سچن طالبن لاءِ ترغييب، ۽ غافلن لاءِ تنبيهه ۽ عاشقن لاءِ اميد پريا نقل بيان ٿيل آهن. خليفن صاحب جن جو اهو (ملفوظات شريف گڏ ڪرڻ وارو) ڪارنامو ايڏو ته ڪارائتو ۽ اهميت وارو آهي جنهن جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي. انهيءَ سبب ڪري کين حضرت جن جي جماعت جو محسن ليکيو وڃي ٿو، ۽ سندس ان عظيم احسان کي جماعت ڪڏهن به وساري نٿي سگهي.

ڪڙيئي ۾ خانقاهه ۽ مسجد جو قيام:

انهيءَ سال خليفن پنهنجي مسڪن ڪڙيئي گهنور ۾ خانقاهه قائم ڪئي، جنهن لاءِ خليفن صاحب جي مريد عبداللہ سمي کان روايت سندن ملفوظات ”کنوز المعرفت“ ۾ بيان آهي ته هڪ ڏينهن مخدوم بلاول شهيد جو ڏوهڻو ميان جرڪس رحمہ الله تعاليٰ عليه پنهنجي ساٿين سميت ڪڙيئي مبارڪ کان لنگهيو جو انهن ڏينهن ۾ ڪڙيو غير آباد هيو. پوءِ جتي هينئر مسجد شريف آهي اتي گهڙي کن ترسي پيو ۽ پنهنجي ساٿين کي فرمايائين ته هن جاءِ کان اسان کي الله پاڪ جون عجيب حقيقتون ۽ نشانيون نظر اچن ٿيون. تڏهن ميان صاحب جي ساٿين کيس حقيقت کولي بيان ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. تڏهن ميان جرڪس رحمہ الله تعاليٰ عليه فرمايو ته اسان کي ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هتي شهر آباد ٿيندو ۽ هن هنڌ هڪ مسجد ٺهندي ۽ ان ۾ الله پاڪ جو ذڪر ۽ فڪر

تمام گهڻو ٿيندو (۱)

ميان جرڪس رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مٿين پيشين گوئي سچ ثابت ٿي ۽ ان هنڌ خليفي صاحب مسجد شريف جو بنياد رکيو، جنهن جي تعمير جو سال هنن شعرن مان واضح ٿئي ٿو.

- ۱- مقتدائي اهل دل محمود آنڪ
غنچه گلزار معنيٰ زو شگفت
- ۲- مسجد در قره فرموده بنا
گز شرف با مسجد اقصيٰ است جفت
- ۳- هاتفي تاريخ آن ميمون اساس
باغ دلها مسجد محمود، گف

۱۲۴۸ھ

ان هنڌ تي خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن مستقل سڪونت اختيار ڪري حق جي طالبن کي طريقت جي رستي ۾، تلقين و ارشاد جو سلسلو جاري فرمايو. خدا پاڪ کين معرفت ۽ عرفان جو اهڙو ته حصو عنایت فرمايو هيو جو هر طرف کان ماڻهن جا ميڙ وٽن فيض و عرفان حاصل ڪرڻ جي نيت سان ايندا رهيا. ان دوران سفر مسافري ڪري ڏورانهين علائقن ۾ پهچي مخلوق کي سنئين رستي تي هلاڻ لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا. هميشه سندن خانقاه تي ماڻهن جا انبوه لڳل هوندا هئا. ڪيترائي پتڪيل انسان کائن فيض حاصل ڪري هدايت وارا بنجي ويا. سندن فيض يافتہ خليفن مان خليفي ميان صاحبڏني عليه الرحمة جيڪو صاحب دل ۽ اهل الله برگزيده انسان هيو، ان بيان ڪيو آهي ته ”مون حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي ڪيترا ڀيرا ڪڙڻي شريف جي مسجد شريف ۾ زيارت ڪئي آهي.“ (۲)

اهڙي طرح خليفي صاحب جن کي خدا پاڪ محبوبيت جي اهڙي مقام تي فائز فرمايو جو سندن لاءِ مشهور هيو ته روزانو روضي رسول اڪرم تي کيس حاضري نصيب ٿيندي هئي. صاحبڏني ٿيبي کان منقول آهي، جيڪو عابد زاهد نيڪ انسان هيو، ان ٻڌايو ته مون هڪ حاجي شخص سان ملاقات ڪئي، جنهن خبر ڏني ته آئون ڪيترا ڏينهن مديني شريف ۾ رهيو آهيان ۽ هميشه رسول اڪرم ﷺ جن جي روضي اڳيان

(۱) کنوز المعرفت مترجم سنڌي قلمي ص ۲۹۴

(۲) کنوز المعرفت مترجم سنڌي قلمي ص ۲۹۵

متوجه ٿي رات جو جاڳندو هيس. پوءِ رات جي هڪ پهريون گذرڻ کان پوءِ ڏسندو هوس ته هڪ شخص روزانو روضي پاڪ ۾ اندر هليو ويندو هيو ۽ رات جي پوئين پهريون ٻاهر نڪري اکين کان غائب ٿي ويندو هيو. نيٺ آخر هڪ ڏينهن منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته اڄ ان شخص کان سندس حقيقت حال معلوم ڪرڻ بغير نه ڇڏيندس. پوءِ جڏهن رات جو ساڳيو شخص روضي پاڪ کان واپس ٿي ويو ته سندس سامهون اچي کيس خدا جي واسطي پنهنجي حقيقت ۽ نالي ٻڌائڻ لاءِ عرض ڪيم. تڏهن ان شخص فرمايو ته توکي حقيقت ۽ نالي معلوم ڪرڻ مان ڇا ورندي؟ تنهن ڪري مون کي ڇڏي ڏي، ليڪن مون کيس خدا پاڪ جا واسطا ۽ منتون، ايلاز ڪري چيو مانس ته مون کي ٻڌاءِ ته تون ڪير آهين؟ تڏهن ان شخص پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندي چيو ته منهنجو نالو محمود، ۽ ملڪ سنڌ جي ڳوٺ ڪڙيئي گهنور ۾ ويٺو آهيان. خليفي صاحب ڏني عليه الرحمة چيو ته ان حاجي شخص ٻڌائيندي چيو ته ان کان پوءِ مان عربستان مان خاص سندن مريد ٿيڻ لاءِ آيو آهيان ۽ پوءِ اهو شخص حضرت خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي طريقي ۾ داخل طريقت ٿيو (۱)

خليفي صاحب جي پياري مريد ۽ ولايت جي صاحب ميان گل محمد هالائي ”صاحب ديوان“ بيان ڪيو آهي ته ”خدا پاڪ ست فضيلتون حضرت خليفي ڪڙيئي واري جي وجود ۾ رکيون هيون جيڪي سٽي فضيلتون، ڪنهن به اهل حياتي يا اهل ممتاتي اولياءِ الله ۾ هڪ ئي وقت گڏ ڪونه هيون، ۽ اهي ست فضيلتون هي هيون، هڪ شجاعت، ٻي سخاوت، ٽيون علم، چوٿون حڪمت، پنجون عقل ڪامل، ڇهين سرداري، ستين ولايت، ۽ اهي مذڪوره سڀئي فضيلتون اتر درجي جون سندن وجود مسعود ۾ موجود هيون.“ (۲)

خليفي صاحب سرداري هوندي فقيري کي قبول ڪيو ۽ ڪڏهن به دنيا داري ڏانهن لاڙو ۽ رغبت نه رکيائون. پاڻ فرمايو اٿائون ته جنهن ڏينهن کان وٺي اسان حضرت پير سائين کان تلقين حاصل ڪئي آهي، جنهن کي هينئر چاليهه سالن کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي ته ان وقت کان وٺي اڄ تائين پنهنجي پوشاڪ لاءِ ڪپڙو نه ورتو اٿئون. توڙي خدا پاڪ جيڪو موڪلي ٿو، سو ڏيکين ٿا ۽ جيڪو طعام ڏئي پيو سو کائون پيا (۳) کين دنيا ۽ دنيا داري کان حد درجي جي نفرت هوندي هئي جيڪو به نذرانو يا پئسو ڏوڪڙ ملندو هئڻ سو سڀ خدا جي راه ۾ لٽائي ڇڏيندا هئا. سندن فرمان آهي ته

(۱) ڪنوز المعرفت مترجم سنڌي قلمي ص ۳۳۸

(۲) ڪنوز المعرفت مترجم سنڌي قلمي ص ۳۴۹

(۳) ڪنوز المعرفت مترجم سنڌي قلمي ص ۵۵

جيڪو دنيا جو يار آهي، اهو خدا جو يار نه ٿيندو بلڪ هميشه خراب ۽ خوار ٿيندو (۱)
 خليفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مرشد مڪرم کان
 مليل فيض عام کي جاري ڪرڻ لاءِ ڪڙيو گهنور ۾ خانقاه قائم ڪري هزارين انسانن
 کي هدايت جو رستو ڏسيندا رهيا. ان دوران هڪ عالیشان تمام وڏي مسجد تيار ڪرائي
 هٽائون، ليڪن ان مسجد جي تعمير ڪرڻ کان اڳ، ڪورواه ۾ پڻ هڪ مسجد تعمير
 ڪرايائون (جنهن بابت راقم الحروف کي سندن درگاهه تي حاضري ڏيڻ وقت خليفي
 صاحب جي پوئترن مان جناب حاجي خليفي عبدالڪريم صاحب جن هن طرح معلوم
 ڪرايو ته) ڪڙيو گهنور ۾ موجود مسجد شريف جيڪا خليفي صاحب سن ۱۲۴۸ هجري
 دوران ٺهرائي هئي، ان کان اڳ ۾ ڪوراه ۾ پڻ هڪ ٻي مسجد تعمير ڪرائي هٽائون،
 ان مسجد جي تعمير ۾ خليفي صاحب مزدورن سان گڏجي پنهنجي سر
 پاڻ ڪم ڪيو، ۽ جڏهن مسجد جو ڪم ڇت تي پهتو ته خليفي صاحب وضو
 ڪري نفل پڙهي، هر ڪام پنهنجي هٿن سان رڪرائي. اهڙي طرح جڏهن شام ٿي وئي ۽
 هڪ ڪام رهجي ويئي، جنهن کي رکڻ لاءِ مسترين ۽ مزدورن کي حڪم ڏنائون ته اها
 ڪام سڀاڻي رڪنداسون ۽ مان پاڻ اچي اوهان سان گڏجي اها ڪام رڪرائيندس، ۽ جڏهن
 صبح ٿيو ته رازا ۽ مزدور مسجد شريف جي ڪم لاءِ پهچي ويا. ليڪن خليفي صاحب جن
 کي ڪو ڪم ٿي پيو جنهن ڪري اچڻ ۾ دير فرمايائون. مسترين خليفي صاحب جي اچڻ
 جو ڪجهه وقت انتظار به ڪيو، ليڪن ڪافي تائيم گذرڻ کان پوءِ به جڏهن پاڻ ڪو نه
 آيا ته اها رهيل ڪام مزدورن ۽ مسترين گڏجي رکي ڇڏي. اڃان مس، ڪام رڪيائون ته
 مٿان خليفو صاحب به اچي ويو. تڏهن خليفي صاحب جن فرمايو ته اها ڪام توهان
 منهنجي غير موجودگيءَ ۾ رکي آهي، تنهن ڪري ان ڪام جي عمر ٻين ڪامن کان
 گهٽ ٿيندي. آخر اها مسجد ٺهي راس ٿي ۽ قدرت الله پاڪ جي جو ڪجهه عرصي گذرڻ
 کان پوءِ ان ڪام جي وچ ۾ ڌار ٿي پيا ۽ پڇڻ جو انديشو ٿيو. ان ڪري ان ڪام کي
 بچائڻ خاطر سڀوت طور هيٺيان ٻي ڪام ڏني ويئي، جيڪا اڃان تائين مسجد شريف ۾
 لڳل آهي ۽ راقم به ان جي زيارت ڪئي آهي.

ڪورواه واري مسجد لاءِ خليفي صاحب جو فرمان هيو ته ان مسجد ۾
 هر جمع جي رات حضور پر نور صلي الله عليه وسلم جن جي ڪچهري قائم ٿيندي آهي. ان
 مسجد ۽ ڪڙيئي گهنور واري مسجد جي بناوٽ هڪجهڙي ملندڙ جلندڙ آهي. ڪڙيئي
 گهنور وڃڻ دوران خليفي حاجي عبدالڪريم کان پڻ اهو به معلوم ٿيو ته خليفي صاحب
 جو اصل ڳوٺ ڦٽوڻ هيو، جيڪو گولاڙجي کان الهندي طرف سجاوڙ روڊ سان چڪ نمبر

۶۵ جي سامهون، اتر طرف واقع هيو، ۽ حضرت خليفو صاحب جن کورواه واري مسجد تعمير ڪرائڻ بعد ڪڙيو گهنور لڏي آيا (۱) ليڪن مٿين روايت خليفو صاحب جن جي ڦٽوڻ واري ڳوٺ بابت صحيح معلوم نه ٿي ٿئي. اها صرف ڏندڪٿا ٿي سگهي ٿي، ڇو ته جيڪڏهن سندن اصلي ڳوٺ ڦٽوڻ هجي ها ته حضرت روضي ڌڻي جن جي ملفوظات، يا سندن ملفوظات ۾ ڪٿي نه ڪٿي ان جو ذڪر هئڻ گهرجي ها، ليڪن ان بابت ڪوبه ذڪر ڪونه ٿو ملي، باقي خود خليفو صاحب جو ڪڙيو گهنور لاءِ پنهنجو اصل مسڪن بيان ڪرڻ ڪافي هندن تي ثابت آهي.

خليفو صاحب جن جو علمي مقام:

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سڀني خليفن مان، خليفو صاحب جن کي خدا پاڪ جي درگاهه ۾ بي انتها مقبوليت حاصل هئي. پاڻ پنهنجي مرشد مربي جي وفات بعد ڪڙيئي گهنور ۾ هدايت جي طالبن کي سنئين واٽ تي هلاڻ لاءِ ارشاد و تلقين جو سلسلو جاري رکيائون. سندن سلسلي ۽ عقيدت ۾ لاڙ جو تمام گهڻو حصو فيضياب ٿيندو رهيو. ان کان علاوه سندن فيض اتر سنڌ، ڪڇ، ڪلڪٽه، بمبئي، مارواڙ، جيسلمير کان ٽپي آفريڪا تائين پهچي ويو. ان دوران تصنيف و تاليف جو شغل پڻ جاري رکيائون. سندن مرشدن ڪريمن جي فارسي ملفوظات شريف ۽ مڪتوبات شريف جي گڏ ڪرڻ کان علاوه سندن تصوف تي به تصنيف محبوبية المحمودية آهي، جنهن ۾ قادري سلسلي موجب ذڪر اذڪار، شغلن ۽ لطيفن جو احوال آهي. اهو ڪتاب اصل فارسي ۾ هيو، جنهن کي سندن سجاده نشين ميان عبد الله، مخدوم حامد کان ترجمو ڪرائي، سن ۱۳۱۲ھ ڌارين حافظ رڪن الدين ڪوٽڙي واري جي فيض سبباني پريس مان ڇپائي پڌرو ڪيو. اهو ڪتاب سلوڪ جي ترتيب وار شغلن کان سواءِ اوراد ۽ وظائف جي باري ۾ تصنيف ٿيل آهي. خليفو صاحب جن جو هي ڪتاب، شريعت طريقت، معرفت ۽ حقيقت تي مشتمل سالڪن لاءِ سهڻو پيغام آهي.

محبوبية المحموديه جي مطالعي بعد سلوڪ جي سچاڻ کان علاوه سندن علمي مقام جو پتو پوي ٿو. جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته خليفو صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن صاحب دل، ظاهري توڙي باطني علمن جو خزانو هئا. خدا پاڪ کين علم معرفت جي پروڙڻ جو استعداد بحر بي پايان جيترو عطا فرمايو هيو. اهو ڪتاب مترجم سنڌي زبان ۾ ۲۶۴ صفحن تي مشتمل آهي جنهن جي ڪاپي راقم کي سندن درگاهه تان ملي.

ان کان سواءِ سندن ٻي تصنيف گلشن اولياءِ فارسي ۾ بُڌجي ٿي، جيڪو سن ۱۲۵۸ هجري ڌارين تصنيف ڪيائون. حاجي شير محمد خان نظاماڻي جي بقول ته خليفِي صاحب جي تصنيف رساله گلشن اولياءِ آهي. جنهن ۾ حديقہ الاولياءِ کان پوءِ جي دور وارن مقامي اوليائن جو ذڪر آهي، جيڪو سال ۱۲۵۸ هجري ۾ تصنيف فرمايائون (۱) افسوس جو اهو رسالو اڄ ناپيد ۽ ناياب ٿي چڪو آهي.

خليفِي صاحب جي لائق ۽ مڃارن مريدن مان خليفِي محمد ملوک چانڊڻي، سندن ملفوظات شريف سن ۱۳۴۴ھ ۾ سراج العاشقين نالي گڏ ڪري راس ڪئي. اهو مجموعو به علم تصوف تي، سالڪن لاءِ مشعل راهه جي حيثيت رکي ٿو. سندن ملفوظات جو ٻيو مجموعو خليفِي گل محمد هالاڻي ڪنوز المعرفت جي نالي سان مرتب ڪيو. جنهن ۾ خليفِي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا مقولا ۽ فرمودات آهن، جيڪي پاڻ مريدن، معتقدين کي وعظ و نصيحت ڪندي ارشاد فرمايائون. ان کان سواءِ مختلف ماڻهن طرفان کين لکيل خط، ۽ خليفِي صاحب جن جا انهن کي ڏنل جوابن تي مشتمل مڪاتيب مان راقم کي صرف ست مکتوب شريف (مترجم سنڌي زبان ۾) ملي سگهيا، جن جو ترجمو جناب قاضي فتح الرسول صاحب ٽنڊي قيصرواري ڪيو آهي. خليفو صاحب هڪ هنڌ پنهنجي مکتوب ۾ فرمائي ٿو ته ”موليٰ جل شانہ جي طلب ڪرڻ نعمت عظميٰ ۽ دولت بي پايان آهي. اها نعمت ۽ دولت ادب ۽ ادب جي شرطن بجا آڻڻ کان سواءِ حاصل ٿيڻ محال آهي. (۲) خليفِي صاحب پنهنجي مٿئين مقولي موجب ادب ۽ ادب جي شرطن بجا آڻڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي، ۽ اهي سڀ گهرجون ۽ تقاضائون اهڙي ته سهڻي نموني سان پوريون ڪيائون جو، ان جي صدقي خدا پاڪ کين فيض عرفان ۽ هدايت جي ڪرسي تي سينگاري مسند نشين فرمايو. پاڻ سنڌ جو اهو ناميارو ولي الله ٿي گذريو آهي، جنهن جي علم ۽ عرفان مان گهڻي سنڌ سيراب ٿي. ميان بخش علي نظاماڻي جو بيان آهي ته خليفو صاحب پڇاڙي ۾ قلبي ذڪر ذريعي خدا پاڪ سان مشغول ۽ محو هوندو هيو.

سندن وصال:

موت برحق آهي. جنهن کان ڪو به بني بشر انڪار نٿو ڪري سگهي. هونئن به روزانو هن ڌرتي تي لکين موت واقع ٿيندا رهن ٿا، ۽ اهو چمڻ ۽ مرڻ وارو سلسلو جاري

(۱) الرحيم مشاهير نمبر ص- ۶۲ سال ۱۹۶۶ع

(۲) مکتوبات خليفه محمود ڪڙيه وارو قلمي سنڌي ص ۱

آهي. جيڪو قيامت تائين هلندو رهندو. ان ڪري ڪنهن جي ڄمڻ يا مرڻ سان هن ڪائنات جي ڪارخاني تي ڪو به اثر نه ٿو پوي. ليڪن تنهن هوندي به ڪي موت اهڙا هوندا آهن، جيڪي ڪم از ڪم هن جهان کي جهوري ضرور وجهندا آهن. چو ته موت العالم واري فيصلي جو راز به انهيءَ ۾ رکيل آهي، ته ڪي موت گویا ڪائنات کي سخت نقصان رسائيندڙ هوندا آهن. ليڪن ڪي انسان اهڙا به هوندا آهن جيڪي ظاهري موت اچڻ کان اڳي ئي ”مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا“ پاڻ کي فنا ڪري ابدي زندگي حاصل ڪرڻ لاءِ جيئنڌا آهن. اهڙن پاڪباز، نيڪ سيرت انسانن جو جيئرو رهڻ به پنهنجي لاءِ نه بلڪ ٻين لاءِ هوندو آهي، ۽ اهي جيئرا هئا ته به انسانن جي عام ڀلائي لاءِ پاڻ پتوريندا رهيا، پر جي وفات ڪري ويا ته به عام انسانن لاءِ اهڙا اصول وضع ڪري ويا، جن تي هلندي، انسانيت جي صحيح ۽ سچي خدمت ڪري سگهجي ٿي. اهڙن انسانن جيئري ته ماڻهن کي نفع رسايو، ليڪن مرڻ کان پوءِ به نفع رساني جو سبب بنيا رهيا، ۽ تاريخ گواهه آهي ته ڪيترن نيڪ سيرت انسانن ظاهري مرڻ کان پوءِ به لکين انسان کي فيض عام بخشيو. اهو سڀ ڪجهه ان ڪري هيو جو انهن پاڻ کي مرڻ کان اڳ ۾ ئي فنا ڪري، جاوداني حياتي حاصل ڪري ورتي هئي. کين چڱي طرح معلوم هيو ته هي دنياوي زندگي عارضي ۽ فاني آهي. جنهن کان پوءِ ٻي حياتي جو آغاز ٿيندو، جيڪا هميشه تمام گهڻي عرصي واري هوندي، تنهن ڪري عارضي شي کي نڪرائي دائمي لاءِ جدوجهد ڪيائون، فاني زندگي کي ترڪ ڪري غير فاني زندگي لاءِ عملي ڪوشش ڪيائون، پوءِ ڏسڻ وارن چڱي طرح ڏٺو ته کين خدا پاڪ واقعي ابدي زندگي عطا ڪري ڇڏي، ۽ اڄ به اهڙا شخص جيڪي هزارين، سوين سال اڳ وفات ڪري ويا، ليڪن ايتري ساري عرصي گذرڻ کان پوءِ به سندن نالو جيئن جو تيئن زنده جاويد آهي. ان ڪري ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه اڪثر ويشتير پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي فرمائيندا هئا ته ”جيءُ جاني کي ڏي، نه ته موت به نيندڻي جيءُ کي.“

خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه به پنهنجي مرشد جي ان فرمان کي دل سان هنڊائي پاڻ کي فنا ڪري بقا واري مرتبي تي پهچي چڪو هيو. ليڪن پوءِ به ظاهري طرح ”کُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ اِلَيَّ اَصْلِهِ“ جي قانون مطابق آخر سندن وفات بتاريخ ۹ ربيع الاول سن ۱۲۶۷ هجري ۾ ٿي. سندن مزار ڪڙڻي گهنور، تعلقو گولاڙچي (فاضل راهو) ضلع بدين ۾ آهي، جتي هر سال ۱۲ ربيع الاول تي هڪ وڏو عظيم الشان اجتماع ٿيندو آهي. ۽ اتي هر طرف کان سندن مريد ۽ معتقد اچي گڏ ٿيندا آهن ۽ فاتحه ۽ ختمو ڏيئي پنهنجي مرادن پوري ٿيڻ لاءِ دعائون گهرندا آهن.

حضرت خليفې صاحب جن جي وفات جي سال کي قاضي ميان عبد القوي هالاڻي هيٺين بيتن ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي.

- ۱- آهه از رحلت خليفه حق
آنڪه محمود شد بهر دوسرا
- ۲- از يد مظهر يد الله يافت
اهتمام خلافت ڪبري
- ۳- مرشد وقت، هادي دوران
نائب، نائب رسول خدا
- ۴- زين جهان رفت چون بمخرج صدق
مدخل اصدق يافت ماما
- ۵- گفت سالش دلم بياري "رب"
شد مقامش مقام محمودا

۱۲۶۷

سندن مزار تي عاليشان روضو ٺهيل آهي، جنهن جي شبيهه درگاه شريف (پير ڳوٺ) واري پراڻي روضي شريف سان ملندڙ جلندڙ آهي. روضو سندن جاءِ نشين خليفې ميان عبدالله، بمبئي جي هڪ تعميراتي ڪمپني کان راس ڪرايو. سندن مرقد جي تعمير جو سال هنن شعرن مان ظاهر ٿئي ٿو.

- ۱- گنبد قبر ولي محمود شاه
چون بنائي پاڪ نيڪ انجام شد
- ۲- چون شعائي آفتاب پُر ضيا
ز اهتمام لطف الله تمام شد
- ۳- سال تعميرش بفكر اخلاص را
خانقاه مقتدي الهام شد

۱۳۵۲ھ

خليفو نبي بخش لغاري رحمة الله تعالى عليه:

سند جو ڪو اهڙو ماڻهو ورتي هوندو، جيڪو خلفي نبي بخش لغاري رحمة الله تعالى عليه جي نالي کان واقف نه هوندو. خلفي صاحب جو شمار هم صفت موصوف انسانن ۾ ٿئي ٿو. سندن زندگي جي جنهن به پهلو تي نظر وجهبي ته هر طرف کان چمڪندڙ نظر ايندي، جيڪڏهن کين الله وارن بزرگن جي قطار ۾ ڏسبو ته اهو معلوم ٿيندو ته پاڻ پنهنجي وقت جا ڪامل، اڪمل ولي الله هئا. جيڪڏهن کين سند جي سورهيہ سردارن جي لسٽ ۾ جانچبو ته ڏهيسر ۽ بهادر معلوم ٿيندا، پر جيڪڏهن هن ساڻهيہ جي شاعرن واري زمري ۾ آڻبو ته سندن ذات سند جي عظيم شاعرن ۾ شمار ٿيندي. اهڙي طرح سندن هم گير شخصيت هر حيثيت سان سند جي مايئہ ناز بزرگ هستي معلوم ٿيندي.

سندن زندگي جا سڀئي دور چمڪندڙ تاري وانگر سند جي تاريخ تي پکڙيل ۽ عيان آهن، ليڪن خلفي صاحب رحمة الله تعالى عليه جي زندگي جو آخري دور، جنهن ۾ سندس سڀند سند جي ڪامل ولي الله حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه جن سان ٿيو، اهو ان جي سڀني ادوارن ۾ هڪ نرالو دور هو. ان عرصي دوران حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه جن خلفي صاحب جي زندگي ۾ انقلاب آڻي تاحيات امر بڻائي ڇڏيس.

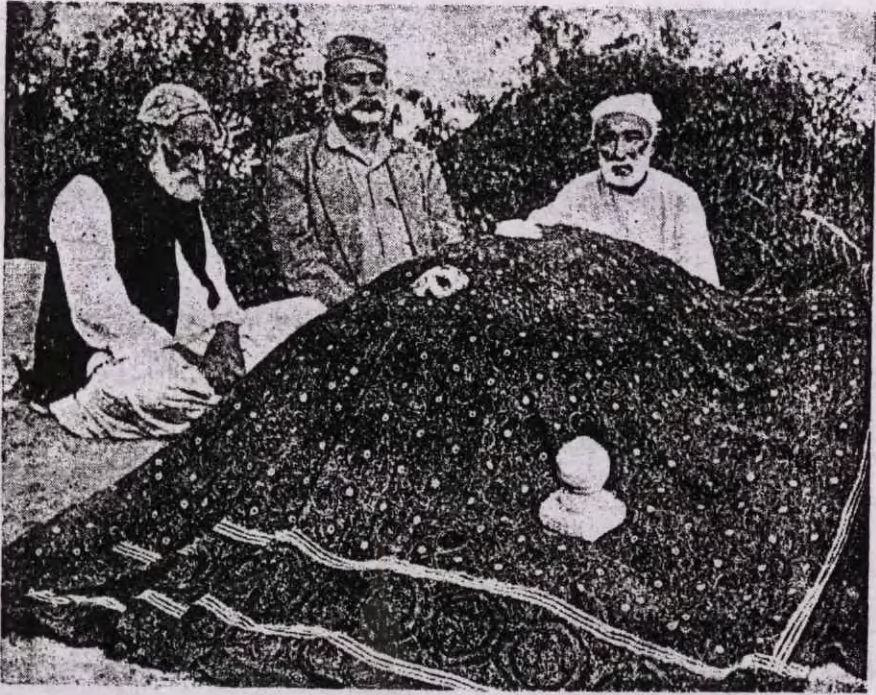
خلفي نبي بخش لغاري رحمة الله تعالى عليه جي ولادت باسعادت سن ۱۱۹۰ھ مطابق ۱۷۷۶ع ڌارين، ڳوٺ مٺي، تعلقو ٽنڊو باگو ضلع ٻدين ۾ ٿي. سندن حصول تعليم جو پتو پڻجي نه سگهيو. البته ان چوڻ ۾ ڪوبه ڌڻاءُ ڪونه ٿيندو ته سندن شروعاتي تربيت ۽ تعليم، ڪنهن ڪامل استاد جي زير اثر ٿي هوندي. ڇو جو سندن شخصيت جي ايتري قدر پروان چڙهڻ ۾ ابتدائي تعليم ۽ تربيت جو وڏو عمل دخل رهيو هوندو. سندن زندگي جي شروعاتي دور جو لاڙو آزادي ۽ سرداري ڏانهن مائل هيو. خلفي صاحب جن جا وڏا ميرن جا نوازيل ۽ جاگيردار هئا. مٺي، نوتيار، ستيارو جون ديهون. کين ميرن طرفان مليل هيون. (۱)

خلفي صاحب رحمة الله تعالى عليه جو حضرت جن جي ارادت ۾

داخل ٿيڻ ۽ کين خلافت ملڻ جو واقعو هن طرح آهي ته ”خليفن نبي بخش لغاري رحمۃ الله جي، پنهنجي ماسات قاسم سان انتهائي محبت هوندي هئي. جيڪو شروع کان وٺي سندن هر خيال صحبتي ۽ رازدان هيو. جڏهن خليفو قاسم پنهنجي خاندان سميت حضرت جن جي مريدن ۾ داخل ٿيو ته، اهڙي صلاح خليفن نبي بخش لغاري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي به ڏنائين. خليفن صاحب جن کي، پنهنجي ماسات جي اها نيڪ صلاح پسند آئي، ۽ سندس دل ۾ جيڪو مجازي عشق جو درياه موجزن هيو، ان حقيقي عشق طرف رخ بدلايو. (۱) خليفو صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه عشق الاهي ۾ اتي ڪڙيو ٿيو. تانجو پنهنجي ماسات قاسم سان گڏجي حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي خدمت اقدس ۾ پراڻي درگاه شريف (ڳوٺ رحيم ڏني ڪلهوڙي) ۾ اچي پيش پيو.

پير سائين حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سان اتي سندس ملاقات ٿي، پاڻ کيس قادري طريقي موجب ذڪر جي تلقين فرمائيندي ارشاد فرمايائون ته اي يارو! تيار ڪيو ته هن فقير کي خلافت جي پگ ٻڌايون. تڏهن خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ورائيو ته قبلًا مان صرف خدا پاڪ جو نالو ۽ رستو پيڇڻ آيو آهيان. ايتري طاقت هن ضعيف ناتوان ۾ ڪا نه اثر جو ايڏو بار ڪلهن تي کڻي سگهان. جڏهن ته اڳ ۾ حضرت جن جا نامور خليفه، سنڌ جي چڙهي چڙهي ۽ فيض ۽ عرفان جا درياءَ وهائي رهيا آهن ته پوءِ منهنجي ڪهڙي مجال آهي جو آئون حضرت جن جي عرفان جو ايڏو بار کڻي سگهان. تنهن تي حضرت جن کيس فرمايو ته اي نبي بخش تنهنجي پرواز ۽ پهچ اتي ٿيندي، جتي اڃا تائين ڪو ڪونه پهتو آهي. اهڙي طرح حضرت جن کيس ذڪر اذڪار جي تلقين و ارشاد کان پوءِ پنهنجي خلافت جي پگ ٻڌائي، سرفراز فرمائي ڇڏيو، جنهن بعد خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کان دنيا جو عيش آرام، سک، راحت، سڀ وسري ويا، ۽ عشق الاهي ۾ اهڙو ته محو ۽ مست ٿي ويو جو کيس پنهنجي به خبر ڪا نه رهي. پنهنجي مرشد جي ڏسيل طريقي موجب ذڪر اذڪار جي شغلن ۽ عبادت رياضت ۾ رات ڏينهن جنبي ويو. ۽ اهو قصو سن ۱۲۳۰ هجري جو هيو جنهن وقت سندس عمر چاليهه ورهيه هئي، ۽ ان دوران خليفن صاحب فاقه ڪشي ذريعي نفس جي اصلاح ۽ روحاني عروج جون منزلون طئي ڪندي اهو مقام حاصل ڪيو، جنهن لاءِ سندن مرشد

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو لوڪ ادب سلسلي جو ڪتاب ۲۹ (سنڌ جا عشقيه داستان)

خليفی صاحب مرحوم جي تربت
 ۱ کٽي ٿان سڄي سندس اولاد مان خليفو حاجي شير محمد، خليفو محمد هاشم
 ۽ خليفو احمد صاحب)

ڪريم بيعت ٿيڻ وقت اشارو ڏنو هئس.

خلفي صاحب کي مريد ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي مرشد سان محبت ايتري حد تائين ٿي ويئي جو جلدي جلدي پنهنجي ڳوٺ کان پيرين پيادو درگاهه شريف تي زيارت ۽ صحبت جي سانگي ڪهي اچي پيش پوڻ لڳو. ۽ پڻ عبادت ۽ رياضت ۾ انتهائي ڪوشش ڪندي، ڏينهن رات مصروف رهيو، ۽ ان دوران عبادت، رياضت جو جيڪو انوکو طريقو ان اختيار ڪيو سو تصوف جي تاريخ ۾ نرالي حيثيت رکي ٿو. سندس چاليهو پورن چاليهن ڏينهن کان پوءِ روزي کولڻ جو قصو سو حضرت جن جي جماعت ۽ مريدن ۾ ايترو ته مشهور ٿيو جو ڪيترائي فقير، فقراءِ خلفي صاحب جن جي ان سنت موجب تارڪ الدنيا بنجي ڏينهن رات بڪ ۽ فقر فاقن ۾ گذارڻ لڳا. چاليهي دوران خليفو صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کجي جي ڪارڪ تي روزو رکندو هو ۽ هڪ ئي ڪارڪ تي روزو کوليندو هو (۱)

راهه سلوڪ ۾ اهڙي طرح عبادت ۽ رياضت جو، سلف صالحين جو پراڻي دور کان شيو رهيو آهي، جنهن جي تجديد ۽ اتر ظهور خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پاڻ ڪري علماءِ ڪبار ۽ سلف صالحين جي طريقي کي زندهه ڪندي، اهي سڀ گهرجون ۽ تقاضائون عملي طرح پوريون ڪري ڏيکاريون، جن کان سواءِ خدا جي طالبن جو مڪمل طرح شريعت، طريقت، حقيقت ۽ معرفت جو معراج ماڻڻ محال هوندو آهي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سڀني خليفن مان امتيازي حيثيت جيڪا خلفي نبي بخش رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي نصيب ٿي، سا هن ريت آهي ته حضرت جن جا سڀئي خليفه ارشاد و تلقين جا مالڪ هئا، کين پنهنجي مرشد مڪرم کان سلسلئ ارشاد جي پڻ اجازت مليل هئي، ليڪن خلفي صاحب جي صحبت ۽ اثر ۾ جيڪي به ماڻهو قادري سلسلي ۾ شامل ٿيڻ چاهيندا هئا ته انهن سڀني کي درگاهه شريف تي پاڻ پيش ڪندو رهيو، ۽ کين پنهنجي مرشد مربي جي هٿ تي دست بيعت ٿيڻ جي تلقين ڪندو هو، ۽ پنهنجي آخري عمر تائين اهو سلسلو جاري رکيو آيو ۽ ڪڏهن به پنهنجي هٿ تي ڪنهن کي تلقين و ارشاد نه ڪيائين، بلڪه جيڪو به سندس صحبت ۾ مريد ٿيڻ چاهيندو هو ته ان کي سنئون سڌو حضرت جن يا سندن مسند نشين

(۱) خلفي صاحب جو رسالو ص- ۱۷

کان فيض حاصل ڪرڻ جو صلاح مشورو ڏيندي، بلا واسطي درگاه شريف جو مريد ڪندو رهيو، توڙي جو پاڻ ڪمال ۽ ڪرامت جو صاحب هيو تڏهن به پنهنجي پيري مريدي جي سلسلي کي عام ڪرڻ ۽ جاري رکڻ پسند نه ڪيائين. جنهن ڪري ڪيترا دفعا کيس پنهنجي مرشد کان اهو ٻڌڻ ۾ آيو ته اي خليفو صاحب! جڏهن ته اوهان کي ارشاد و تلقين جي اجازت اسان کان مليل آهي ته پوءِ هيڏانهن فقيرن کي وٺي اچڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي، ۽ توهان کين طلب جي راه ۾ تلقين ڪري ڇڏيندا ڪريو. ليڪن پوءِ به خليفو صاحب هر دفعي ائين ڪرڻ کان نه مڙيو، ۽ پنهنجي معتقدن ۽ صحبتين کي حضرت جن جي طريقي ۾ سندن هٿ تي بيعت ڪرڻ لاءِ شامل ڪندو رهيو، جنهن ڪري حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو ساڻس پيار ۽ محبت حد درجي کي پهچي ويو ۽ هو ٿوري ئي عرصي ۾ مقرب خليفن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

لاڙ ۽ هندستان جي علائقن ۾ حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي فڪر کي عام ڪرڻ ۾ خليفن صاحب جي مجاهدانه زندگي جو عمل دخل نمايان رهيو. خدا پاڪ کيس فيض ۽ عرفان جو اهڙو ته حصو عنايت فرمايو هو جو هزارن جي تعداد ۾ غير مسلم اسلام جي دائري ۾ داخل ٿي واصل بالله ٿي ويا، ۽ ڪيترائي پٽڪيل انسان راه هدايت تي گامزن ٿي سڄا ۽ حقيقي خدا جا طالب بنجي ويا. پاڻ ڪڏهن به پنهنجي مرتبي ۽ شان کي ظاهر ڪرڻ يا ڪنهن به طريقي سان عزت وڌائڻ جي ڪوشش نه ڪيائون، ليڪن ان جي باوجود به خدا پاڪ کين جماعت ۽ عام ماڻهن ۾ اهڙي ته مقبوليت ۽ پذيرائي بخشي جو سنڌ ته ٺهيو، پر هندستان اندر به ليڪن انسان سندس معتقد بنجي، حضرت جن جي مريدن جي لهڙيءَ ۾ شامل ٿي ويا.

خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي حضرت پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن جي مريديءَ ۽ خلافت ۾ داخل ٿئي مس ٿي سال ٽيا هئا ته خدائي امر موجب حضرت جن سن ۱۲۳۴ هجري دوران راه عدم ڏانهن روانا ٿيا، جنهن ڪري کيس عظيم صدمو رسيو.

خلفي صاحب پنهنجي مرشد سان حقيقي محبت جي عيوض، سندن ڏسيل طريقي ۽ فڪر کي عام ڪرڻ واري نائيبي جي فريضي کي محبت ۽ عقيدت سان نڀائيندي سندن پوئڙن ۽ مسند نشين سان عقيدت و احترام جي سڀني لوازمات ۽ گهرجن پوري ڪرڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪندو رهيو. پاڻ پنهنجي مربي مرشد جي زيارت ۽

فيض حاصل ڪرڻ کان سواءِ باقي تنهن مسند نشينن، هر هڪ حضرت پير سائين سيد صبغت الله شاهه اول تاجر ڌڻي (متوفي ۱۲۴۶ھ) حضرت پير سائين سيد علي گوهر شاه اول بنگلي ڌڻي (متوفي ۱۲۶۳ھ) حضرت پير سائين حزب الله شاه تخت ڌڻي (متوفي ۱۳۰۸ھ) جي سجاد نشيني جو دور به اڪين سان ڏٺائين ۽ ان دوران مريدي جا جيڪي حق هوندا آهن، سي سڀئي پورا ڪيائين.

خليفن صاحب پنهنجي مرشد، ان جي اولاد، ۽ سندن خانقاهه جي خدمت ڪرڻ واري فريضي کي پنهنجو پاڻ، اڪيلي سر معمور ڪرڻ ڪافي نه سمجهيو، بلڪه اها ورڇ پنهنجي اولاد ۽ پوٽرن ۾ اهڙي طرح مضبوط ڪيائين جو کانئن پوءِ به سندس اولاد جا فرد درگاهه شريف جا سڄا هڏوڪي، همدرد وفادار ۽ نالي وارا خليفن ٿي گذريا آهن. خليفو غلام نبي جيڪو سندس پوٽو هيو، ان جو نالو ته حُر جماعت جي وڏن اڳواڻن ۾ شمار ٿئي ٿو، ۽ جماعت ۾ فرق سلسلي جو باني ليکيو وڃي ٿو.

اهڙي طرح سنڌ جو هيءُ مائٽ ناز هم صفت موصوف بزرگ ڪامل اڪمل ولي الله، عظيم شاعر، محب وطن، ڏهيسر ۽ مرد مجاهد، سن ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۸۶۳ع ڌارين ”ڪُلْ مَنْ عَلَيْهَا فَان“ جي صدا کي لپيڪ چئي وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ جي بي نياز بارگاهه ۾ وڃي پهتو. اِنَا لِلّٰهِ وَاَنَا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ.

خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي اخلاقي معيار ۽ روحاني بلندين جو تجزيو ڪندي جيڪڏهن سڄا هڙي سنڌ جي ناميارن ولين جي لسٽ ۾ ڄاڻبو ته پاڻ صف اول جا ولي الله نظر اچن ٿا. اهڙي طرح جيڪڏهن اسين سندن سنڌي ادبي معيار کي پرکيندي سنڌ جي عظيم محسنن ۽ مانوارن جي جمل غفير ۾ ڏسڻ چاهيون ته پاڻ سنڌ جا عظيم ۽ ناميارا سخن گو معلوم ٿين ٿا. سندن سموري شاعري خدا پرستي، سچائي، سلوڪ جي موتين سان گڏوگڏ عشق، محبت، مجاز ۽ حقيقت، شريعت، طريقت، معرفت، وحدت، ڪثرت جي اسلوبن سان رنگين نظر اچي ٿي.

اهڙي طرح خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي شاعريءَ ۾ وطنيت جو جذبو، همت ۽ حوصلو، مسلسل ڪوشش ۽ محنت، خود اعتمادي ۽ اميد پري شاعري ملي ٿي.

خلفي صاحب جن هندي، فارسي، سرائڪي، اردو، ڍاٽڪي زبان ۾ پنهنجي شاعريءَ جي سڀني صنفن کي تمام سهڻي انداز سان بيان ڪري، سنڌ ۽ سنڌ

وارن تي ايڏو ته وڏو احسان ڪيو آهي جو اسان جا علمي ۽ ادبي حلقا ڪڏهن به سندس ٿورو لاهي نٿا سگهن.

حضرت جن جا فيض يافته، مختلف خليفه:

جيئن اڳ ۾ اسان واضح ڪري آيا آهيون ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي فيض يافته خلفاء جو شمار هزارن جي تعداد ۾ هيو، جيڪي پنهنجي وقت جا ڪامل ٻانهن ڇيا وڃن ٿا. ان باري ۾ حضرت جن جي جماعت ۾ هڪ روايت هن طرح مشهور آهي ته، هڪ دفعو سندن دور جا عالم سڳورا جيڪي سندن طريقي تي هميشه اعتراض ڪندا رهندا هئا. اهي عالم، ساڻن مناظري ڪرڻ جي نيت سان وٽن آيا. تڏهن سندن خدمت ۾ فيض يافته خليفو سارنگ فقير ڪلهوڙو موجود هيو، جنهن کي حضرت جن ارشاد فرمايو ته اي خليفه سارنگ! هنن عالمن کي ڪن مسئلن تي اعتراض آهن، ان ڪري سندن تسلي واسطي کين جواب باصواب ڏيئي مطمئن ڪيو. تڏهن حضرت جن جي ارشاد سان خليفو سارنگ انهن عالمن کي هڪ هنڌ وٺي قرآن، حديث، فقه ۽ اجماع امت جي مسلك موجب اهڙا ته مدلل جواب ڏنا جو اهي آيل سڀئي عالم لاجواب ٿي ويا، ۽ آخر جنهن وقت اهي عالم پنهنجي خيالات ۽ خدشات جا مڪمل تشفي بخش جواب حاصل ڪري واپس وڃڻ وارا ٿيا، تڏهن حضرت جن کان رخصت وٺڻ مهل عرض ڪيائون ته قبلًا هي خليفو صاحب جيڪو ايڏو وڏو عالم آهي، ان ڪٿان تحصيل علم ڪئي آهي؟ تڏهن حضرت جن انهن عالمن جي سامهون خليفو سارنگ کي فرمايو ته اي خليفه صاحب! هنن عالمن کي دعاءِ قنوت ته پڙهي ٻڌا، تڏهن خليفو سارنگ سرائيڪي زبان ۾ ورائيو ته قبلًا يا قن بودي مين ڪون نهين آندي- باقي مل آڪن ته انهن چمر واليان اڪيان نال الله ڏڪال چوڙان. تڏهن انهن عالمن کي خليفو صاحب جي ظاهري علمي استعداد ۽ قابليت جو اندازو ٿيو ته هي بزرگ درويش امي آهي. ليڪن حضرت جن جي نظر ڪيميا اثر سبب ڪيس خدا پاڪ لدني علم عطا فرمايو آهي (۱)

اهڙيءَ طرح سندن پير خليفو ميان الهه رکيو رحمۃ الله تعاليٰ عليه حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي فيض يافته خليفن مان هڪ هو، سندس بابت ملفوظات شريف ۾ نقل آهي ته خليفو ميان الهه رکئي رحمۃ الله تعاليٰ

عليه ڪي کاڌي کائڻ جي گهرج طبيعت مان بالڪل نڪري وئي هئي، جو ڏهن ويهن ڏينهن تائين لاڳيتو هڪ گرهه به ڪونه کائيندو هو. پوءِ سندس گهر وارا جڏهن کيس زور زبردستي ڪري ڪجهه ڪارائڻ چاهيندا هئا ته لاچار هڪ يا ٻه گرهه مس کائيندو هو. (۱) خليفن ميان الهرڪئي لاءِ مشهور آهي ته اهو بزرگ تمام مستجاب الدعوات هوندو هيو. کيس خدائي بارگاهه ۾ ايتري ته مقبوليت هوندي هئي جو جيڪا دعا گهرندو هيو ته رد ڪانه ٿيندي هئي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته هڪ دفعي خليفن ميان الهرڪئي بيان ڪيو ته سفر دوران شام جي وقت کير جو هڪ ڀريل پيالو نذرانو مليو ۽ ان وقت مون کي حضور صلي الله عليه وسلم جن جو اهو واقعو ياد آيو جو، هڪ صحابي رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي خدمت شريف ۾ کير جو هڪ پيالو پيش ڪيو ۽ پاڻ ڪريم جن پهريائين انهيءَ پيالي مان ڪجهه کير پي، باقي صحابين کي پيئڻ لاءِ عنايت فرمايائون ۽ سڀني صحابين ان پيالي مان کير پي ڍو ڪيو. ليڪن اهو کير جو پيالو پڇاڙي تائين ڀريل رهيو.

حضرت جن فرمايو ته خليفن صاحب چيو ته منهنجي دل ۾ به خيال پيدا ٿيو، ته اڄ حضور صلي الله عليه وسلم جي متابعت ۾ هي کير جو پيالو سموري جماعت کي پيارڻ گهرجي. سو ان پيالي مان پهريائين مون کير پيتو. ان کان پوءِ مون جماعت کي کير پيئڻ لاءِ چيو ۽ خدا تبارڪ و تعاليٰ جي مهربانيءَ سان ان پيالي مان سڀني فقيرن کير پيتو. ليڪن پيالو پڇاڙي تائين کير سان ڀريل رهيو (۲)

ساڳيءَ طرح خليفن الهرڪئي لاءِ مشهور آهي ته هميشه استغراق ۾ مستغرق ۽ وحدت جي لهرن ۾ اهڙو محو ۽ مست هوندو هيو جو کيس ڪنهن جي به سڌ ڪا نه هوندي هئي، ۽ گهڻو ڪري مراقبي جي حالت ۾ نفي اثبات جي شغلن ۾ شاغل ۽ ديدار الهي ۾ مشغول هوندو هيو. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رضي الله تعاليٰ عنه جن وٽ ظاهري ضرورت مند ۽ بي پهچ ماڻهو جنهن وقت حاڪمن وٽ سفارش ڪرائڻ لاءِ وٽن ايندا رهندا هئا ته انهن ماڻهن سان حاڪمن ڏانهن سفارش وغيره ڪرڻ لاءِ مذڪوره خليفو مقرر هوندو هيو.

(۱) ملفوظات جلد ۳، ص ۱۰۵

(۲) مخزن فيضان اردو، ص ۲۶۲

هڪ دفعي جو واقعو هن طرح آهي ته هڪ پيرو خليفو الهرڪيو ڪنهن سواليءَ جي ڪم سان خيرپوري حاڪمن ڏانهن حضرت جن جي حڪم سان ٿي ويو، تڏهن حضرت جن ساڻس ميان قابل شاهه (سندن ڀائٽيو) به گڏي ڏنو. خليفو صاحب مسجد شريف ۾ منزل انداز ٿيو. حاڪمن کي خلفي صاحب جي آمد جو اطلاع ڪيو ويو. ليڪن ميرن ان طرف ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو. هوڏانهن خليفو صاحب مسجد شريف ۾ محبوب حقيقي جي مشاهدي ۽ مراقبي دوران اهڙو ته مستغرق رهيو، جڻ پنهنجي گهر ويٺو آهي، ۽ ڪنهن به ڪم سان ڪونه آيو آهي. انن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ ميان قابل شاهه کيس چيو ته خليفو صاحب! هيترا ڏينهن گذري ويا آهن اڃان سائل جو ڪم ڪونه ٿيو آهي. تڏهن خلفي صاحب جواب ڏنو ته اڄ پنهنجن جو نماز کان پوءِ حاڪمن ڏانهن هلنداسون. ايتري ۾ کين خبر پهتي ته حاڪمن خود بخود بغير ڪنهن چوڻ جي ان سوالي جي ڪم جو پروانو (آرڊر) لکي مهر هڻي خلفي صاحب ڏانهن ڏياري موڪليو آهي، ۽ پڻ ايترا سارا ڏينهن دير ڪرڻ سببان ڪائنس معافي گهري اٿن. ان بعد خليفو صاحب درگاه ڏانهن روانو ٿي ويو. (۱)

خليفو ميان الهرڪيو رحمه الله تعاليٰ عليه حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جي فيض يافته خليفن مان ٿي گذريو آهي. سندس ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن، ملفوظات شريف ۾ فيروز فقير نظاماڻي کان مذڪور آهي ته ”هڪ ڀيري خلفي ميان الهرڪئي وٽ فقيرن جي جماعت ويٺي هئي، ۽ ان آيت بابت جنهن ۾ امانت جو احوال بيان ٿيل آهي. ان جي باري ۾ ذڪر هلي رهيو هو، ته ان مجلس جي ويٺن مان هڪ شخص خلفي صاحب کي عرض ڪيو ته سائين! هن ٿلهي ٻيڙ به اهو بار نه کنيو؟ تنهن تي خلفي صاحب جوش ۾ ان ٻيڙ ڏانهن اشارو فرمائي چيو ته جيڪڏهن ان (ٻيڙ) تي امانت جي بار جو ذرو به پوي ها ته چيرجي ڌار ڌار ٿي پوي ها. ان وقت خلفي صاحب جي صرف اشاري ڪرڻ جي دير هئي ته اهو ٻيڙ چيرجي به اڌ ٿي پيو، ۽ هڪ اڌ هڪ طرف ۽ ٻيو اڌ ٻئي طرف وڃي ڪريو. فقير فيروز نظاماڻي بيان ڪيو ته اهو چيريل ٻيڙ مون پاڻ اکين سان ڏٺو. (۲)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي

(۱) ملفوظات شريف مترجم جلد ۵ ص ۱۶۹ ايضاً ۱۷۲

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد ۵ ص ۱۶۹

فيض اثر ۽ تربيت سان پنهنجي خليفن، مريدن ۽ معتقدن جي تربيت اهڙي ريت فرمائي جو سندن دور ۾ ئي اهي خلیفا صاحب کمال بنجي ويا.

هڪ راوي کان نقل آهي ته هڪ دفعي حضرت جن ڪنهن رستي سان پئي ويا ۽ ساڻن خلیفو الهرکيو گڏ هيو، جيڪو سندن پويان پويان واٽ کان پاسو وٺيو ٿي هليو. تڏهن پاڻ خلیفي صاحب کان رستي کان پاسي هلڻ جو سبب پڇيائون. تڏهن خلیفي صاحب عرض ڪيو ته قبلًا هن خوف کان ته متان حضور جن جي پيرن سڳورن جو نقش لتاڙجي نه پوي. ان ڪري رستي جو ڪنارو ورتو اٿم. (۱) اهو سندن فيض يافتہ خلیفن جي ادب جو ڪمال هيو، جن حضرت جن جي پيرن جي نشانن تي پير ڏيڻ کي به بي ادبي ٿي سمجهيو. کين خدا تبارڪ و تعاليٰ پنهنجي مربي مرشد سان عقيدت، محبت ۽ ادب جي ڪري ايڏو ته مقام بخشيو جو عقل حيران آهي.

کنوز المعرفت جيڪا خلیفي محمود نظاماڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جي مفلوظات آهي، ان ۾ ذڪر آهي ته حضرت روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن پنهنجي ناخوشائي واري وقت ماڻهن کي وصيت فرمائي هئي ته اسان جي جماعت مان ٻن شخصن سان صحبت ڪجو، انهن نالن مان هڪڙو نالو خلیفي محمود رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جو، ۽ ٻيو نالو خلیفي الهرکئي جو فرمايائون. (۲)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن پنهنجي مريدن، معتقدن ۽ خلیفن جي روحاني ۽ قدر و منزلت کان بخوبي واقف هئا، ۽ انهن سڀني جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ سهڻي نموني تربيت فرمائيندا رهيا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به ٿيندو هيو جو جيڪڏهن ڪو شخص بغير ارادي ۽ ارادت جي سندن صحبت ۾ اچي ويهندو هيو ته ان کي به معنوي ۽ حقيقي طرح فيض سان مالا مال ڪري ڇڏيندا هئا.

سندن مفلوظات شريف ۾ ميڏني پليجي کان نقل آهي ته هڪ دفعو درگاه مبارڪ تي حاضر هوس، ته هڪ شخص نالي ابراهيم فقير، جيڪو قيصر خان نظاماڻي جي ڳوٺ جو ويٺل هيو سو به حاضر هو، ۽ اهو حضرت جن جي سچن مريدن ۽ خاص معتقدن ۾ شمار ٿيندو هو. تنهن کائون پنهنجي ڳوٺ ويڃڻ جي اجازت طلب

(۱) مفلوظات مترجم جلد اول ص ۲۴۷

(۲) کنوز المعرفت مترجم قلمي، ص- ۲۸۶

ڪئي، ۽ پنهنجي دنياوي اسبابن جي مشغوليءَ بابت معذرت پئي ڪيائين ۽ پڻ دعا لاءِ عرض ڪيائين. تڏهن حضرت جن کيس ورائيو ته تنهنجو اهو اسباب جيڪو نفساني غرضن کان خالي آهي سو خدا تبارڪ و تعاليٰ جي درگاهه ۾ ترڪ جهڙو آهي. (۱)

حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ هڪ افغاني جي اچڻ جو قصو، جيڪو قنڌار کان خواب ۾ سندن صورت ڏسي تلقين حاصل ڪرڻ جي ارادي سان پيش پيو هيو، ۽ پاڻ ان افغاني کي ٽن راتين رهائڻ بعد فنا في الله جي مقام تي رسائي تلقين وارشاد جي اجازت ڏيئي واپس ڪيائون. (۲)

اهڙي طرح سندن خليفن مان سيد جان محمد شاهه بخاري چرائي وارو به پنهنجو مت پاڻ تي گذريو آهي، هو صاحب ڪمال مشهور ولي الله ٿي گذريو آهي، سندس فيض مان ڪيچ مڪران جا ماڻهو مستفيض ٿيندا رهيا.

اهڙي طرح حضرت جن کي خدائي دربار مان فيض ۽ عرفان جو وافر مقدار مليو، جو جيڪو به سندن خدمت ۾ آيو ته فيض سان رنگجي ريتو ٿيو، ۽ ٿوري عرصي ۾ سڀئي منزلون طئي ڪري وڃي واصل بالله ٿيو.

تصوف ۽ سلوڪ جي تاريخ ۾ اهڙا واقعا تمام ٿورا ٿا ملن، جو طالب کي مطلوب حقيقي تائين پهچڻ ۾ ايڏي تيز رفتاري سان منزلون طئي ڪرڻ جو موقعو ميسر ٿيو هجي. ليڪن حضرت جن جي فيض ۽ اثر تمام ٿوري عرصي ۾ طالبان حق جي منتهي جماعت تيار ڪري، نيابت رسول جو فيضو ڪما حق ادا ڪري ڏيکارايائون.

(۱) ملفوظات مترجم جلد اول ص- ۱۸۵

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد ۴- ص ۱۱۸

فصل ٻيو

مسلك سيد محمد راشد روضي ڌڻي ملفوظات ۽ مڪتوبات جي روشنيءَ ۾

جاڻڻ گهرجي ته عقيدتي جي درستي سڀني عملن جو بنياد آهي، ۽ ان تي ئي آخرت جي چوڻڪاري جو دارومدار آهي. ان کان سواءِ عقيدتي جي درستگي اعمال جي قبول ٻوڏ لاءِ ضروري شرط آهي. عقيدو بنياد آهي ۽ اعمال ان جون شاخون آهن. جيڪڏهن عقيدو درست نه هوندو ته، چاهي اعمال ڪهڙا به پلا ۽ سٺا ڇونه هجن، ليڪن عند الله اهي مقبول نه آهن، ۽ نه ئي انهن جو اجورو ملندو. انساني زندگيءَ ۾ عقيدتي کي وڏي اهميت حاصل آهي ۽ روزمره جي زندگيءَ ۾ تمام مشغوليون، ڪم ڪار به ان جي روشنيءَ جي زير اثر پايءَ تڪميل تي پهچندا آهن.

جيڪڏهن انساني عقائد ۾ فرق اچي ويندو ته لازمي طور تي ان جو اثر انساني اعمال تي مرتب ٿيندو. ان ڪري عقيدتي جو صحيح رخ متعين ڪرڻ انتهائي ضروري امر آهي. اهوئي سبب آهي جو دين اسلام ۾ عقائد کي اولين حيثيت حاصل آهي. مشرڪين عرب به، بدعقائد سڀيان دين اسلام کان خارج قرار ڏنا ويا ۽ بچڙي عقيدتي جي ڪري منجهن رسم رواج ۽ روزمره جا معمولات به ان حد تائين بگڙجي چڪا هئا جو هو وحشي ۽ خونخوار بنجي ويا. خوف خدا، انساني غيرت، حيا ۽ شرم انساني همدردِي وغيره منجهن رهي ٿي ڪانه هئي.

حضور صلي الله عليه وسلم جن به پنهنجي ابتدائي تبليغ ۾ مشرڪن ۽ ڪافرن کي عقائد جي درستگيءَ جي تلقين فرمائي، جڏهن انهن جا عقيدا درست ٿيڻ لڳا ته ان کان پوءِ مٿن احڪام الاهي ۽ شريعت پاڪ جي پابندي لازم قرار ڏنائون.

عقيدتي جو تعلق زندگيءَ جي مڪمل نقشي سان آهي، ان اصول جي روشنيءَ ۾ حضور صلي الله عليه وسلم جن مڪي واري حياتي ۾ عقيدن تي گهڻو زور ڏنو ۽ ماڻهن کي دين اسلام جي قبول ڪرڻ لاءِ پوري طرح تيار ڪيائون. کين ايمان، اسلام ۽

آخرت جي حقيقت سمجھائي عقائد بابت سمجھائي ڏنائون.

وقت جو مجدد:

عقيدو ئي اهڙو نظريو آهي جنهن جي محور ۾ پوري زندگي گردش ڪندي رهي ٿي. ان ڪري انساني اعمال تي عقيدن جو گهرو اثر ڏسڻ ۾ ايندو آهي. اولياءُ الله سڳورا پنهنجي تبليغ ۽ تعليم سان انساني عقائد جي طرف، سڀ کان زياده متوجه رهيا ۽ ان ذريعي دين اسلام جي خدمت ۽ حفاظت جو فريضو ادا ڪيائون. بد مذهبي ۽ بي ديني جي پاڙ پٽن لاءِ غلط رسم و رواج جي سيلاب کي روڪيائون. اهڙن پاڪباز ۽ نيڪ سيرت انسانن کي شرعي اصطلاح ۾ ”مجدد“ ڪوٺيو وڃي ٿو. تيرهين صديءَ هجريءَ دوران، برصغير جو مجدد، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هئا.

علامه قاسمي صاحب ان باري ۾ لکي ٿو: ”اها حقيقت آهي ته جهڙي طرح امام رباني هند ۾ بدعت ۽ شرڪ جي خلاف جهاد ڪري، سنت کي زور وٺايو ۽ ماڻهن ۾ پيغمبر پاڪ جي اصحاب سڳورن جي محبت ۽ عزت ڪرڻ واري جذبي کي جاڳائي غلط عقيدن جي پاڙ پٽي ڇڏي، اها ساڳي صورت هت سنڌ ۾ پيش آئي. هن سلسلي ۾ پير سيد محمد راشد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن به اهڙو ئي ڪم ڪري ڏيکاريو. (۱)

حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن تيرهين صدي هجري دوران، جنهن طريقي سان تجديد دين ۽ احياءِ سنت نبوي پاڪ عليه التحية والسلام جو ڪارنامو سرانجام ڏنو. ان جو نمونو سندن ملفوظات شريف جي مطالعي مان ئي معلوم ڪري سگهجي ٿو.

پاڻ پنهنجي زندگي دين جي لاءِ وقف ڪري ڇڏيائون خاص ڪري ٽالپرن جي دور ۾ ته بي ديني ۽ بد مذهبي جو جيڪو طوفان ڪٽو ٿيو ۽ وقت جي حاڪمن جي سرپرستيءَ ۾ بي دينيءَ ۽ روافض جا جيڪي اثرات ظاهر ٿيا، انهن سڀني خرابين ۽ براين جي پاڙ پٽن لاءِ حضرت سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ميدان عمل ۾ نڪري نروار ٿيا، ۽ پنهنجي پوري طاقت سان بد عقائد جي

بيخڪنيءَ لاءِ جدوجهد شروع ڪيائون ۽ پنهنجي عقائد ۽ نظريات جي کلم کلا پرچار ڪندا رهيا.

سندس تعليمات ۽ سوانح جي ڪنهن به گوشي ۾ ڪو اهڙو لمحو ڏسڻ ۾ نه آيو آهي جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ته پاڻ شريعت ۽ ديني امور جي باري ۾ مصلحت اندازي يا وقتي طور تي روگرداني ڪئي هجن. بلڪ سندن زندگيءَ جا سوين اهڙا واقعا سامهون اچن ٿا جيڪي تعليمات مجدديه جي پوري پوري عڪاسي ڪندي نظر اچن ٿا.

حضرت جن جي تعليمات، اصل ۾ قرآن شريف، سنت پاڪ ۽ اصحاب ڪرام جي طريقي ۽ سلف صالحين جي مسلڪ جي عين مطابق هئي. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي پوري حياتي دين اسلام جي ترقي ۽ قرآني تعليمات جي نشر و اشاعت ۾ گذاري ڇڏي. پاڻ جنهن جذبي سان تبليغ وارشاد جو سلسلو جاري رکيائون ان جو مثال ويجهي تاريخ ۾ ملڻ محال آهي.

حضرت جن سفر حضر، خلوت جلوت ۽ هر حالت ۾ ان ڳالهه جو تاڪيد ڪندا رهيا ته حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دين جي حفاظت ۽ احياءِ سنت ۽ بزرگان دين جي عقائد ۽ معمولات جي واڌاري لاءِ زندگي وقف هئڻ گهرجي، ڇو ته ان ۾ ئي الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي رضا ۽ خوشنودي آهي. ان ڪري ضروري سمجهيو ويو ته سندن تعليمات جي روشني ۾ ديني عقائد ۽ نظريه جي ضروري وضاحت بيان ڪئي وڃي، ڇو ته ڪجهه ماڻهو پاڻ کي سندن ذات گراميءَ کي پنهنجي طرف منسوب ڄاڻائيندي انتهائي چالاڪي ۽ هوشياري سان کين پنهنجي عقائد ۽ نظريات جو حامي بيان ڪن ٿا. حالاتڪ پاڻ پنهنجي ملفوظات ۽ مکتوبات ۾ اهڙا عقائد ۽ نظريه رکندڙن کي کلم کلا تنديداڻن ۽ ظاهر ظهور اهڙن عقيدن وارن ماڻهن کي پاڻ کان الڳ رکڻ جي پوري طرح تلقين ڪئي اٿن.

حضرت پير سائين جن جي سوانح ۽ مکتوبات شريف تي تحقيقاتي ڪم ڪرڻ دوران ان ضرورت کي محسوس ڪيو ويو ته ان گوشي ۽ پهلو کي به نڪاور ڪيو وڃي ته جيئن عوام الناس ۽ سندن پوئلڳ پنهنجي عقائد ۽ اعمال جو صحيح رخ متعين ڪري سگهن.

حضرت جن بنيادي طرح صحيح سني عقيدو رکندڙ ۽ اهل سنت و جماعت جي مسلڪ جا زبردست حامي ۽ سالار هئا. ملفوظات جي مطالعي مان سندن عقائد جي نشاندهي ملي ٿي جيڪي قرآن، سنت نبوي ۽ صحابه ڪرام ۽ اولياءِ الله جي مسلڪ جي عين مطابق آهن. ان ڪري سندن عقائد جي روشنيءَ ۾ تمام اختصار سان اهي مسئلا جيڪي امت مسلمہ جي درميان اختلاف جو سبب بنيل آهن، تن جي وضاحت سندن مسلڪ موجب مختصر طور تي پيش ڪجي ٿي.

ميلاد النبي جي اهميت سندن نظر ۾:

ميلاد النبي صلي الله عليه وسلم ملهائڻ بيشڪ بهترين عمل آهي. اهو نيڪ عمل صدين کان سلف صالحين ملهائيندا اچن ٿا، خاص ڪري اسان جي سنڌ ۾ ان رسم کي عرس جي نالي سان ملهايو ويندو آهي. موجوده دور ۾ مختلف ممالڪ جي اندر هر هنڌ تي دنيا جي اڪابرن جون ورسيون ۽ سالگرهون ملهايون وڃن ٿيون، ۽ انهن جي ڪارنامن تي روشني وجهڻ لاءِ جلسا ۽ اجتماع ڪيا وڃن ٿا، ليڪن افسوس جو اسان جي نبي آخر زمان، اڙين جي آڌار مسڪينن جي مددگار، يتيمن جي يار ۽ بيڪسن جي پر جهلي حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي ميلاد ملهائڻ واري رسم کي ڪي مسلمان غير شرعي فعل تصور ڪندي شرڪ چون ٿا.

در اصل انگريزن ۽ ٻين غير مسلمن اهو گڏجي فيصلو ڪيو هو ته جيستائين مسلمانن جي سرواڻ ۽ آقا حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي عظمت ۽ مرتبت انهن جي دل ۾ موجزن هوندي، تيستائين مسلمان قوم تي فاتح ٿيڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. ان ڪري انهن سڀ کان پهريائين مؤمنن جي دلين مان عظمت رسول کي گهٽائڻ جا نمونا ۽ طريقا تلاش ڪري مسلمانن مان ئي ڪجهه ماڻهو خريد ڪري ورتا، جيڪي رسول الله صلي الله عليه وسلم جي عظمت کي مشڪوڪ ڪرڻ لاءِ مختلف حربن سان نت نوان مسئلا پيدا ڪري سامهون آيا.

هر صاحب علم ۽ ذي شعور ان ڳالهه کي چڱي طرح سمجهي سگهي ٿو ته رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن کي دين اسلام جي مثالي آبياري ڪرڻي هئي. جو خود خدا پاڪ سندن آمد کي مؤمنن لاءِ احسان ڄاڻائيندي فرمايو آهي ته اي مؤمنو!! توهان تي منهنجو احسان آهي جو توهان ڏانهن وڏي

مرتبو ۽ مان وارو رسول موڪليو اتر (۱) پوءِ ان خداوندي احسان جي شڪر ۽ خوشيءَ ۾ جيڪڏهن ڪو مسلمان ميلاد النبي ﷺ جي پاڪ تقريب قائم ڪري ته ان کي ناجائز وغيره چوڻ ڪڏهن به ايمان واري مسلمان جو ڪم نٿو ٿي سگهي.

ميلاد النبي ﷺ ملهائڻ ته مسلمانن جو اخلاقي ۽ اسلامي فرض آهي ۽ مسلمانن جي مٿان حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جو قرض آهي. جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ مسلمان جي حيثيت سان جوابدار آهيون. ان کان سواءِ اڪابرین امت، اولياءِ الله ۽ سلف صالحين خود پاڻ اهڙي پاڪ تقريبات جي انعقاد لاءِ تحرص ۽ ترغيب ڏياريندا رهيا آهن.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ربيع الاول جي مهيني ۾ حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جو عرس مبارڪ انتهائي احترام ۽ عقيدت سان ملهائيندا هئا، ۽ پنهنجي پوئلڳن کي پڻ ان جي تلقين فرمائيندا هئا. سندن ملفوظات شريف ۾ خليفِي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن بيان ڪيو آهي ته حضرت جن ارشاد فرمايو آهي اسان جي خوشين ۾ وڏي ۽ بهترين خوشي نبي پاڪ صلي الله عليه وسلم جن جو عرس آهي. خليفِي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه عرس ملهائڻ دوران سندن عام طريقو بيان ڪندي ڄاڻايو آهي ته حضرت جن جي هيءَ عادت هئي جو عرس مبارڪ جي خوشي گهڻي ڪندا هئا. هميشه فقيرن جي جماعت کي حويلي مبارڪ ۾ وٺي طعام ڪرائيندا هئا، ۽ فقيرن جا هٿ پنهنجي هٿن سان پاڻ ڏورائيندا هئا. حضرت جن صرف ان کي ئي ڪافي نه سمجهندا هئا بلڪ هر هڪ کي مرحبا ۽ خوش آمديد چوندا هئا، ۽ گلاب جي پاڻيءَ جا چنڊا سرهاڻ لاءِ هڻندا هئا. بي انتها خوش ۽ بهار ٿيندا هئا. طعام ڪرائڻ کان پوءِ پنهنجي هٿن مبارڪ سان فقيرن کي هٿ ڏوڙاري اجازت ڏيندا هئا، ۽ اها ئي مرحبا ۽ خوش آمديد چوندا رهندا هئا، ايستائين جو فارغ ٿيندا هئا ۽ قسمين قسمين، شادين کان به وڌيڪ سٺا ۽ سهڻا طعام تيار ڪرائيندا هئا (۲)

حضرت جن جي ان روش ۽ عادت مبارڪ مان صاف ظاهر آهي ته پاڻ صحيح سني مسلڪ سان تعلق رکندڙ هئا. حضور صلي الله عليه وسلم جي آمد

(۱) سورت آل عمران آيت نمبر ۱۶۳

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد ۵ ص ۳۵۲

مبارک جي خوشيءَ ۾ عرس جي مجلس ٻريا ڪندا هئا. چوٽه هڪ مسلمان جي لاءِ ان کان زياده ٻي ڪهڙي خوشي ٿي سگهي ٿي جو حضور صلي الله عليه وسلم جي ولادت با سعادت جو ذڪر خير ٻڌڻ لاءِ ان محفل ۾ شريڪ ٿجي ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن جي پاڪ زندگيءَ جا واقعات ۽ معجزات سيرت پاڪ جي روشنيءَ ۾ معلوم ڪري پنهنجي ايماني قوت کي اجاگر ڪجي. چوٽه بحیثیت مسلمان جي جان، مال، اولاد ۽ ماءُ پيءُ کان وڌيڪ پيار جي لائق حضور صلي الله عليه وسلم جي ذات اقدس آهي. پوءِ جنهن سان حد کان وڌيڪ محبت رکڻ ايمان جي تڪميل جو سبب آهي، ته ان جي ميلاد ملهائڻ کي ناجائز چوڻ ڪهڙي عقلمندي آهي؟ سلف صالحين ميلاد جي مجلسن ۾ شريڪ ٿيڻ کي هڪ بهترين عمل سمجهي، ان ۾ شريڪ ٿيندا رهندا هئا. ملفوظات شريف ۾ صالح فقير اٻڙي کان نقل آهي ته هڪ دفعو مولوي محمد اسماعيل حضرت جن کي عرس جي دعوت ڏيئي پنهنجي گهر وٺي ويو هو (۱)

سندن مڪتوبات شريف ۾ خليفي محمد حسين ڏانهن خط مبارڪ آهي. خليفي صاحب کائن عرس مبارڪ جي فضيلت بابت سوال ڪيو هيو. پاڻ ان جي جواب ۾ تفصيل ۽ دليلن سان شرعي ثبوت پيش فرمايو اٿائون (۲) جنهن مان سندن مشرب ۽ مسلڪ جو چڱيءَ طرح پتو پوي ٿو.

ماٿر کان منع ڪرڻ:

جيئن ته هن کان اڳ واضح ٿي چڪو آهي ته حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن تمام مذاهب مان سني مذهب کي ئي حق ۽ نجات وارو مذهب قرار ڏيندي ان جي روشنيءَ ۾ پنهنجي تعليمات جو بنياد رکيو اٿن، جنهن جو ثبوت سندن ملفوظات شريف جي مطالعي مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. خاص ڪري اهي عقيدا ۽ مسئلا جيڪي موجوده وقت ۾ مسلمان قوم جي درميان تفرقي ۽ نفرت جو سبب بنيل آهن. انهن جي باري ۾ سندن مسلڪ ۽ مشرب آئيني جيان صاف ظاهر آهي ۽ پاڻ ڪنهن به حيلي ۽ مصلحت کان سواءِ انهن جو ڪليو ڪلايو اظهار فرمايو اٿن. جيڪي عقيدا شريعت پاڪ، سنت نبوي ۽ صحابه ڪرام جي طريقي جي

(۱) ملفوظات شريف مترجم، جلد ۲ ص ۲۱۴

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب نمبر ۴۴

خلاف آهن انهن جي سختيءَ سان ترديد فرمائي پنهنجي پوئلڳن ۽ عام مسلمانن کي انهن کان پرهيز ڪرڻ جي تلقين فرمائي اٿن.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ولادت ڪلهوڙن جي دور ۾ ٿي. سندن جواني ۽ عملي زندگي ٽالپرن جي دور ۾ صرف ٿي. ٽالپر حڪمران مذهبي طرح شيعا هئا جيڪي ايراني شيعن عالمن جي صحبت ۽ اثر ۾ اچي پنهنجو اصل مذهب بدلائي ويٺا. بنيادي طرح ٽالپرن جا وڏا سُني گهراڻي جا فرد هئا. ليڪن جيئن ته سنڌ تي هميشه کان ٻاهريون ڪاهون ۽ هلاڪون هلنديون ٿي آيون ان ڪري مجبورن هتان جا حاڪم ڪڏهن دهليءَ جا ماتحت ته ڪڏهن افغانستان جي زير سايه يا وري ڪڏهن ايران جي تسلط ۾ رهيا. جيئن جيئن ٻاهرين حاڪمن جو سنڌ تي تسلط رهندو ٿي آيو، ته لازمي طرح انهن حاڪمن جي مذهبي عقيدن ۽ لاڙن جو سنئون سڌو سنڌ تي اثر پيو. صرف مذهبي اثر نه، بلڪ ان سان گڏوگڏ سماجي، اقتصادي اثرات پڻ نمودار ٿيا. النَّاسُ عَلَي دِينِ مُلُوكِهِمْ وانگر ڏٺو ويو آهي ته عام رعيت جا ماڻهو گهڻو ڪري حاڪمن جي ڪري پنهنجو مذهب به بدلائي ڇڏيندا آهن. ان دوران ٽالپور حڪمرانن باقاعده ايران کان شيعي مذهب جا ڏاڪر ۽ عالم گهراڻي مذهبي ترويج ۽ اشاعت لاءِ منصوبه بنديءَ سان ڪم شروع ڪيو. اهڙين حالتن ۾ رفض ۽ بغض صحابه جو بدترين دور شروع ٿي چڪو هو. هونئن به اهل بيت ڪرام سان هر هڪ مسلمان جي محبت فطري هوندي آهي ليڪن ٽالپرن انهيءَ جذبي کي وڌائي شيعت ۾ تبديل ڪرڻ جي پريور ڪوشش ڪئي، ۽ ٻاهرين ڏاڪرن ۽ مولوين کي وڏيون مراعات ۽ پگهارون ڏيئي ان ڪم جي واڌاري لاءِ مقرر ڪيو. نتيجي طور سنڌ ۾ شيعت جو اثر وڌڻ شروع ٿي ويو ۽ روافض ۽ تبري باز پيدا ٿيا، جن شرافت ۽ حياءَ جون سڀ حدون لتاڙي ڇڏيون. تڏهن اهڙي دور ۾ حضرت پير سائين جن سنڌ ۾ دين جي جيارڻ جو جيڪو ڪم پنهنجي ڪلهن تي کنيو، سو اهڙي ته سهڻي انداز ۽ خوش اسلوبيءَ سان سرانجام ڏنائون جو سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙو مثال ملڻ مشڪل آهي.

ٽالپرن حڪومت ۽ طاقت جي زور تي جارحانه انداز سان شيعت کي ترقي ڏيارڻ جي لاءِ سرتوڙ ڪوشش ڪئي. حضرت جن به انهيءَ انداز سان اهڙي ته مدافعانه حڪمت عملي اختيار ڪئي جو انهن جا ارادا پورا ٿي نه سگهيا، ۽ پاڻ آخري وقت تائين رد روافض بابت پنهنجي نجی محفلن کان سواءِ عام اجتماعن ۾ به تبليغ جو

سلسلو جاري رکيائون ۽ سنڌ کي شيعت جي طوفان کان بچائڻ ۾ ڪيتري قدر ڪامياب ٿيا؟ ان جو اندازو قارئین ڪرام ان دور جي حالات معلوم ڪرڻ بعد بخوبي لڳائي سگهن ٿا.

محمد رحيم لوهر کان سندن ملفوظات ۾ بيان آهي ته ”هڪ دفعو سيد جان شاهه وينل تنڊي بهادر خان جو سندن حضور ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين ته حضرت! اسين محرم مهيني ۾ امامن سڳورن جو ماتر ۽ افسوس ڪندا آهيون پر توهان جا مريد نظاماڻي فقير اسان کي انهي ڪم ۾ روڪ ٿا ڪن، تنهن ڪري سائين جن کين سمجهائين ته اسان کي ماتر کان نه روڪن. تڏهن پاڻ جواب ۾ فرمايائونس ته: ”امامن سڳورن توهان جو ڪهڙو گناهه ڪيو آهي جو مٿن ماتر ٿا ڪيو؟ آخر حضرت جن ان فعل کي ناپسنديده قرار ڏيندي فرمايو ته توهان ماتر ۽ افسوس پنهنجي نصيب تي وڃي ڪيو.“ (۱) سندن ان فرمودي مان صاف ظاهر آهي ته پاڻ ماتر ڪرڻ وغيره کي ناپسند فرمائيندا هئا ۽ مذهب اهل سنت و جماعت جا پڪا پوئلڳ ۽ حقيقي موحد هئا. پاڻ مذهب حق اهل سنت و جماعت جي پوئلڳ ۾ ڪنهن به دٻاءُ يا مصلحت کان بي نياز ٿي ڪري تبليغ جو سلسلو جاري رکيائون، جنهن مان سندن مضبوط اعتقاد جو عنصر نمايان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

هڪ دفعو تنڊي بهادر خان نظاماڻي ۾ تشریف فرما ٿيا. عشاءَ جي نماز کان پوءِ خليفي سلطان فقير کين حاويلي ۾ هلي زيارت ڪرائڻ لاءِ عرض ڪيو. پاڻ زيارت ڪرائڻ کان صفا انڪار ڪري ڇڏيائون. جنهن تي خليفي سلطان کي تعجب ٿيو ته حضرت جن اڃانڪه الائي ڪهڙي سبب جي ڪري ناراض ٿيا آهن؟ تڏهن پاڻ جوش مان فرمايائون ته ”اوهان تابوت ناهيندا آهيو؟“ خليفي عرض ڪيو ته قبل! تابوت ناهڻ جي رسم ته اسان جي ابن ڏاڏن ۾ به ڪانه هئي، وٽر اسان ته توهان جا مريد آهيون، سو تابوت ناهڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. پاڻ فرمايائون ته ”اسان اڄ دهلڙن جو آواز ٻڌو هيو.“ تڏهن اتي بيٺل خدا بخش فقير نالي قسم کڻي عرض ڪيو ته قبل! هتي اسان مان ڪوبه اهڙو شخص ناهي جيڪو تابوت ناهيندو هجي ۽ ٿي سگهي ٿو ته ننڍڙن ٻارن اهي دهلڙيون نهرايون هجن، جيڪي هنن وڃائون هونديون ۽ مان هاڻي جوهائي وڃي اهي دهلڙيون وغيره سڀ پڇي ٿو اڃان. ان کان پوءِ حضرت جن کي تسلي ٿي ۽ سلطان

فقير سان گڏجي حاويلي ۾ زيارت ڪرايائون ۽ ارشاد فرمايائون ته ”شرعي جهليل ڪم جي ويجهو اصل نه وڃڻ کپي.“ (۱)

حضرت جن پنهنجي مريدن ۽ معتقدن جي اعتقادي اصلاح لاءِ اهڙا ته نوس قدم کنيا جن جو اثر اهو ٿيو جو اڄ به صدين گذرڻ جي باوجود سندن مريدن توڙي پوئلڳن ۾ مذهب، دين ۽ اعتقاد سان حد درجي جو لڳاءُ نمايان موجود آهي.

مرشد جي ضرورت:

مرشد مان مراد اهڙو نڪ پانهو هوندو آهي، جيڪو الله پاڪ جي واٽ ڳوليندڙ جي لاءِ رهنما ۽ رستو ڏسيندڙ هجي، علم تصوف ۾ ذڪر فڪر جي طريقي جي استاد ۽ الله تعاليٰ جي واٽ ڏسيندڙ بزرگ کي شيخ يا مرشد چيو ويندو آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ اهڙن نڪ پندن کي امت جي اتحاد جو سبب بنايو آهي، ۽ انهن پاڪ صفت انسانن، امت کي متحد ڪرڻ ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، هنن الله پاڪ جي معرفت (سچاڻ) جا رستا هر نسل ۽ هر دور جي ماڻهن کي سڃاڻيا، ۽ الله جي راه تي هلڻ جي قاعدن جي پوري پوري وضاحت فرمائي اٿن. سڀني بزرگن ۽ مشهور صوفين پنهنجي مرشد جي صورت جو نقشو دل ۾ حاضر ڪرڻ، ۽ ان جي واسطي سان فيض ربانيءَ جو منتظر هجڻ کي، جائز ۽ درست فعل قرار ڏنو اٿن. اهو طريقو سلف صالحين کان منقول آهي ۽ صدين کان ان تي عمل ڪندا پيا اچن.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن مرشد جي وسيلي سان الله تبارڪ جي وصول جا قائل هيا. سندن ملفوظات شريف ۽ مکتوبات شريف ۾ مرشد جي وسيلي سان دعا گهرڻ جا ڪيترائي واقعا مذڪور آهن، جن جو بيان هتي مختصر طور پيش ڪجي ٿو.

سندن ملفوظات شريف ۾ ٻڌي فقير نظاماڻي بيان ڪيو آهي ته هڪ دفعو حضرت جن لاڙ جي سفر ۾ بهادر خان نظاماڻي جي ڳوٺ تشریف فرما ٿيا. پوءِ مان حضرت پير سائين جن کي زيارت ڪرائڻ لاءِ وٺي ٿي ويس ته واٽ تي سندن خدمت ۾ عرض گذاريم ته حضرت! منهنجي حق ۾ دعا فرمايو ته مون کي الله تعاليٰ حاصل ٿئي. الله تعاليٰ کان سواءِ ٻيو آءُ ڪجهه به نٿو گهران. پاڻ اتي جواتي جتيءَ مان

پير ڪڍي بيهي دعا گهريائون ۽ پوءِ منهنجي پٺيءَ تي مهربانيءَ جو هٿ گهمائي فرمايائون ته مرشد کان اها ئي دعا گهرڻ ڪپي (۱) اهڙيءَ طرح ملفوظات شريف جو گڏ ڪندڙ بيان ڪري ٿو ته پاڻ فرمائيندا هئا ته طالب کي پنهنجي مرشد جي صحبت لازم ڪري وٺڻ گهرجي. بلا ضرورت جي هڪ گهڙي به ان کان جدا نه ٿئي (۲)

حضرت جن جي ملفوظات شريف جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته حضرت جن پنهنجي آل اولاد جي لاءِ، بزرگن کان دعا طلبي واسطي تشریف وٺي ويندا هئا ۽ انهن کان دعا گهرائيندا هئا.

ملفوظات شريف ۾ مرشد جي محبت، ۽ الله تعاليٰ جي طالبن متعلق محراب فقير سنجراڻي کان نقل آهي ته هڪ دفعي پاڻ سفر ۾ عمر ڪوٽ جي طرف هئا. محراب فقير کين عرض ڪيو ته حضرت! نفساني سڌن جي ڪچي وڃڻ جو ڪهڙو رستو آهي؟ پاڻ جواب ۾ فرمايائون ته مرشد جي صورت کي هر وقت ڏيان ۾ رکڻ. محراب فقير ٻيو دفعو کين عرض ڪيو ته قبلًا! مرشد جي صورت هر وقت ڪهڙي طرح حاصل ٿي سگهندي؟ تڏهن پاڻ فرمايائون ته مرشد سان محبت گهڻي ڪرڻ سان جيڪا احمر اڪسير آهي. (۳)

حضرت جن ته پنهنجي ملفوظات شريف ۾ ان حد تائين فرمايو آهي ته مرید جي پنهنجي مرشد سان ارادت ان حد تائين هئڻ گهرجي جو مرید مرشد جي متابعت ۾، سیرت ۽ صورت ۾ مرشد جهڙو ٿي پوي. سندن طريقي موجب مرید کي مرشد لاءِ اهو عقیدو رکڻ هر حال ۾ ضروري آهي ته مرشد الله تعاليٰ تائين پهچڻ جو وسیلو آهي. حضرت امام ابو القاسم قشيري رحمۃ الله تعاليٰ عليه رسالہ قشیریہ ۾ فرمایو آهي ته ارادت، طریقت جي رستي جي شروعات آهي، ۽ اها الله تبارک و تعاليٰ جي طالبن جي پهرين منزل جو نالو آهي. پاڻ فرمائين ٿا ان صفت کي ارادت ان ڪري چيو وڃي ٿو جو ارادو هر ڳالهه جو بنياد هوندو آهي، ان ڪري ٻانهو جيستائين ڪو ارادو نه ڪندو آهي، تيستائين ان ڪم کي ويجهو به ڪونه ويندو آهي. امام قشيري مرید جو مادو بيان ڪندي لکي ٿو ته ”مرید ارادي مان نڪتل آهي، ۽

(۱) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ص ۶۹

(۲) ايضاً جلد ٻيو ص ۷

(۳) ايضاً جلد ٻيو ص ۲۰

هو صوفيءَ ڪرام جي اصطلاح جو حوالو ڏيندي ڄاڻائي ٿو ”مريد اهو آهي جنهن جو پنهنجو ڪوبه ارادو نه هجي.. ان ڪري جيڪو شخص ارادي کان عليحدگي اختيار نٿو ڪري، اهو شخص پاڻ کي مريد نٿو چواڻي سگهي. (۱)

حضرت پير سائين جن جو مسلڪ ۽ عقيدو اولياءَ الله سان ارادت ۽ عقيدت جي باري ۾ صاف ظاهر آهي، جيڪو سندن پوئلڳن ۽ عام مسلمانن لاءِ مشعل راهه جي حيثيت رکي ٿو.

قبرن وارن کان مدد طلبڻ جي باري ۾ سندن مسلڪ:

موجوده دور ۾ مسلمان امت جي درميان جهڙي طرح پيا سوين اختلاف رونما ٿيا آهن، اهڙي طرح مماتي وارن کي دعا درود ختمو وغيره بخشڻ يا انهن جي وسيلي الله تعاليٰ کان مدد طلب ڪرڻ تي به ملڪ ۾ چؤ طرف لڙ لڳا پيا آهن. پوءِ جيڪڏهن اهو سلسلو ائين ئي جاري رهيو ته يقيناً اڳتي هلي، هن امت جي اتحاد لاءِ وڏو هاجيڪار ثابت ٿيندو.

ان مسئلي جي اصل حقيقت کي واضح ڪرڻ لاءِ سنڌ جي مايه ناز عالم ۽ عارف بالله برزگ، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو مسلڪ پڙهندڙن آڏو پيش ڪجي ٿو ته جيئن خود پڙهندڙ سنجيدگي ۽ سولائيءَ سان مسئلي جي حقيقت تائين پهچڻ ۾ ڪا به دشواري محسوس نه ڪن.

حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان بيان اچي ٿو ته، هڪ دفعي پاڻ ديهه سالار جيڪا هالن جي ڀر ۾ واقع آهي، اتي نظاماڻي فقيرن جي دعوت تي تشریف فرما ٿيا، ۽ اتان جي نظاماڻي فقيرن کين عرض ڪيو ته سندن عزيزن جي مقبرن تي دعا فرمائين. حضرت جن انهن جي درخواست کي قبول فرمائي، مقام ڏانهن دعا فرمائڻ لاءِ روانا ٿيا ۽ پهريان شهيدن جي مقبرن ڏانهن هلڻ لڳا. تڏهن فقيرن عرض ڪيو ته قبلًا اسان جي عزيزن جا مقبرا هن طرف آهن. حضرت جن فرمايو ته پهريائين مقام جي صاحب جي زيارت ڪجي. پوءِ پاڻ انهن مقبرن ڏانهن متوجه ٿيا ۽ ڪجهه تلاوت فرمائي، هٿ مبارڪ کڻي ختمو ڏنائون ۽ پوءِ وري ٿوري دير ڪري ٻيهر هٿ مبارڪ کڻي دعا گهريائون. جڏهن مقام کان ٻاهر آيا، تڏهن فقيرن

عرض ڪيو ته قبلًا ٻن پيرن دعا گهرڻ جو ڪهڙو سبب هو؟ پاڻ فرمايائون ته هڪ ڀيرو ختمي ڏيڻ لاءِ هٿ ڪنيسون ۽ ٻيو ڀيرو مقبري وارن جي برڪتن طفيل دعا گهرڻ لاءِ هٿ ڪنيسون. خليفو محمود رحمۃ الله عليه لکي ٿو ته ”مون کي اهل قبر کان دعا گهرڻ جو اعتقاد نه هوندو هيو، ليڪن سندن ان گفتگو ٻڌڻ کان پوءِ سندن توجهه سان حق معلوم ٿي ويو.“

پاڻ هڪ هنڌ فرمايائون ته اولياءَ ڪرام جو فيض جيئن سندن حياتي مبارڪ ۾ قائم هوندو آهي، اهڙي طرح سندن رحلت کان پوءِ به بدستور قائم رهندو آهي ۽ انهن کان مدد طلبڻ گهرجي. (۱)

حضرت پير سائين جن جي ان ارشاد مان ثابت ٿيو ته اولياءَ الله ڪرام جا روح بيشڪ مدد فرمائيندا آهن، ۽ پنهنجي تصرف ۽ روحاني قوت سان مدد طلبيندڙن جي مدد ڪندا آهن. ڪن ماڻهن جو اهو عقيدو ته وفات کان پوءِ اهي بزرگ ڪجهه به نفعو پهچائي نه ٿا سگهن، اهو عقيدو حضرت جن جي مسلڪ ۽ مشرب جي سراسر خلاف آهي.

ٻئي هنڌ خليفو محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمائي ٿو ته عاقل فقير ابڙي نالي، هڪڙو فقير جماعت سان گڏجي درگاه شريف آيو ۽ بيمار ٿي پيو ۽ اتي درگاه شريف ۾ وفات ڪيائين. آخر سندس ڪفن وغيره کان پوءِ جنهن وقت جنازو تيار ڪيو ويو ته تڏهن حضرت جن جماعت سان گڏجي جنازي جي نماز پڙهائي ۽ قبرستان گڏجي هليا ۽ دفن بعد حضرت جن لحد جي مٿن کان سورت بقره جو پهريون رکوع پڙهيو. ان کان پوءِ حضرت جن هٿ مٿي کڻي دعا گهري واپس ٿيا. (۲)

مٿين بيان مان صاف ظاهر آهي ته حضرت جن قبرستان ۾ قبر مٿان ختمو بخشڻ ۽ دعا گهرڻ کي جائز ۽ درست ٿي سمجهيائون، ان ڪري ئي ته قبرستان ۾ بيهي دعا وغيره گهريائون.

اهڙي طرح ٻئي هنڌ ملفوظات ۾ فرمايائون ته ”حضرت سلطان العارفين“ بايزيد بسطامي هڪ ڀيري فرمايو ته مون کان بعد، گهڻي مدت کان پوءِ خرقان جي شهر ۾ هڪ ٻار پيدا ٿيندو، جيڪو ظاهري ۽ باطني علم منهنجي قبر تان حاصل ڪندو. جڏهن ابوالحسن خرقاني ڄائو ته ننڍڙاڻپ ۾ ئي حضرت سلطان العارفين جي قبر

(۱) ملفوظات شريف مترجم، جلد اول ص ۳۳

(۲) ملفوظات شريف مترجم، جلد چوٿون، ص ۱۴۶

تي اچي ظاهري باطني علم حاصل ڪيائين (۱)

اهڙي طرح، حضرت جن ٻئي هنڌ فرمايو آهي ته: جيڪڏهن ڪنهن ماڻهو کان ماءُ پيءُ جا حق ادا نه ٿي سگهيا هجن، ۽ سندس والدين وفات ڪري ويا هجن ته ان کي ڪي به روزانو سندن مقبري تي وڃي زيارت ڪري ۽ کين ختمو ڏئي ته الله تعاليٰ جل شانہ ان جي ماءُ پيءُ کان سندس سڀئي حق بخشائي ڏيندو. (۲)

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي عقائد جي باري ۾ معلومات کان پوءِ سندن مشرب ۽ عقيدن کي چڱي طرح سمجهڻ ۾ ڪا به دشواري پيش نه ايندي، بلڪه آساني سان سندن عقيدن کي سمجهي سگهجي ٿو.

اولياءُ الله سان عقيدت:

ياد رکڻ گهرجي ته مسلمانن جي شاندار ماضي ۾ الله پاڪ جي نيك ٻانهن، ولين، بزرگن، صوفين، درويشن، کاملن، عارفين ۽ عالمن جو وڏو حصو آهي. انهن درويشن، بزرگن حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي اسوه حسنه مطابق پنهنجي زندگي گذاري دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ الله تعاليٰ جو نالو بلند ڪيو، ۽ دين اسلام جي اشاعت واسطي پنهنجيون زندگيون وقف ڪري ڇڏيون، ۽ پنهنجي زندگي جو هر لمحو، شريعت پاڪ تي ڪاربنڊ رهڻ ۾ صرف ڪري ڇڏيائون. جن هڪ نظر سان لکين ڪٽيل قلبن کي نور ۽ روشنائي بخشي، ڪفر ۽ شرڪ، جهالت و بدعت جي گمراهي ۽ اونڌاهيءَ مان ڪڍي، روشني طرف آندو، ۽ دين اسلام جي نعمت سان سرفراز ڪري کين جهنم ۽ خواري واري زندگيءَ کان امان ۽ سلامتيءَ طرف ڇڪي آندو.

انساني ڪاميابي ۽ ڪامراني جي لاءِ رب پاڪ مختلف وقتن ۾ انبياءِ ڪرام مبعوث فرمايا ۽ سڀني نبين کان پڇاڙيءَ ۾ حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي ذات مبارڪ ان سلسلي جي آخري ڪڙي هئي، جنهن کان پوءِ نبوت جو دروازو هميشه لاءِ بند ٿي ويو، ۽ رهندي دنيا لاءِ حضور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي

(۱) ملفوظات شريف مترجم، جلد پنجنون، ص- ۲۷۵

(۲) ملفوظات شريف جلد ٻيو، ص ۵۱

قول، فعل ۽ عمل کي صراط مستقيم قرار ڏنو ويو.

حضور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي نور ۽ فيض مان جن پريور فائدو حاصل ڪيو، اهي الله پاڪ جا پيارا ٻانها اصحاب ڪرام ۽ اولياءِ الله هئا، جن جي سوانح عمرين جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته سندن زندگي جو هر لمحو ياد خدا ۽ ان جي رضا ۾ گذرندو رهيو. ڏينهن جو لکين انسانن کي راهه هدايت جو درس ڏيندا هئا ته رات جو سر سڄدي ۾ رکي پنهنجي پالڻهار کي ٻاڏائڻ ۽ عبادت ۾ گذاريندا هئا. دنيا جون ڪيتريون به تڪليفون ڇو نه سر تي اچي وڃن، ليڪن سندن اطمینان قلب ۾ ذري برابر فرق نه آيو. دنيا ۽ دولت سندن قدمن ۾ قربان ٿيندي هئي، ليڪن فقر محمدي هٿان نه ڇڏيائون. جن ڄاتو، تن ڀاتو. مگر جن ماڻهن انهن خدا جي ٻانهن کي پاڻ جهڙو سمجهيو ته اهي هر چڱائيءَ کان محروم رهجي ويا.

حضرت پير سائين جن اهڙن انسانن جي باري ۾ فرمايو آهي ته ”هن زماني جا ماڻهو ويساهه نه هجڻ ۽ اولياءِ سڳورن ۽ ڪاملن مرشدن جي بي ادبي ۽ حق بجا نه آڻڻ پاران، فيض وارا نه ٿا ٿين، بلڪه محروم ۽ بي نصيب رهجي ٿا وڃن. (۱)

اهڙي طرح سندن خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته ”بي ادبي بي نصيبي آهي ۽ طريقت ۾ پهريون شرط ادب آهي، جنهن کي ادب نه هوندو اهو بي نصيب رهندو ۽ کيس ڪجهه به حاصل نه ٿيندو ۽ بي ادبن جو اڳواڻ شيطان آهي.“

خلفي صاحب جن اهڙن ماڻهن جي حال تي عجب ڪائيندي وڌيڪ فرمايو ته جيڪي ماڻهو ولين، خدا وارن ۽ نبين جي بي ادبي ڪن ٿا، اهي نادان انسان آهن، ۽ حقيقي انسان هجڻ واري حقيقت کان محروم آهن جو اهي نبين ۽ خدا وارن جي مخالفت رکن ٿا. (۲)

مسلمان قوم جي اها وڏي بدنصوبي آهي جو هو پنهنجي اڪابرن جي باري ۾ صحيح ۽ درست عقيدا ۽ خيالات نه ٿا رکن، نتيجي ۾ بد عقيدگي ۽ بي ادبي اهڙا ته ڪلور ڪيا آهن جو اڄ اسان کي دهرت ۽ الحاد اچي وڪوڙيو آهي، ۽ اهو سڀ ڪجهه انهن بدعقيدن جي نتيجي ۾ ظاهر ٿيو آهي. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي زندگي جو اڪثر حصو ان تعليم ۽ تبليغ ۾ صرف ڪري ڇڏيو ۽ کين ولين بزرگن، پلارن جي باري ۾ تر برابر به گستاخي يا

(۱) سراج العاشقين، ص ۱۴۴

(۲) ملفوظات مترجم، جلد اول ص ۱۱۱

بي ادبي برداشت کان ٻاهر هوندي هئي، ۽ پنهنجي مريدن، معتقدن کي ان باري ۾ سختي فرمائيندا هئا.

نذر ۽ نياز:

اصل ۾ نذر وغيره باسڻ ۾ ڪو به شرعي گناهه ڪونهي، ۽ نه وري اهو غير شرعي فعل آهي، جو ان جي ڪرڻ سان دين ۾ نقصان ٿيندو هجي، بلڪه موجوده دور ۾ عام طور تي اهو ڏٺو وڃي ٿو ته عوام الناس جي اڪثريت نذر جي اصل ۽ حقيقي روح کي ڇڏي، غلط ۽ ناجائز طريقي سان نذر وغيره جي رسم پوري ڪرڻ ۾ مبتلا آهي، جنهن جي اصلاح ڪرڻ بهرحال ضروري آهي.

نذر ٻه قسم آهي: هڪ نذر معين (مقرر) ٻيو نذر غير معين (غير مقرر)۔ نذر معين اهڙي باس کي چئبو آهي، جنهن لاءِ ماڻهو مشروط طور تي ڪا به شيءِ پاڻ تي لازم ڪري، پوءِ ان شرط جي پوري ٿيڻ سان اها باسيل شيءِ ان ماڻهو مٿان لازم ٿي ويندي. جيڪڏهن ان جي پورائي نه ڪئي ويندي ته گویا ان ماڻهو مٿان قرض رهيل رهندو، ڇو ته اها شيءِ هن تي لازم نه هئي، بلڪه هن از خود پاڻ تي لازم ڪري ورتي، اهڙي حالت ۾ ان جي پورائي ڪرڻ به لازم ٿي پوندي. ٻيو نذر غير معين جنهن جو مطلب هي آهي ته بغير ڪنهن شرط جي پاڻ مٿان ڪا شيءِ لازم ڪري ڇڏڻ. ان جو پورا ٿيڻ ڪرڻ به لازمي هوندو آهي. نذر جيڪڏهن غير الله جي لاءِ باسيو ويو. يا مخلوق جي توقير ۽ عزت سببان نذر ڪيو ويو ته پوءِ اهڙو نذر قطعي طور تي ناجائز تصور ڪيو ويندو ۽ عند الله اهو نذر قبول ڪونه پوندو، ۽ نه وري ان ماڻهو کي ان جو اجر ملندو. بلڪه اهڙي طريقي سان نذر باسڻ وارو گنهگار ٿيندو.

موجوده دور ۾ جيڪو نذر باسڻ جو رواج عام آهي، ۽ مسلمانن درميان اختلاف جو سبب بنيل آهي. ان اختلاف جي ختم ڪرڻ لاءِ بهتر طريقو اهو آهي ته بجاءِ اختلاف جي، ان جي اصلاح ڪئي وڃي ته بهتر آهي. ان جو مثال ان طرح ٿيندو ته جيڪڏهن ڪو اڻ واقف ۽ گهٽ علم وارو ماڻهو، نماز جي ادائگي صحيح طريقي سان نه ڪري ته اهڙي ماڻهو کي مورڳو نماز پڙهڻ کان روڪيو نه ويندو، بلڪه ان کي نماز جي صحيح ادائگي کان واقف ڪيو ويندو، ان ڪري جيڪڏهن ڪو ماڻهو نذر غلط طريقي سان باسي، ته ان کي ٻڌائڻ ۽ سمجهائڻ گهرجي ته پنهنجو نذر هن طرح نه، بلڪه هن طرح

باسي. باقي مورڳو نذر کي ناجائز ۽ غير شرعي فعل قرار ڏيڻ صحيح نه آهي، ڇو ته سلف صالحين ۽ فقه حنفي جي مسلڪ موجب نذر باسڻ جائز آهي. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي ملفوظات ۾ مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو هڪ اهڙو واقعو بيان فرمايو آهي. (۱)

جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ نذر باسڻ کي جائز ۽ مستحب فعل قرار ڏنائون ٿي. ان کان سواءِ ٻي هنڌ ملفوظات شريف ۾ سندن فرمان آهي ته جنهن کي ڪو ڪم يا تڪليف اڳيان اچي ته، رب پاڪ جي درگاهه ۾ نذر ڪري جو اهو ئي مشڪل آسان ڪندڙ آهي. (۲)

نذر بابت حضور ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن کان تمام گهڻيون حديثون منقول آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته نذر باسڻ وغيره وارو فعل شرعي ۽ مسنون ڪم آهي، جيئن رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن فتح مڪي واري ڏينهن، ان اصحابي کي جنهن نذر ڪيو هيو ته جيڪڏهن مڪو فتح ٿيو ته بيت المقدس ۾ نماز پڙهندس پوءِ ان کي فرمايائونس ته اتي وڃي نماز پڙهه. (۳)

اهڙي طرح حضرت پير سائين جن ڪنهن حاجت ۽ ضرورت جي بورائي لاءِ نذر فرمائيندا هئا ۽ پڻ پنهنجي مريدن کي به ان طرح عمل ڪرڻ جي تلقين ٿي فرمايائون.

(۱) ملفوظات شريف مترجم، جلد پنجون، ص ۳۰۰

(۲) ملفوظات شريف مترجم، جلد چوٿون ص ۷۴

(۳) مسند ابي يعليٰ جلد ٻيو، ص ۴۱۹

فصل ٽيون

تاريخي غلطيءَ جو ازالو

سنڌ جي مطالعي مان هن طرح معلوم ٿيو آهي ته سنڌ جي سدا حيات ڪامل بزرگ، حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن بابت اڄ تائين جيڪي تاريخي ثبوت پيش ٿيندا رهيا آهن، تن مان ڪي جذبات جي شدت جي زير اثر فراهم ڪيا ويا آهن. پوءِ اهي جذبات ڪڏهن مذهبي ڪٽرپڻي، ڪڏهن سياسي تسلط، ڪڏهن سماجي تبديلين جي سببان، ڪڏهن شخصي دشمنين سبب، ڪڏهن ذاتي اثر رسوخ کي عام ڪرڻ بابت، ته ڪڏهن وري ڪنهن شخصيت جي اثر ۽ نفوذ کي زائل بنائڻ جي بهاني سان تاريخ جي منهن تي نقش ٿيندا رهيا آهن. اهڙي قسم جي ليکڪن نه صرف پنهنجي راءِ کي عام انسانن مٿان ٿاڦڻ، ۽ ذاتي فيصلي ۽ جذبات کي، واقعن جي ضمن ۾ ٽوڙي مروڙي پيش ڪرڻ جي جسارت ڪئي، بلڪ خود تاريخ سان به اهڙي ته تعدي ڪيائون جو اڄ تاريخ جو شاگرد ۽ سچو مؤرخ اهڙي ڪم کي ڪڏهن به سٺي نگاهه سان ڏسڻ به پسند نه ڪندو.

جيڪڏهن ان ڳالهه کي جيئن جو ٿيڻ چڏيو وڃي ها، ته شايد اڳتي هلي گذريل متعصبين جي بڪ طرفين لکتين موجب تاريخ ٿي غلط رخ اختيار ڪري ڇڏي ها. ان ڪري ان بابت تاريخي تحقيق کان ڪم وٺندي، ماضي جي انهن ڳالهين کي اصلي ترتيب وار رکڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي، ته جيئن اهو ثابت ٿئي ته ماضي ۾ ڇا هيو، ۽ انهن حالتن ۽ واقعن جو پاڻ ۾ ڪهڙو تعلق هو؟ تنهن ڪري ان تاريخي غلطي کي چڱيءَ طرح ڇاڇري، ڇنڊ ڇاڻ ڪري هتي شامل ڪيو اٿئون ته، جيئن پڙهندڙن آڏو اصل حقيقت جي تصوير سامهون اچي ۽ هو خود ان مان اندازو لڳائين ته اصل حقيقت ڇا هئي، ۽ اڄ تائين ان کي ڇا ڪري ٿي پيش ڪيو ويو.

آءٌ جڏهن پنهنجي فرض کي نڀائيندي، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سوانح حيات لکڻ لاءِ مواد ڪٺو ڪرڻ

لڳس، ته بعض هنڌن تي سندن شخصيت سان لاڳاپيل اهڙيون شهادتون به نظر مان گذريون، جيڪي منهنجي تحقيق جي دائري ۾ وسعت جو سبب بنيون. ان بهاني مون کي محنت زياده ڪرڻي پيئي، ۽ ماضي جي لکتين ۽ انومانن کي پرڪڻ ۽ ڇاڇڻ جو ڀرپور موقعو مليو.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، سنڌ سونهاري جي اها ڄاتل سڃاتل، ڪامل اڪمل بزرگ هستي ۽ شخصيت آهي، جو منهنجي طرفان سندن سوانح لکڻ ۽ يا نه لکڻ جي محتاج نه آهي. جيڪڏهن آئون سندن ذات والا صفات تي لکڻ جي ڪوشش نه به ڪيان ها، ته سندن بزرگي ۽ ڪمال ۾ ڪو به نقص يا گهٽتائي واقع نه ٿئي ها، ۽ نه وري منهنجي هنن چند ستن لکڻ سان ئي حضرت جن جي ڏي شرف ۽ شان واري شخصيت ۾ اضافو اچي ويندو. بلڪ مان ته سندن عظيم المرتبت، ڏي وقار ذات گراميءَ تي لکڻ، پنهنجي لاءِ سعادت ۽ پنهنجي اخروي نجات جو ذريعو ڄاڻي اهڙو فيصلو ڪيو آهي ته،

منت منه ڪه خدمت سلطان همي ڪنم
منت ازو شناس ڪه بخدمت گذاشت

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي زندگيءَ بابت مواد ڪافي ڪرڻ دوران، ڪجهه لکتين مان اهو معلوم ٿيو ته حضرت جن ذاتي اجتهاد جي بنياد تي، هڪ ئي وقت ارڙهن (۱۸) کان ويهن (۲۰) تائين شاديون ڪيون هيون وغيره وغيره.

اهو ڄاڻڻ بعد، تمام گهڻو تعجب ٿيو، ته سنڌ جي هڪ تمام وڏي مڃيل متشرع بزرگ عالم کان اهو ڪم، جيڪو شريعت ۽ قرآني نص جي خلاف آهي، سو ڪيئن صادر ٿيو! جنهن ڪري سندن زندگي بابت وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ جي جستجو ٿي، ۽ آخر ان نتيجي تي پهتس ته: ”الْمَعَاصِرَةُ تَوْجِبُ الْمُنَافَرَةَ“ (همعصري منافرت جو ڪارڻ ٿيندي آهي) ان کانسواءِ ٻيو ڪجهه به نه هيو، جو کين ۽ سندن طريقي کي خدا پاڪ جيڪا شهرت ۽ پذيرائي بخشي هئي، ان جي نتيجي ۾ ڪن عالمن کي معاصرانه مخاصمت تحت غلط خيال ۽ وهم پيدا ٿيا، جن ڏانهن اها ڳالهه منسوب ڪري ڇڏي هئي. باقي حقيقت ۾ قطعي طور ائين ڪونه هيو، جو هڪ ئي وقت چئن شادين کان

وڌيڪ ڪا عورت نڪاح ۾ رکي هُجين.

شاهه شجاع جي سنڌ تي ڪاھ ڪرڻ دوران اڻاڙيل اعتراض کي وڌي شد مد سان پيش ڪندي، اسان جا مؤرخ اهو ڄاڻائين ٿا ته جڏهن شاهه شجاع سنڌ تي هٽان ڪري آيو هو ته ان وقت سنڌ جي حاڪمن، سنڌ جي عالمن کي گڏ ڪري ڏانهن موڪلڻ چاهيو، ته شاهه شجاع کي وڃي سمجهائين ته خوامخواه خونريزي نه ڪري، تنهن تي مخدوم محمد عاقل کهڙائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه اهو اعتراض ڪيو ته اڳ ۾ مون کي پير سيد محمد راشد کان شرعي پلاٽڊ وٺي ڏيو، جو هن چئن زالن کان وڌيڪ عورتون نڪاح ۾ رکيون آهن. قصو ڪوتاهه، ان کان پوءِ سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن مخدوم صاحب جن جي خدمت ۾ اچي شرعي پلاٽڊ هن طرح ڏيندي بيان ڪري ٻڌايو ته مان حضرت امام حسن جي سنت، شرعي حيلي سان ادا ڪندو آهيان، ۽ پنجين عورت سان تڏهن نڪاح ڪندو آهيان، جڏهن ان کان اڳ، چوٿين کي طلاق ڏيندو آهيان، ۽ ان ڳالهه جا شاهد به موجود هيا، جنهن کان پوءِ مخدوم صاحب ۽ پير صاحب درميان اختلاف ختم ٿي ويو. (۱)

هاڻي ان حقيقت کي ڄاڻڻ بعد، ۽ وفائي صاحب مرحوم جي بيان موجب، اهو معاملو ظاهر ٿي ويو ته مذڪور مخدوم صاحب اصل حقيقت کي معلوم ڪرڻ بعد ٿڌو ٿي ويو. ليڪن اها ڳالهه قطعي طور تي وسارڻ جوڳي ناهي، ته مٿيون بيان مخدوم محمد عاقل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سوانح نگارن سندن تذڪري جي ضمن ۾ شامل ڪري، ان حقيقت کان انڪار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کي شرعي حڪمن جي پاسداري جو اونو ڪونه هو، جنهن ڪري ان طرح شاديون رچائيندا رهيا. ليڪن پڙهندڙن جي معلومات ۾ اضافي آڻڻ خاطر اهو بيان ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي ناهي، ته حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي پوري زندگيءَ جو نقشو جيڪو سندن ملفوظات شريف ۽ مڪتوبات شريف جي روشني ۽ آئيني جيان اسان جي آڏو آهي، ان ۾ سندن حياتيءَ جو ڪوبه هڪڙو اهڙو لمحو نه هيو، جيڪو شريعت پاڪ جي خلاف هجي، يا سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي ابتڙ هجي، بلڪ سندن هر ڪم يا عمل شريعت مطهره ۽ سنت نبوي عليه الصلوة والسلام جي

عين مطابق هيو، پوءِ اهڙي ولي الله لاءِ جنهن جو هر عمل، ۽ هر هڪ قدم، سنت ۽ شريعت پاڪ جي عملن تي ايڏي ته خبرداريءَ سان صرف ٿيو جو عقل حيران رهجي وڃي، ته پوءِ اهڙي نيڪ سيرت، شريعت جي اتم مظهر، ۽ سنت پاڪ جي اعليٰ متابعت ڪندڙ بزرگ هستيءَ لاءِ بالواسطه يا بلا واسطه اهڙين ڳالهين کي گهڙي پيش ڪرڻ تاريخي اعتبار سان وڏي بدديانتي آهي.

شاهه شجاع جي آمد جو واقعو ته ملفوظات شريف حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۾ پڻ مذڪور آهي. مگر ان هنڌ ته ڪا به اهڙي ڳالهه لکيل ڪانهي، جنهن مان مخدوم محمد عاقل جو مٿن اعتراض ڪرڻ جو پتو پوي.

ملفوظات ۾ شاهه شجاع جي آمد جو جيڪو تذڪرو لکيل آهي، ان مان ته حضرت جن جي فقر محمدي جي اعليٰ نموني ۽ مثال جو پتو پوي ٿو. پوءِ اسان جي محترم ليکڪن کي ڪيئن ان قصي جي ضمن ۾ اتي مان وار ڪيڏ جو خيال دل ۾ پيدا ٿيو. حالانڪ جيڪڏهن ان دوران ڪوبه اهڙو مڪالمو ٿئي ها ته ضرور ان جو تذڪرو اشاري يا ڪنايي سان ملفوظات شريف ۾ اچڻ گهرجي ها. ليڪن قطعي طور تي حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ شاهه شجاع جي آمد دوران اهڙو ڏس ڪونه ٿو ملي، جنهن مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ته واقعي ان وقت مخدوم محمد عاقل رحمۃ الله عليه، حضرت جن تي ڪو اهڙو اعتراض ڪيو هجي.

حقيقت ۾ حضرت جن جو شاهه شجاع جهڙي خونخوار ظالم لتيري کي سواءِ ڪشت و خون جي واپس ورائڻ وارو عمل، سنڌين ۽ سنڌ تي ايڏو ته عظيم احسان آهي، جنهن جو احسان لاهڻ ته پري رهيو، ليڪن بيان ڪرڻ کان بالا ۽ برتر آهي. ليڪن اسان جي مؤرخن سندن ان احسان چڪاڻڻ لاءِ اهوئي طريقو موزون سمجهيو جو مٿن اهڙو اعتراض اٿاريائون.

ان کان سواءِ حضرت جن تي ان دور ۾ ڪن بزرگن طرفان خواهه مخواهه ناراضگي جا اهڃاڻ پڻ معلوم ٿيا آهن. جن مان معلوم ٿو ٿئي ته، انهن بزرگن جي ڪٽرپڻي ايتري حد تائين وڌيل هئي جو اصل حقيقت کان نابري واري، پنهنجي اندر جي جر کي مقدم ٿي ڄاڻائون. حالانڪ حقيقت ۾ هيو ته ڪجهه به ڪونه، ليڪن پوءِ به منجهن معاصرانه جذبات جي شدت، ايتري حد تائين وڌيل هئي جو، ادب سيادت به ملحوظ نه رکيائون.

اھو پڻ معلوم ٿيو آھي تہ حضرت مخدوم محمد عاقل رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن شروعاتي دور ۾ حد درجي کان وڌيڪ مٿن خار کائيندو ھيو. ايتري حد تائين جو ڪيترا دفعا سندن مريدن ۽ معتقدن کي خواھ مخواھ مارڪٽ ڪرائڻ، زير بار ڪرائڻ، کين سزائون ۽ تعزير وغيره ڏيڻ کان بہ ڪونہ مڙيو. ھڪ طرف مخدوم صاحب رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن جو ساڻن ۽ سندن جماعت سان اھو رويو ھلندو ٿي آيو تہ، ٻئي طرف حضرت پير سائين روضي وارن جي عظيم اخلاق جو پتو ان مان پوي ٿو تہ، حضرت جن ھڪ ھنڌ مغرب نماز پي پڙھائي. جڏھن ٽئين رڪعت شروع فرمايائون تہ مخدوم محمد عاقل رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن اچانڪ ان مسجد ۾ اچي ويو، ۽ حضرت جن جي پٺيان نماز پڙھڻ بدران پنھنجي منھن اڪيلي سر نماز پڙھڻ ۾ مشغول ٿي ويو، ۽ جلدي جلدي نماز پوري ڪري پنھنجي منزل گاه ڏانھن اوطاق تي ھليو ويو. حضرت جن ستنن ۽ نفلن جي ادائگي بعد مخدوم محمد عاقل رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه سان ملاقات ڪرڻ ۽ کين ھٿ ڏيڻ جي ارادي سان ھلي ويا ۽ ساڻس روبرو ملاقات ڪيائون، ليڪن سندن اچڻ، مخدوم صاحب کي ناگوار لڳو. جنھن ڪري مخدوم صاحب کين واپس وڃڻ جي اجازت ڏني، جنھن مان فقيرن ۽ حاضرين مخدوم صاحب رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جي ساڻن بي رخي جو بخوبي اندازو لڳائي کين عرض ڪيو تہ قبلًا! مخدوم صاحب جي منھن ڦيرائڻ باوجود (اوهان) ساڻس ايتري رضامندي ڇا لاءِ فرمايو، تڏھن پاڻ جواب ۾ فرمايائون تہ ھر ھڪ سان چڱائي ڪرڻ گھرجي (۱)

ان مان معلوم ٿيو تہ مخدوم صاحب رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه شروع ۾ حضرت پير سائين رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه سان دلي لاڙو ۽ ميلان ڪونہ رکندو ھيو. حالانڪ ھر پيري حضرت جن سندن عزت ۽ احترام حد کان زيادہ فرمائيندا ھئا.

اھڙي ريت ملفوظات شريف ۾ ھڪ ٻيو نقل مذڪور آھي تہ ”ھڪ دفعو مخدوم محمد عاقل رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن رحيم ڏني ڪلھوڙي (پراڻي درگاھ شريف) کان اوڀر طرف مھمان ٿيو، حضرت جن، مخدوم صاحب سان ملاقات ڪرڻ لاءِ گھڻي مفاصلي جي باوجود اوڏانھن تشریف وٺي ويا، ۽ مخدوم صاحب سان ملاقات ۽ ڪچهري ڪرڻ بعد واپس ٿيا. موڪلائڻ دوران مخدوم صاحب پنھنجي بستري تان چريوئي ڪونہ، ۽ اتي ويٺي ويٺي کائون موڪلايائين. پاڻ مخدوم صاحب کي فرمايائون

ته اسان توهان کي دوبارو رخصت ڪرڻ لاءِ اينداسين. هو ڏانهن مخدوم صاحب، حضرت جن کي بغير اطلاع ڪرڻ جي ڪهڙين روانو ٿي ويو. حضرت جن کي جڏهن مخدوم صاحب جي وڃڻ جو اطلاع مليو. تڏهن هڪ فقير کي مخدوم صاحب جي پويان ڊوڙايائون، ته وڃ مخدوم صاحب کي رستي تي روڪ، جو اسان کائون موڪلائڻ خاطر حاضر ٿيون ٿا، ۽ جيڪڏهن مخدوم صاحب اسان جي موڪلائڻ بغير هليو ويو ته پوءِ اسان کي ڪائونس موڪلائڻ لاءِ ڪهڙين وڃڻو پوندو. ان ڪري پڇي وڃي مخدوم صاحب کي روڪ، اهڙي طرح اهو حضرت جن جو مريد ڊوڙندو وڃي مخدوم صاحب سان رستي تي ملاقي ٿيو، ۽ کين حضرت جن جو پيغام ڏنائين، ۽ اهو پڻ کين چيائين ته حضرت جن فرمايو آهي ته جيڪڏهن اتي اسان کان نه موڪلائيندؤ، ته پوءِ اسان کي اوهان کان موڪلائڻ لاءِ اوهان جي شهر ڪهڙين اچڻو پوندو. تڏهن مخدوم صاحب مجبوراً اتي بيهي رهيو، ۽ حضرت جن به پوئتان اچي کيس پهتا. ان دوران مخدوم صاحب جن جيئن گهوڙي تي سوار هئا ته اتي ئي حضرت جن کان بيٺي موڪلايائون ۽ گهوڙي کان هيٺ به نه لٿا، ۽ حضرت جن ڪائونس موڪلائڻ بعد درگاهه ڏانهن روانا ٿي ويا (۱)

مذڪور واقعي کي ڄاڻڻ بعد حيرت جي حد ٿي ڪانه ٿي رهي، جو حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي مخدوم صاحب سان ايتري محبت هئي، جو ڪائونس موڪلائڻ لاءِ ڪوهين پيرين پيادو پنڌ ڪري، صرف رخصت ڪرڻ لاءِ تشریف وٺي ويا. ٻئي طرف مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي بي رخي ۽ بي مروتِي جي به انتها ٿي ويئي، جو ڪائون موڪلائڻ وقت گهوڙي تي ئي بيٺي بيٺي موڪلائي روانو ٿيو. مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو هڪ طرف، حضرت جن سان اهڙو رويو هيو، ته ٻئي طرف حضرت جن جو، مخدوم صاحب جن جي باري ۾ هي اخلاق محمدي هو.

انهن سڀني واقعن کي هتي بيان ڪرڻ جو مقصد صرف اهو آهي ته جيئن مخدوم محمد عاقل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن طرفان ساڻن بي رغبتي ۽ دلي طور تي نه ٺهڻ جو اندازو لڳائي، مٿن ناراضِي جو سبب معلوم ڪرڻ ۾ دقت محسوس نه ٿئي. شاهه شجاع کي سمجھائڻ دوران حضرت جن جي مٿان اهڙو اعتراض ڪرڻ به بعيد ڪونه ڀائنجي، ليڪن انهن سڀني واقعن کي ڄاڻڻ بعد مخدوم

صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي حضرت جن سان شروعاتي دور ۾ بي رخي ۽ بي اعتنائِي به حد کان ٿيڻ معلوم ٿئي ٿي. ليڪن انهن سڀني ڳالهين کان قطع نظر، حضرت جن طرف ان ڳالهه کي سواءِ ڪنهن تحقيق ۽ تفتيش جي منسوب ڪري ڇڏڻ ته ”هڪ ئي وقت چئن زالن کان وڌيڪ عورتون نڪاح ۾ رکيو ويندو هو.“ ظلم نه هيو ته ٻيو ڇا هيو؟ جڏهن ته قرآن شريف جو حڪم آهي ته هر هڪ مؤمن ڀاءُ ۾ چڱو گمان رکڻ گهرجي. ليڪن چڱو گمان ڪرڻ ته پري رهيو، اٽلندو کين اهڙي غير شرعي فعل سان تهمت هڻي، سندن بي مثال زندگيءَ کي داغدار بنائڻ وارو فعل خيانت ۽ بدديانتي نه آهي ته ٻيو ڇا آهي؟

حضرت جن تي ان دور ۾ اهڙي طرح ڪار ڪاڻڻ وارن مان، ٻين بزرگن جا نالا، جن مان مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، ۽ مخدوم محمد عثمان مٽيارين واري جونالو به سرفهرست آهي، جن لاءِ اهو مشهور آهي ته انهن بزرگن به حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خلاف پنهنجي قلم جي زور کي آزمايو. ليڪن ان سان گڏوگڏ اهو به معلوم ٿيو آهي ته اهي مذڪوره ٻئي بزرگ هڪ ٻئي تي ايترو ته ڪاوڙيل هئا، جو بنهه ادب ۽ اخلاق جون حدون لتاڙي وڃي پار پهتا هئا، ۽ هڪ ٻئي کي دين اسلام مان خارج ٿيڻ تائين فتوائون لکندي به ڪونه ڪيڀايائون (۱)

ته پوءِ انهن جي تيز قلم جي نوڪ کان، سنڌ جو سدا حيات ڪامل اڪمل ولي الله حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ڪيئن بچي سگهيو ٿي؟

صرف مٿيان بزرگ ئي نه هئا جن حضرت جن ۽ سندس جماعت کي پنهنجي قلم جي زهريلي نوڪ سان ڏنگيو، بلڪ ان ڏس ۾ اهڙن ماڻهن جو ساٿ جهجهي انداز ۾ معلوم ٿيو آهي، جيڪي هروڀرو، هر وقت، خواهه خواهه حضرت جن ۽ سندن جماعت تي چٽرون ڪرڻ، کين تنگ ڪرڻ، مٿن ٽوڪ ٺٺوليون ڪرڻ، اٿڻ ويهڻ تي اعتراض وغيره ڪرڻ کان ڪونه مڙندا هئا.

سندن ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته ”هڪ دفعو حضرت جن جو هڪ مريد مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي جي ڪچهري ۾ وڃي نڪتو، ۽ اتي ڏٺائين ته مخدوم صاحب ۽ سندس صحبتي حضرت جن جي طريقي ۽ جماعت تي ٽوڪون ۽ چٽرون پيا ڪن. ان وقت مخدوم صاحب، حضرت جن جي ان مريد کي چيو ته افسوس آهي جو تون علم وارو ٿي ڪري، اهڙي جماعت ۾ داخل ٿيو آهين، جيڪا اوباشن وانگي آهي، ۽ علم

وارن جو ادب نه ڪندي آهي. پر جيڪڏهن تون اسان جي سلسلي ۾ داخل ٿئين ته اسان تنهنجي وڏي عزت ۽ احترام ڪنداسون، ۽ پڻ جماعت جو خليفو مقرر ڪنداسين. تنهن تي ان صادق سچي يقين واري مريد کي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ ڏک به ٿيس، جو مخدوم صاحب جهڙي هڪ عالم بزرگ کان حضرت جن جي جماعت خلاف اهڙا نازبا لفظ ٻڌائين. تڏهن اهو فقير تڏو ساھ ڪڍي زارو قطار روئڻ لڳو. جنهن ڊکري مخدوم صاحب ۽ سندس صحبتين کي حضرت جن جي اهڙي سچي عقيدت واري مريد کي ائين روئندي ڏسي شرم اچي ويو ۽ سندن ڪنڌ هيٺ ٿيا ويا. (۱)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي جماعت جي باري ۾ مخدوم محمد ابراهيم رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مٿين تاثيرات ڄاڻڻ بعد، حضرت جن جي ملفوظات شريف مان هڪ نقل بيان ڪجي ٿو.

جامع ملفوظات رحمۃ الله تعاليٰ عليه لکيو آهي ته، هڪ ڏينهن فقيرن مان ڪنهن فقير حضرت جن جي حضور ۾ ڳالهيون ڪندي وڃ ۾ مخدوم محمد هاشم رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو نالو، صرف هاشم ڪري ورتو. حضرت جن اهو لفظ ٻڌي جوش ۾ اچي فرمايائونس ته جيڪو پنهنجي ديني پيءُ جو تعظيم سان نالو نه وٺندو، اهو الله تعاليٰ کان عزت جي ڪهڙي اميد رکندو، ۽ ان دوران پاڻ حضرت مخدوم صاحب جن جي نالي کي عزت سان بيان ڪرڻ جي تلقين فرمايائون. (۲)

هاڻي اهو سوال پيدا ٿو ٿئي ته ڇا حضرت جن جي جماعت سندن فيض ۽ اثر کي قبول نه ڪيو؟ جو مخدوم محمد ابراهيم رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مٿين قول مطابق، سندن جماعت علم وارن جو ادب نه ڪندي هئي؟!

ان بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو اقتباس پيش ڪجي ٿو، جيڪو پنهنجي ڪتاب (خلفي صاحب جي رسالي) جي مقدمي ۾ لکيو اٿائين. جناب محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته ”ان وقت سنڌ جي برگزيدي ۽ با شرع عالم، ۽ سنڌ ۾ قادري طريقي جي علمبردار ۽ اهل دل ولي، جناب حضرت پير صاحب محمد راشد رحمۃ الله تعاليٰ عليه عرف روضي ڌڻي جي فيض جي پالوٽ هئي. هزارين ماڻهو سندس مريديءَ جي حلقي ۾ داخل ٿي رهيا هئا. سوين سندس تلقين سان شرع اسلام جي رنگ ۾ رنگجي ويا هئا، ۽ ڪيترائي عالم درويش سندس خلافت جو خرقو ڍڪي صاحب فيض

(۱) بنجي چڪا هئا

جناب ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين بيان کي ذهن ۾ رکڻ کان پوءِ مسئلو خود بخود ظاهر ٿي وڃي ٿو، ته حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، جيئن ته پاڻ به چوڻيءَ جا عالم ۽ ڪامل اڪمل ولي الله هئا، اهڙيءَ طرح سندن فيض يافتہ خليفن، مريدن ۽ معتقدين جو به ساڳيو حال هيو. جيڪي ظاهري توڙي باطني علمن سان سينگاريل ۽ مالامال ٿيل هئا، ۽ حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي حلقهءِ ارادت ۾ عالم، عارف به شامل هئا. پوءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو جو اهي عالم، علم وارن جي عزت نه ڪن؟ تنهن ڪري حضرت مخدوم محمد ابراهيم رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مٿئين مفروضي کي صاحب علم ۽ عقل وارو ڪڏهن به قبول نه ڪندو. چوڻ ته حضرت جن جا سڀئي خليفن، مريد ۽ معتقد صاحب علم ۽ فيض وارا هئا. پوءِ ڪهڙي طرح علم وارن جي عزت نه ڪندا هيا؟ ان ڪري مخدوم صاحب جن جو، حضرت جن جي مريدن کي صلاح ۽ مشوري ڏيڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شايد کين پنهنجي حلقهءِ ارادت ۾ ماڻهن جي ڪمي محسوس پي ٿي، جو تڏهن حضرت جن جي سچي صادق مريد کي پنهنجي سلسلي ۾ داخل ٿيڻ جي دعوت ٿي ڏنائين. صرف داخل طريقت ٿيڻ ۽ تلقين حاصل ڪرڻ ئي ان لاءِ ڪافي نه سمجهيائين. بلڪ کيس خلافت ڏيڻ جي بهاني به حضرت جن کان متنفر بنائڻ جي پريور ڪوشش ڪيائين، ليڪن:

اين سعادت بزور بازو نيست

تانه بخشد خدائے بخشنده

نه صرف ايترو، بلڪ مذڪور مخدوم صاحب جن ڪهڙائي مخدومن وانگر حضرت جن جي خلاف هڪ فتويٰ (جيڪا ڪتاب متانت ۾ علامه قاسمي صاحب جن محفوظ ڪري ڇڏي آهي) به لکي هئي، جيڪا چئن زالن کان وڌيڪ عورتن سان نڪاح ڪرڻ جي عدم جواز بابت آهي. توڙي جو ان فتويٰ ۾ مخدوم صاحب جن ڪنهن جو به نالو ڪونه لکيو آهي. ليڪن بقول علامه قاسمي صاحب جن جي ته مذڪوره فتويٰ مخدوم صاحب جن، حضرت پير سائينءَ جن جي خلاف لکي هئي، ۽ نالو ان ڪري نه لکيائين جو ان وقت حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا امير، بلوچ، مريد ۽ معتقد هيا. تنهن ڪري ڪنهن تصادم کان بچڻ خاطر مخدوم صاحب جن نالو نه لکيو هوندو.

(۱) خليفن صاحب جو رسالو، ص ۱۵

جيئن اڳ ۾ ئي واضح ٿي چڪو آهي ته مذڪوره مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ۽ ڪهڙائي بزرگ، حضرت جن جي صرف معاصرانه جذبي تحت مخالفت ڪرڻ تي ڪمر بستہ هيا، حالاتڪ هيو ڪجهه به ڪونه، ليڪن پوءِ به انهن بزرگن، حضرت جن تي اجايون تهمتون ۽ بهتان گهڙي منسوب ڪري ڇڏيا هيا، ۽ هميشه تاڪ ۾ هوندا هيا ته ڪا اهڙي ڳالهه ملي، جنهن کي بنياد بنائي حضرت جن ۽ سندن طريقي ۽ جماعت خلاف واويلا مچائي سندن شهرت، اثر ۽ پذيرائي کي ختم ڪجي.

ساڳي ريت ملفوظات شريف ۾ ٻئي هنڌ مذڪور آهي ته ”هڪ لغاري قوم جو فقير درگاه مبارڪ ڏانهن آيو ٿي. جڏهن ڪهڙن جي شهر ۾ پهتو، ته کيس معلوم ٿيو ته حضرت پير سائين جن سفر تي ويل آهن، تڏهن اتي ڪنهن شخص کان پڇيائين ته اسان جو امام ڪهڙي طرف سفر تي ويو آهي؟ جڏهن اها ڳالهه ڪهڙائي مخدومن جي ڪنن پهتي، ته انهن فتوائون لکيون، ته حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جا مريد کين امام ٿا ڪوٺين، جيڪو شريعت جي خلاف ۽ ناجائز آهي. اهڙي طرح انهن آسپاس جي مولوين ۽ عالمن کان ان فتويٰ تي تصديق ڪرائي. جڏهن مخدوم عبدالواحد سيوستاني ڏانهن تصديق ڪرڻ لاءِ موڪليائون ته مخدوم سيوستاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ان فتويٰ تي تصديق ڪرڻ بدران مٿس پنهنجو اختلافي نوٽ لکي موڪليو، جيڪو انهن جي لکيل فتويٰ جي سراسر خلاف ۽ حضرت جن جي مريدن جي قول جي تائيد ۽ تصديق ۾ هيو.“ (۱)

جنهن بعد اهي سڳورا وڌيڪ شور ۽ واويلا ڪرڻ کان خاموش رهجي ويا. هڪ طرف مذڪوره بزرگن جو اهو طريقو هيو، ته ٻئي طرف حضرت جن جو پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي، تمام اهل علم ۽ طريقت وارن بزرگن جو دل سان ادب ڪرڻ ۽ عزت ڪرڻ لاءِ سخت تاڪيد هوندو هيو. ان ڏس ۾ حضرت جن جو انون مکتوب مبارڪ سندن طريقي جو آئينو آهي. جنهن جي پڙهڻ بعد اکيون کلي ٿيون وڃن ته ڪنهن به عام مسلمان لاءِ بدگماني ڪرڻ ڪيڏو ته عظيم گناهه آهي. ليڪن هنن بزرگن ته مٿن تهمت ۽ بهتان بازي ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي. جيڪڏهن سندن طريقي ۽ ذاتي فعل ۽ عمل ۾ شريعت ۽ سنت پاڪ جي خلاف تر جيترو به ڪو حصو هجي ها، ته پوءِ ان وقت نعمان ثاني ”سند جو ابو حنيفو“ حضرت مخدوم عبدالواحد سيوستاني جو چپ رهيو؟ ليڪن انهن

سڀني ڳالهين جو سهڻو جواب علامه قاسمي صاحب جن، ڪتاب دليل الايمان وارشد الطالبين جي مؤلف جي جواب ۾، الرحيم مشاهير نمبر ۾ ڏيئي ڇڏيو آهي! ارشد الطالبين واري مصنف به حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خلاف لکڻ ۾ پاڻ موڪيو آهي.

علامه قاسمي صاحب جن مذڪوره مصنف جو حوالو، ۽ ان بعد مٿس فت نوٽ، جيڪو لکيو آهي سو به درج ڪجي ٿو، ته جيئن پراڻي دور کان وٺي حضرت جن خلاف هلايل مهر جو پتو پوي، ۽ اها به خبر آشڪار ٿئي ته منفي سوچ رکندڙن جو ڪهڙو حال هيو، ۽ مثبت انداز بيان ڪرڻ وارن ڪهڙي طرح انهن جو رد ڪيو.

هت ارشد الطالبين جو اقتباس پيش ڪجي ٿو، جيڪو هن طرح آهي ته ”اهو سيد سڳورو علم فيض ۽ برڪت جو صاحب آهي. سندس مريد تمام گهڻا آهن. پنهنجي مريدن کي تهليل لا اله الا الله پڙهڻ جي اجازت ڏيندو هو. سندس مريدن کي ڪلمي جو ذڪر ڪندي فيض حاصل آهي. سندس هزارين مريدن آهن. اٽڪل ستن اٺن سالن کان مريدن جو ارشاد شروع ڪيائين. انهن مريدن مان ڪو هڪ به جيڪو ڪشف ۽ ڪرامت جو مالڪ ۽ واصل بالله ٿيو هجي، سو اڃان تائين ٻڌڻ ۾ نه آيو آهي. باقي انهن کي ذڪر الاهي کان فيض ۽ فائدو پهتو آهي. سندن مريدن مان خليفي نالي سان ڪي ٻڌجن ٿا، پر انهن جي ڪابه ڪامي ڪرامت ۽ ڪشف اصل ڏسڻ ۾ نه آيو آهي. ڳالهه ٿا ڪن ته پير صاحب سورت ياسين جو عامل هيو، جيڪو سورت ياسين جو عامل هوندو آهي، ان وٽ رجوعات گهڻي ٿيندي آهي. پاڻ گهڻيون زالون نڪاح ۾ آندائون، جڏهن ته شريعت ۾ مرد کي چئن زالن کان وڌيڪ جائز نه آهي. ان ڪري صاحب شريعت جا فقيه عالم انهي فعل کي غير شرعي سڏين ٿا. هو ڏانهن پاڻ به عالم هو. سندس مقبرو روهڙي ضلع ۾ واقع آهي ۽ سندن طريقو قادري آهي (۱)

مٿين حقيقت جي باري ۾ علامه قاسمي صاحب ساڳي هنڌ جيڪو فت نوٽ لکيو. سو هن طرح آهي: ”بزرگن ۽ اهل الله سان هر دور ۾ گهڻو ڪري ظاهري عالمن جو اختلاف رهيو آهي، ۽ ائين به ٿيو آهي ته هڪڙي طريقي جا ڪي مريد

(۱) حوالو دليل الايمان ۽ ارشد الطالبين جو ورتل، سه ماهي الرحيم سال ۱۹۶۶ تان،

ڪتاب نمبر ۳ ص ۴۹

ٻئي طريقي وارن کي پاڻ کان گهٽ ڄاڻندا آهن. اهوئي سبب آهي جو مٿين ڪتابن ۾ پير صاحب روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي باري ۾، مؤلفن مخالفت کان متاثر ٿي ڪري اها راءِ پيش ڪئي آهي (۱)

هن هنڌ اسان ارشاد الطالبين واري مصنف جو قول، ۽ علامه قاسمي صاحب جن جي راءِ به لکي اٿئون، هاڻي فيصلو پڙهندڙن تي ڇڏيو ٿو وڃي ته هو خود ان مان اندازو لڳائين. هو بزرگ ساڳي ساڳي هنڌ پاڻ بيان ڪري وري ان جو انڪار ڪري ٿو، وري دوباره اقرار ڪندي انڪاري معلوم ٿئي ٿو. شروع ۾ لکي ٿو ته سندن مريدن کي فيض حاصل آهي، وري ٿورو اڳتي هلي فرمائي ٿو ته انهن ۾ ڪابه ڪاڻي ڪرامت ۽ ڪشف اصل ڏسڻ ۾ نه آيو. وري لکي ٿو ته چئن زالن کان وڌيڪ عورتون نڪاح ۾ رکيائين. ساڳي هنڌ وري رقمطراز آهي ته هوڏانهن پاڻ عالم هيو وغيره وغيره. ڀانئجي ٿو ته ان بزرگ کي به حضرت جن سان ڪا اهڙي محبت هئي، جو تعريف ڪندي وري ايتيون سبتيون ڳالهيون ڪري وڃي ٿو.

حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي باري ۾ ڪهڙين ۽ ڀڻي وارن کان علاوه، مٽياري وارن مخدومن مان ميان محمد عثمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه به ڀاڱي ڀاڻيوار ٿيو، ۽ وري ان جي تائيد مولانا دين محمد وفائي مرحوم به ڪئي. مرحوم وفائي صاحب، مخدوم محمد عثمان جي تذڪره ۾ لکي ٿو ته، قادري طريقي جي تجديد ڪندڙ ۽ راشديه طريقي جي باني، جناب سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، مخدوم مذڪور جو همعصر هيو. پير صاحب ڪشفي يا الهامي اجازت سان چئن کان وڌيڪ شاديون ڪيون هيون. وقت جي عالمن سندس انهيءَ ڪم تي به مخالفت ڪئي هئي، تن مان ٻين سان گڏ مخدوم عثمان به آهي (۲)

مذڪور مخدوم صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه به سواءِ تحقيق جي حضرت جن جي خلاف فتويٰ ڏني هئي. ليڪن ان بزرگ جي لاءِ ڪو بعيد ڪونه هيو، چوڄو موصوف بزرگ فتويٰ لکن، ۽ بحث مباحثي ڪرڻ جي باري ۾ ان حد تائين شوقين هيو جو ڪڏهن ڪو هندو يا غير مسلم، مسلمان کي پاءُ چوندو هيو ته زور ۽ زبردستيءَ سان ان

(۱) (حوالو دليل الايمان ۽ ارشاد الطالبين جو) ورتل سه ماهي الرحيم تان ص ۴۹

سال ۱۹۶۶ع ڪتاب ۴

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو پهريون ص ۲۰۲

کي مسلمان بڻائڻ جي ڪوشش ڪندو هيو. متيارين جو موت ويندي جي وير، وارو پهڪو به انهيءَ بزرگ جي ڪري مشهور ٿيو. حالانڪ رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن جي زماني کان وٺي سلف صالحين جي دور تائين ڪابه اهڙي شاهدي يا ثبوت ڪونه ٿو ملي جنهن مان مخدوم محمد عثمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ان فعل جي، ان طريقي سان تائيد ٿئي. ان کان سواءِ، اهو متعلوي بزرگ مخدوم عبدالواحد سيوستاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۽ مخدوم محمد ابراهيم رحمۃ الله تعاليٰ عليه سان هميشه بحث مباحثن ۽ رد ڪدن ۾ مصروف هوندو هيو (۱)

مخدوم محمد ابراهيم ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، ۽ مخدوم محمد عثمان متعلوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، جادلهم بالتي هي احسن واري فرمان کي پئي پويان اچائي، هڪ ٻئي کي گار گند ڏيڻ کان علاوه ڪفر جي فتويٰ ڏيڻ کان به ڪونه ڪيڀايو. ان ڪري ان سمجهڻ ۾ ڪابه دقت محسوس ڪانه ٿي ٿئي ته حضرت مخدوم محمد عثمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، جنهن کي هميشه فتويٰ نويسي جو شوق دامنگير هوندو هيو، تنهن ڪري ان جي قلم جي زد کان حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه به بچي نه سگهيو. ليڪن ان کان وڌيڪ عجب ته مولانا دين محمد وفائي مرحوم جو ٿئي ٿو، جنهن پنهنجي پراڻن بزرگن جي همنواي جي هام پريندي، ان الزام کي قلم بند ڪرڻ وقت ڪابه هڪ محسوس ڪانه ڪئي. پر جيڪڏهن مرحوم وفائي صاحب، حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ملفوظات جو مطالعو ڪري ها ته ڪڏهن به ڪائونس اها تاريخي غلطي سرزد نه ٿئي ها.

حالانڪ ٿيڻ ائين ڪپندو هيو، جو وفائي صاحب تحقيق جا سڀ طريقا استعمال ڪندي ان حقيقت جي چنڊ ڇاڻ ڪري ها.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سان، شروع کان وٺي ٻين ڪيترين ديسي شخصيتن جو به اهو رويو رهيو آهي. سندن ملفوظات شريف ۾ هڪ هنڌ خليفن لقمان کان منقول آهي ته هيڪر حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو ته، لوءِ (گهوٽڪي) جي ساداتن بزرگن اسان ڏي پيغام چوائي موڪليو ته توکي هڪڙي ڪونجي هٿ آئي آهي ته انهيءَ تي وٺي هيڏا جوش ۽ شورش دنيا ۾ ڪڙا ڪيا اٿئي، ۽ اسان وٽ مٿ پريا رکيا آهن ته به ڪو غوغاءُ ڪونهي. پاڻ ان سيد سڳوري ڏانهن جواب ۾ چوائي موڪليائون ته اسان

کي جيڪا ننڍڙي کونجي ڏني اٿن، سا حضرت پيغمبر رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي امت ۾ لکائي ڪانه رکندا سون، بلڪ خدا جي خلق تي ايثار، يعني بخشش پيا ڪريون. باقي مت جيڪي پريا ڪندڙ ۾ رکيا هوندا، ۽ ڪنهن کي اتان نفع نه پهتو، ته اهڙا بي سود مت جهڙا آهن تهڙا نه (۱)

لوءِ وارن بزرگن جو حضرت جن ڏانهن ان طرح چورائي موڪلڻ جو مطلب متن چتر ڪرڻ هو! جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مذڪوره بزرگن کي حضرت جن جي حلقه ارادت، ۽ نفوذ اثر تي خوامخواهه جي چتر هئي، ورنه ان طرح سان کين پيغام چورائي موڪلڻ جو مطلب ڪهڙو هيو؟

اهڙي طرح حضرت جن تي وقت جا حاڪم به ڪٽڪيون کائيندا هئا. ليڪن سندس ذات والا صفات ڪڏهن به جذبات ۾ اچي انهن کي ۽ ناشائسته الفاظن سان جواب ڪونه ڏنو، بلڪ کين سهڻي ۽ ناصحانه انداز سان لاجواب ڪندا رهيا. هڪ دفعو پاڻ ڪن سوالين کي ڇڏائڻ خاطر مير غلام علي ٽالپر (جيڪو ان وقت حاڪم هيو) ڏانهن ويا. مير صاحب اعتراض ڪندي چيو ته حضرت! پوک ڏاڍي آباد ڪيو، پر سڀئي سقيم ٿي پئي. تڏهن پاڻ مير صاحب کي جواب ڏيندي فرمايائون ته سقيم ٿيندي، ته به حاڪم جي ڍل کان بي حساب رهندي (۲)

مير غلام علي جو حضرت جن کي ائين چوڻ جو مطلب اهو هو ته توهان مريد ته گهڻائي ڪيا، ليڪن فيض وارا نه ٿيا. تڏهن حضرت جن مير صاحب کي مڪالمي جو جواب اهڙي ته اندازي سان ڏيڻ فرمايائون جو مير صاحب لاجواب ٿي پيو. ٻيو دفعو هڪ هنڌ ڪنهن اعتراض ڪندڙ حضرت جن کي چيو ته ”حضرت! اوهان جا فقير پٽ ڏاڍو ٿا کائين.“ پاڻ ان شخص کي جواب ۾ فرمايائون ته ”جيڪي ماڻهو بيمار هوندا آهن، ته انهن کي کائڻ مشڪل لڳندو آهي باقي جيڪي چڱا ڀلا تندرست توانا هوندا آهن ته اهي ڍو ڪري کائيندا آهن ۽ انهيءَ ڪري کين تڪليف به ڪانه ٿيندي آهي.“ سندن ان طرح جواب ٻڌڻ شرط اهو اعتراض ڪندڙ خاموش ٿي ويو.

هڪ ٻئي معترض، اعتراض ڪيو ته حضرت! اوهان جا مريد تيل سرمي جا ڏاڍا شوقين آهن. پاڻ ان کي فرمايائون ته جيڪا عورت خوش خلق، سليچڻي سگهڙ

(۱) ملفوظات مترجم جلد ۳ ص ۲۳۸

(۲) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ص ۱۹۵

هوندي آهي، انهيءَ جي اولاد به صاف ۽ سينگاريل هوندي آهي، ۽ جيڪا عورت بد خصلت، گندگي ۽ پليٽي ۾ ٽپيل هوندي، ته ان جي اولاد به اهڙي ئي گدلي نظر ايندي (۱)
 هڪ طرف ان دور ۾ حضرت جن مٿان اهڙن اجاين اعتراض ڪرڻ جي پرمار لڳل هئي، ته ٻئي طرف سندن پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي اهو فرمان هيو ته جيڪو شخص، ڪنهن به بزرگ جي خاندان جي شڪايت ڪندو ته انهيءَ گویا پنهنجي مرشد جي شڪايت ڪئي (۲)

پاڻ هڪ دفعو درگاهه شريف تي وعظ و نصيحت ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”اي يارو! فقيرن کي ادب درڪار آهي، کپي ته پنهنجي طريقي کان سواءِ جيڪي ٻيا طريقا آهن تن جو به بي ادب نه ٿجي“ (۳)
 خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه بيان ڪيو ته هڪ دفعو حضرت جن مون کي فرمايو ته ”اسين خدا تعاليٰ جي خلق سان پيا خير خواهي ڪيون، ۽ هو وري اسان جي انهيءَ خير طلبي جي عيوض اسان جي بد خواهي ۽ شرارت پيا ڪن“ (۴)
 انهن سڀني تاريخي ثبوتن ملڻ بعد اهو معلوم ٿئي ٿو ته حضرت جن مٿان ان دور جا ماڻهو ڪيتري نه خار کائيندا هئا، جو اجايو بهتان گهڙي مٿن هڻندا رهيا!

اهي ته هئا حضرت جن جي دور جا ماڻهو، جيڪي شروع کان ئي ساڻن اهو رويو رکيو آيا. ليڪن ان ڏس ۾ ويجهي دور جي مؤرخن جي پڻ اها ساڳي روش معلوم ٿئي ٿي. جنهن جو ثبوت مرزا قليچ بيگ کان وٺي، موجوده دور جي ليکڪن جي لکتين مان پڻ ملي ٿو.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب ”احوال حضرت شاهه عبد اللطيف ڀٽائي“ ۾ شاهه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ڪرامت ۽ پيش گوئي کي بيان ڪندي ان ضمن ۾ لکي ٿو ته: ”راشد شاهي پيرن جا مريد پنهنجي مرشد کي خدا وانگر پوڄيندا آهن، ۽ انهن ۾ ايترو اعتماد اٿن جو سندن نسبت ۾ اجايو ڪفر جهڙيون

(۱) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ايضاً ص ۱۹۵

(۲) ايضاً ص ۲۱۲

(۳) ايضاً ص ۲۱۸

(۴) ايضاً ص ۲۱۳

ڳالهيون ڪندا آهن. (۱)

مرزا قليچ بيگ کي راشد شاهي پير جي مريدن ۾ الائي ڪهڙي ڪفر جي ڳالهه نظر آئي؟ جو ڳالهه پيو ڪري شاهه سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي ڪرامت ۽ پيشين گوئي جي، ۽ وري اتي ئي سيد محمد راشد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي جماعت مٿان ڪفر جي فتويٰ لڳائيندي دير ٿي ڪانه ٿو ڪري. ۽ چونه مرزا صاحب انگريزن جي دشمنن سان اهڙو رويو رکي! جڏهن ته پاڻ بنفس نفيس انگريزن سان ايترو ته وفادار هيو جو هڪ دفعي ۱۹۲۷ع ۾ جي - ايم - سيد، سن ۾ جڏهن باب قليچ نالي هڪ دروازو ٺهرائي تيار ڪيو هو، جنهن جي افتتاحي مجلس شاهه حيدر سنائي جي سالانه ميلي جي موقعي تي رکي هئائين، تڏهن ان مجلس جي افتتاح لاءِ مرزا قليچ کي دعوت موڪليائين ته جيئن ان محفل ۾ شريڪ ٿي تقرير اچي ڪري. پوءِ جڏهن جناب جي - ايم - سيد صاحب جو پيغام مرزا صاحب کي پهتو، ته ان جي جواب ۾ جيڪو خط لکيائين سو تاريخي اعتبار کان وڏي اهميت رکي ٿو، ۽ ان خط ۾ سندس انگريز بهادر سرڪار سان پوري پوري وفاداريءَ جو ثبوت ملي ٿو. سندس ان لکيل خط جو اقتباس ”اڄ پڻ چڪيم چاڪ“ ڪتاب تان پيش ڪجي ٿو، جنهن جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان پوءِ مٿس ڪابه مياناهي، ڇو ته جيڪو ماڻهو انگريز سرڪار جي خلاف ڪجهه به ٻڌڻ پسند نه ڪري، ۽ تحريڪ خلافت وارن ماڻهن سان مجلس ۾ ويهڻ يا ڏسڻ به گوار نه ڪري، ته پوءِ اهڙي ماڻهوءَ مان، ان خاندان بابت ڪهڙي چڱائيءَ جي اميد رکي سگهبي؟ جيڪو خاندان شروع کان وٺي، آخر تائين انگريزن سان برسر پيڪار رهيو، ۽ جنهن باقاعدي انگريز سان جنگ جوئي، کيس هن پاڪ سرزمين مان لوڏي ڪڍڻ لاءِ اعلان جهاد ڪري دنيا جي جنگجو بهادرن ۽ ڏهيسرن ۾ پنهنجو نالو داخل ڪرائي ڇڏيو.

پوءِ اهڙي انگريز دشمن خاندان جي وڏي، جناب حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي باري ۾ انگريز سرڪار جو پگهاردار، پڪو وفادار ائين نه لکندو ته پيو ڇا لکندو؟ جناب مرزا قليچ بيگ جي لکيل خط جو اقتباس پيش ڪجي ٿو، جنهن ۾ هن صاحب، جناب جي - ايم - سيد صاحب کان مطالبو ڪيو هيو ته ”مون کي ان مجلس ۾ شريڪ ٿيندڙ ماڻهن کان اڳ ۾ آگاهه ڪيو ته ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو ان مجلس مذاڪري ۾ شريڪ ٿيندا. آيا (منهنجي

(۱) احوال شاهه عبد اللطيف ڀٽائي ص ۶۹

من پسند) برطانيه گورنمينٽ جي خلاف ته نه ڳالهايو ويندو. ”هو صاحب لکي ٿو ته ”ليڪن پهرين مون کي خبر گهرجي، ته انهيءَ ڪانفرنس ۽ ميلي تي اچڻ وارا ماڻهو ڪهڙي قسم جا هوندا، ۽ سرڪار جي برخلاف ڪي ڪجهه چوڻ ۾ ته نه ايندو. متان سوارجي يا خلافتي ماڻهو حاضر ٿي نامناسب گفتگو ڪن، اهڙي خاطري اڳواٽ گهرجي. اها به خبر ڏجو ته انهيءَ ڪانفرنس جو پريزيدنٽ يا صدر ڪير ٿيڻو آهي؟ (۱)

مرزا صاحب جن جي مٿين خط پڙهڻ بعد، چڱي طرح معلوم ٿو ٿئي ته کيس انگريز سرڪار سان دوستي نپاڻڻ جو ڪيڏو نه اونو هيو. پوءِ اهڙو ماڻهو جيڪو انگريزن جو سچو ساٿي وفادار هجي، اهو انگريزن جي دشمنن لاءِ ايترو نه لکندو ته ٻيو ڇا لکندو؟ راشدي خاندان ته انگريزن سان اهڙيون چڪريون کاڌيون جن جو اعتراف ڌاريان مورخ به ڪري چڪا آهن.

ان ڪري هت روسي ليکڪ جناب وي- ايف- آگئيف جي ڪتاب (سنڌ تاريخ جي آئيني ۾) جو حوالو پيش ڪرڻ کان پوءِ فيصلو پڙهندڙن تي ٿو چڙجي، ته هو ان مان اندازو لڳائين، ته راشدي خاندان ظالم انگريز کي هتان لوڏي ڪيڏ لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو؟ هن صاحب، انگريز دور حڪومت دوران صوبائي خود مختياري جي جدوجهد جي باري ۾ لکيو آهي ته: ”۱۸۹۳ع ۾ مقامي صوفي سلسلي حر برادريءَ جي ليڊرن ۽ اڳواڻن جي اڳواڻي ۾، جاگيردار دشمن، ۽ سامراج دشمن تحريڪ شروع ٿي، جنهن اڳتي هلي ۱۸۹۶ع ۾ عوامي بغاوت جو رخ اختيار ڪيو. جيڪا ڏهن سالن جي عرصي کان وڌيڪ هلندي رهي، ۽ آخر نتيجي ۾ حرن پنهنجي خود مختيار آزاد باغي رياست جو قيام عمل ۾ آڻي، پنهنجا انتظامي ادارا تشڪيل ڏئي ڇڏيا (۲)

هاڻي پڙهندڙ حضرات خود اندازو لڳائين، ته حر جيڪي شروع کان وٺي انگريز جا سخت مخالف ۽ دشمن هئا، انهن جي اڳواڻن ۽ وڏن جي باري ۾، هڪ انگريز سرڪار جي وفادار مورخ کان ڪهڙي توقع ڪري سگهجي ٿي؟ ان باري ۾ مرزا صاحب تي ڪابه ميار ڏيڻ مناسب نٿا سمجهون. باقي مرزا صاحب جن جي من پسند انگريز حڪومت سان سندس وفاداري واري راز کي پڙهندڙن آڏو وائڪو ڪرڻ وارو جهاد ضرور ڪيو اٿئون، ۽ اهو منهنجي

(۱) اڄ پڻ چڪير چاڪ ص ۱۴

(۲) سنڌ تاريخ جي آئيني ۾ (اردو) ص ۵۴

فريضي ۾ شامل هيو، ته حضرت صاحب جن جي سوانح حيات تي لکڻ دوران سائن لڳاپيل مضمونن متعلق تاريخ حقائق پيش ڪريان.

آخر ۾ جناب ڊاڪٽر محمد جمن ٽالپر جي ڪتاب (سند جا اسلامي درسگاهه) جي باري ۾ عرض آهي ته هن صاحب به سابقه روايت کي برقرار رکندي تذڪره مشاهير سند جي اقتباس کي جيئن جو تيئن لکي ڇڏيو آهي. حالانڪ مذڪور ڊاڪٽر صاحب کي ڪيندو هيو ته موجوده سائنسي دور ۾ پرک ۽ تحقيق جا سڀئي طريقا استعمال ڪندي، حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي باري ۾ هن طرح اٿاريل اعتراض جي حقيقي ۽ اصلي چنڊچاڻ کان ڪم وٺي ها، ليڪن محترم ٽالپر صاحب به محنت ۽ تحقيق کان لنوائيندي، سابقه روايت جي اڪيون ٻوٽي تصديق ڪري ڇڏي آهي.

نتيجو:

جيئن شروع ۾ ئي واضح ٿي چڪو آهي، ته ڪن مؤرخن حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ڏانهن غلط روايتن کي منسوب ڪري ڇڏيو هو، جيڪو هن وقت تائين سلسلو جاري آهي، جن جو اصل ۾ بنياد ئي ڪونه هيو، ليڪن پوءِ به انهن ماڻهن کي الائي ڪيئن حضرت جن ۾ اهي بي بنياد ڳالهائون ڏسڻ، ۽ ٻڌڻ ۾ آيون. انهن سڀني تاريخي غلطي جو هن هنڌ مختصر تحقيقي جائزو پيش ڪيو ويو آهي، جنهن کي پڙهڻ بعد هر ذي شعور ۽ اهل علم، اصل حقيقت کان آگاهي حاصل ڪري سگهي ٿو، ته مٿن اٿاريل اعتراض جو اصل ۾ ڪو به وجود نه آهي، صرف معاصرت ۽ مخاصمت جي ڪري، ڪن مؤرخن کان اها تاريخي غلطي ضبط تحرير ۾ اچي وئي ۽ بس!!

باب ٽيون

فصل پهريون

سندن شعر و شاعريءَ تي هڪ اجمالي نظر

مختصر تعارف:

شعر و شاعري انسان جي هڪ اهڙي خوبي آهي، جنهن ذريعي هو پنهنجي ذهني، فكري ۽ اخلاقي جذبات کان سواءِ، پنهنجي قلبي كيفيات ۽ وجداني واردات جو ذڪر خوش بيانيءَ سان ڪندو آهي.

ان ڏس ۾ جناب ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل صاحب لکيو آهي ته، ”شاعري قومي جذبات جي نشر ۽ اعلان جو هڪ مخصوص ذريعو آهي، ۽ مذهبي اثرات کي ڪنن تائين پهچائڻ، ۽ دلنشين ڪرڻ جو به هڪ خاص وسيلو آهي.“ جناب ڊاڪٽر صاحب نثر جي مقابلي ۾ شعر و شاعري جي وڌيڪ ۽ عام مقبوليت کي هنن لفظن ۾ بيان ڪندي لکي ٿو ته ”نثر جي عبارت ۾ جون ترڪيبون ڪيتريون ئي سٺيون ڇو نه هجن، پر وات مان نڪرڻ کان پوءِ دلين ۾ يا حافظي ۾ محفوظ نٿيون رهن، پر هڪ درد سان ڀريل شعر کان پوءِ انسان گهڻي وقت تائين پيو جهولندو آهي، ۽ اهو شعر دل ۾ اهڙو ته گهر ڪري ويندو آهي جو سڄي ڄمار ياد رهندو آهي.“ (۱)

سند جا سڀئي عالم ان ڳالهه تي متفق آهن ته سنڌي ادب جي شروعات شعر و شاعري سان ٿي، ۽ نثري ادب ان کان پوءِ پيدا ٿيو، جنهن جو پتو اسان کي سمن سومرن جي آخري دور کان معلوم ٿئي ٿو. ليڪن ان کان پوءِ پيدا ٿيل قاضي قادن، مخدوم نوح ۽ شاهه ڪريم کان وٺي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دور تائين سنڌي شاعري جي اوسر بهتر طور تي معلوم ٿئي ٿي. انهن بزرگن بيتن، ڪافي ڏوهيڙن ۽ وائي وسيلي پنهنجي جذبات جو اظهار ڪيو. جنهن ۾ تصوف سان گڏوگڏ استعاري ۽ ڪناني واري شاعري ذريعي مجازي عشق جي بيان جي آڙ ۾، تصوف جي

مسئلن جي تشريح ۽ ترجماني ڪئي. ان ڪري ان چوڻ ۾ حق بجانب آهيون ته سڀ کان پهريائين هتان جي بزرگن، عالمن، عارفين تصوف ۽ ديني فروغ ۽ اشاعت واسطي سنڌي شاعريءَ کي ذريعو بنائي، ان عظيم ڪم کي سرانجام پي ڏنو آهي، ۽ سنڌي شاعري قديم دور کان وٺي ديني، مذهبي ۽ اخلاقي تصوف جي ترجماني ڪندي آئي آهي.

ان حقيقت جي پيش نظر، سنڌ جي ڀلاري بزرگ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي سنڌي ڪلام کي سامهون رکندي، اجمالي طرح سان بيان ٿو ڪجي ته سندن سمورو ڪلام الله تعاليٰ جي محبت ۽ رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي عشق سان سرشار آهي. منجهس عشق الاهيءَ سان گڏوگڏ عشق رسول الله صلي الله عليه وسلم اهڙو ته سمايل آهي جو لفظ لفظ ۾ سوين رمزون ۽ معنائون ڳجهيون آهن. سندن ڪلام جي سڀ کان وڏي انفراديت اها آهي جو پاڻ سڀني شاعرن کان جدا هڪ نئين راه اختيار ڪيائون. جنهن سندن ڪلام کي وِتر جاذبيت بخشي. سندن ڪلام جي بي خوبي سوز، گداز، آهي جو ڪنهن ٻئي شاعر جي شعر ۽ ڪلام ۾ ان طرح سان ملڻ محال آهي.

سندن ڪلام جي خصوصيت:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه سنڌ جو اهو باڪمال شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن جي ڪلام ۾ شاعري واريون سڀئي خوبيون، جهڙوڪ فصاحت ۽ بلاغت، سلاست رواني، جدت ۽ درد جو عنصر تمام گهڻو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندن شعر تمام سادو ۽ سليس. ليڪن فصاحت ۽ بلاغت جي لحاظ سان اهو ڇوليون هڻندڙ اڻ کٽ سمنڊ پائنجي ٿو، جنهن جي لفظ لفظ ۾ هزارين معنائون ۽ راز ڳجهي معلوم ٿين ٿا.

فصاحت ۽ بلاغت:

جيئن ته حضرت جن ڪامل اڪمل ولي الله هئڻ سان گڏوگڏ حقيقت جي رازن بيان ڪرڻ وارا بهترين شاعر ٿي گذريا آهن، ۽ سندن سمورو ڪلام ان صفت سان ڀرپور نظر اچي ٿو. پاڻ پنهنجي شاعري ۾ سنڌي ٻولي جا عام استعمال ٿيندڙ لفظ اهڙي

ته فصاحت ۽ بلاغت سان چيا اٿن جو ٻڌندڙ موهجي پوي ٿو. جيئن مثال طور فرمايائون ته:

جيءُ جانب کي ڏي، نه ته موت به نيندڻي جيءُ کي
اهڙا سوداگر سيد چوي، ڪڏهن ملندڻي کي
جيءُ ڏني جانب ملي، ته ڏوهين هٿين ڏي
پوءِ ڏس قياس ڪري، ته هو چڱو کي هيءُ

سندن شعر جا لفظ سادا ۽ سليس، ليڪن فصاحت بلاغت سان
مٿار معلوم ٿين ٿا. صرف ايترو نه، بلڪ پاڻ تمثيل ۽ تشبيهه سان اهي واهڙ وهايا
اٿائون جو عقل دنگ رهجي وڃي. پاڻ سسئي جو مثال ڏيندي هن طرح فرمايو اٿائون
ته:

سونهن منجهان هڪ سر کي ساڙ، تنهن لئي سسئيءَ وهڻ نه وساريو الا
پر تو پر جو هڪ پنهنوءَ تي، تنهن لئي سسئي سڀ ڄم ساريو الا
يعني طالب جڏهن دنيا جي غلاظتن ۽ برائين مان نڪري، راه سلوڪ
۾ پير رکندو آهي، ۽ راه طلب ۾ خواب غفلت مان بيدار ٿي هلڻ جي تياري ڪندو آهي، ته
ان وقت مٿس انوار الاهي جي تجلين جو ڀر ٿو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. پوءِ سالڪ ان بي كيف
حسن و جمالي جي پاڇولي ڏسڻ لاءِ پنهنجي سموري زندگي وقف ڪري فنائيت کان پوءِ
بقا حاصل ڪري عرفان جي منزل تي صاحب تمڪين بنجي ويندو آهي. پاڻ ساڳي
هنڌ فرمائين ٿا ته:

سنگ چن، سڪ ڪڍ، ساڻ سياڻي، آهي محب بنا منهن ڪارو الا
يعني هي ٻن ٽن ڏينهن جي دنياوي زندگي عشق الاهي کان سواءِ
عبث ۽ بيڪار آهي، ۽ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن ان ڪري ئي فرمايو ته الله
پاڪ جي طلب ۾ ايترو ته محو ۽ مست ٿي وڃو جو اوهان کي دنيا وارا چريو (مجنون)
سمجهڻ لڳن.

حضرت جن ان مامر کي پنهنجي شعر ۾ ڪيڏي نه فصاحت ۽ بلاغت
سان بيان فرمايو اٿائون! اها سندن فصاحت ۽ بلاغت ايڏي ته عام ۽ سليس لفظن ۾
اوتيل آهي، جنهن مان هر خاص توڙي عام انسان فيض جي وٺ حاصل ڪري سگهي ٿو.

سلاست ۽ رواني:

حضرت جن جي ڪلام ۾ سلاست ۽ رواني جو پهلو ايڏو ته نمايان آهي جو سندن سمورو ڪلام، عام فهم ۽ جلد سمجھ ۾ ايندڙ موتين جي اها مالها آهي جنهن ۾ رنگ برنگي، ۽ قسمين قسمين مضمون ۽ معنائون سمايل آهن، جيئن پاڻ فرمائين ٿا ته:

توريءَ جيءَ نه جاءِ، سگھو مل محب مڇارا
بئي هنڌ هن طرح فرمايائون.

جنين ڀانيو پاڻ کي، هڏهين ڪري هيٺو
پين کان پيٺو، کڻي ويندا خير سين

جدت ۽ ايجاد:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي شاعري ۾ جدت ۽ نواڻ جو بهترين مثال قائم ڪيو. پاڻ ڪانگ، چنڊ، سج ۽ هوا کان سواءِ ڪڪرن کي به محبوب جي طرف قاصد ڪري موڪلڻ وارو مثال قائم ڪيو. جنهن جو پتو اسان کي سندن هن بيت مان پوي ٿو:

اوپر ڏانهن ٿي اڀريو، ڪڪر لائي ڪس
سائيندي جو ”سيد“ چوي، هت رهڻ کئون رس
اتي نئيئي وس، جا ٿي ساڪن منهنجا سپرين
اهڙي طرح تمثيلي شاعري ۾ مارئي جي واتان پنهنجو پاڻ کي
قصوروار قرار ڏيندي هن طرح آلاپيو اٿائون:

جيڪس ڪي ڪيام، اوگڻ ابائڻ سان
تيلاهه عمر ڪوٽ ۾، ٻه ٽي پهريام
مارو ٿر ٿيام، آءُ ٿي نيرن منجهه نجهران

حضرت پير سائين روضي ڌڻي، سنڌ جو پهريون شاعر آهي جنهن مارن ۽ عمر کي ڇڏي ڪري، مارئي جي واتان پنهنجا قصور ڳڻيا آهن. سندن

شاعري جي انهي جدت ۽ نواڻ جي ڪري شاعري کي وڌيڪ جاذبيت جو رنگ مليو.

درد:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي شاعري هڪ سوز گداز ۽ درد پري دانهن جو اهڙو ته مجموعو آهي، جنهن کي پاڻ اندر جي آواز سان آلاپيو اٿائون.

سندن شعر جي هر هڪ سٽ، درد پريل دانهن جي عجيب آلاپ آهي. هڪ هنڌ هن طرح فرمايائون:

صائم سڪي جيئن، آذان جي آواز کي، مون تن آهي تيئن، سڪايو سڄڻين
ٻئي هنڌ درد ۽ فراق ۾ هن ريت فرمايو اٿائون ته:

اڱڻ آسروند جي ساءِ الا، اچي ڪامل پير قدم
سگهو موٽج سپرين ساءِ الا، نات دوست ڏيان ٿي دم
هن منهنجي حال جو ساءِ الا، آهين اجهتا تون عالم
سڪي تنهنجي سڪ ۾ ساءِ الا، منهنجو ڄام ويو سڀ ڄم
حامي هر دو جهان ۾ ساءِ الا، مونکي توريءَ ڪونهي ڪم

شاعريءَ جو مقصد:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هر طرح سان مخلوق خداوندي کي سنئين واٽ تي هلاڻ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. پاڻ جهڙي طرح انساني پلائيءَ ۽ بهتري لاءِ نشري عبارتن وسيلي، ماڻهن کي هدايت جي واٽ تي هلاڻ جي ڪوشش فرمايائون. ساڳي ريت نظم ۽ شعر و شاعريءَ وسيلي به ان ئي جذبي سان ساڳيو مقصد سامهون رکي ماڻهن کي رشد و هدايت جي تلقين ڪندا رهيا، ۽ سندن اها سنڌي ادب جي عظيم خدمت ڪڏهن به وساري نه ٿي سگهجي. حضرت جن جي پوري شاعري جو مقصد، عشق الاهي، حب رسول، وحدت الوجود، ڪسر نفسي، خود فراموشي، سڪ، سوز، درد ۽ فراق، محبوب کي ريجھائڻ ۽ پاڏائڻ سان گڏوگڏ، کيس مخاطب ٿيندي پنهنجي اندر جي بيقراري کان آگاهه ڪرڻ، فقر محمدي، دنيا کان نفرت، نفس شناسي، ولين سان الفت

۽ محبت رکڻ، عارفن جي سڃاڻ، ذکر فکر جي تلقين، الله پاڪ جي راه ۾ هميشه سفر مسافري ڪرڻ، رضا الاهي طلبڻ جا جذبات اتر درجي جا ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سندن شاعري، مجازي معلوم ٿيندي به حقيقت ۽ معرفت جون چوليون هٽندڙ، اهو سمند سمجهڻ ۾ اچي ٿو، جنهن جي تهر ڪيئي موتين جا خزانو ڇپيل معلوم ٿين ٿا. جن کي دل سان هنڌائڻ ۽ عمل ڪرڻ جي ضرورت آهي.

لاکيڻي لطيف جو مٿن اثر:

جيتوڻيڪ پٺاڻي گهوت حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ جن جي پيدائش کان پنج سال اڳ ۾ وفات ڪري چڪو هو، ليڪن ان هوندي سندن روحاني ازلي ميلاپ اهڙو ته پختو ۽ مضبوط هيو جو حضرت جن جي پيدائش کان اڳ ۾ ئي پنهنجي پيشين گوئي ۾ سندن والد کي خوشخبري ٻڌائي ڇڏي هئائين. هوڏانهن حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه به صاحب بصيرت ۽ اکين وارو بزرگ هيو، جنهن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجن مريدن ۽ معتقدن کي علي الاعلان اهو ٻڌايو هيو ته ڪاملن بزرگن جي ادب، ويساهه ۽ مضبوط اعتقادي ڪان سواءِ، ڪڏهن به فيض حاصل ٿي نه سگهندو. ان ڪري هر طريقي جي بزرگ ۽ عارف جو ادب حد کان زياده ڪندا هئا. اهو ئي سبب هيو، جو سندن شاعري تي پٽ ڌڻي بادشاهه جي ڪلام جو اثر نمايان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جنهن جو مثال اسان کي هنن شعرن جي مطالعي مان چڱي ريت معلوم ٿئي ٿو:

حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه:

پڙهيو سڀ وسار، وسريو الف ياد ڪر
ناحق ڪي م، نهار، پنا پيا پرين لاءِ

حضرت پٺاڻي گهوت رحمۃ الله تعاليٰ عليه:

اڪر پڙهه الف جو، ورق سڀ وسار
اندر تون اڃار، پنا پڙهندين ڪيترا

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه:

اور تنين سان اور، جنهن جي اور الله سان
ٻئي سان اور نه اور، متان اوريندي اور ٻي رهين

پٺاڻي گھوٽ رحمة الله تعالى عليه:

ويني جينء وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،
تن تنين سين گڏ، اوڏا اڏي پڪڙا

حضرت روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه:

جين پانيو پاڻ کي، هڏين کين ڪري
هونديون تن ڳري، پريان سنديون ڳالهڙيون

پٺاڻي گھوٽ رحمة الله تعالى عليه:

پاڻ پردو پاڻ کي، سهڻي ڪر سنڀال
وچان جو وصال، سوتان هڻن هن جو

روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه:

ڪن ڪنهن چيو، فيڪون ڪير ٿيو
جي عدم تي احديت جو ڀرتو پيو،
تهين منجهان ٿيو، مادو معلومات جو

پٺاڻي رحمة الله تعالى عليه:

خالق خلقي خلق کي، باريءَ ڪيو بيان
چئي ڪن فيڪون کي، جوڙيائين جهان
ساراهي سبحان، پوءِ مڙني محمد مڃيو

پير سائين روضي ڌڻي جو مولودن ۾ حصو:

حضرت جن جي سنڌي ڪلام ۾ ڪافيون، مولود ۽ بيت ملن ٿا، جنهن مان پاتنجي ٿو ته سنڌ ۾ مولود شريف جي عام مقبوليت وڌائڻ ۾ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه جن جو ڪوشش ۽ حصو پڻ رهيو آهي. مولودن جي عام مقبوليت ۽ مشهوري جي لحاظ سان ان جا پنج دور آهن، جيڪي يارهين صدي هجري کان شروع ٿي، تيرهين صدي هجري تي ختم ٿين ٿا. انهيءَ کان پوءِ مولودن جو موجوده دور شروع ٿئي ٿو. مذڪوره دورن ۾ شاهه عنايت، شاهه پٺاڻي ۽ مخدوم

عبدالرئوف پتي کان سواءِ سچل سرمت، پير محمد راشد (روضي ڌڻي) مقيم فقير ۽ فتح فقير ڪلهوڙي، مولوي غلام رسول جتوئي، پير زين العابدين وغيره جي مولودن کي سنڌ ۾ وڏي مقبوليت حاصل ٿي. (۱)

جناب ڊاڪٽر بلوچ جي لکت موجب، سنڌ اندر مولودن جي موجدن ۾ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو نالو نمايان آهي. جن پنهنجي شعر شاعري جو محور ۽ مرڪز نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي صفت ۽ ساراهه کي قرار ڏيئي طبع آزمائي ڪئي آهي. (۲)

جمالياتي تصور:

حضرت پير سائين جن، پنهنجي ڪلام ۾ جمالياتي تصور هنن پيارن لفظن سان بيان ڪيو آهي. آريءَ، مرسل، گهوٽ، رهبر، ڪانڌ، هوت، سرور، جاني، لالڻ، ساھڙ، دوست، دلبر، ڪوهيارو، ساجن وغيره، ۽ جمالياتي تصور سنڌي شاعري جو اهو عنصر رهيو آهي، جنهن ذريعي حقيقي حسن کي مجاز جي صفتن سان متصف ڪري بيان ڪرڻ لاءِ ڪنڀار ۽ استعارا استعمال ڪيا ويندا آهن. ان ئي سبب ڪري حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه به پنهنجي ڪلام ۾ سڪ سوز سان دانهون ۽ آهون ڪري، پنهنجي لالڻ کي ريجھائڻ لاءِ هن طرح پاڏائي ٿو:

سڪڻ ساريون راتريون، لڳ لالڻ لوچڻ آئيو،
هيءَ تان ڪيڙي مون عاجزي، جيڪي مون وس آئيو،
ريجھي مان رسول ڪي، ٻڌي پانهون جو پاڏايو
”راشد“ چئي رسول سچا، جي پير پڻ پساڻو
مداحي مسڪين کي اوهين، ساجن! هيئن م سڪايو،

سندن شاعري ۾ جيڪي تشبيهون، استعارا ۽ ڪنڀار آهن، سي سڀئي ظاهري طرح سان توڙي جو مجازي معلوم ٿين ٿا، ليڪن حقيقي طرح اهي مجازي هوندي به حقيقي آهن. انهي ڪري حضرت جن جي ڪلام ۾ جيڪو سوز گداز، ميناج محبت ۽ آهون دانهون آهن، سي سڀ سچيون ۽ حقيقت تي مبني آهن. سندن ڪلام ۾ صداقت، بيقراري آمد زاري ۽ سوز گداز جي هڪ وجداني ڪيفيت معلوم ٿئي

ٿي. پاڻ ان کي هڪ ذريعو ۽ وسيلو ڄاڻائيندي. ازلي حسن کي ماڻڻ لاءِ طريقا ۽ رستا
ٻڌايا اٿن، جنهن جو بيان هن طرح ڪيائون.

مون کي سيد جي سک تاريو الا، آءٌ ڇا جي ڪارڻ پاهه پڇاڻان

وحدت الوجود جو عنصر ۽ خود شناسي:

سندن ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته، پاڻ متشرع عالم با
عمل هجڻ سان گڏوگڏ، وحدت الوجود جي نظريي جا قائل آهن، ۽ پاڻ فرمائين ٿا:

گڏيو وتين گڏ، سڄين ساھ پساھ سان

ڪهڙا ڪيائون، اهڙي هوت هڪائند ڪي

حضرت جن وحدت الوجود جو درس، نفس جي سڃاڻڻ سان سڃاڻيو،
۽ ان سلسلي ۾ تلقين فرمائي اٿن ته وجود ۽ ممڪن جي فرق کان پوءِ، معرفت ماڻڻ آسان
آهي. مَنْ عرف نفسه فقد عرف ربه، وارو فرمان به ان ئي سندن نظريي جو پختو دليل
آهي، پاڻ فرمائين ٿا ته:

پر سڃاڻڻ سٿرو، پاڻ سڃاڻڻ ڏک

تيسين ڪر نه سک جيسين پاڻ نه سڃاڻين پانهنجو

غرض ته حضرت پير سائين جن جي سموري شاعري، حقيقي تصوف
جو اهڙو ته بهترين مثال آهي، جو جنهن جي مطالعي مان موتين جا ڪيئي خزانا معلوم
ٿين ٿا.

حضرت جن جي شاعري جو پرواز:

سندن شاعري جو پرواز ان هنڌ معلوم ٿئي ٿو، جتي پهچڻ لاءِ عابد
زاهد پنهنجيون زندگيون وقف ڪري ڏينهن رات، زهد عبادت ۾ گذاري ڇڏيندا آهن. پاڻ
فرمايائون ته عارف ان منزل تي رسي ٿا وڃن، جتي ڪنهن جي وهم گمان ۽ خواب خيال جو
به گذر نه هوندو آهي. پاڻ فرمائين ٿا ته:

چريو سوئي لوڪ، جو چرين کي چريو چوي

چرين ڏٺو سو ٿوڪ، سياڻا سڪن تنهن کي،

حضرت جن جي وحدت الوجوديءَ مشرب جو عنصر سندن شاعري ۾ نمايان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پاڻ فرمائين ٿا ته:

”سچڻ ڪول لڌم، جنهن لئي ڏونگر ٿي ڏوريم“

يعني دوست دلبر ته مون سان گڏ آهي. باقي بي هنڌ مان ان کي ڇا لاءِ ڳوليان! نَحْنُ اقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ۽ وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ اَفْلا تَبْصُرُوْنَ، وارو اشارو به ان طرف آهي، جنهن جو بيان پنهنجي شاعريءَ ۾ قرآني تضمين سان بيان فرمايو اٿن.

قرآني تضمين:

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي ڪلام ۾ سنڌي شاعري جون اهي سڀ خوبيون سموهي ڇڏيون آهن، جيڪي اسان کي پراڻي شاعري ۾ ملن ٿيون. اهڙي طرح حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي شاعري ۾ قرآني تضمين جو بيان هن طرح فرمايو:

ڪيهو، غم وهر آهي تن کي، نشو ٿيو نينهن جو جن کي
وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ ذُنَاثُونُ مِنْجِهْ ذِيلُ، ٻي سڀ ڇڏيائون قال قيل
وَنَحْنُ اقْرَبُ ڪيائون نيٺن، اڪيون لاتائون عجيبن کي
فَاَيْنَمَا تُولُوْا رڪيائون رايو، فَتَمَّ وَجْهَ اللّٰهِ ائين حق فرمايو
نظر تنين کي غير نه آيو، ذُنَاثُونُ هر حال ۾ حبيبن کي
محمد راشد چئي ثابت رهج سگه ۾، پرجهي پير پائج چوري ڇت ۾
وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ وارو سبق آهي جن کي

جانورن جي نالن جو بيان:

اهڙي طرح حضرت جن جي ڪلام جي هڪ بند مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ رڻ ڀٽ جي سفر دوران، روجهن کي رڻ ڀٽ ۾ پنهنجي کاڌ خوراڪ لاءِ حيران پريشان ڦرندو ڏسي، هن طرح فرمايائون:

وارث ٻجهن وات تي، روجهون رڻ رُجان
لائق سڀ لنگهائيو، سبب ساڻ سُنجان

وطنيت جو جذبو:

وطن ۽ ديس سان محبت رکڻ، ايمان جي نشاني آهي، ۽ هتان جي شاعرن جي اها به وڏي خوبی رهي آهي جو هنن، پنهنجي شاعري ۾ ان جذبي کي نمايان طور تي پيش ڪيو. جڏهن ان لحاظ سان حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي شاعري تي نظر وجهون ٿا، ته معلوم ٿو ٿئي ته کين به، هن ساڻيه سنڌ ۽ سنڌين سان بي پناه محبت ۽ الفت هئي. پاڻ ان وقت جي غير يقيني حالات، سياسي ناپائداري، معاشي ابتر ۽ ٻاهرين جي ڪاهن حملن ۽ پڻ انگريزن ۽ سکن طرفان سنڌ سان اڻ ڪندڙ زيادتين کي ڏسي خاموش ڪونه رهيا، بلڪ ڌڻي تعاليٰ در، هن طرح التجا ڪيائون:

مولاڪي ملڪ مان، هادي سڀ حڪام
ڏيو آبرو اسلام کي، ڪريو زير ظلام

ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته حضرت پير سائين جن، خليفي نبي بخش لغاري رحمۃ الله عليه جا پيشرو شاعر هئا، جنهن پنهنجي شاعري ۾ وطنيت جي جذبي سان سرشار ٿي ڪري ڪيڏارو سر ترتيب ڏنو، ۽ وطن ۽ وطن وارن ماڻهن جي محبت ۾ راڳ لاپڻ لڳو. ان مناسبت سان حضرت جن جو پورو ڪلام سنڌي شاعري جو اهو فن پارو آهي، جنهن ۾ سنڌي شاعري جون مڙئي خوبيون اتر درجي موجود آهن.

مجاز جي مهميز:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه اهو حقيقي صوفي ۽ عارف هيو، جنهن هر شيءِ کي اصلي ۽ حقيقي روپ ۾ ڏٺو. ظاهر ۾ ته سندن شاعري جا ڪجهه شعر ۽ بيت مجازي معلوم ٿين ٿا، جيڪي اندر جي اوڀر ۽ سک سوز ۾ بي اختيار، سندن زبان تي ظاهر پي ٿيا. ليڪن باطن ۾ اهي حقيقت جو اهڙو ته سهڻو ۽ دلنشين مثال آهن، جيڪي، (الْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِيقَةِ) جي حقيقت تي سچا ۽ صادق صادر ٿين ٿا. پاڻ پنهنجي حقيقي محبوب جي جدائيءَ جي درد ۽ غم ۾، هن طرح فرمائين ٿا:

هوت نه پير و پچ، منهنجا سچا صاحب سدائين
اڳڻ آسروندن جي سائين الا، اچي ڀر قدم

سگهو موٽج ووسپرين سائين الا، ناته دوست ڏيان ٿي دم
هن منهنجي حال جو سائين الا، آهين اجهاتون عالم
سڪي تن منهنجو سڪ ۾ سائين، الا منهنجو ڄام ويو سڀ ڄم
حامي هر دور جهان ۾ سائين الا، مون کي توريءَ ڪونهي ڪم
حضرت پير سائين جن، پنهنجي حقيقي محبوب جي درد ۽ فراق ۾
دانهن ۽ ڪوڪن کي اهڙي ته ڪيفيت سان بيان فرمايو آهي، جو ٻڌڻ واري جي دل پاڻي ٿيو
وڃي، ۽ اهڙي ڪيفيت صرف مجازي مامري جي ڪري ڪين حصي ۾ ڪا نه آئي. بلڪ
حقيقي واٽ جي عارف هجڻ جي حيثيت سان تمثيلي شاعري وسيلي، پنهنجي اندر جي
آواز کي دلبر حقيقيءَ تائين پهچائڻ لاءِ مثالن طور ڪتب آندائون. پاڻ محبت کي شينهن
سان تشبيهه ڏيندي هن طرح فرمائين ٿا ته:

نينهن اڳيئي شينهن، وٽر لائمر پرينءَ سان
سي ٻوليان ته ٻاهر پوي، سانديان ساوڻ مينهن
سو ٽئين جو ڏينهن، سانديو جني "سيد" چوي

يعني: هڪ ته دلبر اڳ ۾ بي پرواهه هيو، ٻيو ان سان نيهن (جيڪو
شينهن مثل زوردار ۽ طاقتور آهي) لاتر، جنهن اڃان به وڌيڪ ڪيس بي پرواهه بنائي
ڇڏيو. جنهن کي لڪائڻ جي ڪيتري به ڪوشش ڪيان ٿو، ليڪن وڌ ڦڙي مينهن وانگر
منهنجي جان کي جهوريندو رهي ٿو، ۽ لڪائڻ جي باوجود به لڪي نه ٿو سگهي.

حضرت جن جو اهو شعر، ظاهري محبت جي ماريلن لاءِ دانهن ۽
ڪوڪ معلوم ٿو ٿئي. ليڪن حقيقت ۾ عارفن ۽ حقيقي واٽ جي طالبن لاءِ منجهس
هڪ سبق سمايل آهي، جنهن کي ورجائڻ سان سوين معنائون سمجهي سگهجن ٿيون
۽ پاڻ پنهنجي حقيقي محبوب کي مخاطب ٿيندي ڪيس پنهنجي سڪ جو حال، هن طرح
بيان ڪري ٿا ٻڌائين:

محبت ٻاريو مڇ، جنهن سنڌي جان ۾
سل ساجن! چؤ سڄ، ته ڪو ترس اٿي تن جو

منظر ڪشي:

خوف ۽ حزن، الله پاڪ جي پيارن جي اها صفت آهي، جيڪا ڪين

رضا الاهي واري واٽ تي گامزن ٿيڻ بعد، هميشه دل تي طاري هوندي آهي. هڪ خوف، خدا پاڪ جي ڌمڪ ۽ ناراضبي جو، جنهن کان هو مامون آهن. ٻيو خوف، کين قرب خداونديءَ جي ختم ٿي وڃڻ جو هوندو اٿن. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ان قرب خداوندي جي سک واري منظر کشي هن طرح بيان فرمائي آهي:

صائبر سڪي جيئن، آذان جي آواز کي
مون تن آهي تيئن، سڪايو سڄڻين

نيڪن جي صحبت اختيار ڪرڻ:

قرب خداوندي جي حصول لاءِ، عبادت رياضت بيشڪ بهترين عمل آهي، ليڪن ان سان گڏوگڏ صالحن جي صحبت به ڪنهن طرح گهٽ ڪانهي. ان ڪري ئي عارف رومي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو ته:

يڪ زمانه صحبت با اولياءِ
بهتر از صد ساله طاعت بي رياءِ

اهڙي طرح سان حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي شعر ۾ فرمائين ٿا:

اور تنين سان اور، جنهن جي اور الله سان
ٻئي سان اور نه اور، متان اوريندي اوري رهي

يعني جيڪي نااهل انسان آهن، انهن سان پنهنجي ميل جول، سنگت صحبت، اٿڻ ويهڻ نه رک، متان تون به انهن جهڙو نه ٿي پوين. بلڪ اهڙن سان پنهنجو ناتو قائم ۽ محفوظ ڪر، جيڪي عارف ۽ ڪامل انسان هجن. حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي گهڻو ان صحبت کي وڏي غنيمت ڄاڻائيندي هن طرح فرمايو آهي:

صحبت سپرين جي، هيءُ پڻ وڏي حاج
قضا ڪج نماز، جو وقت ورائڻ ويجهڙو

ان مان معلوم ٿو ٿئي ته الله پاڪ جي پيارن ٻانهن، نيڪن صالحن

جي صحبت کي وڏي غنيمت ٿي ڄاتو، جو ان جي لاءِ تاڪيد ڪندا رهيا.

عام اصطلاحِي شاعري:

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، سنڌ جو اهو بزرگ ۽ عارف شاعر هيو، جنهن هر حيثيت سان سنڌ ۽ سنڌ وارن جي سرپرستي ڪرڻ جو فرضو سرانجام پي ڏنو. سندن شاعري هڪ طرف روحاني خزانن جي ڪاڻ آهي، ته ٻئي طرف منجهس سنڌي ٻوليءَ جي مروج عام اصطلاحن جو اهڙو ته سهڻو سٺا ڪيو اٿائون، جنهن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ ساڳئي ئي شعر ۾، جڏهن معرفت جا موتي پوتا اٿن، ته ان ئي شعر ۾ سنڌي ٻولي جا عام استعمال ٿيندڙ اصطلاح پڻ ڪتب آندا اٿن. جن مان ڪجهه مثال نموني خاطر هيٺ ڏجن ٿا:

هنجهيون هارڻ ۽ ڏکيا ڏينهن گهارڻ:

ساريو سڄڻ کي ساريان، تو لئي هنجهيون هت هاريان
ڏونگر ڏکيا ڏينهن گهاريان، موليٰ ملائين مصطفيٰ

ڏونگر ڏورڻ:

سڄڻ ڪول لدم، جنهن لئي ڏونگر ٿي ڏوريم

نيڻين نير وهائڻ:

منا سيد تنهنجي سڳ ۾ ميان لا، منهنجا نيڻ وهائڻ نير

جا وٺي سا واه:

مهڏائيءَ ۾ ميان مرشد چوي چليا منجهان چاه
جا وٺي سا واه، ڪٿون قريبن کي

عام سنڌي محاورِي ۽ پهاڪن واري شاعري:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه سنڌي زبان جو

قادر الكلام شاعر هيو، جنهن پنهنجي شاعري ۾ مروج عام پهڪن کي به بيان ڪيو. سندن اها سنڌي ادب جي خدمت ڪڏهن به وسارڻ جوڳي ناهي، مثال طور فرمائين ٿا ته:

ڪين ماضي من ۾، ڪين استقبال
سچ پروڙو جوڳين، جنين هٿ ۾ حال

رن ته ويئي، پر رلي پي ويئي:

رلي چيائ عمر ڪي، دنيارن جي هي
جواني ۾ هڪ جوان ڪي، ٻٽ هيون ٻيئي
پيري ۾ تنهن پرس ڪي، پٺ ڏيئي ويئي
تڏهين چوئ پنهنجي ڇت ۾، ٿو روح اندر روئي
ته رن ته ويئي، پر رلي پي ويئي

تجنيس حرفي:

حضرت پيرسائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ جن جي پوري شاعري، سنڌي ادب جو اهو سينگار آهي، جنهن ۾ شاعري جون سڀئي خوبيون موجود آهن. ان ڏس ۾ حضرت جن جي شاعري ۾ تجنيس حرفي جا مثال هن طرح آيل آهن.

- ۱- پسڻ ڪارڻ پرين جي، هي واجهه وجهي ويچاري
- ۲- ساريو سڄڻ ڪي ساريان، تولئي هنجهون هت هاريان
ڏونگر ڏکيا ڏينهن گهاريان، موليٰ ملائين مصطفيٰ
- ۳- سڪن ساريون راتريون، لڳ لالڻ لوڇڻ آڻيو،
- ۴- حقيقت هن حال جي ووميان لا، ڪو پرين پيش پچاري
- ۵- بنا مينهن بسنت جي، لنگهالا لڳ لهن
- ۶- دوستن ديرو دل ۾، مون ٿي پريان پار پچير

استعارو ۽ تشبيه:

استعاري جي معنيٰ "اڌاري" آهي، يعني ڪنهن لفظ جي عارضي طرح، اندروني معنيٰ بيان ڪرڻ کي "استعارو" چئبو آهي، ۽ تشبيهه جي معنيٰ مشابهت ۽ هڪجهڙائي ڏيکارڻ هوندي آهي. يعني ڪي به ٻه مختلف شيون، ڪنهن صفت يا ذات ۾ هڪ جهڙيون هجن، ته انهيءَ جي استعمال کي "تشبيهه" چئبو آهي، ۽ استعارو ۽ تشبيهه سنڌي شاعري جون اهم خوبيون ڄاڻايون وينديون آهن جيئن ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله جن به، انهن جو پنهنجي شاعريءَ ۾ عام استعمال پي ڪيو آهي، ملاحظي لاءِ هيٺ مثال ڏجي ٿو:

- ۱- نينهن اڳيئي شينهن، وِتر لایم پرين کي
سي پوليان ته ٻاهر پوي، سانديا ساوڻ مينهن
سو تنيجو ڏينهن، سانديو جنين سيد چوي

سندن ڪلام جو بنياد ۽ ضروري وضاحت:

جيئن اڳ ۾ واضح ٿي چڪو آهي ته سنڌي ادب جي شروعات، شعر و شاعريءَ سان ٿي، ۽ نثري ادب ان کان پوءِ پيدا ٿيو. جنهن جا مختلف دور ٻڌايا پيا وڃن. ليڪن سنڌي شاعري جو باقاعده دور، سورهين صدي عيسوي ٿي آهي. ان دور ۾ قاضي قاضن (قادن) متوفي (۱۵۱۵ع) جو نالو سر فهرست ڏسڻ ۾ اچي ٿو. توڙي جو سندس شاعريءَ جا ڇهه شعر سنڌي ادب ۾ اهم مقام رکن ٿا، تنهن هوندي به ان دور کي سنڌي شاعريءَ جي پالڻ وارو دور سڏيو پيو وڃي.

ليڪن ان کان پوءِ مخدوم نوح، شاهه ڪريم، ۽ شاهه سائين جي دورن تائين سنڌي شاعري ۾ اوسر نمايان ڏسڻ ۾ اچي ٿي. بالخصوص ٻارهين صدي هجري ۾ پٽائي گهٽ ان کي اوج تي پهچائي ڇڏيو. کائون بعد جي شاعرن به ان ڏس ۾ پاڻ خوب ملهائيو. جن مان سدا حيات شاعر حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي ناصحانه شاعري، ان کي سون تي سهاڳ جو ڪم ڏيکاريو. پاڻ پٽائي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي شاعريءَ کان تمام گهڻو متاثر هيا، ۽ سنڌ جو اهو پهريون بزرگ هستي آهي، جنهن پنهنجي ميراڪن کان سواءِ نجی محفلن ۾ به،

شاه سائينءَ جي شعر کي حجت طور پيش ڪيو. سندن شاعريءَ جي باري ۾ هن وقت تائين جيڪو ڪجهه معلوم ٿيو، ان جو تفصيل هن طرح آهي ته حضرت جن جي شاعريءَ جا مختلف مجموعا، ڪن ماڻهن وٽ گڏ ٿيل ٻڌبا هئا. جن کي منظر عام تي آڻڻ لاءِ علامه قاسمي صاحب پهريون شخص آهي، جنهن ڪوشش ڪري ۱۹۶۶ع ڌارين، پنهنجي سه ماهي رسالي ”الرحيم“ ۾ قسط وار شايع ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، تاهه ڪجهه ڪلام سندن نظر کان رهجي ويو، جيڪو بعد ۾ مولانا عبداللطيف قادري گڏ ڪري ڇپايو. ليڪن پوءِ به حضرت جن جي شاعريءَ جو ڪجهه حصو ڳجهو رهيو.

اسان کي پير سائين جن جي سوانح تي ڪم ڪرڻ دوران، پير محب الله شاه جهنڊي وارن جي لائبريريءَ مان هڪ تمام پراڻو نسخو هٿ لڳو، جنهن جي لکت به پراڻي سنڌيءَ تي مشتمل هئي. ۽ سنڌي صورتخطي به صحيح ڪانه هيس، ان ڪري وڏي محنت ۽ ڪوشش سان ان مجموعي ڪلام کي هاڻوڪي صورتخطيءَ ۾ لکيو اٿئون. اهڙيءَ طرح سندن ڪلام گڏ ڪرڻ لاءِ ٽي بنيادي ماخذ ڪتب آندا ويا آهن: ۱- پهريون مجموعو پير سيد محب الله شاه جهنڊي وارن جي علمي لائبريري مان. ۲- ٻيو علامه قاسمي جن طرفان، الرحيم رسالن ۾ ڇپيل سنڌي ڪلام ۳- ٽيون مولانا عبداللطيف قادريءَ جو گڏ ڪيل ڪلام. البت جهنڊي واري نسخي تان، پراڻي صورتخطيءَ جا ڪجهه الفاظ، اڄوڪي صورتخطيءَ جي، ڀيٽاجي مناسبت سان پيش آهن. جيئن هر ڪو پڙهڻدڙ نئين ۽ پراڻي صورتخطيءَ جي فرق کي آسانيءَ سان معلوم ڪري سگهي. لفظن کي ترتيب وار پڙهڻ گهرجي.

پراڻي صورتخطي:

۱) ريجهايان ۲) مرن ۳) پر ۴) نيه ۵) اڪي ۶) تور ۷) منڪي ۸) ماسا ۹) آه ۱۰) داه

نئين صورتخطي:

۱) ريجهايان ۲) مڙني ۳) پرين ۴) نينهن ۵) اڪيون ۶) توڙي ۷) مون کي ۸) مان سان ۹) آهون ۱۰) داهون.

اهو مٿيون فرق هيو جنهن کي مد نظر رکي، اڄوڪي صورتخطيءَ ۾ ڪلام کي برقرار رکيو ويو آهي.

انتخاب كلام حضرت روضي ڌڻي رحمة الله تعالى عليه

مولود شريف (۱)

- تلھ: مصدر مڙني مور، تنهنجون نور ٿيون رمل نبي
- ۱- ٿيو وجود سندء عالم لاءِ، اي اجهار رحمت ربي
 - ۲- اعلیٰ انھن ٿيون قادرتنهنجن بـ و کيـ و
 - ۳- تنهنجي شرف جوشان جاڻي کير پيو
 - ۴- مَقَامًا مَّحْمُودًا جو موعود ٿيئن منهنجا پرين
 - ۵- زيد فضل ڪمـن جميع الاتبياء والمـرسليـن
 - ۶- اعلیٰ ميان محشر جا ٿيندين قائد غر المـُحَجِّلِيْنَ
 - ۷- تنهنجو عز عظيم، لَا يُحْصِي بِگڻي آڇا ڪندي
 - ۸- لَوَلَاڪَ لَا تَقْلَاقُ، فائق پرين فرمائيو
 - ۹- وَلَسَوْفَ يُعْطِيْڪَ يـا نبي منجهـ شان اهنجي آيو

مولود شريف (۲)

- تلھ: منهنجنوشوق سچا سيدات وڏانهن
- منهنجنو ساھ سڪي حب حضرت ڏانهن
- ۱- ٻه ٻه ٿي پني پور ڀر آري ٿي آيو
 - ۲- بيبي اوڻي ڪي چي و ميسري مهنـدا
 - ۳- بيبي لڏو سو هو هـرو، خـديجـه ڪـبري
- تـه سچ منهنجي هنج ڀر، پيو اچي عرشا

- ۴- وٺي ويئي ورقه ڏي، خـديجه ڪـري
 تـه پـا پـا نـهـن خـواب جـو سـگهـو ڪـرو يـجـاءِ
- ۵- ورنـدو چـي وـورقـه نـي خـديجه ڪـري
 تـه سـج مـحمد (ﷺ) عـاربي تـو گـهر گـهـو ٿـاينـدا
- ۶- بيبي بنگلي تي چڙهي ٿي چچيو جهونگاري
 سا روز نهاري شام ڏي ته اچ پريسن ايندا

مولود شريف (۳)

- هوت نه پيرو پچ - منهنجا سچا صاحب سائين
 ۱- توري منهن ٿين مٿيون ساءِ الا، ته ڪو چنڻ تنهنجو ڪم
- ۲- اڱڻ آسروند جا ساءِ الا، اچي ڪامل پير قدم
- ۳- سگهو موٽج سپرين ساءِ الا، نات دوست ڏيان ٿي دم
- ۴- هن منهنجي حال جو ساءِ الا، آهين اجهه تون عالم
- ۵- سڪي تنهنجي سڪ ۾ ساءِ الا، منهنجو جام ويو سڀ ڄم
- ۶- حامي هر دو جهان ۾ ساءِ الا، مون کي توريءَ ڪونهي ڪم

مولود شريف (۴)

- تلھ: سيد سڪ نه ماريو، لڳ ڌا ترپاڻ ڏيڪاريو
 تنهنجي نينهن نهوڙيو الا - سيد سڪ نه ماريو
- ۱- مرض محبت جي منجهين الا، مري ٿو هيءُ سڪايو
 دوا آهي ديدار جي الا، اچي پريم پاڻ پساڻيو
- ۲- هٿ اسي هٿ سپرين الا، وچ ۾ سمنڊ وهايو
 سڪڻ ساريون راتڙيون، لڳ لالچ ڇڏايو
- ۳- هي مون ڪٿڙي عاجزي الا، جيڪي مون وس آيو

رجهه مان رسول ڪين، ٻڌي ٻانهيءَ جو ٻاڏايو
۴- مرشد چوي رسول سچا جي، پريم پاڻ پسايو
مداحيءَ مسڪين ڪي، اوي ساجن هنئن م سڪايو

مولود شريف (۵)

- تلھ: وڃي عرض چئو منهنجو پيش ڀرين
سڻي حال منهنجو شال غور ڪرن
اي منهنجي پوي مان ٻاجهه ڀرين
- ۱- حاجي چئج حبيب ڪي - سنيھ وسڻن
ڀرين تنهنجي پيار جي، او اڪيون آس رکن
- ۲- احمد تودر عاجزون توڙي ڪوران ڪن
بنه مينهن بسنت جي، لنگهالا لڳه لهن
- ۳- عاشق اوسر ڪن ٿا، ساريسو سڪمرن
سار لهن تون سيدا، پاڻو ڀر ڏيهين
- ۴- ڀلا ڏهن ڏين جي، ڪيئن منهن ڪو مائين
جو وڙ جيڙي جن جو، سو وڙ سيئي ڪن
- ۵- وارث ويرو لهن جي، لهج سار سين
ارحم آن ريءَ ان جي، ڪر پيا ڪير لهن
- ۶- مرشد چوي رهنما، هٿان پاڙي سان ڀرين
سيد سائين گڏ هئي، جدا تان نه جڙن
- ۷- اڪڙيون عرب پار ڏي، تاسويون ترسن
روضو پاڪ رسول جو، ڏينھ ڪ شال ڏسن
- ۸- جن پاڙي ڀر سڀرين، وڏا طالع تن

ڏيهه ٿيون به ڏسڻ سان، اڪڙيون عيدان ڪن

مولود شريف (۶)

ٿله: غمناڪ جي ڪر غور سوري

۱- دانه دوسو تدرين جان جا

معي من مڙبتن جا

سورور سچي سبحان جا

۲- عينون روئي ٿيون عاميون

جي مان ملان تا گهرين

توري پري پري سڀني جا ڪيرن

۳- صلاه مغل وقتات جي

هر نوع هر ڪنهن ذات جي

توسو سر ڏينهن ان رات جي

۴- جواني ويئي جي جرم مان پير

قاصد رهي ان فـرمـان پير

ماڙ ٿئي مـونـسان مـيـزان پير

۵- عمر و هـي آهي آهي آه جي

وحدة تي پي ڪا واه جي

توشو رکـان سـڪـتـاهـ جي

۶- مرشد ڪي ارشاد ٿئي

شو قـت منجهـن مرشد ٿئي

درمـانـد جـو ڪـو داد ٿئي

مولود شريف (۷)

ٿله: ڏي سڪاين سڏ، اي مرسل ميان
شال هجان هميشه گڏ، اي مرسل ميان

- ۱- مير محمد (ﷺ) عاربي، آڌر اڙنججا
حامي حضرت هاشمي، واهر ولهئن جا اي مرسل ميان
- ۲- سرور هليو ساٿ سان وارث وڻجارن اي مرسل ميان
جن مسافر سپرين سي ڪيئن سڪ سمهن، اي مرسل ميان
- ۳- سرتيون ساهيڙيون سمهيون، ڳل تريون ڏيئي، اي مرسل ميان
مون کي رانو رسول، ريءَ رات وره ٿي پئي - اي مرسل ميان
- ۴- خاصيون خدمت ۾ هيون، ٻائي سان ٻانهيون اي مرسل ميان
اچڻ خاطر پرينءَ جي، سڀ ڪيائين آجيون، اي مرسل ميان
- ۵- پرڻي رات رسول جي، ڏان لڏا ڏومن اي مرسل ميان
آئي سندن منگتو، مهران شال ڏسن اي مرسل ميان
- ۶- دف لڳا در پوريا گهوٽ رايو راڻين، اي مرسل ميان
اڀي جا آه ادب ۾، ٻانهن ٻڏي جان ٻانهين اي مرسل ميان
- ۷- راحت پري راتڙي، محبن سان مليس، اي مرسل ميان
عرض پنهنجي احوال جو، پرين سان ڪنڊيس. اي مرسل ميان
- ۸- سام وهامي راتڙي، پرهه مڙهي پاند، اي مرسل ميان
ريجهيان رسول کي، گهوٽ قريشي ڪانڌ اي مرسل ميان
- ۹- عقل ڏهوايمان سان، حلم علم لدن، اي مرسل ميان
محبت ۾ مشرف ٿئي، عاصي سان امتين، اي مرسل ميان

- ۱۰- عرض چوي ٿو احمد صاحب اوانجو سڳ، اي مرسل ميان رهبر مرشد کي ڏهو، وحدانيءَ جورنگ اي مرسل ميان (ڏيو)
- ۱۱- لنئونيا تل کانگرا، اڏيءَ کي ٿا اچن، اي مرسل ميان جيءَ جڏو هو جن ري، تن تازو ڪيوتن، اي مرسل ميان

مولود شريف (۸)

- تلهه: نافع تنهنجي نانءَ تا گهوري وچان
پرين جي پيار سويو اچمان
- ۱- دوست دلبر دادلا، چورن جا چنان، آءُ گهوري وچان
دريدي درگاهه ۾ امت ڪاڻ اچان، آءُ گهوري وچان
- ۲- دوست تنهنجي ديدار، عاشق آهن اچان، آءُ گهوري وچان
سرور سڪاين جون، احمد لاهه اچان، آءُ گهوري وچان
- ۳- وارث بجهن وات تي، روحون رڻ رچان، آءُ گهوري وچان
لائق سڀ لنگهائيو، سبب ساڻ سنيچان، آءُ گهوري وچان
- ۴- دانه دوست رسول جا، چارئي يار مچان، آءُ گهوري وچان
رأس رلين رافضين جا پاهڻ ساڻ پچان، آءُ گهوري وچان
- ۵- عشر ادب سُنن جا، صحيح سڀ مچان، آءُ گهوري وچان
شيعن جي سرموچڙو، جيئن منڪرن جا سرمچان، آءُ گهوري وچان

مولود شريف (۹)

- تلهه: مون کي سيد جي سڪ ناريوالا، آءُ چاجي ڪارڻ په پچان
مون کي سيد جي سڪ ناريو.
- ۱- هي جڳ، هو جڳ هر دو جهاني، آهي پرين جو پاچولو الا
- ۲- دوست ڇڏي جنهن دنيا ورتي تنهن هارن هوت وچايو الا

- ۳- سونهن منجهان هڪ سرڪي ساهڙ، تنهن لئه سهڻي وهڻ نه ساريو الا
- ۴- پَر تو پر جو هڪ پنهنون تي، تنهن لئه سسئي سڀ ڄم ساريو الا
- ۵- سنگ چن سک کڻ ساڻ سياڻي، آهي محب بنا منهن ڪارو الا
- ۶- قيد جي ڪوٽ ۾ ڪيئن ساگهاري، جنهن مطلق ماڳ گذاريو الا
- ۷- راءِ سئي هڪ رمز اوهان جي، تنهن گهايل ٿي سرگهوري الا
- ۸- هر جاءِ هر دم هوت ڏنوسي، آهي پيو سڀ ڪوڙ بکيڙو الا

مولود شريف (۱۰)

تله: اتو عالم ڄام، ڪر هو ڪامل فرصت ڪام
درمماندن دارون ڪر هو.

- ۱- مولا ڪي ملڪ مان، هادي سڀ ڪام
ڏهو آبرو اسلام ڪي، اي جيءُ ڪر هو زير ظلام
- ۲- ياجوجن جان يانبي ويڙهي خطرڻ خلق خدام
توري تڪئوناهه ڪو، اي جيءُ ڪر هو ورور يام
- ۳- دجال دون دنبي جي، ويڙهيو، عالم عام
ڪاهي رسج ڪارڻي، تن ڪي آڻيو ۾ اسلام
- ۴- امت تنهنجي آسري، آهي سيد تنهنجي سام
مَت منجهان محبت جي، تن ڪي جاني پيارو ڄام
- ۵- دنيا جي دوزخ تان، آهي وارث وات مدام
ڪر مدد مختار ميان، لنگهي امت سان آرام
- ۶- مرشد چوي رحم ڏڻي، سڻ ڪامل هيءُ ڪلام
لاهيو غبار غير جا. ڪريو آجاسپ انام

مولود شريف (۱۱)

تلھ: منامرسل مير ملڻ جو ڪوڏھوم دلاسو ميان

- ۱- ورہ واد وڙيو جن کي ميان الا، تن کي هڻ م ترن جا تير
- ۲- سيد تنهنجي سڪ کان ميان الا، منهنجا نيڻ وهائن نير
- ۳- سال گذاريم سڪ ۾ ميان الا، هاڻ وير م لائج وير
- ۴- پرين ڀاڻو هي ڪين ڏسو ميان الا، ناتہ واءِ وڃان ٿو وير
- ۵- دنيا سنڌي دام مان ميان الا، اچي آجا ڪراسير
- ۶- عيب مڊايون منهنجيون ميان الا، اچي ترڪايو تقصير

مولود شريف (۱۲)

تلھ: مان سان ڪر م هيئنن، آءُ تان ڪيس نماڻي نينه
اداڙي ڏونگ

- ۱- ويچارِي عوسائيا، سندامحبت مينهن
- ۲- محبت وڌيس مامري، نه ته ڪاف نهاري ڪيئن
- ۳- مرشد چوي رهنما، هت موھيس تنهنجي نينه

ڪافي (۱۳)

تلھ: سڄڻ ڪول لڌم، جنهن لڌ ڏونگر ٿي ڏوريم

هو جيڏيون الوالو، سڄڻ ڪول لڌم

- ۱- دوست بن ديرو دل ۾، مون ٿي پريان پڇيم
- ۲- جڏهن قرب سڃاڻم ڪيچ جو، تڏهن بوعي بار لڌم

- ۳- سڪ سلايم ڳالهڙي، نات ساه سنئين سانديم
- ۴- واليءَ وات ڏکڻ ۾، مون تان سڪن ۾ سمجهيم
- ۵- هوتن جي حضور ۾، مان تان ڪارون ڪين ڪيم
- ۶- جڏهن پرين پاڻ پڙسائيو، تڏهن غير گمان وڪيم

ڪافي (۱۴)

- ٿلهه: چرچلي ڪيون چوليون، سڪ سانڍڻ ويئي
- ۱- جانب تنهنجي جار کان ميان الا، گهوت ڳليون مون تي ڳوليون
 - ۲- سڀ سڀاڻم ساهه ڪي ميان الا، بهڳڻ تنهنجيون پوليون
 - محبت تنهنجي من ۾ ميان الا، هوت ڪرايون هوليون
 - سوين سڪ بيهاريون ميان الا، گس تنهنجي تي گوليون

ڪافي (۱۵)

- ٿلهه: هوت اسان ڪي حج ميان، ڪعبو منهن قريب جو الا
- ۱- دامن وٺي دوست جي ميان الا، غازي وينو گجُ الا
 - ۲- ڏسڻ قوت ڏکڻ ڪي ميان الا، رويت آهي رڄُ الا
 - ۳- اِن اَوَّلِيَّائِي تَحْتَ قَبَائِي، اهو سر سَمِهَجُ الا
 - ۴- اڱڻ آيا سڀرين ميان الا عيد اسان ڪي اڄُ الا

ڪافي (۱۶)

ٿلهه: توريءَ جي نه جاءِ، سگهو مل محب مڇارا ميان

- ۱- دل نماڻي دوست ريءَ ميان الا آهي هيڪلڙي هن جاءِ
- ۲- سَمُهون ويهي سيدا ميان الا، ڪي مون ڳڻن پريا ڳالهائِ
- ۳- رُئندن ڪي راحتون ميان الا، اچي پاڻ پرين پرچاءِ
- ۴- ڪس لڳي ٻيو ڪين ڪين ميان الا، مون ڪي سيد تنهنجي سواءِ
- ۵- عالمِ اجاري منجهان ميان الا، توڪي سڀ ڇڏائڻ چاهه
- ۶- ماڻا مشتاقن سان ميان الا، پرين جانب تون جهڳاءِ

ڪافي (۱۷)

- ٿله: پلو سڄڻ اسان ڪي ڪين ساري، آءُ پانڌي ڪر ڪا چڱي ڳالهڙي
- ۱- ورُسي سڪيا ڏينھڙا ميان الا، هيس پرين جي پاڙي
 - ۲- سڄُ ڪين ساجن سپرين ميان الا، هن پورهيت ڪي ڪين پڇاري
 - ۳- دوست دلا سو تنهنجو ميان الا، جڏڻ ڪي ٿو جاري
 - ۴- حاضر هونديس هوت سان ميان الا، ناز پريو ڪين نهاري
 - ۵- حقيقت هن حال جي ميان الا، ڪو پرين پيش پڇاري
 - ۶- جانب جدائي جي ميان الا، هت ڳالهه وڌو آڳاري

مولود شريف (۱۸)

- ٿله: لائق آهي لڄ اوهان تي، سائين سڪاين جي ميان
- ۱- محبت جي ميدان ۾ ميان الا، ڪل پوي پير پاتي
 - ۲- صدقي ٿيان تنهن شهر تان ميان الا، پرين رهو اُهي جاتي
 - ۳- گهوري وڃان تنهن سير تان ميان الا، گهوٽ گهمو اوهي جاتي

۴- حال پڇو جي هن جوميان الا، نيهن نهوڙيون اتي

۵- مِصْرُ (۱) مُسَافَتَ جوميان الا، مير مرڪج ماتي

۶- سارھ تنهنجي سيدا ميان الا، وير چوان چا واتي

۷- ملنديس محبوبن سان ميان الا، مدح جي مصلائي

۸- آءِ پي وينديس اوڏهين ميان الا، جانب رهو اوھي جاتي

ڪافي ۱۸ تائين پيرجهندي جي نسخہ ڪلام تان اتاريل آھي. ان کان بعد مولوي عبد اللطيف قادريءَ جي گڏ ڪيل ڪلام تان ڪافي ۲۱ آھي. هت ترتيب وار ۱۹ ٿئي ٿي.

ڪافي (۱۹)

تلھ: دوست دلبر درد و نديءَ کي ڏيو دلداري

۱- ميان ستي هيس نند ۾ ميان لا، اچي تنهنجي عشق اٿاري

۲- دل گتي هئي غفلت ۾ ميان لا، اچي تنهنجي عشق اجاري

۳- حاجي چئج حبيب کي ميان لا، منهنجو حال حقيقت ساري

۴- پانڌي چئج پرينءَ کي ميان لا، هيءَ تنهنجي محبت ماري

۵- وهڻ تنهن کي وهه ٿيو ميان لا، جن حسن ڏٺو هڪ واري

۶- ورنه ورو سايو ميان لا، هن پورهيت جي پاڻاري

۷- صاف ڪريو اوھين سيدا ميان لا، منهنجي صيقل سان دل ساري

(۱) هيءَ لفظ اصل عربي آھي جنهن جي معنيٰ آھي ڏورائپ يا دوري واري روڪ يا جھل، جيئن ته حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليہ جي سنڌي ڪلام، پير جهندي واري جي قلمي نسخي کان علاوہ قاسمي صاحب جن جي الرحيم رسالہ ۾ ڇپيل ڪلام ۾ مذڪور لفظ ”س“ سان لکيل آھي، جنهن جي ڪا به لغوي معنيٰ شعر سان نٿي ٺھڪي، ان ڪري پائنجي ٿو ڪاتب جي غلطي سببان لفظ جي اصلي صورت خطي بدلجي وئي آھي. واللہ اعلم (مترجم)

کافي (۲۰)

- ٿله: آڻي لڪڻي لئن لائي، وو آءُ ڪا جوڙ جتن جي جيڏيون
- ۱- جي مون نيھنم پاڻ سان، دائن جي ٿيان دائي
 - ۲- پسي پنھنجا ڪمڙا ميان لا، لالڻ آهيان لڄائي
 - ۳- ڪن پارسي پاڻ ۾، ميان لا لالڻ، آءُ تان ڪينئن سمجھان سا وائي
 - ۴- سرتيون انهيءَ سور ۾ ميان لا، مون سان ڏيرن ڪانه نپائي
 - ۵- وني ور وات ٿيا ميان لا، ڏيرن ڪئي ڏاڍائي
 - ۶- دروازي تي دوست جي ميان لا، آءُ تان جيڏون وينديس جائي

کافي (۲۱)

- ٿله: رس راحم يا رهبر سائين، پائو ڪريو پوٽواري
- ۱- حيرت تنهنجي حسن جي ميان لا، آهي تارن ۾ تڪراري
 - ۲- سج، چنڊ، سجدي ۾ پيو ميان لا، تنهنجي سونھن پسي سونھاري
 - ۳- طعام تنهن کي وه ٿيو ميان لا، جن حسن ڏٺو هڪ واري
 - ۴- ٻانهي ٻئي در نه منجو ميان لا، جنهن کي ناه توريءَ ڪتاري
 - ۵- پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي ميان لا، هيءَ واجهه وجهي ويچاري

کافي (۲۱)

- ٿله: جان ڪو جيان ڏينھڙو، ورپريان پاڙي
- ۱- پاڙي پريان جي هئان، آءُ انهي راض رهان
 - ۲- ڪنيو پهاري هٿ ۾، هونديا نوڙڙر ڪان

- ۳- جاڪون بيني بندر ڀرتي، هيءَ ڪوران ٿي ڪاري
۴- اله لڳاچي ڪو، هن چُڪيءَ کي چاڙهي

ڪافي (۲۳)

تلھ: جاڳو مديني جا پاڻي، سائين مون کي پار لنگھاءِ

۱- صدقي وڃان سڀ جيئري جي، ته ڏسان جانب جاءِ جاڳو

۲- الا آسروند ڪي جي تون، پرور ڏئين پڪ

۳- ڪن سڀاڳن سامهون آهي دوساڻو ديرو

۴- پنڌ ڪريندس پرڏي، آءُ ڪيئون جيءَ ڪيرو

۵- آءُ آسائو آهيان، اهل انهيءَ پار جي آءُ لحظون لاهيان

۶- آڏيءَ اڏامي وڃان، جيئن لوڪ نه پوي لڪ جاڳو

”بيت“

۱- آهون دانهون، سوز، هينءُ ٿو ڏينهاڙيون ڪري

توري سڄڻ ڏسجي روز، ته پي سڪان سڪڻ نه لهي

۲- آهون دانهون هو، هينءُ ٿو ڏينهاڙيون ڪري

توڙي سڄڻ روءِ بروءِ، ته پي سڪان سڪڻ نه لهي

۳- آهون دانهون سڏ، هينءُ ٿو ڏينهاڙيون ڪري

توڙي گوڏو گوڏي گڏ، ته پي سڪان سڪڻ نه لهي

۴- آهون دانهون، هينءُ ٿو ڏينهاڙيون ڪري

توڙي ڳل پريان پانهون، ته پي سڪان سڪڻ نه لهي

۵- هوت تنهنجو حال، توبنا ڪنهن کي چوان

پلا ڪري پال، هيءُ سڻ منهنجي ڳالهڙي

- ۶- ماس، رڳون، چمر، هڏ، سڪ تنهنجي ساڙيو
 ڪڏهين ڪڏهين سڏ، مهرئون مان مسڪين کي
- ۷- محبت پاريمو مڇ، جهين سنڌي جان ۾
 سل ساجن چئو سچ، ته ڪواڻي ترس تنهنجو
- ۸- لاهوتي هليا لاهوت ڏي، روئن سنجھه صباح
 ڏک سڪ برابران کي، اورڻ ساڻ الله
 مهڏائي ۾ ميان مرشد چوي، چليا منجهان چاهه
 جاوڻي ساواه، ڪلئون قريبن کي
- ۹- جنين پانيوپاڻ کي ڪري هڏهين کين
 اهڙائي مسڪين درلهندا دوست جو
- ۱۰- جنين پانيوپاڻ کي هڏهين کين ڪري
 هونديون تن ڳري پريان سنڌيون ڳالهڙيون
- ۱۱- لائي ترار لاجي، ڪڙي خچر کي هڻ
 ستن جون سيد چوي وٽون سڀ وڪڻ
 پوءِ ٿي پير ڪڙ، ته هلڻ ۾ هورو ٿين
- ۱۲- جنين پانيوپاڻ کي هڏهين ڪري هيڻو
 پين کان پيڻو ڪڙي ويندا خير سين
- ۱۳- دل ڏنائون دوست کي لنگ ڏنائون لوڪ
 پنيوران پيئي ٿوڪ، انهن نيا پاڻ سان
- ۱۴- هي هي هارياس، جو ڪلر ڳنڍ چڻي
 ور به ويڙم نڪري، ڪريڻ ڪارياس
 جنين ڪاڻ مياس، سي ڪانڌي کين ٿيا
- ۱۵- حياتي اها جا فڪر يار ۾، هجي يار سين يا ذڪر يار ۾-
 انهي فڪر ريءَ حياتي حرام، فڪر ڪر تون صورت سنڌو صبح شام-

نوٽ: مٿيون بيت (شعر) پير سائين تجرڌڻيءَ جو چيل آهي.

۱۶- رلي چياءَ عمر ڪي، دنيا ۾ جيئاري
جواني ۾ هڪ جوان کي ٻيٽ هيون پيئي
پيري ۾ تنهن ڀرسان ڪي پٺ ڏيئي ويئي
تڏهين چوڻ پنهنجي ڇت ۾ ٿو روح اندر روئي
تـ رن تـ ويئي پري پري ۾ رلي ويئي

نوٽ: هن کان هيٺ ڏنل بيت رسالي الرحيم تان ورتل آهن، جيڪي
علامه قاسمي جا گڏ ڪيل آهن.

”بيت“

- ۱- آهون دانھون ھاءِ ھينئڙو ڏيھاڙيون ڪري
توڙي سڄڻ جاءِ بجاءِ ته پي سڪان سڪڻ نه لهي
- ۲- وحدت ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل
اندر پرين ٻاهر پرين، ٻئي ڀول نه ڪنهن ڀل
هو ھلا چو ھل مڙئي آھ محبوب جو
- ۳- جھنگ سڙيو، اڇ ٿي، ڀڳي چورن لڪ
هڪ سڄڻ ٻي سڪ، باقي رهيون پاڻ ۾
- ۴- جاماڳڙئين چيڙي چرڪون ڪري
تـ پڻ ڳالھڙين، پرين پنهنجون ڪري
- ۵- ڳالھيون جوڙي جان و جان درد و سن جي
سگھان نه سيڻن کي منهن تي چئي مان
تاب تنين جي سان، وڃن سيئي وسري

- ۶- ڏٺو ڪو هيارو، اديون هن اکين سان
 ته هب ڏونگر سارو هوند ڦولا يوفقي رڪي
- ۷- نذر جنين جونينهن، سي لڪائن لوڪ کان
 اسين سارو ڏينهن پڌرو اوريون پرسان
- ۸- ”ڪُن“ ڪنهن چيو، ”فَيَڪُون“ ڪير ٿيو
 جي عدم تي احديت جو پرتو پيو
 تنهن منجهان ٿيو، مادو معلومات جو
 مادو معلومات جو آيو، عين انسان
- ۹- هي، هُجو جهان، تفصيل آهي تن جو
 ائين چرڇو چور، جيئن ستن کي سڌ ٿئي
 تند پڌي تڪرري ڏاڍي پڌي ڏور
 تنهن وڃي تور، ته تنهنجو ماڻڪن کان مٿي ٿئي
- ۱۰- اڪيون سيئي ڌار، جنهن سان پسين پرينءَ کي
 پئي ڏي ڪيم نهار، جو آهي رانول ريسارو گهڻو
- ۱۲- اچي اڪين ۾ ويهه ته سڄڻ واري پوريان
 مَرُ توکي ڏسي نه ڏيه، آءُ نه ڏسان ڪي پيو
- ۱۳- منجهان قيد ڪثرت جي آندائون عبور
 اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِيْ الْاَشْيَاءَ كَمَا هِيَ
- ۱۴- وسريون وجود، وڃي ذاتي گڏيا ذات ۾
 پڇي طلسم تعينات جا ٿيا مَرُئي مقصود
 جن ٿي سيئيو ساجد ۽ مسجود، سي حقيقت ۾ هڪ ٿيا
- ۱۵- ڏيو پاري ڏيل ۾ پسين جي پيهي
 ته ظاهر باطن علم جو ملاجيئي
 سڌ ستودن پيئي خاني انهن خاص جي

۱۶- ڪا جا ڳالهه ڪجي هڪ ميان ٻي مڱڻي

سالڪ پيا بيماس ۾ عاقل وينا جهي

ڪهڙي خبر خلق کي اهڙي سر اسرار جي

۱۷- نام راديءَ جي نجهري پيهي پڇي الله

چٽو راني راهه، پر مرادن مخفي ڪيو

۱۸- فقير چئجي تن کي جن کي سين ريءَ سري

پر بنه پير نه وڃڻو، نه ڪنهن گهر گهري

هو جو ماني ڪاڙ مري، سو سامي گر نه سامهون

۱۹- هو چوڻي، آءُ چوان چڏ هوڙائيءَ جي هير

صبر سان سيد چئي سڀ وڻندي وير

اها قاضي نه پڇي ڪير، جنهن کي عدالت اندر جي

۲۰- ماڳ به اهيئي جت به آهن جوءِ ۾

پراڳيون نه سيئي جنهن سان پسين پرکي

مولوي عبد اللطيف قادري صاحب جو گڏ ڪيل ڪلام، جيڪو هن

کان اڳ ۾ الرحيم تان نقل ڪيو ويو آهي، ان کي ڇڏي، باقي هت لکجي ٿو، جيڪو

هن طرح آهي:

مولود شريف

ٿلهه: هجون هميشه گڏ، جيءَ مرسل ميان ڏي سڪاين سڏ

۱- چٽو نئون ٿر اباغ ن ۾ منڙي لاتلنئون

ڏينهن ان ڏورن ڏٺو راتين ان رب گهرن

۲- شال وهامي نه راتڙي، پره ڪڙي نه پاند

ريجهان ته رسول کي، ڪامل قريشي ڪاند

- ۳- جنهن پاڙي ۾ سپررين وڌا طالع تن
اکڙيون ته ڏسڻ لڏ، مرتبه عيدان کن
- ۴- گهوڙو آيم گهوٽ لڏ، لهي کان اپن
تارن جهڙا تنگ تي، موتي ٿا مرڪن
- ۵- دف وڳا درپور يا گهوٽ رهيا وراڻين
آئينو هوس ادب ۾، ٻانهون ٻڌي ٻانهن
- ۶- آءُ اوهان جو احمد اسائين اوهان جو سڳ
محمد راشد کي ڏيو، وحدانيت وارو رنگ

مولود شريف

- ٿله: مولا مڪو توڙي ڏيو، عالم سڄو ٿيو سو جهرو
ظلمات سڀ ضايع ٿيو، مولا ملائين مصطفىٰ
- ۱- تک ٿي وهي هن پار ڏي، کشتي چڪي اويار ڏي
درڪار پهچڻ يار ڏي، مولا ملائين مصطفىٰ
- ۲- آهي هتي چولي گهڙي، تنهن ۾ گهڙان ڇا ٿو ڪڙي
ترڇاڙه تون ترڇا ڏي، مولا ملائين مصطفىٰ
- ۳- کين جو ڪمايم ڪار ۾، هت ڇا سلاڻ سرڪار ۾
دانهون ڪيم بيڪار ۾، مولا ملائين مصطفىٰ
- ۴- ساريو سڄڻ کي ساريان، توله هنجهون هت هاريان
ڏونگر ڏکيا ڏينهن گهاريان، مولا ملائين مصطفىٰ
- ۵- سنسار ۾ سردار تون، اڙين سندو آڌار تون
راشد پهچائج پار تون، مولا ملائين مصطفىٰ

صافي

تلهه: ڪيو غم وهم آهي تن کي نشو ٿيو نينهن جو جن کي

۱- وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ دَنَّاوَنَ مِنْجَهْ ڏيل، ٻي ڇڏيائون سڀ قال قيل
وَنَحْنُ اقْرَبُ ڪيئون نيڻن، اڪيون لائون عجيبن کي

۲- فَاَيْنَمَا تَوَلَّوْا رُڪيئون رايو، فَشَمَّ وَجْهَ اللّٰهِ ائين حق فرمايو
نظر تن کي غير نه آيو، ڏٺون هر حال ۾ حبيبن کي

۳- محمد راشد چئي ثابت رهج سگه ۾ پرجهي پير پائج چوري ڇت ۾
وَفِيْ اَنْفُسِكُمْ وارو سبق آهي جن کي

”بيت“

اوپر ڏانهن ٿي اڀريو، ڪڪر لائي ڪمس
سائي ڏي جو سيد چوي، هت رهڻ ڪئون رس
اتي نئي وِس، جا ٿي ساڪن منهنجا سپرين

”بيت“

نينهن اڳيئي شينهن، وِتر لاي ۾ پيرين سان
جي پوليان ته ٻاهر پوي، سانديان سانوڻ مينهن
سئون تيجو ڏينهن، سانديو جني سيد چوي

”بيت“

پڙهيو سڀ وسار، وسريو الف ياد ڪر
ناحق ڪي منهار، پناپا پيرين لاءِ

”بيت“

قلم جنهن جي هٿ، ڪج ڪئي ڪارون تن
انگ ڦيرائي اڳيون، من پاڇو نبيولڪن

”بيت“

جنهن کي جيائين، پرين پاڻ پسايو
تنهن کي تياين، لئي پاڻ ڏاڻا

”بيت“

توڙي منجهه تارن، لکين لٽون ڏين
تبه هٿان جيبن، ڪڏهن ڪون ڏک وڻ

”بيت“

صائمر سڪي جيئڻ، آذان جي آواز کي
مون تن آهي تيئن، سڪا يوس چڻ

”بيت“

اندر ڀر آهي، ڳالهين ڪرڻ جهڙيون
پرين تان نپچين، اڻ پچيون آءُ نه چوان

”بيت“

نـزبان زاري ڪري، نـدل چـوي الله
اوري ئي اوجون ٿو، روح نه لهن دوراه
ان تنهين کان ڌار، ڪا ڳجهي آهي ڳالهه ٿري

”بيت“

تون ڪيئن تڪليفون ڪرين، ملامتي مستانن
سرڪي سان ٿئي، ڇا چس چڪي چرين
الستي آواز تي، ميسا مستوتون
حشر ڀر هوشيار سي، مس مستان ٿاين

”بيت“

چنبي اٿئي ويڙهه، مٽي آهي ن روجه ٿي
ماروئڙو توپير، چاڙهي وٺي سينگ ٿي

”بيت“

گهڻو تان گهڻائي، ٿورو به ٿوري جهڙو
آءُ ڪا اهڙائي، جو تنهنجي ٿوري ڪي ٿورو چوان

”بيت“

سرهي سيساري، ڪهڙي مٽي پاڻ ۾
هو چرپا تاري، هن جو هيچ ٿر ن سان

”بيت“

ٿوڙي نه ليڪين، ته بريءَ ڪيچين ڪاڏي وڃان
ڪسوڙي ڪڪراهه جي چڪايو چوڪين
پرانبي پرڪين، نه ته آءُ ڪا ڪوڙي

”بيت“

گڏيو وٽين گڏ، سڄڻ ساهه پساه سان
ڪهڙا ڪبا سڏ، اهڙي هوت هيڪان ڪي

”بيت“

سرڌني ساجن ملي، هيءُ ٽاڪم سڄيهه
لڪ ٿورا ڳڻويهه دل ڀري دلالي ڏجي

”بيت“

ملان مان بلوچ، ورڏيئي ڏونگر ڏوريان
جيڪا لائق بلوچ، سامهت مون ئي ڪئي

”بيت“

جنهن پاڙي ۾ سپرين، تان مانڪي منهن گهڻا
توڙي باهه نڪري توڙي اوڻ ڪٽا

”بيت“

ڪنهن ماضي ۾ ڪنهن ناستقبال
سچ ڀروڙ ۽ ڄوڳڻين، جنهن هٿ ۾ حال

”بيت“

ڳڻن ۽ مينهن ۾ ڇاڪڻ ٿين ٿي
هو چورن پٽ تي، هو چورن پٽ ٻيلا

”بيت“

اڪ ڀرين جي اڪ ۾، جنهن پات تي اڪ
ماڻهو سڀي ڇٽا، بيام ٿئي مڪ

”بيت“

ڪٽوئي ٿي گهار، اڱڻ عجيب ۾ جي
ڪن وڍئي ڪين ڪڇ، پر گتيا ئي پار
اڱڻ عجيب ۾ جو، تنگ ڀڳي مٿار
صبح ونداشڪار، مان سڏي نيني پاڻ سان

”بيت“

عيبن سان ئي وڃ، پيهي درد ۾ جي
ڀول مٿي پڇ ته سگهو ملند ئي سپرين

”بيت“

تون ڀڄي ڪٿي، پيهي وڃ ڀرين ڏي
بنا سا جن سپرين ڪيئن لهند ئي ڪاڻ
پيهي وڃي پاڻ، پٽو تون پيش ڀرين جي

”بيت“

جيءُ جانب کي ڏي، نه ته موت به نيندءِ جيءُ کي
 اهڙا سوداگر سيد چئي، ڪڏهن نه ملندءِ کي
 جيءُ ڏنيءَ جانب ملي، ته ڏوهين هٿين ڏي
 پوءِ ڏس ڦياس ڪري، ته هو چڱو ڪي هي

”بيت“

هيءُ هيءُ جيءُ هڪدم، اجل کان اڳي مرين
 مرتبوتنهنجو مرشد چوي، اهڙو ٿئي اتم
 ڪيو اويس اهڙو ڪم، ته جو گنجنت جو ٿيو

(ڪلام پورو ٿيو)

فصل ٻيو

تصوف جو تعارف

تاريخ شاهد آهي ته جڏهن حڪمرانن ۽ سرمائيدارن، پنهنجي اقتدار ۽ دولت جي نشي ۾ احڪام الهيءَ کي وساري، ڪائنات تي ظلم و ستم ڪرڻ، فساد ۽ وڳوڙ ڦيلائڻ جي بازار گرم رکي، ته اهڙي وقت ۾ انهن جابرن ۽ ظالمن کي ڪنٽرول ۾ ڪرڻ خاطر، ۽ مخلوق تان سندن قهري ڪاررواين کي ختم ڪرڻ جي لاءِ بزرگان دين برسر پيڪار رهيا. انهن درويشن، ظالم حڪمرانن ۽ سرمائيدارن کي سر عام ٽوڪيو، ۽ انهن جي خلاف عوامي راءِ کي بيدار پئي ڪيو. اهڙن ڀلارن، نيڪن، صرف ذاتي زهد، عبادت کي ئي ڪافي نه سمجهيو، بلڪ هر برائيءَ خلاف پنهنجي رت جي آخري قطري ڏيڻ کان به ڪونه ڪيڀايائون.

اهڙن انسانن جي تاريخ تمام پراڻي ۽ آڳاٽي آهي، جن کي مذهبي اصطلاح ۾ صوفي سڏيو وڃي ٿو. عالمن، محققن، انهن جي صفتن ۽ عادتن بابت مختلف رايا پيش ڪيا آهن، هنن پنهنجي مذهب ۽ مسلڪ جو بنياد قرآن ۽ سنت پاڪ تي هر حالت ۾ مضبوطيءَ سان ڪاربند رهڻ تي قائم پئي ڪيو آهي. اهي نيڪ سيرت انسان هڪ ئي وقت ڪامل ولي الله هئا، ته ساڳي ئي وقت ۾ چوڻيءَ جا مفسر، محدث ۽ فقيه اعظم پڻ هئا. انهن ڪاملن جا تصوف جي باري ۾ مختلف رايا پيش ڪجن ٿا؛ ڪن جو چوڻ آهي ته تصوف جو لفظ صوف مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ اُن يا پشمر آهي، چوٽه اڳئين زماني ۾ صوفي مشائخ جو لباس گهڻو ڪري اُن جو هوندو هيو، تنهن ڪري انهن تي صوفي نالو پئجي ويو (۱)

ڪن جو چوڻ آهي ته لفظ صوفي اصحاب صفه ڏانهن منسوب آهي، ان ڪري جو جيئن اصحاب صفه دنيا کان بي تعلق ٿي ڪري، صرف الله پاڪ جي رضا خاطر دين اسلام جي تعليم کي سمجهڻ، ۽ سنت رسول تي عمل ڪرڻ لاءِ مخصوص هوندا هئا، اهڙيءَ طرح صوفي بزرگ به پنهنجين دليين مان غير الله جي محبت کي ختم ڪري، هميشه عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول هوندا آهن، ۽ ان ڪري کين اصحاب صفه سان نسبت ۽

محبت سبب صوفي سڏجي ٿو.

حضرت عبد القادر جيلاني قدس الله سره الاقدس جن صوفي جو مادو "مصافات" مان بيان ڪيو آهي، جنهن جي معنيٰ، توحيد آهي. حضرت شيخ غوث الاعظم قدس الله سره العزيز جن ان باري ۾ فرمايو آهي ته: "متصوف اهو آهي جيڪو صوفي بنجڻ واسطي تڪليف برداشت ڪندو آهي، ۽ هر وقت اها ڪوشش ڪندو آهي، ۽ ان تڪليف ۽ ڪوشش سان هڪ مرتبو حاصل ڪندو آهي، ۽ آخر هو صوفي بنجي ويندو آهي، ۽ زهد ۽ عبادت اختيار ڪري، جنهن وقت زهد ۾ انتها کي پهچندو آهي ته هڪ خاص مقام حاصل ڪندو آهي، جڏهن ان خاص مقام تي رسندو آهي ته دنيا جي سڀني شين جي محبت ان جي دل مان نڪري ويندي آهي، ۽ هو (صوفي) خدا پاڪ جي محبت ۾ پریشان ۽ هر شيءِ کان بي خبر هوندو آهي. هو هر وقت ان انتظار ۾ هوندو آهي ته کيس خداوندي درگاه مان ڪهڙو حڪم ٿو ملي، ۽ اهڙي ئي شخص کي "متصوف" چئبو آهي (۱)

مطلب ته صوفي اهڙي شخص کي چئبو آهي جيڪو صاف هجي، ۽ ان جي دل، نفس جي آفتن ۽ بچڙي عادتن کان صاف هجي. حضرت عبد القادر جيلاني رحمۃ الله عليه جن فرمايو آهي ته صوفيءَ جي پاڪائي هيءَ آهي ته هو پنهنجي نفس جي مصيبتن ۽ خراب ڳالهين کان پنهنجي دل کي صاف ڪري، ۽ مذهب جيڪو سڀني کان زياده سنو آهي، ان جي پيروي ڪري. هن هنڌ تي نقلي صوفي جيڪي عام طور تي چوندا آهن ته صوفي لامذهب هوندو آهي، اهڙن جي نفی ٿئي ٿي. چوڻو هو چڙواڳيءَ سبب ائين چوندا آهن. ليڪن حقيقت ان جي ابتڙ آهي. دراصل صوفي اهو آهي، جيڪو پاڻ کي دين اسلام ۽ احڪام خداونديءَ جي بجا آوري لاءِ وقف ڪري ڇڏي.

متقدمين صوفياءَ ڪرام پڻ ساڳي ئي تعريف ڪئي آهي، جنهن جي روشنيءَ ۾ ثابت ٿيو ته حقيقي ۽ سچا صوفي اهي آهن، جيڪي اوامر و نواهيءَ تي سختي سان ڪارند هجن، ۽ سنت رسول تي سچي دل سان پيروي ڪندا هجن.

حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ هڪ نقل بيان ڪيو آهي ته، شيخ عبد الواحد کان ڪنهن پڇيو ته صوفي ڪير آهن؟ تنهن تي شيخ عبد الواحد رحمۃ الله تعاليٰ عليه جواب ڏنو ته منهنجي خيال ۾ صوفي اهي ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي سمجهه موجب ۽ طاقت آهر سنت رسول تي قائم آهن.

حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي رحمۃ الله تعالى عليه فرمايو آهي ته: صوفيءَ کان سواءِ ٻيو کير آهي، جيڪو رسول الله صلي الله تعالى عليه وسلم جي سنتن تي عمل ڪندي، سنت کي جيارڻ جو ڪم ڪندو؟ پاڻ فرمائين ٿا ته اهي ئي (صوفي) عالم بالله ۽ زاهد في الدنيا آهن، جيڪي تقويٰ تي استقامت سان عمل پيرا آهن (۱)

ان ڪري صوفي لا مذهب واري دعويٰ غلط ۽ بي بنياد آهي، ۽ اهو قول اهڙن ماڻهن جو ٿي سگهي ٿو جيڪي اصل ۾ صوفي ۽ تصوف جي حقيقي معنيٰ نٿا ڄاڻن. اهڙي دعويٰ ڪندڙ صوفي نفس جا پوئلڳ ٿي سگهن ٿا، جيڪي نفساني خواهشن موجب، مذهب کان بيزاري ۽ دوري ڏيکارين ٿا. شايد اهڙن صوفين کي الله پاڪ ۽ ان جي رسول مقبول طرفان مقرر ڪيل رستو (مذهب) پسند ناهي. جنهن جي ڪري هو صفا مذهب کان بيزار ٿي اهڙيون دعوائون ڪن ٿا!!

حضرت پير سائين روضي ڌڻي قدس سره جن فرمايو ته جيڪو ماڻهون پلي اڏرندو اچي، پر جيڪڏهن سنت رسول کان هڪ وار به پاسيرو هوندو ته اهڙي ماڻهون کي ڪڏهن به بزرگ يا ولي الله صوفي تسليم نه ڪبو، ڇو ته اڏرڻ ۾ ڪا به ڪماليت ناهي بلڪ اڏرنديون ته مڪيون به آهن.

حضرت ردبر رحمۃ الله تعالى عليه فرمايو آهي ته پنهنجي نفس کي الله تعالى جي مرضيءَ تي ڇڏي ڏيڻ تصوف آهي، جيئن الله تعالى چاهي ۽ پسند ڪري ۽ الله پاڪ جي مرضيءَ تي هر حال ۾ راضي رهي. پنهنجي تدبير کي بلڪل ترڪ ڪري ڇڏي. حضرت عمر بن عثمان مڪي فرمايو آهي ته تصوف اهو آهي ته ٻانهو هر وقت ان حال ۾ مشغول رهي جيڪو وقت ۾ افضل ۽ پهريون هجي، ۽ وقت جي تقاضا جو خيال رکي. جيڪو ان وقت ۾ افضل ۽ پهريون هجي، ان کي اختيار ڪري.

حضرت سهيل بن عبد الله تستري فرمايو آهي ته صوفي اهو آهي، جيڪو ڪيئي کان صاف، سوچ کان خالي هجي، ۽ الله تعالى جي لاءِ انسانن کان نااميد هجي ۽ جنهن جي نظر ۾ سون ۽ مٽي هڪجهڙا هجن.

جڏهن تصوف جي باري ۾ ارباب تصوف کان پڇيو ويو ته انهن فرمايو ته مخلوق جي موافقت کان دل کي خالي ڪرڻ، طبعي اخلاق کان جدا ٿيڻ، بشري صفتن

کي بند ڪرڻ، نفساني خواهشن کان الڳ ٿيڻ، روحاني صفتن کي منزل بنائڻ، حقيقي علمن سان تعلق پيدا ڪرڻ، ۽ شريعت ۾ حضرت رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي پوري پيروي ڪرڻ جو نالو تصوف آهي. (۱)

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي قدس سره جن فرمايو آهي ته جيڪو پنهنجي هستيءَ کي فنا ڪندو، اهوئي خدا کي لهندو، جيڪو پنهنجي زندگي کي مال گڏ ڪرڻ ۾ گذاريندو، اهو مايوس ٿي مرندي (۲)

حضرت فريد الدين گنج شڪر رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته آدم عليه السلام کي ”صفي الله“ ان ڪري چيو وڃي ٿو جو پاڻ علم علويءَ ۾ تصوف جو مذهب قبول ڪيائون (۳)

حضرت جنيد بغدادی رحمۃ الله تعاليٰ عليه کان سوال ڪيو ويو ته تصوف ڇا آهي؟ جواب ۾ فرمايائون ته تصوف حقيقت ۾ ذات باري تعاليٰ جو جوهر آهي. اها اهڙي صفت آهي جنهن ۾ انسان کي قائم ڪيو ويو آهي (۴)

حضرت خواجه بنده نواز گيسو دراز رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي ملفوظات ۾، حضرت شرف الدين يحييٰ منيريءَ جي حوالي سان بيان ڪيو آهي ته تصوف جي نعمت ان وقت تائين نصيب نه ٿيندي، جيستائين ڪنهن ڪامل جو هٿ نه وڃي، جيئن هو دنيا جي مڪاري، غداري ۽ نفس جي براين کان خبردار ڪري، ۽ مصيبت کان بچائي (۵)

حضرت ابن مسعود رضي الله عنه کان روايت آهي ته رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن فرمايو ته الله تعاليٰ جنهن وقت حضرت موسيٰ عليه السلام سان گفتگو فرمائي ته ان وقت موسيٰ عليه السلام کي صوف (اُن) جو لباس ڍڪيل هيو (۶)

اهوئي سبب آهي جو صوفياءَ ڪرام پنهنجي نسبت نبين، اصحابن ۽ ولين سان ٻڌائيندا آهن، ۽ اصحاب ڪرام صوف (اُن) جو لباس پهريندا هئا، ۽ اهڙي

(۱) عوارف المعارف اردو ص ۱۹۸

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي جلد چوٿون ص ۴۰

(۳) اسرار الاولياءِ اردو ص ۷۴

(۴) امام تصوف اردو ص ۸

(۵) جامع الڪلم اردو ص ۲۵

(۶) مسند ابي يعليٰ جلد ۵ ص

لباس ڍڪڻ جو مقصد اهو هوندو هين ته نفس کي تڪليف ۽ مشقت ۾ رکجي، جيئن سرڪشي ختم ٿي وڃي ۽ اطاعت الهي ۽ فرمانبرداري لاءِ ڪمر بستہ رهي.

تصوف جي شروعات

جهڙي طرح تصوف جي معنيٰ ۽ تشريح بابت مختلف قياس آرائيون آهن، اهڙيءَ طرح تصوف جي شروعات بابت پڻ جدا جدا نظريا سامهون اچن ٿا. علامہ خير الدين زڪلي پنهنجي جڳ مشهور ڪتاب الاعلام ۾ لکيو آهي ته محمد بن ابراهيم (وفات ۲۷۰ھ) پهريون صوفي آهي، جنهن بغداد ۾ تصوف جي تعليم ۽ تدريس جو باقاعدي ڪم شروع ڪيو، ۽ پنهنجي وقت ۾ قراءت جو وڏو عالم ليکيو ويندو هو (۱). تصوف جي شروعات جي باري ۾ امام ابوالقاسم قشيري رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي وصال کان اڳ مسلمانن لاءِ صحبت ۾ علم حاصل ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو ڪونه هيو، ۽ انهن لاءِ صحبت جي شرف کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه شرف ڪونه هيو. انهيءَ ڪري کين اصحابي چيو ويو. جڏهن زمانو گذريو ۽ ٻيا ماڻهو پيدا ٿيا، جيڪي اصحابين جي صحبت ۾ رهڻ لڳا ۽ کين تابعين چيو ويندو هيو. انهن به ان نالي کي نهايت شرف وارو سمجهيو، ۽ تابعين کان پوءِ تبع تابعين جو زمانو آيو، ۽ وقت گذرڻ کان پوءِ ماڻهن ۾ اختلاف پيدا ٿيا، ۽ جدا جدا فرقا پيدا ٿيا. اهي ماڻهو جن کي دين سان محبت هئي، اهي پاڻ کي زاهد ۽ عابد چورائڻ لڳا. ان کان پوءِ بدعتن منهن ڪڍيو ۽ هر هڪ ٽولي ۽ گروهه جي دعويٰ اها هئي ته وٽن زاهد ۽ عابد آهن، ان ڪري اهل سنت و جماعت مان اهي خاص ماڻهو، جن پنهنجن نفسن کي خدا پاڪ لاءِ وقف ڪري ڇڏيو، ۽ پنهنجي دلين تي غفلت طاري ٿيڻ کان بچائي ورتو، انهن ماڻهن پنهنجي لاءِ جدا نالو صوفي رکيو. اهو لقب انهن بزرگن لاءِ ٻي صدي هجريءَ جي ختم ٿيڻ کان اڳ ۾ ئي مشهور ٿي چڪو هيو (۲).

اهڙي طرح ملفوظات شريف ۾ جامع ملفوظات کان نقل آهي ته هڪ دفعو مون حضرت جن کان حضرت سيد عبد القادر آخرين (جيڪو سندن والد ماجد حضرت سيد محمد بقا شاه جو مرشد هيو) جي باري ۾ پڇيو ته انهن جي عادت ڪهڙي هوندي

(۱) الاعلام (عربي) طبع ثالث جلد ۶ ص ۱۸۳

(۲) رسالہ قشيريہ (عربي) ص ۸

هئي؟ تڏهن پاڻ فرمايائون ته سير تمام گهڻو ڪندا هيا. ڏکڻ جي طرف پنجاب کان سيوهڻ تائين ۽ اتر ڏي ڪشمير تائين، سندن سير ڪرڻ جو دنگ هيو. حضرت جن وڌيڪ فرمايو ته سيد عبد القادر آخرين جا سڀئي مريد ذڪر شريف ڏاڍيان ڪندا هيا، جيئن اسان جي فقيرن جي جماعت ذڪر ڪندي آهي. پاڻ هيئن به فرمايائون ته مريد جو لفظ ڳالهائڻ غلط آهي بلڪ مريد جي بدران يار جو لفظ چئجي ته بهتر آهي. جيئن حضرت پيغمبر صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي وقت ۾ سندن پوئلڳن لاءِ اصحاب جو لفظ چئبو هو. جنهن جي معنيٰ يار ۽ ساٿي آهي. (۱)

مٿين روايتن کان سواءِ اهو پڻ معلوم ٿو ٿئي ته تصوف جي شروعات نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني کان ليکي وڃي ٿي، جو پاڻ ڪريم جن اعلان نبوت کان اڳ وارو زمانو ان ڳالهه تي دلالت ڪري ٿو ته، پاڻ ڪريم جن نفس طرف متوجه رهندا هيا. دراصل نفس جي طرف متوجه رهڻ، ۽ نفساني خواهشن کي ترڪ ڪري اندر کي اجاڙڻ جو نالو تصوف ئي ته آهي، جنهن جي شروعات حضور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني ۾ ٿي چڪي هئي. ان کان پوءِ اصحاب صفه وارن جي پوري زندگي مبارڪ تصوف، زهد عبادت ۽ نفس جي صفائيءَ لاءِ وقف ٿيل هئي. سندن بيوڪوبه ڪم ڪار ڪونه هوندو هيو. صرف ۽ صرف رب پاڪ جي رضا خاطر نفس سان مجاهدن ۾ گذاريندا هئا.

اسلام جيئن جو وڌندو رهيو، ۽ تصوف جي تعليم عام ٿيندي ويئي ته تصوف ۾ به واڌارو ايندو رهيو ۽ مختلف فرقا ۽ نظريا پيدا ٿيندا رهيا، جنهن جي نتيجي ۾ اسلامي تصوف کان سواءِ ٻيا ڪيترائي تصوف جا نظريا وجود ۾ اچي، پنهنجي طريقي موجب پرچار ڪرڻ لڳا. انهن سڀني جي ذڪر ڪرڻ کان پرهيز ڪندي هت صرف اسلامي تصوف جي مختصر تصوير پڙهندڙن آڏو پيش ڪجي ٿي.

اسلامي تصوف:

اسلامي تصوف جو بنياد حضرت آدم عليه السلام جي وقت کان ٿي ٿي چڪو هو. ۽ تمام انبياءِ ڪرام عليهم السلام جي تعليم جو بنياد به توحيد تي مشتمل هيو، جيڪا تصوف جي بنيادي گهرج ۽ ضرورت آهي. وقت گذرڻ سان گڏوگڏ

تصوف جون شڪليون به بدلبيون رهيون ۽ تصوف جي طريقه تعليم ۾ به تبديليون
ٿينديون رهيون.

عهد رسالت جو دور به تصوف جو دور ليکيو وڃي ٿو. ان دور ۾
تمام وڏا اصحاب سڳورا، جهڙوڪ حضرت ابوذر غفاري، حضرت سلمان فارسي، حضرت
مقداد رضي الله تعالى عنهم، اهي عظيم هستيون آهن، جن پنهنجي پوري حياتي مبارڪ
ان اسلامي تصوف لاءِ وقف ڪري ڇڏي، ۽ اصحاب صفه جي لقب سان مشهور ٿي ويا.
انهن مذڪوره اصحاب سڳورن کان علاوه ٻيا به اصحاب سڳورا
جن جو تعداد سترهيو، اهي الله ۽ ان جي رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جي رضا
واسطي خالص نيت ۽ عمل سان، پنهنجي نفس جي پاڪائي ۽ تعليمات رسول کي سکڻ
۽ سيکارڻ ۾ گذاريندا هئا.

حضرت شيخ ابوالنجيب سهروردي فرمايو آهي ته، رسول ڪريم صلي
الله عليه وسلم جيڪو ڪجهه الله تعاليٰ جي طرفان آندو، ان جي مقبوليت ۽ پذيرائيءَ لاءِ
الله پاڪ صاف دليون ۽ پاڪ نفس منتخب فرمايا. تڏهن صفائي جو فرق ۽ پاڪائيءَ جو
فائدو نفعي جي صورت ۾ ظاهر ٿيا (۱)

ان جو مطلب اهو ٿيو ته حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم
جي آندل پيغام تي سچائيءَ سان عمل، صرف اولياءِ الله ۽ حقيقي صوفياءَ ڪرام ڪيو، ۽
انهن کي ئي، ان سچي ۽ پاڪ پيغام تي دل سان عمل ڪرڻ لاءِ خدا پاڪ کين
منتخب فرمائي ڇڏيو. آخر کين اهڙو مرتبو ۽ مان حاصل ٿيو، جو سندن عمل ۽ ڪردار
رهندي دنيا لاءِ مشعل راهه بنجي ويو.

اصحاب صفه سان رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي محبت ۽
همدردي جو اظهار، هن ڳالهه جو کليو ثبوت آهي ته، هڪ دفعي پاڻ ڪريمن، اصحاب صفه جي
طور طريقي تي اطمینان فرمائيندي کين بشارت ڏني. واقعو هن ريت آهي ته، حضور اڪرم صلي الله عليه
وسلم جن اصحاب صفه وارن وٽ تشریف وٺي ويا، ۽ انهن جي غريبي ۽ مجاهدي جي
حالت کي ڏسي (جنهن حالت تي هو تمام گهڻو راضي ۽ خوش هئا) فرمايائون ته: اي
اصحاب صفه! مان توهان کي خوشخبري ٿو ٻڌايان ته جيڪو شخص منهنجي امت مان،
توهان واري صفت (حالت) تي رهندو، اهو مون سان گڏ جنت ۾ رفيق هوندو.

اهڙيءَ طرح مڪمل اسلامي تصوف جو بهريون زمانو اصحاب صفه وارو دور ليکبو، جنهن دور کي خود رسول الله صلي الله عليه وسلم جن "خير القرون" يعني سڀ کان پلو دور قرار ڏنو آهي. اصحاب ڪرام کان پوءِ تابعين جو دور آيو. تابعين کان پوءِ تبع تابعين جو دور آيو، جن جي ڪوشش ۽ ڏينهن رات جي تبليغ سان، اسلامي تصوف هڪ تحريڪ جي صورت ۾ وڌندو رهيو، ۽ زندگي جي هر هڪ گوشي کي متاثر ڪندو رهيو.

ٽين صدي هجري تائين بزرگان دين ۽ ارباب تصوف، راهه سلوڪ ۾ درس تدريس ۽ ظاهري ٻين مشغولين کان بچڻ خاطر، ذڪر اذڪار ۽ زهد عبادت ۾ مشغول رهيا. ان ڪري اسلامي تصوف تي باقاعده تصنيف ۽ تاليف جو ڪم به نه ٿي سگهيو. باقي ٽين صدي هجري کان پوءِ مشائخ ڪبار، ۽ علماء عظام ان طرف توجهه ڏنو، ۽ خالص تصوف جي موضوع تي، نشر خواهه نظم ۾ بي مثال تصنيفون مرتب ڪيائون، جنهن ۾ عشق الاهي ۽ قرب خداوندي حاصل ڪرڻ جا طريقا ۽ منزلون ۽ وقتي حالات سان گڏوگڏ تصوف ۾ رونما ٿيندڙ تبديلين جو ذڪر ڪيو. ان کان سواءِ علمي سرگرمين ۾ پڻ تمام گهڻو اضافو ٿيو.

انهن سڀني ڳالهين کي ذهن نشين ڪرڻ کان پوءِ ڏٺو وڃي ته خود رسول الله صلي الله عليه وسلم جن اعلان نبوت کان پهريان ٻن ٽن ڏينهن جو کاڌو خوراڪ پاڻ گڏ کڻي، اڪيلائي ۽ گوشه نشيني ۾ غار حرا اندر ويهي خدائي عبادت ۾ مشغول رهندا هئا. دراصل سندن اعلان نبوت کان اڳ وارو اهو قدم، اسلامي تصوف جو ابتدائي بنياد هيو. جنهن دوران پاڻ ڪريم جن ماڻهن کان پري رهي اڪيلاپ ۾ الله پاڪ کي ياد ڪندا هئا، ۽ عشق الاهي ۽ قرب خداوندي کي حاصل ڪرڻ، پنهنجو معمول بنائي، هميشه ان فڪر ۾ محو هوندا هئا.

سندن نبوت جي اعلان کان اڳ ۾ عبادت ۽ رياضت جو اهو طريقو هيو، نيٺ آخر وحي ذريعي اعلان نبوت فرمايائون، جنهن سان حقيقت کي سچائي، معرفت تائين کين پهچڻ آسان ٿي پيو.

حضور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي پوري زندگي مبارڪ جي تعليم ۽ سکيا، توحيد ۽ خدا شناسي تي ٻڌل هئي، پاڻ انسان ذات کي الله پاڪ جي حقيقت پروڙڻ ۽ سمجهڻ جي تعليم ڏنائون، خدا شناسي جو سولو طريقو خود شناسي ۽

جي ذريعي سمجهايائون ”مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ“ جي صدا به انهيءَ ڳالهه جو ڏس ڏنو ته خدا پاڪ تائين رسائي حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته سڀ کان پهريائين پنهنجو پاڻ کي سڃاڻجي. جڏهن خود شناسيءَ جي مقام تي پهچبو ته پنهنجو وجود جي حقيقت ڪجهه به نظر نه ايندي، بلڪ خدا پاڪ جي حقيقت نظر ايندي.

تصوف جي تعليم جو مقصد:

وحدانيت جي پرچار حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زندگيءَ جو بنيادي اصول رهيو. ان ڪري اسلامي تصوف جو اصل جوهر به توحيد ۽ وحدانيت تي مشتمل آهي. جيڪو تصوف ان بنيادي روح کان وانجهيل نظر ايندو، اهو غير اسلامي تصور ڪيو ويندو. اصل تصوف ته وحدانيت سان گڏوگڏ، نبي ڪريم صلي الله عليه تعاليٰ وسلم جي سنت ۽ قرآن پاڪ جي تعليم ئي آهي.

خلاف پيغمبر ڪسي رهه گزید

که هرگز بمنزل نخواهد رسید

اسلامي تصوف ذريعي هن ڌرتيءَ تي ماڻهن ۾ محبت ۽ اتفاق، امن، سلامتي، پلاهيءَ ۽ بهتري قائم ڪرڻ جا رستا هموار ٿيا. انهن سڀني ڳالهين کي حاصل ڪرڻ ۾ اسلامي تصوف جو مکيه ڪردار رهيو آهي.

اهڙي طرح ڏنو وڃي ته حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم اعلان نبوت کان بعد، ۲۳ سالن جي عرصي ۾، عملي طرح، اسلامي تصوف کي سر زمين عرب ۾ رائج فرمائي، بنياد مضبوط ڪري ڇڏيو. کانئن بعد اصحابه ڪرام، تابعين، تبع تابعين ۽ اولياءَ عظام ان بنياد کي مضبوط ترين بنائي ڇڏيو.

اسلامي تصوف جو واسطو، ماڻهن جي نفسياتي، اخلاقي، ذهني روحاني ۽ باطني پهلوئن سان رهيو آهي، جنهن ذريعي سندن نفسياتي اصلاح ۽ اخلاقي درستي، ۽ حق جي تلاش سان گڏوگڏ ان جي تعليم ۽ تربيت ڏيڻ، اصلي مقصد رهيو آهي. انساني ٻڏي، محبت، امن، سکون ۽ همدردِي، اسلامي تصوف ذريعي حاصل ٿين ٿا. جنهن جي پورائي هر هنڌ صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ عظام ڪندا رهيا آهن. اهو ئي سبب هيو جو صوفين، وحدت، اتحاد ۽ عالمي امن ۽ ترقي کي، پنهنجو بنيادي مقصد بنائي

حضرت جن فرمايو ته ”رسول الله صلي الله تعالى عليه وسلم جن جي سنت جي خلاف آهي، جو هڪ ئي وقت مختلف طعام واپرائجن. سندن ان فرمودي کان پوءِ سڀئي حاضرين رُڪي ماني کائڻ لڳا، ۽ پاڻ هي آيت شريف تلاوت فرمايائون ”وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَي جِبِّهِ مَسْكِينًا وَيَتِيمًا وَاسِيرًا“ يعني الله پاڪ جي محبت ۾ مسڪينن، چورن ٻارن کي طعام کارائين ٿا. ان بعد دعوتِ فقير کي فرمايائون ته اي ادا! مسجد شريف ۾ ڪوڙ مسڪين بکيا وينا آهن، انهن کي نه ٿو کارائين. باقي جيڪي اڳي کائي آيا آهن تن کي پيو کارائين (ياد رکو) اوهان سمجهو ٿا ته پير کي ڪاريون ته خوش ٿيندو، پر اسين پنهنجي کائڻ ۾ هرگز خوش ڪونه آهيون، بلڪ مسڪينن جي ڪارائڻ ۾ خوش ٿينداسون.

۽ اهڙا سوين مثال سلوڪ جي تاريخ ۾ قلمبند آهن. جن کي پڙهڻ بعد معلوم ٿو ٿئي ته الله پاڪ جا پيارا ٻانهن پاڻ بکيا رهيا، ليڪن ٻين کي ڪاريائون. پاڻ تڪليف ۾ رهيا، ۽ ٻين کي سک ۽ آرام پهچايائون، ۽ سندن ان اشاري ۽ قرباني کي الله پاڪ اهڙي ته مقبوليت بخشي جو، انهن جو هر عمل ۽ فعل مسلمانن لاءِ باعثِ تقليد ۽ چوڻڪاري جو سبب ليڪجڻ لڳو، ۽ انهن بزرگن باقاعدي تصوف جي موضوع تي قلم کنيو ۽ ڪافي ڪجهه لکيو. هن ويجهي دور ۾ ان ڏس جي پورائي لاءِ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالى عليه جن سنڌ اندر جيڪو ڪم ڪيو، ۽ پنهنجي تبليغ ۽ عملي ڪردار سان جهڙي طرح ثابت ڪري ڏيکاريو، ان جو مثال ڪم از ڪم سنڌ جي تاريخ ۾ ملڻ مشڪل آهي. سندن ملفوظات شريف ۽ مڪتوبات جي مطالعي مان اشاري، قرباني، محبتِ الاهي ۽ سنتِ نبوي جي پيروي کان سواءِ، عوامي ڀلائي، مذهبي، روحاني، اخلاقي، سياسي، سماجي، اقتصادي اصلاحات چڱي ريت ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

صوفين جي روحاني تربيت جو طريقو:

صوفين جو اصل مقصد خدا تبارڪ و تعاليٰ جي وحدانيت ۽ ان جي جاڻ حاصل ڪرڻ هوندي آهي. انهن جي منزل مقصود، الله تبارڪ و تعاليٰ جي معرفت حاصل ڪري، حقيقت تائين رسائي حاصل ڪرڻ هوندي آهي. هر هڪ مسلڪ ۽ طريقي جي صوفين جا اُوراد ۽ شغل مختلف هوندا آهن. جن ۾ هو (صوفي بزرگ) پاڻ به مشغول رهندا آهن، ته پنهنجي پوئلڳن کي به ان ۾ شاغل رهڻ جي تلقين ڪندا آهن.

سلوڪ ۽ طريقت جي راهه ۾، نئين سالڪ کي مختلف نالن سان سڏيو ويندو آهي. ان ڪري کيس مبتدي چوندا آهن. مبتدي کي مرشد يا شيخ، سڀ کان پهريائين عقيدتي جي درستگي، صدق دليءَ سان سلوڪ جي رستي ۾ هلڻ لاءِ طريقا ٻڌائيندو آهي.

صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ الله تعاليٰ جي تعليم جو اهم مقصد توحيد باري تعاليٰ هوندو آهي، ۽ انهن جي پوري زندگي عقيده توحيد جي اشاعت ۽ سنت رسول صلي الله عليه وسلم جي مڪمل پيروي ڪرڻ لاءِ وقف ٿيل هوندي آهي. وٽن ڪير به طريقت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ، جنهن وقت گوڏا پيچي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندو آهي ته ان کي سڀ کان پهريائين، خلوص لوجه الله، سچائي، نيڪ نيتي ۽ محنت، مشقت دوران صبر ۽ شڪر جي تلقين فرمائيندا آهن. الله وارا صوفي بزرگ پنهنجن مريدن، طالبن ۽ عقيدت مندن کي ادب ۽ سچائيءَ جي تلقين ڪندا آهن، ڇو ته ادب اهڙي نيڪ خصلت آهي، جنهن جي ذريعي انسان ۾ نيڪ خصلتون پيدا ٿينديون آهن، جنهن شخص ۾ اها عادت هوندي ان کي جامع صفات چيو ويندو آهي.

صوفي بزرگن ان جي وضاحت هن طرح بيان ڪئي آهي ته ”الْأَدَبُ هُوَ الْقَوِفُ مَعَ الْحَسَنَاتِ“ يعني ادب چڱن ڪمن تي ڪارند رهڻ جو نالو آهي. پوءِ جيڪو ماڻهو ادب وارو هوندو اهو ئي چڱا ڪم ڪندو.

اهڙي ريت اديب شخص جامع هوندو آهي. ”وَالَّذِي اجْتَمَعَ فِيهِ خِصَالُ الْخَيْرِ أَدِيبٌ“ يعني اهو شخص جنهن ۾ چڱيون عادتون گڏ ٿيون، اهو ادب وارو آهي. (۱) ملفوظات شريف ۾ آهي ته پاڻ هڪ دفعو سفر سانگي لاڙ تشریف فرما ٿيا. هڪ ماڻهو وٽن شڪايت ڪئي ته قبلًا! اوهان جا مريد اسان جي مرشدن جي تعظيم نه ٿا ڪن، ان ڪري پنهنجي مريدن کي هدايت ڪريو ته اسان جي مرشدن بزرگن جي تعظيم، تڪريم ڪندا رهن. تنهن تي پاڻ جوش ۾ اچي، پنهنجي مريدن کي نصيحت فرمايائون ته سڀني الله وارن بزرگن کي فيض هڪ ئي هنڌان ملندو آهي. پوءِ توهان منجهان ڪير به جيڪڏهن ڪنهن بزرگ ۽ الله واري جي بي ادبي ڪندو ته اهو فيض کان محروم رهندو. جن ته انهيءَ پنهنجي مرشد جي بي ادبي ڪئي ۽ آئنده خيال رکجو ڪير به

توهان مان ڪنهن به بزرگ جي بي ادبي نه ڪري. (۱)

سڀني طريقن ۽ مسلڪن جي بزرگن جو مقصد حقيقي هڪ الله پاڪ جي ذات هوندي آهي، ۽ شرعي احڪامن تي ڪاربند رهڻ لاءِ سنت پاڪ جي روشني ۾ فقهي طريقو اختيار ڪري، اخلاق جي ظاهري ۽ باطني بلندي واسطي جدوجهد، ڪرڻ سندن مشرب ۽ شيوو رهيو آهي. "لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" جي مصداق هر هڪ کي پنهنجي ڪئي موجب مرتبي ۽ مان سان گڏوگڏ، شاهدي ۽ انوار الاهيءَ مان حصو ملندو آهي، جهڙي طرح انسان دنياوي سازو سامان حاصل ڪرڻ لاءِ جيتري قدر ڪوشش ڪندو ته ان موجب کيس اها مطلوب شيءِ ڪڏهن ميسر ٿيندي آهي، ته وري ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي جو زندگي ۾ ان کي، ان شيءِ جو پتو ۽ نشان به ڪونه ٿيندو آهي. اهڙي طرح جڏهن انسان روحاني ترقي واسطي سلوڪ ۽ طريقت جي رستي ۾ پير رکندو آهي ته سندس روحاني معراج به شروع ٿيندو آهي. ليڪن ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي جو مبتدي ۽ سلوڪ جي رستي تي هلندڙ کي ڪا به روحاني ترقي يا ڪيفيت ظاهر ڪا نه ٿيندي آهي، تڏهن اهڙي وقت طريقت جو استاد، رهبر ۽ مرشد، انهن سبب جي ڳولا ڪري ان کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جن سببن ڪري ان جي روحاني ترقي رکجي پوندي آهي. ان ڪري طريقت ۾ مرشد ۽ رهبر جو تصور نهايت ئي اهم ۽ ضروري آهي.

راه طريقت ۾ مرشد وٺڻ ۽ ان جي صحبت ۾ رهي فيض حاصل ڪرڻ تمام ضروري هوندو آهي. حضرت پير سائين جن فرمائيندا هئا ته "طالب کي پنهنجي مرشد جي صحبت لازم ڪري وٺڻ گهرجي ۽ بنا ضرورت جي هڪ گهڙي به ان کان جدا نه ٿئي." (۲)

سندن طريقو ۽ مشرب اهو هوندو هيو ته جيڪڏهن ڪو وٽن ارادت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ايندو هو ته ان کان ٻن شرطن تي بيعت وٺندا هئا. هڪ ته تلقين وٺڻ شرط دنيا جو ترڪ ڪندو. اهو هن طرح جو جيڪي صبح جو اچيس سو سانجهي تائين نه رهي، ۽ جيڪي سانجهي جو اچيس سو صبح تائين نه بچائيندو، بلڪه خيرات ڪري ڇڏيندو، ڇو ته حضرت نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن جي زماني ۾ اصحاب

(۱) ملفوظات روضي ڌڻي "سنڌي" جلد اول ص-۲۱۲

(۲) ملفوظات روضي ڌڻي "سنڌي" جلد ۲ ص-۷۰

صفه جو به اهو ئي دستور هوندو هيو. ٻيو شرط اهو وٺندا هئا ته دستار ننڍي ٻڌندو، جهڙي طرح سنت طريقو آهي. (۱)

ان کان سواءِ حضرت جن پنهنجي قادري سلسلي ۾ داخل فرمائڻ وقت، شريعت پاڪ جي حڪمن تي ڪاربند رهڻ کان علاوه، ذڪر اذڪار ۽ اوراد و وظائف ۾ مشغول رهڻ جو تاڪيد فرمائيندا هئا.

حضرت داتا گنج بخش، علي هجويري رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته ”پراڻي زماني ۾ مشائخ طريقت جي اها عادت هوندي هئي، ته جڏهن ڪير وٽن مريد ٿيڻ لاءِ دنياوي ساز سامان ۽ اسباب وغيره ڦٽا ڪري، مريديءَ ۾ داخل ٿيڻ لاءِ متوجه ٿيندو هيو ته اهو بزرگ ان کي پنهنجي طريقت ۾ داخل ڪرڻ لاءِ ٽن سالن دوران ٽن ڳالهين جي تعليم ڏيندا هئا، پوءِ جيڪڏهن هوانهن ڳالهين تي استقامت ۽ هميشگي، ڏيکاريندو هيو، ته انکي پنهنجي مريديءَ واري نسبت ۾ شامل ڪندا هئا، ورنه ان کي پنهنجي طريقت واري لڙهي ۾ شامل نه ڪندا هئا، ۽ اهي ئي ڳالهيون هي آهن: پهريون ته هڪ سال مخلوق جي خدمت ڪرڻ، ٻيو سال الله پاڪ جي خدمت ڪرڻ، ٽيون سال پنهنجي دل جي نگهباني ڪرڻ. مخلوق جي خدمت ڪرڻ جو مطلب هيءُ آهي ته پاڻ کي خادم، ۽ پاڻ کانسواءِ ٻي تمام مخلوق کي مخدوم تصور ڪرڻ، ۽ الله پاڪ جي خدمت ڪرڻ جو مطلب هي آهي ته، پاڻ کي دنياوي عيش عشرت کان الڳ ڪري. الله پاڪ ۽ ان جي بندگيءَ ۾ مشغول رهڻ، ۽ دل جي نگهداشت جو مطلب هيءُ آهي ته پنهنجي دل کي صرف الله پاڪ سان ڳنڍي ڇڏي ۽ دل جو رابطو ۽ ڳانڍاپو ان جي ذات سان رکي، باقي دنياوي فڪرات کان پنهنجي دل کي آجور رکي، هم تن خدا پاڪ سان هجي (۲)

فصل ٽيون

سنڌ ۾ تصوف

سنڌ، دنيا جي قديم شاندار تاريخ رکندڙ ملڪن مان هڪ اهم ملڪ آهي. هتي پراڻي دور کان وٺي علم ۽ فن جو مرڪز رهيو آهي، ان ڪري هن خطي کي هر حيثيت سان لازوال ۽ شاندار ماضي ميسر هجڻ ڪري، سندس پڙاڏو عربستان، ترڪستان، هندستان، ايران، افغانستان ۽ بلخ بخارا جي علائقن تائين پکڙيل آيو. اهڙي سبب هيو جو سنڌ، تجارتي سياسي توڙي مذهبي طرح قديم دور کان وٺي اهم ۽ وسيع تر رهندي آئي آهي، ليڪن زماني جي لاهين چاڙهين ۽ انقلاب جي مسلسل هڻ مار سبب سنڌ جون حدون گهٽيون ويون، ۽ آخر هن وقت موجوده جغرافيائي صورت ۾ پاڪستان جي دل ليکي وڃي ٿي. تڏهن سنڌ جي سدا حيات صوفي شاعر حضرت شاهه عبد اللطيف رحمۃ الله تعاليٰ عليه سندس شادابيءَ ۽ سلامتيءَ لاءِ ڌڻي تعاليٰ در هن طرح ٻاڏايو آهي:

سائينر سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار

دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

سنڌ جي اوائلي شاندار تاريخ، ۽ ماضي بعيد جي بلنديءَ بابت علامه قاسمي صاحب لکي ٿو: سائيه سنڌ منڍ کان ئي ڌڻيءَ جي ڌڻل ۽ پهتل درويشن جو وطن رهيو آهي. اسلام کان اڳ ٻڌ ڌرم کي مڃيندڙ ٻوڏي ماڻهن جي گهڻي آبادي هوندي هئي. انهن جا پڪشو فقير سنڌونديءَ جي ڪناري، ٻڙ ۽ پپل جي وڏن وڻن جي چانوهيٺ بدني رياضت ۽ روحاني صفائيءَ جي رمزن ۾ مڱن، مست ويٺا هوندا هئا (۱)

علامه قاسمي جي مٿين راءِ موجب، سنڌ کي خالص مذهبي خطو قرار ڏيڻ ۾ ڪا به قباحت ڪانه ٿيندي. بلڪ قديم دور کان هتي جي ماڻهن ۾ مذهب پرستيءَ جا آثار چڱيءَ ريت ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جيڪي اڃا تائين منجهس موجود آهن. جڏهن انسان اڃا ترقيءَ جي راهه کان ڪوهين پري ۽ وانجهيل هيو، ان وقت به هتان جي ماڻهن ۾ مذهب سان دلي لڳاءُ حد درجي تي پهتل نظر اچي ٿو. آرين جي وقت ۾ رگ ويد جو مرتب ٿيڻ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته منجهن انساني همدرديءَ جا جذبات، ايشار ۽

قربانيءَ جو جذبو، ۽ مهمان نوازيءَ جا گڻ اتر درجي ۾ موجود هيا.

پيرو مل آڏواڻي لکي ٿو ته: ”اڳاٽن ماڻهن ۾ اخلاق جي انگ کي زور وٺائڻ لاءِ، ۽ کين ڌرم جي راهه تي هلاڻ لاءِ، رشين کين هي ڳالهه ذهن نشين ڪرائي ته دنيا ۾ جيڪي چڱا توڙي بچڙا ڪم لڪائي توڙي پٽڙي پٽ ڪجن ٿا، سي ڌڻي تعاليٰ سڀ ڄاڻي ٿو. سڀني ڳالهين جو ساڪي (شاهد) سورج ديوتا آهي، اهو شاهد مٿان بيٺو آهي، تنهن ڪري سوچي ويچاري هلت ڪجي (۱)

تصوف ۽ ٻڌ مت جي ميلاپ کي علامه قاسمي پنهنجي لفظن ۾ هن طرح بيان ڪيو آهي: ”ته اڳتي هلي هنن درويشن (ٻوڌين) سان برهمڻ کونس شروع ڪئي. نيٺ هنن تي ظلم ڏاڍو ويو وڌندو. ايتري ۾ عربن جو لشڪر هتي پهچي ويو. ٻوڌين به گهڻا ظلم سٺا هئا، ان ڪري مجبور ٿي، انهن عرب مسلمانن جو ساٿ ڏنو، ۽ ۹۳ هه ۾ وليد جي خلافت هيٺ سنڌ کي فتح ڪيو ويو (۲)

راءِ خاندان کان وٺي عربن جي اچڻ واري عرصي تائين، هتي جي فڪر ۽ نظريي جا اصول ۽ متا تصوف سان ملندڙ جلندڙ هئا. جيڪي حڪومتن جي بدلجڻ سبب برابر بدلبا رهيا. برهمڻن پهرين تائين ته چالاڪي سان حڪومت هٿ ڪئي. ان کان پوءِ ٻڌمت جي جاءِ تي هندومت کي زور وٺائي، برهمڻن جو راڄ قائم ڪري، عام رعيت کي آزارڻ ۽ ڏکيوڻ شروع ڪيائون، ۽ مذهبي رسم و رواج ۾ سختيون ان حد تائين روا رکيائون، جو برهمڻن کان سواءِ ٻيون قومون ذليل ۽ خوار بنجي ويون. عين ان وقت جڏهن عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ اسلامي سلطنت قائم ڪرڻ لاءِ راجا ڏاهر کي شڪست ڏئي اسلامي سلطنت جوڙايو وڌو، تڏهن عرب مسلمانن جي اچڻ، ۽ سڪونت اختيار ڪرڻ ڪري هتان جي ماڻهن تي اثر پيو، ۽ ڪيترا ئي ماڻهو مسلمان ٿيا.

علامه قاسمي صاحب ان دور جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته، ”جڏهن ٻوڌين مسلمانن جي مدد ڪئي ۽ مسلمانن سان رهڻي ڪهڻي ۾ هڪ ٿي ويا، تڏهن ٻنهي قومن جو، بلڪ برهمڻن جو به هڪ ٻئي تي اثر انداز هجڻ لازمي هيو. ان طرح هتي جي ماڻهن مان جن اسلام آندو، انهن پنهنجي فقيري ۽ ويدانيت واري فلاسفي واري نظريي کي نه ڇڏيو. ان طرح هتي نئين مسلم آبادي ۾ تصوف ۽ درويشي اسرڻ لڳي (۳)

(۱) ”قديم سنڌ“ ص ۴۳۳

(۲) ماهوار ”نئين زندگي“ ۱۵ صدي هجري نمبر ص ۵۳

(۳) ”نئين زندگي“ ۱۵ صدي هجري نمبر ص ۵۳

ان ڪري اهو مڃڻو ٿو پوي ته سنڌ جا ماڻهو اصل کان وٺي درويشي ۽ فقيري جي طرف مائل هئا، ۽ تصوف ۽ درويشيءَ جا جوهر منجهن موجزن هيا. علامه ابن جوزي، هندي ماڻهن جي حالت بيان ڪندي ڄاڻائي ٿو ته ”هند ۾ ٻه درياءُ آهن (گنگا ۽ جمنا) ۽ ڪجهه فقير ماڻهو جيڪي غارن ۾ رهن ٿا (۱)

اصل ۾ فقيري ئي ته تصوف جي بهترين وصف آهي، جنهن کي عرب مؤرخن ۽ عالمن سنڌ جي ماڻهن جي خوبي ڄاڻائي آهي. هتي موضوع جي مناسبت سان جغرافيائي طور تي ان دور جي سنڌ جون حدون ڄاڻائڻ ضروري آهن، ته جيئن هن ساڻيه سنڌ جي عظيم وسعت جو پتو به پئجي سگهي.

الوحيد سنڌ آزاد نمبر ۾ آهي ته ”ان زماني جا تاريخ نويس جنهن ملڪ کي سنڌ جي نالي سان سڏيندا هئا. سو اولهه طرف مڪران تائين، ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ ۽ گجرات تائين، اوڀر ۾ موجوده ملڪ مالوهه جي وچ، ۽ اتر ۾ ملتان کان لنگهي ڏکڻ پنجاب جي اندر تائين پکڙيل هو. ان ۾ پنجاب جا ڏکڻ وارا ضلعا ۽ بلوچستان جو گهڻو حصو، سرحدي صوبي جو ڏاکڻو حصو، ڏکڻ ۾ راجپوتانه جو گهڻو حصو ۽ گجرات جو ڏکڻ وارو ڀاڱو شامل آهي، سي سڀ سنڌ ملڪ ۾ شامل هئا (۲)

مٿين بيان جي تصديق علامه ابن جوزي جي هن بيان مان ظاهر ٿئي ٿي. هن نهاوندي جي حوالي سان بيان ڪيو آهي ته ”هندستان جو مذهب اتان جي ماڻهن لاءِ هڪ برهمڻ ٺاهيو هيو، انهن لاءِ بت خانه ٺاهيا ويا، ۽ سڀني کان وڏو بت خانو، ان ملتان ۾ ٺهرايو، ۽ ملتان سنڌ جي شهرن مان وڏو شهر هو (۳)

آب ڪوثر ۾ آهي ته ”ان زماني ۾ سنڌ جي سرحدن ۾ موجوده مغربي پنجاب جو وڏو حصو، ۽ بلوچستان ۽ مڪران جا مشرقي علائقا به شامل هيا، ۽ انتظامي سهوليت جي لحاظ سان چئن صوبن ۾ ورهايل هئي: ۱- سيوهڻ ۲- اڄ ۳- ملتان ۴- برهمڻ آباد- دارالحڪومت (موجوده سکر يا روهڙي جي ويجهو) اروڙ هو (۴)

انهن سڀني حقيقتن کي ڄاڻڻ کان بعد، معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ

(۱) تلييس ايليس اردو ص ۷۶

(۲) الوحيد سنڌ آزاد نمبر ڇاپو ٻيو ص ۱۱

(۳) تلييس ايليس اردو ص ۹۰

(۴) آب ڪوثر ص ۲۲

تصوف جي مرڪزن ۾ اهم مرڪز رهي آهي. هتان جا رهواسي ماڻهو مذهب پرست هيا. کين مذهب سان محبت، همدردي ۽ دلي لڳاءُ حد درجي کان وڌيڪ هيو.

سند جا ماڻهو ڪهڙي به مذهب سان لاڳاپيل ڇو نه هجن، ليڪن بنيادي طرح سان منجهن خوف خدا، خدا ترسي، ماڻهن سان سٺو سلوڪ ۽ برتاءُ، هڪ ٻئي سان همدردي ۽ محبت وغيره جا جذبا چڱيءَ ريت ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهي مٿيون خوبيون اهڙيون آهن، جيڪي مذهب ۽ ڌرم کان سواءِ ٻئي ڪنهن به فڪر ۾ ملڻ مشڪل آهن. اهوئي سبب هيو جو هتان جا رهواسي ماڻهو مذهبي عقيدن تي سختيءَ سان ڪارند هئا. جهڙيءَ طرح آرين جي عقيدن جي خبر اسان کي سندن ڪتاب رگ ويد مان پوي ٿي. ان ڪتاب ۾ ماڻهن جي پوڄا (عبادت) جو طريقو پڇن (حمد و ثنا) تي بيان ڪيو ويو آهي. حقيقت ڪجهه به هجي، ليڪن ان ڳالهه کي رد نٿو ڪري سگهجي ته هتان جا ماڻهو خدا ترس ۽ خوش خلق انسان هئا. جن چڱي ڪم کي جلد قبول ڪيو. ڪريم بخش خالد لکي ٿو ته: ”اسان سند وارن لاءِ اهو مشهور آهي ته اسان جي اعصاب تي هميشه تصوف سوار پئي رهيو آهي. تصوف جي عام معنيٰ اها ٻڌائي ٿي وڃي ته رب جي رضا تي راضي رهي. مون ۾ منهن وجهي غربت سان گذارجي (۱)“

سند سان تصوف جو پراڻو ۽ قديم رشتو رهيو آهي، جنهن ڪري اڄ تائين هتان جي ماڻهن ۾ عام انسانن کان، رحمدلي ۽ خوش خلقيءَ جا نشان وڌيڪ موجود آهن. ان کان پوءِ جيئن ئي هتي اسلام جو ظهور ٿيو ته اسلامي آفاقي فڪر کي به هتان وارن جلد قبول ڪيو، ۽ اسلام جي ظهور کان پوءِ عربستان، عراق، ايران کان صوفياءَ ڪرام هتي پهتا، جن جي تبليغ ۽ تعليم سبب سند ۾ اسلامي تصوف وڌيڪ مضبوط ۽ صحيح رخ اختيار ڪيو. اسلام جي اصلي ۽ حقيقي فڪر کي فروغ حاصل ٿيو. اسلام جو حلقه اثر پين فڪرن جي مقابلي ۾ وڌيڪ ڪارگر ثابت ٿيو.

سند ۾ اسلام جي وارد ٿيڻ بعد هتان جي ماڻهن اسلام جي اخلاقي تعليم کي دل سان هندايو ۽ عرب کان آيل مسلمانن کان شرعي علم سکيو، ۽ کين ويدانتي تصوف جي تعليم ڏنائون. ابو علي سنڌي جنهن جو تذڪرو تمام آڳاٽي دور جي جڳ مشهور صوفين، پنهنجن ڪتابن ۾ ڪيو آهي، ان لاءِ علامه قاسمي صاحب هن طرح لکيو آهي:

سند ۾ اسلام کان پوءِ پهريون مسلمان درويش ابوعلي سنڌي آهي، جيڪو نسل جي ڪري غير مسلم هيو، ۽ اسلام آڻڻ کان پوءِ ابو علي سنڌيءَ جي نالي سان جڳ مشهور صوفي ثابت ٿيو (۱)

”سندس زندگيءَ جي حالات تي جن صوفين لکيو، تن ۾ پهريون شخص، شيخ ابونصر عبد الله بن علي السراج طوسي آهي. شيخ ابونصر طوسي رحمه الله تعاليٰ عليه، پنهنجي ڪتاب اللمع ۾ سندس ٻه دفعا تذڪرو وڏي ادب ۽ احترام سان ڪيو آهي. ڪتاب اللمع تصوف جي قديم ترين مشهور معتبر ۽ مستند ڪتابن ۾ شمار ڪيو وڃي، جيڪو چوٿين صديءَ جي وچ ڌاري لکيو ويو. ڪشف المحجوب، طبقات صوفيه ۽ رساله قشيره کان سواءِ ٻيون تصوف جون معتبر تصنيفون به ڪتاب اللمع کان بعد لکيون ويون.

شيخ ابونصر طوسي، ابوعلي سنڌيءَ کي بايزيد بسطاميءَ جو استاد ڄاڻائيندي لکي ٿو ته ”ڳالهه ٿا ڪن ته بايزيد بسطامي فرمايو ته هڪ ڏينهن مون وٽ ابوعلي سنڌي آيو، جيڪو بايزيد جو استاد هيو (۲)

ساڳي ئي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ هن طرح ذڪر ٿيل آهي: ”بايزيد بسطامي رحمه الله تعاليٰ عليه فرمايو ته، مان ابوعلي سنڌيءَ سان صحبت ڪئي ۽ مان کيس سيکاريندو هيس (قرآن جون ڪجهه سورتون) جن سان هو فرض نماز پوريءَ طرح پڙهي سگهي، ۽ هو (ابوعلي سنڌي) مون کي توحيد (وحدة الوجود) ۽ خالص حقيقي تعليم ڏيندو هيو (۳)

مٿين حقيقت کي ڄاڻڻ بعد معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ اندر اڳي ئي وحدانيت جا پارکو شخص موجود هيا، جيڪي الله پاڪ جي توحيد ۾ پڪو اعتقاد رکندا هئا.

علامه قاسمي صاحب، دين محمد وفائي جي حوالي سان ڄاڻائيندي بيان ڪيو آهي ته ”ابوعلي سنڌي نومسلم هيو، ۽ ويدانيت جي علمن ۾ (جن جو مدار وحدة الوجود جي مسئلن تي آهي) پوري طرح ماهر ۽ واقف هيو. (ان ڪري) بايزيد

(۱) ”نئين زندگي“ ۱۵ صدي هجري نمبر ص ۵۳

(۲) ايضاً ص ۵۳

(۳) ايضاً ص ۵۵

بسڻامي ابو علي سنڌيءَ کان وحدت جا راز سکيو، ۽ ابو علي سنڌي نماز ادا ڪرڻ جي واٽ بايزيد بسڻاميءَ کان سکي، چوٽه نو مسلم کي شروع ۾ قرآن جي ننڍڙين سورتن جو سکڻ ضروري آهي (۱)

ان کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي تاريخي شاهديون موجود آهن، جن مان معلوم ٿو ٿئي ته، سنڌ جو ويدانيت ۽ تصوف سان قديم سڀند رهيو آهي، ان ڪري تصوف جي ويدانيتي ۽ قديم تعلق جي بنياد تي اها راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي ته سنڌ ۾ تصوف کان اڳ، ويدانيت جو تصور موجود هيو.

تحفة الڪرام جي روايت موجب، سنڌ جو پهريون صوفي حاجي ترابي لکيو وڃي ٿو، جيڪو بني عباس جي دور ۾ سنڌ جو گورنر پڻ هيو. نٿي کان اٽڪل چئن ڪوهن تي سندس مزار مشهور آهي. سندس گنبد تي تعمير جي تاريخ، سن ۱۷۱ هه لکيل آهي (۲)

اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ عرب حاڪمن جي حڪومت دوران سنڌ ۾ برابر مسلمان وڌندا رهيا، ۽ هتان جي ڪيترن راجائن اسلام قبول ڪيو. سن ۲۷۰ هجريءَ دوران منصوره جي هڪ عالم، سنڌ جي راجا جي چوڻ تي قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو، ۽ اهوئي پهريون قرآن شريف جو ترجمو آهي جيڪو عربيءَ کان سواءِ سنڌي زبان ۾ ٿيو (۳)

سيد سليمان ندوي لکي ٿو ته هارون بن عبد الله ملتاني قرآن شريف جو ترجمو سن ۲۷۰ هه ۾ سنڌي زبان ۾ ڪيو. برصغير هند پاڪ کان سواءِ پوري دنيا ۾ اهو پهريون ترجمو هيو، جيڪو عربيءَ کان سواءِ ٻي ٻوليءَ ۾ ڪيو ويو، ۽ اهو شرف سنڌ جي خطي کي حاصل ٿيو (۴) اهڙيءَ طرح هتان جي رهواسين کي اسلامي نظريي ۽ فلسفي کي سمجهڻ ۽ پرورڻ ۾ وڌيڪ آساني ٿي. سنڌ جي سومرن حاڪمن به سهروردي بزرگن جي تبليغ سبب اسماعيلي فرقي کي ترڪ ڪري، حنفي سني مذهب اختيار ڪيو. ان وقت سنڌ ۾ سڀ کان

(۱) "نئين زندگي" ۱۵ صدي هجري نمبر ص ۵۳

(۲) تحفة الڪرام سنڌي ص ۶۲۲

(۳) خطه پاڪ اڄ اردو ص ۳۷۶

(۴) عرب و هند ڪي تعلقات ص ۲۱۵

پهريائين، سهروردي سلسلي جون خانقاهون قائم ٿيون. ان ڏس ۾ مخدوم نوح بکريءَ جو نالو سر فهرست آهي.

مخدوم نوح بکري رحمۃ الله تعاليٰ عليه براهه راست شيخ شهاب الدين سهروردي کان فيض حاصل ڪيو، جيڪو سهروردي طريقي جو باني ۽ امام آهي. حديقۃ الاولياءَ ۾ آهي ته ”جنهن وقت مخدوم بهاوالدين زڪريا ملتاني پنهنجي مرشد شيخ شهاب الدين سهروردي کان فيض حاصل ڪري واپس وريو ته، شيخ شهاب الدين کيس نصيحت ڪئي ته اسان جي لائق ۽ هدايت يافته مريدن مان هڪ مريد، بکر سنڌ ۾ آهي، جيڪو اسان وٽ صرف پنهنجو ڏيڻو، وٽ ۽ تيل کڻي آيو هو، ۽ اسان صرف ان ڏيڻي کي باهه ڏيئي واپس ڪيو آهي ۽ کيس (مخدوم نوح بکريءَ کي) اندر جي صفائي حاصل آهي. پوءِ جنهن وقت سنڌ وڃين ته ان سان ضرور ملاقات ڪجانءِ! اهڙيءَ ريت حضرت بهاوالدين ملتاني جنهن وقت پنهنجي مرشد کان فيض ۽ هدايت وٺي بکر سنڌ ۾ آيو ته اتفاقاً مخدوم نوح بکري سندس اچڻ کان اڳ ۾ وفات ڪري چڪو هيو، جنهن ڪري مخدوم بهاوالدين زڪريا ملتاني کي تمام گهڻو صدمو رسيو (۱)

اهڙيءَ طرح پراڻي دور کان وٺي سنڌ ۾ اهڙا صوفي پيدا ٿيا، جن کي بين الاقومي شهرت حاصل ٿي. ان کان سواءِ ٻاهر کان به اهل تصوف بزرگ منجهس ايندا رهيا، جن مستقل طرح سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. هتان جي ماڻهن تصوف جي تعليم کي جلد قبول ڪيو، ۽ ان جي اثرات کي عام زندگي تائين پهچائڻ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. اهو ئي سبب آهي جو سنڌ ۾ تصوف کي، فلسفي طور قبول ڪيو ويو، ۽ اڄ به مشرق جي دنيا ۾ ڪوبه ملڪ سندس مقابلو نٿو ڪري سگهي. اهڙيءَ طرح هر هڪ صوفي بزرگ پنهنجي مرتبي ۽ مان موجب هن سرزمين جي خدمت ڪرڻ سان گڏوگڏ تصوف ۽ صوفيت جي پرچار کي اولين حيثيت ڏني. جنهن مان سنڌ اندر ڪجهه مشهور سلسلا ظاهر ٿيا.

هونءَ ته صوفي سلسلا تمام گهڻا آهن، ليڪن هت صرف انهن سلسلن جو تذڪرو شامل ڪجي ٿو جن سلسلن جي بزرگن جو سنڌ ۽ سنڌ وارن سان واسطو رهيو آهي.

هن وقت تائين جيڪي سنڌ ۾ سلسلا موجود آهن ۽ شهرت حاصل

ڪئي اٿن، سي چار سلسلا آهن:

(۱) حديقۃ الاولياءَ فارسي ص ۷۰

① سهروردي ② نقشبندي ③ قادري ④ چشتي

سهروردي سلسلو ۽ بزرگ:

سهروردي طريقي جو باني، شيخ ضياءُ الدين عبدالقاهر المعروف شيخ ابو النجيب آهي. سندن ولادت سهرورد ۾ مهيني صفر سن ۴۹۰ھ ۾ ٿي. پاڻ ڇهين صدي هجري جو مشهور صوفي بزرگ آهي.

شيخ ابو نجيب، بغداد جي مدرسو نظاميه ۾ ديني علمن جي تحصيل کان پوءِ، ساڳي ئي مدرسي ۾ تدريس جا فرائض سرانجام ڏنا. ان کان پوءِ سلوڪ ۽ طريقت جي طرف متوجه ٿيا، ۽ طريقت جي طالبن کي هدايت جي رستي تي رهنمائي ڪندا رهيا، ۽ اتي ئي بغداد ۾ پنهنجي خانقاه قائم ڪيائون حضرت شيخ ابو النجيب سهروردي حجت الاسلام امام غزالي رحمه الله تعاليٰ عليه جي پيءُ احمد غزاليءَ جو مريد هيو.

حضرت شيخ صاحب، ابتدائي صوفين لاءِ عربي ٻولي ۾ آداب المريدين جي نالي سان هڪ ڪتاب تصنيف ڪيو، جنهن ۾ شريعت ۽ طريقت جا احڪام مريدن لاءِ لکي گڏ ڪيائين. سندن وفات ۱۷ جمادي الآخر سن ۵۶۰ھ دوران بغداد ۾ ٿي. حضرت شيخ ابو النجيب جي طريقي کي سندن مريد ۽ پائتي شيخ شهاب الدين سهروردي تمام گهڻو زور وٺرايو.

حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جي ولادت باسعادت به شعبان مهينه سن ۵۳۹ھ زنجان (ايران) جي علائقي ڳوٺ سهرورد ۾ ٿي. حضرت شيخ شهاب الدين جي تعليم ۽ تربيت، سندس مرشد ۽ چاچي شيخ ابو النجيب جي زير اثر ٿي. پاڻ بغداد ۾ پنهنجي مرشد وٽ ظاهري ۽ باطني فيض حاصل ڪري ديني علمن جي تڪميل حاصل ڪيائين. ان کان علاوه ان وقت جي مشهور عارفين، عالمن کان پڻ شرف تلمذ حاصل ڪيائون. کين سندن مرشد ۽ چاچو شيخ ابو النجيب اڪثر ويشتي حضرت عبدالقادر جيلاني رحمه الله تعاليٰ عليه جي درٻار ۾ وٺي ويندو هيو.

حضرت شيخ شهاب الدين جو سلوڪ ۾ تمام مٿاهون ۽ اعليٰ مقام آهي. سندن مشهور زمانه تصنيف عربي ٻوليءَ ۾ عوارف المعارف آهي، جيڪو مصر ۽ بيروت ۾ ڪيترا دفعا شايع ٿيڻ کان سواءِ، پاڪستان جي مختلف زبانن ۾ شايع ٿي چڪو

آهي. شيخ صاحب عوارف المعارف جي سڀني عنوانن کي قرآن پاڪ جي لفظن ۽ احاديث نبوي کان شروع ڪيو آهي، ۽ تصوف تي ٿيل سڀني اعتراضن جو جواب دليلن سان پيش ڪري ثابت ڪيو اٿس ته تصوف اصل ۾ اسلام جو روح آهي، شريعت ۽ طريقت اصل ۾ جدا ناهن، بلڪ ٻئي هڪ ئي شيءِ جو نالو آهن. سندن قول موجب طريقت، شريعت جي مڪمل پيرويءَ جو نالو آهي.

حضرت شيخ سعدي شيرازي سندن مريد هيو. حضرت شيخ شهاب الدين جي وفات سن ۶۳۲ هـ دوران بغداد ۾ ٿي. سندس سلسلي کي برصغير ۾ ڦهلائڻ وارو بهاؤ الدين زڪريا ملتاني آهي ان کان سواءِ مخدوم نوح بکريءَ جو نالو به سرفهرست آهي.

سنڌ ۾ سهروردي طريقو تمام پراڻو ۽ اڳاٽو مسلڪ آهي. ان طريقي جي بزرگن، دين اسلام جي تبليغ جو سلسلو جاري رکيو، جنهن ڪري سنڌ صوبي ۾ اسلام جي اشاعت جو ڪم تمام تيزيءَ سان وڌيو.

حضرت شيخ شهاب الدين سهروردي جو خاص خليفو مخدوم نوح بکري (متوفي ۶۳۵ هجري) جنهن جو مختصر تذڪرو بيان ٿي چڪو آهي هن بزرگ سنئون سڌو فيض پنهنجي شيخ طريقت حضرت شهاب الدين کان حاصل ڪيو ۽ سکر ۾ سڪونت پذير ٿيو. ان کان پوءِ شيخ بهاؤ الدين زڪريا جا پوئلڳ ۽ سندس خاندان، سنڌ اندر ان سلسلي کي ترقي ۽ زور وٺرايو، سيد محمد مڪي بکري (متوفي ۶۴۶ هـ) جو نالو ان ڏس ۾ پڻ اهميت رکي ٿو. هي ساداتن مان پهريون سيد آهي، جنهن سکر جو شهر آباد ڪيو. ان بزرگ جي نسب جو سلسلو ۱۹ پيڙهي ۾، حضرت علي ڪرم الله وجهه سان ملي ٿو.

سيد محمد مڪي، شيخ شهاب الدين سهروردي جو ڏوهٽو آهي ۽ پنهنجي وقت جو ڪامل ولي الله ٿي گذريو آهي. کيس خدا پاڪ چوڏهن فرزند عطا فرمايا، جن مان ڪيترائي نالي وارا بزرگ پيدا ٿيا. سيد محمد مڪي هڪ سو ڇهه سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. (۱)

ان کان پوءِ مخدوم شاهه عثمان ولد محمد صديق مڪي جو نالو مشهور آهي. سندن والد بزرگوار مڪي کان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيو ۽ بکر لڳ باگڙجي ۾

سڪونت اختيار ڪيائين. مخدوم عثمان کي خواب ۾ اشارو مليو ته شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني کان پنهنجي امانت حاصل ڪر، ۽ هو بزرگ تنهنجي انتظار ۾ آهي. مخدوم صاحب، شيخ ملتاني جي خدمت ۾ حاضر ٿي، کائنس راهه طريقت جي طلب ۾ تلقين حاصل ڪئي ۽ پورا اٺ سال خدمت ۾ رهي ڪمال حاصل ڪرڻ بعد پنهنجي وطن وري باگڙجي موٽي آيو ۽ پنهنجي حياتي جا باقي ڏينهن مخلوق خداونديءَ کي هدايت جي راهه تي هلائيندي پورا ڪيائين. سندن وفات جو سال ۶۶۳ هجري آهي.

سيد احمد بخاري بڪريءَ رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو نالو ان ڏس ۾ پڻ تمام گهڻو مشهور آهي، ۽ اهو بزرگ ستين صدي هجري جي بزرگن مان آهي. ميان شهاب الدين سهروردي پاڻائي رحمۃ الله تعاليٰ به تاريخ سنڌ ۾ روز روشن وانگر چمڪندو رهي ٿو. ان بزرگ سڀ کان اول پاٽ جو شهر آباد ڪيو، جنهن کي قبه الاسلام ڪري چوندا هئا. سندن وفات جو سال سن ۸۹۴ هجري چيو وڃي ٿو. (۱)

مخدوم محمد اسحاق هالاڻي ۽ سندن اولاد مان مخدوم احمد هالاڻي به پنهنجو مٿ پاڻ ٿي گذريا آهن، مخدوم احمد هالاڻي جي وفات بابت ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي ته ”هڪ ڏينهن سماع جي محفل ۾ هڪ سوناري ڳائيندڙ هڪ بيت اهڙي ته سوز ۽ گداز سان پڙهيو، جو ان جي ٻڌڻ سان مخدوم احمد هالاڻي دم ڏنو. (۲) سندس لاءِ اهو به مشهور آهي ته اهو بزرگ هميشه اڪيلاڻي ۾ خاموش هوندو هيو، کائنس ڪيتريون ئي ڪرامتون ظاهر ٿينديون هيون. روحاني فيض سان گڏوگڏ ظاهري علمن جو پڻ وڏو ڄاڻو ۽ عالم هيو. سندن وفات سن ۹۳۶ هجري دوران شهر ٺٽي ۾ ٿي، ۽ کيس اتان کان هالا آندو ويو. چون ٿا ته ان جي جنازي مان ذڪر جو آواز آهستي آهستي ٻڌڻ ۾ ٿي آيو. (۳) اهو بزرگ سهروردي طريقي جو وڏو عارف ۽ عالم بزرگ ٿي گذريو آهي.

حضرت شيخ مخدوم فخرالدين صغير، جيڪو پنجين پيڙهيءَ ۾ حضرت مخدوم نوح رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو ڏاڏو ٿئي ٿو. وڏو صاحب ڪمال ۽ ارشادو تلقين جو مالڪ هيو، سهروردي طريقي ۾ ماڻهن کي ارشاد و تبليغ ڪندو رهيو.

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٻيو ص-۳۶

(۲) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ص ۱۲۰

(۳) تذڪره مشاهير سنڌ جلد اول ص-۷۲

مخدوم رڪن الدين نٿوي ظاهري علمن ۽ حديث پاڪ جو وڏو ڄاڻو ۽ تمام وڏو عالم، سلوڪ ۾ سهروردي طريقي جو عابد، زاهد بزرگ ٿي گذريو آهي. اهو بزرگ مخدوم بلاول جي پيارن خليفن مان هو. هميشه عبادت الاهيءَ ۾ مستغرق ۽ نفس ڪشي ۾ مصروف رهندو هيو. سندس خدمت ۾ ماڻهن جا ميڙ هوندا هئا. سندس وفات سن ۹۴۹ هجري ۾ ٿي، ۽ مڪلي جي مقام ۾ مدفون آهي. (۱)

سيد رڪن الدين متعلوي سهروردي طريقي جو ڪامل بزرگ مخدوم ساهڙ لنجار جو خليفو، ۽ صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس تصرف ۽ اثر ايترو ته زوردار هوندو هيو جو جنهن تي به سندن نظر پوندي هئي ته ان جي دل الله پاڪ جي ذڪر ۾ مشغول ٿي ويندي هئي. ڪائنس ڪيتريون ئي ڪرامتون ظاهر ٿيون، جيڪي حرف بحرف سچيون ثابت ٿينديون هيون. مخدوم محمد هاشم نٿوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۽ مخدوم محمد ابراهيم مڏئي واري، ڪشالا ڪڍي مٽيارين ۾ سيد رڪن الدين جي مسجد شريف ۾ نماز جا پنج وقت پڙهيا، جنهن لاءِ سيد رڪن الدين جو فرمان هيو ته جيڪو شخص سندس مسجد ۾ پنج وقت نماز پڙهندو، ته ان شخص جي قيامت جي ڏينهن شفاعت ڪندس. (۲)

سيد رڪن الدين پنهنجي پوري ڄمار انتهائي مسڪيني ۾ گذاري. سن ۹۷۵ هجري دوران مٽيارين ۾ وفات ڪيائين، اتي ئي سندس مقبرو آهي. اهڙيءَ طرح سهروردي طريقي جي بزرگن سنڌ ۾ پنهنجي فيض، علم ۽ عرفان جا اهڙا ته جوهر ڏيکاريا جو صدين گذرڻ جي باوجود به اڄ تائين سندن نالو زنده ۽ روشن آهي.

پيرفاضل شاهه قريشي، سيد بهاوالدين ذڪريا ملتاني جي اولاد مان، سن ۹۵۱ هجريءَ ۾ ملتان کان بڪيرن جي ڳوٺ ۾ آيو، ۽ اتي شيخ ملتاني جي ارشاد ۽ مرضي موجب خانقاهه قائم ڪيائين. سندس وفات خميس جي ڏينهن ۱۴ رجب المرجب سن ۹۷۶ هجري دوران بڪيرن ۾ ٿي، ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو. سيد فاضل شاهه کان پوءِ سندن نياڻو ۽ عزيز، پير شهرالله قريشي مسند نشين ٿيو ۽ وڏي ڪمال ۽ ڪرامت جو صاحب ٿيو، پير شهرالله کان پوءِ سندن فرزند شاهه قائر الدين قلندر گادي تي ويٺو، ۽ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي قدس سره جن جي ساڻس ملاقات ٿي هئي.

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ- جلد ٻيو ص ۲۱۶

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ- جلد ٽيون ص ۳۶

قائم الدين جو سال وفات، ۱۲۱۵ هجري آهي. (۱)

سهروردي طريقي جي بزرگن مان قاضي ڌڻو سيوهاڻي، عالم، محدث ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. علم حديث ۽ سلوڪ جي رستي ۾ مخدوم بلاول جو پوئلڳ هيو، مرزا شاه حسن ارغون پاران قاضي القضاة (چيف جسٽس) مقرر ٿيو، ان سان گڏوگڏ طريقت ۽ سلوڪ جو رستو به رکيو ايندو هيو. (۲)

مخدوم ساهڙ لنجار، مخدوم بلاول جو پيارو ۽ وڏو خليفو ٿي گذريو آهي. هميشه عبادت ۽ رياضت ۾ مشغول رهندو هيو. ساداتن جو ادب حد کان زياده ڪندو هيو. پنهنجي مرشد جي شهادت بعد، مخدوم نوح جي صحبت ۾ رهي فيض حاصل ڪيائين. سندس پوري زندگي عبادت ۽ ذڪر اذڪار ۾ صرف ٿي. سندس وفات ۹۸۰ هجري ۾ ٿي.

مخدوم نوح رحمۃ الله تعاليٰ عليه، سهروردي طريقي جو سنڌ ۾ اهو باڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي، جو سندس پيدائش کان اڳ مخدوم نوح هوڻياڻي کيبرائي مخدوم نعمت الله کي بشارت ٻڌائي هئي ته خدا پاڪ توکي صاحب ڪمال فرزند عطا فرمائيندو، ۽ واقعي ٿيو به ائين، جو مخدوم نوح رحمۃ الله تعاليٰ عليه وڏو ڪمال وارو بزرگ بنيو. سندن پيدائش ۹۱۱ هجري ۾ ٿي. اڃان پنڌڻ ۾ مس هئا ته آذان کان بعد ڪلمو طيب زبان سان چئو فرمايائون، جيڪو سوين ماڻهن ٻڌو. اهو بزرگ زهد، عبادت ۾ پنهنجو مٿ ڀاڙ هيو. کيس ڏهين صدي هجري جو مجدد سڏيو وڃي ٿو. رات جي وقت جڏهن الله پاڪ جي مخلوق ننڊ جي اگهور ۾ ستل هوندي هئي ته ان وقت هي بزرگ اتي عبادت ۾ مشغول رهندو هيو ۽ زارو قطار روئيندو هيو، سندس ڪسر نفسي جو اهو عالم هوندو هيو جو ماڻهن کي محو خواب ڏسي، پنهنجي نفس کي چونڊو هيو ته هي ماڻهو ڪيئن نه الله پاڪ کي راضي ڪري آرام سان ستا پيا آهن، اي نوح! تو ڪجهه به نه ڪيو!! ائين چئي بي اختيار خدا جي خوف کان روئيندو هيو. سندن لاءِ مشهور آهي ته جڏهن مخدوم عربي دياڻي (متوفي ۹۸۰ھ) جي مدرسي ۾ پڙهڻ دوران نديءَ جي ڪناري تي پئي (فرحي) مڻي رهيو هو ته ڪشف، واري حالت ۾ حضور رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه مٿس وارد ٿيا. کيس رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ۲ ص ۲۱۶

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ ڀاڱو ٽيو ص- ۳۶

وسلم جن ان فرحي تي ڪجهه اکر لکي ڏنا ۽ سبق ڏنائونس، جنهن بعد سڀني علمن جا دروازا مٿس کلي پيا، ۽ ان سان گڏوگڏ صاحب ارشاد وتلقين بنجي ماڻهن کي فيض ۽ هدايت جو ڏس ڏيندو رهيو. سندن وفات سن ۹۹۸ هجري ۾ ٿي. (۱)

مخدوم عبدالرؤف پٽي هالاڻي، سهروردي طريقي جوصوفي، عالم ۽ شاعر بزرگ ٿي گذريو آهي. سنڌ ۾ مولود جو موجد چيو وڃي ٿو. سندس وفات جو سال ۱۱۶۶ هجري آهي.

مخدوم ضياءُ الدين نٿوي جي نالي کان اهل سنڌ جو هر فرد ڄاڻو آهي. اهو بزرگ وڏو عالم، نالي وارو بزرگ ٿي گذريو آهي، سندس درسگاه مان ڪيترائي نالي وارا عالم فاضل عارف پيدا ٿيا، مخدوم محمد هاشم نٿوي ۽ مخدوم نعمت الله وٽس پڙهيا هئا، سندس وفات جو سال سن ۱۱۷۱ هجري آهي. (۲)

خواجہ حاجي عبداللطيف لنواري وارو شروع ۾ سهروردي طريقي جو صوفي بزرگ هيو. ان کان پوءِ مخدوم فيض الله ولد مخدوم آدم نقشبنديءَ کان، نقشبندي طريقت ۾ بيعت ٿي، نقشبندي طريقا اختيار ڪيائين، مخدوم محمد زمان لنواريءَ وارو سندس فرزند هيو. سندس وفات جو سال ۱۱۴۹ هجري آهي.

انهن بزرگن کان سواءِ، سهروردي طريقي جا ٻيا به ڪيترائي سوين بزرگ سنڌ ۾ ٿي گذريا آهن.

سنڌ ۾ نقشبندي طريقو:

نقشبندي طريقي جو باني حضرت خواجہ بهاؤ الدين نقشبندي آهي. سندن پيدائش کان اڳ ۾ ئي ڪيترن بزرگن، ولين پيشنگويون ڪيون هيون ته بخارا ۾ هڪ اهڙو شخص پيدا ٿيندو. جنهن جي علم ۽ عرفان، ۽ فيض هدايت سان، دنيا جو وڏو حصو فيضياب ٿيندو. سندن ولادت ۷۱۸ هجري دوران بخارا شهر ۾ ٿي. جنهن وقت سندن تولد ٿيو ته ان ڏينهن هڪ بزرگ فرمايو ته، جنهن نيڪ بخت جي پيدائش جون خبرون بزرگ اڳواٽ ٻڌائيندا رهيا آهن، اڄ ان جي خوشبوءِ اچي ٿي. پوءِ جنهن مهل، بزرگ

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ۲ ص ۶

(۲) بذل القوة في حوادث سني النبوة ص ۶

وت کيس آندو ويو، ته ان فرمايو ته هي اهو ئي جوان آهي، جنهن جي پيدائش جون اڳ ۾ ئي بزرگ خبرون ٻڌائيندا رهيا آهن. حضرت خواجه نقشبندي رحمۃ الله تعاليٰ عليه پيدائشي ولي هيو، ۽ شروع ۾ کائنس عجيب و غريب ڪرامتون ظاهر ٿيڻ لڳيون. سندن والد بزرگوار ڪپڙن رنگڻ جو ڪم ڪندو هيو، ان ڪري سندن سلسلي کي نقشبندي چيو ٿو وڃي. ان کان سواءِ اهو به مشهور آهي ته هٿ جي آڱرين تي الله پاڪ جي اسم مبارڪ جي نقش ڪيڏ سببان، سندن سلسلي کي نقشبند ڪوٺيو ٿو وڃي.

حضرت خواجه بهاؤ الدين نقشبندي جي تصنيفات مان (ارشحات عين الهدايات) تمام گهڻو مشهور آهي، جنهن ۾ سندن ملفوظات گڏ ٿيل آهي. پاڻ فرماين ٿا ته اسان جو طريقو ٻين سڀني طريقن کان وڌيڪ حق کي ويجهو آهي. (۱)

نقشبندي سلسلي موجب، الله تبارڪ و تعاليٰ سان واصل ٿيڻ جا ٽي طريقا آهن. هن طريقي ۾ آهستي ذڪر (ذڪر خفي) ڪرڻ جائز آهي. باقي ڏاڍيان ذڪر (ذڪر جلي) ڪرڻ کي پسند نه ڪندا آهن.

حضرت بهاؤ الدين نقشبندي جي سلسلي کي، برصغير ۾ ترقي وٺرائڻ وارو بزرگ، حضرت شيخ احمد سرهندي المعروف مجدد الف ثاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن آهن.

حضرت خواجه بهاؤ الدين نقشبندي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پوري زندگي، ذڪر اذڪار ۽ تبليغ ۾ مصروف ٿي. پاڻ سومر ڏينهن ربيع الاول مهيني سن ۷۰۸ هجري دوران بخارا شهر ۾ وفات ڪيائون ۽ اتي ئي سندن مزار آهي. سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جي بزرگن، مذهبي احياءَ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو، ۽ غير اسلامي ڪمن جي پاڙ پٽڻ لاءِ اهڙا ته ڪارناما سرانجام ڏنائون جيڪي وسارڻ جوڳا ناهن. ان ڪري مؤرخ ان ڳالهه تي متفق آهن ته ”هندستان ۾ علحدگي جون جيڪي به تحريڪون پيدا ٿيون، سي سڀئي حضرت مجدد الف ثاني امام رباني جي مذهبي احياءَ جي تحريڪ جي فيض ۽ اثر سببان پيدا ٿيون. (۲)

سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جي شروعات حضرت امام رباني مجدد

(۱) مقولات تصوف - ص ۳۹

(۲) اسلام پاڪستان اور جديد دنيا اردو ص ۲۳۰

الف ثاني رحمہ اللہ جي تعليمات سببان ٿي. حضرت شيخ احمد سرهندي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه وڏو اهل اللہ، عارف ۽ ڪامل اڪمل عالم باعمل ٿي گذريو آهي. کين ٽي فرزند تولد ٿيا. هڪ خواجه محمد صادق، جيڪو سندن حياتي ۾ ئي گذاري ويو. ٻيو خواجه محمد سعيد، ٽيون خواجه عروۃ الوثقي محمد معصوم، جنهن کي پنهنجو روحاني خليفو مقرر ڪري مخلوق جي ارشاد و تبليغ واسطي مقرر فرمايائون.

مخدوم آدم نقشبندي نٽوي پهريون شخص آهي، جنهن سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جو بنياد وڌو. سندس قصو نقشبندي سلسلي ۾ داخل ٿيڻ جو هن طرح آهي ته، حضرت مخدوم آدم هڪ دفعي نٽي کان چند عالمن سان گڏجي اورنگزيب عالمگير سان ملاقات ڪرڻ لاءِ دهلي پهتو. جتي سندن ملاقات خواجه محمد معصوم نقشبندي سان ٿي. خواجه عروۃ الوثقي پهرين ئي ملاقات ۾ سندس علم ۽ فضيلت جو اندازو لڳائي، پنهنجي اولاد کي ديني تعليم ڏيڻ لاءِ کيس، چيائونس. مخدوم آدم رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن به اکين وارو هيو، تنهن ڪري خواجه صاحب جي فرمان موجب سندن اولاد کي پڙهائڻ لاءِ اتي ترسي پيو. هڪ ڏينهن خواجه صاحب، مخدوم صاحب جن کان چند آيتن جو ترجمو ۽ تفسير پڇيو. مخدوم صاحب نهايت علمي انداز سان معنيٰ ۽ مطلب سمجهايو، جنهن تي خواجه صاحب مٿس راضي ٿي اهڙو ته توجهه ڪيو جو مخدوم صاحب سندن معتقد بنجي ويو ۽ سندس سلسلي ۾ داخل ٿي بيعت حاصل ڪيائين. اهڙي طرح مخدوم آدم رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن پورا ست سال سرهند شريف ۾ رهي پيو، ۽ سلوڪ جون سڀئي منزلون طئي ڪري، خواجه صاحب جي ارشاد موجب نٽي واپس وريو، ۽ پنهنجي خانقاه قائم ڪيائين، جتي هر ايندڙ کي فيض ۽ عرفان جو درس ڏيندو رهيو. تڪلمه مقالات شعراء وارو نقشبندي سلسلي ۾، مخدوم آدم رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جو ذڪر ڄاڻائيندي لکي ٿو ته ”نقشبندی طريقو سنڌ ۾ ڄڻ هيو ئي ڪونه، ۽ ان وقت صرف سنڌ ۾ سهروردي ۽ قادري طريقا مشهور هئا. جنهن جو غلبو پوري سنڌ تي ڇانيل هيو، ۽ اهڙي طرح چشتي سلسلو به سنڌ ۾ نه هئڻ جي برابر هيو. تڏهن اهڙي وقت ۾ صرف مخدوم آدم رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه ئي هيو، جيڪو نقشبندي سلسلي سان منسلڪ ٿيل هيو، ۽ عام ماڻهو سهروردي ۽ قادري سلسلي جي غلبي سببان نقشبندي طريقي ڏانهن مائل نه ٿي ٿيا. تڏهن حضرت مخدوم آدم رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن ماڻهن کي پڻسا ڏوڪڙ ڏيئي، نقشبندي سلسلي ڏانهن راغب ڪندا رهيا، ۽ ماڻهن جڏهن اهو ڏٺو ته کين

نئين طريقي جي تلقين سان گڏوگڏ گذر معاش ملي ٿو ته ان ڏانهن لاڙو رکيائون، ۽ اهڙي طرح ٿوري عرصي ۾ تمام گهڻا ماڻهو سندس معتقد ٿي ويا، ۽ سندن رجوعات رور بڙور وڌندي ويئي، ايستائين جو ماڻهن جا انبوھ وٽس فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا رهيا ۽ ان کان پوءِ اهو نقشبندي طريقو سنڌ ۾ مشهور ۽ عام ٿيو. (۱)

حضرت مخدوم آدم رحمۃ الله تعاليٰ عليه تمام وڏو عالم، زاهد، عابد صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. ان دور ۾ سندس پائي جو ڪو عالم موجود ڪونه هيو. مخدوم ابوالقاسم نقشبندي (متوفي ۱۱۳۸) ۽ مخدوم محمد ابراهيم نقشبندي لاهري وارو سندن خاص مريد هئا. حضرت مخدوم آدم نقشبندي رحمۃ الله تعاليٰ عليه تي اڪثر، استغراق جي ڪيفيت طاري هوندي هئي. سندن ڪسر نفسيءَ جو اهو عالم هوندو هيو جو، ماڻهن کي حڪم ڏنائين ته مون کي آڏو سڏيندا ڪريو، ڇاڪاڻ ته هڪ شهر ۾ به آدم ڪيئن موجود رهندا؟ سندن وفات کان پوءِ مخدوم محمد اشرف، سندن جاءِ نشين ٿيو. ان کان پوءِ مخدوم آدم رحمۃ الله تعاليٰ عليه نقشبندي طريقي جو وڏو صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. کائنس ڪيترن بزرگن فيض حاصل ڪيو. هن بزرگ جي وفات جو سال سن ۱۰۴۴ هجري آهي، ۽ سنڌ ۾ نقشبندي طريقي جو وڏو بزرگ ليکيو وڃي ٿو. ان ئي دور ۾ مخدوم ابوالقاسم نورالحق درس رحمۃ الله تعاليٰ عليه ذريعي، نقشبندي سلسلو سنڌ ۾ عام ٿيو.

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي به تمام وڏو عالم عارف بزرگ صوفي ٿي گذريو آهي. قرآن شريف جو حافظ پڻ هيو. ظاهري علمن جي تحصيل کان پوءِ، مخدوم آدم جي صحبت ۾ سلوڪ جون منزلون طئي ڪيائون. سندس شوق ۽ عشق الاهيءَ جي مد نظر، مخدوم آدم رحمۃ الله تعاليٰ عليه کيس شاهه سيف الدين بن عروۃ الوثقيٰ خواجه محمد معصوم سرهندي جي خدمت مان وڌيڪ فيض حاصل ڪرڻ جي تلقين ڪئي. مخدوم ابوالقاسم پنهنجي طريقت جي استاد جي حڪم موجب، سرهند پهچي شاهه سيف الدين کان سلوڪ جون سڀئي منزلون طئي ڪيون، ۽ شاهه سيف الدين جي ارشاد سان نئي ۾ نقشبندي طريقي ۾ ارشاد و تلقين جو سلسلو شروع ڪيائين. ان کان پوءِ جيڪو شخص سرهند ۾ بيعت ٿيڻ ويندو هيو ته کيس مخدوم ابوالقاسم جي خدمت

۾ موڪليو ويندو هيو. اهڙي طرح مخدوم ابوالقاسم ٿوري عرصي ۾ تمام گهڻي شهرت حاصل ڪئي، ۽ وڏا امير ماڻهو سندس فيض مان فيضياب ٿيندا رهيا، ۽ ڪيترائي خليفه مختلف هنڌن تي مخلوق خداوندي کي درس و هدايت جو رستو ڏيکاريندا رهيا. سندن سال وفات سن ۱۱۳۸ هجري ۾ آهي (۱)

جيئن اڳ ۾ بيان ٿي آيو آهي ته مخدوم آدم رحمت الله تعاليٰ عليه جي وفات کان پوءِ، سندن فرزند مخدوم محمد اشرف جاءِ نشين ٿيو ۽ مخدوم محمد اشرف جو جاءِ نشين مخدوم محمد ابوالمساڪين ٿيو. جيڪو بزرگ نقشبندي طريقي جو وڏو ڪامل بزرگ ليکيو وڃي ٿو. سندن ابتدائي تربيت مخدوم ابو القاسم نقشبندي جي زير اثر ٿي، جيڪو سندن ڏاڏي مخدوم آدم جو صاحب مجاز خليفو هيو، ۽ کيس پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ ڏنائين، مخدوم ابوالقاسم جي وفات کان پوءِ سرهند ۾ مسلسل ٽي سال خواجه ذڪي الله رحمه الله جي خدمت مان فيض حاصل ڪندو رهيو، ۽ آخر خواجه ابو المساڪين رحمه الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي حياتيءَ دوران پنهنجي دستار، خواجه محمد زمان لنواري واري کي بخشي، حج جي ارادي سان مڪي شريف روانو ٿيو، ۽ اتي ئي ۹ ذي الحج سن ۱۱۴۹ هجري ۾ وفات ڪيائين.

انهيءَ سال خواجه حاجي عبداللطيف لنواري واري وفات ڪئي، جيڪو مخدوم محمد زمان ڪلان جو والد ماجد هيو. اهو بزرگ دراصل سهروردي طريقي جو هيو، بعد ۾ مخدوم فيض الله بن مخدوم آدم نقشبندي کان، نقشبندي طريقي ۾ بيعت ٿيو، تمام وڏو صاحب ڪمال ۽ ظاهري باطني فيض جو مالڪ هيو. کيس مخدوم ابو القاسم، بشارت ڏني هئي ته توکي هڪ صاحب ڪمال ۽ فيض وارو فرزند ٿيندو. سندس وفات ۱۱۴۹ هجري ۾ ٿي.

نقشبندي بزرگن جهڙي ريت سنڌ جي ڏاکڻين حصي ۾ مخلوق خداونديءَ جي خدمت ڪئي. بلڪل اهڙي طرح، سنڌ جي اترين حصي ۾ مخدوم اسماعيل پريالوءَ واري جو نالو سرفهرست آهي.

مخدوم صاحب عالم، عارف، ڪامل ولي الله ٿي گذريو آهي. سندن قوم جوڻيجه هئي. سنڌ جي نقشبندي بزرگن ۾ سندن مقام، تمام مٿاهون آهي. روحاني ۽ باطني فيض سان گڏوگڏ ظاهري علمن جي درس تدريس جو سلسلو به جاري رکيو ايندو

هيو، ۽ ڪتابن گڏ ڪرڻ، ۽ هٿ سان لکي جمع ڪرڻ جو شوق تمام گهڻو هوندو هئس. سندن لاءِ مشهور آهي ته سمهڻ دوران خود بخود قلم لکندو هين. مخدوم صاحب جون ڪرامتون جڳ مشهور آهن.

حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي زندگي جو خاص جوهر، عشق مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم هيو. سندن زندگي جي نمايان خصوصيت فنا في الرسول هئي. حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي نالن مبارڪن مان ڪوبه نالو، سندن آڏو ورتو ويندو هيو ته مخدوم صاحب جي عجيب ڪيفيت ٿي ويندي هئي، ۽ مٿس وجد ۽ جذب طاري ٿي ويندو هيو، ۽ ان پاڪ اسم شريف کي بار بار دهرائيندا ۽ زارو قطار روئيندا هئا. مخدوم صاحب شاعر به هيو، ۽ سندن پوري شاعري عشق رسول سان سرشار نظر اچي ٿي. سندن دل ۽ توجهه هر وقت اڙين جي آڌار ڏي مائل هوندو هيو. ان وقت ۾ مشهور هيو ته کيس روزانو رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ڪچهري نصيب آهي.

حضرت مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پوري زندگي فقر محمدي جو آئينو هئي. سندن مجلسي به فيض وارا هئا. سندن فرمان آهي ته نقشبندي ۽ قادري طريقا ٻئي هڪ ٻئي جي ويجهن آهن. قادري طريقو نور ذاتي ۽ نقشبندي طريقو نور صفاتي آهي. قادري بادشاهه ۽ نقشبندي وزير آهي. سندن هي به فرمان آهي ته ذڪر اذڪار سڀ هڪ شور آهن. اصل مقصد توحيد آهي، ۽ گم نامي عظيم مقصد آهي. هميشه ويچارو ٿي رهجي ۽ ان ۾ ئي اصل مقصد آهي (۱) دين محمد وفائي لکيو آهي ته کين ڪوبه نرينو اولاد ڪونه هيو. حالانڪ کين هڪ فرزند، نالي فرید هيو جيڪو مخدوم صاحب جن جي ناراضپي ۽ بددعا سبب فوت ٿي ويو هو. کين هڪ نياڻي به هئي، جيڪا مخدوم محمد عاقل کهڙن واري جي گهر واري هئي. مخدوم صاحب جن جي وفات سن ۱۱۷۴ هجري ۾ ٿي. سندن مزار پريالوئ ۾ اڄ به هزارين انسانن جي سڪون ۽ آرام جي جاءِ آهي.

لاڙ ۾ نقشبندي بزرگن مان مخدوم محمد زمان لنواري وارو به وڏو صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو آهي. سندن ابتدائي تعليم مخدوم محمد صادق نقشبندي

جي درسگاهه ۾ ٿي، ۽ ان دوران خواجه ابو المساڪين سان پڻ ملاقات ڪيائون، ۽ ساڻس اچڻ وڃڻ جو سلسلو جاري رهيو. تحصيل علم دوران خواجه ابوالمساڪين جي هٿ تي نقشبندي طريقي ۾ بيعت ڪري، ان کان پوءِ لنواري کي وسايائون. جڏي خانقاهه قائم ڪري ماڻهن کي رشد و هدايت جو درس ڏيندا رهيا. کين سلطان الاولياء جو لقب حاصل هيو. وٽن فيض حاصل ڪرڻ لاءِ وڏا وڏا ولي الله اچي ڪهي پيش پوندا هئا. حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي به ساڻن ملاقات ڪرڻ لاءِ لنواري ويو هيو. مخدوم صاحب هميشه استغراق ۾ مستغرق هوندو هيو، سندس ڪچهري ۾ هميشه تصوف جون ڳالهيون هلنديون هيون. سندن وفات جو سال ۱۱۸۸ھ آهي.

حاجي فقير الله علوي شڪارپوري، نقشبندي طريقي جو وڏو اهل الله عالم عابد صوفي بزرگ ٿي گذريو آهي. اصل افغانستان جو هيو، جتان هجرت ڪري شڪارپور ۾ ديني مدرسو قائم ڪيائين، جڏي هر طرف کان علم جا اڃايل اچي تحصيل علم حاصل ڪرڻ لڳا. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه جن به شروعات ۾ سندن مدرسي ۾ داخل ٿيا هئا. حاجي فقير الله علوي ظاهري علمن سان گڏوگڏ باطني فيض سان پڻ سينگاريل هيو. سندن دوستن مان مخدوم معين الدين، عرف مخدوم نارو خاص صحبتي ۽ دوست هيو. سندن ڪيتريون ئي تصنيفات آهن. کيس ڪتابن گڏ ڪرڻ جو تمام گهڻو شوق هوندو هيو، ۽ مزدوريءَ تي ڪتاب لکرائي جمع ڪندو رهيو. پنهنجي زندگيءَ ۾ ست ڀيرا حج پڙهيائين. مڪي شريف مان شيخ سيد عبد القادر مڪي، جيڪو مخدوم محمد هاشم ننڍي جو استاد هيو، ان کان پڻ سند حاصل ڪيائين. کيس تلقين ۽ ارشاد جي اجازت شيخ مسعود پشوري، ۽ مخدوم محمد هاشم ننڍي کان مليل هئي. تمام وڏي شهرت جو مالڪ هيو. ظاهري علمن سان گڏوگڏ عظيم صوفي پڻ هيو. سندن سال وفات ۱۱۹۵ هجري آهي.

ان سلسلي جو وڏو عارف ۽ اهل الله عالم باعمل، حضرت مخدوم عبد الرحيم گرهوڙي رحمه الله تعاليٰ عليه هيو. شايد ڪو ورلي ماڻهو هجي، جيڪو سندن نالي کان واقف نه هجي. طريقت ۾ مخدوم محمد زمان ڪلان لنواري واري جو مريد ٿيو. بيعت ٿيڻ کان پوءِ سندس زندگيءَ ۾ انقلاب اچي ويو، ۽ سڀ ڪجهه ترڪ ڪري الله پاڪ جي محبت ۾ سرگردان گذارڻ لڳو. شرعي معاملي ۾ پنهنجي فهم، فراست ۽ اجتهاد موافق فقه تي عمل ڪندو هيو. ان ڪري وقت جي عالمن سندن خلاف فتوائون لکيون ۽ ان

ڳالهه تي اتفاق ڪيائون ته کيس تعزير ڏنو وڃي، جو هي بي شرع ڳالهيون ٿو ڪري (۱)
 خدا آباد وارو مناظرو به عالمن جي اصرار تي ساڻس رڪرايو ويو
 جنهن ۾ منصف سيد جمال شاهه گهوڙڪي وارو مقرر ٿيو، جيڪو ڪائمس متاثر ٿي بيعت
 ٿيو. گرهوڙي صاحب جمال شاهه کي بيعت ڪرڻ وقت وصيت ڪئي ته هو جلدي واپس
 پنهنجي ڳوٺ هليو وڃي، جيئن سندس جنازو وڏن جي قبرستان ۾ پهچي، ۽ ٿيو به ائين
 جو جمال شاهه رستي ۾ فوت ٿيو. جتان سندس جنازو ڳوٺ آندو ويو. گرهوڙي صاحب
 جون ڪرامتون ۽ پيشين گريون حد کان زياده گهڻيون چيل آهن. آخر مهاڏيو جي مڙهي
 کي ناس ڪرڻ واري واقعي دوران شهادت جو جام نوش فرمايائون. سندن وفات جو سال
 ۱۱۹۲ هجري آهي.

مخدوم عبد الواحد سيوستاني رحمه الله تعاليٰ عليه نقشبندي
 طريقي جو تمام وڏو عالم ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. سندن ولادت ۱۱۵۰ هجري ۾ ٿي.
 ابتدائي تعليم، پنهنجي والد ماجد مخدوم دين محمد کان حاصل ڪيائون. کيس نعمان
 ثاني چيو ويندو هيو. طريقت ۾ خواجه صفي الله مجددي (متوفي ۱۲۱۲هـ) کان بيعت
 حاصل ڪيائين. درس تدريس سان گڏوگڏ نقشبندي طريقي ۾ بيعت ڪرڻ جي اجازت
 مليل هيس، ۽ مرديءَ جو سلسلو به جاري رکيائون. سندن مريدن مان رئيس محمد حسين
 کهاوڙ، ميان محمد امين خيرپوري، غلام رسول افغان خاموش، خليفو عبد الحڪيم
 سيوستاني مشهور ٿي گذريا آهن (۲)

خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري پڻ وڏو صاحب ڪمال، ۽
 فيض وارو بزرگ ٿي گذريو آهي. جنهن لاءِ مشهور هيو ته مير صاحب جي قبر کي اندران
 باهه لڳل آهي، ۽ قبر مان دانهون ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون. تڏهن مير ڪرم عليءَ جي ماڻهن
 چاهيو ته خواجه کان مير صاحب جي چوڻڪاري جي لاءِ دعا گهرائجي، ۽ هڪڙو ماڻهو
 خواجه صاحب ڏانهن روانو ڪيائون. خواجه صاحب پنهنجي خادمن کي اڳواٽ منع ڪري
 ڇڏي هئي ته فلاڻي پارن سان ماڻهو اچي ٿو، ان کي مون سان نه ملاجيو. اها خبر جڏهن
 مير ڪرم علي جي ڏي، بيبي جندو کي پئي ته خواجه صاحب ڏانهن قرآن شريف مير ڪرم
 گهران نڪتي. خواجه صاحب کي ڪشف سان مائي جي اچڻ جو پتو پيو، ۽ ڏانهن

(۱) ڪلام گرهوڙي ص ۱۷

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ جلد اول ص ۲۰۶

چواڻي موڪليائين ته توهيڏانهن اچڻ جي تڪليف نه ڪر، انشاءِ الله اها تڪليف ختم ٿي ويندي، ۽ خواجه صاحب مير ڪرم علي جي قبر مٿان ٽي ڏينهن مراقبو ڪري قبر جي ڀر ۾ پنهنجي قبر ٺهرائي ان ۾ سمهي رهيا. ان بعد نفل پڙهندي وفات ڪيائون. پنهنجي سموري حياتي فقيري ۽ درويشيءَ ۾ گذاريائين. گهڻو ڪري ذڪر ڪر ۾ رهندو هيو. وفات ڪرڻ کان اڳ پنهنجي سڀني ارادتمندن کي اطلاع ڪريائين. سندس آخري ديدار لاءِ هزارين ماڻهو ايندا رهيا. سندن وفات بروز ڇنڇر ۱۷ رجب، سن ۱۲۷۳ هجري ۾ ٿي. اهڙي طرح سنڌ ۾ يارهين صديءَ کان وٺي تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين، نقشبندي سلسلي جو عروج رهيو، ۽ هڪئي وقت مختلف ماڳن تي ڪيترا اهل الله، صاحب مجاز بزرگ موجود هيا. جن مخلوق خداوندي کي سنئين واٽ تي هلاڻ لاءِ اهڙا ته ڪارناما سرانجام ڏنا، جن کي تاريخ ڪڏهن به وساري نٿي سگهي.

قادري سلسلي جو مختصر تعارف:

قادري سلسلي جو باني، حضرت محبوب سبحاني قطب رباني سيدنا شيخ عبد القادر جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن آهن. سندن ولادت باسعادت پهرين رمضان سن ۴۷۰ هجري ايران ملڪ جي جيلان پاڙي ۾، سيد ابوصالح موسيٰ جي گهر ۾ ٿي. سندن ڪنيت ابومحمد، ۽ لقب امام الائمه محي الدين آهي. محبوب سبحاني، قطب رباني، غوث صمداني، کين خطاب حاصل هيو. حضرت سيد عبد القادر جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي پيدائش وقت، عباسي خليفه مقتدر بامر الله جو دور حڪومت هيو. پيدائش واري رات، سندن والد ماجد ابوصالح سيد موسيٰ رحمۃ الله تعاليٰ عليه خواب ڏٺو ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي اصحاب ڪرام ۽ اولياءِ عظام سان گڏ تشریف فرما ٿيا آهن، ۽ سمورو گهر نور سان روشن ٿي ويو آهي. پاڻ ڪريم جن کيس خوشخبري ٻڌائيندي فرمايو ته اي ابوصالح! مبارڪ هجي جو اڃا الله تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان توکي فرزند عطا ٿيو آهي، جيڪو تمام وڏو پير ۽ پنهنجي وقت جو قطب ٿيندو، ۽ اهو الله جو دوست ۽ منهنجو لخت جگر آهي. سندن ولادت باسعادت کان پوءِ والده سڳوريءَ کين ڪير پيارڻ چاهيو. ليڪن سڄو ڏينهن ڪير نه پيٽائون. آخر سج لهڻ بعد ڪير پيٽائون. اهڙي طرح ننڍڙاڻپ ۾ سندن اها ڪرامت پوري

علائقي ۾ مشهور ٿي وئي (۱)

حضرت شيخ عبد القادر جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جا والدين علم ۽ معرفت جا خزانو هئا، ان ڪري سندن ابتدائي تعليم و تربيت پنهنجي والدين جي اثر هيٺ حاصل ڪيائون. قرآن شريف پنهنجي گهر ۾ ياد فرمايائون. ان کان پوءِ جيلان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جي ارادي سان سترنهن سال رهي، تعليم جي تڪميل فرمايائون. ان بعد بغداد ۾ اٺن سال فقه ڪشي ۽ تنگدستيءَ جي عالم ۾ رهي، علم حاصل ڪري تحصيل فرمايائون. پنهنجي پوري زندگي وعظ نصيحت ڪندي بسر فرمايائون. روزانو سندن مجلس ۾ هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو اچي ڪئي ٿيندا هئا. خدا پاڪ سندن وعظ ۽ نصيحت ۾ اهڙو تاثير رکيو، جو جيڪو به وعظ ۽ نصيحت ٻڌندو هيو، ته توبه تائب ٿي عابد زاهد بنجي ويندو هيو. کين خدا پاڪ جي درگاهه ۾ تمام گهڻي مقبوليت حاصل هئي جيڪا به دعا گهرندا هئا، ته اها جلد اگها مندي هئي. وقت جا وڏا عالم عابد، زاهد ڪائن فيض حاصل ڪندا هئا. اوليائن ۾ کين جيڪو شرف ۽ مقبوليت ميسر ٿي، اهڙي ڪنهن کي به ملي. پاڻ ۱۱ ربيع الثاني بروز سومر سن ۵۶۱ هجري دوران بغداد ۾ وفات فرمايائون. سندن وفات وقت لکن جي تعداد ۾ ماڻهو گڏ ٿي ويا، ۽ ڏينهن جو دفنائڻ ڏکيو ٿي ويو. آخر ماڻهن جي گهڻائي ۽ رش سبب، کين رات جي وقت دفنايو ويو (۲)

سنت ۾ قادري سلسلو:

سنت ۾ قادري سلسلي جو غلبو ڪلهوڙن جي دور ۾ شروع ٿيو. هونئن ته ان سلسلي جو باني سيدنا شيخ عبد القادر رحمۃ الله تعاليٰ عليه آهي (جيئن اڳ ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي) حضرت شيخ عبد القادر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي خاندان مان ڪيترا وڏا بزرگ، جهاد ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ بغداد کان مختلف هنڌن تي پهتا، ان دوران سڌ به ان نعمت کان محروم نه رهي، بلڪ ڪافي تعداد ۾ قادري سلسلي جا بزرگ مختلف ماڳن کان سير و سياحت ڪندي هتي آيا.

مسعود حسن شهاب جي روايت موجب، سنت ۾ قادري سلسلي جو پهريون بزرگ، حضرت شيخ علي رحمۃ الله تعاليٰ عليه آهي جيڪو حضرت پيران پير

(۱) سوانح پيران پير ص ۳۹

(۲) نور علي نور اردو ص ۷۷

جو فرزند آهي. ڪجهه عرصو هالا شهر ۾ قيام ڪيائين (۱)

تحفة الڪرام جي روايت موجب، شيخ محمود المعروف شاه سيستان قادري حضرت سيدنا عبدالقادر جيلاني رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو حقيقي پوٽو آهي جيڪو نصرپور جي پير ۾ مدفون آهي (۲)

اهڙي طرح شيخ اڪرام جي روايت موجب، حضرت مخدوم محمد گيلاني حلب، سيدنا شيخ عبدالقادر رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي اولاد مان ايران، خراسان کان ٿيندو سنڌ جي قديمي شهر اڄ ۾ وارد ٿيو (۳)

شيخ عبدالحق محدث دهلوي، مخدوم محمد جيلاني لاءِ لکي ٿو ته، حسب نسب ۽ ظاهر باطن جي لحاظ سان، وڏي فضيلت وارو بزرگ هيو. روم، خراسان، ملتان کان ٿيندو، اڄ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. سندس علم ۽ فضيلت کي ڏسي وقت جو بادشاهه (سڪندر لودي) به معتقد هين، ۽ شاعر پڻ هيو. گهڻو ڪري شعر ۾ مناقب حضرت غوث الثقلين نظم ڪيائين. ان کان سواءِ غزل جو ديوان پڻ مرتب ڪيائين. قادري تخلص هيس (۴)

اهڙي طرح قادري سلسلي جا ڪيترائي نالي وارا بزرگ سنڌ ۾ پيدا ٿيا. جن قادري طريقي موجب سنڌ ۾ تبليغ جو سلسلو جاري رکيو.

ڏهين صدي هجري دوران قادري سلسلي جي بزرگن ۾ شيخ خضر سيوستانی جو نالو سرفهرست آهي. اهو صوفي بزرگ تارڪ، الله لوڪ انسان هيو. کيس ڪنهن جي به پرواهه ڪانه هوندي هئي. هميشه ذکر فڪر ۾ مشغول رهي ماڻهن کان پري رهندو هيو. مولانا وفائي، سفينة الاولياء جي حوالي سان لکيو آهي ته ”هڪ ڏينهن سيوهڻ جو حاڪم زيارت لاءِ شيخ خضر جي خدمت ۾ آيو. ڏٺائين ته شيخ صاحب سخت ڪاڙهي ۾ گرم پٿر تي مراقبو ڪيو ويٺو آهي، حاڪم سندس ويجهو وڃي اهڙي طرح بيٺو، جو پاڇو شيخ خضر تي پوڻ لڳو. شيخ صاحب معلوم ڪري مٿو مٽي ڪري پڇيس ته ڪير آهين؟ هن ويران ۾ ڇو آيو آهين؟ ۽ تنهنجي اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ حاڪم

(۱) خط پاڪ اڄ ص ۲۵

(۲) تحفة الڪرام سنڌي ص ۳۱۰

(۳) رود ڪوثر اردو ص ۶۴

(۴) اخبار الاخبار - فارسي ص ۲۰۲

جواب ڏنو ته اوهان جي زيارت لاءِ آيو آهيان. منهنجو مطلب آهي ته مون تي ڪو ڪم رکو ته ان کي پورو ڪري سان سعادت حاصل ڪريان. شيخ فرمايو ته مون کي ڪوبه اهڙو ڪم نه آهي، جيڪو اوهان سان لاڳاپو رکندو هجي. حاڪم دوبارو عاجزي سان ساڳيو عرض ڪيو. شيخ صاحب چيو ته جيڪڏهن تون منظور ڪرين ته ڪم چوان؟ حاڪم چيو ته آءٌ منظور ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. شيخ خضر فرمايس ته پهريون ڪم هي آهي، جو تون پنهنجو پاڇولو مون تان هٽاءِ، يعني پري ٿي بيٺه، ڇاڪاڻ ته جيڪو ماڻهو الله تعاليٰ جي پاڇي ۾ گذاري رهيو آهي، تنهن کي ٻي ڪنهن به پاڇي جي گهرج نه آهي. ٻيو ته جتان آيو آهين اوڏانهن هليو وڃ. تڏهن حاڪم اتان هتي پري ٿي بيٺو، ۽ شيخ خضر تان پاڇو لهي ويو. پوءِ عرض ڪيائين ته اوهان جڏهن الله تعاليٰ جي يادگيري ۾ مشغول ٿيو، تڏهن منهنجي لاءِ دعا گهرندا ڪريو. شيخ صاحب چيو ته، الله تعاليٰ شال اهڙو وقت مون کي نصيب نه ڪري، جو ان جي ياد وقت غير خدا به دل ۾ اچي، ۽ توکي ان وقت ياد ڪريان (۱)

ساڳي ئي ان بزرگ لاءِ قانع نٿو لکي ٿو ته شيخ خضر، شيخ موسيٰ جي اولاد مان هيو، ڏهين صدي هجري ۾ سير سفر جي خيال سان نڪري ناگور جي شهر ۾ پهتو، جتي مخدوم جهانيان جي جاءِ نشين، شيخ بخاري، شيخ عبدالرزاق قادري ۽ شيخ يوسف سنڌي جو مريد ٿي ظاهر ٿي ۽ باطني سير ڪري، ساڳيو سنڌ موٽي آيو ۽ سال ۹۱۱ هجري ۾ کيس شيخ مبارڪ ڄاڻو (۲)

مٿين روايتن موجب شيخ خضر سنڌي قادري ڏهين صدي هجريءَ جي بزرگن مان هيو. توڙي جو گر نامي ۽ گوشه نشيني اختيار ڪيائين، ته به سندس فيض ۽ فضل جي بوءِ هدايت جي طالبن کي پري پري تائين معلوم ٿيڻ لڳي، ۽ ماڻهو ڪاٺونس فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ايندا رهيا. اگرچہ خانقاه مقرر ڪري ڪونه ويٺو، تڏهن به ڪافي ماڻهن کي الله پاڪ جو رستو ڏسيائين. سندس فيض يافتن مان ميان مير محمد سيوستانی مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي.

ميان مير سيوهڻ شهر ۾ سن ۹۵۷ هجري دوران تولد ٿيو. سندس والده سڳوري جو نالو بيبي فاطمه هيو، جيڪا قاضي قاضن جي نياڻي هئي. ۱۲ سالن

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ جلد اول ص ۶۲

(۲) "تحفة الڪرام" (سنڌي) ص ۳۶۷

جي ڄمار ۾ سمورا ديني علم پڙهي تڪميل ڪيائين. جيئن ته سندس پورو گهراڻو علم فضل ۽ فيض جو گهوارو هيو، ۽ سندن والده سڳوري به ڪشف و ڪرامات جي مالڪ هئي. ان ڪري پنهنجي امان ساڻن جي هٿ تي قادري طريقي ۾ بيعت ڪيائين، ۽ قادري سلسلي موجب ذڪر اذڪار جي شغلن ۾ مشغول رهي وڏي مرتبي کي پهچي ويو. اتان پنهنجي والده ماجده کان موڪل وٺي. شيخ خضر سيوستاني جي آستاني تي اچي سلامي ٿيو، ۽ ڪائنس قادري طريقي ۾ بيعت جي تجديد حاصل ڪري، سلوڪ جون رهيل منزلون طي ڪيائين. ۲۵ سالن جي ڦوه جوانيءَ ۾ مرشد شيخ خضر جي حڪم موجب لاهور ۾ سڪونت اختيار ڪري عبادت ۽ رياضت ۾ لڳي ويو. سندس لاءِ مشهور آهي ته ڪيتريون ئي راتيون نند کان سواءِ گذاري ڇڏيندو هيو. ڪاڻ پيئڻ کان دل ڪجي ويس. سندس ڪيتريون ئي ڪرامتون مشهور آهن، جيڪا به دعا گهرندو هيو ته ان طرح ٿي پوندو هيو. سڄي زندگي شادي ڪانه ڪيائين. شاهجهان بادشاهه ڪائونس تمام گهڻو متاثر هو ۽ سندس ارادت ۾ ڦاٿل هيو. اهڙي طرح حضرت ميان مير محمد قادري رحمۃ الله تعاليٰ عليه پورا سٺ سال لاهور شهر ۾ ماڻهن کي فيض بخشيندو رهيو. سندس وفات سن ۱۰۴۴ هجري دوران لاهور ۾ ٿي (۱)

سيد حسن بادشاهه قادري بن سيد عبدالله قادري، حضرت محبوب سبحاني سيد عبدالقادر جيلانيءَ جي اولاد مان سن ۱۰۲۳ هـ دوران ٺٽي شهر ۾ تولد ٿيو. تعليم تربيت پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين. سورنهن سالن جي عمر ۾ سڀني علمن جي تڪميل ڪري، سترهين سال درس تدريس شروع ڪيائين. قادري سلسلي ۾ بيعت پنهنجي والد ماجد کان حاصل ڪيائين. سلوڪ جي رستي ۾ پير رکڻ کان پوءِ کيس عبادت ۽ رياضت جو شوق دل ۾ جاڳيو، ۽ سير سياحت جي ارادي سان هندستان، گجرات، ڪاٺياواڙ، شاهجهان آباد دهلي، لاهور اتان کان پشاور، ڪشمير ۽ ڪابل جو رخ رکيائون. سڄي سفر دوران قادري سلسلي موجب ماڻهن کي ارشاد و تلقين ڪندا رهيا. ڪابل کان غزني ۽ هرات تائين پهچي، هزارن ماڻهن کي پنهنجي سلسلي ۾ تلقين فرمايائون. ان کان بعد واپس لاهور ۾ سڪونت اختيار ڪيائون. ان دوران حضرت ميان مير محمد سان پڻ سندن روح رهاڻيون ٿيون. لاهور ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ گجرات

ويا، ۽ اتان کان پشاور آيا، جتي سندن وفات سن ۱۱۱۵ هجري ۾ ٿي (۱)

قادري سلسلي جو سڀ کان وڏو اثر سنڌ اندر اهو ٿيو، جو مهدويت ۽ اسماعيلي فڪر کي پنڄو اچي ويو. انهن بزرگن پنهنجي تبليغ جي وسيلي ماڻهن جو هڪ اهڙو گروهه پيدا ڪري ورتو، جن مهدويت جي اثر کي زائل ڪرڻ لاءِ تمام گهڻو ڪم ڪيو. جيئن سهرودي طريقي جي بزرگن اسماعيلي تحريڪ کي بي اثر بنايو، تيئن قادري سلسلي جا اڳواڻ به پاڻ ملهائڻ کان پوئتي نه رهيا. سنڌ جي ڏاکڻين حصي ۾ قادري سلسلي جون درگاهون، نٿو، بدين ۽ ان جي آس پاس وارن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ قائم ٿي چڪيون هيون. سنڌ جي اترين طرف، سکر، گهوٽڪي، کهڙا ۽ درازن جي آس پاس وارو علائقو قادري سلسلي جي بزرگن جي اثر هيٺ هيو. ان ڏس ۾ مخدوم عبدالرحمن شهيد کهڙائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، وقت جو وڏو عالم، عارف، طريقت ۽ شريعت جو صاحب تمام گهڻو مشهور هيو. سندس خاص دوستن مان گهوٽڪي جو مشهور پير سيد موسيٰ شاهه جيلائي، قادري سلسلي جو وڏو صاحب شريعت ۽ طريقت بزرگ هيو. ٻنهي جون هڪ ٻئي سان روح رهاڻيون ڪافي عرصي کان قائم هيون. ۽ مخدوم صاحب جي شهادت بعد حضرت سيد موسيٰ شاهه جيلائي پورا نو مھينا کهڙن ۾، صرف مخدوم عليه الرحمۃ جي اهل و عيال جي سار سنڀال لاءِ ترسي پيو. مخدوم عبدالرحمن رحمۃ الله تعاليٰ عليه حق گو، بيباڪ، وڏو ڪامل ولي الله بزرگ هيو، کيس حق گوئي جي ڏوهه ۾ سن ۱۱۴۵ هجري دوران بهانو بنائي شهيد ڪيو ويو جو (۲)

مخدوم محمدي بن مخدوم عبدالرحمن شهيد، قادري طريقت جو وڏو ڪامل بزرگ ٿي گذريو آهي. اهو بزرگ سيد موسيٰ شاهه گهوٽڪي کان بيعت ٿيو. سندن لاءِ مشهور آهي ته ظاهري طرح مخدوم ابو المعالي نوشهري کان سواءِ، ٻي ڪنهن کان سبق ڪونه ورتائون، ۽ ابو المعالي وٽ به صرف ست ڏينهن، درس حاصل ڪرڻ جي نيت سان ويا، ۽ کين اڻ پڙهيل ڪتاب کولي ٻڌائيندا هئا.

مخدوم ابو المعالي صاحب اهو معلوم ڪري حيران رهجي ويا ۽ کين رخصت ڏيئي ڇڏيائون. حضرت مخدوم رحمۃ الله تعاليٰ عليه وڏي ڪشف و ڪرامت جو صاحب هو. چون ٿا ته مخدوم محمد اسماعيل رحمۃ الله تعاليٰ عليه پريالوءِ وارو سندن

(۱) تذڪره مشائخ قادريه اردو ص ۱۷۶

(۲) "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد ٻيو ص ۱۶۲

هر عصر ۽ صحبتي هيو، ۽ مخدوم محمدي جي پويان هلندو هيو ۽ فرمائيندو هيو ته مخدوم محمدي جي پيشانيءَ ۾ اسر اعظم آهي، جنهن کي پني ڏيڻ جي طاقت اسان کي نه آهي. مخدوم محمدي رحمۃ الله تعاليٰ عليه سان حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ملاقات ۽ روح رهاڻيون ڪرڻ لاءِ ڪهي اچي مهمان ٿيو، ۽ پورو هفتو سندس خدمت ۾ ترسي پيو. اهڙي طرح اهو علم ۽ فيض جو اٿاهه سمنڊ، ماڻهن کي فيض و هدايت پهچائيندي سن ۱۱۷۱ هجري دوران ڦوهه جواني ۾ وفات ڪري ويو.

ان ساڳي ئي دور ۾ حضرت ميان محمد حافظ، عرف صوفي صاحب ڏنوبه ڪمال وارو بزرگ ٿي گذريو. اهو بزرگ شروع ۾ ڪلهوڙن طرفان وڏي سرڪاري عهدي جو مالڪ هيو. جيئن ته هڪ ڏينهن سرڪاري ڪم سانگي ڪوٺڙي کان لانگهائو ٿيو ته رستي تي هڪ مجذوب عورت سان ملاقات ٿيس، ان عورت صوفي صاحب ڏني کي چيو ته اي صاحبڏنا! خدا تنهنجي ڪم ۾ آهي، ۽ وري تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ ۽ پوئتي موٽي وڃ، ۽ ان عورت ڪجهه بيت چئي ٻڌايس. ان بعد صوفي صاحبڏني، دنيا کان تعلق ٽوڙي گوشه نشيني اختيار ڪيائين. سندس گهڻو وقت عبادت الاهي ۽ نفس جي تزڪيي ۾ گذرندو هيو. کيس ٻه فرزند ڄاوا. هڪ ميان صلاح الدين، جيڪو سچل جو والد صاحب هو، ٻيو ميان عبدالحق جيڪو کانئس پوءِ سجاده نشين ٿيو. حضرت صوفي صاحبڏني سان، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه اچي روح رهاڻيون ڪيون هيون. سندس سال وفات ۱۱۹۲ هجري آهي، ۽ مذڪوره صوفي صاحب قادري سلسلي جو تمام وڏو بزرگ هيو (۱)

مخدوم محمدي جي وفات کان پوءِ، مخدوم احمددي ولد مخدوم عبدالرحمن شهيد جو نالو قادري طريقي جي وڏن مشائخن ۾ شمار ٿئي ٿو. مخدوم احمددي قادري طريقي ۾، پير سيد موسيٰ شاهه جيلاني گهوٽڪي واري جو فيض يافتہ هيو. شرع محمديءَ تي سختي سان ڪاربنڊ رهندو هيو. سندس سال وفات ۱۲۰۳ هجري آهي.

فاروقي خاندان مان خواجه عبدالحق فاروقي رحمۃ الله تعاليٰ عليه قادري سلسلي جو وڏو ڪامل بزرگ ٿي گذريو آهي، هن ان سلسلي کي وڌائڻ لاءِ ارشاد و تلقين جو سلسلو جاري رکيو. خواجه صاحب، هفت زبان صوفي شاعر بزرگ سچل جو

(۱) سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام ص ۶

چاچو، مرشد ۽ سهرو پڻ هيس. هميشه دنيا وارن کان پري رهندو هيو. خيرپوري مير سندس معتقد هئا. سندس وفات جو سال ۱۲۱۴ هجري آهي. حضرت خواجه عبدالحق جي وصال کان پوءِ، سندس فرزند ميان قبول محمد گادي نشين ٿيو. جيڪو پڻ باڪمال بزرگ هيو ميان قبول محمد جي وفات جو سال ۱۲۴۵ هجري آهي (۱)

حافظ عبدالله درازائي قادري طريقي جو صوفي بزرگ، عالم، عارف، قرآن شريف جو حافظ پڻ هيو. سندس علم ۽ فيض جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو جو حضرت سچل سائين جو استاد هيو، ۽ طريقت ۾ خواجه عبدالحق فاروقي کان قادري سلسلي ۾ بيعت ٿيل هيو. سندس وفات جو سال ۱۲۳۲ هجري آهي (۲)

اهڙي طرح هن سائيه سنڌ اندر، قادري سلسلي جا بزرگ گهڻي انداز ۾ ٿي گذريا آهن، جن مان پارهين صدي جي آخر ڌارين، سنڌ جي اترين طرف کان، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، سن ۱۱۷۱ هجري دوران تولد ٿيا. پاڻ قادري ۽ نقشبندي طريقن جا مجمع البحرين صاحب ارشاد وتلقين ولي الله هئا. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، ۽ سندن خليفن قادري سلسلي کي سنڌ اندر عام ڪرڻ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. سندن تبليغ ۽ ارشاد سڀيان جيڪا قادري طريقي کي مقبوليت حاصل ٿي، سا ٻئي ڪنهن بزرگ هٿان ورلي نصيب ٿي هوندي. تمام ٿوري عرصي اندر قادري طريقو سنڌ ته نهيو، بلڪ سنڌ کان ٻاهر تائين پکڙجي ويو.

حضرت پير سائين جن کي الله پاڪ جي درگاهه ۾ اهڙي ته مقبوليت ۽ پذيرائي حاصل ٿي جو سندن فيض ۽ فضل مان ڪامل ۽ اڪمل خليفا نڪري نروار ٿيا، جن پنهنجي مربي مرشد جي فيض مان، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان علاوه احمد آباد، جيسلمير، ڪوهستان، ڪابل، قنڌار ۽ ڪڇ ڀڄ جي رڻ پٽ علائقن ۾ ماڻهن کي فيضياب ڪيو ۽ قادري سلسلي کي زور وٺرايو.

علامه قاسمي صاحب الرحيم مشاهير نمبر ۾ لکيو آهي ته سيد محمد راشد باطني فيض پنهنجي والد صاحب سيد محمد بقا شاهه رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کان پرايو، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ سندن طريقي کي اها مقبوليت ۽ شهرت حاصل ٿي

(۱) سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام ص ۶

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ جلد ۳ ص ۳۰۰

جو سنڌ ته ڇڏيو، پر راجپوتانه رياستن ۽ بلوچستان جا لکين ماڻهو پڻ سندن طريقي ۾ داخل ٿي توحيد جو ورد اچارڻ لڳا. (۱)

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، قادري سلسلي ۾ پنهنجي والد ماجد حضرت سيد محمد بقا شاهه شهيد لڪياري کان بيعت حاصل ڪئي. ان کان اڳ ۾ نقشبندي طريقي ۾ پڻ ڪائن ٿي بيعت حاصل ڪئي هئائون، ليڪن خدا پاڪ کين قادري سلسلي جي ترويج ۽ اشاعت واسطي منتخب فرمايو هيو ۽ ان سلسلي موجب ارشاد و تلقين جو سلسلو جاري فرمايائون. پاڻ قادري طريقي موجب ذڪر اذڪار ۽ شغل مشغولين ۾ مصروف رهندا هئا، ۽ پنهنجي مريدن جي تربيت واسطي کين پنهنجي سامهون ويهاري، شغلن ۾ مشغول رکندا هئا ته جيئن انهن جي تربيت پنهنجي نظر داري هيٺ ٿئي. اولياءُ الله تعاليٰ جو اهو پراڻو دستور رهيو آهي.

حضرت جن به اسلاف جي روايت ۽ صوفيانه روش موجب، پنهنجي مريدن ۽ عقيدتمندن جي اصلاح واسطي مختلف شغل مشغولين لازم قرار ڏيئي، پنهنجي سر پاڻ تربيت فرمائيندا هئا. ان کان سواءِ ڪي خاص خليفا جيڪي عرفان ۽ نور بصيرت سان ٽٽار هئا، انهن کي به ان ڪم لاءِ نگران مقرر فرمائيندا هئا ته جيئن جلد کان جلد مريدن ۽ فقيرن کي حقيقت جي آگاهي نصيب ٿئي، ۽ معرفت جي درياهه ۾ موجزن ٿي محبت الاهيءَ سان سرشار ٿين. خدا پاڪ کين خلوص نيت، ۽ لاهيت جي اهڙي مقام تي فائز ۽ مستحڪم فرمايو هيو، جو سندن عمل ۽ شغل ۾ رياءَ ۽ ڏيڪاءَ جي بوءِ به ڪانه ڏسڻ ۾ ايندي هئي. پنهنجي قول ۽ فعل جي هر آهنگي جو اهڙو ته مثال قائم ڪيائون جو سندن پوري زندگيءَ جي معمولات جي مٿان نظر وجهڻ سان ڪٿي به اهڙو نشان يا ڏس ملڻ مشڪل، بلڪ محال آهي. سندن پوري زندگي احڪام الاهيءَ جي بجا آوري ۽ شرع محمدي جي پاسداري ۽ سنت نبوي تي سختي سان ڪارند رهڻ ۾ صرف ٿي ۽ پنهنجي مريدن خليفن جي پڻ ان ريت تربيت فرمايائون. اهڙي سبب آهي جو اڄ تائين صدين گذرڻ جي باوجود به سندن جماعت جي فردن ۾ اهو ساڳيو فيض جاري ۽ ساري آهي، ۽ سندن خانقاهه عاليه (پير جو ڳوٺ) تي اڄ به غير شرعي رسم رواج ڏسڻ ۾ ڪونه ٿا اچن.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ

عليه جن جي پوري زندگي احڪام الاهي جي تابعداري ۽ مخلوق خداوندي جي پيلائي ۾ صرف ٿي. سندن شغل ۽ مشغولين ۽ روزمره جي معمولات تي نظر وجهڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته سندن زندگي جو اڪثر حصو ان ڪم جي پورائي ۾ گذرندو هيو. سندن دور ۾ قادري طريقي کي جيڪو فروغ مليو، سو ان دور جي تاريخ تي چڱي طرح چٽيل آهي. حضرت جن جي فيض ۽ اثر سببان قادري سلسلي جون وڏيون درگاهون قائم ٿيون. جهڙوڪ خليفو محمود ڪڙيو گهنور وارو (متوفي ۱۲۶۷ھ) خليفو نبي بخش لغاري، (متوفي ۱۲۸۵ھ) خليفو سيد محمد حسن شاه سوئي وارو (متوفي ۱۲۵۴) وڏا فيض جا صاحب ۽ علم و ڪمال وارا بزرگ ٿي گذريا آهن. سندن خليفن ته وڏي مرتبي ۽ ڪشف و ڪرامت جا ڌڻي هئا. ليڪن انهن خليفن جا خليفن ۽ مريد به، وڏي خانقاهن جا وارث بنجي ويا. سوئي واري بزرگ جي فيض مان پرچوندي جو نالو قابل ذڪر آهي. خليفن ڪڙئي واري جي فيض ۽ عرفان مان ٻاهر زمير ۽ بمبئي ۾، قادري سلسلي جون درگاهون قائم ٿيون، ۽ هندستان جي علائقي ۾ تمام گهڻي تعداد ۾ تبليغ و ارشاد جو سلسلو جاري رکيائون.

اهڙي طرح قادري سلسلي جي بزرگن جو هن ساڻيه سنڌ سان، پراڻو سڀند رهيو آهي. انهن بزرگن پنهنجي تذڪيه نفس سان گڏوگڏ مخلوق خداوندي جي تمام گهڻي حصي کي گمراهي ۽ اونداهي مان ڪڍي سڌي راه ۽ روشني تي هلاڻ خاطر، اهڙا ته انوکا مثال قائم ڪيا، جو اڄ ڪالھ جي دور ۾ انهن بزرگن جون سيرتون مشعل راه جي حيثيت رکن ٿيون، جنهن جي وسيلي هن معاشري ۾ پائدار امن، ترقي، اتحاد قائم ٿي سگهي ٿو، ڇو ته قومن لاءِ اتحاد تمام ضروري هوندو آهي، ۽ وري اتحاد ئي امن جي ضمانت مهيا ڪري ٿو.

مذڪوره بزرگن کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي بزرگ، جيڪي قادري سلسلي سان لاڳاپيل هئا، تن جو ذڪر مختلف هنڌن تي اچي ٿو. مثلاً خليفن ابوالبرڪات ۽ سندس پوٽرن جي احوال سان گڏوگڏ، خليفن دائود بن شيخ زين العابدين لاءِ مشهور آهي ته سندن وڏا هن سرزمين تي پهريان قادري خليفن آهن.

مير علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته ”سندن صحيح خليفن هجڻ کان ڪو به انڪاري ناهي.“ خليفن صاحب جي تعريف ۾ وڌيڪ لکي ٿو ته ”هو بزرگي جي طريقي ۽ سهڻي شان سان وڏو صالح ۽ ڪامل متقي ٿي گذريو آهي.“ وصال کان پوءِ

سندس پٽ خليفو عبدالرشيد جاءِ نشين ٿيو. جيڪو پيءُ وانگر ڪمال بزرگي سان همعصرن ۾ عزت سان رهي، ڏاڍي نيڪي سان گذاري ويو. ان کان پوءِ خليفو زين العابدين جاءِ نشين ٿيو. جيڪو گوشه نشينيءَ ۾ گذاريندو رهيو. ماڻهن جي اچ وڃ ڄام ٿيندي هئس. سواءِ ڪن ٿورن جي ٻين کان سوکڙيون ۽ تحفا به ڪونه وٺندو هيو. سندس وفات سن ۱۱۴۸ هجري ۾ ٿي. (۱)

ان کان سواءِ شاهه قادري بدين وارو، شيخ اسماعيل نورائي وارو، حافظ مير خليفو قادري، عبدالحميد قادري ٻوڇڙائي بزرگ، شيخ اسحاق قادري، وغيره بزرگن جا نالا، سنڌ جي تاريخ ۾ اچن ٿا، جيڪي قادري طريقي جا اڳواڻ هئا ۽ ماڻهن کي ان سلسلي موجب وعظ و ارشاد سان مستفيض ڪندا رهيا.

چشتي سلسلي جو مختصر تعارف:

چشتي سلسلي جو باني حضرت ابواسحاق شامي آهي، جيڪو حضرت خواجه ممشاد علو دينوري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جو مريد ۽ خليفو هيو. حضرت ابو اسحاق شامي رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي چشتي سلسلي جو باني ان ڪري چيو ويندو آهي، جو جڏهن پاڻ خواجه ممشاد علو دينوري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، ته کائنس نالو پڇيائون ته اي درويش! تنهنجو نالو ڇا آهي؟ خواجه ابواسحاق کيس پنهنجو نالو ٻڌايو. تڏهن خواجه ممشاد علو دينوري فرمايو ته اي درويش! اڄ کان پوءِ تون ابو اسحاق شامي چشتي جي نالي سان سڏيو ويندين، جو چشت علائقي جي ماڻهن کي تنهنجي ذريعي فيض ۽ هدايت نصيب ٿيندي، ۽ توهان جو خاندان هميشه چشتي چورائيندو. (۲)

حضرت خواجه ابواسحاق شامي چشتيءَ جو سن پيدائش معلوم نه ٿي سگهيو. باقي سندن زندگي جو مختصر احوال جيڪو معلوم ٿيو سو هيٺئين ريت آهي:

حضرت خواجه صاحب معرفت الاهي حاصل ڪرڻ خاطر تمام گهڻي

(۱) "تحفة الڪرام" (سنڌي) ص ۵۷۱

(۲) مخزن چشت "اردو" ص ۱۶۱

جدوجهد ۽ ڪوشش ڪندا رهيا. هميشه پاڻ کي ماڻهن کان پوشيده رکندا هئا ته جيئن ذڪر فڪر ۾ خلل نه پوي، ۽ سندن بلند ترين مقام جي ماڻهن کي خبر نه پوي. پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو حضرت ممشاد علو دينوري رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي خدمت ۾ گذاريائون. ايسٽائين جو پنهنجي مرشد کان خرقه خلافت حاصل ڪري، پنهنجي مرشد جي ارشاد موجب چشت (۱) ۾ رهڻ لڳا ۽ مخلوقات کي پنهنجي فيض سان مستفيض ڪندا رهيا، ۽ اتان کان ئي سندن چشتي سلسلو شروع ٿيو. پاڻ هميشه فقيريءَ کي مال ۽ دولت تي ترجيح ڏنائون. هر هڪ ماڻهوءَ کي پاڻ کان بهتر تصور ڪندا هئا. سڀني سان محبت ۽ پيار سان پيش ايندا هئا.

سندن لاءِ مشهور آهي ته، ڪير به وٽن هڪ دفعو ايندو هيو ته اهو گناهن کان هميشه لاءِ توبه تائب ٿي ويندو هيو. دنيا وارن، اميرن کان هميشه پري رهڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، پر جيڪڏهن ڪو امير وٽن ايندو هيو ته اهو سندن تصرف ۽ ڪرامت سان مال دولت سڀ ڪجهه غريبن فقيرن ۾ ورهائي ڇڏيندو هيو، ۽ صاحب معرفت بنجي ويندو هيو. جڏهن سماع ٻڌڻ جو ارادو فرمائيندا هئا ته ٽي ڏينهن اڳواٽ قوالن کي ان جي خبر ڏيندا هئا، ۽ پنهنجي عقيدتسندن، دوستن ۽ تعلقدارن کي فرمائيندا هئا ته تيار ٿيو جو اسان سماع جي محفل قائم ڪنداسون، ۽ ٽي ڏينهن روزا رکندا هئا ان بعد سماع جي محفل قائم ڪندا هئا.

حضرت ابواسحاق شامي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هميشه عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريندا هئا، ستن ڏينهن کان پوءِ ٽن ڪارڪن سان روزو کوليندا هئا، ۽ فرمائيندا هئا ته جيڪا لذت مون کي بکڻي رهڻ ۾ اچي ٿي، اهڙي لذت ڪنهن ٻي شيءِ ۾ ڪانه ملندي آهي.

هندستان ۾ چشتي طريقو حضرت خواجه معين الدين چشتي اجميريءَ ذريعي مشهور ٿيو، ۽ خواجه صاحب اجمير شريف کي دين اسلام جي تبليغ جو مرڪز بنايو، سندن دور تاريخ اسلام جو سونهري دور ليکيو وڃي ٿو.

چشتي طريقو، ٻين طريقن وانگر حضرت علي ڪرم الله وجهه کان رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم تائين پهچي ٿو. چشتي طريقي ۾ ڪلمه (۱) چشت هرات جي پير ۾ ٽن ميلن جي مفاصلي تي هڪ ڳوٺ هيو.

شهادت پڙهڻ وقت الا الله (اثبات) تي خاص زور ڏنو ويندو آهي، ۽ عام طور تي پوري بدن ۽ ڪنڌ کي لوڏيندا آهن. چشتي طريقي جي امتيازي خصوصيت سماع آهي. سماع دوران چشتي حضرات تي هڪ وجداني ڪيفيت طاري ٿي ويندي آهي، ۽ گهڻو ڪري رنگين ڪپڙا پائيندا آهن، چشتي طريقي جي بزرگن جو ان ڳالهه تي اجماع آهي ته سچي طالب لاءِ هڪ ذڪر ۽ ٻيو فڪر ڪافي آهن. ان کان سواءِ ان طريقي جو بنياد هن حديث مبارڪ تي ٻڌائيندا آهن ته ”هڪ دفعي حضرت علي ڪرم الله وجهه الڪريم نبي پاڪ عليه الصلاة والسلام کان پڇيو ته، يا رسول الله صلي الله عليه وسلم خدا پاڪ جي رستن مان ويجهي رستي جو ڏس ڏيو. پاڻ ڪريم جن ارشاد فرمايو ته هميشه خدا پاڪ جو ذڪر ڪندو ره. حضرت علي ڪرم الله وجهه عرض ڪيو ته ڪهڙي ريت ذڪر ڪيان؟ پاڻ ارشاد فرمايائون ته پنهنجون اکيون بند ڪري مون کان ٻڌ، ان کان پوءِ حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن تي دفعا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ جو ورد فرمايو، ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه ٻڌو، ۽ ان کان بعد حضرت علي رضي الله عنه اهڙي طرح ٿي ٿي دفعا ذڪر ڪيو ۽ پاڻ ان کي ٻڌائون. (۱)

سنڌ ۾ چشتي سلسلو:

سنڌ ۾ خواجه معين الدين چشتي اجميري رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي مرشد شيخ عثمان هاروني سان سير و سياحت جي خيال، ۽ اولياءِ الله سان صحبت ۽ ملاقات خاطر آيو، ۽ ڪجهه وقت هتي ترسي پيو، جيتوڻيڪ سندس سلسلي جو سڌي طرح سنڌ تي اثر نه پيو. ليڪن ان جي باوجود سنڌ، اڻ سڌيءَ طرح چشتي سلسلي کان مستفيض ٿيندي رهي. توڙي جو ان سلسلي جون وڏيون خانقاهون هت قائم ٿي نه سگهيون، تڏهن به ان طريقي کي هتان وارن پسند ڪيو، ۽ فيضياب به ٿيندا رهيا.

ان سلسلي ۾ سيد نظام الدين بڪري جو نالو اڳاٽو معلوم ٿو ٿئي. تحفة الڪرام جي روايت موجب پاڻ درويش صفت، چشتي طريقي جو پيشوا بزرگ ٿي گذريو آهي. کيس سماع سان گهڻو شوق هوندو هيو، سندس وفات جو سال ۸۲۷ هجري آهي. (۱)

(۱) سبع سنابل مترجم اردو ص ۲۸

(۲) تذڪره مشاهير سنڌ ياڳو ٽيون ص ۲۴۲

ان کان سواءِ شاهه جميل ناگوريءَ چشتيءَ جو تعلق سنڌ سان رهيو، ۽ هتان جي ماڻهن کي پنهنجي سلسلي ۾ فيضياب ڪندو رهيو. علامه قاسمي صاحب جن جي بيان موجب، قاضي محمد عاقل سنڌي چشتي جو به تعلق سنڌ سان هو. قاضي سڳورو وڏو درويش صفت بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس پيدائش ڪوٽ مٺڻ ۾ ٿي، ۽ اتي ئي درسگاهه قائم ڪيائين. ان دوران شيخ نور محمد چشتي مهاروني کان فيض حاصل ڪندو رهيو، ۽ گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذاريندو هو. کائنس فيض حاصل ڪرڻ لاءِ وٽس بزرگ ۽ درويش ايندا هئا. سندس وفات جو سال ۲۳۰ (هجري ٻڌايو ٿو وڃي). (۱)

سيد عبدالله بکري چشتي طريقي جو وڏو پير ٿي گذريو آهي. مغلن جي دور حڪومت دوران، بکر کان سير سياحت ڪندي بهار وڃي نڪتو. سيد شرف الدين احمد بهاري جي درگاهه تان روحاني ارشاد ٿيس ته اتي ترسي پئو، ۽ ان موجب واپس بکر وڃڻ جو ارادو ترڪ ڪري، بهار ۾ ترسي پيو. هوڏانهن کيس پيءُ ماءُ ڳوليندا اچي بهار ۾ مليا، ۽ اتي ئي پنهنجي پٽ، سيد عبدالله بکري، جيڪو وڏي خانقاهه قائم ڪري چڪو هو، ان سان گڏ رهي پيا.

خواجه سيد محمد چشتي بکري لاءِ مشهور آهي ته اصل قنڌار جي علائقي مستونگ ۾ رهندو هيو. سندن مرديءَ ۽ اثر جو حلقو تمام وسيع هيو، ان ڪري شاهجهان سان وفاداري سببان اتان لڏي، گجرات ۾ اچي شاهجهان سان ملاقات ڪيائين. شاهجهان کيس واپس قنڌار وڃڻ لاءِ چيو، مگر سيد صاحب جڏهن بکر پهتو ته قنڌار واپس وڃڻ جو ارادو ترڪ ڪري بکر ۾ ترسي پيو، ۽ مير محمد معصوم بکري سان رشتو جوڙي مستقل سڪونت اختيار ڪيائين.

سيد صاحب نهايت درويش، فقير طبع، چشتي سلسلي جو بزرگ هيو، ۽ بکر جي علائقي ۾ وفات ڪيائين. سيد محمد چشتي ٻارهين صدي هجري جو بزرگ هيو. (۲)

قاضي احمد علي سنڌي چشتي بن قاضي محمد عاقل سنڌي (جنهن جو بيان اڳ ۾ ٿي چڪو آهي) چشتي مشائخ جو هڪ وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. سندس ولادت

(۱) الرحيم مشاهير نمبر ص ۷۴

(۲) "تذڪره مشاهير سنڌ" جلد اول- ص ۵۷

ڪوٽ مٺڻ ۾ ٿي. ابتدا ۾ تعليم پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين، ۽ طريقت ۾ پنهنجي والد صاحب جي هٿ تي بيعت ڪيائين. ان کان سواءِ پنهنجي والد جي مرشد، شيخ نور محمد چشتي کان فيض حاصل ڪيائين. والد جي وفات کان پوءِ سندس جاءِ نشين ٿيو ۽ قاضي محمد عاقل جي وفات کان هڪ سال پوءِ، رباني راهه اختيار ڪيائين. قاضي احمد علي سنڌي چشتي جي وفات جو سال ۱۲۳۱ هجري آهي. (۱)

حضرت شيخ عبدالحق محدث دهلوي اخبار الاخيار ۾ لکيو آهي ته، شيخ عارف چشتي جيڪو حضرت شيخ فريد الدين (گنج شڪر) جي مريدن مان هو، ان کي سيوهڻ ڏانهن خلق کي فيض پهچائڻ لاءِ مرشد موڪليو هيو. (۲)

شيخ صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي بيان موجب چشتي سلسلي جي وڏي پير حضرت شيخ فريد الدين گنج شڪر جو سنت سان گهرو واسطو هيو. ان ڪري ئي هن پنهنجا خليفه تبليغ ۽ ارشاد لاءِ موڪليا. جيڪي هت آيا، ۽ ان طريقي موجب تبليغ ۽ ارشاد جو سلسلو جاري رکيائون، ۽ چشتي سلسلي کي سنڌ ۾ وڌائڻ خاطر ماڻهن کي تلقين ڪرڻ جو سلسلو جاري رکيائون.

فصل چوٿون

ان دور ۾ روحاني ۽ مذهبي حالتون

برصغير هندوپاک ۾ سنڌ واحد ملڪ آهي، جيڪا صدين کان پنهنجي شاندار ماضي سببان سڄي جهان ۾ ڄاتي رهي ٿي. صرف پراڻي ۽ اڳاٽي دور جي ڪري نه، بلڪ منجهس اهڙا درويش ۽ بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جي ڪري سنڌ جي تاريخ کي چار چنڊ لڳي ويا، ۽ هينئر تائين سوين سالن گذرڻ جي باوجود، انهن تاريخ ساز شخصيتن جي مقبوليت ۽ پذيرائي ۾ ذري برابر فرق نه آيو آهي، ۽ انهن پلارن جي تعليم ۽ اثر جي روشنائين سان پوري سنڌ جرڪي پئي.

سنڌ جي عظمت جو وڏو سبب ۽ ان جي شهرت جو اصل باعث، اولياءُ الله ۽ صوفيا ڪرام هئا، جن هن ڌرتي تي تصوف جي تعليم سان گڏوگڏ بيشمار صاحبِ صدق و صفا پيدا ڪيا. ان کان سواءِ تمام گهڻي تعداد ۾ نامور بزرگ صوفي هتي پڻ چڪجي آيا، ۽ هتان کان ئي تربيت، فيض، علم و فضل حاصل ڪري، پنهنجي پنهنجي علائقن ۾ اسلامي تعليم کي عام ڪيائون.

سنڌ ۾ پهرين هجري صدي جي آخر ۾ عربن جي اچڻ سبب اسلامي تعليم جو بنياد پيو، ۽ اسلامي نظريي ۽ فڪر جي تبليغ و ارشاد واسطي سرزمين سنڌ کي مرڪز بنائي، ننڍي کنڊ ۾ معرفتِ الاهي ۽ توحيد خداوندي جي تصور کي اجاگر ڪرڻ لاءِ اولياءُ الله تعاليٰ ۽ صوفياءُ ڪرام اهم ڪردار ادا ڪيو، ۽ ٿوري ئي وقت ۾ هي ساڻيه علم و عرفان جي آماجگاه بنجي ويو. جنهن کان پوءِ ڏورانهن هنڌن کان علم ۽ فيض حاصل ڪرڻ لاءِ ٿولن جا ٽولا هتي ايندا رهيا، ۽ ڪي هتي رهجي، ويا جنهن جا خاندان اڄ سوڌا سنڌ ۾ سکونت پذير آهن.

برصغير ۾ تصوف ۽ اسلام جي حقيقي روح ۽ انقلابي تعليم کي عام ڪرڻ، ۽ قبلاڻن ۾ سڀ کان زياده، سنڌ جي بزرگن جو ڪردار آهي. انهن درويشن اهڙي وقت ۾ ان فڪري انقلاب ۽ علمي تحريڪ کي زور وٺرايو، جڏهن هي خطو ٻاهرين حملي آورن جي اک ۾ هيو، ۽ هر ٻاهريون جڏهن به چاهيندو هو ته فوج جا ڪٽڪ ڪاهي، مخلوق خداوندي

کي ناس ڪري هليو ويندو هيو. اهڙي دور ۾ صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ الله تعاليٰ جون خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن، ۽ انهن جو فائدو هر رهواسي کي پهتو.

سند جي بزرگن، عالمن صرف تزڪيئه نفس ۽ عبادت ۽ رياضت ڪرڻ کي ئي ڪافي نه سمجهيو، بلڪ ان سان گڏوگڏ مخلوق خداوندي جي مادي تقاضائن کي سامهون رکندي، هڪ طرف روحاني محاذ تي پوري سنڌ کي علمي ۽ عملي طرح سيراب ڪيو، ته ٻئي طرف سنڌ کي معاشي طرح تباهي کان بچائڻ خاطر ظالمن سان ٽڪر کائڻ کان به ڪونه ڪپايو، ۽ ان ڏس ۾ سنڌ جي سونهاري سيد حضرت پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي جو مثال اسان جي اڳيان آهي. سندن دور ۾ شاهه شجاع سنڌ تي ڪاهي آيو. پاڻ ٻين بزرگن سان گڏجي کيس سمجهائي ۽ قتل و غارت کان باز رهڻ جي تلقين ڪري واپس ڪيائون. جنهن ڪري سنڌ ۽ سنڌ وارا هڪ وڏي حادثي کان امان ۾ رهيا (۱)

ان کان سواءِ سندن خاندان جا ڪارناما، اڄ تائين اسلام ۽ ملڪ و ملت لاءِ وسارڻ جهڙا ناهن. بلڪ جيڪڏهن پاڪستان جي تاريخي پس منظر ۽ تفصيلي جائزي ۾ ڏٺو وڃي، ته واضح ٿي ويندو ته هن خطي ۾ هڪ زبردست عظيم اسلامي مملڪت کي قائم ڪرڻ ۽ وجود ۾ آڻڻ لاءِ، حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي ۽ سندس خاندان جو نالو سرفهرست آهي (۲)

سند جي تاريخ ۾ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي جو نالو منفرد حيثيت رکي ٿو. سندن دور مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي طرح هڪ دلچسپ داستان آهي. تاريخي حيثيت سان ڏٺو وڃي ته ٻارهين صدي هجري وارو زمانو سنڌ لاءِ وڏي اهميت وارو دور رهيو آهي. يعني ان دور کي ٻن حيثيتن ۾ تقسيم ڪرڻ بعد، معلوم ٿيندو ته هڪ طرف روحاني طرح، اهو زمانو مردم خيز دور هيو، جو هر هنڌ سون جي تعداد ۾ اهل الله، اهل علم، ڪامل اڪمل بزرگ سڀ پيدا ٿي رهيا هئا، ته ٻئي طرف سياسي طور ساڳيو دور سنڌ ۽ سنڌ وارن لاءِ نهايت ڏي آزمائش وارو زمانو نظر اچي ٿو. جيئن ته سنڌ ۾ مختلف حڪومتن جي الٽ پلٽ، ۽ ڌارين جي مسلسل ڪاهن ڪري حڪمران ڪمزور، عوام پریشان، ۽ معيشت غير مستحڪم هئي. ان وقت جي سنڌ تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي ته ملڪ ۾ هڪ قسم جي بي آرامي ۽ بي چيني به پکڙيل هئي. ملڪ جي انتظام

(۱) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ص ۱۱۱

(۲) تذڪره پيران پاڳارا. ص ۵۹

جو ڪو به بندوبست ڪو نه هيو. مرڪز نه هئڻ ڪري سنڌ جا سڀئي حصا جدا جدا پرڳڻن ۾ ورهايل هيا، جيڪي ڌارين جي اثر هيٺ ڏن پرو هيا (۱)

اهڙين حالتن ۾ سنڌ وارن جو سڪون ۽ آرام تباه ۽ برباد ٿي وڃڻ ڪا عجيب ڳالهه ڪا نه هئي، بلڪ رد عمل طور تي اهڙن سببن جو نمودار ٿيڻ هڪ فطري عمل هيو، جنهن جي ڪري عام انسانن جي زندگي ۽ مجموعي رهڻي ڪهڻي به اهڙي ريت اثر پذير ٿي.

هتي اسان جو مقصد انهن قصن کي ورجائڻ نه آهي، بلڪ ان دور جي اصلي ۽ سچي تصوير جي مختصر جهلڪ، پڙهندڙن جي اڳيان پيش ڪرڻ مقصود آهي، ته جيئن ان دور جي اصلي حقيقت جي تصوير پڙهندڙن جي سامهون اچي سگهي. ان ڪري ضروري ڄاتو ويو ته ان دورن جي، جدا جدا حيثيتن جو مختصر جائزو ڏنو وڃي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي پيدائش کان اڳ پوءِ وارو دور، مذهبي ۽ روحاني طور تي اهم دور رهيو آهي، ۽ ان دور دوران سنڌ ۾ سون جي تعداد ۾ اهڙا عارف، عالم، بزرگ پيدا ٿيا، جن کي بين الاقوامي شهرت حاصل هئي، ۽ شايد ئي ڪو ڳوٺ يا واهڻ واندو هو جتي ڪو عالم ۽ عارف بالله نه هجي.

مٿين ڳالهه جي تصديق ۾ مسلمان مؤرخن کان سواءِ غير مسلم مؤرخ به ان ڳالهه جو اعتراف ڪري چڪا آهن، جيئن ڊاڪٽر ڇيلاڻي هئملٽن جي حوالي سان لکي ٿو ته ”ننو علم ۽ روشني جو هڪ وڏو مرڪز هيو. نئي جي شهر ۾ مذهبيات ۽ علم لغات، سياست جي علمن سيکارڻ لاءِ چئن سون کان وڌيڪ ڪاليج آهن.“ (۲)

ڊاڪٽر ڇيلاڻي جي مٿين بيان موجب، سنڌ جي هڪ نئي شهر جو جڏهن اهو حال هيو ته، پوءِ ٻين شهرن ۽ ڳوٺن جي علمي روحاني حيثيت جو ڪاٿو ڪرڻ ڪا سولي ڳالهه ناهي. خاص ڪري ٻارهين ۽ تيرهين صديءَ ۾ ته سنڌ سان مولا پاڪ جي ڪا خاص عنايت ۽ مهرباني معلوم ٿئي ٿي.

سنڌ جي هر هنڌ، سون جي تعداد ۾ اهڙا صاحب ڪمال بزرگ موجود هئا، جن جي هڪ نظر، ڪيميا اثر ذريعي مرده دليون زنده جاوید بنجي ويون. هزارن انسانن

(۱) قديم سنڌ ص ۲

(۲) سنڌ جي اقتصادي تاريخ سنڌي ص ۱۹۹

جون زندگيون بدلجي ويون. هي ڌرتي املهه ماڻڪن برگزيده انسانن سان ڀرپور هئي. انهن ڀلارن هڪ طرف گمراهه پتڪيل انسانن کي الله پاڪ جي معرفت جودرس ڏنو، ۽ ٻئي پاسي حق ۽ ناحق، سچ ۽ ڪوڙ کي پرکڻ جو پڻ پيمانو سمجهايو. ظلم ۽ ڪروڙ خلاف پنهنجو آواز بلند ڪيو. مظلوم جي دادرسي، ۽ ظالم سان جنگ جوڙڻ کان به ڪونه ڪيپايائون. ان دور جي عالمن ۽ عارفين، بزرگن، درويشن، صوفين سچائيءَ جو ساڻ ڏنو، ۽ ان تي اهڙو ته سختيءَ سان قائم رهيا، جو جابر ظالم حڪمرانن تي جن سندن نظر ئي ڪانه پوندي هئي، ۽ کين سچ سان پيار ۽ ڪوڙ ۽ دوکي کان سخت نفرت هئي.

هتي صرف هڪ به مثال پڙهندڙن جي دلچسپي لاءِ پيش ڪجن ٿا، ته جيئن هر عام خاص لاءِ پڻ نصيحت ٿئي ته ڪيئن نه، الله پاڪ جي ٻانهن بغير ڪنهن خوف ۽ ڊپ جي جابرن، ظالمن کي سچ ۽ حق جي تلوار سان زير ڪري خاموش ڪري ڇڏيو.

ملفوظات شريف روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ۾ آهي ته هڪ دفعو حضرت پير سائين جن پاڻ ڪنهن مسڪين جي ڍل معاف ڪرائڻ خاطر حيدرآباد جي ميرن وٽ تشریف وٺي ويا. ان وقت مير غلام علي ٽالپر سنڌ جو حاڪم هيو، ان ڪري هڪ مسڪين جي جان آزاد ڪرائڻ خاطر مير صاحب کي سفارش ڪيائون. مير صاحب گفتگو دوران اڻ سڌيءَ طرح مٿن اعتراض ڪيا. ليڪن پاڻ مير صاحب کي واضح نموني چيو ڪري ٻڌايائون ته اسان هتان کان تيسرائين ڪيڏانهن به نه وينداسون، جيستائين هن مسڪين کي معاف ڪري آزاد نه ڪندو (۱)

ٻئي هنڌ ملفوظات ۾ آهي ته، مير سهراب خان ٽالپر والي خيرپور جي شڪار گاهه مان هڪ دفعو سندن صاحبزادو شڪار ڪري آيو، جنهن تي مير کي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ ڪاوڙ جهل نه ڏنس. تڏهن حضرت پير سائين جن ڏانهن پنهنجو ماڻهو موڪلي، اڻ سڌيءَ طرح پنهنجي زهر کي به ظاهر ڪيائين ۽ اٽلندو مٿن ٿورو ۽ مهرباني ڪرڻ خاطر، کين چواڻي موڪليائين ته اي پير صاحب! توهان جو نينگر اسان جي ڪيٽيءَ مان شڪار ڪري آيو آهي، اسان کي صرف پنهنجي پاڙي جو خيال ٿئي ٿو، نه ته توهان کي سيڪٽ سيڪاري ڇڏيون. پاڻ ان قاصد کي جواب ۾ فرمايائون ته وڃي مير سهراب کي چو ته اسان توکان خائف ڪونه آهيون، ۽ نه وري تنهنجي پاڙي ۾ آهيون، بلڪ تون اسان

جي پاڙي ۾ آهين (۱)

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن طبعاً فقير ۽ فياض هئا. ليڪن حسيني خون منجهن موجود هيو، ۽ سچ ۽ حق جو درس ڏيڻ کين ورثي ۾ مليو هيو. ان ڪري ڪڏهن به حاڪم وقت جي خوشامد نه ڪيائون، ۽ نه وري سچ ۽ حق جي رستي کان پوئتي پير پاتائون، بلڪ بي باڪي ۽ بيخوفيءَ سان حاڪمن کي به صاف ٻڌائيندا هئا. سندن مڪتوبات شريف جي پهرين خط مبارڪ ۾ اهڙوئي اشارو آهي، جنهن مان صاف ظاهر آهي ته کين حاڪمن جي ڪنهن به قسم جي پرواهه ڪانه هئي. پاڻ ڪڏهن به ڪائن مرعوب ڪونه ٿيا، ۽ خليفه الله جي منصب جي پاسداري ڪندي هميشه حق ۽ سچ جو ساٿ ڏنائون. جيڪڏهن ڪو سائل يا مظلوم وٽن دانهن کڻي ايندو هيو، ته فوراً ان جي دادرسيءَ لاءِ حاڪمن جو دروازو کڙڪائيندا هئا، ته جيئن جلد کان جلد ان مسڪين ۽ مظلوم جي دادرسي ٿئي. ظاهري فقيري ۽ مسڪيني هوندي به سندن خانقاهه ۽ درٻار تان هزارين ماڻهو، ننگر مان کاڌو کائيندا هئا. سندن زندگي مبارڪ پارس جيان هر هڪ لاءِ اڪسير هئي. جيڪو به سندن خدمت ۾ پيش پوندو هيو ته فيضياب ٿي ويندو هيو.

ان دور جي سنڌ بابت جناب شيدائي صاحب لکي ٿو ته ”بزرگان دين جي تبليغي ڪوشش، ۽ روحاني فيض ڪري، هن صوبي جون غير مسلم هندو قومون به اسلام جي دائري ۾ شامل ٿي رهيون هيون.“ (۲)

ان مٿين قول مطابق حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻيءَ جن کي الله پاڪ اهڙو ته تصرف ۽ ڪمال عطا ڪيو هيو جو جيڪڏهن ڪو غير مسلم ۽ هندو کين ڏسندو هيو ته ڏسڻ شرط ڪلمو پڙهي مسلمان ٿي ويندو هيو. ڳالهه ٿا ڪن ته، هڪ دفعو پاڻ ڪهڙن جي شهر ۾ تشریف فرما ٿيا، ۽ اهو ڏينهن جمعي جو هيو، جمعي جي نماز ادا ڪرڻ لاءِ مخدوم محمد عاقل رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سان گڏجي جامع مسجد ڏانهن روانا ٿيا. رستي ۾ هڪ مٿل ڪڪڙ پيو هيو. جنهن کي مخدوم صاحب ڏٺو هنيو ته اهو ڪڪڙ الله پاڪ جي قدرت سان جيئرو ٿي پيو. آخر جنهن وقت مسجد شريف ۾ پهتا ته حضرت مخدوم محمد عاقل رحمۃ الله تعاليٰ عليه پير سائين جن کي سيد زادي هئڻ ڪري، جمعي

(۱) ملفوظات مترجم سنڌي جلد ۵ ص ۱۹۹

(۲) تاريخ تمدن سنڌ ص ۴۴۵

نماز جي امامت ڪرائڻ لاءِ چيو. پاڻ فرمايائون ته مخدوم صاحب! توهان اسان کي جمع نماز پڙهائڻ جو حڪم ڪيو آهي، هاڻي اسان جي مرضي، جنهن کي اسان جمع جي نماز پڙهائڻ لاءِ چئون. ائين فرمائي هڪ مريد کي فرمايائون ته مسجد شريف کان ٻاهر جيڪو ماڻهو توکي نظر اچي، ان کي وٺي اچ، ته اهو اچي جمعي جي نماز پڙهائي. فقير صاحب جيئن مسجد کان ٻاهر نڪتو، ته سامهون هڪ هندو چڙهن جو ٿالھ مٿي تي رکيو پئي آيو. فقير صاحب مرشد جي حڪم موجب، ان هندوءَ کي حضرت جن جو اهو حڪم ٻڌايو. پوءِ اهو هندو هلڻ لاءِ تيار ٿيو ۽ غسل ڪري، ڪپڙا بدلائي مسجد شريف ۾ داخل ٿيو. پاڻ تصرف سان ان غير مسلم کي مسلمان فرمائي اندر اجاري صاحب علم ۽ عرفان بنائي ڇڏيائون، ۽ ان نومسلم سندن ارشاد موجب خطبو ۽ نماز اهڙي ته سهڻي نموني سان پڙهائي جو سڀ حاضرین حيران رهجي ويا. آخر جڏهن نماز کان سڀ فارغ ٿي واپس وڃڻ لڳا، ته حضرت جن مخدوم صاحب کي مخاطب ٿي فرمايو ته اي مخدوم صاحب! مٿل ڪڪڙ کي زنده ڪرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي، ليڪن مٿل دل کي زنده ڪرڻ بيشڪ وڏي ڳالهه آهي (۱)

نگاه ولى میں یہ تاثیر دیکھی بدلتی هزاروں کی تقدیر دیکھی

اهڙيءَ طرح الله پاڪ جي پيارن ٻانهن هر دور ۾ پاڻ موڪيو خاص ڪري بارهين صدي هجري کان وٺي تيرهين صدي تائين هن وادي مهراڻ جو ته رنگ ئي نرالو هو. هڪ قسم جي سامونڊي لهر هئي جيڪا پنهنجا جوهر ڏيکاري ويئي.

ان دور ۾ سياسي حالتون:

سنڌ جي تاريخ تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته، سنڌ جي تاريخ تمام پراڻي ۽ آڳاٽي آهي. هتي ڪيتريون ئي قومون پيدا ٿيون، جن پنهنجي حرفت ۽ دانائي سان دنيا جي تختي تي پنهنجو سڪو جمائي ڇڏيو. فطرت هن سرزمين جو ماضي نهايت شاندار ڪيو آهي، ۽ هن جي زرخيزيءَ، ڪيترن ٻاهرين نسلن کي هتي چڪي آندو، جن مان ڪجهه خاندان هت مستقل طور رهجي ويا، ۽ ڪي وري سير سياحت ڪندي واپس هليا ويا. (۲)

(۱) صدري روايت از علامه مفتي عبد الرحيم سڪندري

(۲) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۵

سند جي عروج ۽ زوال واري تاريخي مطالعي مان اها ڳالهه چڱي ريت ثابت ٿي آهي ته، کيس اهڙي ڏکڻي ۽ مشڪل سفر مان پار پوڻ لاءِ تمام اونھين لاهين چاڙھين مان گذرڻو پيو. هتي صرف مختصر طور ٻارھين صدي هجري ۽ ٿورو ان کان اڳ پوءِ واري زماني جون سياسي چڪريون بيان ڪجن ٿيون، جيڪي اهر هٿ سان گڏوگڏ سبق آموز پڻ آهن. جن جي ڄاڻ بعد اسان کي ان وقت جي حاڪمن جي، ڌارين آڏو بيوسي، ۽ رعيت جي ڏيهي حاڪمن اڳيان بي قدري جو پتو پوي ٿو.

هن جاءِ تي سڀني ڳالهين جو تمام مختصر طور بيان ڪرڻ جو پيو مقصد هي به آهي، ته اهڙي ڏکڻي وقت ۾ سند جي عالمن، عارفين ۽ بزرگن جو ملڪي مفادن ۽ رعيت جي ڀلائي ۾ سياسي ڪردار ڪهڙو رهيو؟ ڇا انهن نيڪ سيرت انسانن اهڙي دور ۾ صرف ذاتي زهد و عبادت کي ئي ڪافي سمجهيو، يا ملڪ ۽ قوم لاءِ به ڪجهه سوچيو ۽ ڪيو هو.

سرزمين سند تي اهڙن املهه ماڻڪن جي ڪا به ڪمي نه رهي، ۽ صدين کان اهو سلسلو هلندو اچي، هو ظاهري طرح پنهنجي حجن ۾ پٺ تي ويٺل هئا ليڪن، سندن فرمان بادشاهن تي به هلندو هيو. اهڙن حق گو عالمن، عارفين، بزرگن مان راشدي خاندان جي سرواڻ، حضرت روضي ڌڻي جو نالو سند جي عظيم روحاني ۽ سياسي رهبر جي حيثيت سان سامهون اچي ٿو. جو پاڻ ڏکڻي وقت ۾، سند ۽ سنڌين کي روحاني، سياسي طور تي رهنمائي ڪندي پاڻ پتوريندا نظر اچن ٿا.

ٻارھين صدي هجريءَ جي آخر وارو دور، سند لاءِ نهايت اهر ۽ سبق آموز دور رهيو آهي. ان وقت سند جا حاڪم ڪلهوڙا هئا، جيڪي اصل ۾ پيري مريديءَ جي سلسلي کي زور وٺائيندي سند جا حڪمران بنجي ويا، ۽ آخر ۾ مغليه حڪومت جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺندي، سند تي پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. (۱)

ڪلهوڙا ڪنهن وڏي بهادر قبيلي جا سردار ڪونه هئا، سندن اقتدار ۾ اچڻ مذهب، شريعت ۽ اسلام جي نالي ۾ ٿيو، هو ظاهري بزرگي، تصنع ۽ حڪومتي رعب جي نمائش، عياش زندگي گذارڻ، سندن طبيعت جاجزا ٿي پيا هئا. پنهنجي طاقت، حڪومت ۽ مذهبي اثر قائم رکڻ واسطي هر طرح جي منصوبن، دغا بازين، خونريزين،

بزرگن، درويشن کي تنگ ڪرڻ، ويندي قتل ڪرائڻ کان به دريغ نه ٿي ڪيائون. سندن سارو توجهه عوام جي پلائي، ترقي ۽ ملڪ جي ستاري ۽ واڌاري جي عيوض، پنهنجي حڪومت ۽ ملڪيت وڌائڻ ۽ بزرگي قائم رکڻ تي صرف ٿيڻ لڳو. (۱)

ٻارهين صدي هجري جي آخر ڌارين سن ۱۱۷۱ هجري مطابق ۱۷۵۷ع ۾ حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه تولد ٿيا. ان وقت سنڌ جو حاڪم ميان غلام شاھ ڪلهوڙو هيو، جيڪو ان ئي سال سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي سن ۱۱۶۷ هجري ۾ وفات ڪئي. (۲)

ميان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد مراد ياب خان تخت نشين ٿيو، ميان محمد مراد ياب خان پنهنجي حڪومت کي مضبوط ڏسڻ خاطر احمد شاھ درانيءَ سان دوستيءَ جو هٿ وڌايو، ۽ کيس خوش رکڻ خاطر تمام گهڻي انداز ۾ ڏن ڏيئي سربلند خان جو لقب حاصل ڪيائين. ميان محمد مراد ياب خان ڌارئين حاڪم کان اهڙو لقب حاصل ڪري پاڻ پائڻ ۾ لڳي ويو، ۽ ملڪي انتظام ۽ رعيت جي سار سنڀال بدران عام رعيت کان سواءِ پنهنجي فوجي سردارن سان به ڪا نه رهايائين. اڳتي هلي جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو کيس معزول ڪري سندس ڀاءُ ميان غلام شاھ کي گاديءَ تي ويهاريائون. (۳)

ميان غلام شاھ ڪلهوڙو تمام سياڻو ۽ قابل حاڪم هيو، ليڪن پوءِ به کيس خانداني جڳهڙن کان نجات ڪا نه ملي، ۽ دور حڪومت شروع ٿيڻ سان ئي هڪ خوني ويڙھ ۾، ڪيترائي ماڻهو مارائي تخت تي مڪمل طرح قبضو ڪيائين. اها لڙائي سندس ننڍي ڀاءُ عطر خان ۽ ان جي سائين درميان روھڙي جي ڀر ۾ لڳي. (۴)

غلام شاھ ڪلهوڙي جي تخت نشيني کان پوءِ، ڪلهوڙن جو دور شروع ٿيو، ۽ ان سان گڏوگڏ سمورو ملڪ آپيشاهيءَ جي ڌڳي ۾ گرفتار ٿي ويو. ڪيتريون خونخوار جنگيون لڳيون، ٻاهران حملا ٿيا، سنڌ سياسي هيٺان ۽ هنگامن ۾ مبتلا ٿي

(۱) ”پيغام لطيف“ ص ۳۴

(۲) ميان نور محمد جي وفات جو سال جناب رحيم داد مولاڻي تاريخ تمدن سنڌ ۾ ۱۱۶۸ هجري لکيو آهي، جيڪو اصل ۾ ائين ناهي، ۽ ميان نور محمد جي وفات جو سال ۱۱۶۷ هجري آهي. ڏسو تحفة الڪرام ص ۲۷۶، تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا ص

۵۳۸ ۽ لب تاريخ سنڌ، ص ۱۵۲، سنڌ جون تاريخي ڪهاڻيون ص ۲۴۴

(۳) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۵

(۴) تاريخ سنڌ عهد ڪلهوڙا ج ۲ ص ۵۹۹

(۱) ويئي.

ڪلهوڙا حاڪم پنهنجي حڪومت، شخصي راج تي هلائيندا آيا. سندن حڪومت جا ڪاردار اڪثر بلوچ هئا، جن جي مدد ۽ سهڪار سان حڪومت هلائيندا رهيا. جيستائين بلوچ سردار ساڻن مددگار هئا ته سندن حڪومت به سلامت هئي، جڏهن انهن پنهنجي پراڻن وفادارن سان زيادتيون شروع ڪيون ته سندن حڪومت ڪمزور ٿي ويئي، ۽ آخر انهن جي ئي هٿان مٿن زوال آيو. بلوچ، ڪلهوڙن جي فوج ۾ ڀرتي ٿيل هئا، ۽ هر خطري کي چڱي طرح منهن ڏيڻ لاءِ، صلاحيت منجهن موجود هئي، ليڪن ڪلهوڙن سنڌي بلوچن جو ڪو به قدر ڪو نه ڪيو ۽ نتيجي ۾ کين سنڌ جي صاحبي کان به هٽ ڌوڻڻا پيا (۲)

ميان غلام شاهه ۱۱۸۶ هجري مطابق ۱۷۷۲ع ۾ فوت ٿيو، ۽ انهيءَ سال ميان سرفراز پنهنجي پيءُ جي جاءِ تي مسند نشين ٿيو. احمد شاهه دراني به ۱۱۸۷ هجري مطابق ۱۷۷۳ع ڪابل ۾ قتل ٿي ويو، ۽ سندس پٽ تيمور شاهه تخت تي ويٺو. ميان سرفراز خانداني روايت موجب، افغان حاڪم جي خوشامد ڪري خدا يار خان جو لقب حاصل ڪيو ۽ پنهنجي وڏي وزير مير بهرام خان ۽ سندس پٽ مير صوبدار کي بنا ڪنهن سبب جي مارائي ڇڏيائين. (۳)

محمد خان، غلام شاهه جو ٻيو نمبر پٽ سن ۱۱۸۹ هجري مطابق ۱۷۷۵ع گادي تي ويٺو. جيئن ته اهو به پنهنجي پيءُ وانگر حڪومت ڪرڻ ۽ انتظامي معاملن ۾ بي خبر ۽ بي سمجهه هيو، جنهن ڪري ان ئي سال کيس معزول ڪري، سندس چاچي ميان غلام نبي کي سن ۱۱۸۹ هجري مطابق ۱۷۷۵ع ۾ گاديءَ تي ويهاريو ويو. (۴)

ميان غلام نبي چالاڪ ۽ سياڻو حاڪم هيو. ان ڪري اڳواٽ ئي اهڙو بندوبست ڪرڻ چاهيائين. مير بهرام جو پٽ مير بجار خان جيڪو عربستان وٺل هيو، تنهن کي رستي ۾ ئي ختم ڪرائڻ جي ڪوشش ڪيائين. مير بجار جيئن ئي عربستان کان واپس آيو، ۽ کيس اها خبر پئي ته ميان غلام نبي کيس مارائڻ چاهي ٿو، جنهن تي

(۱) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۴۴

(۲) حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾ ص ۱۳

(۳) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۶

(۴) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۶

منجهس نفرت ويتر وڌي. آخر ميان غلام نبي ۽ مير بجار جي وچ ۾ لڙائي لڳي، جنهن ۾ ميان غلام نبي مارجي ويو. (۱)

ميان غلام نبي جي مارجڻ بعد سندس ٽي پيءُ ميان عبدالنبي کي مير بجار خان جي مرضي ۽ مشوري سان تخت تي ويهاريو ويو. ميان عبدالنبي حڪومت جي واڳن سنڀالڻ بعد سڀ کان پهريائين جيڪو پلوڪم ڪيو، سو اهو هيو جو پنهنجي عزيزن، ويجهن مائٽن کي قيد ڪرائي، ناحق قتل ڪرائي ڇڏيائين. انهن مقتولن ۾ ميان سرفراز، ميان محمد خان، ميان محمود ۽ عطر خان شامل هئا، جن کي ميان عبدالنبي پنهنجي حڪومت جو دعويٰ دار، هاجيڪار تصور ڪندي پنهنجي رستي تان هٽائڻ خاطر اهو ڪارنامو سرانجام ڏيئي تسلي ۽ بي فڪريءَ سان حڪومت ڪرڻ لڳو.

ان دوران افغان حاڪم کي ڏن نه ڏيڻ سبب، محفوظ خان جي سپهه سالاري هيٺ وڏو لشڪر سنڌ تي ڪاهه ڪري آيو، ليڪن ان وقت ميان عبدالنبي، مير بجار جي طاقت ۽ مدد سان فتحياب ٿيو. تنهن هوندي به ميان عبدالنبي کي مير بجار سان جيڪا دشمني، ساڙ ۽ حسد هيو، ان ۾ ذري برابر ڪمي ڪا نه ٿي، بلڪه ڏينهن ڏينهن وڌندو ويو. آخر ان حد تائين ميان عبدالنبي پهچي ويو، جو جوڌپور جي راجا کان جلاد گهرائي پنهنجي سامهون مير بجار کي سن ۱۱۹۴ هجري مطابق ۱۷۸۰ع دوران قتل ڪرائي ڇڏيائين. (۲)

ميان عبدالنبي جڏهن حڪومت جون واڳون سنڀاليون ته انتظامي بندوبست مير بجار جي هٿ ۾ رهيو. مير صاحب جي مرضي هئي ته انتظام درست ڪري امن جي فضا قائم رکي وڃي، ڇو ته گهڻي وقت جي خانه جنگي سبب اطمينان واري فضا قائم نه رهي هئي. ملڪ جا ڪيترائي علائقا تباهه ٿي چڪا هئا. هن انهن برباد ٿيل علائقن کي نئين سر آباد ڪيو. (۳)

مير بجار خان جي قتل بعد ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ اهڙا ته ڌار پيا، جنهن جو ڪو به بندوبست ٿي نه سگهيو. ميان عبدالنبي پنهنجي حڪومت جي مضبوطيءَ لاءِ گهڻيون ئي سر توڙ ڪوششون ڪيون. هيڏانهن هوڏانهن ڊڪيو ڊوڙيو، ليڪن ڪيس

(۱) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۶

(۲) سنڌ جو شاهنامو ص ۲۸

(۳) تاريخ سنڌ ص ۳۷۷

ڪجهه به نه وريو. مير بجار خان جي موت، هڪ دفعو وري سنڌ جو امن ۽ اطمینان تباهه ڪيو، مير صاحب جي ڪوشش سان ملڪي اتحاد جي فضا قائم ٿي هئي، هڪ دفعو وري انهيءَ تي پاڻي ڦري ويو. مطلب ته سنڌ جي انهيءَ سڀوٽ کي ختم ڪيو ويو، جو ملڪي اتحاد، امن ۽ انصاف جو ٽنڀ هو. افسوس انهيءَ تي به آهي ته اهڙي جوان مرد کي قتل ڪرائڻ کان پوءِ، سنڌ جي سرزمين جو هڪ ٽڪر (عمرڪوٽ وارو حصو) جوڌپور جي راجا جي حوالي ڪيو ويو، ۽ ڪجهه عرصي تائين انهيءَ سرزمين تي راجا جي حڪومت رهي. (۱)

ميان عبدالنبي مير بجار جي ناحق قتل ڪرائڻ بعدا هل وڃي سميت راتورات قلات ڏانهن پڇي ويو. (۲)

ميان عبدالنبي جي پاڇ بعد، ٽالپرن پنهنجي وفاداري ۽ نمڪ حلائيءَ جو ثبوت ڏيندي، ڪلهوڙن مان ئي ميان صادق علي کي گادي تي ويهاري ملڪي انتظامن ۾ سندس ٻانهن ٻلي بڻيا. (۳)

ليڪن حڪومتي انداز ۾ نا تجربڪاري ڪري پر پاسي وارن نوابن ۽ راجائن کي سنڌ هڙپ ڪرڻ جو خيال دل ۾ پيدا ٿيو، ۽ ان دوران جوڌپور جي راجا، ۽ قلات جي حاڪم مير نصير خان، مير زرڪ خان کي سڀه سالار بنائي سنڌ حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو، ليڪن ٻنهي کي بري طرح شڪست نصيب ٿي. (۴)

ان دوران ميان عبدالنبي، قلات جي حاڪم کي درخواست ڪئي ته جيڪڏهن دوبارو مون کي سنڌ جون واڳون ڏياريون وڃن ته کيس ٽي لک روپيا نقد، ۽ ڪجهه علائقو حوالي ڪندو.

ميان عبدالنبي، جڏهن مير نصير خان طرفان مدد ڪرڻ، ۽ کيس حڪومت وٺرائي ڏيڻ وارا خواب پورا ٿيندي نه ڏٺا، تڏهن تيمور شاهه وٽ دانهين پهتو ۽ کائنس مدد طلب ڪيائين. افغان حاڪم جيڪي اڳ ۾ ئي قتل غارتگري ۽ ڦرلٽ تي هريل هئا، تن کي ميان جهڙو غدار ملي ويو. ان ڪري افغان لٽيرن به سنڌ تي چڙهائي ڪندي دير ئي ڪا نه

(۱) تاريخ سنڌ ص ۳۸۶

(۲) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۷

(۳) سنڌ جو شاهنامو عرف ڪلهوڙن جي هار ص ۴

(۴) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۷

ڪئي، ۽ مدد خان جي سرڪردگي ۾ هڪ لشڪر تيار ٿيو. تيمور شاهه نصير خان کي حڪم ڪيو ته سنڌ تي ڪاهه دوران ميان عبدالنبي جو طرفدار بنجي لشڪر جي مدد ڪري. ان دوران مدد خان پٺاڻ ڊيري غازي خان کان ٿيندو سنڌ ۾ قهر الاهي بنجي ڪڙڪيو، ۽ عمرڪوٽ تائين سنڌ ڦري ناس ڪيائين. (۱)

حڪمرانيءَ ۽ مسند جي لالچ ميان عبدالنبي جي اکين تي پٽي چاڙهي ڇڏي. هن پنهنجي خواهشن جي پورائي لاءِ پراون کي ڇڏي، پنهنجن کي مارايو. انهن جي عزت ۽ مال کي جوکو رسايو، ۽ سنڌ جو امن ۽ سڪون هڪ دفعو وري تباهه ٿي ويو. مدد خان جو لشڪر جتان لنگهيو، اتان آبادي ويران بڻجي ويئي. عوام ظلم جي گهاٽي ۾ پيڙجي ويو. هر طرف واويلا مچي ويئي، لڄون لٽجي ويون. شرافت جو دامن تارتار ٿي ويو (۲)

مطلب ته ان خود غرض لالچي انسان، اقتدار جي بکڻي، سڄي سنڌ کي آڙاهه ۾ اڇلائي ڦٽو ڪيو، ۽ مدد خان جي ڪاهه جي ڪري سڄي سنڌ لرزي ويئي. هزارن جي تعداد ۾ ماڻهو موت جي گهاٽ چڙهي ويا. شهر لٽجي، ڳوٺ تباهه ٿي ويا. مدد خان به ميرن سان سنڌن سڌو مقابلي ڪرڻ بدران بهاولپور جي نواب جي وچ ۾ پوڻ تي هڪ دفعو وري ميان عبدالنبي کي زور زبردستي سان سنڌ مٿان ٿاڻي ڦٽار واپس هليو ويو. آخر ميان عبدالنبي هڪ ڏينهن وجهه وٺي سن ۱۱۹۷ هجري مطابق ۱۷۸۲ع دوران مير فتح خان ۽ مير عبدالله خان کي مارائي ڇڏيو.

ميان عبدالنبي طرفان ميرن سان ٻيو دفعو ڌوڪي ڪرڻ ڪري، ٽالپرن مير فتح علي خان جي سپهه سالاري هيٺ، مير سهراب خان، مير نارو خان، نواب ولي محمد خان، گڏجي فوج ساڻ ڪري حيدرآباد تي ڪاهه ڪري آيا. ميان، ٿوري مقابلي بعد هالاڻي طرف ڀڄي ويو. ميرن سندن پيڇو ڪيو، ۽ هالاڻي ۾ سخت لڙائي لڳي، جنهن ۾ ميرن کي سوڀ حاصل ٿي، ۽ ڪلهوڙن جو هميشه لاءِ خاتمو ٿي ويو. (۳)

ميان عبدالنبي هالاڻيءَ مان شڪست کائي قلات ڀڄي ويو. اتان تيمور شاهه وٽ دانهين پهتو، تيمور شاهه سنڌ بدران کيس ڊيره جات جون جاگيرون حوالي ڪيون.

(۱) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۲۷ ايضاً خيرپور جي ميرن جو ادب ۽ سياست ۾ حصو

ص ۲۳

(۲) تاريخ سنڌ ص ۳۹۳

(۳) سنڌ جو شاهنامو عرف ڪلهوڙن جي هار ص ۸

اهڙي طرح سنڌ مڪمل طرح سن ۱۱۹۸ هجري مطابق ۱۷۸۳ عيسوي دوران ٽالپرن جي حڪومت هيٺ اچي وئي. مير فتح علي سنڌ کي تنهي خاندانن ۾ ورهائي ڇڏيو ۽ جملي ست حصا مقرر ڪيائين. چار حصا پاڻ ۽ سندس ڀائرن کنيا، ۽ ٻه حصا مير سهراب خان کي، ۽ هڪ حصو مير ناري خان کي ڏنائين. اتر سنڌ جو حصو مير سهراب کي مليو، جنهن خيرپور کي گادي جو هنڌ بنايو، ۽ مير ناري کي ٿرپارڪر ۽ ميرپور خاص وارو علائقو مليو، جنهن ميرپورخاص کي پنهنجي گادي جو هنڌ بنايو، ۽ فتح علي خان پنهنجي تنهي ڀائرن سميت لاڙ وارو حصو کنيو، ۽ حيدرآباد کي گادي جو هنڌ مقرر ڪيائين. ميرن به ڪجهه وقت تائين صلح سان حڪومت ڪئي. ليڪن ڪجهه عرصي کان پوءِ منجهن اختلاف ٿي پيا، جنهن ڪري مٿين نموني موجب مستقل جدا جدا پرڳڻا مقرر ڪري حڪومت ڪرڻ لڳا. (۱)

ميرن جي اختلافن سبب ميان عبدالنبي کي ٽيون دفعو وري سنڌ جون واڳون هٿ ڪرڻ جي اميد پيدا ٿي، ۽ تيمور شاهه کي درخواست ڪيائين ته مير سهراب منهنجو طرفدار بنيو آهي. ان ڪري منهنجي مدد ڪئي وڃي، ۽ ان ڪم لاءِ قمر الدين کي پنهنجو وڪيل مقرر ڪري، تيمور شاهه کان مدد ۽ پروانو حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليائين. تيمور شاهه وري به قمر الدين جي زوردار سفارش تي، احمد خان نورزئي کي لشڪر ڏيئي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ته ميان عبدالنبي کي گادي وٺي ڏئي. اهو لشڪر جڏهن خيرپور جي ويجهو پهتو ته، ميان عبدالنبي سهراب خان کي چوائي موڪليو ته تون اسان سان اتحاد ڪر ته توکي عزت ۽ فائيدو ملندو. مير سهراب ميان جي طرفادي بدران، مير فتح علي کي اطلاع ڪيو، ته ميان عبدالنبي لشڪر ڪاهي آيو آهي، ان ڪري گڏجي کيس سيڪٽ ڏيڻ ضروري آهي، ۽ مان توهان سان شامل آهيان. اهڙي طرح افغاني لشڪر جنهن وقت هالا جي ويجهو پهتو، تڏهن ٽالپرن ۽ افغاني لشڪر هڪ ٻئي جي سامهون ٿيا ۽ ان دوران مير سهراب، مير فتح علي خان سان ڪيل واعدي تان ڦري ويو، ۽ مير فتح علي خان پنهنجي لشڪر سميت افغانين جي سامهون ٿيو، ۽ ٻنهي جي درميان لڙائي لڳي جنهن ۾ افغانين کي شڪست ملي، ۽ سردار احمد خان نورزئي قرآن ڪشي جند ڇڏائي ۽ ميان عبدالنبي ۽ سندس حمايتي ذليل ۽ خوار ٿي واپس ٿيا.

تيمور شاهه کي جڏهن افغانين جي ذلت آميز واپسي جي خبر پئي ته ڪاوڙ ۾

ڳاڙهو ٿي ويو، ۽ پنهنجي سر پاڻ لشڪر تيار ڪري سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو. ميرفتح علي خان کي جڏهن اها خبر پئي ته پنهنجي وڪيلن ذريعي تيمور شاهه جي اطاعت قبول ڪري، معافي طلب ڪرڻ سان گڏوگڏ سنڌ جي صاحبي لاءِ پروانو حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو، ۽ ميان عبدالنبي ائين ئي دير هه جات ڏانهن رهجي ويو، ۽ پورا ۲۵ سال حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻندو رهيو. آخر خوار ۽ ذليل ٿي پنهنجي عمر پوري ڪيائين، ۽ ڪلهوڙا خاندان جو بدنما داغ سن ۱۲۲۰ هجري مطابق ۱۸۰۵ع دوران رڻ پٽ ۾ رلندو ڦرندو پنهنجي پڄاڻيءَ کي پهچي ويو.

مٿئين حقيقت کي ڄاڻڻ کانپوءِ معلوم ٿو ٿئي ته سنڌ جا امير، خاص ڪري ٽالپر خاندان جا ڪجهه فرد سياست کان بلڪل ناخبر ۽ اڻ واقف هئا، جن هر پيري ڪلهوڙن تي اندو اعتبار ڪري، هزارين بيگناهه ماڻهو ماري وري پنهنجي لاءِ نانگ جو بچو تيار ٿي ڪيو، ۽ جڏهن ان نانگ جي پڇي، پلجي واسينگ جي صورت اختيار ٿي ڪئي ته ان کي ختم ڪرڻ لاءِ هزارين جانين ڏيڻ بعد، دويارو ان ئي نسل مان هڪ خونخوار رت چوسيندڙ حڪمران رعيت مٿان مقرر ٿي ڪيائون.

مير برادريءَ جي اهڙي روش، سنڌي قوم سان زيادتي هئي، جو اهڙن ظالمن کي بلا جواز سنڌي ماڻهن مٿان مسلط ٿي ڪيائون، ۽ جڏهن خود کين نقصان ٿي رسيو ته پوءِ مچرجي ٿي پيا. باقي سندن غلط فيصلن ۽ ناجائز حرڪتن سبب هزارين ماڻهوءَ سوين خاندان لتجي تاراج بنجي ويا. ان جو اٺو گهٽ، ۽ پنهنجي عزت جو خيال زياده ٿي ڪيائون. ان کان پوءِ سندن خاندان ۾ ئي ڪجهه اهڙا فرد هئا، جيڪي پنهنجي ڪڙم جا وير ٿي هئا، جيئن مشهور آهي ته ”ميرن کي پنهنجي گهران لڳي.“

مير حسن علي خان ان جو بيان شاهنامه سنڌ ۾ هن طرح ڪيو آهي ته ”مير بهرام جو وڏو ڀاءُ ڏو خان هيو، جنهن کي ٻه پٽ، هڪ مير شاهه ٻيو مير فيروز هئا، انهن ٻنهي کي ميان سرفراز دلاسا ڏيئي ڦيرائي پنهنجو ڪري ورتو هيو، ۽ کين مير بهرام جي سموري گهر جي سامان کي لٽي ڪڍي وڃڻ جي اجازت ڏني هئي ۽ اهڙي طرح انهن ٻنهي ڪڙم جي ويرن ڌارين جي اشاري تي پنهنجي چاچي جو گهر لٽي ڪڍي ويا. صرف عورتن جون چادرون ڇڏيائون باقي الهه تلهه ٻاهر ڪڍي ويا. (۱)

اهو هيو ميرن جي، پنهنجن جو ڪردار، جن ڌارين جي اشاري تي پنهنجن کي به

نه بخشيو. ان کان سواءِ مير سهراب خان، مير فتح علي خان سان واعدو ڪري ڦري ويو، جنهن ڪري ميان عبدالنبي کي ڌارين سان گڏجي مير فتح علي سان جنگ جوڻ جي همت پيدا ٿي، ۽ ڪيترا انسان تلوار جو ڪاڇ بنجي ويا.

ان جو ظاهري سبب ته اهو آهي ته ان وقت سنڌ تي ڪا به مضبوط حڪومت ڪانه هئي، ۽ نه وري سياسي پٺڀرائي هئي، جنهن جي بنياد تي خارجي مسئلن سان گڏوگڏ اندورني مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ها، بلڪه سنڌي حاڪم ڪڏهن دهلي جي ماتحت رهيا، ته وري ڪڏهن افغانستان جا ڏن پرو ٿي ٿيا، ڪڏهن ايرانين کان پنهنجي عزت، خيرات طور تي حاصل ٿي ڪيائون. ان کان پوءِ ڪين جيڪو به عرصو ملندو هيو، سو سمورن صرف پئسن ڪمائڻ ۽ پنهنجي شاهي ٺٽ نانگري ۾ گذاريندا هئا. (۱)

۽ عالمي صورتحال به بدلجندڙ هئي. ليڪن پوءِ به ان جي پيش نظر ڪو اهم ڪرادار ادا ڪرڻ کان قاصر رهيا. تڏهن ڏٺو وڃي ته ڌارين جي سياسي حڪمت عملي نيٺ پنهنجو اثر ظاهر ڪيو، ۽ سنڌي حاڪم جيڪي دراصل مسلمان هجڻ ڪري غير مسلم قومن لاءِ اک جو ڪنڊو بڻيل هئا. انهن کي ختم ڪرڻ لاءِ ڌارين، سياسي، معاشرتي ۽ معاشي ميدان ۾ اهڙي ته پاليسي اختيار ڪئي جو بالآخر هو طاقتور بنجي ويا، ليڪن انهن کي اهو سڀ ڪجهه هتان جي حاڪمن جي ڪمزوري ۽ سياسي ابتريءَ مان فائدو پهتو. خاص ڪري ٽالپرن جي دور حڪومت دوران ته اهڙو جذبو زياده نظر اچي ٿو، هو ويچارا حڪومت هلائڻ ۽ رعيت کي خوش رکڻ بدران ڌارين سان دوستي جي هٿ وڌائڻ ۾ پنهنجي عافيت سمجهي، مسلسل اهڙيون ته سياسي غلطيون ورجائيندا رهيا جو بالآخر سنڌ مان سندن صاحبي ته ختم ٿي ويئي، ليڪن ان سان گڏوگڏ سنڌ کي به غلام بڻائي ڇڏيائون.

هنن ڌارين کي عام رعايت ڏني، ۽ پرڏيهين کي خوش رکڻ چاهيو، ان جي مقابلي ۾ پنهنجن ۽ ڏيهي ماڻهن کي معاشي، اقتصادي طرح اهڙو ته ٺپوڙيو، جو هتان جي ماڻهن جو مٿن اعتماد ختم ٿي ويو، ۽ آهستي آهستي ٻاهريان آيل مٿن قابض بڻجي ويا. انگريز پنهنجي مستقل منصوبي کي مڪمل اقتدار حاصل ڪرڻ تائين استعمال ڪندا رهيا، ليڪن ماضي واري سياست جي آئيني مان صاف ظاهر آهي ته

اسان جي حاڪمن، سنڌ صوبي کي اهڙي مونجهاري واري دور مان ڪڍڻ لاءِ ڪي به اپاءُ ڪونه ورتا، ۽ نه وري ان جو دفاع ڪيو، بلڪه گهرو لڙائين، باهمي نفرتن ۽ عداوت، هڪ ٻئي سان دشمني ۽ ساڙ، حسد ۽ ڪيني جهڙين مهلڪ بيمارين ۾ اهڙو ته ڦاسي ويا، جنهن جو فائدو ڌارين کي خوب مليو، ۽ منجهائن اتحاد، سياسي دور اندوشي، پنهنجي ۽ پراڻي جي سڃاڻپ، دشمن ۽ دوست جي تميز، سچي ۽ ڪوڙي جي پرک جا جوهر بلڪل ختم ٿي چڪا هئا. کين ڪا به خبر ڪانه هئي ته اسان جي چوڌاري ڇا وهي واپري ٿو. آخر ان جو نتيجو اهو نڪتو جو مٿن ڌاريا اچي ڪڙڪيا.

مٿئين صورتحال جي پيش نظر، هتي صرف اهو واضح ڪرڻو آهي ته ڌاريا، جيڪي اصل کان وٺي سنڌ تي غاصبان ۽ حريص نظرون جمايون ويٺا هئا، انهن کي هن سائيءَ ۾ پيرن پختي ڪرڻ لاءِ اسان جي حاڪمن جو هٿ هيٺ ڪونهيو يا ڪنهن ٻئي جو.

پوءِ جڏهن اسين ان طريقي سان ماضيءَ جي سياسي چڪرين ۽ ملڪي بدلجندڙ حالات تي نظر وجهون ٿا ته چڱي طرح معلوم ٿو ٿئي ته ڌارين کان سوکڙيون ۽ تحائف ته ميرن اميرن، شهبازن، کي مليا. ڌارين جي خوشامد ۽ چاپلوسيءَ مان فائدو به اميرن، حاڪمن کي مليو. (۱)

باقي سنڌ اندر انهن جي واپار ۽ هڪ هتي واري روڻي سبب نقصان ۽ خسارو ته سنڌي عام ماڻهن، پورهيتن، مزدورن، ننڍن صنعتڪارن ۽ ڪاريگرن کي پهتو. باقي اسان جي حاڪمن آخر جڏهن اهو ڏٺو ته مار!! اهي ڌاريا ته اسان جي پڳ لاهڻ پويان آهن، تڏهن پنهنجي پٽڪي بچائڻ لاءِ، عوام کي قربان ڪرڻ کان به ڪونه ڪيڀايائون، ۽ مختلف معرڪن ۾ ڪيترائي خاندان مارائي اجاڙي تباهه و برباد ڪرائي ڇڏيائون. ان ڪري اهو چئي سگهجي ٿو ته انگريزن جي ڪاهه کان اڳ واري هڪ سو سالن دوران، سنڌ اندر سياسي طرح ڪا به مستحڪم ۽ مضبوط حڪومت قائم ٿي نه سگهي.

ان کان پوءِ ٽالپرن جي آخري ايامن دوران ته سنڌ، سياسي اقتصادي طرح تباهي ۽ بربادي جي ڪناري تي پهچي چڪي هئي، ۽ ڪوبه اهڙو حاڪم پيدا نه ٿيو، جيڪو ان ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪا عملي جدوجهد ڪري ها. ۽ اهو به معلوم ٿو ٿئي ته ان وقت سنڌ جون حالتون هڪ سوچيل سمجهيل منصوبي تحت ائين ڪيون ويون هيون ته جيئن جلد کان جلد سنڌ کي هڙپ ڪري ڇڏجي، ۽ اهو سڀ ڪجهه صرف ان ڪري

(۱) اڳوڻن سنڌين جو ڏيساور سان واپار ص ۱۳۴ دادا سنڌي

ٿيندو رهيو جو سنڌ تي تمام ڊگهي عرصي کان وٺي ڪا به مضبوط ۽ طاقتور حڪومت قائم ٿي نه سگهي هئي.

ڪلهوڙن به ۷۲ ورهيه حڪومت ڪئي، ليڪن بدقمستي سان ڪو به اهڙو حاڪم ڪو نه گذريو، جيڪو ڌارين جو ڏن ڀرو نه هيو، سنڌ جي حاڪن تي هميشه (نادر شاهي) ڍل جي بقايا رهجي ويندي هئي، جنهن ڪري انهيءَ بقايا جي وصوليءَ لاءِ ٻاهرين حاڪمن جي ڪامن جو هڪ سلسلو جاري رهندو آيو. ان طرح نادر شاهه جي ڪاهه کان وٺي ۱۸۴۳ع تائين، ٽالپرن جي راڄ جي خاتمي سميت ڪو هڪ به اهڙو چنڊ سالن جو لاڳيتو عرصو نه گذريو، جنهن کي خود، هندستان ۾ منظم يا مستقل حڪومت چئي سگهجي (۱)

هن مان فائدو ٻاهرين غاصبن کي پيو، جيڪي وقفي وقفي سان خزانو لٽي ملڪ ڦري هليا ويندا هئا، هزارين بي گناهه جانيون ضايع ٿينديون رهيون، ۽ شهر ۽ ڳوٺ لٽجي تباهه و برباد ٿي ويا. خاص ڪري ڪلهوڙن کان وٺي ٽالپرن جي خاتمي تائين ته انگريزن مختلف حربن سان سنڌ کي ڪارزار جو ميدان بڻائي، اهڙيون ته زيادتيون ڪيون، جنهن کي وساري نٿو سگهجي.

انگريز شروع ۾ واپاري بنجي هتي آيا، پوءِ آهستي آهستي اهڙي حڪمت عملي اختيار ڪيائون، جنهن سان پوري سنڌ هڙپ ڪري ڇڏيائون، سنڌ اندر انگريزن جي مضبوطيءَ جا ٻه وڏا سبب هئا، هڪ مغل سلطنت جو ڪمزور ٿيڻ، ٻيو سنڌ جي حاڪمن جو ڪائن مرعوب ٿي ڪري، پنهنجي ملڪ اندر کين واپار ڪرڻ جي کلي اجازت ڏيڻ. انهن سببن ڪري فرنگي سنڌ اندر ويا پنهنجا پير مضبوط ڪندا، تانجو هنن آخر ۾ ٽالپرن سان زور زبردستيءَ من پسند ناجائز معاهدا ڪيا، جو خوشي ناخوشي ۾ کين سنڌ اندر واپار ڪرڻ جون سڀئي سهوليتون ملي ويون، ۽ هو اندرئون ئي اندر منصوبا ٺاهيندا رهيا.

ان دوران انگريزن سياسي حربا هلائي پاڻ کي ايترو ته طاقتور بنائي ڇڏيو هو جو انهن مان ٽالپر پنهنجي جان ڇڏائي نه سگهيا، ۽ خود ميرن مان به ڪي اهڙا لالچي، ۽ غدار ماڻهو انگريزن کي ملي ويا، جن انگريزن سان پنهنجي وفاداريءَ جو ڪليو ثبوت ڏيندي، سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ ڪڏا ڪارناما سرانجام ڏنا. بهرحال انگريزن کي سڀ کان

زياده فائدو، مير برادري جي ناتفاقيءَ ۽ سياسي ناتجربي ڪاريءَ مان پهتو. (۱)
انگريزن کي سنڌ ۾ آڻڻ، ۽ ڏيهي حاڪمن ۽ انگريزن درميان دشمني وڌائڻ ۾
هندو عاملين جو به وڏو عمل دخل هيو. (۲)

ان ڏس ۾ محترم ڊاڪٽر قمر جهان مرزا لکي ٿي ته: ”خود ٽالپرن جي دور ۾
غدار وڌيا ۽ تعصبي هندو انگريزن جا مخبر هئا، انهن جي خواهش اها هئي ته ٽالپرن کان
حڪومت ڪسي انگريزن کي ڏجي، ڇاڪاڻ ته انگريزن، هندن کي وڏن عهدن ۽ انعامن جي
لالچ ڏني هئي. هندن ته هنن کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ گهڻيون مددون ڏنيون،
اميدون پوريون ٿيون. (۳)

۽ آخر غداري ڪرڻ کان به ڪين مڙيا، دربار جون خفيه ڳالهيون، انگريزن کي
ٻڌائيندا رهيا، جن جي آڌار تي انگريزن ميرن کي جنگ ڪرڻ تي آماده ڪرڻ لاءِ طرحين
طرحين الزام مڙهيا، ۽ سنڌ ۾ اچڻ شرط، انگريزن هندن کي پنهنجو ڪيو، ڇاڪاڻ ته
انگريز واپارين جي لباس ۾ هن ملڪ مان واقفيت پيدا ڪرڻ لاءِ، هندن سان دوستي رکڻ
ضروري ڄاتو. (۴)

ديوان گدومل، منشي پرتاب راءِ، ديوان مشتاق رام، منشي خوشي رام،
چوٿرام ۽ سيٺ نائون مل جا شرمناڪ ڪردار اهڙا آهن، جيڪي ڪڏهن به وساري نٿا
سگهجن. ان ڪري سنڌ کي غلام بنائڻ واري بدترين عمل ۾، سنڌي حاڪمن جي سياسي
ناتجربيڪاري کان زياده هندن جي غداري به شامل هئي، جنهن جي ڪري انگريز هتي آيا،
۽ هندن، ميرن ۽ انگريزن درميان جهيڙو جوڙائي ڪيترائي انسان ناحق خون ڪرائي
ڇڏيائون.

انهن سڀني ڳالهين کي ڄاڻائڻ بعد، هن هنڌ مختصر طور تي اهو چئي
سگهجي ٿو ته، تڏهوڪي سنڌ جي اهڙين سياسي حالتن پٽاندر، حضرت پير سائين سيد
محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي تجربي ۽ ڪردار سان ديس
واسين جي بهتر طور تي رهنمائي ڪندي، هڪ دورانديش مدبر، سياستدان هجڻ جو ثبوت

(۱) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ص ۱۷۰

(۲) تاريخ تمدن سنڌ ص ۵۸۹

(۳) حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾ ص ۹۴

(۴) تاريخ تمدن سنڌ ص ۶۱۵

فراهر ڪيو.

پاڻ بين الاقوامي طور تي نت نين بدلجندڙ حالتن کي مدنظر رکندي، ٽالپرن ۽ ڪلهوڙن جي سياسي ڪشمڪش ۽ حصول اقتدار جي لڙاين کي، ملڪ وملت لاءِ هاجيڪار ٿي سمجهيائون، جنهن جي خبر سندن مڪتوبات ۾ پهرئين خط مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿي.

پاڻ ملڪ وملت جي مضبوطي، آئين جي بالادستي ۽ خودمختياري جهڙن اصولن تي يقين رکندي، ان وقت جي هٿ ٺوڪي ٽالپر حڪومت کي دلي طور قبول نه ڪيائون. ان کان علاوه استحصالِي قوتن سان سياسي ڳالهه ٻولهه ذريعي، مسئلن جي حل ڪرائڻ لاءِ پنهنجو پريور ڪردار ادا ڪيائون، جنهن جي ثابتي، اسان کي شاه شجاع سان شڪارپور ۾ ملاقات ڪري، کيس واپس ڪرائڻ مان ملي ٿي.

ان کان علاوه کين اها به خبر هئي ته ٽالپر ملڪ جا فوجي آهن، جيڪي ملڪ جي بقا ۽ تحفظ ۽ خودمختياري قائم رکڻ لاءِ اخلاقي طور تي پابند آهن، ليڪن هنن پنهنجي ذميواري کي وساري، ملڪي سياست ۽ ملڪي امور ۾ هٿ چراند ڪندي، وڃي حڪومت حاصل ڪئي آهي، جيڪا هڪ قانوني قائم ٿيل حڪومت جي خلاف، بغاوت کان گهٽ ڪانهي، تنهن ڪري اهڙي غير يقيني صورتحال ۾ سندن ساٿ ڪونه ڏنائون. ان کان علاوه ميرن جو سنڌ جي وحدت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏڻ، ۽ پنهنجي پائرن ۾ حصا پتي ڪري ورهائڻ وارو عمل به کين پسند ڪونه هيو. ۽ پاڻ جاتائون ٿي ته مير سنڌ جي خودمختياري جي حفاظت ڪرڻ جي اهڙي پوزيشن ۾ نه هئا. اڳ ۾ ته سنڌ کي صرف ڪابل کان خطرو هيو، ليڪن سندن دور ۾ هڪ پاسي پنجاب کان سڪ، حملي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا، ته ٻئي پاسي ايسٽ انڊيا جي تسلط، سنڌ کي هر حيثيت سان ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. پاڻ ميرن جي اهڙي ڪمزور حڪومت کي ايسٽائين هرگز هرگز تسليم نه ڪيائون، جيستائين مير فتح علي باقاعده طور تي افغان حڪومت کان پرواني وٺڻ ۾ ڪامياب نه ٿيو، ليڪن ميرن کي پرواني ملڻ بعد ڪڏهن به ان جي مخالفت ڪانه ڪيائون، بلڪ حڪومت کي عوام جي اهنجن دور ڪرڻ، ۽ مظلومن جي مدد ڪرڻ لاءِ حق گوئي کان ڪم وٺندي، سندن تخت تائين ڪاهي وڃڻ ۾ به ڪڏهن هڪ محسوس ڪانه ڪيائون، ۽ سياسي طور تي سنڌ جي اميرن جي رهنمائي ڪندي، کين عوام سان ڀلائي ۽ خدمت ڪرڻ جي تلقين پڻ ڪندا رهيا.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي جن جي دور ۾

سند جي معاشي حالت

هن وقت تائين سند جي تاريخ، جيڪا به اسان تائين پهتي آهي ان جو سڄو درومدار مؤرخن تي آهي. هن مخصوص انداز سان ماضي جي تاريخ (جنهن ۾ صرف سرماييدار شامل آهن) شاندار نموني سان سينگاري سنواري پيش ڪئي آهي. يعني ان وقت جي بادشاهن، اميرن ۽ سندن منصبدارن جي ڪارنامن جا قصا، تخت نشينيءَ ۽ مشڪلاتن، گهرو لڙاين ۽ سازشن کان سواءِ، بادشاهه سلامت جي وقت، رونما ٿيندڙ واقعات، جن ۾ سڀ کان زياده اهميت جنگين ۽ خونريزي، قتل و غارت ۽ ڦرمار جي ڏيکاريل آهي. اميرن جي بهادري ۽ شجاعت جا قصيدا، اميرن، وزيرن، عهديدارن جي وفادارين ۽ خدمتن جو ذڪر خير، ۽ بادشاهه سلامت جي اقبال کي سلامت رکڻ لاءِ فوجي جرنيلن جون خدمتون، بادشاهه نامدار جي شخصيت ۽ خاندان کي روشن ڪرڻ لاءِ مخصوص سڌارن جو ذڪر، شاندار عمارتن ۽ شاهي محلات جي نٺ نانگر جي تصوير پيش ڪيل آهي.

دراصل ڏٺو وڃي ته اسان جي مؤرخن جي اها چاپلوسيءَ واري يڪطرفي چال آهي، ۽ ان وقت جي غريب، پورهيتن، ڌڻريل عوام جي اصلي ۽ سچي حقيقت کي نظرانداز ڪيو ويو آهي.

ٻارهين صدي هجري جي شروعاتي ۽ اوائل دور جي تاريخ تي نظر وجهڻ سان به اسان کي ساڳيوئي جذبو ڪارفرما نظر اچي ٿو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن، اميرن جي فياضي ۽ سخاوت جا داستان، جيڪي مخصوص طبقي ۽ منصب دارن تي بارش وانگر جاگيرن جي صورت، يا نقد انعام ڏيڻ جي صورت ۾ سامهون اچن ٿا، سي سڀ هڪ طرفا هئا، باقي اهي ماڻهو جيڪي ڌرتي جو سينو چيري، ان ۽ ٻيو جنسون پيدا ڪندا هئا، پا پورهيو ۽ مزدوري ڪري، انهن اميرن ۽ بادشاهن جي عياشيءَ جو سامان مهيا ڪندا هئا، تن جو ان وقت جي تاريخ ۾ ڪوبه ذڪر ناهي.

حالاتڪ ان وقت جي معاشي حالت، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمہ اللہ تعاليٰ عليه جن جي سرسامونڊي ۾ بيان ڪيل هيٺين بيت مان چٽي نظر اچي ٿي:

اسان اڌارا، آڻي آونگ چاڙهيا
 منهن ڏيئي مون آڻيا، سمهان سيارا
 اُڀرن سڪارا، پستو ورپين جا

مٿئين بيت مان هڪ ته ان وقت جي ريت رسم جي خبر پوي ٿي. ٻيو ان وقت جي سنڌي عورت جي پنهنجي ڪانڌ لاءِ بي پناه محبت ۽ تڙپ جي سڏ پوي ٿي. ٽيون لفظ ”اڌارامان“ ان وقت جي ڌڙيل عوام جي حالت جي پڻ چڱي طرح پروڙ پوي ٿي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي عوام جي معاشي حالت ڪهڙي هئي؟!

اهڙي طرح ممتاز مرزا صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مضمون ۾ ان دور جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي ته ”ماڻهو پنهنجي معاش ۽ پيٽ پالڻ لاءِ ڪنهن حد تائين پريشان ۽ حيران هئا، ڌارين جون هلائون ۽ گهلون، ان کان سواءِ اهڙي اوندهه اندوڪار، ۾ پٽائي بادشاهه پنهنجي وسيل پٽ تي پيار ۽ پرست، حق ۽ سچ جو جيڪو مچ ٻاريو هيو تنهن جي اردگرد ڪيئي ٽڪل ۽ منجهيل توڙي وقت جي سياري جا سنڀل ماڻهو اچي هٿ سيڪڻ لڳا. (۱)

مٿين بيت، ۽ مزار صاحب جي حوالي مان صاف ظاهر آهي ته، ان دور ۾ هتان جي عام ماڻهن جي معاشي حالت ڪهڙي هئي! چيو وڃي ٿو ته، ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ سڪي ستابي هئي. جيئن ته سن ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۴۰ع ۾ جڏهن نادر شاهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ان وقت سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو هيو، جنهن کان نادر شاهه هڪ ڪروڙ روپين جو خزانو ڦريو، ۽ مٿس ساليانو ۲۰- لک روپيا ڏن (ڍل) مڙهي ويو. (۲)

ان مان ثابت آهي ته سنڌ جا حاڪم پنهنجي عياشي لاءِ غريب عوام کان ڍلون وصول ڪري، پنهنجو خزانو ڀريندا هئا، پر غريب عوام، ڌڙيل ۽ بدحالي ۾ هيو.

تاريخ تمدن سنڌ ۾ ذڪر آهي ته ”حڪومت عوام کان جيتري ڍل وصول ڪندي هئي، ته اوترو رفاهي ڪمن تي خرچ ڪونه ڪندي هئي. جهڙوڪ رستا تعمير ڪرائڻ، يا مڪتب جاري ڪرڻ وغيره. البت بادشاهه جا خزانا ڀريا هئا. حاڪمن کي زر ۽ جواهرن گڏ ڪرڻ جو شوق هوندو هيو، جنهن مان شاهي حرمسراءِ ۾ عيش ۽ نشاط جون محفلون هر

(۱) روزنامه عبرت اخبار ۳۰ مئي ۱۹۹۰

(۲) تاريخ تمدن سنڌ ص ۳۵۷

وقت گرم رهنديون هيون. (۱)

اعجاز الحق قدوسي، پنهنجي ڪتاب ”سندهه کي تاريخي ڪهانيان“ ۾ لکي ٿو: ”ڪلهوڙن جو تعلق ڪڏهن مغلن سان ته ڪڏهن ايرانين سان، وري ڪڏهن افغانين سان هلندو آيو، جيڪي ڏن جي صورت ۾ لکين روپيا کانئن وصول ڪندا رهيا. (۲)

ان وقت جي حاڪمن جي، غريب عوام سان ڪابه همدردي ڪانه هئي، هو صرف عيش آرام سان گذارڻ جي فڪر ۾ هوندا هئا، جنهن ڪري عوام ۾ به حاڪمن جي لاءِ ڪابه خيرخواهي ڪانه هئي. اهوئي سبب هيو جو وقتاً فوقتاً ڌارين غيرملڪي فاتحن کي سنڌ مان هر پيري دولت جا انبار هٿ لڳندا هئا ۽ سوڀارا ٿي واپس ويندا هئا. ان جو مطلب اهو به نه آهي ته ڪو سنڌ وارن کي پنهنجي ملڪ سان محبت ۽ همدردي ڪانه هئي، بلڪه هُنن مسڪينن کي، پنهنجي ئي ملڪ جي مالڪن، پنهنجي بي توجهيءَ سان، بي دليو ڪري ڇڏيو هيو.

سنڌ جي هارين، ڪاسبين ۽ ڪارگرين ۽ پورهيتن کي صحيح اجورو نه ملڻ ڪري، ملڪي پيداوار متاثر ٿي. ارڙهين صدي عيسوي جي وچ ڌارين سنڌ جي ڪپڙي ٺاهڻ واري صنعت کي (خاص ڪري سوٽي ۽ ريشمي ڪپڙي جي صنعت) مقامي حڪمرانن جي عدم توجهيءَ سبب وڏو نقصان پهتو. ڊاڪٽر ڇپلاڻي ان جا سبب ڄاڻائيندي لکيو آهي ته ”صوبي ۾ اندروني سياسي بدامني ۽ بي آرامي کان سواءِ ٻاهرين حملن آورن جا حملا، سنڌ جي حاڪمن جي بدانتظامي، ڳريون ڍلون ۽ محصول، واپاري طبقي سان ناروا سلوڪ، مکيه ڪارڻ هئا.“ (۳)

ٻارهن صدي هجري ۾ مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دور ۾ هاري زميندار جي زير اثر هيو، ۽ زميندار جو ظالماڻو رويو هاريءَ لاءِ هاجيڪار هيو. هاريءَ جي ڪابه حفاظت ڪانه هئي. سندس پگهر جي پورهئي مان يا سندس ميراث جو جيڪو چوپايو مال هوندو هيو، اهو وري کانئس ڌاڙيل ۽ ڦورو ڦري ويندا هئا. نه غريبن جي گهر کي ڪو ڪوٽ يا ديوار هوندي هئي، ۽ نه وري سندس ڪو پڪو گهر هوندو هيو. ڏينگرن جي لوڙهي اندر سندس ڪڪائين جهوپڙي هوندي هئي، جنهن جي حفاظت، اهو لوڙهو ڪري ئي نه سگهندو

(۱) تاريخ تمدن سنڌ ص ۴۴۴

(۲) ”سندهه کي تاريخي ڪهانيان“ - اردو ص ۲۴۴

(۳) سنڌ جي اقتصادي تاريخ ”سنڌي“ ص ۱۲۲

(۱) هيو.

ڊاڪٽر چيلاڻي صاحب ميڪڊونالڊ جي حوالي سان ٻڌائي ٿو ته ”روھڙي ضلعي جو سکر طبقو (شاهوڪار) نظر ڪونه ٿو اچي، نه ڪي منجهس پنهنجي اها حيثيت قائم ڪرڻ جي ڪا طاقت ٿي ڏسجي، جنهن تي مقامي ماڻهن کي فخر هوندو آهي. مان سمجهان ٿو ته، ضلعي اندر ڪي به، به اهڙا زميندار ملي نه سگهندا، جيڪي هر مهيني ۾ هزار روپيه خرچ ڪري سگهندا هجن. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هو غربت ۾ گذارين ٿا.“ (۲)

تاريخ تمدن سنڌ ۾ رحيمداد خان مولائي شيدائي، ٽالپرن جي آمدني ۽ روانگي ٻڌائيندي لکيو آهي ته ”مير فتح علي خان جي اپت، ايڪونجاه لک روپيا هئي، خرچ ڪرڻ جو تفصيل هن طرح هيو:

۱- ڏهه لک روپيا شاهي خزاني ۾ رکبا هئا.

۲- يارهن لک روپيا سرڪاري عملدارن ۽ ڪامورن کي پگهار ۽ جاگيردارن کي وظيفي طور ملندا هئا.

۳- اٺاويھه لک ٽيوھه هزار روپيه، مير صاحب جي خانگي خرچ پڪي لاءِ هئا.

۴- ٻه لک روپيا، نادارن ۽ محتاجن کي حڪومت طرفان خيرات ڏبا هئا. (۳)

مٿين انگن اکرن مان معلوم ٿئي ٿو ته، مير فتح علي خان سرڪاري آمدني مان اڌ کان به وڌيڪ رقم ذاتي خرچ لاءِ صرف ڪندو هيو. باقي عوام جي صحت، خواه تعليم وغيره لاءِ ڪوبه بندوبست ڪونه هيو. جيڪي ڍلون يا محصول عوام تي مڙهيل هوندا هئا، ۽ ڪنهن لاچار جي سبب جي ڪري ڪو غريب وقت سراھي ادا ڪري نه سگهندو هيو، ته سندس مال متاع ضبط ڪري به وصولي ڪئي ويندي هئي، پر جيڪڏهن مال متاع نه هوندو هيو، ته وري سرخطبي ڪري ان کي قيد ڪري ڇڏيندا هئا.

ميرن جا خاص عملدار، ڪاردار، اهلڪار، سزاولڪار ڪاراوا ۽ ڪوٽوال هوندا هئا، جن جو عوام سان سخت گيريءَ وارو سلوڪ هوندو هيو. ملڪي معيشت جي واڌاري لاءِ ڪوبه قدم ڪونه کڻندا هئا. مقامي ماڻهن بجاءِ ڌارين ماڻهن کي اولين حيثيت ڏيندا هئا.

(۲) تاريخ تمدن سنڌ ص ۴۴۹

(۳) سنڌ جي اقتصادي تاريخ، ص ۱۵۰

(۴) ”تاريخ تمدن سنڌ“ ص ۵۸۲۲

حاکمن، خاص ڪري ٽالپرن، درياھ جي ڪناري واريون زمينون جيڪي زرعي ايت ڏيڻ لاءِ ڪارگر هيون، سي سڀئي شڪار گاه ڪري ڇڏيون هيائون، باقي ٻيون ڪارگر زمينون جاگيرن جي صورت ۾ پنهنجي دل گهرين ماڻهن کي ڏيئي ڇڏيائون، جنهن ڪري عوام جي حالت بدتر ٿيندي ويئي.

ٻارهين صدي هجري ۽ ان کان ٿورو اڳ يا پوءِ وارو دور، سنڌي غريبن ۽ مسڪينن لاءِ انتهائي مشڪل ۽ ڏکيو دور رهيو آهي. خاص ڪري مير صاحب، جڏهن سياري جي موسم ۾ شڪار لاءِ نڪرندا هئا ته غريب عوام لاءِ نسورو ناحق ٿي ويندو هيو. جتي جتي مير صاحب جي منزل ٿيندي هئي ته اتان جي آس پاس جا غريب ماڻهو زبردستي بيگر (وانگار) ۾ آندا ويندا هئا، جن کان شڪار گاه جا لوڙها ڏيارڻ، ميرن صاحبن جي شڪار ڪيڏڻ لاءِ ڪڏا وغيره ٺاهڻ، ۽ لشڪرين جي وهڻ لاءِ گاه، ڍاڻو پاڻي آڻڻ، سياري جي چلھ لاءِ ڪاٺيون گڏ ڪرڻ، رهائش لاءِ منھ يا ڇپر ٺاهڻ وغيره جا ڪم بنا اجوري ڪرايا ويندا هئا. ان کان سواءِ تر جي زميندارن کان ڪڙپ، ڪڪڙيون، آنا، ڌونڙو، بکر وغيره به مفت ۾ ورتا ويندا هئا، جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو هيو ته عام ماڻهو جي معاشي حالت روز بروز بدتر ٿيندي ويئي، ۽ ملڪ ۾ خصوصاً ان جي اثاڻ تي ويئي، ۽ ماڻهو بکن ۾ پاه پيا ٿيندا هئا. ان کان سواءِ معاشي بدحالي ۽ حڪمرانن جي بي توجهي سبب خصوصاً واپار کي ڪاپاري ڌڪ لڳو.

سنڌ ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ان مان پورو پورو فائدو وٺندي، مقامي واپارين کي معاشي بحران ۾ جڪڙي پنهنجا پير پختا ڪيا. نتيجي طور سنڌ جو غريب طبقو روز بروز غريب ٿيندو ويو، ۽ سامراجي ٽولو پنهنجي چالبازين ۽ حرفتن سان امير ترين بنجي ويو. آخرڪار سن ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن ميرن جو خاتمو آندو، ۽ سڄي سنڌ تي انگريزن جي حڪومت قائم ٿي ويئي. (۱)

باب چوٿون

فصل پهريون

مکتوبات شريف ۾ مذکور صوفيانہ اصطلاحات جو مختصر جائزو

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جي مکتوبات شريف ۾ جيڪي صوفيانہ اصطلاح آيل آهن.

انهن اصطلاحات جي تشريح ۽ وضاحت بہ سندن ئي مکتوبات ۽ ملفوظات شريف جي روشنيءَ ۾ ڏجي ٿي، تہ جيئن ان باري ۾ سندن مشرب ۽ رايٰن کان آگاهي حاصل ڪري سگهجي. ان ڪري ضروري ڄاتو ويو تہ خاص خاص صوفيانہ اصطلاحات، جيڪي مکتوبات شريف ۾ تحرير فرمائون، انهن جي نہایت ئي مختصر وضاحت قارئین لاءِ پيش ڪجي.

توڙي جو سندن ڪلام جي ڪماحقہ ايتار ڪرڻ، مون ناچيز ۽ ڪم علم لاءِ ائين آهي جيئن تارازيءَ سان ڪوھ قاف جبل کي تورڻ، جيڪو مشڪل ۽ ڏکيو آهي. ساڳئي ريت مکتوبات ۾ ڪتب آندل صوفيانہ اصطلاحات جي مطلب ۽ مقصد جي وضاحت ڪرڻ بہ ايتري ئي دشوار ڄاتم، چوتہ بادشاهن جي رازن جون ڳالهيون، بادشاهہ ئي سمجهندا آهن. ان ڪري سندن هم ڪير شخصيت جي طرفان استعمال ٿيل صوفيانہ اصطلاحات کي من وعن مکتوبات ۽ ملفوظات شريف جي روشني ۾ بيان ڪيو وڃي، البتہ ڪٿي ڪٿي ان جي تائيد ۾ سندن خاص خليفن محمود نظاماڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جي رايٰن کي پڻ ان هنڌ جاءِ ڏني اٿئون، تہ جيئن سندن خليفن جي علوم رتبتي جو پڻ اندازو ٿي سگهي.

روح متعلق سندن رايو:

حقيقت هن طرح آهي تہ روح بابت تحرير ڪرڻ يا گفتگو ڪرڻ تمام دشوار

ڳالهه آهي. پوءِ انهيءَ سبب ڪري علم وارن بزرگن روح جي وضاحت ڪرڻ کان خاموشي اختيار ڪئي. ليڪن ان جي باوجود به بزرگن ۽ ڪن عالمن جدا جدا نموني روح جي وضاحت ڪئي آهي.

دراصل روح هڪ ربي امر آهي، جنهن بابت خدائي فرمان هن طرح آهي ته ”ان (روح) بابت تمام ٿورڙن ماڻهن کي ڄاڻ ۽ سمجهه ڏني ويئي آهي.“ (القرآن) هتي ان ”روح“ متعلق سنڌ جي ڪامل ولي الله حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن طرفان بيان ڪيل وضاحت، پڙهندڙن جي فائدي لاءِ پيش ڪجي ٿي.

پاڻ روح بابت فرمايو اٿائون ته ”تحقيق قلب (دل) جي تعلق جي جاءِ، جنهن سان روحاني طبيبن (الله پاڪ جي ڪامل ٻانهن) جو واسطو هوندو آهي، ان کي روح چئبو آهي.“ (۱)

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ياد رکو! اسان جڏهن به دل جي ڳالهه ڪيون ته اسان جي ان مان مراد، انسان جي حقيقت ئي هوندي آهي. جنهن کي روح ۽ نفس چيو ويندو آهي ۽ اها انساني حقيقت مدرڪ به آهي ته عالم ۽ عارف به (۲) يعني انساني حقيقت (۱) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب نمبر ۱۶.

(۲) مدرڪ بابت حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن هن طرح وضاحت ڪئي آهي ته، جنهن ٻانهي پنهنجي نفس کي ٻانهپ ۽ بندگي واري صفت سان سڃاتو، تنهن پنهنجي پيدا ڪندڙ کي ربوبيت واريءَ صفت سان سڃاتو. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”نفس جو اهو (اصل کان) دستور آهي، ته هو باطل دعوائون ڪندو آهي، ۽ ربوبيت واريون صفتون جيڪي صرف ان ذات (يعني الله تبارڪ و تعاليٰ) لاءِ مخصوص آهن. جيئن عظمت، ڪبرائي، جباري، بيپرواهي ۽ قدرت وغيره، انهن کي پاڻ ۾ تصور ڪندو آهي، ۽ ٻانهو (يعني عاجزيءَ ۽ بيوسيءَ جي باوجود به) اهو تصور ڪندو آهي ته اهي صفتون منهنجيون آهن.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه، عالم بابت سمجهاڻي هن طرح ڏني آهي ته ”جڏهن ٻانهي جي نفس تي انوار الاهي جي تجليات سان هي ڳالهه واضح ٿي ويندي آهي ته، اصل ۾ منهنجي ٻانهپ ۽ بندگيءَ واريون صفتون ته عاجزي، مسڪيني، فقيري، نورث ۽ نياز وغيره آهن. باقي ان کان سواءِ غرور، ڪبر، وڏائي ۽ بيپرواهي واريون دعوائون باطل ۽ بيڪار آهن، پوءِ جڏهن ٻانهي تي اهڙي حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ۽ هو «

کي ادراڪ، علم ۽ معرفت حاصل هوندي آهي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن روح جي حقيقت کي بيان ڪندي، مکتوبات شريف ۾ فرمايو آهي ته، جيئن ڪڙڪ کي پوکڻ وقت بچ چوندا آهن ۽ جنهن وقت اهو بچ ڦٽي سائو ٿيندو آهي، ته ان کي پوک يا فصل چوندا آهن، پر جڏهن ان کي لڻي وائري ڳاهي ڇنڊي ڦوڪي گهر ڪڍي اچيو آهي، ته ان کي ڪڙڪ يعني اُن چڻبو آهي. اهڙي طرح الله پاڪ جنهن وقت خلافت جي بچ کي آدم جي زمين تي پوکيو ٿي ته ان جو نالو روح رکيو هيائين، جيئن قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي ته مون ان ۾ پنهنجو روح ڦوڪيو. (۱)

جڏهن اهو روح وري هڪ حالت کان ٻي حالت ڏانهن ڦريو ته ان جو نالو قلب رکيو ويو، جيئن حضرت رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي ته، مؤمن جو قلب الله تعاليٰ جي قدرت وارين ٻن آڱرين جي وچ ۾ هوندو آهي. (۲)

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته جڏهن فصل جو ڦر (اُن) ڪڍي، گهر ڏانهن روانا ٿيا ته ان وقت نفس نالو رکيائونس، جيئن الله تبارڪ و تعاليٰ فرمايو آهي ته ”اطمينان وارا نفس! تون پنهنجي رب ڏانهن اهڙي طرح واپس ٿي، جون تون ان کان راضي ۽ هو توکان راضي هجي. (۳)

اهڙي طرح خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي ملفوظات، سراج العاشقين جي صفحي ۲۰۵ ۾ فرمايو آهي ته ”جڏهن انسان جي بدن تي روح جو غلبو ٿيندو آهي ته پوءِ سارو جسم چڱن ڪمن، اطاعتن ۽ عبادتن ڏانهن مائل ٿي ويندو آهي.

حضرت پير سائين جن جي نظريئي موجب روح جو تعلق انساني جسم سان ته

» پنهنجي اصلي بندگيءَ وارين صفتن کي سڃاڻي وٺي ٿو ته ان کان پوءِ ئي سمجهبو ته هاڻي هن بندي (پنهنجي نفس کي سڃاڻڻ بعد) پنهنجي رب پاڪ کي سڃاتو آهي.

عارف، بابت حضرت پير سائين جن فرمايو آهي ته جيڪو ٻانهو پنهنجي ذات ۽ حقيقت کي پنهنجي وجود جي سمورن جزن سان سڃاڻندو ۽ سمورن وجودن کي پنهنجي ذات جي احاطي اندر (يعني صفتن سان) مشاهدو ڪندو ته کيس (ٻانهي کي) ان ئي نسبت (يعني صورت) سان خدا پاڪ کي تصور ڪندو.

(۱) سورة الحجرات آيت نمبر ۲۹

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوب نمبر ۱۶

(۳) سورة الفجر آيت ۲۸

هوندو آهي، بلڪ جسم کان وڌيڪ ان جو تعلق، دل سان به هوندو آهي، پوءِ جسماني گناهن ۽ غلاظتن سبب آهستي آهستي دل تي ڪٽ چڙهندي ويندي آهي، ۽ منجهانئس روحاني صفتون ختم ٿي وينديون آهن، ۽ ان جي جاءِ تي شيطاني صفتون پيدا ٿي پونديون آهن. آخر هو غفلت جي اوڙاهه ۾ غرق ٿي ويندو آهي. پاڻ فرمايو اٿن ته روح جي ترقي شريعت پاڪ جي پابنديءَ کان سواءِ ممڪن نه آهي. (۱)

حضرت پير سائين جن جي زندگي جو خاص جوهر، شريعت پاڪ جي پابندي هيو، جنهن جي تحت پنهنجي تعليم ۽ تبليغ جو سلسلو جاري رکيائون، ۽ پنهنجن مريدن، معتقدن ۽ پوئلڳن کي به ان جي تلقين ۽ نصيحت فرمايائون، ان ڪري پاڻ انسان جي اصلي حقيقت (روح) کي سينگارڻ لاءِ، شريعت کي ضروري قرار ڏنائون.

نفس شناسيءَ جو علاج سندن نظر ۾:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي مکتوبات ۽ ملفوظات شريف ۾، نفس شناسيءَ ذريعي جيڪو خود فراموشيءَ وارو درس ڏنو، ان جو مثال ۽ انداز ئي نرالو آهي. نفس جي سڃاڻڻ وارين حالتن، ۽ نفس متعلق سندن راين جو مختصر احوال پيش ڪجي ٿو.

نفس مطلق:

حضرت جن نفس مطلق جي وضاحت ڪندي فرمايو ته، هن ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جيئن معرفت الاهي جي حقيقت کي پهچڻ ڏکيو آهي، اهڙي طرح نفس کي به سمورين صفتن سان سڃاڻڻ ڏکيو آهي، ۽ ان جي سڃاڻپ، دل جي بصيرت کان سواءِ محال آهي، ۽ دل جي بصيرت رياضت يا عشق الاهيءَ کان سواءِ ڏکي آهي. (۲)

نفس جي لغوي معنيٰ، ساهه يا روح آهي. صوفيانه انداز ۾ حضرت پير سائين جن ان جي حقيقت بيان ڪندي فرمايو آهي ته ”نفس جي حقيقت ۽ نفس جي معرفت جو درٻار مدار هن قول ”مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ“ تي آهي.

جاڻڻ گهرجي ته نفس جي حقيقت صوفياءَ ڪرام وٽ بدن جي ظاهري جوڙجڪ

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوب نمبر ۱۶

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوب نمبر ۱۶

وارن عضون جي مجموعي جو نالو آهي، جنهن جو مطلب هي آهي ته اها حيواني قوت، جيڪا حيواني روح جي طبيعت ۾ شامل آهي. اهل شريعت ۽ تصوف جا ڄاڻو ان کي نفس مطلق چوندا آهن، ۽ ڪڏهن ڪيترن ان کي نفس ناطق، ته وري ڪڏهن صرف نفس به چوندا آهن، ليڪن ان مان سندن مراد ان جي ذات ۽ حقيقت هوندي آهي. ڪن محققن ۽ مفڪرن جو چوڻ آهي ته نفس مان مراد قلب (دل) روح ۽ جان آهي.

حضرت جن، مکتوبات شريف ۾ ڪيميائي سعادت جو حوالو ڏيندي وڌيڪ فرمايو آهي ته ”انسان جي اندر ۾ هڪ چشمو هوندو آهي، جنهن کي نفس، دل، قلب ۽ جان چوندا آهن.“ سندن فرمان موجب نفس جي وڌيڪ تشريح روح جي عنوان ۾ اچي چڪي آهي.

نفس بابت صوفياءَ ڪرام ۽ اولياءَ عظام پنهنجا خيالات ظاهر ڪيا آهن، ۽ سڀئي ان ڳالهه تي متفق آهن، ته خراب ڪمن ۽ بچڙين عادت جو ظاهر ٿيڻ، نفس جي سببان هوندو آهي. ان ڪري نفس کي مطيع ۽ فرمانبردار بنائڻ لاءِ، انهن مختلف طريقا ٻڌايا آهن.

حضرت پير سائين جن نفس جي مخالفت ڪرڻ، ۽ نفس کي فرمانبردار بنائڻ لاءِ ملفوظات شريف ۾ اهڙا ته نصيحت آموز مثال ۽ طريقا بيان فرمايا آهن، جيڪي سندن عارفانه شخصيت ۽ عارف بالله هجڻ لاءِ دليل آهن. سندن ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته، جيڪو شخص پنهنجي سڌن جي پويان وڃي ٿو، ان جو مثال ان ڪٿي وانگر آهي، جيڪو بدبودار ڍونڍ جي پويان ڊوڙي ٿو، بلڪ ان کان به وڌيڪ بدتر آهي. پاڻ پنهنجي خليفي محمد حسين رحمۃ الله تعاليٰ عليه کي نصيحت ڪندي مکتوب نمبر ۳ ۾ فرمايو اٿن ته: ”اي پيارا! نفس جي اها عادت هوندي آهي جو جنهن وقت هو بار هيٺان هوندو آهي ته کانئس سڌون وسري وينديون آهن، ۽ آرام ۾ هوندو آهي، پر جنهن وقت مٿس بار نه هوندو آهي ته ان مهل سڌن ۾ سرگرم هوندو آهي.“

حضرت جن جي ان فرمودي جو مطلب هي آهي ته، نفس کي جنهن وقت اطاعت الاهي جي بار هيٺان ڪبو ته نفس مطمئن جي شڪل اختيار ڪندو ۽ جنهن وقت ان بار کان آجو هوندو ته سرڪشي ۽ نافرمانِي ۾ مشغول ٿي، نفس امارو بنجي ويندو.

گر ڪني يڪ آرزوئے خود تمام

از تو صد ابليس زايد والسلام

يعني جيڪڏهن نفس جي هڪ سڌ پوري ڪندين ته توهان سوين شيطان ڄمي پوندا. حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي ته پاڻ هڪ دفعي پنهنجي مريدن کي وعظ نصيحت ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”اي عزيز! پنهنجي نفس کي قيد ڪري ڇڏ، ۽ ڪڏهن به سندس مراد تي کيس ڇڏي نه ڏي، ته جيئن سڀئي سڌون وساري ڇڏي. (۱) اهڙي طرح پاڻ ٻيو دفعو فرمايائون ته ”جنهن طالب کي دل ۾ باطل خيال پيا پون، ۽ انهن کان بچان ۽ غيرت ڪانه ٿي اچيس، ۽ نه وري انهن جي دفع ڪرڻ ۽ ڪيڏن جي ڪوشش وٺي ٿو، ته انهيءَ جو مثال ڪنچر شخص وانگر آهي، جنهن جي زال جو ملهه هڪ ٽڪو يا ٻه ٽڪا هوندو آهي.

اهڙي طرح غيرالله جا خيال ڌاريا ماڻهو سمجهڻ گهرجن، تن کي پنهنجي اندر (دل واري گهر) ۾ ڇڏي ڏيڻ، ۽ دل کي انهن سان مشغول رکڻ ڇڻ پاڻ ڪنچر بڻجڻ آهي. (۲) اهڙي طرح پاڻ نفس کي مطيع ۽ فرمانبردار بنائڻ لاءِ پنهنجي، مکتوبات ۾ هن طرح فرمايائون ته ”نفس کي اطاعت الاهي ۾ سرگرم رکجي، ۽ بڪ ذريعي سندس سرڪشي ختم ڪجي، چوٽه جڏهن پيٽ ڀريل هوندو ته نفس بچڙاين ۽ نافرمانين لاءِ سرگرم هوندو، پر جيڪڏهن بکيو هوندو ته سندس حيواني قوتون سرد هونديون آهن. (۳)

پاڻ پنهنجي مريدن کي جيڪا تلقين ۽ نصيحت فرمايائون، سا سموري نفس جي مخالفت تي مبني هئي، چوٽه نفس ۽ شيطان انسان جا ازلي دشمن آهن، پوءِ جيڪي انهن جي فرمانبرداري ڪندا، انهن جا روح مرده ٿي ويندا آهن.

مطمئن نفس بابت سندن نظريو:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمه الله تعاليٰ عليه مطمئن نفس جي متعلق فرمايو آهي ته ”جڏهن نفس مان نفرت ۽ اختلاف جو ٻج بلڪل ختم ٿي ويندو آهي، ۽ جهڳڙالو مان بدلجي جڏهن دل جي سڪون ڏانهن موٽندو آهي، ۽ پاڻ کي حڪمن (چڱاين) جو فرمانبردار ۽ تابع بنائيندو آهي، ۽ پرهيزگاري ڏانهن رغبت ڪندو آهي، ۽ شهوتن جي ڪري جيڪا پريشاني ٿيندي اٿس، اها به هميشه لاءِ ختم ٿي ويندي آهي، تڏهن اهڙي

(۱) ملفوظات شريف، مترجم جلد ٽيون، ص ۱۰۳

(۲) ملفوظات شريف، مترجم جلد ٽيون، ص ۸۹

(۳) مکتوب ۱۶

صفت واري نفس کي ”نفس مطمئن“ چئبو آهي. اهڙو نفس انبياءِ عليهم السلام ۽ ولين جو هوندو آهي.

اهڙي طرح پاڻ نفس جون حالتون، ان بيمار ماڻهو وانگر بيان فرمايون اٿن، جيڪو ڪڏهن بيمار هوندو آهي ته ڪڏهن چڱو ڀلو هوندو آهي وري ڪڏهن نه بيمار ۽ نه وري خوش هوندو آهي، پاڻ اهو مثال فرمائيندي بيان ڪيو اٿائون ته ”نفس ڪڏهن امارو هوندو آهي ته ڪڏهن لواو هوندو ته ڪنهن وقت مطمئن هوندو آهي.“ (۱)

حضرت پير سائين جن جي فيض يافتہ خليفي ميان محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه نفس مطمئن بابت پنهنجو رايو ڏيندي فرمايو آهي ته ”نفس مطمئن جي معنيٰ هي آهي ته، نفس کي سڀني فڪرن ۽ خطرن کان آرام ۽ سڪون هجي، پر امارو نفس اهو آهي جيڪو پاڻ کي براين کان نه روڪيندو آهي نه وري ان تي پشيمان ٿيندو آهي، ۽ هميشه شهوت ۽ شيطاني ارادن تي ڪارند هوندو آهي. ڏوهن ۽ بي فرمانين ڏانهن لاڙو هوندو اٿس. پاڻ فرمايائون ته اهڙي عادت واري نفس کي ”نفس امارو“ چئبو آهي.

سندن مڪتوبات شريف ۾ ان اماري نفس جي باري ۾ فرمايائون ته ”اهڙي نفس جي تابع تمام انساني قوتون هونديون آهن، ۽ اهو نفس منافقن ۽ ڪافرن جو هوندو آهي. (۲) ساڳئي طرح سندن خليفي ميان محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه ان باري ۾ فرمايو آهي ته ”نفس امارو اهو آهي، جيڪو حرص ۽ خواهشن سان بچڙين جو امر ڪندڙ هجي. (۳) حضرت پير سائين جن صرف براين ۽ بچڙين جي نشاندهي ڪرڻ کي ئي ڪافي نه سمجهيو، بلڪه انهن کان بچڻ لاءِ پڻ اهڙا ته طريقا ۽ علاج تجويز فرمايائون، جيڪي هڪ عارف ۽ ڪامل کي ئي سونهين ٿا.

لوامي نفس جي سڃاڻپ:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن نفس لوامي جي صفت بيان ڪندي ڄاڻايو آهي ته ”جڏهن وجود جو معاملو دل جي حوالي هوندو آهي، ۽ نفس تابعداري ۽ فرمانبرداري واري رسي ۾ دل جو مطيع ۽ فرمانبردار ٿيندو آهي، ۽ امر

(۱) مڪتوب نمبر ص ۱۶

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب ص ۱۶

(۳) سراج العاشقين، ص ۶۵.

ايجادِي (يعني تقديرِ الاهي تي هر حال ۾ راضي رهي صبر کان ڪم وٺندو آهي) ۽ امر ايجابي (يعني الله پاڪ جي اطاعت ۽ فرمانبرداري) ۾ سڪون ۽ آرام لهندو آهي، ليڪن انهن ڳالهين جي باوجود به نفس ۾ سرڪشي ۽ انتها پسندي باقي هوندي اٿس.

جنهن ڪري اهڙو ٻانهو هميشه پاڻ کي ملامت ڪندو رهندو آهي، ۽ ان کان بچڻ لاءِ طريقا تلاش ڪندو آهي، ۽ اهڙي بندي کان جڏهن به ڪو خراب ڪم ٿي پوندو اٿس ته هو گناهه تي پشيمان به جلد ٿيندو آهي، ۽ پاڻ کي ملامت ڪندو رهندو آهي، ۽ خواهشن کي پرو سمجهندو آهي، ۽ شيطان تي لعنت ڪندو آهي. شهنشاهه سان دشمني رکندو آهي، ۽ نفساني لذتن کي ناپسند ڪندو آهي. برائيءَ ۽ گناهه کان جلد توبه تائب ٿيندو آهي. اهڙو نفس عام مومنن ۽ ولين جو هوندو آهي. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”اهڙي نفس کي نفسِ لوامو چئبو آهي. (۱)

خليفنِ محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ان باري ۾ فرمايو آهي ته ”نفسِ لوامو اهو آهي ته ”جيڪو بچڻ ڪمن ڪرڻ کان پوءِ پاڻ کي ملامت ڪري ٿو ۽ ان کان پوءِ حق سبحانه و تعاليٰ جي امر ۽ نهيءَ واري ڪمن تي مطيع ٿئي ٿو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن پل مان ڪو گناهه ڪري ٿو ته فوراً توبه ڪري پاڻ کي ملامت ٿو ڪري. (۲)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پنهنجي زندگيءَ دوران پنهنجن ڪمن کي سامهون رکندي پنهنجي روحاني سفر کي جاري رکيو، هڪ اطاعتِ الاهي ۽ سنتِ نبوي جي پيروي، ٻيو نفس شناسي ۽ خودفراوشيءَ جي ذريعي شخصيت جي ڪردار جي تعمير وارو درس.

پاڻ انهن پنهنجي ڪمن تي اهڙو ته مستحڪم رهيا، جو سندن پوري زندگيءَ دوران تر جيترو به ان کان پوئتي نه هڻيا، بلڪه ان دائري اندر پنهنجي زندگي بسر ڪيائون ۽ پنهنجي مريدن ۽ پوئلڳن کي به ان طرح زندگي گذارڻ جي تلقين فرمايائون.

تزڪِ نفس:

راهه سلوڪ ۾ نفساني پاڪائي تمام اهم ۽ ضروري آهي، جنهن بغير ڪو به ڪم جائز نه ٿيندو، ۽ نه وري ان جي اجوري ۽ لاپ ملڻ جي اميد رکي سگهجي ٿي. ان

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوب نمبر ۱۶

(۲) سراج العاشقين ص ۶۵

ڪري سڀ کان اول نفس جي پاڪائي جو اهم ڪم ڪرڻ تمام ضروري هوندو آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو الله جي پيارن به سڀ کان اول نفس جي پاڪائي تي ڌيان ڏنو، ۽ ان کان پوءِ ئي مجاهدات ۽ مشاغل ۾ پير پاتائون.

ان ڏس ۾ حضرت پير سائين جن فرمايو آهي ته ”تزڪيه نفس مان مراد نفس جي پاڪائي آهي ۽ نفس جو تزڪيه ۽ تصفيه، ڪمال محنت کان سواءِ پيدا ٿيڻ محال آهي.“ (۱)

پاڻ نصيحت ڪندي ارشاد فرمايائون ته ”انهن ٻنهي (تزڪيه ۽ تصفيه) کان پوئتي هٽڻ نه ٿو جڳائي، ۽ هميشه ڪوشش ۾ مصروف رهڻ کپي.

پاڻ فرمايائون ته الله تعاليٰ جو ذڪر نفس کي خراب وصفن کان پاڪ ڪرڻ ۾ خاص اثر رکي ٿو، ۽ اسان ان کي آزمائي ڏٺو آهي. پنهنجي ابتدائي تعليم واري دور کي ذڪر ڪندي فرمايائون ته ”سلوڪ جي واٽ ۾ پير رکڻ کان پوءِ، جڏهن قادري طريقي موجب ڏاڍيان ذڪر ڪرڻ جو شغل جاري ڪيوسين ته ان ذڪر جي برڪت سان جان جي وار وار مان الله تعاليٰ جو ذڪر جاري ٿيڻ لڳو، ۽ ان مهل اسين سمجهڻ لڳاسين ته جڻ پوري جان، الله پاڪ جي ذڪر ۾ مشغول ٿي وئي، ۽ ذڪر جي اثر سبب اندر صفا ۽ روشن ٿي ويو، ۽ نفس جي پاڪائي ۽ صفائي سبب، انوار الاهي جي بارش شروع ٿيڻ لڳي. سندن فرمان آهي ته ”ذڪر ۾ مشغول رهڻ ڪري نفس مان خراب عادتون ختم ٿي وڃن ٿيون ۽ اهي خراب عادتون ناپاڪ جانورن جي شڪلين ۾ به نڪرنديون رهنديون آهن، آخر اهڙي طرح قلب ۽ نفس جي صفائي ۽ پاڪائي ٿئي ٿي.“ (۲)

رضا جي حقيقت:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن رضا ۽ تسليم جا اهي بحر بيڪران هئا، جن پنهنجي پوري زندگي رضا الاهي حاصل ڪرڻ کان سواءِ، هڪ وڪ به ٻاهر ڪانه رکي، ۽ هميشه هر ڪم کي خدا پاڪ جي حوالي ڪري ڇڏڻ تي ته سندن زندگيءَ جو مول متو هو.

حضرت جن رضا جي حقيقت بيان ڪندي فرمايائون ته ”سڀ کان اول تدبير کي

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوب نمبر ۲۲

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مکتوبات ۲۲

ڇڏي ڏيڻ گهرجي، ۽ آخري ڳالهه ته پنهنجو وجود وڃائجي، يعني پنهنجي نفس جون سڀ رٿون ترڪ ڪري نفع حاصل ڪرڻ ۽ نقصان ٿارڻ لاءِ ڪجهه به نه ڪجي. ”وڌيڪ فرمايائون ته ”رضا جو مقام ايمان وارن کي نصيب ٿيندو آهي، ۽ ايمان جي حقيقت هن طرح ٻڌائي اٿن ته ”ايمان دل جي تصديق ۽ نيڪ عملن جي بجا آوري ۽ ان جي تڪميل جو نالو آهي.“ (۱)

سندن نظر ۾ رضا جو مقام سڀني مقامن کان مٿاهون آهي، ۽ رضا جي مرتبي مان مراد هي آهي ته ٻانهي کان خداوند تعاليٰ راضي هجي ۽ ان جو دارومدار هن تي آهي ته ٻانهو به الله تعاليٰ جي حڪم ڪيل ڪمن ۽ منع ڪيل ڪمن کي دل سان تسليم ڪري، انهن تي هر حال ۾ راضي رهي.

پاڻ فرمايائون ته، ٻانهي جي ان رضامندي ۾ هي شرط آهي ته سندس اهو تسليم ڪرڻ ۽ راضي رهڻ، الله تعاليٰ جي رضا خاطر هجي، ڇو ته عملن جو دارومدار نيت تي آهي. جيڪڏهن ٻانهي جي عبادت ۽ تسليم ۾ ڏيکاءِ جي نيت شامل هوندي ته ان جا عمل ضايع ۽ ڇٽ ٿي ويندا. پر جيڪڏهن ان ٻانهي جي نيت ۾ بهشت ۽ حورون حاصل ڪرڻ جي تمنا آهي ته ان جي عملن جو اجر ۽ بشارت کيس ملندي، ۽ اهو ابرارن ۾ شمار ڪيو ويندو، ۽ جيڪڏهن ان جي نيت الله تعاليٰ جي رضا طلبڻ آهي ته ان کي مخلص چئبو (۲)

حضرت جن پنهنجي مڪتوب نمبر ۲۰ ۾ فرمايو آهي ته ”جيڪو ڪم تقدير الاهي سان ٻانهي تي ظاهر ٿيندو، ان جا به سبب هوندا آهن: ۱- سبب ”خلقت يعني پيدا ڪرڻ جو هوندو ۽ اهو الله تبارڪ و تعاليٰ ڏانهن منسوب هوندو آهي. ۲- سبب، ڪسب (يعني ڪم ڪرڻ) جو هوندو، جيڪو بندي ڏانهن منسوب هوندو آهي. ان تي خلقت (پيدا ڪرڻ) سببان راضي رهڻ گهرجي، ۽ ڪسب سببان ان کان انڪار ڪرڻ گهرجي.

پاڻ وڌيڪ فرمايو اٿن ته ”رضا جي حقيقت جدا جدا آهي. ملائڪ ارادي کان معصوم هوندا آهن. جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي ته ”ملائڪن کي جيڪو حڪم ڪيو ويندو آهي. ان کي پورو ڪندا آهن. (القرآن) (۳)

نبي سڳورا نفس جي سڌن ۽ خواهشن کان معصوم آهن، ۽ ابدال ارادي کان

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب نمبر ۲

(۲) مڪتوب نمبر ۲۰

(۳) سورة تحریم آيت نمبر ۶

محفوظ هوندا آهن، ۽ اولياءِ ڪرام نفس جي خواهش ۽ سڌن کان محفوظ هوندا آهن.

حضرت جن رضا جي وڌيڪ وضاحت ڪندي فرمايو ته ”معصوم ان کي چئجي جنهن کان گناه اصل ٿئي ٿي نه، ۽ محفوظ اهو آهي، جنهن کان ڪنهن وقت گناه ٿي پوي، ليڪن ان کي جلد تنبيهه ڪئي وڃي ۽ هو ان گناه کان تر توبه تائب ٿئي.

پاڻ فرمايائون ته ”ارادو پانهي جي خواهش کي چئبو آهي. پوءِ چاهي اها خواهش پنهنجي لاءِ ڪري يا ٻئي لاءِ ڪري. نفس جي سڌ اها آهي، جيڪا پنهنجي نفس لاءِ گهري، پوءِ جيڪڏهن انبياءِ سڳورا ارادي ڪرڻ کان به معصوم ٿيندا ته شفاعت جو دروازو بند ٿي ويندو، ۽ ابدال دعا گهرڻ کان خاموش هوندا آهن. ڇو ته انهن جي طريقي ۾ دعا گهرڻ گویا الله تبارڪ و تعاليٰ تي اعتراض ڪرڻ جي برابر هوندي آهي. پوءِ جيڪي دعا نه ٿا گهرن ته اهي به ولين جو هڪ قسم آهن، جن کي يقين آهي ته جيڪي به خدا تعاليٰ گهريو ان ۾ اسان جي چڱائي ۽ ڀلائي هوندي.

پاڻ حضرت عمر فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنه جو ارشاد بيان ڪندي فرمايائون ته ”اسين هر حال ۾ خوش آهيون، جيئن به صبح ڪيون، ڇو ته اسان يقين سان ڄاڻون ٿا ته جيڪي الله تعاليٰ جي ارادي سان پيدا ٿو ٿئي ان ۾ اسان جي ڀلائي آهي.

حضرت پير سائين روضي وارن فرمايو آهي ته ”هڪ اهڙي به جماعت آهي، جنهن کي الله پاڪ جي عظمت، سوال ڪرڻ کان مانع آهي، جيئن قدسي حديث ۾ آهي ته ”جيڪو شخص مون کان سوال ڪرڻ جي بجاءِ منهنجي ذڪر ۾ مشغول رهيو. ان کي سوال ڪرڻ وارن کان به وڌيڪ عطا ڪندس (الحديث) (۱) ان حديث پاڪ جو مطلب هي آهي ته يعني جيڪو شخص منهنجي (الله جل شانہ) عظمت جي يادگيري ۾ مشغول رهندو، ان لاءِ مٿيون انعام آهي.

ولين جي هڪ ٻي جماعت، جيڪي پنهنجي نفس جي بدگمانی سبب سوال نه ڪندا آهن، ته متان سوال ڪيون ۽ ان ۾ نفساني خواهش شامل ٿي وڃي، ۽ ان ۾ نفس جو ڪو غرض هجي. چاهي اهو دعا ۾ هجي يا عبادت ۾ هجي.

ان کان سواءِ ٻيا عارف اهڙا به آهن، جيڪي دعا ۽ سوال صرف حڪم جي تعميل واسطي ڪندا آهن. قبوليت جو انتظار کين اصل نه هوندو آهي. پاڻ فرمايائون ته جنهن وقت ڪامل مڪمل پانهو ان درجي کي پهچندو ۽ نفس جي اعتراض کان واقف

ٿيندو ته اهڙي وقت ان جو هر عبادت وارو ڪم، عارفن جي ڪم وانگر ٿي پوندو، ۽ حقيقت ۾ انهن جو اختلاف ۽ غلطي به ٻين جي فرضي عبادت کان به ڀلي هوندي آهي. جيئن حضرت ابوبڪر رضي الله عنه جو قول مبارڪ آهي ته ”جيڪر مان رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي سهو هجان ها. (۱)

حضرت پيرسائين جن جيئن ته پاڻ به رضا جا صاحب هيا، ان ڪري هميشه هن طرح فرمائيندا هئا ته ”زندگي گهرجي ته ان مالڪ حقيقي جي رضا لاءِ گهرجي، ۽ جيڪڏهن موت گهرجي ته به ان جي وصال لاءِ گهرجي. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”رضا کان وڌيڪ بهتر ٻيو ڪو به مقام ناهي. جنهن کي ڇڏي ان ڏانهن توجهه ڪجي، ۽ اهو درجو اصحابن سڳورن لاءِ مخصوص ٿيل آهي.

رضا جي باري ۾ سندن مشرب انهن ماڻهن لاءِ هن طرح هيو، جيڪي چوندا آهن ته ”جيڪي ٻانها دعا گهرن ٿا، انهن رضا کي ڇڏي ڏنو آهي. اهڙن ماڻهن جي حق ۾ پاڻ فرمايائون ته، حقيقت هن طرح آهي ته ”انهن ٻانهن جي دعا گهرڻ ئي رضا الاهي واسطي آهي. اهڙا ٻانها پنهنجي ارادي کي فنا ڪري الله پاڪ جي مرضي ۽ ارادي سان گهرن ٿا. پوءِ جيڪي ماڻهو ان درجي تي پهتل هوندا آهن، اهي رباني الهام ذريعي گهرندا آهن. (۲)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي نظريي مطابق رضا جو مقام، هڪ اهڙو درجو آهي، جتي پهچڻ بعد، ٻانهو ظاهري اسبابن تان نظر بلڪل ڪڍي ڇڏيندو آهي، بلڪه بعض موقعن تي ته الله تبارڪ تعاليٰ کي پنهنجي زبان سان عرض به نه ڪندو آهي، ته متان منهنجو اهو عرض ڪرڻ مولا پاڪ کي پسند نه اچي، جيئن حضرت ابراهيم عليه السلام نمرود جي باهه ۾ ويڃڻ وقت جبرئيل عليه السلام کي فرمايو هيو ته ”منهنجو رب منهنجي حال کي وڌيڪ بهتر ڄاڻي ٿو. پوءِ کيس پنهنجي جان بچائڻ خاطر ڇا لاءِ عرض ڪريان؟“ اهڙي طرح حضرت امام حسين عليه السلام ڪربلا جي ميدان ۾ رضا تي راضي رهي، خدا پاڪ کان مصيبت دفع ٿيڻ جي دعا نه گهري هئي. ان ڪري رضا، الله جي پيارن جو هڪ اهڙو مقام هوندو آهي، جتي پهچڻ بعد دعا گهرڻ به انهن وٽ اعتراض جي برابر هوندي آهي، ۽ ڏکڻي وقت به دعا نه گهرڻ ۽ رضا تي راضي رهڻ کي عبادت تصور ڪندا آهن.

(۲) تفصيل لاءِ پڙهو مڪتوب، نمبر ۲۰

(۳) تفصيل لاءِ پڙهو مڪتوب، نمبر ۲۰

مبتدي:

صوفياءَ ڪرام جي اصطلاح ۾ مبتدي سلوڪ جي نئين پانڊيٽري کي چئبو آهي. ان بابت حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي ته ”مبتدي نفس جي مقصد کي چڱي طرح نه سڃاڻندو آهي، ۽ سندس دل ۾ خوف هوندو آهي ته ڪٿي مڪار نفس، اهڙي غلطي نه ڪرائي وجهي، جنهن جي ڪري (مبتدي) عتاب (الله پاڪ جي ناراضپي) هيٺ اچي وڃي، ۽ سندس ڪمائي (عبادت رياضت وغيره) ختم ٿي وڃي. پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”مبتدي نفس جي هر خواهش کي جبل وانگر تصور ڪندو آهي، ۽ نفس جي خواهش کان هر وقت کيس خوف هوندو آهي، ان خوف جي ڪري سوال ڪرڻ ڇڏي ٿو ڏئي. (۱)

سندن ان فرمودي جو مطلب هي آهي ته، مبتدي نفساني خواهشن ۽ ان جي خرابين کان چڱيءَ طرح واقف نه هوندو آهي، ۽ ان ئي سبب جي ڪري سوال ڪرڻ ۽ طلب کان پرهيز ڪندو آهي، ته متان ڪٿي منهنجي سوال ۽ دعا گهرڻ ۾ نفساني خواهش ۽ غرض شامل نه ٿي وڃي، ۽ نفس جيڪو هميشه کان برائي جو حڪم ڪندو آهي، سو پلائي گمراهه نه ڪري ڇڏي. ان ڪري مورڳو سوال ڪرڻ ۽ ڪنهن به شيءِ کي حاصل ڪرڻ لاءِ سندس دل مان خواهش ۽ تمنا ختم ٿي وڃي ٿي. حضرت جن فرمايو آهي ته ”اهڙا مبتدي سوال نه ڪرڻ جي ڪري مناجات واري لذت کان محروم هوندا آهن، يعني سوال نه ڪرڻ ڪري پنهنجي رب پاڪ جي تسبيح ۽ ذڪر فڪر ۾ مشغول رهڻ ضروري نه سمجهندا آهن، پوءِ اهڙي وقت هو ذڪر الله جيڪو ولين ۽ صوفين جي قلب جي خاص خوراڪ آهي، ان کان محروم رهندا آهن.

پاڻ پنهنجي ملفوظات شريف ۾ ناقص مبتدي جو مثال ڏيندي فرمايائون ته ”هڪ شينهن جو ٻچو، جيڪو رڍن جي ڌڻ ۾ ننڍو ٿي وڌو ٿيو هو، ۽ پنهنجي شينهن واري اصليت وساري چڪو هيو، هڪ ڏينهن ان رڍن واري شينهن سان جهنگل جي شينهن جي ملاقات ٿي. تڏهن جهنگلي شينهن، رڍن واري شينهن کي چيو ته تون ته شينهن آهين، پوءِ رڍن جي ڌڻ سان گڏ ڪيئن ٿو گهمين؟ تنهن تي ان شينهن جواب ڏنو ته مان گهڻو آهيان. تڏهن جهنگلي شينهن کيس چيو ته مان گجگوڙ ٿو ڪيان ۽ تون به مون وانگر گجگوڙ ڪر.

جيڪڏهن تون مون وانگر گجگوڙ ڪئي ته پوءِ تون شينهن آهين، نه ته گهيتو آهين. پهريائين جهنگلي شينهن گجگوڙ ڪئي، ۽ ان کان پوءِ رڍن واري شينهن گجگوڙ ڪئي ته ٻئي برابر ٿيا. ان جي باوجود به رڍن واري شينهن کي پنهنجي اصليت جو اعتبار نه آيو. ان کان پوءِ جهنگلي شينهن، رڍن واري شينهن کي چيو ته مان پڇ سان نڪاءُ ٿو ڪيان، تون به پڇ سان نڪاءُ ڪڍ. اهڙي طرح پهريائين جهنگلي شينهن پنهنجي پڇ سان نڪاءُ ڪڍيو. ان کان پوءِ رڍن واري شينهن به ساڳئي نموني پڇ سان نڪاءُ ڪڍيو، ۽ ٻئي برابر ٿيا. ليڪن ٻيو دفعو به رڍن واري شينهن کي، پنهنجي اصليت جو اعتبار نه آيو، آخر ۾ انهن رڍن واري شينهن کي جهنگلي شينهن چيو ته اڄ ته پاڻ گڏجي ٿيا ٿا ڏيون. جڏهن ٻنهي شينهن، پاڻ ۾ گڏجي ٿيا ڏنا ۽ ٻئي ٽپن ۾ هڪ جهڙا ٿيا، تڏهن ان رڍن واري شينهن کي يقين ٿي ويو ۽ پنهنجي اصليت کي سڃاڻي ورتائين. ۽ جنهن وقت ان رڍن واري شينهن کي پنهنجي اصل حقيقت جي ڄاڻ حاصل ٿي، ته ان وقت جهنگلي شينهن سان گڏجي هڪ هڪ ريڊ ماري جهنگل ڏانهن ڪڍي روانا ٿيا. (۱)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن اهو مٿيون مثال ڏيندي فرمايو ته ”ناقص (مبتدي) کي پنهنجي نقص جي ڪري، رڍن واري شينهن وانگر سمجهڻ گهرجي. جيڪو پنهنجي اصليت کي وساري ڇڏي ٿو، پر جنهن وقت ڪامل (منتهي) سان سندس ملاقات ۽ صحبت نصيب ٿئي ٿي، ته اهو آهستي آهستي جهنگلي شينهن وانگر پنهنجي نفس کي سڃاڻي ٿو.

اهڙي طرح خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته ”مبتدي مريد بيمار مثل هوندو آهي. پوءِ جيڪڏهن ان بيمار، طبيب جي صلاح موجب ڪن شين جي ڪاڻڻ کان پاڻ کي جهليو، ۽ طبيب جي ڳالهه کي وزن ڏنائين ته پوءِ اهو بيمار مرض کان سگهو ئي صحتياب ٿئي ٿو، پر جيڪڏهن مريض طبيب جي ڳالهه کي بيهودو سمجهيو ۽ پنهنجي خواهشن وارين شين کي ڪاڻڻ لڳو، ته پوءِ يقيناً بيماري ان تي غلبو ڪندي. اهڙي طرح مبتدي طالب کي گهرجي ته، پنهنجي مرشد جي ڏسيل حڪمن تي استقامت سان عمل ڪري، ۽ ان جي ڏسيل ڳالهين کان منهن نه موڙي، نه ته سندس حال ان بيمار شخص جهڙو ٿيندو، جنهن پرهيز نه ڪئي، ۽ پڻ کيس سڌن، حرص، حسد، بغض ۽ ڪيني جهڙين بچڙين

بيمارين کان چوٽڪارو نه ملندو. (۱)

منتھي سندن نظر ۾:

منتھي، سلوڪ جي رستي تي هلندڙن مان اهو شخص هوندو آهي، جيڪو زهد ۽ عبادت ذريعي ان منزل تي پهچي ويندو آهي، جتان کان اڳتي وڪ رکڻ جي ضرورت کيس پيش نه ايندي آهي، ته اهڙي شخص جي باري ۾ حضرت جن فرمايو ته ”منتھي نفس جي مقصدن کان واقف هوندو آهي، ۽ هو هر معاملي ۾ رب پاڪ جي رضا کي يقين سان ڄاڻندو آهي، ۽ جيڪو به عمل ڪندو آهي يا جيڪا به مٿس حالت گذرندي آهي، ته ان کي رضا الاهي سمجهي ان تي صبر و شڪر ڪندو آهي. اهڙي مضبوط ارادي ۽ يقين سبب ٻين کان به سوال ڪندو آهي.

حضرت جن مبتدي طالب ۽ منتھي طالب جو فرق واضح ڪندي فرمايو ته ”منتھي طالب جي رضا، مبتدي طالب جي رضا کان بهتر ۽ ڪامل هوندي آهي، ۽ منتھي طالب باطن ۾ فنا في الله کان پوءِ بقا باللہ جي درجي کي پهچي ويندو آهي. (۲)

خليفه محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو ته ”منتھي فقير اهي آهن، جيڪي الله تعاليٰ جا ڪامل ٻانها ۽ واصل باللہ آهن، انهن جي ڪامل هجڻ جي نشاني هي آهي ته انهن جي دل ماسوي الله کان، يعني مڙني تعلقات کان خالي هجي، ۽ اهل و عيال، مال، دنيا، غرض ته سڀئي تعلقاتن کان انهن جي دل آزاد هوندي آهي، انهن سڀني شين جو هجڻ ۽ نه هجڻ، انهن وٽ هڪ جهڙو هوندو آهي. (۳)

حال بابت حضرت جن جو رايو:

حال هڪ روحاني ڪيفيت جو نالو آهي، جيڪا سالڪ جي دل تي وارد ٿيندي آهي. ان بابت حضرت پيرسائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته ”حال ان کي چوندا آهن، جو اهو ڦرندو رهي، ۽ طالب ڪڏهن ڪهڙي حال ۾ هجي، ته ڪڏهن

(۱) سراج العاشقين ص ۱۸۷

(۲) مڪتوب نمبر ۲۰

(۳) سراج العاشقين ص ۶۰

ڪهڙي حال ۾، (۱) سندن راءِ موجب وقت، وجد ۽ جذبو به حال سان شامل آهن. (۲)
 پاڻ فرمايائون ته ”جنهن وقت ٻانهي جي ڳالهائڻ، ٻڌڻ ڏسڻ ۽ هلڻ واري نسبت
 به الله تعاليٰ پنهنجي طرفان فرمائيندو آهي، ته اها حالت به سالڪ جي حال سان تعلق
 رکندڙ هوندي آهي. (۳) جنهن جو مطلب هي آهي ته، حال ٻانهي جي خاص وصف جو نالو
 آهي، جيڪا سالڪ ۾ پيدا ٿيندي آهي.

مقام سندن نظر ۾:

مقام بابت پاڻ فرمايو اٿن ته ”مقام ان کي چئبو آهي جو طالب هميشه ان تي
 فائز هجي. ۽ ان کي صاحب المقام به چئبو آهي. (۴)

عارف جي منزل سندن نظر ۾:

سلوڪ ۾ عرفان حاصل ڪرڻ، سالڪ جي آخري منزل هوندي آهي. جتي پهچڻ
 بعد ان جو اٿڻ ويهڻ، کائڻ پيئڻ، هر هڪ فعل خدا پاڪ جي رضا لاءِ هوندو آهي. حضرت
 پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن پاڻ به پنهنجي وقت جا
 عارف هئا، ۽ عارف جي وضاحت ڪندي بيان فرمايائون ته ”ٻانهو جنهن وقت الله تبارڪ
 و تعاليٰ جي معرفت حاصل ڪندو ته سندس هر قول، فعل، دعا ۽ سوال صرف الله پاڪ جي
 حڪم جي بجا آوري لاءِ هوندو آهي.

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته ”ڪامل ٻانهو جنهن وقت عرفان حاصل ڪندو آهي ته
 پوءِ ان جو هر ڪم عبادت هوندو آهي. (۵)

سندن نظريئي موجب، عارف کي سوال ڪرڻ حرام هوندو آهي. پاڻ پنهنجي ڀاءُ
 سيد علي مرتضيٰ شاهه کي خط ۾ لکي موڪليو هياڻون ته ”عارفن کي سوال ڪرڻ جو
 ڪهڙو ڪم، ڇو ته عارفن جي ته هي عادت هوندي آهي جو هو، هي چوندا آهن ته اي

(۱) مکتوب ۲۰

(۲) مکتوب، نمبر ۲۲

(۳) مخزن فيضان، (اردو) ص ۳۹

(۴) مکتوب نمبر ۲۰

(۵) مکتوب نمبر ۲۰

محبوب! جڏهن توکي منهنجو علم آهي ته پوءِ سوال ڇو ڪيان؟ (۱)

پاڻ هڪ دفعو شڪارپور جي سفر ۾ هئا. ان دوران خليفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن کين عرض ڪيو ته قبلًا عارف جي هڪ رڪعت سڀني جهانن جي سڄي عبادت جي برابر آهي. تنهن تي پاڻ ارشاد فرمايائون ته ”ائين نه آهي، بلڪه عارف جو هڪ دم سڄي جهانن جي سڀني عبادتن کان بهتر آهي. وري خليفي کي فرمايائون ته عارف جو هر هڪ دم هر وقت الله تعاليٰ جو مشاهدو ڪندو رهندو آهي. (۲)

سندن نظر ۾ عارف اهو آهي ته، جيڪا به مٿس مصيبت اچي ته اها الله تعاليٰ کان سمجهي، لطف اندوز ٿئي، ۽ معترف اهو آهي جو، جيڪڏهن هن دنيا ۾ ڪنهن کان ايذاء پهچيس ته پهريائين ڏکوئجي، چوٽه ان وقت سندس نظر مخلوق تي هوندي آهي. ان کان پوءِ جڏهن سندس نظر مخلوق کان خالق تي پهچي، تڏهن ان کي فرحت سمجهي، ان تي خوش ٿئي.

پاڻ عارف ۽ معترف جو فرق هن طرح بيان فرمايائون ته، معترف کي آب تنگ يعني (ٿوري ٿانو وارو) چئبو آهي ۽ (باقي) عارف درياءُ وانگر هوندو آهي. (۳) ۽ هن دنيا جا حادثات ۽ ڏک تڪليفون کيس ڪجهه به نه ڪري سگهندا آهن، ۽ نه وري ان جي اطمینان ۾ حائل ٿينديون آهن، بلڪه عارف هر شيءِ کان بي نياز ۽ بي پرواهه هوندو آهي.

دریائے فراوان نہ شود تیرہ بسنگ
عارف ک رنجید تنگ آب است هنوز

يعني ڀرپور درياءُ ۾ هڪ پٿر پوڻ سان درياءُ ميو نه ٿيندو. اهو عارف جيڪو تڪليف سببان ڏکوئجي، اهو اڃا تائين ٿوري پاڻي ۽ وانگر آهي.
امر:

سمجهڻ گهرجي ته امر الله تبارڪ و تعاليٰ جي حڪم ۽ ارادي کي چئبو آهي. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن امر جا ٻه قسم بيان فرمايا

(۱) مکتوب نمبر ۷

(۲) ملفوظات شريف جلد ۵ ص ۲۴۳

(۳) ملفوظات شريف جلد ۵ ص ۲۴۷

آهن: ۱- هڪ امر ايجابي ۲- ٻيو امر ايجادي. پاڻ پنهي جي جدا جدا وضاحت هن طرح فرمايائون ته ”امر ايجابي مان مراد اطاعت ۽ فرمانبرداري آهي، يعني الله تعاليٰ جي طرفان مليل ڪمن جي پيروي ڪرڻ ۽ منع ڪيل ڪمن کان رڪجي پوڻ جو نالو امر ايجابي آهي، جنهن کي ٻين لفظن ۾ تسليم به چئبو آهي. امر ايجادي مان مراد، الله تعاليٰ جي تقدير آهي، جنهن جي خلاف ڪري سگهڻ ناممڪن آهي، ۽ تقدير تي راضي رهڻ ۽ صبر ڪرڻ ئي بهتر آهي (۱)

وجد:

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن وجد جي تعريف ڪندي بيان ڪيائون ته ”وجد اها حالت آهي جنهن کي ڇپائڻ ضروري آهي، ليڪن وجد وارو ان کي ظاهر ڪري وجهي ٿو. سندن راءِ موجب وجد جا ٻه وقت هوندا آهن (۲)

صدق دلي:

صدق دلي انسان جي هڪ اهڙي خوبيءَ کي چئبو آهي، جنهن ذريعي هو پنهنجي اعمال ۽ ڪردار کي سنواري سينگاري پيش ڪرڻ جي پرپور ڪوشش ڪندو آهي. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته ”صدق، سالڪ جو اهڙو مقام آهي، جيڪو کيس نفس سان مجاهدي ڪرڻ کان سواءِ حاصل نه ٿيندو آهي. جڏهن نفس جي خراب عادتن سبب انسان جو اندر ڪارو ٿي ويندو آهي، ته اها ڪٽ ۽ ميراڻ، سچائي ۽ صدق کان سواءِ ختم ڪانه ٿيندي آهي. (۳)

حضرت جن جي ان فرمودي جو مطلب هيءُ آهي ته، نفس مان خراب عادتون ۽ دل مان بزيون، سواءِ صدق دل جي ختم ڪونه ٿينديون، ان ڪري ئي ته پاڻ پنهنجي تعليم ۽ تبليغ جو بنياد صدق دليءَ تي قائم ڪيائون.

زهد:

زهد ٻانهي جي اهڙي خاصيت کي چئبو آهي، جنهن جي ذريعي کيس قرب خداوندي حاصل ٿيندو آهي. زهد جي باري ۾ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله

(۱) ايضاً مڪتوب نمبر ۲۳

(۲) مڪتوب نمبر ۲۳

(۳) مڪتوب نمبر ۱۶

عليه جن فرمايو آهي ته زهد الله پاڪ جي ٻانهن جي هڪ اهڙي خاصيت آهي جنهن ذريعي نفس جي اصلاح ٿيندي آهي. پاڻ اهڙي وقت ۾ نفس جي اصلاح واسطي علاج ٻڌايو اٿن، ته نفس جڏهن سڌن جي پويان لڳڻ ۽ ڏينهن رات شهوت پرستي ۽ عيش آرام طلب ڪرڻ ۾ محو ٿي ويندو آهي ته ان وقت نفس مان اها بچڙي عادت صرف زهد ذريعي ڪڍي سگهجي ٿي (۱)

منافق:

منافق بابت سندن رايو هن طرح آهي، پاڻ فرمايائون ته ”منافقي نفس جي خراب عادتن مان هڪ بدترين عادت آهي، جنهن کي مکتوبات شريف ۾ بيان ڪندي فرمايائون ته ”نفس جا ظاهري افعال (ڪم) باطن جي موافق نه هوندا آهن. ماڻهن جي سامهون ۽ پريٺ هڪجهڙو نه هوندو آهي. ماڻهن جي سامهون انهن سان سچائي جو اظهار ڪندو آهي، ليڪن انهن جي پريٺ وري ان جي ابتڙ هوندو آهي.“ حضرت جن نفس مان منافقي کي دور ڪرڻ لاءِ وڌيڪ فرمايو ته ”نفس مان اهي خراب عادتون سواءِ سچائي جي ختم ڪونه ٿينديون“ (۲)

حضرت جن جي ملفوظات شريف ۾ مذڪور آهي، هڪ ڏينهن سندن ڪچهريءَ ۾ منافقن جو ذڪر هلي رهيو هيو ان وقت پاڻ ارشاد فرمايائون ته منافقن ۾ ٻه قسم آهن هڪڙا ظاهري منافق ٻيا باطني منافق. پاڻ پوءِ وضاحت ڪندي فرمايائون ته ظاهري منافق اهي آهن جيڪي حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم سان گڏ نماز پڙهندا هئا. غنيمت جو مال به وٺندا هئا. ظاهر ۾ ته پاڻ کي مسلمان چورائيندا هئا، مگر اهي اندر ۾ ڪافر هئا. الله پاڪ اهڙن منافقن لاءِ فرمايو آهي ته بيشڪ منافق دوزخ جي هيٺين تري ۾ هوندا.

ان کان پوءِ پاڻ باطني منافقن جي وضاحت ڪندي فرمايائون ته باطني منافق اهي عارف آهن جن پاڻ کي احدث جي درياه ۾ ٻوڙي ڇڏيو، جنهن ڪري انهن جو نالو نشان ئي نه رهيو ۽ عالم امر ۾ هن طرح چوندا آهن ته (يعني شطحيات جا الفاظ زبان تي آڻڻ ٿا) وري جڏهن عالم خلق ۾ اچن ٿا ته تڏهن وري هن طرح چون ٿا ته تون خالق آهين ۽ مان مخلوق آهيان. تون مالڪ آهين ۽ مان ٻانهو آهيان، پاڻ ارشاد فرمايائون ته

اهي باطني عارف منافق عبدیت ۽ عبودت ۾ وار جيترو به فرق نه ٿا ڪن (۱)

ڪامل انسان

حضرت پير سائين سيد محمد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ”ته ٻانهو جڏهن دل جي تعلق کي جهانن جي اسبابن کان چڻي ڌار ڪري مسبب الاسباب سان ڳنڍيندو، ته ان وقت اهو ڪامل ٿي ويندو ۽ واجب ۽ ممڪن جو جامع ٿي ويندو“ (۱)

خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي، ته ”ڪامل انسان اهو آهي جيڪو بشري صفتن کان بلڪل آجو ۽ آزاد هجي ۽ اهو فناء الفناء سان مشرف ٿي بقاء البقا سان لاڳو ٿئي، ۽ حقيقت ۾ ڪامل انسان جي ذات نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ذات مبارڪ آهي جيڪي افضل البشر آهن“ (۲)

ناقص

ناقص انسان جي وصف بيان ڪندي حضرت پير سائين جن پنهنجي مڪتوب شريف ۾ فرمايو آهي ”ته جيستائين انسان پنهي جهانن جي اسبابن سان ڳانڍاپو رکيو ايندو، تيستائين ناقص آهي ۽ عالم خلق ۾ شمار ٿيندو“ (۳)

پاڻ ان باري ۾ فرمائيندا هئا، ته ”طالب کي گهرجي، ته سڀني ڪمن کان دل جو تعلق چڻي، محبوب حقيقيءَ سان ڳنڍي، ۽ هيڏي هوڏي لاڙو نه ڪري، ڇو ته ظاهري ڪمن اسبابن ۾ مشغول ٿيڻ ايمان جي ضعيفيءَ جو سبب آهي“ (۴)

خوف ۽ حزن:

خوف ۽ حزن اهڙيون صفتون آهن، جن ذريعي بندو الله پاڪ جو قرب حاصل ڪندو آهي. بزرگان دين ۽ اولياءِ الله هميشه دل ۾ الله پاڪ جو خوف ۽ سندس ناراضپي کان بچڻ جي غم ۾ رهندا هئا.

(۱) مڪتوبات ۱۶

(۲) مڪتوب نمبر ۱۶

(۳) سراج العاشقين ص ۶۷

(۴) ڏسو مڪتوب نمبر ۲۱

(۵) ملفوظات شريف جلد ۴ ص ۸۸

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته ”خوف ۽ حزن جا جدا جدا قسم آهن. ڪن ٻانهن کي پڻ ۽ غم دنيا جي تڪليفن جو ۽ مصيبتن جو هوندو آهي، ۽ ڪن کي وري آخرت جي سزا ۽ عذاب کان پڻ ۽ غم هوندو آهي، پوءِ اهڙن ٻانهن کي ابرار چوندا آهن. ڪن ٻانهن کي موليٰ پاڪ جي قرب حاصل ڪرڻ جو غم هوندو آهي. اهڙا ٻانهن مقرب هوندا آهن، ۽ اهڙن بندن جي مسلڪ ۾ عذاب ۽ سزا جو غم ڪرڻ گناهه آهي.“

پاڻ وڌيڪ فرمايائون، ته هڪ جماعت جو مسلڪ رضا کي طلب ڪرڻ هوندو آهي. انهن کي غم رضا جي وڃائڻ سببان ٿيندو آهي. جيڪڏهن محبوب جو رضامنڊو جدائي ۽ پري گذارڻ ۾ ڏسندا آهن، ته ان تي ئي راضي رهندا آهن (۱)
هجري ڪه بود مراد لبر، از وصل هزار بار خوشتر
يعني محبوب جي مرضي جيڪڏهن جدائي ۾ آهي، ته اها وصال کان هزار ڀيرا ڀلي آهي.

قرب:

اصل کان وٺي اڄ تائين، الله پاڪ جي ولين ڪاملن ۽ صوفين جو اهو مسلڪ رهيو آهي، جو کين الله پاڪ جي قرب حاصل ڪرڻ جي تمنا ۽ آرزو، دل ۾ ايتري حد تائين رهندي آئي آهي، جو انهي بي كيف قرب ماڻڻ خاطر وڏي ڪان وڏيون مصيبتون ۽ تڪليفون سر تي سهي الله پاڪ جي ويجهڙائي ۽ قرب حاصل ڪندا آهن.

حضرت پير سائين سيد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن مڪتوبات شريف ۾ قرب خداوندي بابت فيلسوفانه انداز ۾ جامع بحث فرمايو آهي. پاڻ فرمايو اٿن ته ”الله پاڪ جو قرب جيڪو مخلوق کي حاصل آهي اهو قرب بي كيف (غير محسوس) آهي، ۽ مفاصلي وارو ناهي جو ان متعلق ڪا راءِ قائم ڪري سگهجي، ته اهو قرب هيٿرو يا هيٿري فاصلي تي فلاڻي ماڻهو کي ويجهو آهي، ۽ اهو ساري موجودات کي حاصل آهي. انبياءُ الله ۽ چرندڙ ۽ اڻ چرندڙ شين سڀني کي هڪجهڙو حاصل آهي.

پاڻ ان قرب جي حقيقت بيان ڪندي فرمايائون، ته ”اهو قرب اصل کان وٺي اڄ تائين جيئن هيو تيئن قائم آهي. نه وري وڌي ٿو ۽ نه گهٽجي ٿو. حضرت پير سائين جن ٻانهي جي قرب بابت، جيڪو الله تبارڪ و تعاليٰ سان هوندو آهي ان جا

چند قسم بيان فرمايا آهن، مثلاً قرب زمان، قرب نوافل ۽ قرب موهبي وغيره وغيره.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن مکتوبات شريف ۾ قرب جو بحث ڪندي فرمايو آهي، ته ڄاڻڻ گهرجي، ته الله پاڪ جو قرب ٻانهي کي مفاصلي جي ختم ڪرڻ سان حاصل ٿيندو آهي. ان جي وضاحت هن طرح ڪيائون ته ”ياد رکڻ گهرجي، ته مقرب ٻانهو ڪڏهن سڪڙجي وقت پنهنجي خودي کان بيخبر ٿي ويندو آهي، ته پوءِ ان کي احڪامن جي ڄاڻ ڪٿان ٿيندي، چو ته حادث شيءِ جڏهن قديم شيءِ سان ملي ويندي، ته ان حادث شيءِ جو ته نالو ۽ نشان ئي مٽجي ويندو.“

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته، الله تعاليٰ جو قرب سڀني سان هڪ جهڙو هوندو آهي، البتہ ٻانهي جون ٻه حالتون هونديون آهن. هڪ حالت تجلي ۽ ٻيو حالت استتاري. الله پاڪ جي نڪ ٻانهن جو مشاهدو ڪڏهن ظاهر ظهور هوندو آهي، ته ڪڏهن وري پردي ۾ هوندو آهي پوءِ جڏهن ان قرب واري وقت ٻانهو پنهنجي وجود کان بيخبر ۽ فنا هوندو آهي، ته احڪامن جي حفاظت ۽ رعايت ڪيئن ڪندو. ليڪن پردي جي حالت ۾ عقل ۽ سمجهه پنهنجي جاءِ تي هوندا آهن، ۽ انهن لاءِ عبادات ۽ معاملات جي ڄاڻ ضروري هوندي آهي، ۽ ان حالت ۾ انهن کي تعليم ڏيڻ به ضروري هوندي آهي اها تعليم ڪنهن وقت فرشتي جي ذريعي، ته ڪنهن وقت فرشتي کان سواءِ الهام ذريعي ڪئي ويندي آهي.

جلال ۽ جمال

جلال ۽ جمال خداوندي صفتون آهن، جن بابت حضرت پير سائين جن پنهنجي مکتوبات شريف ۾ فرمايو آهي، ته الله تبارڪ و تعاليٰ جون سموريون صفتون ٻن قسمن ۾ ورهايل آهن: ۱- جلالي ۲- جمالي، جلالي صفتن جو قسم، دوزخ، شرڪ، كفر ۽ گناه وغيره آهن. جمالي صفتون بهشت، ايمان، معرفت ۽ نڪ ڪم آهن. پاڻ (جاري قانون موجب) فرمايائون، ته هر شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن موٽندي آهي. ان قانون موجب پوءِ جيڪو به شخص ايمان واري شرط سان صالح عمل ڪندو جيڪي جمال جي اثر سببان هوندا آهن، ته اهو شخص جنت ۾ ويندو ڇو جو جنت به صفت جمال جوئي اثر آهي پر جيڪڏهن ڪو شخص گناه شرڪ ۽ كفر ڪندو جيڪي جلال جي اثر سببان آهن، ته اهو شخص دوزخ ۾ ويندو ڇو جو دوزخ به صفت جلالي جوئي اثر آهي. پاڻ فرمايائون، ياد رکڻ گهرجي ته هن جهان ۾ ٻانهي کي جيڪا به تڪليف پهچي ٿي اها جلال جي ڪري

آهي، ۽ جيڪو به نفعو ۽ انعام بندي کي ملي ٿو اهو جمال جي ڪري آهي. سندن فرمان آهي، ته بندي کي الله تبارڪ و تعاليٰ جي پاڪ نالن مان هر هڪ نالي سان تعلق ۽ واسطو هوندو آهي. جلال سان هن ريت تعلق هوندو آهي جو ٻانهي کي جيڪا به تڪليف پهچي جنهن ۾ جلال جو اثر آهي ان کي نعمت شمار ڪري جيئن خداوندي فرمان آهي، ته عن قريب جنهن شي کي خراب سمجهو ٿا اها توهان لاءِ پلي هجي. جهڙي طرح حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جڏهن ڪنهن نئين شي کي ڏسندا هئا، ته فڪرمند ٿيندا هئا. جيئن آسمان تي ڪنهن وقت ڪڪر ظاهر ٿيندا هئا، ته امت تي شفقت سببان غمگين ٿيندا هئا. جيستائين اهو ظاهر نه ٿيندو هيو، ته اهو ڪڪر جلال (غضب) يا جمال (رحمت) جو اثر آهي. جنهن وقت جمالي جي اثر جي ڪري رحمت جا آثار ڏسندا هئا، ته پنهنجي ضعيف امت تي شفقت سبب خوش ٿيندا هئا. حضرت جن فرمايو، ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي خوف جلال واري صفت کان منهن موڙڻ يا انڪار ڪرڻ سببان نه ٿيندو هيو بلڪ امت جي ڪمزوريءَ جي ڪري کين فڪر هوندو هيو، ته متان ڪٿي ڪمزوري جي ڪري ان تڪليف ۽ آزمائش کي ڪٿي نه سگهن، ۽ بي صبري ۾ پئجي وڃن. حضرت جن مخدوم پير محمد کي لکيو هيو، ته جلالت واري وصف جمالت کان مقدم آهي ڇو جو سالڪ جو سير پهريائين جلال واري وصف ۾ ٿيندو آهي، ۽ بعد ۾ جمال واري وصف ۾ ٿيندو اٿس ليڪن اهو ضروري ناهي بلڪ ڪڏهن ڪڏهن سالڪ جي تربيت جلال واري وصف سان ڪئي ويندي آهي، ته ڪنهن وقت سالڪ جي وري رڳو جمال واري وصف ذريعي تربيت ڪئي ويندي آهي، ۽ ڪڏهن وري سالڪ جي ٻنهي وصفن ذريعي تربيت ڪئي ويندي آهي. پاڻ فرمايائون، ته محققن جو چوڻ آهي، ته سالڪ جي تربيت جلال ۽ جمال واري ٻنهي وصفن سان ان وقت ٿيندي جڏهن اهو سالڪ (محبت ذاتي) جي حقيقت کي پهچندو.

خواطر

حضرت جن کان هڪ دفعو خليفي لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه سوال ڪيو، ته حضرت! فنا کان پوءِ به خطرا اچن ٿا؟ پاڻ جواب ۾ فرمايائون، ته خطرا پون ٿا ليڪن انهن کي خواطر رسول ڪري سڏيندا آهن، ۽ اهي خطرا ٻنهي قسمن جا ٿيندا آهن، هڪڙا جلالي ٻيا جمالي. پاڻ وضاحت ڪندي ارشاد فرمايائون، ته جمالي خطرا اهي آهن، جيڪي چڱن ڪمن بابت دل ۾ خيال پون. جيئن ته نماز، روزو، محبت، صحبت ۽ ٻيا عبادت،

سڻاوت، ترڪ وغيره جا ڪم. جلالي خطرات انهن کي چڻبو آهي جيڪي گذران جي ڪمن ۾ مباح شين بابت خيال پون. جيئن ته شادي ڪرڻ يا چڱو ڪاڻڻ ۽ عمدا شربت پيئڻ ۽ مشروع ڪپڙا وغيره ڍڪڻ. پوءِ طالب کي ڪپي، ته جمالي خطرن ۾ ڪوشش ۽ عمل جو سعيو ڪري، ۽ جلالي خطرن کان منهن موڙي ڇڏي. ان دوران خليفي لقمان کين عرض ڪيو، ته حضرت! پوءِ جلالي کي ته وڏي طاقت آهي. انهن کان ڪهڙي طرح نفى ڪري سگهبي؟ پاڻ کيس جواب ۾ فرمايائونس، ته هاڻو واقعي ائين ئي آهي، ليڪن اسين فرق ڪندا آهيون جو جمالي خطرات ۾ ڪوشش ڪندا آهيون، ۽ جلالي خطرات ۾ پاڻ کي الله تبارڪ و تعالىٰ جي حوالي ڪري ڇڏيندا آهيون (۱)

توحيد

توحيد جي لغوي معنيٰ خدا پاڪ کي هڪ سمجهڻ آهي، جنهن جو مطلب

هي آهي، ته ٻانهي کي يقين هئڻ گهرجي، ته الله تعالىٰ جي ذات ۽ صفات ۾ ڪوبه شريڪ يا ثاني ناهي ۽ هو واحد، يڪتا آهي، ۽ ان جهڙيون خوبيون ٻي ڪنهن به ذات يا شي ۾ ناهن. اولياءُ الله يا صوفي بزرگن جي سموري زندگي توحيد الاهي جي تبليغ ۽ اشاعت ۾ گذري ٿي. حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالىٰ عليه جن پنهنجي مکتوبات شريف ۾ فرمايو آهي، ته غير کان نسبتن کي ختم ڪري ڇڏڻ ئي توحيد آهي (۲)

هڪ دفعو حضرت جن سلطان العارفين بايزيد بسطامي رحمۃ الله تعالىٰ عليه جو نقل بيان ڪندي فرمايو ته ”ڪنهن شخص حضرت شيخ صاحب کي عرض ڪيو، ته حضرت! مون کي توحيد ۽ حقيقت سمجهايو. سلطان العارفين کيس جواب ڏنو، ته وڃ ۽ ڳڙ وٺي اڄ پوءِ جڏهن اهو شخص ڳڙ وٺي آيو، ته کيس فرمايائون، ته ان ڳڙ مان ڪجهه حرام جانورن جون شڪليون ٺاه ۽ ڪجهه حلال جانورن جون شڪليون ٺاهي ڏيکار. اهڙي طرح ان ماڻهو شيخ بايزيد رحمۃ الله تعالىٰ عليه جي حڪم موجب مختلف جانورن جون ڪجهه شڪليون ٺاهيون. ان کان پوءِ شيخ کيس فرمايو، ته حلال جانورن جون شڪليون هڪ طرف رک ۽ حرام جانورن جون شڪلون ٻي طرف رک ۽ پنهنجو منهن ٻي طرف ڪر. ان کان پوءِ

(۱) ملفوظات شريف جلد پهريون ص ۱۷۲

(۲) ڏسو مکتوب نمبر ۹

حضرت بايزيد بسطامي انهن حلال ۽ حرام جانورن جي شڪلين کي پاڻ ۾ ملائي هڪ ڪري ڇڏيو، ۽ ان شخص کي فرمايائون، ته هاڻي هن ڳڙ مان حلال ۽ حرام جانورن جون شڪليون جدا جدا ڪري ڏيکار. اهڙي طرح اهو ماڻهو حيران ۽ خاموش ٿي ويو. تڏهن شيخ صاحب فرمايو، ته هذه التوحيد يعني اها ئي توحيد آهي (۱)

پاڻ فرمائيندا هئا، ته طالب کي گهرجي، ته دنياوي ظاهري ۽ باطني تعلقات کان ڪٽجي وڃي. ائين نه ٿئي جو ڪنهن وقت الله پاڪ سان تعلق هجي، ۽ ڪنهن وقت دنياوي اسبابن ۾ مشغول هجي، ۽ پاڻ اڪثر ڪري هي بيت پڙهندا هئا:

ڏينهان گهاري ڏم سين راتيان ميهار جي لاءِ
پهه پاري تيلانهن ٻڏي سهڻي (۲)

فقر

فقر ۽ فقيري حضرت رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم کان وٺي شروع ٿي ان سنت رسول تي اصحابن، تابعين ۽ تبع تابعين کان پوءِ اولياءِ الله تعاليٰ اهڙو ته عمل ڪري ڏيکاريو، جو انساني عقل حيران رهجي ٿو وڃي، ته هن اسباب ۽ سازو سامان جي دنيا ۾، دنيا ۽ ان جي هر شي سان عدم دلچسپي وٺڻ، بزرگن ۽ ڪاملن جي زندگيءَ جو اهم حصو رهيو آهي. حضرت پير سائين هڪ دفعو فرمايو ته الله پاڪ جل شانہ پنهنجي فضل سان اسان کي توفيق ڏني آهي، جو جيڪر سموري جماعت کي ٻوڙ پلاءِ ڪري عمدي ماني پيا ڪاريون. پر انهيءَ ڪري الله تعاليٰ جي سچن طالبن ۽ پيٽ پالڻ وارن ماڻهن جو فرق ظاهر نه ٿي سگهندو، تنهن ڪري فقر فاقن تي قناعت ڪئي وڃي، ڇو ته حديث ۾ وارد ٿيل آهي، ته اَلْجُوعُ طَعَامُ اللّٰهِ يعني بڪ الله تعاليٰ جو طعام آهي، ۽ پيو ته فاقن ڪرڻ ۾ حضرت پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي متابعت به آهي، تنهن ڪري بڪ کي بهتر ڄاتو ويو (۳)

پاڻ فقيري جو اهڙو ته انوکو مثال قائم ڪيائون، جو بر صغير جي ڪنهن ولي ۾ ملڻ مشڪل هوندو. سندن ئي شعر مان فقيري جو عجيب مثال سامهون نظر اچي ٿي. پاڻ فرمايو اٿائون:

(۱) مخزن فيضان ص ۵۳

(۲) ايضاً ص ۳۹

(۳) ملفوظات شريف مترجم جلد اول ص ۷۹

فقير چئجي تن کي، جن کي سپين ريءَ سري

پريهه پير نه وڃڻو، نه ڪنهن گهر گهري

هو جو ماني ڪاڻ مري، سو سامي گر نه سامهون (۱)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فقر اختياري

جو اهڙو ته سهڻو مثال پيش ڪيو، جو هر شيءِ خدا پاڪ جي درگاهه مان ميسر هجڻ جي

باوجود الفقر فخري جو پورو پورو عملي نمونو پيش ڪري ڏيکار يائون ۽ حضرت رسول

اڪرم صلي الله عليه وسلم جن به هميشه اها دعا گهرندا هئا، ته اي ڌڻي تعاليٰ مون کي

مسڪين ڪري جيار، ۽ مسڪين ڪري مار ۽ آخر مسڪينن مان ئي اتارجان.

حضور صلي الله عليه وسلم جن پالڻهار کي باڏائي مسڪيني ۽ فقيري

طلب ڪندا رهيا. ٻئي طرف سندن اهو به فرمان هوندو هيو، جيڪڏهن آئون چاهيان، ته احد

جبل سون جو ٿي پوي. اهو سڀ ڪجهه صرف ان ڪري اختيار ڪيائون، ته جيئن ايمان

وارن لاءِ سندن عمل حجت ٿئي.

اهڙي طرح حضرت پير سائين جن جي سوانح مان معلوم ٿئي ٿو، ته روزانو

هزارن جي تعداد ۾ روپيا گڏ ٿيندا هئا، ليڪن اهي سڀ اتي جو اتي مسڪينن ۾ تقسيم

ڪري ڇڏيندا هئا.

علم

حضرت پير سائين رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن علم جا ٻه قسم بيان

فرمايا آهن: ۱- علم قلبي ۲- علم لساني. پاڻ فرمايائون، ته علم قلبيءَ مان مراد اهو

علم آهي، جيڪو علم عام انسانن کي نفع ڏيندڙ آهي، ۽ علم لساني مان مراد اهو علم

آهي، جيڪو الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان حضرت آدم عليه السلام جي اولاد تي حجت

طور آيل آهي، ۽ اهو علم زبان تي هوندو آهي، ان ڪري ان علم کي ڪسبي ۽ علم

حصولي پڻ چئبو آهي، ۽ قلبي علم کي علم لدني، علم حضوري ۽ علم وجداني به چئبو

آهي.

پاڻ فرمايائون ته علم حصولي اهو علم آهي، جيڪو حواسن ذريعي حاصل

ٿئي ۽ علم حضوري اهو علم آهي، جيڪو حواسن کان سواءِ دل ۾ القاءِ ٿيندو آهي.

حضرت جن علم جي باري ۾، وڌيڪ وضاحت ڪندي فرمايو، ته علم لسانيءَ مان مراد شريعت پاڪ آهي، جنهن جو ماڻهن کي ظاهر ڪري ٻڌائڻ علم وارن جي مٿان واجب آهي، پوءِ جيڪي اهي (علم وارا) ماڻهن کي نه ٻڌائيندا، ته عذاب هيٺ ايندا جيئن حديث مبارڪ ۾ آهي: خبردار! قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي اڳيان تمام بيچري درجي تي اهو عالم هوندو جيڪو پنهنجي علم مان ٻين کي فائدو نه پهچائيندو (۱)

حضرت پير سائين جن کي به الله تعاليٰ علم لدني مان ايترو ته گهڻي انداز مان حصو عنايت فرمايو هيو، جنهن جو انداز سندن علمي نقطن جي بيان ڪرڻ مان بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. پاڻ قلبي علم بابت فرمايائون، ته دل واري علم مان ڪجهه اهڙو به علم آهي، جنهن جي طالبن کي ضرورت هوندي آهي، ۽ ان جو انهن تي ظاهر ڪرڻ لازمي هوندو آهي. ليڪن نااهلن کان به ان جو لڪائڻ لازم هوندو آهي.

حضرت جن جي ان فرمودي جو مطلب هي آهي، ته اهل علم سان علم جي ڳالهه ڪرڻ ضروري هوندي آهي، ۽ وري نا اهل ۽ جاهل سان علم جي ڳالهه ڪرڻ ظلم جي برابر هوندي آهي، تنهن ڪري اهل اڳيان ظاهر ڪرڻ، ۽ نا اهل اڳيان علم جو چپائڻ واجب هوندو آهي.

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته قلبي علم اهو آهي، جيڪو طريقت وارو علم آهي. مٿين حقيقت کي معلوم ڪرڻ بعد اها ڳالهه آشڪار ٿئي ٿي، ته الله پاڪ جي پيارن جي نزديڪ علم به قسم آهي. هڪ علم ظاهري پيو لدني. ظاهري علم ظاهري حواسن ذريعي قلب تي وارد ٿيندو آهي، ۽ باطني علم الهام ذريعي حاصل ٿيندو آهي. پوءِ جيڪو شخص صرف ظاهري علم تي ڀروسو ڪري باطني علم کان بي پرواهه ٿيو ان جو قلب ۽ دل ڪڏهن به منور ۽ روشن ٿي نه سگهندو. قلب، دل ۽ دماغ جي روشني باطني علم سان حاصل ٿيندي آهي، تنهن ڪري ئي ته پاڻ فرمايائون، ته جيڪي ظاهري اکر پڙهيا سي راه طلب ۾ مانع ٿيندا هئا.

انهيءَ ڪري ڪن جو چوڻ آهي، ته اَلْعِلْمُ حِجَابٌ اَكْبَرُ يعني سمجهه ۽ علم ئي ته وڏي رڪاوٽ هوندا آهن.

چند خواني حڪمت يونانيان

حڪمت ايمان راهم بخوان

يعني: يونان جا ڪيترا به علم ڀلي پڙه، ليڪن ان سان گڏ ايمان حاصل ٿيڻ وارو

علم به ضرور و پڙه.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جو مقصد اهو هيو، ته ظاهري علم به تڏهن فائدو ڏيندو، جڏهن باطني علم حاصل ٿيندو. باقي باطني بصيرت کان سواءِ ظاهري بصارت ڪهڙي ڪم جي؟! جيئن الله تبارڪ و تعاليٰ ڪافرن لاءِ فرمايو، ته اي رسول ڪريم (صلي الله عليه وسلم) اهي ڪافر توکي ڏسن ٿا، حالت ڪ روزمره جي زندگي ۾ ڪيترائي دفعا ساڻن حضور جن جي ملاقات ٿيندي هئي. ليڪن خدائي فرمان جو مطلب اهو هيو، ته اهي اندر جي باطني اکين سان کين ڪونه ڏسندا هئا. ائين ئي ابو جهل جو مثال سمجهڻ گهرجي. جيڪو حضرت نبي ڪريم ﷺ جن کي محمد بن عبدالله ڪري پڪاريندو هيو. پر جيڪڏهن محمد رسول الله ﷺ چوي ها، ته ايمان جي دولت نصيب ٿيس ها. ليڪن باطني بصيرت نه هئڻ سبب ايمان جي دولت کان محروم رهيو. ان ڪري ئي اولياءِ الله فرمائيندا آهن، ته ظاهر باطن جو حجاب آهي. پوءِ جيڪو ظاهر ۾ ڦاسي پيو. اهو باطن تائين رسائي حاصل ڪري نه سگهندو، ان ڪري ظاهري حالت کي پروڙي باطني حالت جو ادراڪ ڪرڻ ضروري آهي. ورنه ظاهري حالت ڄاڻڻ سان ڪوبه فائدو حاصل ٿي نه سگهندو.

پاڻ پنهنجي مڪتوبات شريف ۾ فرمايائون، ته قلبي علم جي معنيٰ هي آهي، ته اهو حقيقت ۽ معرفت جي اسرارن وارو علم آهي، جيڪو دلين ذريعي دلين ۾ رابطي ۽ نسبت سان حاصل ٿيندو آهي (۱)

شريعت

حضرت پير سائين روضي ڌڻي جن شريعت پاڪ جي ڄاڻ رکڻ، ۽ معلومات حاصل ڪرڻ ۽ مٿس عمل ڪرڻ کي اولين حيثيت ڏيندا هئا. طريقت جي رستي ۾، سڀ کان زياده جنهن طريقي کي اختيار فرمايائون اهو شرعي طريقو ۽ رستو هيو جنهن جي برڪت ۽ فيض سان خدا پاڪ کين معرفت جي ماڳ تي رسايو.

دراصل شريعت جي لغوي معنيٰ طريقو آهي، ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان مقرر ڪيل احڪامن جي پيروي ڪرڻ کي شريعت پاڪ چيو وڃي ٿو. شرعي اصطلاح ۾ شريعت خدا پاڪ جي ان رستي کي ڪوٺيو وڃي ٿو جيڪو پنهنجي پانهن لاءِ عبادات ۽ معاملات ۾، حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دين مطابق پانهن

(۱) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب نمبر ۲۰

جي آساني لاءِ مقرر فرمايو اٿس.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه پنهنجي مکتوبات شريف ۾ شريعت بابت فرمايو آهي، ته شريعت پاڪ جو ظاهر ڪرڻ علم وارن مٿان واجب آهي. پوءِ جيڪڏهن ڪنهن علم واري کان ان شريعت پاڪ جي ظاهر ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ٿيندي، ته قيامت جي ڏينهن ان کان ان جي باري ۾ پڇا ڪئي ويندي ۽ مٿس عذاب ڪيو ويندو.

پاڻ شريعت جي علم کي، علم لساني پڻ ڪوٺيو آهي، جيڪو خدا پاڪ طرفان آدم جي اولاد تي حجت ۽ دليل طور قائم ڪيل آهي، ۽ زبان تي هوندو آهي. سندن خيال موجب اهڙو علم جيڪو ڪوشش ۽ عمل ذريعي حاصل ڪري سگهجي ان کي شريعت پاڪ چئبو آهي (۱)

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن پنهنجي زندگيءَ دوران شريعت پاڪ کي سڀ شيءِ کان مقدم ۽ اولين حيثيت قرار ڏيندي فرمايو، ته شريعت مٿي جو تاج آهي، جنهن کان سواءِ ڪوبه انسان ڪاميابي ۽ فلاح حاصل نه ٿو ڪري سگهي.

خلاق پيغمبر ڪسي ره گزید
که هرگز بمنزل نخواهد رسید
محال است سعادتي که راه صفا
طریقتی توان رفت جز در پیم مصطفیٰ طریقت

طريقت جي لغوي معنيٰ رستو يا ڍنگ آهي. صوفيان اصطلاحات ۾ طريقت مان مراد اهڙي علم جي ڄاڻ کي چئبو آهي، جنهن ذريعي انساني اصلاح ۽ صفائي ٿي سگهي. طريقت جو علم ۽ ڄاڻ رکڻ سلوڪ جي رستي تي هلندڙن لاءِ تمام ضروري آهي. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي، ته طريقت اهڙو علم آهي، جنهن جي طالبن کي ضرورت پوندي آهي، ۽ طريقت جي واقف ۽ ڄاڻوڻ تي لازم آهي، ته طالبن کي ان طريقت جي علم کان واقف ڪري ۽ مٿس اهو به لازم آهي، ته هونا اهل جيڪي طريقت کي طلب نه ڪن، انهن کي ان علم کان واقف نه ڪري.

سندن راءِ موجب طريقت جو علم طالبن کان لڪائڻ خيانت جي مثال

آهي، ۽ نااهل ماڻهن کي ٻڌائڻ ان طريقت جو زيان ڪرڻ آهي. (۱)

پاڻ فرمائيندا هئا، ته سلوڪ جو نئون پانڊيٽرو جڏهن راهه طلب ۾ پير رکندو آهي، ته کيس تمام گهڻيون تڪليفون ۽ مشقتون درپيش اينديون آهن ۽ هو جڏهن راهه طريقت ۾ قدم رکندو آهي، ته مٿس انوار ۽ تجليون نازل ٿينديون آهن، جنهن ڪري هو خوش ٿي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ۽ مجاهدات ۽ رياضت ۾ گذاريندو آهي. ليڪن ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو آهي، ته اڃانڪ ڪجهه ڏينهن لاءِ اهي قلبي ڪيفيتون ۽ تجليون بند ٿي وينديون آهن. پاڻ اهڙي سلوڪ جي طالب لاءِ فرمايو اٿن، ته ان کي دل برداشتہ ٿيڻ نه گهرجي، بلڪ همت ۽ مردانگيءَ سان مولِي پاڪ جي طلب ۾ اهڙو ته مثال قائم ڪري، جو مٿس انوار الاهي نازل ٿيڻ شروع ٿي وڃن ۽ کيس دل جي روشني ۽ قلبي صفائي حاصل ٿي وڃي.

پاڻ فرمايائون ته پوءِ جيڪو سچو صادق، سچو عاشق هوندو اهو جلد پنهنجي منزل مقصود تي پهچي ويندو. باقي سڌريو ٿڪجي هميشه لاءِ محروم رهجي ويندو.

پاڻ اهڙي طالب لاءِ علاج تجويز ڪندي فرمايو اٿن، ته اهڙي سالڪ کي گهرجي، ته پنهنجي مرشد سان رابطو رکي، ڇو ته ان طريقت جي راهه ۾ نفس ۽ شيطان ان کي پلامڻ لاءِ پنهنجا حيله هلائيندا، ۽ خطرات ايندا، ليڪن انهن پنهنجي ڳالهين جي خاتمي ۽ خطرات کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪامل مرشد سان ڪمال درجي جو رابطو هجڻ ضروري آهي. چوڻ ته راهه طريقت جو سالڪ ڪنهن وقت ڪهڙي حال ۾ ته ڪنهن وقت ڪهڙي حال ۾ هوندو آهي، ۽ ڪنهن وقت حالت تجلي ۾ هوندو، ۽ ڪنهن وقت حالت استتار ۾ هوندو آهي. جيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن تي وحي لڳاتار هڪ جهڙو نه ايندو هيو. اهڙي طرح سالڪ تي به سلوڪ جي رستي ۾ قلبي واردات گهٽبي ۽ وڌندي آهي. پوءِ ٻانهي کي مجاهدات ۽ رياضت ۽ عبادت ۾ سستي ڪرڻ نه گهرجي ڇو ته عبادت ڪرڻ شريعت آهي، ۽ عبادت سان محبت رکڻ طريقت آهي.

حقيقت

سلوڪ جي رستي ۾ سالڪ کي حقيقت جي منزل تائين رسائي حاصل ڪرڻ تمام ضروري آهي. ايسٽائين ٻانهي کي حق پاڪ (الله تعاليٰ) جو جلوو ڏسڻ ۾ نه

ايندو، جيستائين ٻانهو حقيقت تائين رسائي حاصل ڪري نه وڻندو. ان ڪري سالڪ لاءِ ضروري آهي ته ان منزل کي ماڻڻ خاطر پنهنجي وجود جي پاڪائي ۽ صفائي جو خاص خيال رکي، الله پاڪ جي طلب ۾ حيران ۽ پريشان رهي، خدا پاڪ جي جلوي جو مشاهدو ڪري. اهو به ياد رکڻ گهرجي ته حقيقت تائين پهچڻ الله پاڪ جي رضامندي ۽ عنايت کان سواءِ ناممڪن آهي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته حقيقت جي ڄاڻ ۽ علم پنهنجي مرشد سان رابطي ۽ نسبت ذريعي حاصل ٿيندي آهي. وڌيڪ فرمايائون ته حقيقت جو علم ڇپائڻ ضروري آهي (۱)

معرفت

معرفت جي لغوي معنيٰ سڃاڻپ آهي، ۽ صوفيانہ اصطلاح ۾ معرفت اهڙي ماڳ ۽ مقام کي چئبو آهي، جنهن هندي صوفيءَ جا ست ئي طبق روشن ٿي ويندا آهن، ۽ کيس الله پاڪ جي جلون جو مشاهدو ڪرڻ آسان ٿي پوندو آهي، ۽ پوءِ هو الله پاڪ جو قرب حاصل ڪري معرفت ماڻيندو آهي. حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن فرمايو آهي ته معرفت جو علم اسرارن وارو علم آهي جيڪو طالبن کي دلين ذريعي منتقل ٿي ميسر ٿيندو آهي، ۽ اهو معرفت وارو علم سواءِ سچي اعتقاد ۽ پڪي يقين جي حاصل ٿي نه سگهندو.

پاڻ وڌيڪ فرمايائون ته اهو علم ڪتابن پڙهڻ سان نه، بلڪ دل ذريعي ئي حاصل ٿيندو آهي، ۽ ان وقت طالب جي دل و دماغ تي اسرار الاهيءَ جي، بارش شروع ٿي ويندي آهي، ۽ معرفت الهام وسيلي حاصل ٿيندي آهي، جنهن جو هو (طالب) مشاهدو ڪري دل جو اطمينان ۽ حق اليقين حاصل ڪري وڻندو آهي (۲)

معرفت الله تبارڪ و تعاليٰ جي حقيقي سڃاڻپ، ۽ حق سان پنهنجي تعلق جوڙڻ جو نالو آهي، معرفت کان سواءِ الله وارا پنهنجي زندگي بي معنيٰ سمجهندا آهن، ۽ اها معرفت پاڻ کي فنا ڪرڻ، ۽ حق سان بقادر تعلق جوڙڻ بعد حاصل ٿيندي آهي.

خلفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه پنهنجي ملفوظات ۾ بيان ڪيو آهي ته صوفين جو هن ڳالهه تي اتفاق آهي ته پاڻ سڳورن جي متابعت کان سواءِ معرفت حاصل

(۱) ڏسو مڪتوب نمبر ۲۰

(۲) تفصيل لاءِ ڏسو مڪتوب نمبر ۲۰

ڪانه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ فرمايو آهي ته ”اي رسول! اوهين ماڻهن کي ڇو ته جيڪڏهن توهان خدا پاڪ جي محبت چاهيو ٿا ته پوءِ منهنجي پيروي ڪيو ته خدا توهان کي دوست رکندو. ان مان معلوم ٿيو ته سندن متابعت جي ڄاڻ قلبي بصيرت کان سواءِ حاصل نه ٿيندي.

خليفن محمود وڌيڪ فرمايو آهي، ته حضرت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جا جيڪي قول ۽ فعل آهن، ۽ جيڪي حال ۽ سرپڻ آهن، سي سڀئي هن طرح آهن ته سندن قول شريعت ۽ فعل سندن طريقت آهي، ۽ حال سندن حقيقت آهي، ۽ سر سندن معرفت آهي. پوءِ قول جو تعلق زبان سان آهي، ۽ فعل جو تعلق ظاهري علمن سان، ۽ حال جو تعلق باطن جي احوالن سان آهي، ۽ معرفت جو تعلق اسرارن سان آهي، جيڪي زبان سان پتلا نٿا ٿي سگهن. پوءِ سندن قول ۾ متابعت هي آهي ته شريعت جي خلاف زبان مان حرف به نه ڪڍجي، جهڙوڪ ڪوڙ ڳالهائڻ، ۽ ڳلا ڪرڻ، ۽ ٻي ڪا به اهڙي ڳالهه نه ڪرڻ جنهن سان مسلمانن کي ايذاء ۽ رنج وغيره رسي، ۽ سندن فعل جي متابعت هي آهي، ته پنهنجي ظاهر کي سندن فعلن مطابق سينگاري ۽ سنت ۽ ادب وارن ڪمن کي ترڪ نه ڪري. پوءِ جيترو مقدار متابعت مان ترڪ ۽ گهٽ ڪندو ته ايتري قدر دين ۽ ايمان ۾ نقصان ٿيندس (۱)

فصل ٻيو

ملفوظات ۽ مکتوبات جي اهميت

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه
سند جو اهو ڪامل اڪمل ولي الله آهي، جيڪو راه سلوک جي سڀني ظاهري توڙي باطني
علمن جي بصيرت رکندڙ بزرگ هيو. سندن سموري ملفوظات شريف جا اقوال طريقت تي
مشمول اهو اڻ ڪٽ علمي خزانو آهن جنهن ۾ طريقت ۽ حقيقت جي طالبن ۽ راه سلوک
جي پانڌيڙن، مريدن، معتقدين جي رهنمائي، ۽ هدايت لاءِ تصوف جي موضوع تي اسرار،
رموز وارا ارشادات بيان ٿيل آهن، جيڪي حضرت جن پنهنجي حضر، سفر ۽ وعظ و
نصيحت جي محفلن کان سواءِ عام ڪچهرين ۽ مخلوق جي ميڙاڪن ۾ بيان فرمايا
هئائون، جن کي سندن خاص خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه نظاماڻي ڪڙئي گهنور
واري سن ۱۲۴۸ھ دوران لکي گڏ ڪيو.

حقيقت ۾ سندن ملفوظات شريف مبتدي مريدن جي رشد و هدايت
واسطي اهو دستاويزي ثبوت آهي، جنهن ۾ قرآني آيات، احاديث نبوي، اڳين صوفين
بزرگن جا احوال، معتبر تفسيرن جي حوالن سان، ۽ تشریحات تي مشتمل هڪ بي بها
علمي خزانو آهي، جن کي پاڻ بيان ڪري پنهنجي مبتدي مريدن جي تربيت ۽ سير سلوک
جي اصلاح واسطي اهڙيون ته نصيحتون فرمايون، جن جي روشنيءَ ۾ سلوک جون منزلون
طي ڪرڻ کين آسان ٿيون.

ان ضرورت جي پيش نظر، خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن سندن
صوفيانہ مجاهدات، زهد، عبادت ۽ رياضت، صبر و شڪر اخلاق، صدق دلي کان سواءِ
حضرت جن جي سهڻن اخلاقن، مقامات ۽ ڪرامات جي بيان کي لکي گڏ ڪيو ته جيئن
سندن مريد ۽ معتقد ان جي رهنمائي ۾ پنهنجي سير سلوک جا مرحلا آساني سان طي
ڪري معرفت جي ماڳ رسن.

سندن ملفوظات جي مطالعي مان ڪمال درجي جو اتباع شريعت
معلوم ٿئي ٿو. حضرت جن جي پوري زندگي ترويج شريعت، ۽ اتباع سنت نبوي صلي الله
عليه وسلم جي پورائي ۾ صرف ٿي. ملفوظات شريف ۽ مکتوبات شريف ۾ پاڻ جنهن

شدت سان اتباع شريعت تي زور ڏنائون. ان جي خبر مطالعي بعد معلوم ٿئي ٿي. سندن هر هڪ قول ۽ فرمان، شرعي حد کان تجاوز ڪندڙن لاءِ اهڙي ته روڪ ۽ جهٽڪ آهي، جو لنگ ڪانڊارجيو وڃن. پاڻ جنهن تصوف ۽ تعليم جا علمبردار رهيا، اها عين شريعت هئي.

سندن ۴۶ مکتوبات جيڪي فارسي ٻوليءَ ۾ تحرير فرمايائون، سي سڀئي ذوق، محبت ۽ قلبي كيف سان معمور آهن. انهن مکتوبن جي مطالعي مان حضرت جن جي باطني عروج، ۽ باطني صفات و محويت جو پتو پوي ٿو.

سندن اهي مکتوب برصغير هند پاڪ ۾، مکتوبات مجدد الف ثاني، ۽ مکتوبات شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ وانگر تصوف جي دنيا ۾ پنهنجو مٿ ڀاڙ آهن. سندن مکتوبات ۽ ملفوظات ۾ ناچيز راقم کي جيڪا وصف امتياز نظر آئي آهي، سا هيءَ آهي ته مکتوبات شريف جو انداز عالمانه آهي، ۽ پوءِ جيڪڏهن سندن علمي مقام جو مطالعو ڪرڻ مقصود هجي ته، سندن مکتوبات جو مطالعو ڪيو وڃي، پر جيڪڏهن حضرت جن جي وعظ و نصيحت ۽ صدق دليءَ ۾ انداز بيان ۽ اعلاءِ ڪلمه الحق جو اندازو ڪرڻ مقصود هجي، ته پوءِ سندن ملفوظات جو مطالعو ڪجي.

سندن مکتوبن کي ڏسي، حضرت جن جي تبحر علميءَ جي ڪهڙي ڳالهه ڪجي!! پاڻ تفسير، حديث ۽ فقه جي معاملي ۾ پنهنجو مٿ ڀاڙ هئا. جهڙي طرح کين انهن علمن تي پورو پورو عبور حاصل هيو، اهڙي ريت طريقت جي اسرار و رموز جا عارف ڪامل ۽ بحر بيڪران هئا. سندن اهي مکتوبات تصوف جي تاريخ ۾ اهم مقام رکن ٿا. شريعت ۽ طريقت جو اهڙو ته سهڻو ميلاپ آهن، جو هڪ کي ٻئي کان جدا نٿو ڪري سگهجي. منجهن هڪ ئي جلوو ڪار فرما آهي ته ٻانهي جو رشتو الله تعاليٰ سان ڪهڙي طرح جوڙيو، ۽ مضبوط ڪيو وڃي. اهي مکتوب، صرف صوفيانه رموز ۽ اشارات نه آهن، بلڪ قرآن، تفسير، حديث، اسماء الرجال، سيرت، تاريخ ۽ فقه به منجهن شامل آهي، جنهن جي مطالعي بعد سندن اعليٰ ۽ بي پناه تبحر علمي جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. مطلب ته حضرت جن جا اهي مڪاتيب، تصوف جي بلند ۽ اعليٰ موضوع تي جامع ۽ مدلل تصنيف آهي، جنهن ۾ تصوف، طريقت ۽ شريعت پاڪ جي اهم پهلوئن کي زير بحث آڻي، پنهنجي مريدن ۽ معتقدن کي علي الاعلان واضح ڪري ٻڌايو اٿن ته شريعت جي تابعداري، ۽ سنت نبوي جي پيروي کان بغير قرب خداوندي جون منزلون حاصل ڪرڻ آسان نه آهن، بلڪ ناممڪن ۽ محال آهن. پاڻ بار بار اهو واضح فرمايو اٿن ته شريعت پاڪ ۽

سنت نبوي ئي اصل ۾ راه طريقت آهن. هن هنڌ ان ڳالهه جي به وضاحت ڪرڻ نهايت ضروري سمجهان ٿو ته خاص ڪري حضرت جن جي ملفوظات شريف جهڙي طرح باطني بصيرت رکندڙ طالبن لاءِ عرفان شناسي جو هڪ عظيم ۽ لازوال دستاويز آهي، اهڙي طرح ظاهري تعليم حاصل ڪندڙ شاگردن لاءِ پڻ هڪ وڏو علمي خزانو آهي. منجهس تصوف، علم و عرفان، شريعت، طريقت حقيقت ۽ معرفت جا خزانا آهن، ته ساڳي ئي هنڌ تي جبالاجيڪل، علم الاثار، علم البلدان ۽ عمرانيات جي شاگردن لاءِ پڻ منجهس وڏو ذخيره موجود آهي. ان ڪري ان چوڻ ۾ ڪا به زيادتي ڪانه ٿيندي ته جهڙي طرح حضرت جن جي ملفوظات تصوف جو هڪ اعليٰ شاهڪار آهي، ساڳي ريت کيس سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ ۾ پڻ اهم مقام حاصل آهي.

سندن ملفوظات ۾ سنڌ جي ڪيترن سياسي واقعن جا اشارا بيان ٿيل آهن. ان کان سواءِ ڪيترن ڳوٺن، هنڌن ۽ ماڳن جي جغرافيائي صورتحال ڄاڻايل آهي، منجهس سماجي صورتحال جا حوالا ملن ٿا، ۽ سنڌ جي ادبي، تاريخ جي سلسلي ۾ معروف شاعرن جا شعر ۽ بيت ملن ٿا، جيڪي حجت ۽ دليل طور تي ڪتب آندا اٿن. ان باري ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، پنج گنج ڪتاب جي پيش لفظ ۾ هن طرح لکيو آهي ته ”جن عالمن، فاضلن رسالي جي ڏکين لفظن، اصطلاحن يا فقرن جي معنيٰ کان اڳتي وڌائي، بيتن جي ثابت ستن ۽ سچن بيتن، واين جي مصرعن يا سچين واين جي مفهوم ۽ معنيٰ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي، تن مان سڀ کان پهريون غالباً حضرت پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه هو، جن ملفوظات ۾ مختلف معنوي نڪات تي شاھ جا بيت شاهدي طور آندا آهن. انهيءَ لحاظ سان پاڻ پڻاڻي صاحب کي ويجهي ۾ ويجهو عالم ۽ ولي هئا، جن پڻاڻي صاحب جي بيتن ۾ سمايل معنيٰ کي مثال طور آندو“ (۱)

انهن مٿين حقيقتن کي ڄاڻڻ بعد معلوم ٿو ٿئي ته حضرت روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي هم ڳير شخصيت، سنڌ ۽ سنڌ وارن جي هر طرح ديني، دنياوي، سياسي، سماجي ۽ ادبي طور تي اهڙي ته خدمت ڪئي، جيڪا صدين تائين وسرڻ جوڳي نه آهي، جنهن جو بيان ملفوظات جي جامع گڏ ڪرڻ وقت، سوين سال اڳ مقدمي ۾ بيان ڪري، هر قسم جي سيڪڙاڻپ حاصل ڪندڙ شاگردن جو توجهه ان طرف ڇڪايو آهي ته، هي ملفوظات حضرت جن جي ارشادات جو اهڙو ته علمي شه پارو آهي جنهن مان هر هڪ

نئون شاگرد پنهنجي پنهنجي ذوق ۽ شوق مطابق حظ حاصل ڪري سگهي ٿو. ان ڪري حضرت جن: بي ملفوظات ۽ مکتوبات شريف جهڙي طرح حق جي طالبن لاءِ مشعل راهه جي حيثيت رکي ٿي، ته ساڳي ريت سنڌ جي تاريخي مقامن جي اصلي جاءِ وقوع متعين ڪرڻ، ۽ پراڻن سياسي، سماجي ۽ معاشي واقعن کي قلمبند ڪرڻ کان علاوه، سنڌ ۽ سنڌين جي ثقافتي، ديني ۽ روحاني تاريخ جي ترتيب ڏيڻ ۾ پڻ وڏي اهميت رکي ٿي.

ملفوظات شريف تي هڪ اجمالي نظر

ملفوظات حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه تصوف جو اهو علمي شاهڪار آهي، جنهن کي حضرت جن وعظ و نصيحت ۽ ارشاد و تبليغ دوران، ارشادات ۽ مقولات ذريعي بيان فرمائي، هدايت جي طالبن لاءِ سلسليوار هڪ دستاويز جي صورت ۾ ڇڏيو، ۽ انهن فرمودات کي خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه، سندن وفات جي پندرهن سالن کان پوءِ، محنت ۽ مشقت سان سموهي سهيڙي ۱۲۴۸ھ دوران ڪتابي صورت ۾ آندو.

خلفي محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي علمي ڪاوش، تصوف جي تاريخ ۾ اهم حيثيت ۽ حامل آهي پاڻ ان نيڪ ڪم کي پنهي جهانن جي سعادت حاصل ڪرڻ جي نيت سان، جيڪي ڪجهه کيس ياد هيو، يا معتبر راوين کان حاصل ٿيس، ان کي غنيمت سمجهي محفوظ ڪري ڇڏيائين.

خلفي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن روايت جي اصول کي مد نظر رکندي، انهن تقاضائن کي پوري ڪرڻ ۽ نڀائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي، جيڪي دريافت جي معيار ۽ اصول مطابق هئڻ گهرجن، ان باري ۾ هو فرمائي ٿو ته ”جيڪو نقل جي لفظن سان معتبر راوين کان ٻڌو ويو سو انهن ساڳين لفظن سان هتي لکيو ويو“ (۱)

اهڙي طرح خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن، سندن ملفوظات کي رموز الحقائق جي نالي سان موسوم ڪري، موجوده سٽءِ کي ترتيب ڏنو، ۽ منجهس سورهن باب ۽ بياسي فصلن کان سواءِ هڪ مقدمو ۽ هڪ خاتمو پڻ آندو آهي.

ملفوظات شريف جي ڇهن ٽي حصن ۾ (۱۹۱۱) روايتن کا علاوه، چار مکتوب ۽ ڪجهه وضائف ۽ اوراد شامل آهن، منجهس روايتن ڪندڙ راوين جو تعداد هڪ سؤ اٺانوئي (۱۹۸) آهي. پهرين نمبر تي خليفن محمود رحمۃ الله تعاليٰ عليه جون

روايتون آهن، جيڪي جملي ڏهه سؤ تيانوي (۱۰۹۳) آهن، ٻي نمبر تي خليفن لقمان رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي روايتن جو تعداد (۱۷۴) آهي، ۽ ٽين نمبر تي خليفن اميد علي جي روايتن جو تعداد اڻاسي (۷۹) آهي، اهڙي ريت باقي روايتون مختلف راوين کان بيان ٿيل آهن، جن مان هڪ غير مسلم راويءَ جو نالو پڻ اچي ٿو، جنهن مان خليفن صاحب جن جي رواداريءَ جو پتو پوي ٿو ۽ پاڻ خُذَ مَا صَفَا وَدَعُ مَا كَدَرَ تي عمل ڪندي لَا تَنْظُرَ اِلَي مَنْ قَالَ وَلَا يَنْظُرَ مَا قَالَ تي سختيءَ سان عمل پيرا رهيا آهن.

خليفن صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن ملفوظات شريف جو سٽاءُ ذکر لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ جي ڀلائي ۽ تعريف بيان ڪرڻ کان شروع ڪندي، عملن جي نيت بابت طلب علم، شريعت نماز ۽ دعائن وغيره کان سواءِ روزو مطابعت عزيمت ۽ رخصت وعظ و نصيحت، سچ جي تعريف ۽ ڪوڙ جي مذمت، رياءُ ۽ ڏيکاءِ سخاوت صفت جلال ۽ جمال ٻي ادبي کان تنبيهه، بد صحبت کان پرهيز خوف ۽ اميد رکڻ، توبه ۽ استغفار ڪرڻ الله پاڪ جي طالبين ۽ مرشد جي صحبت اختيار ڪرڻ، ذکر جي شغلن ۾ مشغول رهڻ قبض ۽ بسط جي بيان ڪرڻ، خواب ۽ واقعات جي بيان ڪرڻ الله پاڪ جي طلب رکڻ، غفلت ڇڏڻ، نفس جي مخالفت ڪرڻ، ويساه ۽ اعتقاد درست رکڻ، اوليائن جي سچاڻ ڪرڻ مرشدن سان رابطو ڪرڻ، دنيا ۽ دنيا وارن کان نفرت ڪرڻ، ۽ ترک ڪرڻ، الله پاڪ تي توکل ڪرڻ، تدبير کي ڦٽو ڪرڻ، غير الله کان بيزاري ڏيکارڻ، طلب خدا ۾ ڪمرت بست رهڻ، ۽ مرشد جي مرید سان شفقت ۽ ڪشمش بيان ڪرڻ، خدا پاڪ جي پنهنجي ٻانهن تي مهرباني ڪرڻ جذب ۽ عشق محبت بيقراري سڪون بي خودي ۽ استغراق توحيد ۽ ڪفر حقيقي، فنا ۽ بقا حقيقت محمدي ڪعبت الله جي تعظيم ۽ عزت بيان ڪرڻ، عروج ۽ نزول جي وضاحت، حقيقي اسلام جي بيان ۽ معجزن تصرفن ڪرامتن جي بيان کان سواءِ الله پاڪ جي دیدار، نفس شناسيءَ ذريعي عرفان حاصل ڪرڻ، لدني علم جي وضاحت ۽ اسرار بيان ڪرڻ، فقر قناعت فتوحات قضا ۽ قدر، خدمت خلق، مسڪينن تي رحم ڪرڻ حڪمت ۽ دانائي، سخاوت ۽ مروت، خوش خلقي ۽ ڪسر نفسي اوراد وضائف ظاهري باطني عالمن جي بيان، ڪامل ۽ ناقص جي بيان ڪرڻ، عقل انساني ۽ عقل حيواني، سعادت ازلي ۽ شقاوت ازلي، انبياءِ ڪرام جي مناقب ۽ ڀلائي کان سواءِ اصحابه ڪرام جي مناقب ۽ شفاعت، ۽ گناهن جي معافي ۽ خوش خبري، ۽ حضرت جن جي وصيتن ۽ اوليائن جي مناقبن سان گڏوگڏ حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مناقب ۽ وصال شريف جو منجهس بيان ڪيو آهي.

ملفوظات شريف ۾ مذڪور مٿين سٽاءَ کي ذهن ۾ رکندي اها ڳالهه صاف ظاهر ٿي ٿئي ته، حضرت جن جي ملفوظات شريف تصوف ۽ سلوڪ جو اهو تاريخي دستاويزي ثبوت آهي جنهن جي گهري اڀياس ڪرڻ سان حقيقي واٽ حاصل ڪرڻ، ۽ سچن طالبن کي منزل تائين رسائي آسان ٿيو پوي:

سي پوچارا پريٿا، سمند سيويو جن
آندائون عميق مان، جوتيون جواهرن
لڌائون لطيف چوي، لائون مان لهرن،
ڪانهي قيمت تن، ملهه مهانگوان جو

مکتوبات شريف هڪ نظر ۾

مکتوبات شريف حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي علمي تحقيق جو هڪ اهڙو نچوڙ آهي جنهن ۾ سياست حقيقي واٽ جو ڏس، دل جي صفائيءَ جو طريقو، حاجت ۽ مشڪل روائيءَ جو بيان، رياضت ۽ زهد و عبادت جي تلقين، وعظ، نصيحت، عرفان خداوندي جي نشاندهي شرعي مسئلا، راه طلب جي تلقين، قرآن پاڪ جو ترجمو ۽ تفسير، ياد الاهي، ذڪر فڪر، نفس شناسي ۽ ان جا قسم، وحدت شهودي ۽ فراق، اقسام علم، قلب سليم جي وضاحت، احاديث نبوي جي تشريح ۽ وضاحت، حقيقت محمدي جو بيان، جلال ۽ جمال جي صفتن جو ذڪر، مهر نبوت جي وضاحت، معراج ۽ دیدار الاهي، صبر جي تلقين، مرید ۽ مرشد جو بيان، صبر ۽ شکر، قضا ۽ قدر، عشق الاهي، تحریر ذڪر، صوفیانہ اصلاحات جي تشريح، ۽ میلاد جي بیان جو ذڪر آهي.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جا اهي ۴۶ مکتوب، مختلف خلیفن، مریدن، معتقدن ۽ سائلن جي جواب ۾ تحریر فرمايل آهن، جيڪي پنهنجي سر پاڻ انتهائي مصروفیت ۽ ڏينهن رات جي سفر مسافريءَ ۽ حضر دوران مخلوق خداونديءَ کي تبليغ وارشاد، ۽ ماڻهن جي ڀلائي ۽ سماجي ڪمن ڪارين جي باوجود لکيائون.

اهي جملہ مکتوب يارنهن (۱۱) ماڻهن طرف لکيل آهن باقي انهن مان ٽي خط نامعلوم ماڻهن طرف لکيل پائنجن ٿا.

حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مکتوبات

شريف سندن علمي مقام جو اهڙو عمدو نمونو آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي پاڻ نثر نويسي ۽ انشا پردازي ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هڻا، ۽ مکتوبات شريف جو پهريون خط ان جو چٽو مثال ۽ کليل دليل آهي، جيڪو استعارن ۽ ڪنارن جي رنگين عبارت سان سينگاريل آهي. هر هڪ مکتوب شريف جي شروعات حمد و ثنا سان ڪئي اٿن. ان کان پوءِ مکتوب اليه طرفان ڪيل سوال جي جواب بابت تحرير فرمايل آهي، جنهن ۾ کين انتهائي سهڻ لقب القابن سان ڄاڻائيندي، پنهنجي عاجزي ۽ انڪساري جو اظهار فرمايو اٿن. اهڙي طرح انهن مکتوبن ۾ قرآن حديث فقه تصوف، تاريخ ۽ سياست جا عنصر پڻ شامل آهن، جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته حضرت جن ظاهري توڙي باطني، عقلي توڙي نقلي علمن تي پوري دسترس رکندڙ عالم اجل ۽ فاضل بي بدل بزرگ هئا، حضرت جن صرف ذاتي زهد، عبادت ۽ شغل مشغولين کي ڪافي نه سمجهيو، بلڪ پنهنجي مجلسي خطاب ۽ خطن ذريعي عام انساني پلائيءَ لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا. حضرت جن جا اهي مکتوب هر حيثيت سان جامع صفات جو مجموعو آهن، ۽ انشاء ۽ خط نويسيءَ جي فن جو نادر نمونو پڻ آهن، انهن ۴۶ مکتوبن مان ۴۱ مکتوب، ڪڙڻي گهنور واري اصلي نسخي تان ساڳي صورت ۾ ڦوٽو ڪيرائي، آخر ۾ شامل ڪيا ويا آهن. باقي چئن مکتوبن کي ڪمپوز ڪرايو ويو آهي ته جيئن اصل مکتوبات شريف محفوظ ٿئي.

مکتوبات جا موضوع

مکتوبات شريف حضرت پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جيڪا ۴۶ خطن تي مشتمل آهي مذڪور مکتوب جملي يارهن (۱۱) ماڻهن ڏانهن لکيل آهن ۽ ٻه خط نامعلوم ماڻهن طرف آهن. موضوع جي مناسبت سان انهن جو تفصيل هن ريت آهي.

مکتوب نمبر	مکتوب اليه	موضوع
مکتوب نمبر ۱	خليفه محمد حسين مهيسر ڏانهن	سياسي خط آهي
مکتوب نمبر ۲	خليفه محمد حسين مهيسر ڏانهن	حقيقي واٽ جي ڏس ۾
مکتوب نمبر ۳	خليفه محمد حسين مهيسر ڏانهن	دل جي صفائي (تصفيه قلب) بابت
مکتوب نمبر ۴	خليفه محمد حسين مهيسر ڏانهن	حاجت ۽ مشڪل روائي جي ڏس ۾
مکتوب نمبر ۵	خليفه محمد حسين مهيسر ڏانهن	رياضت ۽ زهد جي تلقين بابت

مکتوب نمبر ۶	سندن پاءُ ميان مرتضيٰ علي شاه ڏانهن	وعظ ۽ نصيحت جي باري ۾
مکتوب نمبر ۷	سندن پاءُ ميان مرتضيٰ علي شاه ڏانهن	عرفان جي باري ۾
مکتوب نمبر ۸	محمد صالح طالب علم ڏانهن	شرعي مسئلي بابت
مکتوب نمبر ۹	مير مبارڪ خان ٽالپر ڏانهن	فارسي شعر جي سمجهاڻيءَ بابت
مکتوب نمبر ۱۰	ميان احمد نصرپوري ڏانهن	راه طلب ۾ شوق رکڻ بابت
مکتوب نمبر ۱۱	مخدوم احمد نصرپوري ڏانهن	آيتن جي ترجمي ۽ تفسير بابت
مکتوب نمبر ۱۲	خليفن غلام محمد لکڙي واري ڏانهن	ياد الهي ۽ ذڪر بابت
مکتوب نمبر ۱۳	فقير غلام علي کٽياڻ ڏانهن	فارسي شعر جي وضاحت بابت
مکتوب نمبر ۱۴	فقير غلام علي کٽياڻ ڏانهن	فارسي شعر جي وضاحت بابت
مکتوب نمبر ۱۵	فقير غلام علي کٽياڻ ڏانهن	فارسي شعر جي وضاحت بابت
مکتوب نمبر ۱۶	فقير غلام علي کٽياڻ ڏانهن	نفس جي قسمن بابت
مکتوب نمبر ۱۷	ميان عبدالحميد ديهه کوکرن واري ڏانهن	فراق ۽ وحدت شهودي بابت
مکتوب نمبر ۱۸	نامعلوم ماڻهو ڏانهن	مثنوي جي شعر بابت
مکتوب نمبر ۱۹	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	آيت جي تفسير بابت
مکتوب نمبر ۲۰	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	علم جي قسمن بابت
مکتوب نمبر ۲۱	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	قرآني آيت جي تفسير بابت
مکتوب نمبر ۲۲	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	قلب سليم بابت
مکتوب نمبر ۲۳	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	حديث شريف جي وضاحت ۾
مکتوب نمبر ۲۴	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	حقيقت محمدي جي باري ۾
مکتوب نمبر ۲۵	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	فقهی مسئلن بابت
مکتوب نمبر ۲۶	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	مختلف قرآني آيتن جي تفسير بابت
مکتوب نمبر ۲۷	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	آيت جي معنيٰ ۽ مطلب بابت
مکتوب نمبر ۲۸	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	آيت جي معنيٰ ۽ مطلب بابت
مکتوب نمبر ۲۹	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	حديث پاڪ جي باري ۾
مکتوب نمبر ۳۰	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	جلال ۽ جمال بابت
مکتوب نمبر ۳۱	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	مهر نبوت بابت
مکتوب نمبر ۳۲	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	سنڌي بيت جي معنيٰ ۽ مطلب بابت
مکتوب نمبر ۳۳	مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن	معراج ۽ الله تعاليٰ جي دیدار بابت
مکتوب نمبر ۳۴	قاضي عبدالرحمن کونهرائي ڏانهن	صبر جي تلقين بابت

مکتوب نمبر ۳۵	نامعلوم ماڻهو ڏانهن	آيت جي معنيٰ ۽ مطلب بابت
مکتوب نمبر ۳۶	قاضي عبدالرحمن ڪونهرائي ڏانهن	مريد جي مرشد سان بيعت بابت
مکتوب نمبر ۳۷	قاضي عبدالرحمن ڪونهرائي ڏانهن	تڪليف وقت شڪر ۽ صبر جي تلقين بابت
مکتوب نمبر ۳۸	قاضي عبدالرحمن ڪونهرائي ڏانهن	قضا ۽ قدر تي راضي رهڻ بابت
مکتوب نمبر ۳۹	قاضي عبدالرحمن ڪونهرائي ڏانهن	عشق الاهيءَ سان محبت رکڻ بابت
مکتوب نمبر ۴۰	خليفن غلام محمد لکڙيءَ واري ڏانهن	تحريص ذکر بابت
مکتوب نمبر ۴۱	خليفن محمد علي ڏڌر واري ڏانهن	جمع جي نماز بابت
مکتوب نمبر ۴۲	خليفن محمد علي ڏڌر واري ڏانهن	تحريص ذکر بابت
مکتوب نمبر ۴۳	خليفن محمد علي ڏڌر واري ڏانهن	محفوظ جي وضاحت بابت
مکتوب نمبر ۴۴	خليفن محمد حسين ڏانهن	ميلاد بابت
مکتوب نمبر ۴۵	خليفن محمد حسين ڏانهن	جمع نماز قضا ٿيڻ بابت
مکتوب نمبر ۴۶	خليفن محمد حسين ڏانهن	عيد نماز بعد مصافحي ڪرڻ بابت

اهڙي طرح مٿين خطن جي ورهاست هن طرح آهي:

(۱) خليفن محمد حسين ڏانهن جملي عدد ۸ خط لکيل آهن

(۲) سيد مرتضيٰ علي شاهه ڏانهن ۲ خط لکيل آهن

(۳) محمد صالح طالبعلم ڏانهن ۱ خط لکيل آهي

(۴) مير مبارڪ خان ٽالپر ڏانهن ۱ خط لکيل آهي

(۵) ميان احمد نصريوري ڏانهن ۲ خط لکيل آهن

(۶) خليفن غلام محمد لکڙيءَ واري ڏانهن ۲ خط لکيل آهن

(۷) غلام علي ڪٽياڻ ڏانهن ۴ خط لکيل آهن

(۸) ميان عبدالحميد ڪوڪرن واري ڏانهن ۱ خط لکيل آهي

(۹) مخدوم پير محمد ڏيپارجائي ڏانهن ۱۵ خط لکيل آهن

(۱۰) قاضي عبدالرحمن ڪونهرائي ڏانهن ۵ خط لکيل آهن

(۱۱) خليفن محمد علي ڏڌر واري ڏانهن ۳ خط لکيل آهن.

باقي سندن ٻه مکتوب نامعلوم ماڻهن طرف لکيل آهن، جن جو

پتو پئجي نه سگهيو ته ڪنهن ڏانهن لکيائون.

فصل ٽيون

مكتوبات حضرت پير سائين سيد محمد
راشد روضي ڌڻي جو مختصر تعارف:

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن،
مكتوبات شريف لکي سنڌ ۽ سنڌين تي مثن وڏو احسان ڪيو آهي. سندن اها تصنيف اسلامي
تصوف جو هڪ عظيم شاهڪار آهي، جنهن ۾ علمي، روحاني ۽ ادبي طور تي اهي واهڙ
وهائيا اٿن، جيڪي تصوف جي تاريخ ۾ اهم مقام رکن ٿا.

مكتوبات شريف جا قلمي نسخا جيڪي مختلف هنڌن تان ميسر ٿي سگهيا،
انهن ۾ ۴۶ خط درج آهن. جيڪي پنهنجن مريدن، خليفن ۽ دوستن ڏانهن تحرير
فرمايائون. سندن اهي جملي ۴۶ خط ۱۱ ماڻهن ڏانهن لکيل آهن، جن کي خليفي محمود
نظاماڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه ڪڙي گهنور واري گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ جوڙي
تيار ڪيو.

حضرت جن جا سمورا خط اسرار، رموز، تصوف ۽ طريقت جي تعليم و تشريح ۽
فقهی مسئلن جي وضاحت تي مبني آهن. سندن مريدن، معتقدن ۽ خليفن کائن مسئلن
معلوم ڪرڻ لاءِ لکيو، پاڻ کين مدلل ۽ مفصل جواب تحرير فرمايائون. جيڪي
صوفيائي نثر ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ظاهر ۾ ته انهن جو نالو خط (مكتوبات) آهي
ليڪن حقيقت ۾ اهي تمام وڏا دستاويز آهن. جن ۾ قرآن، حديث، تاريخ، تصوف ۽
فقهی ڪتابن جا حوالا ۽ مسئلا بيان ٿيل آهن. گڏوگڏ منجهن فارسي، عربي ۽ سنڌي
بزرگن جا بيت پڻ ڏنل آهن. جيڪي مسئلي جي وضاحت ڪندي پنهنجي بيان جي تائيد
۾ لکيا اٿن.

قلمي نسخن جو تذڪرو

فارسي مكتوبات جا جيڪي ۴ خطي بياض ميسر ٿي سگهيا، انهن جو
تعارف ۽ تذڪرو هن طرح آهي:

(۱) نسخو پير جهنڊو

اهو نسخو پيرجهندو لائبريري مان مليو، ان بياض ۾ جملي ۴۶ خط آهن، ۽ ۱۲۰ صفحن تي مشتمل آهي، جنهن تي ڪاتب وغيره جو ڪوبه نالو درج ٿيل ڪونهي ۽ نه وري ڪتابت جو سن يا سال ڪٿي لکيل آهي. ڪتابت خوشخط ۽ سائيز ۴ + ۷، سٽون ۱۹ کاغذ هلڪو بادامي رنگ جو اٿس.

معلوم ائين ٿو ٿئي ته مذڪوره نسخو شايد اصل تان نقل ڪيل آهي، جو منجهس ڪافي هنڌن تي ڪاتب کان غلطيون سرزد ٿيل معلوم ٿيون. ان خطي بياض کي ترجمي ڪرڻ دوران اسان بنيادي زير بحث رکيو، ويو باقي ٻين نسخن کي امدادي ڪتابن طور ڪتب آندو ويو.

(۲) پيو نسخو سنڌيلاجي لائبريري

هي بياض اسان کي سنڌيلاجي لائبريري مان مليو. جيڪو شروع ۾ مرحوم پير حسام الدين شاهه راشدي جي ملڪيت هيو ۽ ان کان سنڌيلاجي کي مليو. هي نسخو ويجهي دور جو لکيل معلوم ٿئي ٿو. غلطين جي لحاظ سان ڪجهه قدر وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿو. منجهس ۴۱ مڪتوب آهن. کاغذ سفيد سائيز ۵ + ۹ - سٽون ۱۸ ۽ ۱۰۵ صفحن تي مشتمل آهي.

(۳) ٽيون نسخو محمد خان جمالي

اهو نسخو خليفي محمد خان جمالي جو لکيل، مولوي تاج محمد جمالي کان مليو. مذڪور نسخو نامڪمل آهي. منجهس ۵ خط ۵۱ صفحا ۽ سائيز ۵ + ۷ سٽون ۱۳ آهن، ڪتابت سادي، کاغذ هلڪو بادامي رنگ جو آهي.

(۴) چوٿون نسخو ڪريو گهنور:

اسان کي ڪريو گهنور مان هڪ فقير کان مليو. جيڪو تمام اڳاٽي دور جو لکيل معلوم ٿئي ٿو. منڍ ۾ خطن جي فهرست لکيل آهي جيڪا اڏوهي سبب ڪاڇي وئي آهي. جملي ۹۲ صفحا ۽ سٽون ۱۷ سائيز ۵ + ۹ اٿس. ڪتابت تمام اعليٰ قسم جي ۽ کاغذ پراڻي دور جو ٿلهو بادامي رنگ جهڙو آهي. هي نسخو صحت جي اعتبار سان اصح معلوم ٿئي ٿو. منجهس ۴ خط آهن ۽ ان تي نسخن تان فوتو ڪڍرائي متن تيار ڪيو ويو آهي.

مڪتوبات جي ترجمي ڪرڻ وقت طريقه کار

مڪتوبات شريف جي ترجمي ڪرڻ دوران، جن ڳالهين کي مد نظر رکيو ويو سي

هن ريت آهن:

(الف) مکتوبات شریف جي متن جي لغوي معنيٰ کي اهميت ڏني ويئي ۽ لفظ بلفظ ترجمو ڪيو ويو.

(ب) مکتوبات ۾ مذڪور حوالن کي اصل ڪتابن سان ملائي ڏنو ويو، جتي غلطيءَ جو احساس ٿيو، اتي غلطي درست ڪري ترجمو ڪيو ويو ۽ ڪتابت جي غلطيٰن کي درست ڪرڻ کان پوءِ اصل عبارت ۽ حواله جات جو متن موجب ترجمو ڪيو ويو.

(ت) مکتوبات شریف جي دستياب سڀني نسخن کي ملائي صاحب مکتوب جي اصل ۽ حقيقي مراد معلوم ڪرڻ ۽ صحيح مسئلي تائين پهچڻ لاءِ انتهائي محنت ۽ جفاڪشي کان ڪم ورتو ويو.

(ث) حضرت مصنف رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن موضوع ۽ موقعي جي مناسبت سان، مضمون ۽ بيان کي سينگارڻ واسطي جيڪي عربي ۽ فارسي شعر استعمال فرمايا آهن، انهن جو ترجمو نشر ۾ ڪيو ويو، جيئن اصل معنيٰ برقرار رهي سگهي، ۽ ترجمي ڪرڻ دوران انداز بيان دلڪش ۽ دلچسپ بنائڻ لاءِ الفاظ سولا ۽ عام استعمال ٿيندڙ ڪتب آندا ويا. جيئن مضمون جي رواني ۽ تسلسل برقرار رهي سگهي.

مکتوبات شریف جي ترجمي ڪرڻ دوران جن مشڪل مرحلن مان پار پوڻو پيو انهن جو به ذڪر ڪرڻ دلچسپي کان خالي ناهي. خاص ڪري ترجمي ڪرڻ دوران جيڪو مشڪل مرحلو سامهون هيو سو مکتوبات شریف ۾ مذڪور اصل ڪتابن جي حواله جات جو دستياب ٿيڻ هيو. جن لاءِ تمام وڏي جاکوڙ ۽ ڪوشش ڪرڻي پئي. مثلاً تفسير عرائس البيان يا تفسير لطائف و اشارات قشيري کان سواءِ تصوف جا ٻيا ڪتاب جيڪي تمام گهڻي ڪوشش بعد مليا. ان کان وڌيڪ منجهائيندڙ مسئلو اهو هيو جو مکتوبات شریف ۾ ڪافي هنڌن تي ڪتابن جا حوالا ته ڏنل هئا، ليڪن نشاندهي ٿيل ڪانه هئي ۽ خبر نه ٿي پئي ته مذڪوره حوالو اصل ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙي ڪتاب جو آهي؟ ليڪن جوينده يابنده جي مثال موجب ڳولا بعد اصل ڪتاب تائين پهچڻ ۾ ڪاميابي حاصل ٿي ۽ مذڪوره حواله جات جو ترجمو انتهائي ذمہ داريءَ سان ڪيو ويو.

مکتوبات سان لاڳاپيل مضمونن جو ذڪر

هر تحقيقي ڪم نه صرف عالمن ۽ محققن لاءِ هوندو آهي، بلڪ اديبن، شاگردن ۽ عام ماڻهن جي معلومات ۽ دلچسپي لاءِ گڏ ڪيل مواد هوندو آهي. پوءِ پڙهندڙن جي مرضي تي ڇڏيل هوندو آهي ته هو پنهنجي منشاء مرضي موجب جيڪو وڻين

سو پڙهن ۽ پروڙين، ان ڪري مون پنهنجي وس آهر ڪوشش ڪري هن تحقيقي ڪتاب ۾ هر قسم جي ماڻهن لاءِ معلومات فراهم ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪئي ته جيئن هو پنهنجي مرضي موجب حظ حاصل ڪري سگهن.

اهڙي طرح تاريخ سان واسطو رکندڙ شاگردن لاءِ تاريخي معلوماتي ڄاڻ فراهم ڪئي ويئي آهي. سياست سان واسطو رکندڙ شوقينن لاءِ گذريل دور جي سياسي چڪرين کي بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ته جيئن کين خبر پئجي سگهي ته ماضي ۾ اسان جي حڪمرانن جي سياسي غلطي سبب سنڌ ۽ سنڌ واسين کي ڪهڙيون عقوبتون ڏسڻيون پيون. ان سان گڏوگڏ اقتصاديات جي شاگردن لاءِ ان دور جي معاشي بحران جا سبب بيان ڪندي انهن اسبابن ۽ عواملن جي نشاندهي ڪئي اٿم، جن سببن ڪري گذريل دور ۾ سنڌ جي اقتصادي حالت ابتر ٿي ۽ سنڌ جي آمدني وڌڻ جي بجاءِ گهٽجي ويئي ۽ سنڌ مالي بحران ۾ داخل ٿي ويئي هئي.

ان کان سواءِ هن تحقيقي ڪتاب کي وڌيڪ دلچسپ بنائڻ خاطر مذهبي، روحاني، ادبي، سياسي، اقتصادي ۽ تاريخي مواد کي گڏ ڪري پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، ته جيئن هن باغ مان هر هڪ پنهنجي پسند جا گل چونڊي پنهنجي دل ۽ دماغ کي معطر ڪري سگهي، ۽ مون عاجز گهٽ علم کي پنهنجي نيڪ دعائن ۾ ياد ڪري.

مڪتوبات ۾ تصوف جو اڀياس

جيئن ته مڪتوبات شريف تصوف جو شاهڪار آهي، ۽ منجهس جيڪي به ڪجهه مواد آهي سو سمورو تصوف تي اعليٰ قسم جو گڏ ڪيل بي ٻيا خزانو آهي، ان ڪري ضروري ڄاتو ويو ته صاحب تصنيف جي نظريئي تحت مشهور صوفيان اصطلاحات کي جدا باب جي صورت ۾ پيش ڪيو وڃي. پوءِ ان ضرورت جي پيش نظر سندن رايي ۽ نظرين کان عام ماڻهن کي واقفيت ڪرائڻ خاطر تصوف جي اهڙي نموني وضاحت ڪئي ويئي ته جيئن عام پڙهندڙ ان موضوع سان لاڳاپيل ڳالهين کان سواءِ عام معلومات به حاصل ڪري سگهن.

نتيجي تائين رسائي

منهنجي لاءِ سڀ کان وڌيڪ خوشيءَ جو باعث اهو آهي جو سندن مڪتوبات شريف جي ترجمي ڪرڻ، ۽ حضرت جن جي سوانح حيات تي لکڻ دوران اصلي حقيقت

معلوم ٿي، جنهن جي متعلق ڪن مؤرخن يڪطرفو فيصلو ڪري تاريخ ۽ تحقيق سان وڏي جُٺ ۽ تعدي ڪري ڇڏيائون، جنهن جي ڇنڊڇاڻ پنهنجي جاءِ تي ڪيئي ويئي آهي.

تحقيقي تجزيو

مون حضرت جن جي زندگي مبارڪ جي هر پهلوءَ کي چڱيءَ طرح پرکي پروڙي ڏنو آهي ۽ مون کي ڪنهن به هنڌ تي سندن اعليٰ شخصيت جي باري ۾ ذري برابر اهو محسوس نه ٿيو ته سندن قول ۽ فعل سنت پاڪ جي دائري کان ٻاهر رهيو هجي، بلڪ سندن هم گير شخصيت ۾ اهي مڙئي خوبيون ڏسڻ ۾ آيون، جيڪي هڪ اعليٰ ۽ بي داغ قابل تقليد شخصيت ۾ هئڻ گهرجن، ان ڪري مون پنهنجي مقالي ۾ گذريل دور جي تحريرن جو تجزيو ڪندي، انهن سڀني ڳالهين کي ظاهر ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪئي آهي، جيڪي ادبي دنيا ۾ اهميت رکن ٿيون، ۽ ان دوران مون کي چڱي طرح معلوم ٿيو ته حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جن جي پوري زندگي سنت رسول مقبول صلي الله عليه وسلم جو اهڙو ته مثالي نمونو هئي جو عقل حيران رهيو وڃي ٿو، ته هڪ انسان کي سنت پاڪ تي ايتري قدر استقامت يقيناً تائيد ايزدي کان سواءِ ڪڏهن به حاصل ٿي نه ٿي سگهي.

سندن زندگي جو هر لمحو ۽ شغل مشغوليون سنت پاڪ جو آئيني دار مثال هيون. ان ڏس ۾ صحيح حقيقت جيڪا پروسي سان اسان تائين پهتي آهي سا هن ريت آهي ته گذريل تحريرون جيڪي حضرت جن ڏانهن منسوب ڪيون ويون آهن، سي يا ته لاعلمي جي ڪري ضبط تحرير ۾ اچي ويون، يا وري ڪڍي هيئن چئجي ته سندن مقبوليت، عام پذيرائي ۽ همعصري جي ڪري منافرت ۾ تبديل ٿي ڪري مخاصمت جي حد تائين ظاهر ٿيون. پر جيڪڏهن ساڳيا ليکڪ حضرات ماضي جي پوري ڄاڻ رکندا هجن ها ته اها ايڏي تاريخي غلطي ۽ زيادتي کائن ڪڏهن به نه ٿئي ها، جنهن کي مستقبل جو مؤرخ خيانت تصور ڪندو، ڇو ته تاريخي تحقيق جو اهو اهم اصول رهيو آهي ته ڪنهن به تاريخي تحقيق جي تجزيئي ڪرڻ وقت، پس منظر کي جانچڻ تمام ضروري هوندو آهي. ان ڪري هن هنڌ پروسي سان چئي سگهجي ٿو ته حضرت جن جي ملفوظات ۽ مکتوبات جي مطالع مان ڪابه اهڙي ثابتي يا شاهدي نه ٿي ملي جنهن جي نتيجي ۾ اها راءِ قائم ڪري سگهجي ته حضرت جن جو اهڙن مفروضي واقعن يا حقيقتن سان پري جو به ڪو واسطو هجي.

حضرت پير سائين سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمۃ الله تعالى عليه جن جي سوانح نگاري لاءِ سندن ملفوظات کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه ماخذ قابل قبول نٿو ٿي سگهي جيڪو تحقيق ڪندڙن لاءِ هڪ دستاويزي ثبوت طور ڪم ڏئي سگهي. ان ڪري ابتدائي مواد سندن ملفوظات آهي. باقي ٻين مورخن جي تذڪره کي جيڪڏهن ثانوي مواد کڻي مڃجي، ته به تحقيقي سٽاءِ ۾ ان کي ابتدائي مواد کان گهڻو گهٽ اهميت حاصل هوندي.

مکتوبات شريف تاريخ جي روشنيءَ ۾

مکتوبات شريف کي خليفي محمود نظاماڻي رحمۃ الله تعالى عليه، سيهڙي سموهي گڏ ڪيو. اهو چائيتاليهه (۴۶) خطن جو مجموعو تاريخي اعتبار سان وڏي اهميت جو حامل آهي. منجهس علم، ادب، تاريخ، تصوف جو تمام وڏو ذخيره موجود آهي. انهن خطن مان پهريون خط سياسي آهي. جيڪو خليفه محمد حسين مهيسر ويٺل نارڙيءَ واري جي جواب ۾ لکيائون. خليفي محمد حسين مهيسر کائن ان وقت سنڌ اندر رونما ٿيندڙ تبديليءَ جي پيش نظر آئندي بابت پڇا ڪئي، ۽ اهو ڄاڻڻ چاهيو ته، ان جو اثر اڳتي هلي ڪهڙو ٿيندو؟ پاڻ خليفي صاحب کي جواب لکي موڪليائون، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته کين ميرن جي فتح ۽ حڪومت هٿ ڪرڻ ناپسند هئي، ۽ سندن طبيعت جو لاڙو ڪلهوڙن جي طرف هيو. ان مذڪوره خط ۾ ميان عبد النبيءَ کي روح ۽ تيمور شاهه کي سلطانِ قضا ۽ مير فتح علي خان کي نفس اماري سان تشبيه ڏني اٿن.

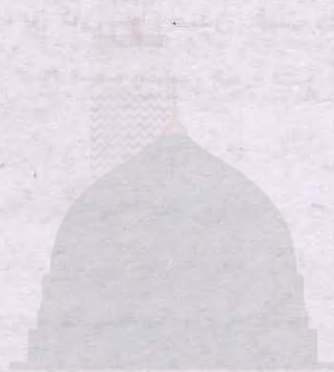
حضرت جن جو اهو خط انشاءِ پردازيءَ ۾ پنهنجو مٿ پاڻ آهي، جنهن ۾ اشارا ۽ ڪنايا استعمال فرمايا اٿن. ان کان سواءِ سندن رغبت ڪلهوڙن طرف ۽ ميرن کان نفرت جو سبب به سياسي طور تي واضح هيو، جنهن جو ذڪر گذريل بابن ۾ ڪيو ويو آهي.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مَنْ لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ
وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ*

اما بعد! هيءُ خط شريف قبله انام شيخ الاسلام قطب
الاقطاب فرد الاحباب جامع علوم حقاني منبع
غوامض يزداني، پيرن جي پير، زماني جي يگانہ، سند
الاحد سيد المجدد حضرت پير سائين محمد راشد سيد
لكياري المعروف پير سائين روضي ڌڻي رحمۃ الله
تعالیٰ عليه وعلي جميع احبابه جا آهن.

خط مبارڪ ۱

قدوة العارفين،

خليفى محمد حسين رحمة الله
تعالى عليه ڏانهن لکيو ويو.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ
وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلَى صَاحِبِ الْمَقَامِ الْمَحْمُودِ إِلَى يَوْمِ الْمَوْعُودِ كَمَا هُوَ أَهْلُهُ.

(ترجمو) سڀ ساراه ۽ واکاڻ خاص الله تعالى جي لاءِ آهي، جنهن اسان کي
هي هدايت واري واٽ ڏيکاري ۽ جي هو اسان کي هدايت واري واٽ نه ڏيکاري ها ته هوند،
اسين هدايت نه لهون ها. بيشڪ اسان جي پالڻهار جا (سڀ) رسول سچ سان آيا آهن.
صلاتون ۽ سلام مقام محمود جي صاحب تي، قيامت تائين هجن، جيئن جو هو ان مقام
جو اهل آهي. هي خط ان فقير جو آهي، جيڪو پنهنجي غني ڪريم جو محتاج آهي،
جيڪو پياري مخلص محمد حسين ڏانهن لکجي ٿو (شال الله تعالى ان کي غير کان
پچائي ۽ اخلاص ۽ خير وارن ڪمن سان مشغول رکي-آمين)

اوهان مخلص پياري جو خط هيڏانهن جي حالات معلوم ڪرڻ متعلق
پهتو ۽ خوشي حاصل ٿي!! اي دوست هتان جي حقيقت هن ريت آهي جو قضا جي بادشاهه
(تيمور شاهه) ميان روح (ميان عبد النبيءَ) کي سنڌ جي بدن جي ولايت (حڪومت لاءِ)
روانو ڪيو، جنهن ڪجهه ڏينهن حڪومت هلائي (پر) ستن ۽ حرص جي پٺيان لڳي،
جڏهن فتح عليءَ جو نفس بالغ ٿيو، تڏهن مصر جي ملڪ جي بادشاهه (فرعون) وانگر پاڻ
پاڻ ۾ لڳي ويو. ان گدو (مل) ڪافر کي وري عقل معاش جي وزارت ڏيئي ڇڏي آهي ۽
ميان روح (ميان عبد النبي) کي معزول ڪري دير جات ڏانهن گوشه نشين بنائي رهايو
آهي. فتح عليءَ جي نفس اهو ظلم جو ڪم ڪيو آهي، ڇو ته اهو (نفس) بيچڙائيءَ جو ئي
امر ڪندڙ آهي، ان حد تائين جو ماڻهن جي دلين ۾ جيڪو ايمان جو خزانو هيو، تنهن کي

به لٽي ڇڏيو اٿس. (پوءِ) ميان روح (ميان عبد النبي) عاجزيءَ ۽ نيازمنديءَ سان قمردين (شيخ) جي ذريعي جيڪو بادشاهه (تيمور شاهه) جو پيارو آهي، بادشاهه کي مدد جي اپيل ڪئي آهي. پوءِ سلطنت جي بادشاهه (تيمور شاهه) هڪ سرڪش ماڻهو هٿ ڌمڪيءَ وارو خط (مير فتح عليءَ کي) لکي موڪليو آهي ته جيڪڏهن عبادت واري دولت (مال) ۽ فرمانبرداريءَ واري ڍل ادا ڪندين ته چڱو، ۽ جيڪڏهن انڪار ڪندين ته مَنْ آسَاءَ فَعَلَيْهَا (۱) جي مصداق ٿيندين (پر) فتح علي خان جو نفس شيطان سیرت پائرن جي مشوري سان بادشاهه کان باغي ٿي سنڌ جي بدن کي شهوت پرست پائرن (ميرن) ۾ حصا حصا ڪري ورهائي ڇڏيو، جيئن ته هاڻي سخت سرد موسم جا ڏينهن-جيڪي معرفت جي لشڪر جي آمد جا ڏينهن آهن، تن ۾ قضا جي بادشاهه (تيمور شاهه) عشق جي حاڪم احمد خان نورزئي کي معرفت جي لشڪر جو سپه سالار مقرر ڪيو آهي. اميد اٿم جو بهار واري موسم جي منڍ ۾ پنهنجي وطن سنڌ بدن ۾ پهچي ويندو، اميد پوري ٿي ويندي، جو جنگ ڪري، روح (ميان عبد النبي) کي پنهنجي تخت تي ويهاري ڏيندو ۽ باغي نفس (مير فتح علي) کي اطمینان جي زنجيرن ۾ قيد ڪندو ۽ آدم (ڪلهوڙي جي اولاد) جن ڏانهن کيس ڪشش آهي (انهن کي) سنڌ واري ناسوت جي ديه مان قنڌار جي شهرستان لاهوت ڏانهن معراج ڪرائيندو.

پيارا! مون کي (مير) سهراب يا ان جي همجنس وارن جي رُج مان ڪو به ڊپ ڪونه آهي. البته بدبخت ۽ چپ وانگر ويرانِي ڳوليندڙ نفس بي دين (جو خوف اٿم) بمصداق فرمان خداوندي ته جيڪا به برائي توکان ٿي اها نفس جي طرفان پانءِ ۽ جو ڪجهه به حق سبحانه و تعاليٰ جي نظر ڪرم سان اسان کي حاصل ٿئي ٿو، اهو سمورو اسان لاءِ چڱو آهي (جيئن ارشاد آهي) جيڪا چڱائي حاصل ٿئي سا الله تعاليٰ طرفان سمجهه. اي الله جا ٻانهي! جيڪا به دنيا جي شيءِ ڪسجي وڃي تنهن تي افسوس نه ڪر ۽ جو ڪجهه به دنيا جي نعمتن مان حاصل ٿئي، ان تي خوش نه ٿي. بيشڪ آخرت ڀلي ۽ جتادار آهي.

فارسي بيت:

سپر دم بتومائے خورشرا

توداني حساب ڪمرويشرا

مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪري ڇڏي آهي. ٿوري گهڻي جو تون حساب ڄاڻ.

سنڌي بيت:

سدا سورن نه هون، گوندر وڃن گذري
اهڪايون عاقل چوي، پر ڪاڪارڻ پون
چنگا ائين چون ته در نه مٽجي دوست جو
فارسي غزل ۱

اي دل مڪن به رست ماري نفي رازو
چون ز جان با وسست دل مگي رازو
اي دل! دلريا جي ظلم سببان ان کان نفرت نه ڪر، جڏهن جو دل آهي ئي ان
جي ته پوءِ ان کان نه ڪس.

آن دوست گري تير ڪند قصدي ڪشنت
سريش آروءِ مگر دان به تير رازو
جيڪڏهن اهو دوست توکي تير سان ڪهڻ جو ارادو ڪري، ته سر سندس
اڳيان ستجانءِ ۽ ان جي تير کان منهن نه موڙ.

ازبان ناگزير نشايد گريختن
زان کس بود گريز ڪه داري گريز رازو
جنهن دوست کان سواءِ سري نه ٿي، ان کان پڇڻ نه ٿو جڳائي (البتہ) جنهن
جي صحبت کان پڇڻ ضروري آهي ان کان پڇ پري.

چون جان طلب ڪند ڪه جان بدين قدر
فرست مڪن فدا ڪن ومنست پذير رازو
جڏهن محبوب توکان جان گهري ته پوءِ جان جي قيمتي هجڻ باوجود دير نه
ڪر. فدا ٿي وڃ ۽ ان جو احسان پانءِ.

جان ڪه داغ عشق ندارد ڪه بابرند
گري ايدت ڪه زنده بماني بمير رازو
جيڪا دل عشق جو داغ نه ٿي رکي ان کي ڪيڏانهن ڪبو، جيڪڏهن جيئرو
رهڻ گهرين ٿو ته ان وٽ وڃي مر.

فارسي غزل ۱

اي به تيغ اب تـ لاءِ خون مجـ بان ريختـ
 آبرو ۽ عاشقـ ان خونـ د فـ راوان ريختـ
 اي يار آزمائش واري تلوار سان عشق جو خون وهايو اٿئي ۽ پنهنجي
 عاشقن جي ڪافي بيعزتي ڪئي اٿئي.
 دلبران هرگز نـ ريزند آبرو ۽ عاشقـ ان
 دلبر ماخون عاشقـ صـ دهـ زارـ ان ريختـ
 معشوق ڪڏهن به عاشقن جي بيعزتي نه ڪندا آهن پر اسان جي محبوب ته
 لکن عاشقن جو رت وهايو آهي.

طرفـ ترڪـ زهر قتلـ منتظرـ صـ دجان فشان
 جان بـ کـ فـ بنهاد اشـ کـ از چـ شمـ گـ ريان ريختـ
 گهڻي عجب جي ڳالهه اها آهي جو ان جي هٿان قتل ٿيڻ لاءِ سوين جانيون
 شوق سان منتظر آهن سر تري تي رکي ڳوڙها ڳاڙي روئي رهيون آهن.
 ني برائي آنـ کـ جان عاشقـ ان فـ اني شـ وند
 بلـ کـ صـ دجان بـ قاـ برجان ايشـ ان ريختـ
 ان لاءِ پاڻ کي نٿا مارين ته جو عاشقن جون جانيون فنا ٿينديون، بلڪ انهن
 جي جان کي سوين بقا واريون جانيون ملي وڃن ٿيون.
 اي دوست!! ان محبوب حقيقي جل شانہ جي رحمت بي علت، غيبي پردن جي
 پويان پڳل دل وارن ۽ سڙيل جگر وارن عاشقن لاءِ هن طرح خوشخبري موڪلي آهي ته آءٌ
 پڳل دليين ۽ ڊنل قبرن (گرم نام قبرن) وارن وٽ آهيان.

فارسي رباعي:

بـ رـ مـ نـ زوـ صـ لـ دريـ سـ تـ مـ يـ دارد دوست
 جـ اـ نـ رـ اـ بـ فـ رـ اـ قـ خـ سـ تـ مـ يـ دارد دوست
 زـ بـ نـ پـ سـ مـ کـ نـ دـ لـ شـ کـ سـ تـ گـ يـ بـ رـ دـ رـ يـ اـ ر
 کـ يـ نـ دـ وـ سـ تـ دـ لـ شـ کـ سـ تـ مـ يـ دارد دوست
 (يعني) مون لاءِ وصل جو دروازو دوست بند ڪري ڇڏيو آهي. جان کي فراق

سان زخمي ڪري ڇڏيو اٿس. پوءِ به يار جي دروازي کان دل شڪسته نه ٿي، جو اهو دوست دل شڪسته وارن کي ئي دوست رکندو آهي. هاڻي بس ٿو ڪريان جو سياڻن لاءِ ايترو ڪافي آهي. توهان جي دوستن کي سلام پهچن.

خط مبارڪ ۲

خليفی میان محمد حسین
ساکن ناڙي ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون ان الله تعاليٰ جي لاءِ جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي هدايت فرمائي آهي. اسان هدايت حاصل ڪري نه سگهون ها. جيڪڏهن اسان کي الله تعاليٰ هدايت نه فرمائي ها.

تحقيق الله تعاليٰ جا سڀ رسول (عليهم السلام) سچ سان آيا آهن، ۽ اسان تي ايمان واري نعمت جو انعام فرمايائين ۽ پنهنجي معرفت ۽ يقين واري نعمت سان اسان کي مشرف فرمايائين ۽ پنهنجي محبت واري وٺ جو ميوو اسان کي چڪايائين. جيڪو جنتي ميون کان به زياده لذيت ۽ منو آهي. لکين صلاتن ۽ سلامن جو هديو، بلڪ ان کان وڌيڪ بيشمار اسان جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي روح مبارڪ کي پهچي. اهو سردار، جنهن جو اسم مبارڪ وصال جي طالبن اڃايل عاشقن لاءِ آب حيات جهڙو آهي، ۽ پڻ لکين رحمتون سندس آل اطهار ۽ صحابه ڪرام تي نازل هجن، جيڪي معرفت واري واٽ ڏيکارڻ لاءِ مهendar ۽ گمراهن ۽ سرڪشن کي سنئين راهه ڏيکارڻ لاءِ هادي آهن.

امابعد! السلام عليكم ورحمة الله وبركاته، جو تحفو ان فقير جو آهي، جيڪو پنهنجي غني ڪريم جو محتاج آهي، بطرف ميان محمد حسين. جيڪو گهڻي شوق سان الله تعاليٰ ڏانهن مشتاق ۽ اڻ کٽندڙ فيضن جي حصول لاءِ پاڻ پتوريندڙ آهي (شال الله تعاليٰ ان جي ظاهر خواهه باطن کي نڪ ڪري)

ان خوبين جي خزانن واري جو خط مبارڪ وقت تي موصول ٿيو ۽ دل کي گهڻي خوشي حاصل ٿي. هر حال ۾ الله تعاليٰ جو حمد سونهين ٿو.

(هي) خط هن مضمون تي مشتمل آهي جو اوهان اسان ڏانهن شوق محبت جو اظهار فرمائيندي، حقيقي واٽ جي طلب لاءِ دعا جي درخواست ڪئي آهي.

پيارا! اوهان کي ان نيڪ ارادي جي مبارڪ هجي. حضور انور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جو فرمان آهي: لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ نَفْسِهِ وَمَالِهِ وَوَلَدِهِ وَوَالِدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ (۱)

يعني توهان مان ڪوبه تيستائين مومن نه ٿو ٿي سگهي، جيستائين آءٌ هن کي پنهنجي جان، مال، اولاد، پيءُ ماءُ ۽ سڀني ماڻهن کان وڌيڪ پيارو نه هجان. ان حديث مان ثابت آهي ته محبت الاهي ۽ نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن سان محبت ۽ عشق رکڻ جا جيڪي آداب آهن، اهي پنهنجي مرشد لاءِ لازم آهن، ڇاڪاڻ ته مرشد به حق تعاليٰ ڏانهن پهچڻ جو وسيلو آهي، جيئن ارشاد آهي مرشد پنهنجي قوم ۾ ان طرح آهي، جيئن نبي پنهنجي امت ۾ ۽ پڻ- حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ يُحِبُّكَ (۲) وارا الفاظ جيڪي حديث ۾ آيل آهن، تن مان مراد رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ مرشد آهن. (يعني) توکان تنهنجي محبت جو سوال ڪريان ٿو ۽ انهن سان محبت ڪرڻ جو، جيڪي توسان محبت رکن ٿا.

اي دوست! ان دل واري شوق کي گهڻو وڌائڻ گهرجي، ته جيئن محبت زياده ٿئي، جيئن حديث شريف ۾ اچي ٿو:

زُرْعًا تَزِدُّ حُبًّا (۳) يعني دير سان زيارت ڪرڻ اڄ ته محبت وڌندي.

دوائي درد دل اي دوست دردست

بحمد لله كه آن داريم دردست

(يعني) اي دوست دل جي بيماري جي دوا الحمد لله جو هٿ ۾ آهي.

سنڌي بيت

ملان مان نه بلوچ، ور ڏئي، ڏونگر ڏوريان،

جا لائق لوچ، سان محبت مون ئي ڪئي.

(۱) بخاري شريف جلد اول ص ۷ ايضاً، شفا شريف ص ۱۵ جلد ثاني

(۲) مشکوٰۃ شريف ص ۲۱۹

(۳) كنز العمال جلد ۹ ص ۳۰ ايضاً ترغيب جلد ثالث ص ۳۶۶- ايضاً الكامل لابن عدي

جلد ثاني ص ۴۸۴

پيارا!! قلب الله تعاليٰ جو عرش آهي. ان ڏانهن پهچڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ڏانهن پهچڻ واري واٽ جو پنڌ هزار ورهين جو آهي. الله سبحانه، تعاليٰ فرمايو آهي تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ (۱)

ترجمو: ملائڪ ۽ روح الامين (جبرئيل عليه السلام) ان جي بارگاہ ڏانهن عروج ڪن ٿا. ان ڏينهن ۾ جنهن جي پنڌ جو مقدار پنجاھ هزار سالن جو آهي.

البتہ جن جي دستگيري خداوند ڪريم جو فضل فرمائيندو آهي، اهي پنهنجي مطلوب کي جلد پهچن ٿا، ۽ ٻيا جيڪي ان نعمت عظميٰ کي دير سان حاصل ڪن ٿا، ان ۾ طالب جي استعداد (قابليت) جي کوتاهي سمجهڻ نہ گهرجي، بلڪ دير سان آيل نعمت دير تائين هلندي آهي.

پيارا! بندي جو ڪم، صرف حڪمن جي بجا آوري آهي. مقصد جو حصول ان جي ذميداري نہ آهي، جيئن هود سورة جي آيت ڪريمہ ۾ آهي: فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ (۲) يعني اي محبوب (ﷺ) جيئن توکي حڪم مليو آهي، ان تي قائم ره.

محبوب ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي ته مون کي هود سورة پڙهو ڪري ڇڏيو آهي (۳) يعني ان حڪم جي سبب ڪمزور ٿي پيو آهيان.

فارسي نظم:

بندھ همان به که ز تقصير خویش

عذر بدرگاه خدا آورد

يعني: ٻانهو اهو ڀلو آهي، جيڪو پنهنجي کوتاهين جو اقرار ڪري خدا جي درگاه ۾ معافي جو طلبگار ٿئي.

ورنه سزا وار خداوندیش

کس نتواند که بجا آورد

ڇاڪاڻ ته خدا تعاليٰ جي آڏو ڪنهن کي به مجال نہ آهي جو ان جي عبادت جو حق ادا ڪري سگهي.

تنهن ڪري محبت واري ميدان جي شهنسوارن لاءِ پهريان لازم آهي ته پنهنجي ارادي واري چيلھ کي همت ۽ چستي سان مضبوط ٻڌي، پنهنجي مٿي کي محبوب حقيقي جي ڏڪر واري ارادي جي ميدان جي گلي بنائين. (پوءِ) جنهن به طرف

(۱) سورة المعارج آيت ۴

(۲) سورة هود آيت ۱۱۲

(۲) مشکوٰۃ شريف ص ۴۵۰

کان محبوب حقيقي جي چشم پوشي (لاپرواهي) واري چمات لڳين ته هرگز انڪار نه ڪن، نه ڪي ڏڪن جي چڪتاڻ ۽ غمن جي لشڪر جي پرواهه ڪن.

بيت:-

توڙي نه ليڪين، ته به ريءَ ڪيچين ڪاڏي وڃان
ڪسوڻي ڪڪراهه جي، چڪايوچو ڪين
پرانهين پرڪين، نه ته آءُ ڪاڪوڙي سڄڻين.

۽ پڻ وسوسن کان جيڪي ان واٽ ۾ شيطان جا ڪنڊا آهن تن کان بچڻ
واسطي پنهنجي دامن کي مضبوط ارادي سان جهلجي.

بهرڪاريڪ همت بسته گردد
اگر خاري بود گلدهسته گردد

جنهن به ڪم ۾ همت ڪبي ته پوءِ جيڪڏهن ڪنڊا هوندات به گلدهسته ٿي پوندو.
اي دوست!! نصيحتون ته تمام گهڻيون آهن، پر ڇا ڪجي عمر جو وقت
تمام تنگ آهي.

مرشد بفور خيز ڪه وقت است سيف قاطع
هر چند رفت، رفته چون برق هست لامع

(يعني) اي مرشد جلدي اٿ جو وقت ڪپيندڙ تلوار جي مثال آهي، جيترو
ويو، سو ويو، ڪنوڻ ڇمڪندڙ وانگر جلد ويندڙ آهي.
سمجهدار مرد لاءِ هڪ حرف به ڪافي آهي، بس ٿو ڪريان جو سياڻن لاءِ
ايترو به گهڻو آهي. وصلي الله تعاليٰ عليٰ اشرف رسل الله وآله وسلم.

خط مبارڪ ۳

رحمة الله
تعالٰيٰ عليه

خلفي محمد حسين
جي جواب ۾ لکيو ويو

پناه
فضائل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون ان الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي

هدايت فرمائي آهي. اسان هدايت نه حاصل ڪري سگهون ها، جيڪڏهن اسان کي الله تعاليٰ هدايت نه فرمائي ها. بيشڪ الله تعاليٰ جا سڀ رسول (عليهم السلام) سچ سان آيا آهن ۽ صلاتون سلام ان رسول تي جيڪو الله پاڪ جي مڙني مرسلن مان وڌيڪ شرف وارو آهي ۽ اهو اسان لاءِ حق ۽ هدايت حاصل ڪرڻ واسطي وسيلو آهي.

اما بعد! السلام عليكم ورحمة الله وبركاته جو تحفو درويشن جي ادنيٰ خادم، بلڪ انهن جي قدمن جي خاڪ طرفان، ديني پاءُ ۽ زخمي قلب جي تسڪين، يعني محمد حسين ڏانهن موڪليو وڃي ٿو. شال الله تعاليٰ ان کي پنهنجي حمايت جي پناهه ۾ محفوظ رکي.

اي پيارا! جدائي وارو درد دل کي گهڻي صفائي بخشيندو آهي، تنهن ڪري اوهان ان صفائي ڏانهن متوجهه رهجو، ڇاڪاڻ ته ان صفائي ۾ الله سبحانه تعاليٰ جي ذڪر جو بچ خوب چڻبو آهي.

گر درد عشق را بقيامت جزا دهند

ما غير درد عشق نخواهر جزاء درد

(يعني) جيڪڏهن قيامت ۾ عشق جي درد جو بدلو ڏنائون ته اسين عشق جي درد کان سواءِ ٻئي ڪنهن درد جو عيوضونه گهرنداسون.

متاب از عشق رو گرچه مجازي است

که آن بهر حقيقت کار سازي است

عشق کان منهن نه موڙ، توڙي مجازي هجي، ڇاڪاڻ ته اهو حقيقي عشق جو ڪارساز آهي.

خدا تعاليٰ جي خاص عاشقن مان سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم به آهن جيڪي خدا تعاليٰ کان عشق، محبت لاءِ هن طرح سوال ڪندا هئا. اي الله! توکان تنهنجي محبت جو سوالي آهيان ۽ انهن جي محبت به گهران ٿو، جيڪي توبان محبت ڪن ٿا ۽ پڻ اهڙي عمل جي به محبت گهران ٿو جيڪو تنهنجي محبت ڏانهن قريب ڪري. (۱) هت هڪ راز آهي جيڪو (عام جي آڏو) چوڻ جهڙو ناهي.

رباعي

سريست در اين سينه که گفتن نتوانيم

دريست در اين بحر که سفتن نتوانيم

مشکل هم آنست که ما مشکل خود را

گفتن نتوانيم نهفتن نتوانيم

(يعني) هن سيني ۾ هڪ راز آهي، جيڪو چڻي نٿا سگهون. هن سمونڊ ۾ هڪ اهڙو ته موتي آهي جيڪو پوئي نه ٿا سگهون. ڏکيائي ته اها آهي جو اسان پنهنجي مشڪل کي ٻڌائي به نٿا سگهون ۽ لڪائي به نٿا سگهون.

اي دوست! فراق واري سراڻ به عجيب سراڻ آهي. جڏهن (جدائي) وڌي ويندي آهي ته (شوق جي گهڻائي سبب) دل مان ميراڻ ۽ گندگي ختم ٿي ويندي آهي ۽ ان مان معنوي وصال ضرور حاصل ٿي پوندو آهي ۽ اميد آهي ته ڪنهن ڏينهن صوري وصال (ظاهر وارو وصال به) حاصل ٿيندو. هن حال جي حقيقت جو تفصيل هن ڪاغذ ۾ ماضي نه ٿو سگهي.

اوهان رياضت ۽ شب بيداري بابت لکيو آهي. اي دوست! جيڪڏهن رياضت غير اختياري حاصل نه ٿي ٿئي ته اختيار به بهتر آهي، ڇاڪاڻ ته جيستائين محنت نه ڪندين ته لذت نه چڪندين، تنهن ڪري شب بيداري ۾ گهڻي ڪوشش ڪندا رهو جو ان ۾ تمام گهڻو اثر آهي.

صمت وجوع وسحر عزلت ذکر مدام

ناتمامان جهان را بکند تمام

(يعني) خاموشي، بک، شب بيداري، گوشه نشيني ۽ هميشه ذکر ڪرڻ هن جهان جي ناقصن کي ڪامل ڪن ٿا.

بلڪ (شب بيداري کي) فرض عين سمجهن ٿا. اي ادا! جڏهن درد ۽ سوز جو غلبو ٿيندو آهي تڏهن طالب جي وجود ۾ مٿيون پنج ٿي شيون (خاموشي، بک، شب بيداري، گوشه نشيني، هميشه ذکر ڪرڻ) از خود پيدا ٿي پونديون آهن.

تنت را دل کن و دل درد گردان

که زینان کیمیا سازند مردان

يعني تون جسم کي دل بناء ۽ دل کي درد وارو ڪر، ڇاڪاڻ ته ان مان ئي خدا وارا کيميا ٺاهيندا آهن.

اي دوست! مرده دل جو علاج چئن شين ۾ آهي. ۱- ماڻهن سان تعلق ڇڏڻ ۲- حرص ڇڏڻ ۳- دنيا جو زيب زينت ترڪ ڪرڻ ۴- شهوت کي ڇڏي ڏيڻ، انهن چئن شين جي تشريح هن ڪاغذ ۾ ماضي ڪانه سگهندي.

پيارا! شرح شمائل (ڪتاب) ۾ آهي ته سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي اها روش هوندي هئي جو پاڻ هر سال مڪه شريف کان ٻاهر نڪري ۽ غار

حرا ۾ وڃي خلوت نشين ٿي الله تعاليٰ جي عبادت ڪندا هئا. پوءِ جڏهن کين اتي هڪ مهينو خلوت ۾ گذرندو هيو ته مڪي شريف واپس تشریف وٺي ايندا هيا (۱)
 اهو عمل سندن چاليهن سالن تائين اهڙي طرح رهيو، ڪي چون ٿا ته ان مدت دوران سرور ڪائنات افضل الصلاة واشرف السلام جي عبادت قلبي توجه واري هوندي هئي. جڏهن ايڪتاليهن سالن جا ٿيا ته پاڻ نبوت سان مشرف ٿيا ۽ مٿن ذڪر ۽ عبادت فرض ٿيو، جيئن اُقرأ بِسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۲) (آيت جي آخر تائين) واري حڪم مان ظاهر آهي، پوءِ جڏهن (سندن نبوت جا) ٽي سال پورا ٿيا ته رسالت جي پوشاڪ پهريائون، جيئن: يَا أَيُّهَا الْمَدَّثِرُ قُمْ فَأَنْذِرْ* (۳) واري آيت ۾ کين امر ٿيو ته: اي ڪمبل ڍڪيندڙ تون اٿ، پوءِ (ماڻهن کي) ڊيچار.

رسالت ملڻ کان پوءِ پنهنجن اصحابن سڳورن سان الفت ۽ انس ٿي رکيائون ته کين، وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ (۴) واري آيت ۾ امر ٿيو ته پاڻ کي انهن سان مانوس رک، جيڪي صبح شام پنهنجي رب کي پڪاريندا آهن.

بيت

جوڳين جاڳي لوءِ، سامين ساجهر ڇڏيو
 تن کي لنگ لاڻگوٽا، جن سان ڪونه قبيلو
 تن جو هٿ هي حيلو، پر هٿ ڪر ڳرو گڏيا

شعر

بندۂ عشق شدي ترڪ نسب ڪن جامي
 ڪه در اين راه فلان ابن فلان چيزي نيست
 (يعني) اي جامي جڏهن عشق جو غلام ٿيو آهين ته پوءِ نسب نه ڳڻاءِ، ڇاڪاڻ ته عشق واري واٽ ۾ فلاڻو پٽ فلاڻي ذات واري جي ڪابه حيثيت نه آهي.

نظم

تونءِ واقف زدر دلبيران
 عشق آسان نيست مشڪل کارها

(۱) جمع الوسائل في شرح الشمايل ص ۶۵ جلد ثاني

(۲) سورة العلق آيت ۱

(۳) سورة المدثر آيت ۲۰، ۲۱

(۴) سورة الكهف آيت ۲۸

(يعني) تون محبوبين جي ايڏائڻ ڏيڻ کان واقف ناهين، عشق ڪرڻ سولو ڪم نه آهي، ڏاڍو مشڪل آهي.

بوالهوس گر روبر آرد در رهش

مي خلد درپايهايش خارها

گو سڌڙيو جيڪڏهن ان واٽ ۾ منهن وجهندو ته سندس پير ڪنڊن

سان پيا چلبا.

جاءِ آسائش نديدم اي دلا

باليقين دان شعلهاي نارها

اي دل! مون ڪنهن هنڌ به سڪ آرام نه ڏٺو آهي، يقين سان ڄاڻ ته

عشق باهه جون چپيون آهن.

دم زدن در راه عشق اي يارنيست

پاره شو در راه عشق اي پارها

اي يار! عشق جي واٽ ۾ ٻٽاڪ هڻڻ جو ڪم نه آهي. عشق جي

راهه ۾ ٽڪرا ٽڪرا ٿئي ٿا.

اوهان رضا جي حقيقت بابت معلوم ڪيو آهي، تنهن لاءِ عرض آهي ته:

هن فقير کي ڪهڙي طاقت آهي جو الله تعاليٰ جي صفتن جي باري ۾ گفتگو هلائي، تنهن هوندي به پنهنجي ناقص سمجهه آهر مجمل طرح کي قدر لکان ٿو، جڏهن ته ان جو تفصيل ڪيترن جلدن ۾ به نه ماپندو.

اي دوست! رضا جي پهرئين منزل تدبير کي ڇڏي ڏيڻ آهي، ۽ آخري

حد پنهنجي وجود (هستي کي) وڃائڻ آهي. جيئن پاڻ ڪرمن ﷺ جو ارشاد آهي: مَوْتُوا

قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا (مرڻ کان اڳ مرو) يعني مرڻ کان اڳي پاڻ کي مثل ڄاڻو! پر جيئن ته ايمان

جي حقيقت، دل جي تصديق آهي، ۽ نيڪ عملن جي بجا آوري، ان جي تڪميل آهي.

سمجهڻ گهرجي ته هن حديث جو مطلب هي آهي ته پنهنجي وجود

مان هئڻ واري نسبت کي ڪڍي ڇڏجي، ۽ ان جو ڪمال هن ۾ آهي ته نفس جون سڀ رڻون

ترڪ ڪري، نفع حاصل ڪرڻ ۽ نقصان تارڻ، ٻنهي لاءِ ڪجهه به نه ڪجي (جو جيئن

ارشاد آهي) لَا يَتَحَرَّكَ شَيْءٌ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ (يعني) ڪابه شيءِ الله پاڪ جي اذن کان سواءِ

ڪانه چرندي آهي- بس ٿو ڪريان جو سياڻن لاءِ ايترو ڪافي آهي.

اسان جي طرفان ملان عبدالستار جي خدمت ۾ اَلْسَّلَامُ عَلَيْكُمْ

پهچائيندا ۽ کيس چوندا ته اوهان خط ۾ لکيو هيو ته دل مان دنيا جي محبت ختم ٿي ويئي آهي، پر غفلت نٿي وڃي.

پيارا! دنيا جي محبت صرف مال تائين منحصر نه آهي، بلڪ هن دنيا ۾ جيڪي به نفس لاءِ آهي، مثلاً آرام طلبي، دنيا وارن سان ميل ميلاب، حرص، پاڻ سينگارڻ، شهوت، بين تي فخر ۽ فوقيت وغيره، اهي سڀ شيون دنيا ۾ شامل آهن. سرور ڪائنات ﷺ هميشه فرمائيندا هئا ته دنيا مؤمن لاءِ قيد خانو ۽ ڪافر لاءِ جنت آهي. (۱) ۽ ٻئي هنڌ فرمائين ٿا ته دنيا ۾ ائين گذارڻ ڇڻڪ تون مسافر آهين يا واٽهڙو آهين ۽ پاڻ کي قبرن وارن ۾ شمار ڪر. (۲)

پيارا! پرديس ۾ مسافر جو ڪير همدرد ۽ انيس ٿيندو ۽ قيدي کي قيد خاني ۾ ڪهڙو سک ۽ آرام نصيب ٿيندو؟

اي دوست! غفلت جو سبب پيٽ پري ڪاڻڻ آهي، جڏهن پيٽ پرچي ويندو آهي ته ٻيا عضوا بڪارا رهجي ويندا آهن ۽ جڏهن پيٽ بڪارو هوندو آهي ته ٻيا عضوا ڍاول هوندا آهن.

پيارا! نفس جي اها عادت آهي جو جڏهن بار جي هيٺان هوندو آهي ته سڌون وسري وينديون اٿس ۽ آرام ۾ هوندو آهي، پر جيڪڏهن مٿس بار نه هوندو آهي ته سڌن ۾ سرگرم هوندو آهي. بس ٿو ڪريان جو سڀاڻن لاءِ ايترو ڪافي آهي.

خط مبارڪ چوٿون

جامع العلوم ميان محمد حسين
رحمة الله تعالى عليه طرف لکيو ويو

حقيقتن ۽ معرفت جا واقف، يقين واري واٽ جا طالب، معرفت واري شراب جا پيئندڙ، ميان محمد حسين (الله تعاليٰ ان جي عمروڌائي ۽ توفيق عطا فرمائي) مسنون سلامن ۽ نيڪ دعائن کان بعد راز کي جيڪو الهام جهڙو آهي، ظاهر ڪيو ٿو وڃي ته هت جا احوال الله تعاليٰ جي عنايت سان ڌڻي تعاليٰ جي

(۱) مسلم شريف ج ٽائي ص ۴۰۷

(۲) بخاري شريف جلد ٽائي ص ۹۴۹

بيشمار تعريف جو سبب آهن. اوهان جهڙن مضبوط يقين رکندڙ عقيدتمندن جي سلامتي درگاه الاهي مان هميشه گهرندڙ آهيون. مطلب ته اوهان مشڪل ڪشائي لاءِ دعا جو عرض ڪيو هيو، تنهن لاءِ (لکجي ٿو ته) هن آيت شريف، **سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبِّ رَحِيمٍ (۱)** جو هڪ لک پيرو پڙهندا ته انشاءِ الله تعاليٰ سڀ مشڪلاتون آسان ٿي وينديون ۽ فقير پڻ (اوهان لاءِ) نيڪ دعائن ۾ مشغول آهي. (اميد ته) الله تعاليٰ (اوهان جا) ظاهري ۽ باطني مقصد پورا فرمائيندو. وڌيڪ شال اوهان سان (الله تعاليٰ جي) توفيق گڏ هجي.

خط پنجون

جناب خليفه حضرت ميان محمد حسين طرف لکيو ويو

اما بعد! هي خط ان فقير جو آهي، جيڪو بي پرواهه ۽ سخي رب جو محتاج آهي، جيڪو پياري مخلص، محمد حسين ڏانهن آهي. شال الله تعاليٰ ان جي اخلاق کي، سندس جسماني خلقت وانگر سهڻو ڪري. اي دوست! هن پياري حياتي جي گهڙين کي غنيمت ڄاڻي رياضت ۾ گهڻي محنت ڪريو، ڇاڪاڻ ته آرام عاشقن تي هر دم حرام آهي.

راهه طلب منزل آرام ندارد
شد همسفر ريگ روان قافله باد

(يعني) رباني راهه جي منزل جو طالب، آرام نه ڪندو آهي، هوا جي قافلي سان همسفر ٿي، واري ۾ به هلي پوندي آهي. زياده توهان تي سلام ۽ توهان جي پاڙي وارن تي.

خط مبارڪ چئون

حضرت جن جي ننڍي پاءُ ميان مرتضيٰ علي شاه
صاحب جي جواب ۾ لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ واکاڻ، الله تعاليٰ لاءِ آهي ۽ صلواتون، سلام ان جي رسول
ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم تي هجن

امابعد! سلامن ۽ رحمتن جي تحفي کان پوءِ هي خط، ان فقير طرفان
آهي جيڪو پيپرواهه ۽ سخي رب جو محتاج آهي. يعني پنهنجي پياري پاءُ ميان مرتضيٰ
علي شاه، جيڪو معنوي خوبين جو مالڪ آهي. ان طرف آهي. شال الله تعاليٰ ان جي عمر
کي کمالات حاصل ڪرڻ لاءِ ڊگهو فرمائي.

اوهان لکيو هو ته مثل شخص جيئن جي وس آهي. جيڪڏهن اهي
ان کي دفن ڪندا ته نڪ، نه ته لاش خراب ٿي ويندو.

پيارا! مثلن جا ٻه قسم آهن: ۱- هڪ حقيقي (معنوي) موت سان
مثل ۲- ٻيو ظاهري صورت واري موت سان مثل، جنهن جو حال ظاهر آهي، جو ان جي
مرڻ جو تعلق جسم ۽ بدن سان هوندو آهي. پهرئين قسم معنوي (حقيقي) موت مان مراد هي
آهي جو نفس کي خواهشن ۽ مرادن کي ڇڏي ڏيڻ سان اطمینان حاصل ٿئي. پوءِ جڏهن
ڪنهن کي حق تعاليٰ جي ارادي واري بيماري ٿيندي، جيڪا تمام سودمند آهي ته ان
بیمار جي، درگاهه خداوندي جا مقرب، وقت بوقت عبادت (طبع پرسي) ڪن ٿا ۽ چوندا
اٿس ته لا باس ظهور- خوف نه ڪراها به پاڪ ڪندڙ آهي. يعني اها محبت ۽ دوستي واري
بیماري دل کي خطرات کان پاڪ ڪندڙ آهي. ان جو ٻيو نالو خَلْوٌ مَّتَخَيَّلَةٌ آهي. (يعني
دماغ جو خطرات کان خالي هجڻ)

آتش عشق ارنسوزد نيستان وهم غير

در زمين دل نروید سبزه گلزار یار

(يعني) عشق جي باهه جيڪڏهن غير جي خيالن جي ڪانن کي نه

ساڙيندي ته پوءِ دل واري زمين ۾ يار جي باغ جي ساوڪ ڪانه ڦٽندي.

جڏهن حقيقي موت واري کي سڪرات ويجهي ٿيندي آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ته مٿس سڪر ۽ عشق جو غلبو ٿيندو آهي ته پوءِ مذڪور قريبان کي شهادت جي ڪلمي جي تلقين ڪن ٿا ۽ جيستائين ان ۾ هسرتيءَ جو دم ۽ اختياري چرپر هوندي ته اهي قريبان تي تصرف جو هٿ نه رکندا آهن ۽ چوندا آهن ته اڃان کي پساهه اٿس، اگرچہ هو پاڻ هيئن چوندو آهي:

رمقي پيش نه مانده، است ز بیمار غمت

قدمي رنج کن اي دوست که درمي گذرد

يعني تنهنجي غم جي بيمار کي پويون پساهه نه رهيو آهي. اي دوست! هاڻي ته اڄ، جو مرڻ وارو آهي.

باتو ميگفتم که عشقت ناگهان

خواهدم کشت از غم واين آن غم است

مون توکي چيو ٿي ته تنهنجي عشق جو غم مون کي اوچتو ماري وجهندو بس مون کي ته ان جو ئي غم آهي.

پيش زين باور نمي بودت زمن

گرهمي گفتم که کارم درهر است

تو کي مون تي هن کان اڳ ۾ ڀروسو نه ٿي آيو، مون چيو هو ته منهنجو معاملو بگڙيو پيو آهي.

وقت آن آيد که رحم آيد ترا

بردم چون واپسينم اين دم است

ڪاش اهو وقت اچي جو توکي منهنجي دل تي رحم اچي، جڏهن ته منهنجو هي آخري دم آهي.

غرض ته جڏهن حقيقي موت وارو (هن فاني جهان جي) سڀني

خواهشن جي ڏيتي لپتي کان خاموش ٿي، پنهنجي موهوم هستي وساري ڇڏيندو آهي

تڏهن، يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً (۱) وارو غيبي سڏ ۽

لاريبي وارو پڙلاءِ ٻڌي ٿو ته اي اطمينان وارا نفس! پنهنجي رب ڏانهن خوشي خوشي موت.

بيا بيا ڪه مرا آرزوئي تست آخر

نشاط من بتماشائي روئي تست آخر

اڇ اڇ جو مون کي آخري تمنا تنهنجي ملڻ جي آهي. منهنجي خوشي تنهنجي منهن ڏسڻ ۾ آهي.

پوءِ اهو ان قريبن کي تلقين جي جواب ۾ چوي ٿو: انا لله وانا اليه راجعون (۱) اسين الله تعاليٰ جا ئي آهيون ۽ ان ڏانهن ئي موٽنداسون.

نيا وردم از خانه چيزي نخست

تو دادي هم چيز من چيز تست

يعني مون اول کان پنهنجي گهران ڪجهه ڪونه آندو، سڀ ڪجهه تو ڏنو، منهنجيون سڀ شيون تنهنجيون ته آهن.

پوءِ جڏهن ملڪ الموت ان کي بهشتي صوف ڏيکاريندو آهي، جيڪو عبارت آهي غبغب ڀرتو جمال کان، (يعني محبوب حقيقي جي حسن جي جهلڪ) ته ان جو روح آساني سان پرواز ڪندو آهي.

اگر خواهي بشيرين مرگ مردن

بدست دوست بايد زهر خوردن

جيڪڏهن تون لذت واري موت سان مرڻ گهرين ٿو ته پوءِ دوست جي هٿان زهر کائڻ گهرجي.

ان وقت جيئن تي جيڪي ابدي حياتي سان زنده آهن، ان حقيقي موت واري جي ڪفن دفن جي تياري لازم ٿئي ٿي. پوءِ عزيز قريبن ان جي زندگي وارا ڪپڙا، يعني خراب ڪم ۽ ٻيڙا اخلاق ان کان پري ٿا ڪن ۽ ان کي آب ڪوثر سان، يعني ذاتي محبت واري پاڻي سان غسل ڪرائي دنياوي خرابين ۽ آخرت جي ارادي کان ڌوئي صاف ڪن ٿا.

سوال:- ذاتي محبت کي ڪوثر جو پاڻي (آب ڪوثر) چوچيائون؟

جواب:- محبت ٻن حالتن کان خالي نه آهي. هڪ محبت افعالي، ٻي محبت صفاتي. (يعني محبت ڪنهن فعل سبب هجي، يا محبت ڪنهن صفت سبب هجي) جڏهن ان صفت

۽ ان فعل ۾ جنهن سبب جي ڪري معشوق تي عاشق ٿيو، هو ڪن عوارضن جي ڪري تبديلي آئي (مثلاً حسن واري خوبي ختم ٿي، ان جي جاءِ تي بدصورتِي اچي ويئي) ته ضرور ان محبت جي بنياد ۾ خلل ۽ فتور پوي ٿو، ليڪن محبت ذاتي ۾ ڪڏهن به ڦيرگهير نه ٿي اچي، جيڪي به محبوب جي طرفان اچي ٿو، چاهي صحت هجي يا مصيبت، منع هجي يا عطا، ته ان کي (عاشق) لذت ۽ نعمت ڪري پائين ٿو.

عاشق ۾ بر لطف و بر قهرش بجد

اي عجب من عاشق اين هردو ضد

آءُ ان جي لطف ۽ قهر تي ڏاڍو عاشق آهيان. اي دوست! عجب آهي جو آءُ انهن پنهنجي ضدن (لطف ۽ قهر) تي عاشق آهيان.

ان ڪري ان کي شراب طهور چيو ويو، جنهن جي هيءَ صفت بيان ٿيل آهي ته لم يتغير طعمه، يعني ان جي لذت نه ڦرندي.

ان وقت هو (حقيقي موت وارو) جڏهن اڳهاڙو هوندو آهي جو هن قول موجب: اَلَايْمَانُ عُرْيَانٌ (يعني ايمان اڳهاڙو آهي) تڏهن ان کي شرف واري ڪپڙي سان جيڪو تقويٰ وارو لباس آهي، ڪفن پرائين ٿا. بَلْ هُمْ فِي لُبْسٍ جَدِيدٍ ۽ ان ڏانهن اشارو آهي يعني اهي نئين خلق کان شڪ ۾ آهن. پوءِ جيڪڏهن اهو مرد هوندو ته ڪفن ۾ ٽي ڪپڙا ڏنا ويندس. انهن ٽن ڪپڙن مان مراد نماز، روزو ۽ شهادت جو ڪلمون آهي، پر جيڪڏهن عورت هوندي ته انهن ٽن کان علاوه ٻه ٻيا ڪپڙا ڪفن ۾ ڏنا ويندس. انهن ٻن مان مراد حج ۽ زڪوة آهي. پوءِ ان کي رضا جي جنازي تي رکي نماز ۾ جنهن مان مراد دعا آهي: اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهُ لَنَا فَرَطًا جَا لَفْظًا پڙهندا. يعني اي الله! هن کي اسان لاءِ اڳواڻ ڪر، تڏهن هو طالبين جو پيشوا ٿي ويندو. ان کان بعد جنهن جاءِ تان ان جي مٿي جو خمير آندو هوندائون، اتي کيس دفن ڪندس. پوءِ اصلي اسم ذات سان، جيڪو ان جي پرورش ڪندڙ آهي، ان سان هن قول ”كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ اِلَيَّ اَصْلُهُ“ (يعني هر ڪا شيءِ پنهنجي اصل ڏانهن موٽندي آهي) موجب وڃي گڏبو.

تن ڏينهن کان پوءِ ظاهري صورت وارو مثل بدبوءِ ڪري ٿو، ليڪن معنوي مردي (حقيقي موت واري) جي جسم مان ستن اخلاقن جي خوشبوءِ ظاهر ٿي ٿئي، جيڪا هر عام خاص جي دماغن کي پهچي ٿي، ان جي هٿان نه رنجائڻ واري راحت،

سندس پيالي مان سڀئي چڪندا، جيئن حديث شريف ۾ آهي: الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ (۱) يعني صحيح مسلمان اهو آهي، جنهن جي زبان ۽ هٿ کان مسلمان سلامت رهن.

ان کان بعد ان جي هٿان، طالبن جون مرادون پوريون ٿينديون، جيئن روايتن ۾ آهي اِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ (۲) (يعني) جڏهن اوهان معاملات ۾ پريشان ٿيو ته قبرن وارن کان مدد گهرو، دل جي شهر مان نڪتن جي لشڪر ته گهڻو منهن ڪڍيو هو، پر ڪاغذ جي تنگ ميدان ۾ نه ٿي ماپيا، تنهن لاءِ بس ٿو ڪريان. سمجهدار شخص لاءِ هڪ حرف به ڪافي آهي.

خط مبارڪ سٺين

ميان حضرت سيد مرتضيٰ علي شاهه صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه
جي زباني پيغام جي جواب ۾ لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ ساراهه ان لاءِ آهي، جنهن جو هو اهل آهي، ۽ صلواتون ۽ سلام ان جي نبي (صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) تي هجن. اما بعد! السلام عليڪم غني ڪريم ڏانهن، محتاج فقير طرفان، پياري مخلص حضرت سيد مرتضيٰ علي شاهه صاحب (شال الله تعاليٰ ان جي عمر کي ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ ڊگهو فرمائي) ڏانهن لکيو ويو

اوهان جيڪو فقير محمد جي زباني پيغام موڪليو هيو، سو پهتو. اي دوست! عارفن کي سوال ڪرڻ جو ڪهڙو ڪم؟ انهن جو ته هي مشرب آهي ڪفاني علمڪ عن سوالي (يعني) اي محبوب! جڏهن توکي منهنجو علم آهي، پوءِ سوال ڇو ڪيان؟!

تو اي مفلس ازان بدنام گشتي
ڪه جائي گنج در ويرانه تست

(۱) بخاري شريف جلد اول ص ۴

(۲) تفسير روح البيان جلد ۲ ص ۵۷۲

يعني اي سنجيان! تون ان سبب ڪري بدنام ٿيو آهين، جو خزاني واري جاءِ، تنهنجي ویراني ۾ آهي.

هچونابينا مبرهر سوئي دست
تاترا زیر گلیم است هرچه هست

انڌي جي مثل هر طرف هٿ نه هٿ، چاڪاڻ ته سڀ ڪجهه تنهنجي گودڙيءَ هيٺان اٿئي.

حديث پاڪ ۾ آهي: ”مَنْ عَرَفَ اللَّهَ لَمْ يَقُلِ اللَّهُ - مَنْ يَقُولُ اللَّهُ لَا يَعْرِفُ اللَّهَ“ جنهن الله کي سڃاتو ته الله نه چوندو، جنهن الله چيو، تنهن الله کي نه سڃاتو.

نقل آهي ته هڪ پيري حضرت جنيد بغدادی رحمۃ الله تعالیٰ عليه حضرت شيخ شبلي رحمۃ الله عليه کي ڏوراپو ڏنو ته جيڪي اسرارن جون ڳالهيون اسان ماڻهن کان لکي ڪنڊ ۾ مخفي طور چوندا آهيو، تون وري اهي ڳالهيون منبر تي چڙهي علي الاعلان واعظ ۾ پيو ٻڌائين؟

حضرت شيخ شبلي رحمۃ الله تعالیٰ عليه جواب ڏنس ته چوڻ وارو به آءٌ آهيان ۽ ٻڌڻ وارو به آءٌ آهيان. مون کان سواءِ ڪو ٻيو پنهي جهانن ۾ آهي به ڇا؟

از تو سوال ميکنم مسئلہ جواب گو
آنکہ حديث مي کند کیست در این دهن

آءٌ توکان سوال ٿو ڪريان، ان مسئلي جو جواب ته ڏي، جيڪو هن وات ۾ ڳالهائي ٿو، سو ڪير آهي؟

من نیم توهم نه اوست کزو توهم جهي
غير من توست بدان اوست که مي کند سخن

نه آءٌ آهيان، نه تون آهين، هي اهو آهي، جنهن سان تون سامهون ٿئين ٿو. مون کان ۽ توکان سواءِ، ڄاڻ اهوئي آهي، جيڪو ڳالهائي ٿو.

خود مي گوید وباز خود مي شنود
درماوشما بهانه ساختہ اند

پاڻ ڳالهائي ٿو ۽ پاڻ ٻڌي ٿو. اسان ۽ توهان جو صرف بهانو ناهيو

اٿس.

الله تعاليٰ دوست نه ٿو رکي؛ الله کان سواءِ ۽ الله ياد نه ٿو ڪري سواءِ الله جي، ۽ توهان تي سلامتي هجي.

خط مبارڪ انون

جناب محترم محمد صالح طالب العلم
جي جواب ۾ لکيو ويو

سوال: نقشبندي طريقي عاليه جو هڪ بزرگ شخص، خدا جي طالبن جي جماعت سان هڪ هنڌ ويٺو آهي، جنهن جو ڪم خدا جي يادگيري کان سواءِ ٻيو ڪوبه نه آهي، ڪنهن کان ڪجهه گهرن به ڪونه ٿا، رات ڏينهن ياد الاهي ۾ مشغول آهن، سارو ڏينهن قرآن و حديث ۽ ديني علم جي ذڪر کان سواءِ انهن جي محفل ۾ ٻي ڪا به ڳالهه نه ٿي هلي. نه وري ڪنهن طرف اچ وڃ اٿن، پوءِ انهن جي ان حال جي ڪري دولت وارا ماڻهو پاڻهون ڄاڻي انهن کي خيرات ڏين ٿا، ليڪن هو ڪنهن ۾ به طمع نه ٿا رکن.

ڪي بزرگ وري محض پنهنجي وهم گمان سببان، انهن لاءِ چون ٿا ته اهي طمع لاءِ ئي ويٺا آهن، ۽ جو ڪجهه به انهن کي پنهنجي ڪمائيءَ کان سواءِ ملي رهيو آهي، سو حرام آهي! ان جماعت متعلق اهڙي حالت ۾ شريعت موجب انهن کي اهڙو گمان ڪرڻ ۽ ائين چوڻ جڳائي ٿو يا نه؟ بَيِّنُوا تَوَجُّرُوا-

جواب: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، ظاهر هي آهي ته ان ڀاءُ کي ائين چوڻ نه گهرجي، ڇاڪاڻ ته طمع ۽ توڪل اخلاقن جو اهڙو قسم آهي، جن جو تعلق دل سان آهي. هي اهڙا فعل نه آهن، جو ظاهر ۾ ڏسي سگهجن، پوءِ جيڪڏهن اهو گمان ڪندڙ بزرگ دلين جا راز ڄاڻندڙن مان آهي ۽ ڪشف جي ذريعي معلوم ڪيو اٿس ته به ان کي اها ڳالهه زبان سان ظاهر ڪرڻ نه گهرجي ها، ڇاڪاڻ ته دلين جي راز ڄاڻندڙن لاءِ ضروري آهي ته هو پاڻ ۾ خدائي اخلاق ڌارين، پوءِ ان کي ستاري (پرده پوشي) واري صفت سان پاڻ کي متصف رکڻ گهرجي، جيئن جو سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن جي عادت مبارڪ به اهائي هوندي هئي، ۽ پڻ جيڪڏهن پريٽ انهن جي حال کي زبان سان ظاهر ڪندو ته پوءِ اها ڳالهه ڳلا آهي، جنهن لاءِ الله تعاليٰ جو ارشاد آهي ته هڪ ٻئي جي ڳالاهه ڪريو، ڇا توهان هي پسند ڪندؤ جو مئل ڀاءُ جو گوشت کائو! (پوءِ) ضرور پسند نه ڪندؤ (۱).

۽ جيڪڏهن انهن جي حال کي سندن روبرو چوي ٿو ۽ ماڻهن ۾ انهن جي حال کي ظاهر ظاهر چوي ٿو، ۽ سندس گمان موجب ان جو اهو چوڻ نهي عن المنكر برائي کان روڪڻ لاءِ آهي ته به اهو مؤمن جي عيبن اگهاڙڻ جي مترادف آهي. برائي کان روڪڻ ۾ اگرچہ نفعو آهي، ليڪن عيب اگهاڙڻ وارو گناهه ان کان وڏو آهي، ۽ جيڪي ماڻهو مخفي طرح چوڻ جا اهل هجن، تن کي امر بالمعروف (نيڪي جو امر) مخفي طور چوڻ گهرجي ۽ جيڪي ظاهر جا اهل هجن، تن کي علي الاعلان امر بالمعروف ڪجي ۽ جيڪڏهن اهو گمان ڪندڙ بزرگ، دلين جا راز ڄاڻندڙ نه آهي ته پوءِ انهن خدا وارن کي لالچي ڄاڻڻ بدگماني آهي. حالانڪ اسان کي حڪم ڏنل آهي ته سڀني مؤمنن ۾ چڱو گمان رکو، ڇاڪاڻ ته سڀ گمان صحيح ناهن، جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي: بيشڪ ڪي گمان گناهه آهن. (۱) پوءِ انهن کي زبان سان لالچي چوڻ تهمت آهي، جيڪي ٻيو گناهه آهي، جنهن جي حق ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي: بيشڪ ڪوڙي تهمت لڳائيندڙ اهي شخص آهن، جيڪي الله تعاليٰ جي آيتن تي ايمان نٿا رکن (۲)

ٻيو ته جيڪڏهن ان (نقشبندي) ڪامل بزرگ جنهن اسبابن کي ترڪ ڪيو آهي، ۽ جيڪڏهن ماڻهن کان وٺي، ان کي الله تعاليٰ جي وات ۾ خيرات ڪري ٿو ڇڏي ۽ پاڻ کي ان کان آزاد ڪري ڇڏي ٿو ته پوءِ اهو قناعت وان صاحبن مان آهي. "القناعة ترك الطمع والمنع والجمع" يعني قناعت جي تعريف هي آهي جو طمع نه ڪجي، جيڪڏهن پاڻ اچي ته منع نه ڪجي. ليڪن اچڻ کان پوءِ جمع به نه ڪجي (خيرات ڪري ڇڏجي) ان طرح ڪرڻ به اسان جي پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي متابعت آهي ۽ صحابه ڪرام صف وارن فقير مهاجرن رضوان الله عليهم اجمعين جو به اهو طريقو هوندو هيو. پر جيڪڏهن اهو بزرگ حقوق الله ادا ڪرڻ بعد جمع ڪري ٿو ته اهو به الهام سان ڪندو هوندو ڇو ته الله وارا ولي سڳورا مباح ڪمن ۾ الهام جا تابع آهن، جيئن حضرت امير عثمان رضي الله تعاليٰ عنه ۽ خواجه عبید الله احرار قدس سره الاقدس جن به ائين ڪندا هئا. حاڪمن کان به وٺڻ گهرجي، ڇو ته انهن جي سڀ ملڪيت به حرام ڪا نه هوندي، ڪجهه حلال به هوندي، جيڪا الله وارن کي ملي ٿي. الطِّيبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ پاڪ شيون پاڪن لاءِ آهن ۽ پڻ اسان کي لائق نه آهي، جو خدا وارن کي پاڻ تي قياس ڪريون، ڪنهن بزرگ چيو آهي:

(۱) سورة الحجرات آيت ۱۲

(۲) سورة النحل آيت ۱۰۵

موسيٰ اندر درخت آتش ديد
سبز تر مي شد آن درخت از نار

موسيٰ عليه السلام وڻ ۾ باهه کي ڏٺو هيو جو اهو وڻ، باهه جي
هوندي به تمام گهڻو سبز بيٺو هيو.

شهوت و حرص مرد صاحب دل
همچنان دان و همچنان انگار

خدا واري مرد جو حرص ۽ دنيا واري خواهش به اهڙي طرح ٿي
سمجھ (جو جيئن وڻ، باهه هوندي به سبز هيو، سڙيو ڪونه ٿي، اهڙي طرح خدا وارا به
حرص ۽ شهوت هوندي، خدا وارا ٿي هوندا آهن، انهن جي بزرگي ۾ ڪو به فرق ڪونه
ايندو آهي)

کار پاڪان را قياس از خود ميگر
گرچه ماند در نوشتن شیر شیر

الله وارن جي ڪمن کي پنهنجي ڪمن تي قياس نه ڪر، توڙي جو
لکڻ ۾ شير (شينهن) ۽ شير (کير) هڪجهڙا آهن، (ليڪن پوءِ به پنهني ۾ وڏو فرق آهي)

جمله عالم زين سبب گمراه شد
کم کسی ز ابدال حق آگاه شد

انهيءَ سببان سارو جهان گمراه ٿيو، جو الله (تعالیٰ) جي ابدال
بانهن کي کي ٿورا ماڻهو سڃاڻن ٿا.

اشقيار اديده بينان بود
نيک و بد در چشم شان يکسان نمود

بدبختن کي ڏسڻ واري اک نه هئي، تنهن ڪري ته انهن جي اک ۾
برو پلو هڪڙو ڏسڻ ۾ آيو.

همسري بالنبیاء برداشتند
اولیاء راهم چون خود پنداشتند

نئين سڳورن سان برابري رکيائون، ۽ الله وارن کي پاڻ جهڙو ڪري
ڀانيائون.

گفت اينڪ ما بشر ايشان بشر

ما و ايشان بستئ خوابيم و خور

چيائون ته اسين به بشر آهيون، هو به بشر آهن. اسان ۽ هو ڪاڻ،
پيئڻ ۽ سمهڻ سان ٻڌل آهيون.

اين ندانستن ايشان از عملي

هست فرق درميان بي انتها

انڌائي جي ڪري، اهو پروڙي نه سگهيا ته اسان ۽ الله وارن ۾ وڏو
فرق آهي.

هر دوگون آهو گيا خورد ند آب

. زين يڪي سرگين شد وزان مشڪناب

هرڻ جي ٻنهي قسمن گاهه ۽ پاڻي ته ساڳيو کادو پيتو، پر انهن
جي کاڌي مان هڪڙي قسم واري هرڻ مان ڦولڙيون ٿيون ۽ ٻئي قسم مان خالص ڪتوري
(مشڪ) نهيو.

اين خورد زايد هم بخل و حسد

وآن خورد زايد هم نور احد

هي (انڌا ماڻهون) ڪائين ته ان مان رڳو بخيلي ۽ حسد پيدا ٿئي، پر
هو (نبي سڳورا) ڪائين ته ان خوراڪ مان خدائي نور پيدا ٿئي. مثنوي وارو ٻئي هنڌ
فرمائي ٿو:

صاحب دل را ندارد آن زبان

گر خورد او زهر قاتل را عيان

الله وارو اگر قاتل زهر کي ڏسي ڪائيندو ته به اهو ان کي نقصان نه
رسائيندو. اي پاءُ! جڏهن ته الله تعاليٰ جا دوست لڪل هوندا آهن، جيئن قدسي حديث ۾
آهي. ”اوليائي تحت قبائي“ يعني منهنجا دوست منهنجي چادر هيٺ ڍڪيل آهن.

تنهن ڪري سڀ ڪنهن ماڻهوءَ منجهه اهڙي گمان رکڻ کان گهڻو
ڊڄڻ گهرجي. (چو ته ٿي سگهي ٿو، جو انهن مان ڪو الله وارو هجي) جيئن شيخ سعدي
شيرازي فرمائي ٿو:

هر بيشه گمان مبر که خاليست
 شايد که پلنگ خفته باشد
 سپ کنهن جهنگ ۾ گمان نه آڻ ته کوخالي آهي، ٿي سگهي ٿو جو
 ان ۾ کو چيتو شينهن ستل هجي.

شنيدِي که چون راهه بردم بدوست
 که هر کس که پيش آمدم گفتم اوست
 خبر اٿي ته آءُ دوست وٽ کيئن پهتس؟ مون جنهن کي به سامهون
 ايندي ڏٺو، چير ته اهو مون وارو دوست آهي (ائين ڪرڻ سان آخر دوست ملي ويم)
 مشکواة شريف ۾ هڪ حديث آهي، جنهن جو ترجمو هن طرح آهي
 ته: دنيا ۾ الله تعاليٰ جا ڪي دوست اهڙي طرح گمنامي ۾ لڪل هوندا آهن، جو
 جيڪڏهن اهي محفل ۾ پاڻهين حاضر نه ٿين ته انهن کي ڪوبه (اڻ واقفيت سبب) نه
 سڏي. جيڪڏهن ڪو شخص الله تعاليٰ جي ولين کي ڏکائيندو سو ڄڻ الله تعاليٰ سان جنگ
 ٿو ڪري (۱)

پاءُ محمد صالح کي گهرجي ته جيڪڏهن ڪو شخص اوهان جي گلا
 ڪري ته به اوهان پاڻ کي، ان گلا کان بچائيندا.

بدي را بدي سهل باشد جزا
 اگر مردي احسن الي من اسأ
 برائيءَ جو بدلو برائي سان ڏيڻ ته آسان آهي، جيڪڏهن مرد آهين ته
 پوءِ جيڪو توهان برائي ڪري، ان سان چڱائي ڪر.

ع تودر کار خویش بکش و ببین
 تون پنهنجي ڪم ۾ لڳو ره ۽ مزا ڏسندو ره.
 روتودر کار خویش کن اي ارجمند
 زود کيشان ریش خود برمي کنند
 اي بختاور! تون پنهنجي ڪم ۾ ڪوشش ڪر. تڪڙي طبيعت وارا
 پنهنجي ڌاڙهي پاڻ پٽيندا آهن.

وقت تنگ و ميرو آف فراح
 پيش زان کز هجر کردي شاخ شاخ
 وقت تنگ آهي ۽ پاڻي تمام تيز ٿو وهي، ان کان اڳ ۾ جو جدائي
 ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏي (ڪجهه سوچ ڪر)

خط نائون

مير مبارڪ خان ولد مير سهراب خان جي
 عرض جي جواب ۾ لکيو ويو

سوال: فارسي رباعي

من آن وقت بودم که آدم نبود
 که ذات و صفات خدا هم نبود
 من آن وقت کردم خدا را سجود
 که آدم نبود و خدا هم نبود

(ترجمو:) آءُ ان وقت هئس، جڏهن آدم عليه السلام به نه هيو، نه
 خدا تعاليٰ جي ذات هئي ۽ نه صفتون، مون ان وقت خدا تعاليٰ کي سجدو ڪيو، جڏهن آدم
 به نه هيو، خدا به نه هيو (ان رباعي جو مطلب ٻڌائيندا؟).

جواب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اي منهنجا پيارا! اهي ڳالهيون صاحب حال الله وارن کان پڌريون
 ٿيون آهن، جنهن جي معنيٰ پڻ الله وارن کان سواءِ ٻيو سڀ ڪو ماڻهو سمجهي نه
 سگهندو، جيئن مولانا رومي فرمائي ٿو:

سر من از نالئه من دور نيست

ليک چشم و گوش را آن نور نيست (۲)

مون وارو راز منهنجي دانهن کان دور نه آهي، پر اکين ۽ ڪنن وٽ

(۱) سورة يس - آيت ۵۸

(۲) مثنوي - دفتر اول ص ۴

(پروڙ وارو) اهو نور نه آهي.

پوءِ حال وارن کي ته چئي ٻڌائڻ جي ضرورت ڪانه آهي ۽ پڻ اهل دل وارن کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ان جي سمجهڻ نه ڪي سمجھائڻ جي طاقت آهي، پر متان جو فقير لاءِ اهو گمان ڪيو وڃي ته انهيءَ کي ظاهري علم ۽ سمجهه ڪانه آهي، تنهن ڪري ضرورت آهر ڪجهه بيان ڪرڻ ضروري سمجهون ٿا، نه ته اسان جو حال ته هن جي مصداق آهي.

سري ست درين سينه گفتن نتوانيم

دريست در اين بحرڪه سفتن نتوانيم

هن سيني ۾ هڪ اهڙو راز آهي، جنهن کي چئي نه ٿا سگهون، هن درياءَ ۾ اهڙو موتي آهي، جنهن کي پوئي نه ٿا سگهون.

مشڪل هر آنست ڪه ما مشڪل خود را

گفتن نتوانيم ونهفتن نتوانيم

مشڪل ته اها آهي جو اسان پنهنجي مشڪل کي نه زبان سان چئي سگهون ٿا ۽ نه لکائي سگهون ٿا.

اي منهنجا پيارا! هي ڪلام توحيد شهودي واري عارف بزرگ جو آهي، جنهن پنهنجي وجود کي امڪان واري دائري مان ٻاهر ڪڍي، پاڻ کي حقيقي سج جي نور ۾ گر ڪري فنا ڪيو آهي، يا مينهن جي ڦڙي وانگر پاڻ کي هويت (۱) جي درياھ ۾ وجهي انا الشمس وانا البحر چوي ٿو. يعني آءٌ سج آهيان ۽ آءٌ درياھ آهيان، ان وقت هن رباعي ۾ لفظ من جيڪو عبارت آهي، مطلق هستي کان، تنهن مان مراد موهوم هستي نه آهي بلڪه لفظ من مان مراد مطلق هستي آهي. جيئن شيخ منصور چيو:

من نمي گويم انا الحق يار مي گويد بگو

چون نه گويم چون مرا دلدار مي گويد بگو

مان انا الحق (يعني مان ئي حق آهيان) نه ٿو چوان پر يار ٿو چوي ته چئو چو نه چوان. جڏهن ته محبوب مون کي چوي ٿو ته چئو.

اي منهنجا پيارا! ”من آن وقت بودم ڪه آدم نبود“ واري مصرعي ۾ آدم يعني آءٌ مان مراد آهي ته وجود مطلق آهيان. ”التوحيد اسقاط الاضافات“ ۾ ان

(۱) صوفي سڳورا هويت مان مراد عالم غيب جي حقيقت کي چوندا آهن. (مترجم)

ڏانهن اشارو آهي. يعني پاڻ کان سڀني نسبتن کي ڪيرائي ڇڏڻ کي توحيد چوندا آهن. ”بودم آن دم“ اها عبارت آهي، انساني روح کان، جنهن کي تعين اول به چوندا آهن.

جيڪو مون چيو ته آدم نه هيو، ان مان مراد هي عالم آهي، جيئن حضرت سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ وسلم فرمايو آهي: ”منهنجي لاءِ خدا تعاليٰ وٽ ڪڏهن اهڙو وقت هوندو آهي جو ان هنڌ مقرب فرشتن ۽ رسولن کي به پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي.“ پيارا! ان ۾ اشارو ان هنڌ ڏانهن آهي.

وري چيو اٿس ته (ڪه ذات، صفات خدا هم نبود) خدا تعاليٰ جي ذات ۽ صفات به ڪا نه هئي.

پيارا! جڏهن عارف بيرنگي جي بحر ۾ اهڙيون ٽپيون هڻي، خودي کي ختم ڪري پنهنجي خداوند هجڻ واري نسبت، عبديت ۾ چوائي آهي، ۽ وري جڏهن بندگي کان ٽپي پاڻ کي حق ۾ اهڙي طرح غرق ڪيو اٿس، جو ٻئي ڪنهن کي خدا نه ٿو چوي. ڇو ته اَلتَّوْحِيدُ اِلْاَضَافَاتٍ (يعني) پاڻ کان سڀني نسبتن کي ڪيرائي ڇڏڻ کي توحيد چوندا آهن. جيئن ڪنهن هڪ عارف فرمايو آهي:

ميگفت دريابان رندي دهن دريده

عارف خدا ندارد کونيست آفريده

هڪ مست شخص، وات ڦاڙي بيابان ۾ هيئن ٿي چيو، ته عارف اهڙو خدا نه ٿورکي جيڪو خليل نه آهي.

يعني عارف اهڙو خدا نه رکن، جيڪو پنهنجي حقيقت کان سواءِ هجي، پوءِ ان جي حقيقت کان سواءِ ٻيو ڪو به خدا نه آهي.

پوءِ انهيءَ بيت جي ٻئي مصرعي ۾ چوي ٿو ”من آن وقت کردم خدا را سجود، که آدم نبود و خدا هم نبود.“

مون خدا کي ان وقت سجدو ڪيو، جڏهن آدم به نه هيو، خدا به نه هيو.

پيارا! سجود مان مراد پنهنجي خدا جي معرفت آهي. يعني ان وقت مون پنهنجي خدا تعاليٰ کي سڃاتو جو آدم نه هيو. يعني ٻانهو نه هيو، جڏهن ٻانهو ڪو نه هيو ته خدا تعاليٰ جو ظهور به ڪو نه هيو، ڇاڪاڻ ته خدا جو تصور تڏهن ڪري سگهيو جڏهن سندس ٻانهپ وارا هجن، جيڪڏهن ٻانهپ وارا نه هوندا ته خدا ڪيئن چڻي سگهجي ٿو؟ پوءِ جڏهن ٻانهو ئي نه هيو ته خدا به (ظاهر) ڪو نه هيو.

پيارا! هت هڪ رمز آهي، جنهن کي ڪامل عارفن کان سواءِ ٻيو
ڪوبه سمجهي نه ٿو سگهي، يا ته مرشد ڪامل سمجهاڻڻ جي رهبري ڪري. سمجهاڻڻ ۾
ئي سمجهه آهي ۽ راز ۾ راز آهي. سمجهدار لاءِ هڪ حرف به ڪافي آهي. (توهان تي
سلامتي هجي.)

خط مبارڪ ڏهون

ميان مخدوم احمد نصريوري رحمۃ الله
تعالٰي عليه ڏانهن شوق وڌائڻ جي
طلب بابت لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

امابعد! توهان تي سلامتي ۽ الله پاڪ جون رحمتون ۽ برڪتون
هجن. هي خط ان فقير جو آهي، جيڪو پنهنجي غني ڪريم جو محتاج آهي، جيڪو
صوفي پاءِ ميان احمد نصريوري (الله تعاليٰ ان تي رحم فرما) ڏانهن آهي.
پيارا! (اوهان خدا جي طلب واري وات ۾ شوق جي واڌاري لاءِ دعا
جي درخواست ڪئي آهي) ان باريڪ وات جي حاصل ڪرڻ جو علاج هن رباعي مان
سمجهڻ گهرجي.

گفتم بطيب حال اين درد نهان

گفتا بجز ياد دوست بند دهان

(يعني) روحاني طبيب سان هن ڳجهي درد جو حال ڪيم،

چيائين: يار جي يادگيري کان سواءِ وات بند ڪري ڇڏ.

گفتم ز غذا گفت همين خون جگر

گفتم ز پرهيز گفت از هر دو جهان

وري پڇيومانس ته غذا ڪهڙي کاوان؟ چيائين جگر جو خون (يعني)

محبوب جي سک جو درد ۽ غم کائيندو ره. ڪريءَ بابت ٻڌايائين ته ٻنهي جهانن کان

دل ڪٺ.

مئي صرف وحدت کسي نوش ڪرد
 ڪه دنيا وعقبِي فراموش ڪرد
 جنهن شخص وحدت وارو خالص شراب پيتو، تنهن هي جهان ۽ هو
 جهان وساري ڇڏيا.

مال و جان را تو برويڪجا پياز
 راهه نزديڪ است چرا ڪردِي دراز
 سر، ساه ۽ مال گهور ڪري ڇڏ (خدائي طلب واري) واٽ ته تمام
 ويجهي آهي. توڇو ڊگهي ڪري ڇڏي آهي؟!
 پيارا! مطلب ته طالب کي گهرجي جو رابطي (ڳانڍاپي) واري نسبت
 ۽ دلي تعلق کي مرشد سان درست ڪري.

نسبت پاڪان درست ڪن يا پئي ايشان مرو
 غرق شد فرعون بدريا بود موسيٰ پيشرو
 الله وارن ڏانهن ارادو صحيح رک. يا انهن جي پويان نه وڃ (غلط
 ارادي جي ڪري) فرعون به درياءَ ۾ ٻڏي ويو. توڙي موسيٰ عليه السلام ان جي اڳيان هو.
 سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جي مسجد طرف، اصحابن
 سڳورن جي گهرن جون دريون کليل هونديون هيون، جڏهن پاڻ ڪريم جن آخري بيماري ۾
 هيا ته پاڻ سڀني يارن جي درين کي بند ڪرائڻ جو حڪم ڏنائون. صرف حضرت ابوبڪر
 صديق رضي الله تعاليٰ عنه جي گهرواري دري کي کليل ڇڏيائون. ان ۾ هن ڳالهه ڏانهن
 اشارو آهي ته حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه جي دل جو رابطو، ٻين اصحابن
 سڳورن کان، پاڻ سونهارن سان زياده هيو، جو ان رابطي جي ڪري ٻين کان ممتاز هئا.

مثنوي شريف:-

دانش آنرا مي ستاند جان زجان
 ني ز راهه دفتر وني از زبان
 ان جو روحاني علم، روح سان حاصل ڪري ٿو، نه ڪتاب جي
 رستي سان ۽ نه زبان سان.

کاشڪي او آشنا ناموختي
 تا طمع در نوح و کشتي دوختي

جيڪر هو ترڻ نه سڪي ها، تان ته نوح ۽ ٻيڙي سان تمنا وابسته
ڪري ها.

ڪاش چون طفل از حيل جاهل بدي
تا چون طفلان چنگ در مادر زدي
جيڪر هو ٻارن وانگر حيلن کان جاهل هجي ها، تان ته ٻارن وانگر
ماءُ جو سهارو وٺي ها.

يا بعلم نقل ڪم بودي ملي
علم وحي دل ربودي ازولي
يا هو رسمي علم سان ڀريل نه هجي ها (ته) ڪنهن ولي کان دل جي
وحي جو علم حاصل ڪري ها.

با چنين نوري چون پيش آري ڪتاب
جان وحي آسائي تو آرد عتاب
اهڙي نور جي هوندي جڏهن تون ڪتاب اڳيان آئيندين ته تنهنجي
وحي سان (مانوس) هريل جان ناراض ٿيندي.

چون تيمم باوجود آب دان
علم نقلي باد ر قطب زمان (۱)
پاڻي هوندي تيمم وانگر سمجهه، قطب زمان جي قول اڳيان رسمي
علم کي. سمجهدار جي اڳيان هڪ حرف به ڪافي آهي.

خط مبارڪ يار هون

مخدوم ميان احمد نصريوري
رحمة الله تعالى عليه جي جواب ۾ لکيو ويو

سڀ تعريفون خاص الله تعالى جي لاءِ، جنهن اسان کي هي هدايت واري
واٽ ڏيکاري، جي هو اسان کي هدايت نه فرمائي ها ته هوند اسين هدايت وارا ڪونه ٿيون

ها، بيشڪ اسان جي پالڻهار جا سڀ رسول سچ سان آيا. صلاتون ۽ سلام آخري نبي سڳوري تي هجن، جنهن جو نالو مبارڪ عاشقن لاءِ ماکيءَ کان به وڌيڪ مٺو ۽ لذت آهي، ان جي آل اصحابن تي به سلام هجن.

اما بعد! سلامن جي تحفي موڪلڻ کان بعد هي خط، ان فقير جو آهي جيڪو پنهنجي غني ڪريم طرف محتاج آهي. صوري ۽ معنوي (ظاهري، باطني) علمن جي عالم، بزرگن جي اولاد، پياري ميان احمد (کيس رب ڪريم سلامت رکي) ڏانهن موڪلجي ٿو.

اوهان هنن ٻن آيتن سڳورين جي مطلب معلوم ڪرڻ لاءِ پڇيو هو:
 اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ * اِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ اَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ (۱)
 ترجمو: جنهن کي تون پسند ڪرين، تنهن کي تون توفيق نه ٿو بخشي سگهين (جو هو هدايت وارو ٿي پوي) پر الله تعاليٰ هدايت ڪري ٿو، جنهن کي گهري. ٻي آيت سڳوري هي آهي: اِنَّكَ لَتَهْدِيْ اِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ (۲) بيشڪ تون سڌي واٽ ڏانهن رستو ڏيکارين ٿو.

مخدوم صاحب! ظاهر وارن جي معنيٰ ته معلوم آهي، جيئن جو هدايت لفظ جون ٻه معنائون آهن.

- ۱- توفيق بخشڻ، پهرئين آيت سڳوري ۾ اها معنيٰ مراد آهي.
 - ۲- راهه ڏيکارڻ، جيڪا ٻي آيت مان سمجهه ۾ اچي ٿي.
- اهل باطن (باطني علم وارن) جي معنيٰ سمجهڻ، هن هيٺين مقدمي تي موقوف آهي، جيڪو تفسير حسيني واري سورت مريم ۾ لکيو آهي.
- مقدمو: سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جا ٿي وجود مبارڪ هيا:

- ۱- هڪڙو بشري وجود، جنهن جو ذڪر هن آيت سڳوري (قُلْ اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ اِلَيَّ) (۳) ۾ آهي. ترجمو: تون فرماءَ، ظاهري صورت بشري ۾ ته مان توهان جهڙو آهيان، مون وٽ وحي ايندو آهي.

(۱) سورة قصص آيت ۵۶

(۲) سورة شوري آيت ۵۲

(۳) سورة الكهف آيت ۱۱۰

۲- ٻيو ملڪي وجود، الله تعاليٰ حروف مقطعات (۱) جي ذريعي سرور
کائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم سان ڪلام فرمايو آهي.

۳- حقي وجود، جنهن جو بيان هنن آيتن سڳورين، وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ
وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ (۲) ۽ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۲) ۾ آهي، ان مان (اهو وجود
حقي) مراد آهي.

حديث شريف ۾ به آيو آهي: مَنْ رَأَىٰ فَقَدْ رَأَىٰ الْحَقَّ (۳) يعني جنهن
مون کي ڏٺو، تنهن بيشڪ حق کي ڏٺو.

ٻي حديث ۾ آهي: منهنجي لاءِ خدا تعاليٰ وٽ ڪڏهن اهڙو وقت هوندو
آهي، جو ان هنڌ مقرب فرشتن ۽ نبين مرسلن کي به پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي.
(۴) اهي ٻئي حديثون به وجود حقي تي شاهد آهن.

نه بشر خوانمت اي دوست نه حور نه پري

ايئن هم به بر تو حجاب است تو چيزي دگري

اي دوست! آءُ توکي نه ماڻهو چئي سگهان ٿو نه حور، نه پري، هي
مڙوئي توتي پرڏا آهن. حقيقت ۾ تون ته ڪا به شي آهين.

پوءِ اِنَکَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ آيت ۾ بشري وجود کي خطاب آهي، جنهن
۾ هي ڄاڻايو ويو آهي ته بشر عاجز آهي. ان جو ڪم صرف احڪام مڃڻ ۽ عبادت ڪرڻ
آهي.

اِنَکَ لَتَهْدِي اِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ آيت سڳوري ۾ حقيقت محمدي عليه
الصلاة والسلام جي معرفت رکندڙن ۽ جمال محمدي عليه الصلاة والسلام جي ڏسندڙن لاءِ
تسلي واسطي حقي وجود کي خطاب آهي.

(۱) ڪن سورتن جي منڍ ۾ جدا جدا حرف آيا آهن، جيئن: اَللّٰهُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ وَغِيَرَه،

انهن کي حروف مقطعات چئبو آهي. (مترجم)

(۲) ترجمو:- اي محبوب! اها مٽي جيڪا تو اڇلائي، سا تو کان اڇلائي هئي، بلڪ الله

تعاليٰ اڇلائي هئي. (سورة الانفال آيت ۱۷)

(۳) ترجمو:- اهي ڪافر بي جان بت، توڏانهن ڏسي رهيا آهن (پر) انهن کي ڪجهه به

نظر نه ٿو اچي. (سورة الاعراف آيت ۱۹۸)

(۴) مشکوٰۃ شريف ص ۳۹۴

جيئن عارف رومي فرمايو آهي:

کافران ڏيڻدا احمد را بشر

چون ڏيڻدا زوان شق القمر

يعني کافرن حضرت نبي کريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم کي عام ماڻهن وانگر بشر کري پي ڏنو، پر ڇا سندن اشاري سان جيڪو چنڊ چيرجي آيو، سو ڪونه پئي ڏٺائون.

زانڪ اوگف ڏيد درياءَ را ڏيڏ

زانڪ حالي ڏيڏ درداران ڏيڏ

چو ته انهن درياءَ جي ڦيٽ ته ڏٺي، پر درياءَ نه ڏٺائون. اڄ کي ته ڏٺائون، پر سڀاڻي کي نه ڏٺائون. جنهن هدايت جي تابعداري ڪئي، ان تي سلام هجي.

خط مبارڪ ٻارهنون

ميان غلام محمد فقير رحمة الله عليه
طرف لکيو ويو.

فضيلتن ۽ کمالات وارا، اخلاق ۽ خوبين جا مالڪ، ميان غلام محمد فقير - الله تعاليٰ کيس سلامت رکي.

مسنون سلامن کان بعد واضح هجي ته اوهان جي شوق وارو خط، جيڪو صداقت ۽ محبت سان ڀرپور هيو، مبارڪ وقت ۾ موصول ٿيو، جنهن دل کي خوشيءَ ۽ گهڻو شوق اچي وڌايو. الله تعاليٰ سڀني دوستن کي شال پنهنجي احسان ۽ ڪرم سان ذوق ۽ شوق ۾ رکي. آمين.

خصوصاً اوهان جهڙي پياري مخلص کي شال شريعت پاڪ جي رستي تي هميشه محڪم رکي.

هن ڪميني دنيا جو حال، ڪوريٽري جي گهر مثل آهي، جيڪو مڙني گهرن کان تمام ڪمزور آهي. پوءِ طالب کي جڳائي ته هن بي بقا گهر سان جيڪو ڪيس آخر ڇڏي ڏيڻو آهي، ان سان دل نه لڳائي ۽ پنهنجو سمورو وقت ياد الاهي ۽ ذڪر ۾ گذاري ڇڏي.

رباعيا:

گفتم به طبيب حال اين درد نهان
گفتا بجزياد دوست بند دهان
گفتم ز غذا گفت همين خون جگر
گفتم ز پرهيز گفت از هر دو جهان

هن ڳجهي درد جي دوا، روحاني طبيب کان پڇيم ته چيائين، يار جي يادگيري کان سواءِ وات بند ڪري ڇڏ. وري پڇيومانس ته غذا ڪهڙي کاوان؟ چيائين! جگر جو خون (يعني محبوب جي سک جو درد ۽ غم کائيندو ره) ڪريءَ بابت ٻڌايائين ته ٻنهي جهانن کان دل ڪٽ.

ان تي سلام هجي، جيڪو هدايت جي واٽ تي هلندو. والسلام

خط مبارڪ تيرهون

غلام علي ڪٿيان رحمۃ الله عليه
جي عرض جي جواب ۾ لکيو ويو

فارسي شعر

من ز قرآن مغز را برداشتم
استخوان پيش سگان انداختم

يعني اسان قرآن ڪريم جو مغز (اصلي روح) حاصل ڪيو. باقي هڏا ڪتن جي اڳيان اڇلايائون. (ان بيت جو مطلب ٻڌائيندا؟)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مغز قرآن، مان مراد خدائي اخلاقن سان موصوف ٿيڻ آهي. ڪَانَ خُلِقُ

الْقُرْآنُ (۱) ۾ به اشارو ان طرف آهي.

استخوان (هڏن مان مراد) قرآن مان دنياوي نفعو حاصل ڪرڻ آهي. جيڪو مردار آهي، جيئن قرآن ڪريم جي ختم جي مزدوري، ۽ قرآن پاڪ پڙهائڻ جو معاوضو وغيره وٺڻ، اهو ڪتن لاءِ آهي. يعني دنيا جي طالبن لاءِ آهي (جيئن حديث شريف ۾ آهي) دنيا ڏوندي آهي ۽ ان جا طلبيندڙ ڪتا آهن.

مُلاَن ڪاري ڪنڊ * پيچ جو ڦاڙيندڻي ڪپڙا
ورد وظيفي ونڊ * ڌڻي ڌوتاري ڇڏيا

خط مبارڪ چوڏهون

غلام علي فقير کٽياڻ جي جواب ۾ لکيو ويو

علم حق در علم صوفي گم شود

اين سخن کي باورِ مردم شود

يعني حق تعاليٰ جو علم، صوفي جي علم ۾ گم ٿئي، اها ڳالهه عام

ماڻهن کي مڃڻ ۾ ڪيئن ايندي؟

پيارا! اهو قلبي فنا ڏانهن اشارو آهي، جو قلبي فنا سان صفاتي فنا

حاصل ٿيندي آهي. جڏهن ته علم جي جاءِ قلب آهي. جڏهن فنا جي جاءِ کي جيڪو قلب

آهي، فنائيت جو حال ملندو آهي. يعني علم ملندو آهي ته ان کان پوءِ ٻانهي جي صفتن

فنا ٿيڻ کان بعد خدا تعاليٰ جون صفتون، ٻانهي جي صفتن جي قائم مقام ٿيڻ ٿيون

(يعني پوءِ خدائي صفتون ٻانهي ۾ پيدا ٿي پونديون آهن) پوءِ اها علم واري صفت هجي

يا ڪا ٻي، پر عام ماڻهن کي انهن جي خبر ڪانه آهي، جيئن ان ڳالهه تي هي قدسي

حديث دلالت ڪري ٿي. (الله تعاليٰ فرمائي ٿو) هميشه منهنجو ٻانهون نفلي عبادت وارن

(۱) حديث شريف ۾ آيو آهي ته حضرت عائشه صديقہ رضي الله تعاليٰ عنها کان اصحابن

سڳورن، حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي اخلاق بابت پڇيو هيو، تنهن جي جواب

۾ بيبي صاحبہ فرمايو ته قرآن ئي حضور جن جو اخلاق هيو. (شفا شريف ج ۱ ص ۱۳۳)

ڪمن سان مون ڏانهن ويجهو ٿيندو آهي، تانجو آءُ ان سان محبت ڪندو آهيان، پوءِ آءُ ان جي ٻڌڻ وارو ڪن ٿي پوندو آهيان، جنهن سان هو ٻڌندو آهي، ۽ ان جي ڏسڻ واري اک به آءُ ٿيندو آهيان، جنهن سان ڏسندو آهي، ۽ ان جا هٿ به آءُ هوندو آهيان، جنهن سان هو ڪنهن کي به وٺندو آهي، ۽ ان جا پير به آءُ ٿي پوندو آهيان، جن سان هلندو آهي.

"علم جي گر ٿيڻ" جي معنيٰ هي آهي ته يعني پوشيده ٿيڻ حق جو علم، جيڪو مطلق آهي صوفي جي علم ۾ جيڪو مقيد آهي، حقيقت ۾ اهوئي حق جو علم آهي وڌيڪ الله تعاليٰ بهتر ڄاڻي ٿو.

مثنوي

برمن از هستي من جز نام نيست
 در وجودم جز تو اي خوش کام نيست

مون تي صرف منهنجو نالو آهي (باقي) اي محبوب! منهنجي هستي ۾ توکان سواءِ ٻيو ڪير به ڪونه آهي.

زان سبب فاني شدم من اين چنين
 همچو سرکه در توبحر انگين

ان سببان آءُ اهڙي طرح فنا ٿي ويو آهيان، جيئن ماکيءَ ۾ رس
 همچو سنگي که شود گل لعل ناب
 پر شود اواز صفات آفتاب

جيئن پٿر سج جي شعاع پوڻ ڪري (گهڻي مدت کان پوءِ) گل وانگر
 ڳاڙهو لال بنجي ويندو آهي.

وصف آن سنگي نماند اندرو
 پر شود از وصف خور او پشت و رو

پوءِ ان پٿر ۾ پٿر واري صفت ڪانه رهندي آهي، ان جو اندر ٻاهر، سج
 جي روشني سان ڀرجي ويندو آهي.

بعد زان گروست دارد خویش را
 دوستي خور بود آن اي فتا

ان کان پوءِ جيڪڏهن اهو (لال) پنهنجو پاڻ سڃاڻي پاڻ کي پيار ڏئي ته اي جوان! اهو پيار سج کي ڏئي ٿو.

ورڪه خود را دوست دارد او بجان
دوستي خوش باشد بيگمان (۱)

۽ جيڪڏهن پاڻ کي دل سان پيار ڏئي ته اهو پيار به پنهنجو ئي آهي.
(والسلام)

غلام علي فقير ڪٿا جي جواب ۾ لکيو ويو

ڪورڪر ان مـرودرڪر بلا

تانيفتي چون حسين اندر بلا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ آهن، ۽ صلاتون ۽ سلام سندس رسول، يعني محمد ڪريم تي ۽ سندس آل ۽ اصحابن سڳورن تي هجن.

اما بعد! لکجي ٿو ته اوهان مٿئين بيت جي معنيٰ معلوم ڪرڻ لاءِ لکيو هيو. اي دوست! الله تعاليٰ جي وٽن جا به قسم آهن. هڪڙا مطلق موحد، جيڪي جميعت جي شهر جا رهاڪو آهن، جنهن ڪري اهي وجود مطلق ۽ وجود مقيد ۾ ڪوبه فرق ڪونه ڪندا آهن، ۽ منصور وانگر انا الحق وغيره شطحيات (ظاهر شريعت پاڪ جي خلاف زبان سان ڪلمان) چوندا آهن. صوفي انهن کي ڪور (۲) ۽ ڪرانه چوندا آهن، ڇاڪاڻ جو اهي غير جي ڏسڻ کان انڌا ۽ غير جي ڳالهه ٻڌڻ کان ٻوڙا آهن، ۽ هي آيت: **أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ * صُرُّ بِكُمْ عُمِّيٰ فَهَمْ لَا يَرْجِعُونَ** (۳) انهن جي باري ۾ آيل آهي، (جنهن جي معنيٰ هي آهي ته اهي غير جي ڳالهه ٻڌڻ کان ٻوڙا ۽ غير سان ڳالهائڻ کان گونگا ۽ غير کي ڏسڻ کان انڌا آهن، پوءِ اهي حق کي ڇڏي غير حق ڏانهن نه موٽندا)

(۱) مثنوي دفتر پنجم ص ۵۴

(۲) يعني غير جي ڏسڻ کان انڌا ۽ غير جي ڳالهه ٻڌڻ کان ٻوڙا. (مترجم)

(۳) سورة البقرة آيت ۱۸۸

اهڙن شخصن کي صوفي، نديم (وزير) چون ٿا. جو اهي لايزال بادشاهه (الله تعاليٰ) جي حضور ۾ رهڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪم ڪار نه ڪندا آهن.

ٻيو قسم، انهن ولين جو آهي، جن جي سکونت ۽ رهائش پڻ جميعت واري شهر ۾، ۽ سندن سير جي جاءِ فرق جي ڏيهه ۾ آهي. اهي مقيد وجود کي مطلق وجود کان جدا سمجهندا آهن. يعني انهن جي زبان، شريعت ۽ حقيقت جي موافق ڳالهائيندي آهي.

بر کفي جام شريعت بر کفي سندان عشق
هرهوسناک ندانبد جام وسندان باختن

(يعني) هڪ هٿ ۾ شريعت جو پيالو، ٻئي هٿ ۾ عشق جو وڏاڻ، ٻنهي سان کيڏڻ هر هڪ سڌڙي جو ڪم نه آهي.

جن (ولين) کي وزير چوندا آهن، اهو هن جي ڪري جو وزير اهو هوندو آهي، جيڪو بادشاهه جي حضور ۾ هر وقت حاضر هجي، ۽ سلطنت جا اهم معاملو، ان جي حوالي هجن، ۽ اهڙي طرح اهي بزرگ وحدت جي ڪُن ۾ سدائين مستغرق هوندا آهن، ۽ انهن جو جسر شريعت جي مقرر ڪيل حڪمن جي ادا ڪرڻ ۽ طالبن جي سڌاري لاءِ چست هوندو آهي. جن جي صفت هي آهي: الصوفي ماهو کائن وبائن- يعني صوفي ان کي چئبو آهي، جنهن جو باطن، الله تعاليٰ سان ۽ ظاهر ۾ خلق سان هوندو آهي، ۽ پڻ و اني جاعل في الارض خليفه (۱) الله تعاليٰ فرمايو: آءُ زمين ۾ خليفو پيدا ڪرڻ چاهيان ٿو) به انهن جي وصف ۾ آيل آهي.

بيت

ويهي منجهه وڳ، نايونا گيلان چري،
ماءُ منهنجي ڪرهي، پٽر پڳ نه لڳ
جڳ سين جهڙو جڳ، هنئين سين هٿ چري

ڪريلا مان مراد هي ظاهري عالم آهي، جيڪو ظاهر وارن جو وطن آهي. ”ڪوفي لا يوفي“ (ڪوفي وفا نه ڪندا) انهن جي باري ۾ آهي. ڇاڪاڻ ته انهن ”الست“ واري وعدي کي نه پاڙيو ۽ اهي، افرائيت من اتخذ الله هواه (۲) (يعني ڇا تون ان

(۱) سورة البقره آيت ۳۰

(۲) سورة الجاثيه آيت ۲۳

کي نه ڏٺو جنهن پنهنجي سڌن کي معبود بنايو) جي حڪم سان اهي مشرڪ ٿيا، ان گروهه ۾ ظاهري علم وارا، جيڪي الله تعاليٰ جي معرفت کان محروم آهن، سي داخل آهن (هاڻي ان بيت جو مطلب هن طرح آهي ته) تون جنهن حالت ۾ ڪورانه ڪور (انڌن جهڙو) آهين، ۽ مطلق ۽ مقيد جي وچ ۾ فرق به نه ٿو سڃاڻين، تنهن ڪري ڪريلا ۾ جتي مذڪور ڪوفين (ظاهر وارن) جو ميڙ لڳل آهي، اتي نه وڃ، متان شريعت پاڪ جي خلاف ڳالهائون ڪري ويهين. پوءِ منصور حلاج وانگر مصيبت ۾ ڦاسي نه پوين.

چون قلم دردست غداري بود

لاجرم منصور و درداري بود

(يعني) جڏهن فيصلي وارو قلم غدارن جي هٿ ۾ هوندو، ته ضرور منصور کي ڦاسي ملندي.

ليڪن اهو ڪور ڪرانه وارو بيت مثنوي ۾ اسان کي نظر ڪونه آيو آهي، البته هن طرح هڪ بيت مثنوي ۾ آهي:

هين مرو گستاخ دردامي بلا

ڪور ڪرانه مرو در ڪريلا

(ترجمو) خبردار! اڀرو ٿي مصيبتن واري ڦاسي ۾ نه وڃ، انڌو گونگو ٿي ڪري ڪريلا ۾ نه وڃ. (والله اعلم بالصواب)

سورهون خط مبارڪ

غلام علي ڪٿياڻ جو سوال ته نفس جا ٽي قسم
قرآن ڪريم ۾ بيان ٿيل آهن، ان جي جواب ۾ لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون خاص الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي هي هدايت واري واٽ ڏيکاري، جي هو اسان کي هدايت نه فرمائي ها ته هوند اسين هدايت وارا ڪونه ٿيون ها. بيشڪ اسان جي پالڻهار جا سڀ رسول سچ سان آيا. صلاتون ۽ سلام الله جي حبيب تي هجن، جنهن جو نالو مبارڪ، سندس جمال جي عاشقن لاءِ ماکيءَ کان به وڌيڪ

لڏيد ۽ مٽو آهي، ۽ ان جي سڃي آل ۽ سڀني اصحابن تي به سلام هجن.

ڄاڻ جو توکي شال الله تعاليٰ نيڪ بخت ڪري، هيءُ نفس جي حقيقت، ۽ نفس جي معرفت جو اهڙو بيان آهي، جو الله تعاليٰ جون تمام معرفتون مَن عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ - جي حڪم موجب ان سان وابسته ۽ ڳنڍيل آهن، يعني جنهن پنهنجي نفس جي حقيقت کي سڃاتو، تنهن بيشڪ پنهنجي رب کي سڃاتو.

ڄاڻ ته تصوف وارن اڳيان نفس جي حقيقت، بدن جي جوڙجڪ وارن جزئن (حصن) جي خلاصي جو نالو آهي. يعني قوت حيواني، جيڪا روح حيواني ۾ طبيعت وٺندڙ آهي، جو شريعت ۽ تصوف وارا ان کي مطلقاً نفس چون ٿا ۽ حڪماءُ (۱) ان کي نفس (۲) ناطقہ چون ٿا، ۽ ڪڏهن ان کي محض نفس به چوندا آهن، پر ان مان ان شيءِ جي ذات ۽ حقيقت مراد هوندي آهي، جيئن چوڻي آهي: "النفس شيءٌ اي ذاته" معنيٰ نفس هڪ شيءِ آهي، يعني ان جي ذات آهي.

الله تبارڪ و تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ پنهنجي ذات کي نفس ڪري ڪوٺيو آهي جيئن ارشاد آهي: تَعَلَّمْ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمْ مَا فِي نَفْسِكَ (۳) اَي ذاتِڪَ (يعني تون ڄاڻين ٿو، جيڪو منهنجي اندر ۾ آهي، ۽ آءٌ نه ٿو ڄاڻان، جيڪو تنهنجي ذات جي) علم ۾ آهي.

ڪن محققن ان کي قلب، دل، روح ۽ جان به چيو آهي، ۽ ان مان مراد نفس وٺن ٿا، جيئن امام محمد غزالي رحمه الله تعاليٰ عليه ڪيماڻي سماعت ۾ لکيو آهي. اندر ۾ هڪ چشمون آهي، جنهن کي نفس، دل، قلب ۽ جان چون ٿا، پر هتي اهو نفس ۽ قلب مراد نه آهن، جن جو ذڪر ڇهن لطيفن (۴) ۾ ٿيل آهي. اهو ته هڪ گوشت جو گول ٽڪرو آهي، جيڪو سڀني ۾ ڪاٻي پاسي (ببي هيٺ) رکيل آهي، ۽ ان جو اندر پورو (خالي) آهي. ان جي پور ۾ ڪارور رت هوندو آهي. اهو روح جو منبع ۽ ڪاڻ آهي. اهڙو قلب ٻين جانورن ۽ مثالن کي به هوندو آهي. حقيقي قلب جي تعلق جي جاءِ، جنهن سان روحاني طبيبن جو واسطو هوندو آهي، ان کي ته روح چوندا آهن.

(۱) جن جو قول ۽ فعل سنت جي موافق هجي، ان کي حڪماءُ چوندا آهن. (مترجم)

(۲) اهو جوهر جيڪو مادي کان عليحدہ هجي.

(۳) سورة المائدة آيت ۱۱۶

(۴) صوفياءُ ڪرام لطائف سته هنن کي چوندا آهن: ۱- قلب ۲- روح ۳- سري ۴- خفي

۵- اخفا ۶- نفس. (مترجم)

جان مان به هت اها مراد نه آهي، جو هڪ لطيف بخار، جيڪو گوشت واري ٽڪري (دل) مان حرارت (گرمي) سبب نڪرندو آهي، جنهن سان ظاهري طبيبن جو علاج معالجي جي سلسلي ۾ واسطو هوندو آهي. (اسان جڏهن به روح جي ڳالهه ڪيون ته ياد رکجو) اسان جي روح مان مراد انسان جي حقيقت آهي، ۽ اها انساني حقيقت مدرڪ به آهي، ته عالم ۽ عارف به. (يعني انساني حقيقت کي ادراڪ، علم ۽ معرفت حاصل آهي) مثال ڪڍڻ کي پوکڻ جي وقت بچ چوندا آهن، ۽ جنهن وقت وري اهو بچ ڦٽي سائو ٿيندو آهي ته ان کي پوک يا فصل جو نالو ڏيندا آهن، پر جڏهن ان جي ان کي ڳاهي گهر ڪڍي وڃيو آهي ته وري ڪڍڻ چئبو اٿس. اهڙي طرح قديم خلقڻهار، جنهن وقت خلافت جي بچ کي آدم جي زمين ۾ ڇڏيو ٿي، ته ان بچ کي روح جو نالو رکيو هيائين، جيئن قرآن ڪريم ۾ آهي وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوْحِي (۱) (يعني مون ان ۾ پنهنجو روح ڦوڪيو) جڏهن وري روح ۾ هڪ حال کان ٻئي حال ڏانهن ڦرڻ واري حالت پيدا ٿي ته قلب نالو رکيو ويس. جيئن حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جو ارشاد آهي: قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ اصْبَعَيْنِ مِنْ اصْبَاعِ الرَّحْمَنِ تَعَالَى (يعني مومن جو قلب، الله تعاليٰ جي قدرت وارين آڱرين مان ٻن آڱرين جي وچ ۾ هوندو آهي جڏانهن به ڦيرائي).

وري جنهن وقت فصل جو ڦر ڪڍي، اصلي گهر ڏانهن روح کي گهرائي روانا ٿين ٿا ته نفس نالو رکيائونس، جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي يٰآيَّتْهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِيْ اِلَي رَّبِّكَ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً (۲) (يعني اي اطمينان وارا نفس! تون پنهنجي رب ڏانهن واپس ٿي، اهڙي طرح جو تون ان کان راضي، هو توکان راضي).

(پوءِ) اهي ٽئي نالا (روح، قلب ۽ نفس) دراصل هڪ ئي آهن، پوءِ لفظ نفس کي جيڪو هن حديث ”من عرف نفسه فقد عرف ربه“ ۾ آيو آهي، جيڪڏهن پهرئين معنيٰ تي محمول ڪيو وڃي، ته معنيٰ هن طرح ٿيندي ته ”جنهن شخص پنهنجي نفس کي عبوديت (ٻانهي هئڻ) واري صفت سان سڃاتو، تنهن بيشڪ پنهنجي پيدا ڪندڙ کي ربوبيت واري صفت سان سڃاتو. نفس جو اهو دستور آهي جو هو باطل دعوائون ڪندو آهي، ۽ ربوبيت واريون صفتون، جيڪي صرف ان ذات لاءِ مخصوص آهن،

(۱) سورة الحجر آيت ۲۹

(۲) سورة الفجر آيت ۲۸

جيئن عظمت، ڪبرائي، جباري، بي پرواهي ۽ قدرت انهن کي پاڻ ۾ تصور ڪندو آهي، ۽ چوندو آهي ته اهي صفتون منهنجيون ئي آهن پر جڏهن ٻانهي تي انوار الاهي جي تجليات سان هي ڳالهه واضح ٿي ويندي آهي ته اهي منهنجون سڀ دعوائون باطل آهن ۽ منهنجيون ٻانهپ واريون صفون ته هي آهن: عاجزي، مسڪيني، ذلت، فقيري، نورث، نياز، جهالت جو اقرار، پوءِ يقيناً چئبو ته ان پنهنجي رب کي سڃاتو.

پر جيڪڏهن لفظ نفس جي معنيٰ کي ذات ۽ حقيقت واري معنيٰ تي محمول ڪيو وڃي ته معنيٰ هن طرح ٿيندي ته جنهن پنهنجي ذات ۽ حقيقت جي مڙني اجزائن سان پنهنجي وجود کي سڃاتو ۽ سمورن وجودن، وجود ملڪي، وجود انساني ۽ وجود شيطاني ۽ حقائق جسماني ۽ روحاني کي، پنهنجي ذات جي احاطي هيٺان آڻي عالم صغير ۾ مشاهدو ڪيائين، ۽ انهن سڀني کي وري عالم ڪبير ۾ مطلق ذات جل شانہ جي احاطي ۾ تصور ڪيائين، ۽ اهڙي طرح روح جزوي، عقل، قلب جزوي ۽ نفس جزوي کي پنهنجي ذات جي احاطي ۾ داخل ڏنائين ته روح اعظم ۽ قلب اعظم، جيڪي عرش الاهي آهن، اهي نفس ڪلي ۽ عقل ڪلي کي حق سبحانه و تعاليٰ جي ذات واحد جي احاطي ۽ گهيري ۾ آندل ۽ شامل ڏسندا.

هن ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته جيئن معرفت الاهي جي ڪُنه (اوت) کي پهچڻ محال آهي، اهڙي طرح نفس کي سڀني صفتن سان سڃاڻڻ پڻ مشڪل آهي.

توبقيمت ورائي دوجهانني
چڪمر قدر خودنمي دانني

تون قيمت ۾ ٻنهي جهانن کان به مٿي آهين، پر آءٌ ڇا ڪريان جو پنهنجي قدر کي پاڻ نه ٿو ڄاڻين.

آدمي چيست برزخ جامع
صورت خلق خلق دروواقع

يعني ماڻهو ڇا آهي؟ جيڪو برزخ گڏ ڪندڙ آهي. ڏسڻ ۾ مخلوق آهي، ليڪن ان ۾ حق واقع آهي. نفس جي سڃاڻپ دل جي بصيرت کان سواءِ حاصل ڪانه ٿيندي

آهي، ۽ دل جي بصيرت عشق الاهي ۽ رياضت ڪرڻ کان سواءِ حاصل ٿيڻ محال آهي.
 گذهن ان کي نفس چڻي، ان مان مراد اصلي معنيٰ وٺندا آهن،
 جيڪا صفات ذميه (خراب صفتن) جو مجموعو آهي (اهي ٻيڙيون صفتون هي آهن)
 مثال ڪاوڙ، شهوت، وغيره. اڪثر صوفي ان کي ئي نفس چوندا آهن، ۽ ان کي رياضت ۽
 مجاهدن سان مارڻ لازم ڄاڻندا آهن.

حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي هن ارشاد ۾ به ان
 ڏانهن اشارو آهي: **أَعْدَاءُ عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ** يعني تنهنجو زور دشمن،
 تنهنجو نفس آهي جيڪو تون سان شامل آهي.

تيرا بانفس ڪافر ڪيش ڪارست
 بدام آرش ڪه اين طرفه شڪارست
 توکي اهڙي ڪافر طبع نفس سان ڪم پيو آهي، ان کي دمار ۾ آڻ
 جو اهو عجيب شڪار آهي.

پدر ڪڙمن روانش باد خوشنود
 سرا از راه لطف اين پند فرمود
 منهنجي پيءُ جو روح شال مون کان راضي هجي، جنهن مون کي خير
 خواهي جي ڪري هي نصيحت ڪئي هئي.

ڪه محڪومي سگي بودن درين راه
 به از حڪمي ڪه راند نفس بدخواه
 ته هن رستي (دنيا) ۾ ڪتي جو محڪوم تابعدار ٿي رهڻ چڱو
 آهي. ان بدخواه نفس جي حڪم هلائڻ کان (تابعدار ٿي رهڻ کان)
 گرت ماري سيءِ در آستين است
 به از نفسي ڪه باتو همنشين است
 جيڪڏهن ڪارو نانگ تنهنجي قبيص جي پانهن ۾ هجي، ته اهو ان
 نفس کان ڀلو ٿئي. جيڪو تون سان گڏ ويٺل آهي.

دراين معنيٰ پسي ڪوشش نمودر
 درست است آنچه ديدير آزموندر

هن حقيقت کي معلوم ڪرڻ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪيم. جيڪو ڏنر
سو صحيح آزمائيم.

اگر عهد ڪندي ڪنڊن پائدار است
حديث گريئ ڪو روزہ دار است

اهو (نفس) جيڪڏهن ڪو واعدو ڪري ته اهو بي بقا آهي، جيئن
پلي جي روزائت هجڻ تي ڪو اعتبار ڪونه آهي.

ڪه چون روئي ناگه سوئي موش ڪرد
همزه د تقوي فراموش ڪرد

جڏهن پليءَ اوچتو ڪوئي ڏانهن رخ ڪيو ته ان وقت فقيري ۽ تقوي
کي وساري ڇڏيائين.

گر اگرحجي اڪبر ڪند
هر بحرصيد کي وٽر ڪند

پلو جيڪڏهن حج اڪبري به ڪئي ڪري پر پوءِ به حرم شريف ۾
ڪيترن جو شڪار ڪندو.

نفس جا مختلف نالا، مختلف وصفن ۽ مختلف مرتبن ۽ مختلف
عادتن جي ڪري رکيا ويا آهن (هڪ) ۱- جيئن ته جيڪڏهن نفس جي خواهش هوندي ته
وجود واري ملڪ تي سندس تصرف ۽ قبضو هجي، ۽ اهو پنهنجي طبيعت ۾ پڪو هجي، ۽
هر وقت هن سوچ ۾ رهندو هجي ته روح کي عالم بالا مان ڇڪي عالم سفلي ڏانهن آڻيان، ۽
پاڻ کي برائين کان به نه روڪي ۽ نه وري ملامت ٿي ڪري. شهوتن ۽ شيطاني ڪمن تي
پروسو ۽ انهن جي اطاعت ڏانهن رغبت هجيس، ۽ ڏوهن ۽ بي فرمانين ڏانهن لاڙو هوندس
ته اهڙي صفت واري نفس کي، نفس امارو چوندا آهن جيئن قرآن ڪريم ۾ آهي: **إِنَّ النَّفْسَ**
لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ (۱) (يعني بيشڪ نفس برائي جو حڪم ڪندڙ آهي) پوءِ بدن ۽ ٻيون سڀ
قوتون نفس جون تابع هونديون آهن، اهو نفس ڪافرن ۽ منافقن جو آهي.

۲- (پيو ته) جڏهن پنهنجي وجود جي تدبير کي دل جي قبضي ۾

آڻي، دل جي حوالي ڪري، ۽ نفس پڻ اطاعت ۽ فرمان برداري وارو رسو پنهنجي ڳچي ۾ ٻڌي. ان (دل) جو مقلد ٿئي، ۽ ايجادِي امر (۱) ۽ ايجابي امر (۲) ۾ سکون ۽ آرام لهي. پر تنهن هوندي به اڃان ان ۾ ڪي اڻ وڻندڙ صفتن جا لوازمات، جيئن سرڪشي ۽ انتهاپسندي جهڙيون اڻ وڻندڙ صفتون منجهس باقي هجن، جنهن ڪري هميشه پاڻ کي ملامت ڪندو رهي. شهوت پرست نفس سان جنگ ڪندو رهي، ۽ ان کان بچاءُ ڳوليندو رهي ۽ جڏهن ان کان گناهه صادر ٿئي ته جلد پيشمان ٿئي، ته اهڙي صفت واري نفس کي لوامو چوندا آهن جيئن الله تعاليٰ جو ارشاد آهي: لَا أَقْسِرُ بِالنَّفْسِ الْوَأَمَةِ (۳) يعني قسر آهي لوامي نفس (ملامت ڪندڙ نفس) جو. اهو نفس گناهه ڪرڻ جي ڪري پاڻ کي ملامت ڪندو آهي، ۽ خواهشن کي برو سمجهندو آهي، ۽ شيطان کي لعنت ڪندو آهي، ۽ سڀني شهوتن سان دشمني رکندو آهي، ۽ انهن جي لذتن کي ناپسند ڪندو آهي، برائي ۽ گناهه کان يڪدم توبه تائب ٿيندو آهي. اهڙي صفت وارو نفس عام مؤمنن ۽ ولين جو آهي.

حضرت معاذ رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو قيامت جي ڏينهن هر هڪ شخص خواهه نيڪوڪار هجي يا بدڪار پنهنجي نفس کي پيو ملامت ڪندو. نيڪ شخص چوندو ته ڪاش جو اڃان نيڪيون گهڻيون ڪرنا ها ته الله تعاليٰ جو گهڻو انعام ۽ اڪرام لهان ها. پر بدڪار شخص پنهنجي عملن جي ڪري پيا پيشمان ٿيندا ۽ پاڻ کي پنهنجن ڪيل گناهن تي پيا ملامت ڪندا.

۳- (ٽيون) جڏهن ان نفس مان نفرت ۽ اختلاف (جو بچ) بلڪل ختم ٿي ويندو آهي، ۽ جهڳڙالو مان بدلجي جڏهن دل جي سکون ڏانهن موٽندو آهي، ۽ پاڻ کي شريعت جي حڪمن جو فرمانبردار ۽ تابع بنائيندو آهي، ۽ تقويٰ سان شوق رکندو آهي، ۽ جيڪا پریشاني شهوتن جي پويان لڳڻ ڪري ٿيندي اٿس، اها به ان مان بلڪل ختم ٿي ويندي آهي ته اهڙي صفت واري نفس کي مطمئن نفس چوندا آهن. الله تعاليٰ فرمايو آهي: يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي (۴) يعني اي اطمینان وارا نفس! پنهنجي

(۱) ايجادِي امر مان مراد نئين شيءِ جو معاملو آهي.

(۲) ايجابي امر مان مراد معاملات کي مڃڻ ۽ منظور ڪرڻ يعني تسليم ورضا وارو مقام آهي.

(۳) سورة القيمة آيت ۲

(۴) سورة الفجر آيت ۲۸

رب ڏانهن رجوع ٿي. اهو نفس انبياءِ عليهم السلام ۽ ڪن خاصولين جو آهي. الله تعاليٰ فرمايو آهي. ڪلهر باسط ذراعيه بالوصيد (۱) يعني: انهن جو ڪتو (نفس امارو) پنهنجون پانهون (انهن جي دلين جي غار واري چاٽ تي) پکيڙيون پيو آهي. يعني انهن جو نفس امارو تابعدار ٿيو پيو آهي، ۽ انهن جي مخالفت ڪو نه ٿو ڪري. بنا فرق جي انهن جي دلين واري غار جي چاٽ تي پانهون رکيو، انهن جي حڪم ڏانهن متوجه ٿيو ويٺو آهي.

تفسير لطائف قشيري ۾ آهي ته جن شخصن جو قول آهي ته انسان جاتي نفس آهن. امارو، لواو، مطمئنو. تن جي اها پل آهي، حقيقت هن طرح آهي ته نفس هڪڙو آهي. البت ان جون حالتون مختلف ٿينديون آهن، جهڙي طرح انسان جو بدن هڪڙو آهي، تنهن ۾ مختلف حالتون ظاهر ٿينديون آهن. ڪنهن وقت بدن بيمار هوندو آهي ته ڪڏهن چڱو پلو. ڪڏهن وري بين بين يعني متوسط حال ۾ هوندو آهي. اهڙي طرح نفس به ڪڏهن امارو هوندو آهي ته ڪڏهن لواو ۽ ڪڏهن مطمئنو. نفس جي هڪڙي هجڻ تي الله تعاليٰ جو هي فرمان شاهد آهي. وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا * فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا * (۲) يعني قسم آهي نفس جو ۽ ان جو، جنهن ان کي نيڪ ٺاهيو، پوءِ ان (نفس ۾) بدڪاري ۽ پرهيزگاري وڌائين. (ان جو تفسير صوفياءِ ڪرام هن طرح فرمايو آهي ته) الله تعاليٰ ان آيت ۾ نفس کي لفظ واحد سان آندو آهي. ٻه نفس يائي نفس (يعني تشبيه يا جمع جا لفظ) نه فرمايا اٿس، پوءِ فجور ۽ تقويٰ (بدڪاري ۽ پرهيزگاري) ٻنهي جي نسبت به هڪڙي نفس ڏانهن فرمائي اٿس، ڇو ته پرهيزگاري ۽ بدڪاري جدا جدا به عمل آهن. بدڪاري نفس اماري جو عمل آهي، ۽ پرهيزگاري نفس مطمئني جو ۽ ٻنهي فعلن (فجور ۽ تقويٰ) کي هڪ نفس ڏانهن اضافت ڏيارڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته نفس هڪڙو آهي (جو هڪ شيءِ جا ڪيئي عمل ٿي سگهن ٿا) پرائين ڪو نه ٿيندو ته نفس ٽي هجن، ۽ انهن ڏانهن ٻن فعلن (فجور ۽ تقويٰ) کي مضاف ڪجي. سو سراسر باطل ۽ مردود آهي، ۽ حقيقي حڪيم جل جلاله جي حڪمت لاءِ اها ڳالهه لائق ڪا نه آهي. پوءِ معلوم ٿيو ته فجور ۽ تقويٰ کي الله تعاليٰ هڪ نفس ڏانهن ان جي ڪري اضافت ڏياري آهي، جو فجور جو فاجر سان، ۽ تقويٰ جو متقي سان اتحاد آهي. (انشاء الله توهان (ها)

(۱) سورة الکھف آيت ۱۸

(۲) سورة الشمس آيت ۷-۸

ڳالهه سمجهي ويا هوندا.

حضرت خواجہ معين الدين حسن سنجری (اجمیری) رحمۃ اللہ علیہ فرمایو آهي ته نفس چار آهن، هڪڙو امارو، ٻيو لواو، ٽيون ملهيو، چوٿون مطمئنو. نفس امارو باه سان تعلق رکي ٿو، ۽ نفس لواو پاڻي سان، ۽ نفس ملهيو هوا سان، ۽ نفس مطمئنو مٽيءَ سان تعلق رکي ٿو.

ملهي جي معنيٰ آهي. فرمانبرداري ڪرڻ ۾ نفس سان جنگ ڪندڙ. هي نفس بابت جيڪي بيان ٿيو سوا اهل شهود وارن جو مسلڪ هيو. وحدت الوجود وارن جو نفس بابت چوڻ آهي ته نفس موهوم هستي جو نالو آهي، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ غير حق (حق سبحانه و تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻئي ڪنهن) جو وجود آهي ئي ڪو نه.

ماڻهو جيستائين هن دنيا ۾ آهي، دنيا مان مراد صوري عالم (ظاهري جهان) آهي ته اهو ننڊ ۾ آهي. جو ڪجهه به ڏسي ٿو يا سمجهي ٿو. اهو خواب خيال جي مثل آهي. جيئن حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جو فرمان آهي. دنيا خواب آهي. ان جون خوشيون احتلام (ننڊ ۾ تڙ پوڻ) جي مثال آهن. مولانا رومي فرمايو آهي:

اي برادر تو همين انديشه
ما بقي تو استخوان و ريشه

يعني: اي ڀاءُ تون فقط غور (فڪر) آهين. باقي تون هڏا ۽ رڳون آهين.

گر گلست اندیشه تو گلشني
وربود خاري تو هيمه گلخني (۱)

يعني: جيڪڏهن تنهنجو فڪر گل آهي، ته تون گلزار آهين، ۽ جيڪڏهن تنهنجو فڪر ڪنڊو آهي، ته تون بليءَ جو پارڻ آهين. پوءِ وحدت الوجود وارا مذڪور حديث مبارڪ ”مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ“ جي معنيٰ هن طرح ٿا ڪن. جنهن پاڻ کي معدوم ۽ لاشي (ڪجهه به نه) ڪري ڇڏيو. تنهن

تحقيق الله تعالىٰ کي موجود ڪري سڃاتو، ته الله تعالىٰ جڏي هيو، ان سان ٻي ڪا به شيءِ ڪا نه هئي. اهو اڄ تائين اهڙي طرح ئي آهي. جهڙي طرح اصل کان هيو، يعني آءٌ ڪڏهن به نه هيس، نه ڪي پنهنجي نفس سان، نه ڪي الله تعالىٰ سان. نه تون فاني آهين، نه موجود، نه تون هو آهين، نه اهو تون آهين، انهن علتن مان ڪا به علت تو سان شامل ڪا نه هئي. پوءِ جيڪڏهن تو، انهن صفتن سان پنهنجي وجود کي سڃاتو، ته بيشڪ تو الله تعالىٰ کي سڃاتو، پر جيڪڏهن تو پنهنجي وجود کي انهن صفتن سان سڃاڻي نه سگهيو ته پوءِ الله تعالىٰ کي تون سڃاڻي نه سگهين. انهيءَ ڪري ته حضور اڪرم صلي الله تعالىٰ عليه وسلم فرمايو آهي عَرَفْتُ رَبِّي بِرَبِّي: يعني مون پنهنجي پالڻهار کي پنهنجي پالڻهار سان سڃاتو (يعني ان جي پالڻهار واري صفت سان)

ع بافتاب توان ديد آفتاب کجا است

يعني: سج جي ذريعي ئي ڏسي سگهيو آهي ته سج ڪٿي آهي.

چون برآمدی ز جان و ز جائي

پس بریني خدا را بخدائي

جڏهن جان ۽ جهان کان ٻاهر ايندين ته پوءِ خدا سان خدا تعاليٰ کي

ڏسندين.

۽ حضور عليه الصلاة والسلام جن فرمايو آهي. مَنْ رَانِي فَقَدْ رَايَ الْحَقَّ (۱) جنهن مون کي ڏٺو، تنهن بيشڪ ذات حق کي ڏٺو. پوءِ جنهن شخص کي اهڙي معرفت (پاڻ سڃاڻڻ جي دولت) حاصل ٿي ويندي ته اهو حال واري زبان سان هن طرح چوندو.

مسلمان گريدانستي ڪه بت چيست

بدانستي ڪه دين در بت پرستي است

مسلمان جيڪڏهن ڄاڻي ها ته بت ڇا آهي؟ ته ڄاڻي ها ته دين بت

پرستي ۾ ئي آهي.

اگر بت گرز بت آگاه بودي

کجا در دين خود گمراه بودي

يعني: جيڪڏهن بت ٺاهيندڙ بت جي حقيقت کان واقف هجي ها ته پنهنجي دين کان ڪيئن گمراه ٿئي ها.

ع غير اورا رسم قهاري دلداري نمائند

يعني: ان جي غير ۾ قهاري ۽ دلدار هئڻ واري رسم باقي نه ٿي رهي. "إِذَا تَرَ الْفَقْرَ فَهُوَ اللَّهُ" جي حقيقت به اهائي آهي ته جڏهن فقر واري صفت تمام ٿي ته بس پوءِ اهو ئي الله آهي.

حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي. زماني کي گاريون نه ڏيو، ڇو ته زمانو (قبرائيندڙ) اهو الله تعاليٰ ئي ته آهي.

اي پاڻو! زماني جو وجود الله تعاليٰ جو ئي وجود آهي. جو شريڪ ۽ مثل ۽ ڪفو کان پاڪ آهي. قدسي حديث ۾ آهي ته، قيامت ۾ الله تعاليٰ فرمائيندو: اي ٻانهان! آءٌ بيمار ٿي پيو هوس، تون پڇڻ به ڪو نه آيو هئين، مون توکان سوال ڪيو هيو ته تو مون کي ڏٺو ئي ڪو نه هيو. ان حديث مان هن ڳالهه ڏانهن اشارو آهي ته مريض ٻانهي جو وجود ۽ سائل جو وجود، سو ان ذات حقيقي جو وجود آهي.

ڪجا غير ڪو غير ڪو نقش غير

سوالله، والله ما في الوجود

غير ڪٿي آهي، جيڪو ٻئي غير الله جو نقش هجي. الله جو قسم الله کان سواءِ، ٻيو ڪير به وجود ۾ ڪو نه آهي.

درميان عارفان اين سرپنهان يافتم

هر کرا من جست بودم عين خود را يافتم

يعني: معرفت وارن جي وچ ۾ هن لڪل راز کي مون معلوم ڪيو ته جنهن جو آءٌ ڳولائو هوس، سو ته هو بهو پاڻ کي لڌم.

جيڪڏهن تون چڱيءَ طرح فڪر ڪندين، ۽ حقيقت واري سج تان عدم وارن اعتبارن ۽ تعيinntن جي گرد غبارن کي پري ڪندين، ته توکي ذات احديت جي حقيقت کان سواءِ ٻيو ڪجهه به باقي نظر نه ايندو، پوءِ جڏهن عدم وارين تعيinntن جي سببان ذات احديت جي حقيقت، سج جي صورت ۾ ظهور لڌو ته هاڻي جيڪو به سج جي

پوڄا ڪري ٿو ته حقيقت ۾ ذات احديت کي پوڄي ٿو. الله تعاليٰ به اهو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به نه پوڄيو. سڀئي عابد، ذات مطلق ۽ حق جي بندگي ڪن ٿا. ڪُلْ لَهُ قَانِتُون، اي عابدون. يعني سمورا ان ذات مطلق جي بندگي ڪن ٿا.

گر بفعلت راهه باطل ميروند
رو بحق دارند ترسا و جهود

جيڪڏهن غفلت سببان رستو غلط ورتو اٿن، ته به اهي يهودي ۽ نصارا حق تعاليٰ ڏانهن منهن رکن ٿا.

توئي مقصود گر مشغول غيرم
توئي معبود گر نزدڪ ديرم

اگرچہ (ظاهر ۾) غير سان مشغول آهيان، ليڪن (حقيقت) ۾ تون ئي منهنجو مقصود آهين، ويجهو ته مندر کي آهيان، پر معبود تون ئي آهين. سياڻي لاءِ هڪ حرف به ڪافي آهي. هاڻي نفس جي خراب عادت جو ڪجهه بيان ڪجي ٿو.

۱- انهن مان هڪ هي آهي، جو نفس هميشه سڌن ۽ حرص جو پوڄاري رهندو آهي، ڇاڪاڻ ته نفس هميشه اهو پيو گهرندو آهي ته پنهنجو قدم شهوتن ۽ لذت وارين شين ڏانهن وڌائي، ۽ طبعي مرادن کي بغل ۾ جهلي، ۽ سڌن جي پوري پوري اطاعت ۽ فرمانبرداري لاءِ ڪمر بستہ ٿيندو آهي. ان سببان حق تعاليٰ جي عبادت ۾ غير کي شريڪ ڪندو آهي، جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي. ڇاتو ڏٺو ان کي، جنهن پنهنجي خواهشن کي معبود بنايو. اها بچڙي عادت نفس مان، سواءِ زهد ۽ محبت الاهي جي نه ويندي.

۲- نفس جي ٻي خراب عادت هي آهي، جو ان ۾ منافقي هوندي آهي، ان جو ظاهر، باطن جي موافق نه هوندو آهي. ماڻهن جي سامهون ۽ پريٺ هڪجهڙو نه هوندو آهي. انهن جي سامهون ته سچائيءَ جو اظهار ڪندو آهي، ليڪن انهن جي پريٺ وري ان جي ابتڙ ڪندو آهي. نفس مان اها خراب عادت صدق (سچائي) کان سواءِ ڪا نه نڪرندي.

۳- نفس جي ٽين خراب عادت رياءُ آهي. جو هو هميشه هن خيال ۾

هندو آهي، ته پاڻ کي ماڻهن جي نظر ۾ واکاڻ وارن ڪمن سان سينگاري، ۽ اهي ڪم توڙي جو الله تعاليٰ کي پسند نه هجن، ۽ هو حتي المقدور پنهنجي عيبن کي ڇپائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، ۽ خوين کي وري ظاهر ڪندو آهي. سندس بديون، اهل حقيقت ۽ بصيرت وارن کان رياءَ جي ڪري مخفي ڪونه هونديون آهن، البت گهٽ نظروارن ۽ پارائي طبيعت وارن جي نظر کان مخفي ٿي سگهن ٿيون. بصيرت وارن کي ته، ان جي پڇڙائي گهڻي ڏسڻ ۾ ايندي. ان رياءَ واري آدمي جو مثال ان بد صورت پوڙهي عورت جهڙو آهي، جيڪا پاڻ کي ڳهن ڳنن ۽ سٺن ڪپڙن ۽ ميندي ۽ خضاب سان سينگاري ٿي. ٻارن کي ان پوڙهي عورت جو سينگار ته سٺو ڏسڻ ۾ ايندو، پر عقلمندن کي ان کان نفرت ايندي.

۴- نفس جي چوٿين خراب عادت رئيس ۽ وڏي هجڻ جي دعويٰ ڪرڻ آهي. نفس هميشه ان ڳالهه جو خواهشمند رهندو آهي، ته ماڻهو سندس چوڻ آڳڻ ۾ رهن، ۽ سندس ئي صحبت ۾ رهن، ٻئي ڪنهن ڏانهن به نه ڏسن، ۽ ان کان ئي ڊڄندا رهن ۽ هر قسم جي ڏک ۽ مصيبت ۾ ماڻهو ان جامحتاج ٿي، سندس رحمت واري پلاٽڊ کي جهلين. جيئن الله تعاليٰ پنهنجي ٻانهن کي (مصيبت ۽ ڏک جي وقت ۾ پنهنجي رحمت واري پلاٽڊ جهلڻ لاءِ) فرمائيندو آهي، ته نفس به ائين ئي چاهيندو آهي. اها صفت الهه هجڻ جي دعويٰ واري معنيٰ ۾ آهي، ۽ خدا تعاليٰ سان جنگ جي مترادف آهي. نفس جي اها بد صفت صفات الاهي جي تجلين کان سواءِ نه ويندي.

۵- نفس جي پنجين خراب عادت عجب (فخر تڪبر) ۽ پاڻ پائڻ آهي. نفس هميشه پنهنجي خوين کي پنهنجي نظر ۾ وڏو ڏسندو رهندو آهي. ان جي هٿان ڪنهن کي ڪا ٿوري شيءِ ملي ته ان کي هو تمام وزني سمجهندو آهي، ۽ سالن جا سال ان کي نه وساريندو آهي، ۽ ان شخص کي احسان ۾ ڳهيل پيو ڄاڻندو، پر جيڪڏهن ٻئي جي هٿان کيس ڪيتري به گهڻي چڱائي پهتي هوندي، ته ان کي هو ڪنهن به اعتبار ۾ نه آڻيندو. جيئن سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي: ثَلَاثٌ مُّهِلَكَاتٌ شَحٌّ مُّطَاعٌ وَهُوَ مُتَّبَعٌ وَعَجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ يَعْنِي: ٽي شيون انسان کي هلاڪ ڪندڙ آهن، ۱- حرص جي تابعداري، ۲- سڌن جي پٺيان لڳڻ، ۳- مرد جو پاڻ کي پائڻ.

عارفن جو چوڻ آهي: اَلنَّفْسُ ضَرُّ النَّظَرِ اِلَيْهَا شَرُّهُ وَالنَّظَرُ عَنْهَا عِبَادَةٌ. يعني: نفس ڏانهن پنهنجي نظر رکڻ شرڪ آهي، ۽ ان کان نظر ڪڍڻ عبادت آهي. نفس جي اها بد صفت پاڻ کي گهٽ (حقير) سمجهڻ سان ئي ختم ٿيندي.

۶- نفس جي ڇهين خراب عادت بخل ۽ هٿ بند رکڻ جي آهي. اهو خواهشن ۽ مال اسباب ۾ شهوت جي حد تائين چنبا وجهندو آهي. ان لاءِ ته جيئن ٻين کان مال گهڻو ڪري فخر ڏيکاري، يا وري محتاجي ۽ سنجي ٿيڻ جي خوف سببان مال مان هٿ نه ٿو ڪڍي. نفس ۾ جڏهن اها صفت زور وٺندي آهي ته ان مان حسد پيدا ٿي پوندو آهي، ڇاڪاڻ ته حاسد، جڏهن ڪنهن ماڻهو کي ڪنهن نعمت سان مالا مال ڏسندو آهي ته ان جي ختم ٿيڻ جي طلب ڪندو آهي، ۽ هو نه گهرندو آهي ته ڪا شيءِ ڪنهن وٽ هجي، پوءِ اهڙي طرح هو ٻين جي مال ۾ به بخل ڪندو آهي، جڏهن اها صفت مضبوط ٿيندي آهي ته ڪينو ۽ بغض پيدا ٿي پوندو آهي. پوءِ جڏهن ڪنهن شخص کي دنياوي نعمتن ۾ پاڻ جهڙو يا پاڻ کان وڌيڪ ڏسندو آهي ته هر وقت ان جو زوال چاهيندو رهندو آهي. نفس جي اها خراب عادت نور يقين جي غلبي سان ئي ختم ٿيندي آهي.

۷- نفس جي ستين خراب عادت حرص ۽ لالچ آهي. نفس هميشه شهوتن ۽ لذتن ڏانهن لاڙو ڪندڙ ۽ چڪائيندڙ هوندو آهي. اعتدال ۽ وڇڙي حد تي کيس ٽڪاءُ نه هوندو آهي، ۽ سندس حرص واري گنجي ڪنهن به شيءِ سان نه ٿي پرڃي، جيسين هلاڪت (موت) کي وڃي پهچي، نفس جي اها صفت تقويٰ کان سواءِ ختم نه ٿيندي.

۸- نفس جي اٺين خراب عادت ڪاوڙ ۽ جلد بازي آهي. ان حالت ۾ هو ڪنهن شيءِ تي به اطمينان ڪونه ڪندو آهي. دلي شهوتن ۽ قولي، فعلي ستن جي خيالات اچڻ وقت کين حاصل ڪرڻ لاءِ ڪنهن به قسم جي دير نه ڪندو آهي، ۽ چاهيندو آهي ته هاڻي جو هاڻي سندس مرادون پوريون ٿين. مرادن جي نفعي لاءِ جهڳڙو ۽ جلد بازي به ڪندو آهي. نفس مان اها عادت صبر کان سواءِ نه ويندي.

۹- نفس جي نائين خراب عادت جلدي غمگين ٿيڻ آهي، ان کي (انهن شين کان جيڪي سندس مرضي موافق نه هونديون) جلد بيقرار ٿي پوندي آهي. ڪوڙو گمان کيس اهڙي ڏيکاري ڏئي ٿو ته هو حال وارا ڪم ڇڏي ڏئي ۽ صرف قال وارا ڪم ئي سندس لاءِ جمعيت، قرار ۽ بي پرواهي جو سبب ٿيندا، پر کيس اها خبر نه آهي ته اهڙي قسم جا گمان کيس ڪڏهن به مقصود تائين ڪونه پهچائيندا، ۽ گهڻو ڪري اهي گمان مرادن جي خلاف واقع ٿي پوندا آهن. جيڪڏهن اتفاقه هڪ ڀيرو ڪا به سندس مراد پوري ٿي به پوي ته سندس ساڳئي پسنديده مراد ان لاءِ خوفناڪ ٿي پوندي. ان مصيبت کان چوٽڪاري جي صورت مستقل شڪراني کان سواءِ نه ٿيندي.

۱۰- نفس جي ڏهين خراب عادت سستي آهي، ڇاڪاڻ ته نفس جهڙي طرح شهوتن ۽ مرادن کي حاصل ڪرڻ ۾ تڪڙ ڪندو آهي، تيئن وري عبادت ۽ چڱن ڪمن ڪرڻ ۾ سست ۽ دير ڪندڙ هوندو آهي.

اها بد صفت نفس مان گهڻي رياضت ۽ سخت مجاهدن ڪرڻ کان سواءِ نه ويندي، ڇاڪاڻ ته طبيعت ۾ جيڪا پيدائشي ٿڌائي ۽ خشڪي آهي، ان کي گهڻي رياضت ۽ سخت مجاهدن ڪرڻ سان ئي ختم ڪبو آهي. پڻ اهي (رياضت ۽ مجاهدو) ان کي از خود امرن قبول ڪرڻ، ۽ احڪامن جي تابعداري ڪرڻ لاءِ نرم ڪندا.

ڄاڻڻ گهرجي ته اهي ڏهه بد عادتون، ٻين عادتن جي جڙ آهن، ٻيون سڀ خراب عادتون انهن (ڏهن) جو ٽاريون آهن، پوءِ نفس جيڪڏهن انهن صفتن کي سڃاڻڻ واري مرتبي تي پهتو، جو ڪنهن عادت کي اجمالي علم ذريعي معلوم ڪيو هوندائين ته اها خراب عادت مان آهي. پوءِ جڏهن اها عادت پهريئن پيري ان جي وجود ۾ پيدا ٿي آهي، ۽ هو ان کي هاڻي تفصيل ۽ تعيين سان سڃاڻي ٿو، ۽ ان کان پاسو ڪري ٿو ته ان کي عارف چوندا آهن، پر جيڪڏهن پهرئين انهن صفتن جي سڃاڻڻ کان غافل رهيو آهي، ليڪن ٻئي پيري جڏهن کيس خبر پئي ته اها خراب عادت آهي، ۽ ان کان واقف ٿيو ته ان کي متعرف چوندا آهن.

پر جيڪڏهن مجمل علم کي تفصيل واري علم سان اصلي ٿي نه سڃاتائين ته ان کي غافل چوندا آهن.

جنهن هدايت جي پيروي ڪئي، تنهن تي سلام هجي.

خط سترهون

باطني توجهه جي سوال جي متعلق، ميان عبدالحميد
ويٺل ديهه ڪوڪر ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون خاص الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي هي هدايت واري واٽ ڏيکاري. جي هو اسان کي هدايت نه فرمائي ها ته هوند، اسين هدايت وارا ڪونه ٿيون ها. بيشڪ اسان جي پالڻهار جا سڀ رسول سچ سان آيا. صلاتون ۽ سلام ان

(محبوب ڪريم) تي هجن، جنهن جو نالو مبارڪ، سندس وصال واري صاف مني شريت جي عاشقن لاءِ ماکيءَ کان به وڌيڪ لذيت ۽ منو آهي، ۽ ان جي آل ۽ اصحابن تي پڻ سلام هجن.

حمد ۽ صلاة بعد، لکجي ٿو ته اوهان جو خط ٻن ٽن سوالن تي مشتمل هيو، سو پهتو جنهن ۾ اوهان ناقابل برداشت فراق جي شڪايت لکي هئي. اي دوست! ان نعمت جو شڪر ادا ڪيو، جو اها ايمان جي نشاني آهي. حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي ”جنهن کي پنهنجي دوست لاءِ محبت نه آهي، ان کي ايمان نه آهي، ۽ پڻ وصال ۾ ظاهري صورت کي ڏسبو آهي، پر فراق ۾ حقيقت جو مطالعو ٿيندو آهي. جيئن مولانا سعدي فرمائي ٿو:

اگر هوشمندي بمعني گرائي
که معني بماند نه صورت بجائي

يعني جيڪڏهن عقلمند آهين ته حقيقت ڏانهن توجهه ڪر، ڇاڪاڻ ته حقيقت باقي آهي، ظاهري صورت فاني آهي.
ان ڪري ته شيخ عطار رحمه الله تعاليٰ عليه دانهن ڪئي آهي:

کفر کافر را و دين دیندار را
ذره درد دل عطار را

يعني: ڪافرن کي ڪفر مليو ۽ ديندارن کي دين مليو آهي، تنهنجي درد جو ذرو عطار جي دل کي مليو آهي.
ڪنهن ٻئي بزرگ چيو آهي:

گر درد عشق را بقیامت جزا دهند
ما غیر درد عشق نخواهیم جزائی درد

يعني: جيڪڏهن عشق جي درد جي، قيامت ۾ جزا ڏنائون ته اسين عشق جي درد کان سواءِ ٻيو ڪو درد جو عيوض نه گهرنداسون.

اوهان باطني توجهه لاءِ لکيو هيو، اي مخدوم صاحب! توجهه جو مثال سج ۽ آئيني جي مثال آهي، ۽ ان سج جي عڪس جو مثال (ذات بحت جي مثال) ذات

باري تعاليٰ جي مثل آهي، ۽ مرشد آئيني جي مثال آهي، جيڪو هميشه سچ جي ذات ڏانهن متوجهه هجي ٿو، پوءِ جنهن شخص جي دل هميشه آئيني جي سامهون هوندي ته ضرور ان جي صورت جو شعاع ان جي دل تي پوندو.

يڪ چشمه زدن غافل زان ماهه نباشم
ترسم ڪه نگاهي ڪند آگاهه نباشم

يعني: هڪ پلڪ جيترو به محبوب کان غافل نه ٿيندس، ڊڄان ٿو ته متان هو مون ڏانهن نهاري ۽ مون کي خبر ٿي نه پوي.

بيت

اگر ڪيو اچن، سچ سانوڻ مينهرا
پاسي تن وسن، جي سڀ چماندر سڪيون

۽ اوهان وحدت شهودي جي حصول لاءِ سوال ڪيو آهي، اي دوست! مقرر رتبو طلب، طريقت ۾ بي ادبي آهي. طالب کي جڳائي ته پنهنجي اختيار کي ڇڏي تفويض واري واٽ پسند ڪري (يعني پاڻ کي الله تعاليٰ جي مرضي جي حوالي ڪري) جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي ته: جيڪو منهنجي ذڪر ۾ مشغول آهي، ۽ ذڪر جي مشغولي سبب، مون کان سوال به نه ٿو ڪري ته آءُ سوال ڪندڙن کي جيڪي ڏيان ان کان به وڌيڪ بهتر نعمت ان کي ڏيندس. تنهن لاءِ (خدا جو طالب) ذڪر لاءِ استقامت ۽ رضا الاهي کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه گهري.

سپر دم بتو مائـخـويـشـرا
تو داني حساب ڪم و بيشـرا

ترجمو: مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪري ڇڏي آهي، ٿوري ۽ گهڻي جو حساب تون ڄاڻين ٿو.

الله تعاليٰ فرمايو آهي: جنهن شيءِ کي اوهان خراب سمجهو ٿا، اها اوهان لاءِ پلي ٿي سگهي ٿي، ۽ اهو به ممڪن آهي جو اوهان جنهن شيءِ کي پسند ڪيو ٿا، اها اوهان لاءِ بري هجي، ان ڳالهه کي الله ڄاڻي ٿو ۽ توهان نه ٿا ڄاڻو. اوهان شفاعت واسطي لکيو آهي. اي دوست! ايمان تي خاتمو صرف

انبیاء علیہم السلام لاءِ مقرر آهي. پر جيڪڏهن قيامت واري ڏينهن الله تعاليٰ پنهنجي عام مهرباني سان، هن ذره ناچيز جي وات تان ”مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ“ واري مهر لاهي شفاعت ڪرڻ جي اجازت ڏني، ته پوءِ جڏهن هت جهان ۾ ئي امت محمدي علي صاحبها الصلوة والسلام جي خدمت ڪرڻ کي شاهي تاج سمجهي، اکين تي رکي قبول ڪيو اٿم. پوءِ جي خدا گهريو ته اتي به ان خدمت ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪونه ڪندس، توهان ۽ توهان جي پاڙيسرين تي سلام هجي.

خط مبارڪ ارڙهون

مثنوي شريف جي پهرئين بيت جي معنيٰ
جي تشريح بابت لکيو ويو

بشنوا ز نئي چون حكايت مي ڪند
واز جدائيه ناشكايت مي ڪند

ترجمہ: (ظاهري معنيٰ) نَرَّ ڪان ٻڌا! ته ڪهڙي ڳالهه ٿو ڪري،
پنهنجن سنگتين کان جدا هجڻ جي شڪايت ڪري ٿو.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اي طالب! ڄاڻ ته مثنوي معنوي قرآن جو مغز آهي، پوءِ اهو خطاب به
قرآن ڪريم وانگر هر عام خاص کي آهي، جيئن مولانا رومي فرمايو آهي:

هر ڪم دورافتاده از بخت نژيند
ميکنم آگاهش از بانگ بلند

يعني: جيڪو بدبختيءَ سببان پري پئجي ويو، آءُ ان کي وڏي آواز
سان خبردار ڪريان ٿو.

و آنکه او در صف نزديکان نشست
راز ميگويم بگوشش پست پست

۽ جيڪو شخص ويجهن جي صف ۾ ويٺو آهي، ان جي ڪن ۾
آهستي آهستي راز جون ڳالهيون چوان ٿو.

گاه شرح محنت وهجران وهم
بيدلائراداغها برجانهم

ڪنهن وقت ته تڪليفن ۽ وچوڙي جو بيان ڪري ۽ غافلن جي دل تي داغ هٿان ٿو.

گاه آرم منڙده قربوصال
بخشمر اهل ذوق راصد وجد حال

ڪنهن وقت وصال جي قرب جي خوشخبري ڏيان ٿو، ذوق وارن کي سوين حال ۽ وجد ڏياري ڇڏيان ٿو.

هر شرائع را بيان مي ڪنم
هر حقائق را عيان مي ڪنم

پڻ شريعت جو به بيان ڪيان ٿو، ۽ حقيقت کي به ظاهر ڪريان ٿو. پوءِ بالفرض ڪتاب مثنوي جي مضمون ۾ ان خطاب ذريعي بشارت آهي ته عين اليقين کان اڳ ۾ علم اليقين آهي، ڇو ته علم اليقين ٻڌ سڌ جو نتيجو آهي، ۽ عين اليقين حضوري علم آهي، ۽ شريعت پاڪ حقيقت ۽ معرفت کان به مقدم آهي.

پوءِ ڄاڻ ته مثنوي شريف باطني معنائن جو درياءُ آهي، تنهن لاءِ هر ڪو ان کي پنهنجي حوصلي آهر سمجهي بيان ڪري ٿو.

نقل آهي ته هڪ نحوي مسئلو ويٺي بيان ڪيو ته ”کان“ جا ٻه قسم آهن ۱- هڪڙي کان ناقص ۲- ٻيو کان تام، ۽ جيڪا کان اسر نه رکي پر خبر رکي اها ”کان“ ناقص آهي، ۽ جيڪا ”کان“ اسر رکي پر خبر نه رکي اها تام آهي (۱) اتي هڪ عامي ماڻهو ويٺو هيو، تنهن اها ڳالهه ٻڌي چيو ته اها ڳالهه عاقلن جي راءِ جي ابتڙ آهي، ڇا لاءِ ته جنهن کي خبر هجي سو ناقص (ڪٽل) ٿيو، ۽ جيڪو بي خبر (بنا خبر جي) هجي سو وري ڪامل (پورو) ٿيو! (سو ڪيئن؟) ان مجلس جي ڪنڊ ۾ هڪ عارف ويٺو هيو تنهن نحويءَ جي ڳالهه کي پسند ڪيو، ۽ چيائين ته نحوي نيڪ ٿو چوي. يعني جيڪو حق تعاليٰ جي اسر ۾ مستغرق آهي، ۽ غير کان خبر نه ٿو رکي اهو واقعي ڪامل (۱) تام معنيٰ پورو - ناقص معنيٰ ڪٽل

آهي، ۽ جيڪو اڃان غير کان خبر رکي ٿو اهو ناقص آهي.

پوءِ شريعت وارن جو چوڻ آهي ته هن جاءِ تي ”ني“ واري لفظ مان مراد قلم آهي، جو وجود محمدي عليه الصلوة والسلام جو ڪنايو آهي.

”چون حكايت مي ڪند“ جي معنيٰ آهي ته الله تعاليٰ جي احڪامن ۽ فرمان کي پهچائي ٿو. ”از جدائيهها شكايت مي ڪند“ جي معنيٰ آهي ته خداوندي فرمانن جي مخالفت ڪندڙن جي شڪايت ٿو ڪري، ۽ صوفياءَ ڪرام جي اصطلاح ۾ ان بيت جون معنائون ڪيترن ئي قسمن جون آهن. پهرئين هي ته نئي مان مراد اهو پهتل ڪامل شخص آهي، جو خودي کان خالي ٿي ربيويت واري درگاهه جي منڙي آواز سان ڀريل ٿي مظهر هجڻ جو مرتبو ماڻي، **بِي يَسْمَعُ وَيَبْصُرُ سَدَجُ** جو لائق ٿيو (۱)

ٻيو ”ني“ مان مراد قلم آهي، ۽ قلم مان مراد ”انسان ڪامل“ يا ”نفس قلم“ آهي ڇو ته ڪنهن به لفظ کي مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪرڻ ته عام محاورن ۾ مشهور آهي، پر اهو حقيقت ۾ منع ۽ ناجائز آهي.

ٽيون ”ني“ مان مراد نڙ وارو ڪانون آهي، جنهن کي وڄائيندا آهن. چوٿون ”ني“ مان مراد انسان جو روح آهي، جيڪو هن عالم ۾ ذات جي مظاهر جو ”سردفتر“ ۽ عالم ملڪوت جي مجرداتن جو ”سرخلقو“ آهي. ٻو انهن تشبيهن بابت خود صوفين سوال به ڪيا آهن ته انهن جا جواب به لکيا آهن. در حقيقت اهو اختلاف لفظن جي ڦيرڦار ۾ آهي، معنيٰ ۾ ڪوبه اختلاف ڪونه آهي.

ليڪن مولانا رومي جي روش موجب ”ني“ مان مراد اهو ڪاٺي جو نڙ آهي، جيڪو ظاهر ۾ وڄائڻ جي ڪر ۾ اچي ٿو، ڇو ته مولانا رومي عليه الرحمة جي اها عادت آهي جو هو پنهنجي ڪلام حقائق نظام کي برسبيل تمهيد ۽ تمثيل قصي ۽ ڳالهه جي ذڪر سان مجازي طرح شروع ڪندو آهي. پوءِ مجاز کان حقيقت ڏانهن جيڪا اصلي مقصود آهي ٽپي ويندو آهي. بلڪ مجاز جي ذڪر ڪرڻ وقت به ان جي نظر حقيقت تي ئي

(۱) قدسي حديث ۾ آهي الله تعاليٰ فرمايو آهي ته پاڻهو اصل بالله ٿيڻ کان بعد فنائيت جي مرتبي ملڻ وقت منهنجي ئي طاقت سان ٻڌندو آهي، ۽ منهنجي ئي طاقت سان ڏسندو آهي.

مشڪوة شريف جي صفحي ۱۹۷ تي ان جهڙي ڊگهي حديث موجود

آهي (مترجم)

هوندي آهي، ۽ اهڙا الفاظ استعمال ڪندو آهي، جيڪي مثال ڏيڻ ۾ مناسب هجن. پڻ مولانا صاحب پاڻ به ان حقيقت کي هن طرح بيان فرمايو آهي:

هر کيش افسانه بخواند افسانه است
وانڪه ديدش نقد آن مردانه است

جيڪو ان کي آکاڻي ڪري پڙهندو ته ان لاءِ آکاڻي آهي، ۽ جنهن ان کي حقيقت ڪري ڏنو ته اهو همت وارو مرد آهي.

پوءِ ان بيت جو اصلي مقصد هن طرح آهي ته عارف ڪامل قلم جي مثال آهي جنهن پنهنجا سڀ واسطا چڻي سر تسليم قدرت جي طاقت اڳيان جهڪايو آهي، يا ته عارف ان نثر جي مثال آهي جنهن جو اندر ماسوي الله کان خالي ٿي رهيوت جي آواز سان پڙ ٿيو آهي، ۽ پنهنجي اصلي وطن ۾ جيڪي (وحدت بحت) کان عبارت آهي، ۽ جنهن کي جمع الجمع به چئجي ٿو (۱) ۽ نيستان به ان کان عبارت آهي. ڏي سلم جي پاڙي ۾ سڪونت رکي آهي (۲) هينئر بهار جي موسم ۾ جا "بسطه" کان عبارت آهي. حقيقت محمدي واري باغ ۾ جنهن جي ويڪر آسمانن ۽ زمينن جيتري آهي جنهن مان مراد عالم جوهر آهي. جنهن شين جي حقيقتن جي گلن جو مشاهدو ٿي ڏنو ۽ معرفت ورا ميوا ٿي کاڌائين.

خط مبارڪ اوڻويهون

"اِنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ" ۾ ڪهڙي رمز آهي؟
ان جو جواب مخدوم پير محمد ساکن ڏيپارجا
ڏانهن لکي موڪليو ويو

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سڀ تعريفون خاص الله تعاليٰ جي لاءِ. جنهن اسان کي هدايت واري

(۱) ماسوي الله جي تعلقات کي ختم ۽ فنا ڪري ڇڏڻ کي جمع الجمع چوندا آهن. اهو "احديت" جو مقام آهي. جيڪو عارفن، ڪاملن کي حاصل هوندو آهي.

(۲) ڏي سلم معنيٰ مديني وارا

وات ڏيکاري، جي هو اسان کي هدايت نه فرمائي ها ته جيڪر اسين هدايت وارا ڪونه ٿيون ها. بيشڪ اسان جي پالڻهار جا سڀ رسول سچ سان آيا. صلاتون ۽ سلام الله جي رسول تي هجن، جنهن جو نالو مبارڪ سندس جمال جي عاشقن لاءِ ماکيءَ کان به وڌيڪ مٺو ۽ لذت آهي، ۽ ان جي آل ۽ اصحابن تي پڻ سلام هجن.

اما بعد! توهان تي الله تعاليٰ طرفان سلامتي، رحمت ۽ برڪت هجي. غني ڪريم رب ڏانهن محتاج فقير، هي خط محب صادق اڪابر ۽ فاضلن جي نموني، يعني مخدوم پير محمد ڏانهن موڪلي ٿو. شال الله تعاليٰ ان کي مصيبتن کان محفوظ رکي.

اوهان چند سوال لکي موڪليا آهن، انهن جو جيڪو جواب مون کي سمجهه ۾ آيو اهو هي آهي.

پهريون سوال: الله تعاليٰ جي فرمان، اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ (ترجمو) (بيشڪ الله تعاليٰ جو حڪم، ماڻهوءَ ۽ ان جي دلي ارادن ۾ حائل ٿي ويندو آهي) واري آيت جي بي پايان بحر ۾ رمز رکيل آهي. ان مان مراد ڇا وڃي؟ ته پوءِ جڏهن حق سبحانه و تعاليٰ هر هڪ ماڻهو سان ايتري قدر ويجهڙائي رکي ٿو ته پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم تي ايتري قرب جي باوجود وحيءَ موڪلڻ جي ڪهڙي ضرورت هئي؟!

جواب: هن بي پايان بحر مان مراد اقربيت، يعني زور ويجهڙاڻپ آهي. ڇاڪاڻ ته اها آيت شريف اقربيت (زور ويجهڙاڻپ) جي بيان ۾ نازل ٿي آهي.

تفسير بيضاوي ۾ ان آيت بابت آهي (وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ) تَمَثِيلٌ لِغَايَةِ قُرْبَةِ الْعَبْدِ كَقَوْلِهِ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ جَبَلِ الْوَرِيدِ وَتَنْبِيهِ عَلَى أَنَّهُ مُطْلَعٌ عَلَى مَكْنُونَاتِ الْقُلُوبِ مَا عَسَىٰ يَغْفُلُ عَنْهُ صَاحِبُهَا (۱) ڄاڻو ته بيشڪ الله تعاليٰ جو حڪم ماڻهوءَ ۽ ان جي دلي ارادن ۾ حائل ٿي ويندو آهي. ان آيت ۾ الله تعاليٰ جو ٻانهي سان انتهائي قريب هجڻ جو مثال بيان ڪيو ويو آهي. جيئن ٻئي هنڌ الله تعاليٰ جو فرمان آهي. اسان ان ٻانهي کي سندس ساهه واري رڳ کان به تمام وڌيڪ ويجهڙاڻپون، ٻيو ته ان ڳالهه ۾ هن ڳالهه جي تنبيهه ٿيل آهي ته الله تعاليٰ دليٰن جي لڪل رازن کان به واقف آهي (اهي به کيس معلوم آهن) پوءِ ته ممڪن ئي ڪونه آهي جو اهو ٻانهو الله تعاليٰ کان وسريل هجي، ليڪن وحي ذريعي ظاهري احڪام موڪلڻ، جن جو واسطو هن عالم اسباب

سان آهي. ان جو ته اقربيت واري معاملي سان ڪو تعلق ئي ڪونه آهي (ڏسو) ويجهڙاڻپ جي باوجود حضرت سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم کي معراج ڪرايو ويو. مسجد حرام (بيت الله شريف) کان، مسجد اقصيٰ (بيت المقدس) تائين سير فرمايائون. اتان وري عرش معليٰ تائين، ۽ پوءِ جيستائين الله تعاليٰ گهريو تشریف وٺي ويا ۽ ديدار الاهي کان مشرف ٿيا. ويجهڙاڻپ جي باوجود به اهو سڀ ڪجهه ٿيو (انتهئي) جيڪو جواب مليو ظاهر ۾ اهو صحيح آهي.

اي مخدوم! الله تعاليٰ جو جيڪو مخلوق سان قرب آهي اهو قرب (بي ڪيف) آهي، مفاصلي وارو قرب نه آهي (جو چئجي ته هيترو يا هيترو پنڌ فلاڻي کي قرب آهي) ۽ اهو قرب ساري موجودات کي هڪ جهڙو حاصل آهي. انبياء، اولياء، عوام الناس چرندڙ ۽ اڻ چرندڙ شين، سڀني کي حاصل آهي، ۽ اهو قرب هاڻي به ائين آهي جيئن اڳ هو. اهو نه وڌي ٿو ۽ نه گهٽ ٿئي ٿو. الله تعاليٰ سان ٻانهي جو قرب چند قسم آهي.

مڪڙو قرب زمان: جيئن نئون ڄاول ٻار، ۽ نئين تازي سبزي، جيڪي قرب زمان جي ڪري دل کي وڻندڙ هوندا آهن. چوڻي آهي ته هر ڪا نئين شيءِ لذت هوندي آهي. جنهن وقت برسات پوندي هئي ته سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم مٿو مبارڪ کولي ٻاهر برسات ۾ بيهندا هيا، ۽ فرمائيندا هيا ته هي منهنجي رب جي زماني جي ويجهڙاڻپ کان (اچي رهي) آهي.

ٻيو قرب نوافل: جيئن قدسي حديث ۾ آهي ته الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته ٻانهو هميشه منهنجو قرب نفلن ذريعي حاصل ڪندو آهي. (۱)

ٽيون قرب موهبي (۲) جيئن الله تعاليٰ ڪنهن ٻانهي کي عبادت ڏانهن سبقت ڪرڻ نصيب فرمائيندو آهي، ۽ اها مهرباني ڪن ٿورن ٻانهن کي عطا ڪندو آهي جيڪا نعمت وهبي هوندي آهي ان تي حساب ئي ڪونه آهي
جيئن الله تعاليٰ فرمائي ٿو هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (۳) هيءَ اسان جي عطا آهي پوءِ (هاڻي تون جنهن تي وڻي) احسان ڪر

(۱) مشڪوٰة شريف ص ۱۹۷

(۲) موهبي معنيٰ عطا ٿيل

(۳) سورة ص آيت ص ۳۹

ياروڪي ڇڏ، تو تي ڪو به حساب ڪونه آهي. مواهب اللدنيہ ۾ آهي ته (۱) حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جو (غار حرام ۾) گوشه نشين ٿي ويهڻ، نبوت جي طلب ڪرڻ لاءِ نه هيو، ڇو ته اهو رتبو اعليٰ ۽ ارفع آهي، جيڪو محنت ۽ طلب سان حاصل نه ٿو ڪري سگهجي. اهو ته الله تعاليٰ جي طرفان عطا ڪيو ويندو آهي ۽ خاص ڪري ان نعمت سان الله تعاليٰ جنهن به پنهنجي پانهي کي گهرندو آهي ان کي ئي مخصوص فرمائيندو آهي، ۽ (الله تعاليٰ فرمايو آهي) الله وديڪ جائز آهي ته پنهنجي رسالت ڪنهن کي عطا فرمايان.

سمجهڻ گهرجي ته جڏهن نبوت واري نعمت وهبي آهي، تنهن ڪري ان جو ڪسجي وڃڻ ناممڪن آهي، جنهن جو تصور ئي نه ٿو ڪري سگهجي. انبياءِ عليهم السلام جو خاتمو به نبوت واري حال ۾ ئي ٿيندو آهي، جيڪو يقيني آهي، باقي نبين کان سواءِ مؤمن جو خاتمو (بالايمان) يقيني نه آهي. پوءِ چاهي ولي ئي هجن. البته مبشرين (جن کي خاتمه بالخير ۽ ولايت جي بشارت مليل آهي) انهن جو خاتمو ايمان ۽ خير سان يقيني ٿي سگهي ٿو. ڇو ته موهبي ولايت جا صاحب تمام گهٽ هوندا آهن، ۽ انهن جو خدا تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به علم نه آهي، جيئن فرمان آهي: منهنجا ولي منهنجي چادر هيٺان (ڍڪيل) آهن.

(۱) مواهب اللدنيہ جلد اول باب مبعث النبي صلي الله عليه وسلم ۾ بخاري شريف جي حديث، حضرت جابر بن عبدالله انصاري رضي الله عنه کان هن طرح روايت ٿيل آهي، ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته آءٌ غار حرا ۾ (نبوت جي اعلان کان اڳ) هڪ مهينو گوشه نشين ٿي رهيو هوس، پوءِ جڏهن گوشه نشيني ختم ڪري غار مان هيٺ لهي (واڍي جي پيٽ ۾) پهتس ته مون کي سڏ ٿيو. پوءِ ساڄي پاسي وجاهيم ته ڪجهه به نظر ڪونه آيو. وري کاٻي پاسي ڏٺو ته به ڪجهه نظر ڪونه آيو. پوءِ وري پوئتي نهاريم ته به ڪاشيءَ نظر ڪانه آئي، پوءِ مون مٿو مٽي ڪري ڏٺو ته مون کي هڪ شي ڏسڻ ۾ آئي (جيڪو در اصل جبرئيل عليه السلام هيو) جنهن کي ڏسڻ کان بند آءٌ بيهي نه پيو سگهان، پوءِ آءٌ (حضرت) خديجه وٽ آيس ۽ مون چيو ته ڏٺو ٿو ڏٺو ٿو (مون کي ڪپڙو ويڙهايو، ڪپڙو ويڙهايو) ۽ مون تي ٿڌو پاڻي وجهو پوءِ هيءَ سورة نازل ٿي: يا ايها المدثر قم فانذر* و ربك فڪبر* اي نبوت جي پوشاڪ پائيندڙا اٿ (جيڪو توتي ايمان نه آئي ان کي عذاب کان) ڊيچار ۽ پنهنجي رب جي بزرگي بيان ڪر. (اهه) ان حديث شريف متعلق مواهب اللدنيہ واري مٿيون قول نقل ڪيو آهي (مترجم)

اي مخدوم! الله تعاليٰ جو قرب، سمجھ، عقل کان، وھم ۽ فھر
 کان ٻاھر آھي. عبدالرزاق ڪاشي جي تفسير ۾ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ آيت ھيٺان
 آھي، تہ ان آيت مبارڪ ۾ قرب معنوي جو صرف مثال حسي صورت ۾ ڏنو ويو آھي،
 جنھن جو مشاھدو ٿي سگھندو ھجي. حالاتڪ اھا ذات حقيقي تہ مفاصلي نہ ھوندي بہ
 تمام قريب آھي (۱) (اھ) ان جي ڪري مولانا سعدي شيرازي رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه دانھن
 ڪئي آھي.

دوست نزدیک ترا من بمن است
 وين عجب ترکہ من ازوي دورام

يعني دوست مون کي مون کان بہ وڌيڪ ويجهو آھي، پر ھي ڳالھ
 عجب واري آھي، جو آءُ ان کان پري آھيان.

چہ کنم با کہ توان گفت کہ او
 در کنار من، من ازوئي مہجورم

ڇا ڪيان؟! ڪنھن کي چئجي تہ اھو (دوست) منھنجي پاڪر ۾
 آھي، ۽ آءُ ان کان وڇريل آھيان.

خواجہ ابو الحسن خرقاني رحمۃ اللہ تعاليٰ عليه فرمايو آھي، تہ
 ويجهڙي ۾ ويجهو قرب، جنھن ۾ اسان آھيون، تنھن ۾ تمام گھڻي ڏورائپ بہ آھي.
 ھاڻو ان جو مثال ھي آھي جڏھن ڪو شخص آئيني ۾ ڏسندو آھي تہ
 اھو پنھنجي صورت کي تمام ويجهڙو ڏسندو آھي، پر جيڪڏھن ان صورت کي ھٿ ڪرڻ
 چاھيندو تہ ساري جمار گذري ويندي. ليڪن اھا صورت ھٿ ۾ ڪانہ ايندي.

نزدیکان را بیش بود حیرانی
 کایشان دانست سلطان

يعني بادشاھ جي درگاهہ ۾ ويجهو رھندڙن کي حيراني گھڻي
 ھوندي آھي، جو انھن کي بادشاھي تنبيھ جي خبر ھوندي آھي.

الله تعاليٰ سان ويجهي ھجڻ ۾ سڀ ٻانھا برابر نہ آھن، انھن ۾
 تفاوت آھي. الله تعاليٰ جو فرمان آھي: اھي رسول آھن، جن کي اسان ھڪ ٻئي تي فضيلت

ڏني آهي (۱)

پوءِ جهڙي طرح جو نئين سڳورن مان، عروج روحي وارو نبي، عروج قلبي واري نبي کان مرتبي ۾ تمام گهڻو هيٺ آهي، ۽ عروج قلبي وارو نبي، عروج نفسي واري نبي کان مرتبي ۾ تمام گهڻو هيٺ آهي، اهڙي طرح ناري جزئن جي عروج وارو شخص، بادي جزئن جي عروج واري شخص، کان مرتبي ۾ تمام گهڻو هيٺ آهي، ۽ بادي جزئن جي عروج وارو شخص وري آبي جزئن جي عروج واري شخص کان مرتبي ۾ تمام گهڻو هيٺ آهي، ۽ آبي جزئن جي عروج وارو شخص خاڪي جزئن جي عروج واري شخص کان مرتبي ۾ تمام گهڻو هيٺ آهي.

جڏهن سمورن لطيفن تي ”خاڪ نفس“ جي فضيلت وڌيڪ هئي تڏهن ان جو عروج به سڀني کان مٿاهون ٿيو، ۽ جڏهن جو ”خاڪي جزئو“ عناصرن جي سمورن جزئن کان شرف وارو آهي ته ان جو عروج به سڀني کان تمام مٿاهون ٿيو (۲) جيئن جو حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جو هي فرمان آهي **خَيْرُكُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خَيْرُكُمْ فِي الْإِسْلَامِ إِذَا تَفَقَّهُوا** (۳) يعني جيڪي اسلام کان اڳ جاهليت واري زماني ۾ اوهان جا چڱا هئا، اهي اسلام ۾ اچڻ کان بعد اوهان جا چڱا آهن، جڏهن جو عالم بڻجن. حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي ”خاڪي جزئي“ کان سواءِ ٻي ڪنهن به نبيءَ سڳوري جي ”خاڪي جزئي“ کي عروج حاصل ٿي نه سگهيو.

سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جي ”خاڪي جزئي“ جي عروج سببان ئي سندن پاڇولو ڪونه هيو، نه وري سندن جسم پاڪ تي مک ويهندو هئي، ڇاڪاڻ ته سندن وجود مبارڪ زور لطيف ٿي ويو هيو، ۽ سندن عروج تمام مٿاهون ۽ سندن قرب تمام قريب هيو، جو ”او ادنيٰ“ جي شرف سان مشرف هيا.

هاڻي ڄاڻ ته ٻانهي کي جيڪو الله تعاليٰ جو ”قرب“ حاصل ٿيندو سو مفاصلي گهٽجڻ سان حاصل ڪونه ٿيندو آهي، بلڪ موهورم هستي جي وادي مان پار پوڻ سان حاصل ٿيندو آهي.

جيئن محبوب ڪريم صلي الله عليه وسلم جي حديث آهي ته مون

(۱) سورة البقره آيت ۲۵۲

(۲) انسان جي وجود جو دارومدار چئن عناصرن تي آهي: ۱- خاڪي ۲- بادي ۳- آبي ۴- آتشي

(۳) مشکوٰۃ المصابيح ص ۳۲ ايضاً مسلم شريف ج ۲ ص ۲۶۸

ڪي حضرت يونس بن مٽي تي فضيلت نه ڏيو، ڇاڪاڻ ته منهنجو معراج عرش تي ٿيو آهي
۽ ان جو معراج مڇيءَ جي پيٽ ۾ ٿيو آهي. مولانا رومي فرمائي ٿو:

گفت پيغمبر ڪر ڪـ معراج مرا
نيسـت بر معراج يـونس اجـتـبا

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو ته منهنجو معراج يونس
عليه السلام جي معراج کان پسنديدہ نه آهي.

آن من بر چرخ آن او نشيب
زانڪه قرب حق برون ست از حسيب

حالاتڪ منهنجو مقام آسمان تي (آهي) ۽ ان جو مقام هيٺ ڇو ته
الله تعاليٰ جو قرب ان حساب کان ٻاهر آهي.

قرب حق از حبس هستي رستن ست
قرب ني بالاز پستي رفتن ست

الله تعاليٰ جو قرب هستي (وجود) جي قيد کان ڇڻڻ جي ڪري
حاصل ٿيندو آهي. هيٺان کان مٿي وڃڻ کي قرب نه چئبو آهي.

نيسـت راجـه جـائي بـالايـست وزيـر
نيسـت رآني زود ني دورست دير

فنائيت (وجود وڃائڻ) لاءِ ڇا هيٺ ڇا مٿي، فنائيت لاءِ نه جلدي
آهي نه دوري ۽ نه دير آهي.

ڪارگاهي گنج حق در نيستي است
غره هستي چه داني نيست چيست

الله تعاليٰ جي خزاني جو ڪارخانو فنائيت ۾ آهي. تون هستي جي
ڌوڪي ۾ آهين. تون ڇا سمجهيندڻ ته فنائيت ڇا آهي؟

ان تمهيد معلوم ڪرڻ کان بعد ڄاڻ ته مقرب بندو جڏهن قرب جي
وقت، پنهنجي خودي کان بي خبر ٿي ويندو آهي، ته پوءِ ان کي احڪامن جي ڄاڻ ڪٿان

ٿيندي! ڇو ته حادث شيءَ جڏهن قديم سان ملي ويندي ته ان حادث شيءَ جو ته نالو نشان به مٽجي ويندو.

ڪتاب سلڪ سلوڪ جي هڪ سو ڏهين سلوڪ ۾ آيل آهي ته سالڪن جو چوڻ آهي ته، الله تعاليٰ جي واٽ اها آهي، جنهن ۾ وجود (هستي) جي سامان سان هڪ قدم به نه ٿورڪي سگهجي. الله، الله! اها اهڙي مشڪل واٽ ۽ عجيب بارگاهه آهي جو جنهن ۾ هر شخص کي پنهنجي هستي به ان واٽ کان روڪيندڙ ڏسڻ ۾ ايندي آهي. غور سان ٻڌ ته حضرت رسول ڪريم صلي الله تعاليٰ وسلم جن کان سواءِ، جڏهن ڪنهن به شخص ان واٽ کي طئي نه ڪيو آهي. انهن پاڻ فرمايو ته: ”منهنجو خدا تعاليٰ سان ڪڏهن ڪڏهن اهڙو رابطو هوندو آهي، جو ان وقت ۾ مقرب ملائڪن کي به اتي پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي.“ ته حضرت جبريل عليه السلام (اهو ٻڌي) دلشڪسته ٿي پيو. پاڻ وري فرمايائونس ته اي جبريل! دل کي مطمئن ڪر. نبيءَ مرسلن کي به ان هنڌ پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي. ان جاءِ تي نبيءَ مرسل به پنهنجي ذات مبارڪ کي سڏيو اٿن، ڇو ته سندن حڪومت (نبوت) جي زماني ۾ ختم نبوت جو تالو، سندن نبوت واري صندوق تي لڳايو ويو هو. (ان وقت پاڻ ئي خاتم النبيين والمرسلين هئا، ۽ سندن ئي ذات بابرڪات کان سواءِ) پيو نبيءَ مرسل ۽ غير مرسل ڪو نه هيو. فرمايائون ته اي جبرئيل جيڪڏهن آءُ ڇوان ته الله تعاليٰ وٽ منهنجو ڪڏهن اهڙو وقت هوندو آهي، جو ان هنڌ مقرب ملائڪن کي به پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي ته تون دل شڪسته نه ٿيءُ، جو ان هنڌ تي محمد (صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) کي به پهچڻ جي گنجائش نه هوندي آهي.

منهنجا پيارا! جڏهن قاب قوسين او ادنيٰ جو ڪمان چڪيندڙ ”قاب قوسين“ واري جهان (معراج شريف) کان واپس موٽيو هو ته حضرت جبريل عليه السلام کائن پڇيو هو ته يا محمد! جنهن جهان مان اچو پيا اتي ڇا ڏٺو؟ ان مخزن اسرار (الاهي اسرارن) جي خزاني (نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم) فرمايو اي ادا! هي به ڪو سوال آهي جو (ان هنڌ) محمد (صلي الله عليه وسلم) کان محمد پڇيو هو ته ڇا ڏٺي؟!

نخشبي راز و صل دوست مپرس
بوالعجب عاشقي ڪواگويد

(مولانا ضياءُ الدين) نخشي کان دوست جي وصال بابت پڇا نه ڪر
جو اهو عجيب عاشق آهي، جو راز ظاهر چئي ڏيندو:

آنڪه از خویش بيخبر باشد
خبر از ديگري کجا گوید (۱)

جيڪو پنهنجي هستيءَ جي حال کان ئي بي خبر هوندو، سو ٻئي جي
باري ۾ ڇا ٻڌائيندو. (صوفياءَ ڪرام جو چوڻ آهي ته) جنهن کي الله تعاليٰ جي معرفت
حاصل ٿيندي آهي، ان جي زبان ڳالهائڻ کان بند ٿي ويندي آهي. مولانا رومي فرمائي ٿو:

من چه گویم یک رگم هشیار نیست
وصف آن یاری که آنرا یار نیست (۲)

آءٌ ڇا چوان جو منهنجي هڪڙي رڳ به هوشيار نه آهي، جو يار جي
تعريف ڪريان جنهن جو ڪو شريڪ ڪونه آهي.

گفتم ارعربان شود او در عيان
ني توماني ني كنارت ني ميان

چير ته جيڪڏهن اهو يار پنهنجو جلوه ظاهر فرمائي ته، نه تنهنجو
وجود رهندو نه تنهنجو پاڪ ۽ چيلهه.

کسي را در اين بزم ساغر دهند
که داروئي بيهوشيش در دهند

جنهن کي هن محفل ۾ پيالو ڏين، ان کي (گويا ته) بيهوشي جي دوا
ڏنائون.

جنهن وقت ان ذات والصفات کي جمع الجمع ”وحدت“ جي وطن مان
سفر ڪرائي، طالبن جي رهنمائي لاءِ ۽ عاصين کي ڊيچارڻ لاءِ روانو ڪيو ويو ته،
پهرئين ان کي بشریت واري عارضي ويس ۾ ڍڪائي ”تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ“ جي سهڻن
اخلاقن جي زيورن سان سينگاري موڪليو ته جيئن سڄا طالب جيڪي فراق واري وادي ۾

(۱) سلڪ سلوڪ ص ۷۲

(۲) مثنوي دفتر اول ص ۷

وطن ٺاهي ويٺا آهن، اهي بشریت واري هر جنسیت جي ڪري انس (وروح) وٽن ۽ اخلاقن جي حسن سان انهن جون دليون ڇڪجي اچن. توکي خبر نه آهي ته هن فراق ۾ ان قرب کي وساري ڇڏيو اٿن؟! بلڪ هن حڪم موجب ته پنهنجي رب کي وسارڻ وقت ياد ڪندو ره. هر وقت اِذْ قَالَ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (۱) ۽ اَنْ مَّعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ (۲) جي نعري سان هميشه هوشيار ۽ ڏاڪر آهن.

بيت

پهر ساريان ڪيئن! جو تون هيڪر هڏ نه وسرين
اگرچہ ظاهر ۾ ڪڍي هن ۽ هن سان (مشغول) آهن، ليڪن باطن ۾
هڪدم به ان کان (الله تعاليٰ کان) غافل نه آهن.
ازدرون شو آشنا واز برون بيگانہ وش
اين چنين زيبا روش ڪمتر بود اندر جهان
يعني: اندر ۾ دوست ٿي ره، پر ظاهر ۾ ڌارين وانگر گذار. اهڙي
سهڻي عادت وارا ماڻهو، جهان ۾ ڪي ٿورا لپندا.

بيت

ويهي منجهه وڳ، نايونا گيلان چري
ڪڏهين ڪرهي جان، پڌر پڳ نه لڳ
جڳ ۾ جهڙو جڳ، هيٺين سان هٿ چري
بلڪ انهن جو باطن وحدت جي ڪن ۾ "اَنَا اَحْمَدُ بِلَا مَبِيزٍ" ۽ "اَنَا
الْحَقُّ" جا نعرا هڻي ٿو، پر انهن جو ظاهر بشریت جي لباس ۾ عبوديت، ٻانهائپ جو پٽو
ارادي واري چيلهه سان ٻڏي عبده ورسوله، سڏائي ٿو.

(۱) ترجمو: "جڏهن نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم چيو پنهنجي ساٿي
(حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه) کي غم نه ڪر الله تعاليٰ اسان سان گڏ آهي"
(۲) سورت شعراء آيت ۶۲ (ترجمو: بيشڪ منهنجو رب عنقریب مون کي سنئين واٽ
ڏيکاريندو)

منم آنينده مرد تمامي ڪنڊ باخواجهگي ڪار غلامي

يعني: مان ٻانهو هڪ ڪامل انسان جو آهيان، جيڪو سرداري هوندي به غلامي وارا ڪم ڪري ٿو.

پوءِ انهن پيارن جي دل کي، ان فراق واري وقت ۾ جيڪو بشریت جي پردي ۾ هو، وقت بوقت پيغامن ذريعي خوش ٿي رکيو. پوءِ هن قانون موجب ته: الله تعاليٰ جي ذات ڏانهن (پهچڻ جون) واٽون سندس مخلوقات جي تعداد جيتريون آهن، هر هڪ جي گفتگو ڪرڻ جو طريقو جدا جدا آهي. جيئن اسان جي نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم عرش عظيم تي گفتگو فرمائي هئي، ۽ حضرت جبرئيل عليه السلام سان سدرۃ المنتهي تي ۽ حضرت موسيٰ عليه السلام سان جبل طور تي گفتگو ٿي. اگرچہ الله تعاليٰ هر شيء کي احاطو فرمائيندڙ آهي، ليڪن هر هڪ جي لاءِ علم جو دروازو جدا جدا آهي. جيئن قرآن ڪريم ۾ الله تعاليٰ جو ارشاد آهي: وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا (۱) يعني: ڪنهن به بشر لاءِ اهو ممڪن نه آهي جو الله تعاليٰ ان سان (براهه راست) گفتگو فرمائي، مگر وحي جي ذريعي يا پردي جي پويان، يا ان ڏانهن ڪو فرشتو موڪلي. ان کي هو اهو (فرشتو) الله تعاليٰ جي اذن سان وحي ٻڌائيندو آهي.

بيت

جن کي جڻاء، پرين پاڻ پساڻيو
تئين کي ٿڻاء، ليڻا پاڻ ٿاڻيا

ڪڏهن حضرت جبريل عليه السلام کي سندس علم واري دروازي، سدرۃ المنتهي وٽ سيڪاري موڪليو ويندو آهي، ته جيئن اهو وڃي ان (خدا جي ٻانهي) جي دل ۾ اها ڳالهه وجهي، ڪڏهن ته ملائڪ جي واسطي کان سواءِ ئي ان جي دل ۾ القاء ڪيو ويندو آهي، جو ان کي الهام چئجي.

حاصل ڪلام ته الله تعاليٰ جو قرب (ويجهو هئڻ) سڀني سان هڪ جهڙو آهي، البت ٻانهي جون قرب ۾ ٻه حالتون، تجلي ۽ استتاري واريون آهن. الله تعاليٰ جي نڪ ٻانهن جو مشاهدو تجلي ۽ پردي جي وچ ۾ هوندو آهي. (هي حديث) منهنجي

قلب (دل) تي ڪڏهن ڪڏهن پردو اچي ويندو آهي. ان حال تي شاهد آهي.

پوءِ ان قرب واري وقت، جڏهن خود ٻانهو بيخود ۽ فنا هوندو آهي، ته احڪامن جي حفاظت ۽ رعايت ڪيئن ڪندو؟ پردي واري حالت ۾ عقل ۽ فهم پنهنجي جاءِ تي هوندا آهن. ۽ اهو عبادات ۽ معاملات جي ڄاڻ لاءِ محتاج هوندو آهي، ته ان حالت ۾ ان کي تعليم ڏيڻ به ضروري آهي، اها تعليم ڪنهن وقت ڪنهن ملاڪ جي واسطي سان، ته ڪڏهن بغير واسطي سان الهام سان ڪئي ويندي آهي.

سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جو معراج عرش عظيم تي ان ڪري ٿيو جو پاڻ اشرف الانبياءِ هيا، پوءِ سندن معراج به عالم خلق جي شرف واري جاءِ تي سونهيو ٿي. ورنه الله تعاليٰ جو قرب ته آسمانن ۽ زمينن ۾ هڪ جهڙو آهي. جيڪڏهن ڪو سوال ڪري ته تجلي وقت ٻانهو پنهنجي وجود ۽ غير کان بي خبر هوندو آهي، ته پوءِ هن حديث جو مطلب ڇا ٿيندو. (حديث هي آهي) ته مون پنهنجي رب کي لاسرات چوڪر جي صورت ۾ ڏٺو. جيئن اها جامع اصول جي روايت آهي.

(جواب) الله تعاليٰ جي تجلي به قسم آهي. هڪڙي صوري ۽ ٻي معنوي. صوري تجلي، هر موجود شيءِ جي صورت ۾ ٿي سگهندي آهي. جيئن مسلم ۽ بخاري شريف جي هڪ ڊگهي حديث آهي ۽ مسند امام محمد ۾ به ان کي آندو ويو آهي. ان جو ڪجهه حصو هت ڏجي ٿو.

الله تعاليٰ انهن کي اهڙي صورت ۾ ديدار ڪرائيندو، جيڪا انهن جي سڃاتل ڪانه هوندي. پوءِ انهن کي چونڊو ته آءُ اوهاڻ جو رب آهيان. پوءِ هو چوندا ته اسان الله تعاليٰ کان، تنهنجي پناهه ٿا گهرون، جيسين اسان جو رب اچي، تيسين اسان هن جاءِ تي ئي آهيون، پوءِ جڏهن اسان جو رب ايندو ته اسان ان کي سڃاڻينداسون، پوءِ الله تعاليٰ انهن کي سڃاتل صورت ۾ ديدار ڪرائيندو. (۱)

ٻي حديث ۾ آهي. الله تعاليٰ انهن کي اهڙي صفت ۾ ديدار ڪرائيندو جيڪا ڏنل صفت کان گهٽ هوندي. (۲)

اهي سڀئي حديثون صوري تجلي تي دلالت ڪن ٿيون. معنوي

(۱) مسلم شريف جلد اول ص ۱۰۰

(۲) مسلم شريف جلد اول ص ۱۰۲

تجلي بابت قرآن ڪريم ۾ جيئن آيو آهي. الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته: ”پوءِ جڏهن ان جي رب، جبل تي پنهنجو نور ڇمڪايو. ان کي ذرا ذراڪري ڇڏيائين ۽ موسيٰ (عليه السلام) بيهوش ٿي ڪريو. (۱)

جيڪڏهن معنوي تجلي ان جي طاقت آهر هوندي ته ان جو مشاهدو ڪري سگهندو، جيڪڏهن نه ته ان جي مشاهدي جي طاقت ئي نه رکي سگهندو.

جيئن علامه احمد بن خطيب قسطلاني مواهب اللدنيه ۾ فرمايو آهي ته: روايت آهي ته گهڻائي مريد پنهنجي مرشد ڏانهن صرف ڏسڻ سان ئي فوت ٿي ويا. جيئن ڳالهه ٿا ڪن ته ابوتراب نخشي جو هڪ مريد هيو، جنهن تي ڏينهن ۾ ڪيترا ڀيرا خدا تعاليٰ جي تجلي ظاهر ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن ابوتراب نخشي ان پنهنجي مريد کي فرمايو ته جيڪڏهن تون حضرت بايزيد بسطامي جو ديدار ڪرين ته البت هڪ وڏي عظمت واري ڪم کي ڏسندين، پوءِ اهو مريد پنهنجي مرشد ابوتراب نخشي سان گڏجي حضرت بايزيد وٽ پهتو. جڏهن ان مريد جي نظر حضرت بايزيد تي پئي ته ان جي ڏسڻ سان ڪري مري پيو. حضرت بايزيد کي ابوتراب نخشي عرض ڪيو ته اي بايزيد! هي ته توکي ڏسڻ سان ئي فوت ٿي ويو. حالانڪ هي ته هميشه الله تعاليٰ جي ديدار ڏسڻ جي دعويٰ ڪندو هيو. حضرت بايزيد فرمايو ته: تنهنجو مريد پنهنجي دعويٰ ۾ سچو هيو، الله تعاليٰ ان کي سندس مقام مطابق تجلي ظاهر ڪندو هيو، پر جڏهن مون کي ڏنائين ته الله تعاليٰ ان تي منهنجي مقام مطابق تجلي کي ظاهر فرمايو، جنهن جي جهلڻ جي ان کي طاقت نه هئي، تڏهن مري ويو. صوفياءَ ڪرام جون اصطلاحون تجلي جي باري ۾ مشهور آهن، معرفت جي مرتبن مان رويت (ديدار الاهي) جو رتبو وڏو ۽ مٿاهون آهي. اهي (اهل طريقت وارا) تجلي مان رويت بصري (ظاهري اکين سان ڏسڻ) مراد نٿا وٺن، جنهن بابت خصوصيت سان حضرت موسيٰ عليه السلام کي چيو ويو هيو ته هرگز نه ڏسي سگهندين، ۽ نه وري اها تجلي مراد وٺندا آهن. جنهن لاءِ عام طور هي مشهور آهي ته ان کي ڪا به اک ڪا نه ٿي ڏسي سگهي. جڏهن توکي معلوم ٿيو ته انهن (صوفياءَ ڪرام) جي تجلي ڏسڻ مان اها مراد آهي، جنهن کي هو ثابت ڪري آيا آهن. اهي تجلي ڏسڻ جي اها معنيٰ مراد نه ٿا وٺن، جنهن معنيٰ سبب انسان دنيا ۾ تجلي جي ڏسڻ کان نااميد ٿيو آهي، پر ان تجلي کي ڏيکارڻ جو وري به خاص پانهن سان آخرت ۾ واعدو ٿيل آهي.

(۱) سورت اعراف آيت ۱۴۳

ان حقيقت واضح ٿيڻ کان بعد ڪو به اعتراض ڪو نه آهي، نه ڪا توکي ان قوم (صوفياءِ ڪرام) تي بدگمانِي ڪرڻ جي گنجائش آهي. الله تعاليٰ پنهنجي رازن کي پاڻ ڄاڻي ٿو. (۱)

ڄاڻڻ گهرجي ته عرش، ڪرسي، آسمان ۽ زمينون الله تعاليٰ جي ولين سڳورن جي اندر ۾ آهن، جو اهي (ولي الله) آسمانن تي حڪمراني ڪندڙ آهن. جيئن هي آيت سڳوري ان بابت ڏس ڏئي ٿي ته ”سُرُّهُمْ اَيَاتِنَا فِي الْاَقَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ ترجمو: هاڻي انهن کي پنهنجون آيتون (نشانيون) ڏيکارينداسين ۽ خود پنهنجي پاڻ ۾ ئي (کين ڏيکارينداسين).“

شيخ سنائي فرمايو آهي:

رباعيا

آسمانهاست درولايت جان
ڪارفرمائي آسمان جهان
در ره روح پست بالا هاست
کوه هائي بلند درياهاست

روح جي ولايت ۾ آسمان آهن، جيڪي دنيا جي آسمان ۾ تصرف ڪندڙ آهن.

روح جي رستي ۾ هيٺاهيون، مٿاهيون آهن. وڏا جبل ۽ درياه آهن. مولانا رومي مثنوي ۾ فرمائي ٿو.

مصطفى روزي پگورستان برفت
باجنازه ياري از باران برفت

مصطفى صلي الله تعاليٰ عليه وسلم هڪ ڏينهن قبرستان ڏانهن تشریف وٺي ويا. دوستن مان هڪ دوست جي جنازي سان گڏجي تشریف وٺي ويا.

خاک رادرگور اوآگنده ڪرد
زیر خاک آن دانہ اش رازنده ڪرد

ان جي قبر ۾ مٽي وڌائين، ۽ مٽيءَ جي هيٺان ان جي داڻي کي زنده ڪيائين.

چون زگورستان پيمبر باز گشت
سوئي صديق شد و همراز گشت

جڏهن پيغمبر عليه الصلاة والسلام قبرستان کان موٽيا. صديق
رضي الله تعالى عنها ڏانهن ويا ۽ ساڻس همراز ٿيا.

چشم صديق چون بررويش فتاد
پيش آمد دست بروي مي نهاد

صديق رضي الله تعالى عنها جي نظر جڏهن حضور جي چهري
مبارڪ تي پئي ته اڳتي آئي ۽ پاڻ ڪرمن تي اچي هٿ رکيائين.

گفت پيغمبر چه مي جوئي شتاب
گفت باران آمد امروز از حساب

حضور صلي الله تعالى عليه وسلم فرمايو ته جلدي جلدي ڇا ٿي
ڏسين؟ ڇيائين ته اڄ ڪرن مان مينهن وٺو آهي.

جامهايت مي بجويم در طلب
ترنمي بينم ز باران اي عجب

ان جستجوءَ ۾ توهان جا ڪپڙا ڳوليان ٿي. عجب آهي جو مينهن ۾
آلا نه ٿي ڏسان.

گفت چه برسر فگندي از ازار
گفت کرم آن ردائي تو خمار

حضرت جن فرمايو ته مٿي تي ڪهڙو ڪپڙو ڍڪيو هيئي؟ بيبي
صاحبه عرض ڪيو ته اوهان جي چادر کي مٿي تي ڍڪيو هيم.

گفت بهر آن نموداي پاک جيب
چشم پاک ترا خدا باران غيب

حضور صلي الله تعالى عليه وسلم فرمايو: اي پاڪ دل! ان ڪري ته

تنهنجي اک پاڪ کي الله تعاليٰ غيبي بارش ڏيکاري آهي.

نيسٽ آن باران ازين ابرشما
هست ابرديگرو ديگر سما

اها بارش توهان جي هنن ڪڪرن جي نه آهي، هن جو پيو ڪڪر ۽
پيو آسمان آهي.

اين چنين باران ابرديگرست
رحمت حق درنزلش مضمست

اهڙي بارش ٻئي ڪڪر جي آهي، جنهن جي نازل ٿيڻ ۾ الله تعاليٰ
جي رحمت پوشيده آهي.

غيب را ابري و آبي ديگر است
آسمان و آفتاب ابي ديگرست

(عالم) غيب جو ڪڪر ۽ پاڻي پيو آهي. آسمان ۽ سج به پيا آهن.

نايد آن الاڪبر خاصان پديد
بَاقِيَانِ فِيْ كُبُسٍ مِّنْ خَلْقٍ جَدِيْدٍ (۱)

(اها بارش) صرف خدا جي خاص ٻانهن تي ظاهر ٿيندي آهي. باقي
ماڻهو ته ان نئين مخلوق جي ڪري شڪ ۾ آهن.

بيشڪ الله سبحانه، و تعاليٰ فرمايو آهي: ”أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ“ يعني الله
تعالٰيٰ پنهنجي خاص ٻانهي کي سير ڪرايو. ان ۾ اشارو آهي ته سير ڪرائيندڙ پاڻ الله
تعالٰيٰ آهي، جيئن معلوم ٿئي ته ٻانهي جو سير ڪرڻ، الله تعاليٰ جي خاص عطا ۽ رب
پاڪ جي مهرباني سان ٿيو. جيڪا مهرباني حضور عليه السلام جي لاءِ اڳتي وڌي آئي، ۽
اهڙي طرح جو ڪڏهن به گمان ۽ وهڻ ۾، يا دل ۽ دماغ ۾ ان جو تصور به نه آيو هيو.
(بَعْدَهُ) ۾ ب مصاحبه جي آندل آهي. ان مان هي فائدو ظاهر ٿئي ٿو ته الله تعاليٰ پنهنجي مهرباني،
عنایت، حاجت روائي فرمائڻ ۽ حفاظت فرمائڻ سان، پنهنجي محبوب ڪريم صلي الله
تعالٰيٰ عليه وسلم سان ان سفر ۾ گڏ رهيو. ان سفر ۾ الله تعاليٰ جي گڏ هجڻ تي هي حديث

(۱) سورة ق آيت ۱۵

شريف شاهد آهي. حضور انور صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي يا الله! سفر ۾ تون ئي منهنجو ساٿي آهين. الله تعاليٰ جي هن فرمان ۾ غور ڪر. جيئن ارشاد آهي هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ (۱)

يعني اهو الله تعاليٰ آهي جيڪو اوهان کي برن ۽ بحرن ۾ سير ڪرائي ٿو. اسري بعد به قول منجهان توتي هي ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته عام مخلوق کان سواءِ خاص حضور انور صلي الله عليه وسلم سان اها الله تعاليٰ جي رفاقت مخصوص ٿيل آهي، ان سفر کي بيان فرمائڻ سان گڏ الله تعاليٰ پنهنجي تسبيح (پاڪائي) به بيان فرمائي آهي، ته جيئن جيڪي شخص الله تعاليٰ جي لاءِ جسم جا قائل آهن يا تشبيهه جا قائل آهن يا جيڪي الله تعاليٰ جي لاءِ جهت مڪان ۽ حدود جو خيال ڪن ٿا. انهن جي دل مان مذڪور شين جي نفی ٿي وڃي (ته الله تعاليٰ انهن شين کان پاڪ آهي) ان ڪري ئي الله تعاليٰ فرمايو: لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا (ته اسان ان کي پنهنجيون عظيم نشانيون ڏيکاريون) يعني ان رات ۾ حضور انور صلي الله عليه وسلم جيڪي به عجيب نشانيون ڏنيون هيون، تن بابت گویا الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته مون حضور جن کي انهن نشانين ڏيکارڻ لاءِ ئي ته سير ڪرايو هيو. مون ڏانهن سير ڪرڻ نه آيو هيو، ڇو ته آءٌ ڪنهن مڪان ۾ محدود نه آهيان، منهنجي لاءِ مختلف مڪانن جي نسبت هڪ مڪان جي نسبت جهڙي آهي. پوءِ آءٌ ان سان ڪيئن سفر ڪندس. حالانڪ آءٌ ان وٽ آهيان ۽ آءٌ ان سان گڏ آهيان چاهي جتي به هجي.

خط مبارڪ ويهون

فضيلت پناه، فضائل دستگاهه مخدوم
ميان پير محمد جي جواب ۾ لکيل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ، جن جو هو مستحق آهي، ۽ صلاتون ۽ سلام سندس نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم تي هجن.
اما بعد! توهان تي سلامتي هجي، هي خط ان فقير طرفان آهي

(۱) سورة يونس آيت ۲۲

جيڪو پنهنجي (رب) غني ڪريم جو محتاج آهي. بطرف عالم، فاضل، وڏن عالمن جي اڳواڻ، يعني ميان پير محمد ڏانهن آهي. شال الله تعاليٰ ان کي پنهنجي حفاظت ۾ محفوظ فرمائي.

اي مخدوم! حديث شريف ۾ آهي، علم جا ٻه قسم آهن، هڪڙو علم قلب وارو آهي، پوءِ اهو علم نفع ڏيندڙ آهي. ٻيو علم زبان وارو آهي، پوءِ اهو علم الله تعاليٰ جي طرفان آدم عليه السلام جي اولاد تي حجت (دليل) آهي (۱) ڄاڻ ته زبان واري علم کي علم ڪسبي ۽ علم حصولي چوندا آهن، ۽ قلب واري علم کي علم لدني ۽ حضوري ۽ علم وجداني چوندا آهن.

علم حصولي اهو آهي، جيڪو حواسن جي ذريعي سان حاصل ٿئي ٿو ۽ علم حضوري اهو آهي جيڪو حواسن جي ذريعي کان سواءِ دل ۾ القاء ٿئي. مولانا رومي فرمائي ٿو:

دانشانرامي ستاندد جان زجان
ني ز راه دفترون ني از زبان

ان جو روحاني علم، روح سان حاصل ڪري ٿو، نه ڪتاب جي رستي سان، ۽ نه زبان سان.

پوءِ زبان واري علم مان مراد شريعت وارو علم آهي، جنهن کي سڀني ماڻهن تي ظاهر ڪرڻ عالمن تي واجب آهي. ورنه هن عتاب هيٺ ايندا، جيئن حديث شريف ۾ آهي. خبردار بيشڪ قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ جي اڳيان زور ٻيڙي درجي تي اهو عالم هوندو، جنهن پنهنجي علم مان ٻين ماڻهن کي فائدو نه ڏنو، اها روايت دارمي شريف ۾ آهي (۲) اهڙي طرح ٻي حديث شريف آهي ته جنهن علم مان فائدو نه وٺجي، ان جو مثال ان خزاني وانگر آهي، جنهن مان الله تعاليٰ جي راهه ۾ خرچ نه ڪجي. اها مسند احمد ۽ دارمي جي روايت آهي (۳) قلب واري علم مان ڪي اهڙا به علم آهن، جن جي طالبن کي ضرورت رهي ٿي. ان جو انهن تي ظاهر ڪرڻ لازم آهي

(۱) فضيل بن عياض کان بيهقي شعب الايمان جي حصي ثاني ص ۲۹۴ تي مٿين حديث آندي آهي

(۲) دارمي شريف جلد اول ص ۸۲

(۳) دارمي شريف جلد اول ص ۱۳۸

جيڪي ان جا اهل (لائق) هجن، ۽ ان جو نااهلن کان لڪائڻ به لازم آهي، جيئن حديث شريف ۾ حضرت اعمش کان روايت آهي ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو علم جون آفتون هي آهن: هڪڙو ان کي وسارڻ، ٻيو ان کي نااهلن آڏو بيان ڪرڻ سان ضايع ڪرڻ، اها روايت به دارمي جي آهي (۱)

اهو قلبي علم طريقت وارو علم آهي. جيڪي شخص ان علم جي حاصل ڪرڻ جا اهل هجن، تن کان جيڪڏهن نبي سڳورا ۽ اولياءِ ڪرام اهو علم لڪائيندا، ته اها انهن جي خيانت ليکبي، جيئن قرآن ڪريم ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي (۽ ڪنهن نبي تي هي گمان نٿو ٿي سگهي ته هو ڪجهه لڪائي رکندو) (۲)

انبياءِ عليهم السلام ۽ اولياءِ ڪرام جي خيانت ڪرڻ مان مراد علم لدني جي غيبت ۾ خيانت ڪرڻ آهي. ڇاڪاڻ ته انهن جهاد اڪبر ۾ نفس ۽ ان جي ستن واري لشڪر کي شڪست ڏئي، ان تي قبضو ڪيو آهي. (پوءِ) جيڪڏهن ان علم کي ان جي اهل شخصن ۾ تقسيم ڪرڻ، ۽ مستحقن تائين پهچائڻ ۾ قصور ڪيائون ته گویا خيانت ڪيائون.

قلبي علم مان هڪڙو اهڙو به علم آهي. جنهن جو لڪائڻ واجب آهي. اهو علم حقيقت ۽ معرفت جا اسرار آهن.

جيئن حضرت ابو هريره رضي الله عنه کان روايت آهي ته مون رسول الله صلي الله عليه وسلم کان علم جا ٻه ٿانوياد ڪيا آهن. هڪ اهو جيڪو اوهان ۾ پکيڙيان ٿو، پر ٻيو اهو آهي جو جيڪڏهن اوهان ۾ ظاهر ڪريان ته منهنجي هيءَ نڙي ڪپي ڇڏيندو (۳) پوءِ اهو اسرارن وارو علم، اهڙو علم آهي جيڪو دليين جي ذريعي دليين ۾، دل جي ربط واري مناسبت سان ايندو آهي.

نسبتي پاڪان درست ڪن يا پئي ايشان مرو

غرق شد فرعون بدريا بود موسيٰ پيشرو

نيڪين ڏانهن ارادو صحيح رک، نه ته انهن جي پويان نه وڃ، ڇو ته

(۱) دارمي شريف جلد اول ص ۱۵۰

(۲) سورة آل عمران آيت ۱۶۱

(۳) بخاري جلد اول ص ۲۳- ايضاً مشکوٰۃ شريف ص ۳۷

فرعون به درياھ ۾ ٻڏي ويو. توڙي جو موسيٰ عليه السلام ان جي اڳيان هو.
اهو علم ڪتابن ڏسڻ ۽ ٻڌڻ تي موقف نه آهي. مولانا رومي
فرمائي ٿو.

دانش آنرامي ستانـدجانـزجان
ني زراهـدفـتـرونـيـازـزيـان

ان جو روحاني علم، روح سان حاصل ڪري ٿو. نه ڪتاب جي
رستي سان ۽ نه زبان سان.

(حروف مقطعات ۽ متشابه آيتون) تن بابت شريعت جي مالڪ
حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ صحابه ڪرام رضوان الله عليهم
اجمعين جي زبان فيض ترجمان مان صريح بيان نه ٿيو آهي. (حروف مقطعات ۽ متشابه
آيتون) به اسرارن وارن علمن جي قسمن مان آهن.

سوال: جڏهن انهن جو ڄاڻڻ دل تي موقوف آهي ۽ لکڻ ۽ پڙهڻ جي ضرورت ڪا نه
آهي ته پوءِ انهن کي قرآن مجيد ۾ آڻڻ جو ڪهڙو فائدو آهي؟

جواب: وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِحِكْمَتِهِ (ان جي حڪمت کي الله جل جلاله، وڌيڪ ڄاڻي ٿو) پر
هن مسڪين جي سمجهه ۾ هي اچي ٿو ته هڪ فائدو انهن جي آڻڻ ۾ هي آهي، ته جڏهن
سچو طالب تلاوت جي شرطن سان (قرآن مجيد) پڙهندو ته البت ان جي اسرارن کان بي
نصيب نه ٿيندو. تلاوت جي شرطن مان هڪ شرط طالب جي دل جو حاضر هجڻ آهي.

جيڪو شخص دل جي حضور کان سواءِ قرآن مجيد تلاوت ڪندو، ان
جو مثال ان ٿانوَ وانگر آهي، جيڪو ٿانوَ اڳ ۾ ئي ڪنهن شيءِ سان ڀريل هجي.
جيڪڏهن ان ۾ ٻي ڪا شيءِ وجهي ته ڪانه ماپندي، بلڪه هارجي پوندي. اهڙي طرح
جيڪا دل وسوسن ۽ خيالن سان ڀريل هوندي ان ۾ قرآن ڪريم جو نور نه ماپندو. حديث
شريف ۾ آهي، گهڻا قرآن جا پڙهندڙ آهن، جن تي قرآن لعنت ڪري ٿو.

الله تعاليٰ فرمائي ٿو: لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ (۱) يعني قرآن جي

اسرارن کي هٿ نه لائي، مگر اها دل جيڪا وسوسن ۽ خيالن جي خرابي کان پاڪ هجي،
اگرچہ پڙهندڙ لفظن جي معنيٰ نه ٿو ڄاڻي، ته به ان جو پڙهڻ فائدي کان خالي نه آهي.

(۱) سورة الواقعة آيت ۷۹

جيئن مثال طور ڪو بيمار هجي، ان کي سندس بيماري جي دوا هٿ اچي وڃي، ۽ هو ان کي کائي ته فائدو پوندس. توڙي جو بيمار کي اها خبر نه آهي ته هي دوا منهنجي بيماري جي آهي. پيو فائدو، قرآن ڪريم ۾ انهن جي آڻڻ جو هي آهي ته جڏهن ڪنهن عارف کي اسرار الاهي مان ڪو اسرار دل ۾ الهام ٿئي، ۽ جڏهن ان جو شاهد قرآن ڪريم ۾ ڏسندو ته ان جي دل کي اطمینان ٿيندو، ڇاڪاڻ ته الهام ظني علم آهي، پر جڏهن ان جو شاهد قرآن ڪريم ۾ يا حديث نبوي ۾ يا اڳين عارفين جي ڪلام ۾ لهندو، ته ان جو ظن بدلجي يقين کي پهچي ويندو. واللہ اعلم بالصواب.

پر شب قدر کي مخفي رکڻ ۾ جيڪو راز رکيل آهي، ان جي حقيقت کي ته الله تعاليٰ وڌيڪ ڄاڻي ٿو، ليڪن جيڪي هن فقير جي سمجهه ۾ آيو آهي، اهو هي آهي ته جيئن ٻانهن کي عبادت ۽ شب خيزي جي لاءِ رغبت ۽ حرص ڏياريو وڃي، جو شب قدر کي حاصل ڪرڻ جي اميد ۾ ٻانهن شب خيزي ڪن، ڇو ته نفس جي هي عادت آهي ته هو هميشه واري ڪم ۾ ڀرائپ ۽ سستي ڪندو آهي، پر ٿورڙي وقت لاءِ همت جي چيلهه ٻڌندو آهي، نه ته جيئن هڪ بزرگ فرمايو آهي: هر شب، شب قدر است اگر قدر بداني، يعني سڀ کان رات قدر جي رات آهي، جيڪڏهن تون رات جاڳڻ جو قدر ڄاڻين!

موت ۽ قيامت جي مخفي رکڻ ۾ به اها حڪمت آهي، ته ٻانهن کي گناهه کان ڊيڄارجي ته جيئن ان جي علم نه هجڻ سبب ڊڄن، ۽ خيانت ڪرڻ کان هٽائين.

نقل آهي ته هڪ درويش هميشه شيطان کي ڏسڻ جي تمنا رکندو هيو، پوءِ هڪ ڏينهن شيطان کي ڏٺائين، شيطان کيس چيو ته اڃان تنهنجي سؤ (۱۰۰) سال عمر آهي، درويش سوچيو ته سؤ سال عبادت ڪرڻ مشڪل آهي، تنهن ڪري في الحال ته عيشن خوشين ۾ گذرايان، جڏهن سؤ سال ويجهو ٿيندو پوءِ توبه تائب ٿي وري عبادت ڪرڻ شروع ڪندس، پر حقيقت ۾ ان جي عمر اوتري ڪا نه هئي، بلڪه ان سان اهو شيطان جو مڪر ۽ ڪوڙ هيو، جيئن ان حضرت آدم عليه الصلاة والسلام سان ڪوڙ ڳالهائيندو هيو، پوءِ اهو درويش عيش عشرت ۾ لڳي ويو، ان ئي حال ۾ مري ويو، شال الله تعاليٰ اسان کي ابليس جي مڪرن کان پناهه ۾ رکي. پوءِ ڪي ته ماڻهن مان ”كَالْأَعْمَامِ بَلُّهُمُ أَضَلُّ“ جانورن وانگر آهن، بلڪه انهن کان به وڌيڪ پليل آهن، جو مرڻ تائين فاني حياتي مان اميد نه ٿا لاهين، انهن جا ڪن، ڊگهين اميدن ۽ غفلت جي ڪپهه سان ڀريل

آهن، جنهن سبب جي ڪري ”كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ“ (۱) خداوندي فرمان (يعني هر جاندار موت چڪندو) نه ٿا ٻڌن، ۽ نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي قول مبارڪ (موت کي گهڻو ياد ڪريو جو اهو لذت کي پيچندڙ آهي) (۲) ڏانهن ڪن نه ٿا ڏين، انهن غافلن جو مثال ان گهڻي وانگر آهي، جنهن کي هر سال به پيرا ان ڪٽڻ لاءِ زمين تي لپٽائيندا آهن ۽ جنهن وقت ڪهڻ لاءِ ان کي لپٽائيندا ته هو بي سمجهائپ سبب حسب عادت هن پيري به سمجهندو آهي ته ان ڪٽڻ لاءِ ٿا لپٽائين. اهڙي طرح کي ماڻهو جڏهن بيمار ٿا ٿين ۽ ڪيترا پيرا ان مان وري تندرست ٿا ٿين. جنهن وقت انهن کي اجل جو ڪاسائي، بيماري واري هٿ سان لپٽائيندو ته سمجهندا، اها اڳئين بيماريءَ وانگر بيماري آهي.

چني اٿئي ويڙهه، مٽي آهي ڇرو جهڙي
ماريڙو توپير، چاڙهيون وٽي سينگري

ڪي صالح ٻانها آهن، جيڪي هر ڏينهن کي، هر رات کي، بلڪه هر
”دم“ کي آخري ”دم“ سمجهن ٿا، موت ۽ قيامت لاءِ منتظر آهن ۽ ڏسندا رهن ٿا.

بيت

عمر جو آواز، پيو ڪالهه جنهن کي ڪن
سي بکر ٻاجهارا ٿيا، چڪيا ڪين چرن
ڪڙا ڪن ڪڙ، هانجي لاءِ حمير جي

۽ اهي صالح ٻانهان شرمسار آهن ته اسين ڪهڙي منهن سان
پنهنجي مالڪ ڏانهن وينداسون.

ڪنڌ ڪٽندس ڪيئن، جڏهن ڏسندس ماڳ ملهين جا

موت بابت، الله تبارڪ و تعاليٰ جو فرمان آهي، وڏي برڪت وارو
آهي اهو جنهن جي قبضي ۾ سارو ملڪ آهي ۽ اهو هر شيءِ تي قادر آهي، اهو جنهن موت
۽ زندگي هن لاءِ پيدا ڪيا ته توهان جي چاچ ٿئي ته توهان مان ڪنهن جو ڪم زياده سنو

(۱) سورت آل عمران آيت ۱۸۵

(۲) مسند امام احمد بن حنبل جلد ٻيو ص ۲۹۳، ايضاً مستدرڪ حاکم جلد چوٿون ص ۳۲۱

آهي. (۱) واللہ اعلم بالصواب

پر رضا جو بحث: اي مخدوم! رضا جو مقام سڀني مقامن کان مٿاهون آهي، رضا جو مطلب هي آهي ته ٻانهي کان خداوند تعاليٰ راضي هجي، ۽ ان جو دارومدار هن تي آهي ته ٻانهو به الله تعاليٰ جي حڪم ڪيل ڪمن ۽ منع ڪيل ڪمن کي تسليم ڪري، انهن تي راضي هجي، پر ان ۾ هي شرط آهي ته ٻانهي کي خدا تعاليٰ جي رضا طلب ڪرڻ جي نيت هجي، ڇو ته عملن جو دارومدار نيتن تي آهي. جيڪڏهن ٻانهي جي نيت (جنهن کي حامل ذاتي ۽ علت غائي اصلي مقصد چئجي) عبادت ۽ تسليم ۾ رياءَ ۽ ماڻهن جي پسنديدگي جي لاءِ هوندي ته ان جاسپ عمل ضايع ٿيندا، ۽ جيڪڏهن سندس علت غائي (اصلي مقصد) بهشتن ۽ حورن قصورن جي حاصل ڪرڻ جو آهي ته ان کي سندس عملن جو اجر ۽ بشارت ملندي، ۽ اهڙن شخصن کي ”ابرارن“ مان ڳڻي سگهيو، ۽ جيڪڏهن سندن علت غائي ۽ مقصد محض الله تعاليٰ جي رضا طلبن لاءِ آهي ته اهڙي شخص کي مخلص ٿا چون، ۽ اهڙو شخص جيڪڏهن بهشت ۽ ان ۾ جيڪي انعام ۽ نعمتون آهن، تنهن لاءِ عبادت ٿو ڪري، ۽ الله تعاليٰ جي لقاء جي نيت نه اٿس ته اهو ان جو گناه آهي، جو حَسَنَاتُ الْاَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ يعني ابرارن جا نيڪ عمل سي الله تعاليٰ جي مقربن جا گناه آهن.

بيت

حرام است بر طالبِ ره خدا

تمنا کند از خدا جز خدا

يعني: الله تعاليٰ جي رضا طلبيندڙ تي هي ڳالهه حرام آهي، جو الله تعاليٰ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ جي الله تعاليٰ کان تمنا ڪري.

هاڻي ڄاڻڻ گهرجي ته حق تعاليٰ جو امر به قسم آهي، هڪڙو امر ايجابي. ٻيو امر ايجادي- امر ايجابي مان مراد سندس امر ۽ نهي آهن، ۽ امر ايجادي مان مراد، الله تعاليٰ جي تقدير آهي. پوءِ ايجابي امرن جي اطاعت ڪرڻ ۾ ٻانهي جو نافرمان ٿي خلاف ڪرڻ ته ممڪن آهي، پر ايجادي امرن جي خلاف ڪري سگهڻ ناممڪن آهي. ايجابي امرن جي اطاعت ڪرڻ مان مراد هي آهي ته حڪم ڪيل

(۱) سورت الملك آيت ۲۰، ۱

ڪمن جي تابعداري ڪرڻ ۽ منع ڪيل ڪمن کان روڪجي پوڻ، ان کي تسليم ڇوندا آهن،
۽ ظاهر وارا امر ۽ نهی کان چڱي طرح واقف آهن.

ايجادی امرن جي اطاعت ڪرڻ مان مراد هي آهي ته تقدير تي راضي
رهڻ ۽ صبر ڪرڻ. باطن وارا ان ڳالهه جا محتاج آهن ۽ ان سان مشرف ٿيل آهن، یا اللہ!
تون اسان کي انهن مان ڪر.

سوال: حدیث ۾ آهي ته ”جنهن شخص منهنجي پرک تي صبر نه ڪيو ۽ منهنجي
تقدير تي راضي نه ٿيو پوءِ گهرجيس ته منهنجي آسمان جي هيٺان ٻاهر نڪري وڃي، ۽
مون کان سواءِ ڪو ٻيو رب وڃي ڳولهي“ (۱) ۽ هيئن به چيو اٿن ته: ڪفر تي راضي رهڻ
به ڪفر آهي. هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته جيڪڏهن بندي جي مقدر ۾ گناهه آهن، ۽ هو
جيڪڏهن انهن تي راضي ٿو ٿئي ته رِضَاءُ الْکُفْرِ کُفْرٌ ٿو ٿئي ۽ جيڪڏهن راضي نه ٿو ٿئي
ته هي ڀلڪار آهي ته ”مَنْ لَمْ يَرْضَ عَلَي قَضَائِي“ - الخ، يعني جو شخص منهنجي تقدير تي
راضي نه ٿيو (ته ان کي) گهرجي ته منهنجي آسمان جي هيٺان ٻاهر نڪري وڃي، ان
ڀلڪار ۾ داخل ٿو ٿئي، هاڻي بندو ڇا ڪري؟

جواب: جيڪو به فعل تقدير الاهي سان ٻانهي جي هٿان ظاهر ٿو ٿئي، ان جا ٻه پاسا
آهن، هڪ پاسو ”خلقت“ (پيدا ڪرڻ) جو، جنهن جي نسبت الله تعاليٰ ڏانهن آهي. ٻيو
پاسو، ”ڪسب“ (ڪم ڪرڻ) جو، جنهن جي نسبت ٻانهي ڏانهن آهي. پوءِ ڪفر ۽ گناهه
ٻئي الله تعاليٰ جا خفيل آهن، انهن جي خلقت يعني پيدا ڪرڻ تي راضي رهجي، ۽
ڪسب واري پاسي کان ڪفر ۽ گناهه وارن ڪمن کان منهن موڙڻ گهرجي. مولانا رومي
فرمائي ٿو:

راضيم در کفر زان رو که قضا است

ني ازان رو که نزاع بحث ماست

ڪفر تي ان سبب جي ڪري راضي آهيون، جو سندس تقدير آهي، ان
جي ڪري نه جو ان سان اسان جي بحث جو نزاع آهي.

کفر از روئي قضا خود کفر نيست

حق را کافر مخوان اينجا مايست

قضا جي اعتبار سان كفر خود كفر نه آهي، الله تعاليٰ جي
مڃيندڙن کي كفر نه چئو بس هن جاءِ تي نه بيهه.

جڏهن جهتون (پاسا) مختلف هوندا ته هڪ ئي امر (ڪم) ۾ نفي
۽ اثبات جو هجڻ جائز آهي. جيئن الله تعاليٰ فرمائي ٿو: وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ
رَمَىٰ (۱) ترجمو: ۽ اي محبوب! اها مٽي جيڪا تو اڇلائي تنهن نه اڇلائي هئي بلڪه الله
تعالٰ اڇلائي.

اي دوست! جڏهن توکي رضا جي معنيٰ معلوم ٿي، پوءِ رضا وارن
صاحبن جو حال ٻڌ، جن جي مرتبن ۽ درجن ۾ فرق آهي. ملائڪ پنهنجي ارادي کان
معصوم آهن. لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (۲) ترجمو: الله تعاليٰ جي
حڪم کي تارن نه ٿا ۽ جيڪو انهن کي حڪم هجي، اهو ئي ڪندا آهن. پڻ انبياءِ عليهم
الصلوة والسلام پنهنجي نفس جي سڌن ۽ خواهشن جي ارادي کان معصوم آهن، ۽ ابدال
به پنهنجي ارادي کان محفوظ آهن، ۽ اولياءِ ڪرام به پنهنجي نفس جي سڌن ۽ خواهشن
کان محفوظ آهن. معصوم ان کي چئجي، جنهن جي وجود ۾ گناهه اچي ٿي نه، محفوظ
اهو آهي، جنهن جي وجود ۾ ڪنهن وقت گناهه اچي وڃي، پر ان کي جلد تنبيهه ڪئي
ويندي آهي ته ان گناهه کان جلدي توبه تائب ٿي وڃي.

جاڻڻ گهرجي ته ارادو ٻانهي جي خواهش کي چئبو آهي، پوءِ چاهي
(اها خواهش) پنهنجي لاءِ ڪري يا ٻئي لاءِ ڪري، نفس جي خواهش اها آهي جو اها
پنهنجي نفس لاءِ گهري، پوءِ جيڪڏهن انبياءِ عليهم السلام ملائڪن وانگر ارادي ڪرڻ
کان معصوم (پاک) هجن ها ته شفاعت جو دروازو بند ٿي ويندو.

پوءِ ابدال دعا گهرڻ کان خاموش آهن، ڇاڪاڻ ته انهن وٽ دعا
گهرڻ، گویا حڪيم مطلق تي اعتراض ڪرڻ جي مترادف آهي، جيئن مولانا رومي فرمائي
ٿو:

بشنوا کنون قصه آن ره روان

که ندارد اعتراضی در جهان

انهن سالڪن جو هاڻي قصو ٻڌ، جو جهان جي ڪنهن به معاملي

(۱) سورة انفال آيت ۱۷

(۲) سورة تحریم آيت ۶

جي باري ۾ اعتراض نه ڪندا آهن.

زاولياءَ اهل دعا خود ديگرند

گه همي دوزند گاهي مي رند

اولياءَ الله مان پيا دعا وارا به آهن، ڪڏهن سبندا آهن، ڪڏهن
قارندا آهن.

قوم ديگر مي شناسم از اولياءَ

که دهان شان بسته باشد از دعا

ولين جي بي هڪڙي جماعت کي سڃاڻان ٿو، جو انهن جو وات دعا
کان بند ٿيل رهندو آهي.

از رضا که هست رام آن کرام

جستن دفع قضا شان شد حرام

اهي ڀلارا رضا الاهي جي ڪري، قضا جي ٽارڻ لاءِ دعا ڪرڻ حرام
سمجهندا آهن.

در قضا ذوق مي بينند خاص

کفر شان آيد طلب کردن خلاص

قضا ۾ انهن کي خاص قسر جي لذت ايندي آهي، ان کان چوٽڪارو
طلبڻ کفر سمجهندا آهن.

جملگي يکسان بود شان نيک و بد

از چه باشد اين ز حسن ظن خود

انهن لاءِ چڱو ۽ برو سڀ هڪ جهڙو هوندو آهي، اهو ڇو هوندو آهي؟
پنهنجي حسن ظن (چڱي گمان) جي ڪري (هوندو آهي)

اهڙن شخصن جي جماعت تي ابدالن جي صفت جو غلبو آهي.

خون خورو خامش نشين کان دل نازڪ

طاقت فرياد داد خواه ندارد

رت پيءُ ۽ ماڻ ڪري ويهه. ڇاڪاڻ جو هي نازڪ دل مظلوم جي

فرياد ٻڌڻ جي طاقت نه ٿي رکي.

پوءِ جيڪي دعا نه ٿا گهرن، انهن جا ڪيترا ئي قسم آهن، انهن مان هڪ جماعت کي يقين آهي ته الله تعاليٰ جيڪي به گهريو آهي، ان سڀ ۾ اسان جي لاءِ چڱائي آهي، جيئن سيدنا عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو آهي: اسين هر حال ۾ خوش آهيون، جيئن به صبح ڪريون، ڇاڪاڻ ته يقين سان ڄاڻون ٿا ته الله تعاليٰ جي ارادي سان جيڪي به ٿئي ٿو، ان ۾ اسان جي پلائي آهي، ۽ ٻي جماعت آهي، جن کي الله تعاليٰ جي عظمت، سوال ڪرڻ کان مانع آهي، جيئن قدسي حديث ۾ آهي، جيڪو شخص مون کان سوال ڪرڻ جي بجاءِ منهنجي ذڪر (يادگيري) ۾ مشغول رهيو، ان کي آءٌ سوال ڪرڻ وارن کان به وڌيڪ بهتر عطا ڪندس. (۱)

يعني جنهن کي منهنجي عظمت جي ذڪر مشغول رکيو، ان کي زور ڀرڻ انعام ڏيندس، ۽ ٽين جماعت آهي، اهي پنهنجي نفس جي بدگمانن سببان سوال نه ٿا ڪن، ته متان سوال ڪيون ۽ ان ۾ نفس جو غرض هجي، جيئن حديث ۾ آهي **الْحَزْمُ سُوءُ الظَّنِّ** (۲) (يعني) احتياط بدگمانن جي ڪري ڪيو ويندو آهي. پنهنجي نفس ۾ (هي ڳالهه ممڪن آهي) ته ڪو غرض رکيو هجي سچا ڀاڱي دعا ۾ يا عبادت ۾.

سپر دم بتو مائٽ خويش را

تو داني حساب ڪم و بيش را

مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪري ڇڏي، ٿوري ۽ گهڻي جو حساب تون ڄاڻ.

ڪي عارف آهن، جيڪي دعا ۽ سوال صرف حڪم جي تعميل ڪرڻ لاءِ ڪندا آهن، پر قبوليت جو انتظار نه هوندو اٿن، جيئن حافظ شيرازي فرمائي ٿو:

حافظ وظيفت تو دعا خواندن است بس

در بند آن نباش که نشنيد يا شنيد

اي حافظ تنهنجو ورد صرف دعا گهرڻ آهي، ان فڪر ۾ نه هج ته ٻڌائين يا نه ٻڌائين.

(۱) ترمذي شريف جلد ٻيو ص ۱۱۶

(۲) كنوز الحقائق ص ۱۴۸

آئینہ سکندر جام جمست بنگر
تا بر تو عرض دارد احوال ملک دارا

سکندر جو آئینو جشمید جو جام آھی، دس تان تہ توتی دارا جی
ملک جا احوال پیش کری.

آئینہ مان مراد دل آھی، ۽ دارا مان مراد نفس آھی، پوءِ جنهن وقت
کامل مکمل پانهون ان درجي کي پهچندو، ۽ پنهنجي نفس جي غرضن کان واقف ٿيندو ته
پوءِ ان جو هر حکم عبادت وارو، عارفن جي ڪم وانگر ٿي پوندو، ۽ حقيقت ۾ عارفن ۽
کاملن جي وچ ۾ فرق آھی. انهن کاملن جي غلطي به ٻين جي فرضي ڪمن کان ڀلي
آھی، جيئن اسبق السابقين ۽ اصدق الصادقين سيدنا ابوبکر صديق رضي الله تعالیٰ عنه
جو قول مبارڪ آھی ته کاش! آءُ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله تعالیٰ عليه وسلم جي
سهو هجان ها!

مولانا رومي فرمائي ٿو:

ڪار پاڪان را قياس از خود مگیر
گرچه ماند در نوشتن شیر شیر

الله وارن جي ڪمن کي پاڻ تي قياس نه ڪر، توڙي جو لکڻ ۾ شیر
(شينهن) ۽ شیر (کير) هڪ جهڙا هوندا آهن.

جمله عالم زين سبب گمراه شد
ڪم ڪسي ز ابدال حق آگاه شد

ان سبب جي ڪري سارو جهان گمراه ٿي ويو، تمام کي ٿورا
خدا تعالیٰ جي ابدالن کان واقف ٿيا.

اشقيار اديده، بينانہ بود
نيڪ ويد در ديده شان يڪسان نمود

بدبختن کي دسڻ واري اک نه هئي، چڱو ۽ برو انهن جي اک ۾ هڪ
جهڙو نظر آيو.

هر دوگون آهو گيا خوردند و آب
زين يڪي سرگين شد و زان مشڪناب

ٻنهي قسمن جي هرڻن، گاهه ۽ پاڻي کاڌو پيتو. ان هڪ مان
ڦولهيون ٺهيون ۽ ٻئي مان خالص مشڪ.

صد هزارن اين چنين اشباه بين
فرق شان هفتاد ساله راه بين

اهڙا لکين مثال تنهنجي سامهون آهن (پرا) انهن ۾ ستر سالن جي
وات جيترو فرق ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

اين خورد گرده پليدي زوجدا
وان خورد گرده هم نور خدا

هي ڪائي ٿو ته پليدي ان مان نڪري ٿي ۽ هو جو ڪجهه ڪائي ٿو،
خدا جو نور بنجي وڃي ٿو.

اين خورد زايد هم بخل وحسد
وان خورد زايد هم نور احد

هي ڪائي ٿو ته سراسر بخل ۽ حسد پيدا ٿئي ٿو، ۽ هو ڪائي ٿو ته
سڀ خدا جو نور بنجي وڃي ٿو.

آن پسر راکش خضر بيريد خلق
سر آن را در نيا بد عام خلق

اهو ڇوڪرو خضر عليه السلام جنهن جي منڍي وڍي هئي، ان جو
راز عام خلق نه ٿي سمجهي سگهي.

پوءِ جڏهن ته انهن ڪاملن جي ڪمن ۾ درحقيقت فرق آهي، بلڪ
انهن جا گناهه به نيڪيون آهن، جيئن الله تعاليٰ فرمائي ٿو. **يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ**
(پوءِ اهڙن جي) برائين کي الله پلائين سان بدلائي ڇڏيندو.

رباعي

موسيٰ اندر درخت آتشديد
سبز تر ميشد آن درخت از نار

(۱) مراهب اللدنيہ المقصد الخامس - ايضاً زرقاني شريف جلد ۸ ص ۲۴۵

شهوة و حرص مرد صاحب دل همچنان دان و همچنان انگار

موسيٰ عليه السلام وڻ ۾ باهه کي ڏٺو ته اهو وڻ باهه سان وڌيڪ
سرسبز ٿي رهيو هو.

ولين جي حرص ۽ شهوت کي به اهڙي طرح ئي ڄاڻ ۽ سمجهه.
پوءِ جڏهن انهن ڪاملن، الله تعاليٰ جي مرضي کي عاجزي ۽ زاري
ڪرڻ ۽ دعائن گهرڻ ۾ ڏٺو، تڏهن انهن رضا الاهي حاصل ڪرڻ خاطر دعا کي، جيڪا
عاجزي جو هٿيار آهي اختيار ڪيو اٿن.

دوست دارم خويشتن نه از برائي خويشتن
بلڪه بهر آنڪه دلبر دوست ميدارد مرا

ڀاڻ سان محبت اٿم (پر) پنهنجي ڪري نه، بلڪه ان جي ڪري، جو
دلبر جي مون سان محبت آهي.

زندگي گهرجي ته ان (مالڪ حقيقي) جي رضا جي لاءِ گهرجي،
موت گهرجي ته ان جي (وصال) لاءِ گهرجي. مولانا رومي فرمائي ٿو:

اين قدر بشنوڪ چرن ڪليءَ ڪار
مي نگر دد جز بامر ڪردگار

ايترو ته ٻڌ، جو جڏهن سمورا ڪم، خدا جي حڪم کان سواءِ نٿا
ٿين.

چون قضائي حق رضائي بنده شد
حڪم اورا بنده خواهنده شد

جڏهن الله تعاليٰ جو حڪم ٻانهي جي رضامندي جو سبب ٿيو ته
ٻانهون ان جي حڪم کي چاهيندڙ ٿي ويو.

بي تڪلف ني پئي مٿڙد و ثواب
بلڪه طبع او بران شد مستطاب

تڪلف کان سواءِ نه ڪنهن بدلي ۽ ثواب لاءِ، بلڪه ان جي طبيعت

ان تي خوش ٿي وئي.

زندگي خود نخواهد بهر خود
بلڪه خواهد از پئي حڪم احد

اهو پنهنجي زندگي، پنهنجي لاءِ نه ٿو گهري، بلڪ الله تعاليٰ جي
حڪم جي ڪري گهري ٿو.

بهريزدان ميزدني بهر گنج
بهريزدان مي مرد نه از خوف ورنج

اهو الله تعاليٰ لاءِ جيئي ٿو، خزاني لاءِ نه، اهو الله تعاليٰ لاءِ مري ٿو،
خوف ۽ تڪليف کان نه.

اي مخدوم! رضا ۽ تسليم کان مٿي ڪو ٻيو مقام ڪونه آهي، جو
رضا جي درجي کي ڇڏي، ان ڏانهن منتقل ٿجي، ۽ انهيءَ مقام سان صحابه ڪرام
رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين مخصوص ٿيل آهن. نه اولياءِ الله ۽ نه ٻي باقي امت. پوءِ
هن جاءِ تي ائين سمجهڻ نه گهرجي ته جيڪي ٻانها دعا گهرن ٿا، انهن رضا کي ڇڏي ڏنو
آهي، بلڪ (حقيقت ۾) انهن جي دعا گهرڻ ئي رضا الاهي واسطي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي
پنهنجي ارادن کان فاني ٿي ڪري، الله جل جلاله جي ارادي سان دعا گهرن ٿا، چو ته اهي
”يٰ يَسْمَعُ وَيٰ يَبْصُرُ وَيٰ يَبْطِشُ“ (منهنجي ذريعي سان ٻڌي ٿو ۽ منهنجي ذريعي سان
ڏسي ٿو ۽ منهنجي ذريعي سان پڪڙي ٿو.) جي درجي کي پهتل آهن. ان وقت اهو دعا
گهرندڙ ۽ جنهن لاءِ دعا گهري ٿي وڃي، حق ئي آهي. ٻانهي جو ڪجهه به نه آهي، ۽ اهي
ٻانهان جيڪي مٿي ذڪر ڪيل اعتراض سبب دعا نه ٿا گهرن ۽ اهي ٻانهان، جيڪي
دعا گهرن ٿا، سي نفس جي غرضن تي واقف ٿي ڪري، پاڻ کي قدرت جي قبضي ۾ ڏسن
ٿا (۽) لغزشن کان بچيا آهن. پوءِ جو ڪجهه به گهرن ٿا رباني الهام جي امر موجب گهرن
ٿا، حتيٰ ڪه الله تعاليٰ جي اذن کان سواءِ ڪنهن لاءِ شفاعت به نه ٿا گهرن، ڇاڪاڻ ته ان
۾ انهن جو ڪنهن به قسم جو ڪو غرض نه آهي، جيئن رب تعاليٰ فرمائي ٿو: مَنْ ذَا الَّذِي
يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ ڪير آهي جو الله تعاليٰ وٽ سفارش ڪري، مگر ان جي حڪم
سان.

ڄاڻڻ گهرجي ته هن جهان ۾ ٻانهي کي جيڪا به تڪليف پهچي

ٿي، اها جلالي صفت جي ڪري آهي، ۽ جيڪو به نفعو ۽ انعام ٻانهي کي ملي ٿو، اهو جمالي صفت جي ڪري آهي، جيئن ڪڪر جڏهن پهريائين ظاهر ٿيندو هيو، ۽ جيستائين اهو معلوم نه ٿيندو هيو، ته اهو ڪڪر جلال جي اثر جو نتيجو آهي يا جمال جو، ته تيستائين حضور انور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم امت تي شفقت سببان غمگين ٿيندا هيا. (ته متان اهو ڪڪر عذاب جو نه هجي) سندن غمگين ٿيڻ، پنهنجي نفس لاءِ نه هوندو هيو، ڇاڪاڻ ته پاڻ ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ته خدا تعاليٰ جي هن حڪم موجب عذاب کان امن ۾ آهن. لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ (۱) (تان ته الله تعاليٰ توهان جي سببان گناهه بخشي، توهان جي اڳين جا ۽ توهان جي پوين جا) پوءِ جڏهن رحمت جا آثار ڏسندا هيا، جيڪي جمال جي اثر جي ڪري هوندا آهن، ته پاڻ ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن کي فرحت ايندي هئي، ۽ اهو خوش ٿيڻ امت تي سندن شفقت جي ڪري هوندو هيو. نه جلال جي انڪار جي سببان، بلڪ امت جي ضعيف حال جي سببان، جو متان اهي ان تڪليف کي کڻي نه سگهن ۽ بي صبري ۽ خوف ۾ پئجي وڃن. ۽ حضرت مجدد الف ثاني قدس سره جن جي ڪلام ۾ هي آيو آهي جو پاڻ جلال کي جمال کان مقدم سمجهن ٿا.

ان جو تفصيل هن طرح آهي، ته الله تعاليٰ جون سموريون صفتون ٻن قسمن جي درجن ۾ (ورهائيل) آهن. هڪڙيون جلالي آهن، ٻيون جمالي- پوءِ بهشت، ايمان، معرفت ۽ صالح عمل، جمالي صفتن جو قسم آهن، ۽ دوزخ، شرڪ، كفر ۽ گناهه جلالي صفتن جي نتيجي جو اثر آهن. پوءِ سڀ ڪا شيءِ ”كُلُّ شَيْءٍ يَرْجِعُ إِلَيَّ أَصْلُهُ“ موجب پنهنجي اصل ڏانهن موٽي ٿي، پوءِ جيڪو شخص ايمان جي شرطن سان صالح عمل ڪندو ته اهو اثر جمالي صفت جو آهي، جنهن ڪري جنت ۾ ويندو، جو اها جنت به جمالي صفت جو اثر آهي، ۽ جنهن شخص، شرڪ، كفر ۽ گناهه وارا ڪم پسند ڪيا، جيڪي جلالي صفتن جو اثر آهن، ته اهو انهن جي ڪري دوزخ ۾ ويندو، جو اهو دوزخ به جلالي صفت جو ئي اثر آهي. پوءِ نئين ڪڪر ڏسڻ سان غم ان ڪري ٿيندو هيو ته متان هي نشاني امت جي كفر، گناهه ۽ سرڪشي جي سببان هجي، جيئن قرآن مجيد ۾ آهي: قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مِّمَّنْ بَلَّ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ تَدْمِرُ كُلَّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا (۲)

(۱) سورة فتح آيت ۲۷

(۲) سورة الاحقاف آيت ۲۴-۲۵

ترجمو: يعني (هود عليه السلام جي قوم وارا) چوڻ لڳا ته هي ڪڪر آهي، جيڪو اسان تي وسندو (حضرت هود عليه السلام انهن کي فرمايو) بلڪ هي ته اهو آهي، جنهن جي اوهان کي جلدي هڻي. هڪ آنڌي آهي، جنهن ۾ دردناڪ عذاب، هر شيءِ کي تباه ڪري ڇڏيندڙ آهي پنهنجي رب جي حڪم سان.

جڏهن هي مقدمو معلوم ڪيئي، پوءِ هي ڳالهه ڄاڻڻ گهري ته هر هڪ طالب جو اسماءِ حسني مان ڪنهن نه ڪنهن اسم سان تعلق ۽ تعلق آهي. جلالي سان هن طرح تعلق ته، ٻانهي کي جيڪا به تڪليف پهچي ٿي، اها جلالي صفت جو اثر آهي، ته ان کي گهرجي جو ان کي نعمت ڪري پائين. قرآن ڪريم ۾ آهي عَسَىٰ اَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ (۱) ترجمو: عين ممڪن آهي ته جنهن شيءِ کي اوهين خراب سمجهو ٿا، اها توهان لاءِ ڀلي هجي.

هر خراب شيءِ نفس لاءِ جبل جي مثال آهي، جيڪا ان کي گویا فنا ٿي ڪري ڇڏي. حضرت خواجه صاحب جن جي ڪلام ۾ ان قسم واري تعلق ڏانهن اشارو آهي، پوءِ جڏهن جلال واري صفت جو تعلق ٻانهي سان مڪمل ٿيو ته (ازخود) ان جون عادتون ان ۾ ظاهر ٿينديون. عادتن جو ان ۾ ظاهر ٿيڻ، هن طرح آهي ته جلال واري صفت ان ٻانهي ۾ ظاهر ٿي پوندي، جنهن سبب جي ڪري، ان ٻانهي جو رعب ۽ دهشت، دشمنن ۽ بي دينن تي ظاهر ٿيندو، جيئن مولانا رومي فرمايو آهي ته جڏهن روم جي بادشاهه جو ايلچي حضرت عمر رضي الله تعاليٰ عنه جي اڳيان آيو هيوتو ڏسڻ سان سندس بدن ۾ ڏکڻي پئجي وئي.

آمد او آنجاؤ از دورا يستاد

مر عمر را دید در لرزه فتاد

ايلچي آيو، ۽ پري بيهي رهيو. حضرت عمر رضي الله عنه کي ڏٺائين ته ڏکڻي ۾ پئجي ويو.

گفت با خود من شهان را دیده ام

پیش سلطانانم بگزیده ام

پاڻ کي چوڻ لڳو ته مون ڪيترن بادشاهن کي ڏٺو آهي، وڌن

بادشاهن جي اڳيان عزت وارو هوندو آهيان.

بي سلاح اين مرد خفته بر زمين
من بهفت اندام لرزان چيست اين

هي مرد بغير هٿيارن جي زمين تي ستو پيو آهي. ان سَتَين ئي
عضون سان ڏڪان ٿو، هي ڇا آهي؟

هيبت حق است اين از خلق نيست
هيبت اين مرد صاحب دل نيست

اها خدا تعاليٰ جي هيبت آهي، مخلوق جي نه آهي. هن گودڙي پوش
انسان جي هيبت نه آهي.

مقصد ته طالب کي هر حال ۾ رضا تي راضي رهڻ واجب آهي،
جيئن حديثن ۾ آيو آهي ته الله تعاليٰ هميشگي واري عمل کي پسند فرمائي ٿو. طريقت
وارا به رضا کي مقاماتن ۾ شمار ڪن ٿا.

صوفين جي اصطلاح ۾ مقام ان کي چئجي، جو طالب ان تي
هميشه فائز هجي، ۽ حال ان کي چوندا آهن جو اهو ڦرندو رهي. ڪڏهن ڪهڙي حال ۾ ته
ڪڏهن ڪهڙي حال ۾.

ليڪن مبتدي طالب ۽ منتهي جي رضا واري صورت هڪ ٻئي کان
مختلف آهي، ڇاڪاڻ ته مبتدي نفس جي غرضن کان ڪما حقہ واقف نه آهي پوءِ ان خوف
کان ته متان نفس جو ڪو دعا گهرڻ ۾ غرض هجي، تنهن ڪري دعا گهرڻ واري وات کي
چڏي ٿو ڏئي، ۽ پر منتهي نفس جي غرضن کان چڱي طرح واقف هوندو آهي (۽ هو) سڀ
ڪنهن ڪم ۾ رب جي رضا کي يقين سان ڄاڻي سوال ڪري ٿو، ۽ جنهن ڳالهه جي باري
۾ انهن کي علم نه هوندو آهي ته (ان لاءِ دعا گهرڻ) کان پاسو ڪندا آهن. جيئن حضرت
نوح عليه السلام قوم جي عذاب وقت دعا گهري هئي ته جواب مليو هيس. قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ
لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنِّي أَعِظُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ
الْبَاجِلِينَ * قَالَ رَبِّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَسْأَلَكَ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ (۱)

ترجمو: فرمايائين اي نوح! اهو تنهنجي گهر وارن مان نه آهي. بيشڪ ان جا ڪم نيڪ نه

آهن، تون مون کان اها ڳالهه نه گهر، جنهن جو توکي علم نه آهي، آءُ توکي نصيحت فرمايان ٿو ته نادان نه بڻج. (نوح عليه السلام) عرض ڪيو اي رب آءُ تنهنجي پناهه گهران ٿو ته توکان اها شيءِ گهران جنهن جو مون کي علم نه آهي.

تفسير وجيز واري ان آيت جو تفسير هن طرح ڪيو آهي ته مون کان اهڙي شيءِ جو سوال نه ڪر، جنهن جو توکي ڪو علم نه آهي. هن هنڌ تي ڪن ماڻهن جو گمان آهي ته انهن منتهي طالبن رضا جي واٽ ڇڏي سوال ۽ دعا کي پسند ڪيو اٿن. اهو انهن جو گمان غلط آهي. بلڪ انهن (منتهي طالبن) جي رضا مبتدين جي رضا کان ڪامل آهي، ڇاڪاڻ ته اهي (مبتدي) سوال نه ڪرڻ جي ڪري مناجات واري لذت کان محروم ٿيا آهن، ۽ منتهي طالبن جيتوڻيڪ باطن ۾ (فنا في الله) ۽ (بقا بالله) ٿي ڪري، ربوبيت وارو رنگ ورتو اٿن ته به اهي ظاهر ۾ عبوديت جو اقرار ڪن ٿا.

منم آن بنده مرد تمامي

کند با خواجگي کار غلامي

مان ان ڪامل انسان جو ٻانهو آهيان، جيڪو سرداري هوندي به غلامي وارا ڪم ڪري ٿو.

ڄاڻڻ گهرجي ته جلال ۽ جمال ٻئي الله تعاليٰ جون صفتون آهن، ۽ الله تعاليٰ جون سڀ صفتون قديم آهن. جيڪڏهن سابق (اڳين) کي مسبوق (پويون) چونڊاسون، ته مسبوق کي سابق جي بنسبت حادث چئي سگهيو. (نعوذ بالله منها) الله تعاليٰ پنهنجي ازلي علم ۾ جڏهن ڪنهن شخص جي لاءِ نازن، نعمتن ۾ بهتري ڏني آهي ته ان کي نازن نعمتن ۾ پالي ٿو، جيڪي جمال وارن صفتن جو اثر آهن. جڏهن انهن کي ڪو ڏک ۽ تڪليف پهچي ٿي ته بي صبري ۽ خوف ۾ پئجي وڃن ٿا، پر ڪنهن جي ڀلائي ازلي علم ۾ ڏک ۽ مصيبتن ۾ جاتي اٿس ته انهن کي ڏک ۽ مصيبتن ۾ ئي رکي ٿو. جو اهي جلالي اثر کان آهن. جيڪڏهن انهن کي نازن ۽ نعمتن ۾ رکي ها ته هٿ ۽ گناهن ۾ پئجي وڃن ها. جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ (۱) ترجمو: ۽ جيڪڏهن الله تعاليٰ پنهنجي سڀني ٻانهن جو رزق ڪشادو ڪري ڇڏي ها ته ضرور زمين ۾ فساد پکيڙن ها.

پوءِ جلائي صفت وارن کي جلال پسند آهي، ۽ جمالي صفت وارن لاءِ جمال پلو آهي. اهڙي طرح طالبن مان ڪن جي پرورش جلائي صفت واري تجلي سان ٿئي ٿي، ته ڪن جي جمالي صفتن جي تجلي سان، ۽ ڪن جي وري ٻنهي صفتن سان پرورش ٿيل آهي. پوءِ مبتدي طالب جو تعلق جلائي صفت سان به هجي ٿو ته جمالي صفت سان به، يا وري ٻنهي سان تعلق هوندو اٿس.

منتهي طالبن مان به ڪنهن ۾ جمال واريون عادتون پيدا ٿيل هونديون آهن، ته ڪنهن ۾ جلال واريون ۽ ڪنهن ۾ وري ٻئي هونديون آهن.

پاڻ سڳورا صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن نه سکر جا صاحب هئا، نه مبتدي هئا، بلڪ پاڻ منتهين کان به وڌيڪ منتهي هئا. جلال جي ڪري سندن رعب هڪ مهيني جي پنڌ تائين ٿي پيو، ۽ اهو جلال جو اثر هيو، جنهن شخص کين بغير معرفت جي ڏٺو ٿي ته ان تي رعب ٿي پيو، ۽ اهو به جلال جي ڪري هيو، ۽ جنهن کي معرفت هئي، تنهن کي دوست ٿي رکيائون، ۽ اهو جمال جي ڪري هيو.

مواهب اللدنيہ (ڪتاب) ۾ آهي، هڪڙو شخص حضور انور صلي الله تعاليٰ عليه وسلم وٽ آيو ۽ اچي سندن اڳيان بيٺو. پوءِ ان کي اچي ڏکڻي ۽ خوف ورتو، ۽ ساڳي ئي ڪتاب ۾ آهي ته حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم مسجد شريف ۾ اوکڙو ويٺل هيا ته بيبي قيله بنت مخرمه حضور جن کي ڏٺو ۽ ڏسڻ سان خوف جي ڪري ڏکڻ لڳي. (انتهی)

اهو سڀ ڪجهه سندن جلائي صفت جي اثر کان هيو. مولوي رومي فرمائي ٿو:

آمد و آنجا وازد و رايستاد

مر عمر را دید و در لـرزه فتاد

ايلچي اتي آيو ۽ پري کان بيهي رهيو. حضرت عمر کي ڏٺائين ته ڏکڻي ۾ پئجي ويو.

هيبت ي زان خفته آمد بر رسول

حالت ي خوش کرد بر جانـش نزول

ايلچي تي ان ستل جي هيبت طاري ٿي وئي. هڪ سني حالت ان

جي جان تي نازل ٿي ويئي.

مهر و هيبت هست ضد يڪ دگر
اين دو ضد را جمع ديداندر جگر

محبت ۽ هيبت ٻئي هڪ ٻئي جا ضد آهن. انهن ٻنهي ضدن کي ان پنهنجي جگر ۾ هڪ هنڌ ڏٺو.

پوءِ روم جي ايلچي تي جيڪا هيبت طاري ٿي هئي، اها حضرت عمر رضي الله عنه جي جلالي صفت جي اثر کان هئي، ۽ سٺي حالت ۽ محبت (جيڪا ان کي محسوس ٿي هئي سا) سندن جمالي صفت جي اثر کان هئي.

حضرت امير عمر رضي الله تعالى عنه، صحابه ڪرام ۾ مڪمل (مرتبى وارو) هيو، تنهن ڪري کين سکر ۽ نقص جي نسبت ڏيڻ جائز نه آهي.

مواهب اللدنيہ ۾ آهي، هن امت جي شريعت، اڳين شريعتن جي بنسبت وڌيڪ ڪامل شريعت آهي، جنهن جي واضح هجڻ سبب ان بابت وڌيڪ بيان ڪرڻ جي ضرورت ڪانه آهي. (اه)

هي جيڪي منهنجي سمجهه ۾ آسان هيو، سو بيان ڪيم، پوءِ ڪُلْ حُزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فِرْحُونٌ * موجب سڀ ڪو ماڻهو پنهنجي علم موافق سمجهي ۽ ڄاڻي، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ ڏانهن پهچڻ جا طريقا (رستا) مخلوقات جي تعداد جيترا آهن، پوءِ جيڪو به طريقت واري جنهن به رستي تي هليو ته ان انهيءَ جي ڳالهه ڪئي.

ڄاڻڻ گهرجي ته ”خوف“ ۽ ”حزن“ جا گهڻا ئي قسم آهن. هڪڙن کي دنيا جي آفتن اچڻ جو خوف ۽ ٻپ هوندو آهي، ۽ ٻين کي آخرت جي سزا ۽ عذاب جو خوف ۽ ٻپ هوندو آهي. اهڙن کي ”ابرار“ چوندا آهن، ڪن کي مولا تعاليٰ جي قرب (حاصل ڪرڻ) جو غم هوندو آهي. اهي مقرب آهن، انهن وٽ سزا ۽ عذاب جو غم ڪرڻ گناهه آهي. ابرارن جون نيڪيون سي مقربين لاءِ گناهه آهن، ۽ طالبن مان هڪڙي جماعت آهي، (جن کي مخلصين ٿا چون) جن کي رضا جي طلب آهي، انهن کي رضا جي وڃائڻ جو خوف ٿيندو آهي. اهي جيڪڏهن محبوب جو رضامنڊو جدائي ۽ پري گذارڻ ۾ ڏسندا آهن ته ان تي ئي راضي رهندا آهن. مولانا جامي فرمائي ٿو:

هجرى ڪـ بـود مـراد دلبر
از و صل هزار بار خوشتر

اهو وڇوڙو، جو محبوب جي مراد آهي، وصل کان هزار ڀيرا بهتر

آهي.

ميل من سوئي وصالش قصد او سوئي فراق

ترڪ ڪام خود گرفتار تا برآيد ڪام دوست

منهنجو لاڙو، ان جي وصال ڏانهن (پر) ان جو ارادو جدائي ڏانهن

آهي. مون پنهنجي مراد ڇڏي ته ڀلي دوست جي مراد پوري ٿئي.

ابراڻ جون نيڪيون، اهڙن مخلصن لاءِ گناهه آهن. مواهب اللدنيہ ۾

آهي:-- حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي امت جي خصوصيتن مان هڪ هيءَ

خصوصيت به آهي، ته سندن شريعت بنسبت اڳين شريعتن جي وڌيڪ ڪامل شريعت آهي،

جنهن جي واضح هجڻ سبب، ان بابت وڌيڪ بيان ڪرڻ جي ضرورت ڪانه آهي، چوڻ اها

بلڪل واضح حقيقت آهي. تون حضرت موسيٰ عليه السلام جي شريعت ڏانهن نظر ڪري

ڏس، ته سندس شريعت جلالت ۽ قهر واري هئي (جو) ان جي امت کي توبه قبول پوڻ لاءِ

هي حڪم ڪيو ويو هيو ته پنهنجي پاڻ کي قتل ڪيو (ته پوءِ اوهان جي توبه قبول

پوندي) ۽ انهن تي چربي ۽ ڪُرن وارا جانور ۽ ٻيون پاڪ شيون حرام ڪيون ويون، ۽ انهن

تي غنيمت جو مال کائڻ به حرام ڪيو ويو، ۽ انهن کي بداعمالن سبب عذاب به جلد

ملندو هيو، ۽ انهن تي سخت تڪليفون ۽ بار رکيا ويا، جو ڪنهن تي به انهن کان سواءِ

ڪونه رکيا ويا هيا، ۽ الله تعاليٰ جي مخلوق ۾ موسيٰ عليه السلام وڏي هيبت ۽ شان وارو

هيو، ۽ سخت مزاج به هيو ۽ خدا ڪارڻ غصو ڪندو هيو ۽ الله تعاليٰ جي دشمنن کي پڪڙ

ڪندو هيو. (سندس جلال ۽ هيبت سبب) ڪوبه ان ڏانهن نظر ڪري ڪونه سگهندو هيو ۽

هاڻي حضرت عيسيٰ عليه السلام جو حال ٻڌ، جو هو جمال واري صفت جو مظهر هيو ته

سندس شريعت به نرم ۽ احسان ۽ ڀلائي واري هئي. ان نه ڪنهن سان جنگ ۽ جهڳڙو

ڪيو، ۽ سندس شريعت ۾ لڙائي ته مورڳو ڪانه هئي. نصارن تي سندن دين ۾ جنگ ڪرڻ

حرام آهي، حالانڪ انهن جنگ ڪري، پنهنجي دين جي بيفرمانن ڪئي آهي. انهن جو

ڪتاب انجيل، نصارن کي حڪم ڏئي ٿو ته جيڪو اوهان جي ساڄي ڳل تي چماٽ هڻي،

ان کي ڪاٻو ڳل پيش ڪيو (يعني انتقام نه وٺو) ۽ جيڪو اوهان کان ڪپڙو ڪسي ان کي

پنهنجي چادر ڏئي ڇڏيو، ۽ جيڪو اوهان کي هڪ ميل هلڻ لاءِ ڇڪي هلي ته ان سان به

ميل هليا هلو. اهڙي طرح ٻيا احڪام به انهن کي مليل آهن. انهن (نصارن) جي شريعت

پر ڪا به سخت تڪليف ۽ سخت پابندي ڪانه آهي، پر پوءِ به نصارن ته پنهنجي طرفان ”رهبانيه“ شروع ڪري ڏني، حالانڪ انهن تي فرض ڪانه ڪئي وئي هئي. پر اسان جو نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جلال ۽ جمال واري سڀني صفتن جا جامع ڪامل مظهر هيا. انهن مضبوطي ۽ انصاف سان الله تعاليٰ جي راهه ۾ تڪليفون برداشت ڪيون، ۽ نرم دل، مهربان ۽ احسان ڪرڻ وارا هيا. پوءِ سندن شريعت ٻين سڀني شريعتن کان زور ڪامل آهي، ۽ سندن امت به ٻين سڀني امتن کان زور ڪامل آهي، ۽ انهن جا حال ۽ مرتبا به اڪمل آهن. ان (جامع ڪامل مظهر هجڻ) جي ڪري سندن شريعت جا احڪام ۽ امور (وچترائپ ڪري) فرض، واجب ۽ مستحب ٿي ڪري آيا آهن، ۽ (امت تي آساني خاطر) مباح امر به ان شريعت ۾ آهن. ان شريعت ۾ سختي واري جاءِ تي سختي جو حڪم آهي، ته نرمي واري جاءِ تي نرمي به آهي. تلوار رکڻ (جنگ بند ڪرڻ) واري جاءِ تي تلوار رکڻ جو حڪم آهي ته پلائي واري جاءِ تي پلائي ڪرڻ جو به حڪم آهي. ظلم کان روڪڻ لاءِ نصيحت ڪئي وئي آهي ۽ ان کي حرام به سڏيو ويو آهي ۽ انصاف جي تعريف به ڪئي وئي آهي ۽ ان کي قاتل ڪرڻ جو به حڪم ڪيو ويو آهي ۽ احسان ڪرڻ لاءِ بعض آيتن ۾ دعوت به ڏني وئي آهي. (۱)

پوءِ جڏهن ان عبارت مان معلوم ٿيو ته حضرت موسيٰ کي جمالييت واري صفت هئي، ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي جمالييت واري صفت، ۽ خاتم المرسلين صلي الله عليه وسلم جلال ۽ جمال جي ٻنهي صفتن جا جامع هيا. پوءِ حضرت موسيٰ عليه السلام جيڪو اولوا العزم نبين مان آهي، تنهن کي جلالي صفت هجڻ ڪري صاحب سڪر ۽ ناقص چوڻ، اها ڳالهه نبي جي ادب کان پري آهي. الله تعاليٰ وڌيڪ ڄاڻي ٿو.

خط مبارڪ ايڪيهون

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ - الخ - آيت شريف بابت، مخدوم پير محمد
رحمة الله جي سوال جي جواب ۾ لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تفسير حسيني ۾ ”إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ“ آيت جي معنيٰ هن طرح آهي

(۱) مواهب اللدنيه جلد اول ص ۴۲۸. باب خصائص امه صلي الله عليه وسلم

تہ بيشڪ اسان پيش ڪيو، امانت کي۔ ان مان مراد عبادت آهي. يا شرعي حدون مراد آهن. موضح (ڪتاب) وارو چوي ٿو تہ (امانت مان مراد) نماز، روزا، زڪواة، حج، جهاد ۽ ماڻهن جي امانتن جي حفاظت ڪرڻ، ۽ زبان کي بي فائدي گفتگو کان روڪڻ آهي، ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ جنابت واري حالت ۾ غسل ڪرڻ مراد آهي. (۱)

تفسير بيضاوي ۾ آهي تہ امانت مان مراد عقل (سمجھ) ۽ مڪلف هجڻ آهي. (۲) ڪي چون ٿا تہ امانت مان مراد فرائض آهن، ۽ ڪن جو چوڻ آهي تہ ان مان مراد خلافت آهي.

تفسير ديلملي ۾ آهي تہ، امانت مان هي مراد آهي تہ هن ڪثيف عالم اجسام ۾ الله تعاليٰ جي امرن ۽ نهي وارن ڪمن کي پورو ڪجي، ۽ تابعداري سان، بدن ۽ عضون جي محنت مشقت سان انهن عبادتن تي قائم رهجي، پر لطيف عالم اجسام ۾ نفس ۽ قلب جا عمل، امانت مراد آهن، ۽ هي ٻئي (نفس ۽ قلب) جسم لطيف آهن، ۽ قلب تہ نفس کان گهڻو لطيف آهي، ۽ روحانيت واري عالم ارواح ۾ نفس جا عمل بہ مراد آهن. (انتهی)

ڪن وٽ امانت مان مراد محبت آهي. هي جيڪي امانت بابت تفسير بيان ٿيو سو عامين ۽ خاصن جي مزاج موجب آهي، پر جيڪي خواص الخواص ٻانهن آهن، سي ڄاڻن ٿا تہ اها امانت هي آهي جو الله تعاليٰ، نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زبان مبارڪ تي ڳالهائي شاهدي ڏني آهي تہ مون کي زمين ۽ آسان نہ ماڻائيندا (البتہ) مؤمن ٻانهي جو قلب مون کي ماڻائيندو.

۽ هي پيو الله تعاليٰ جو فرمان آهي تہ، آءٌ ٻانهي جي گمان وٽ آهيان (۳) جيسين مون سان گڏ آهي. ۽ گمان جي جاءِ قلب آهي، ۽ الله تعاليٰ داود عليه السلام کي فرمايو هيو تہ اي داود! منهنجي لاءِ گهر واندو ڪر تہ آءٌ ان ۾ رهان. گهر مان مراد قلب آهي. پوءِ جنهن شخص منهنجي رهڻ واري هنڌ کي ڊڳن ۽ گڏهن ۽ ٻين اسبابن ۽

(۱) تفسير حسيني ص ۶۸۴

(۲) تفسير بيضاوي جلد ٻيو ص ۲۰۲

(۳) اها حديث شريف مشڪواة کان سواءِ ٻين ڪتابن، جهڙوڪ مسند امام احمد بن حنبل، دارمي شريف، بخاري شريف، مسلم شريف، ترمذي شريف ۽ مسند ابي يعليٰ ۾ پڻ مذڪور آهي.

فصلن جي (محبت) سان مشغول ڪري ڇڏيو، ۽ ان کي منهنجي ذات کان سواءِ ٻين کان خالي نه ڪيائين ته اهو شخص پريٽ شيطاني صفت هجڻ سببان ظالم ٿيو، ۽ بهيميه (چوپاين جانورن) جي صفت رکڻ ڪري جاهل ٿيو. (انتهئي عبارت ديلمي)

تاويلات عبدالرزاق ڪاشي ۾ چيو ويو آهي، ته امانت مان مراد توحيد آهي. ڪن وٽ امانت مان مراد الله تعاليٰ جي اسماءِ حسنيٰ سان پاڻ کي متصف ڪرڻ آهي. اهو سڀ ڪجهه تفسيرن تان نقل ڪيو اٿم.

پر پيارا! جيڪي عاشق ۽ معشوق جي وچ ۾ ڳجهو راز آهن، تن جي الله تعاليٰ ۽ ان جي رسول اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم کي وڌيڪ ڄاڻ آهي.

رباعيا

آن لعل گران بهاز کان دگرست
وآن دريگانہ رانشان دگرست
اندیشه اين وآن خيال ما ومن است
افسانہ عشق را بياني دگرست

هو ڳري قيمت وارو لعل ان جي کاڌ پي آهي، ۽ ان يگاني موتيءَ جو نشانو پيو آهي. هن ۽ هن جي فڪر وارو خيال مون سان آهي. پر عشق جي افساني جو بيان ڪو پيو آهي.

عاشقن جي زبان هيٺان اهڙيون ڳالهيون مخفي ۽ لڪل آهن، جنهن جو چپ به محرم راز نه آهي. تنگ دل وارن جي سيني منجهه جيڪو نفس آهي، سو پڻ سندن دوست نه آهي، ۽ عاشقن ۽ معشوقن جي وچ ۾ جيڪا گفتگو آهي سا پڻ اکين جي اشارن کان سواءِ سمجهي نٿي سگهجي. اهڙي طرح عاشقن ۽ معشوقن جي وچ ۾ جيڪا جستجو آهي سا پڻ پرون جي پير کان سواءِ ڏسي نه سگهبي. شعر:

يکلمنا في الوجوه اعيننا
فنحن سکوت والهواء يتکلموا

شعر:

اسان سان (محبوب) ڳالهائي ٿو. اسان جون اکيون سندن منهن ۾ آهن. اسين خاموش آهيون، سندن ڳالهائين ٿيون.

رباعي

هر کجا من ويا ر بهر باز رسيديم
 از یم بد اندیش لب خویش گزیدیم
 بیواسطه گوش و زبان طرف چشم
 بسیار سخن بود که گفتیم و شنیدیم

جتي به آء ۽ دوست گڏ ٿياسون، ته دشمن جي خوف کان (چپ چپ
 ۾) پنهنجا چپ چڪياسون. ڪنن ۽ زبان جي واسطي کان سواءِ، صرف اکين جي اشارن
 ۾ گهڻيون ڳالهيون هڪ ٻئي کي چيون سون ۽ ٻڌيون سون.

بيت

کاجا ڳالهه ڳجهي، هڪ ميان ٻي مڱي
 سالڪ پيا پيماس ۾، عاقل ويا اجهي
 ڪهڙي خبر خلق کي، اهڙي سر اسرار جي

چوڻي آهي ته جيڪا ڳالهه دل مان نڪرندي سا دل ۾ ويندي. يعني
 الهامي ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ دل وارا ڪن گهرجن. جيئن مولانا رومي فرمائي ٿو:

سينه خواهر شرح شرحه از فراق
 تا بگویم شرح درد اشتياق

درد ٻڌائڻ لاءِ مون کي اهو سڀنيو درڪار آهي، جيڪو فراق کان
 ٽڪرا ٽڪرا هجي، تان ته مان ان جي اڳيان درد شوق کولي بيان ڪيان.

رباعي

سريست درين سينه گفتن نتوانيم
 درست درين بحر که سفتن نتوانيم
 مشکل هم اين است که ما مشکل خود را
 گفتن نتوانيم، نهفتن نتوانيم

هن سڀني ۾ هڪ اهڙو راز آهي، جيڪو ٻڌائي نه ٿا سگهون. هن

درياءَ ۾ هڪ اهڙو موتي آهي، جنهن کي پوڻي نه ٿا سگهون. مشڪل ته اها آهي جو اسان پنهنجي مشڪل کي نه زبان سان چئي سگهون ٿا، ۽ نه لکائي ٿا سگهون. اي مخدوم! امانت مان مراد اها ذات آهي، جيڪا سڀني اعتبارن ۽ تمام صفتن جو مجموعو آهي. بخلاف ٻي موجودات جي، ڇاڪاڻ ته انهن مان هرڪا شيءِ ڪنهن نه ڪنهن رباني صفت مان، ڪنهن هڪڙي صفت جو مظهر آهي، جنهن لاءِ هي حديث قدسي تائيد ڪري ٿي. (مون کي زمين ۽ آسمان نه ماپائيندا. (البت) مؤمن ٻانهي جو قلب مون کي ماپائيندو).

۽ هي جو چيو اٿن ته امانت مان مراد محنت و مشقت ۽ عبادت وغيره وارا ڪم آهن، پوءِ اهي صرف انسان لاءِ مخصوص نه آهن، بلڪ انهن ڪمن ۾ ملائڪ ۽ جن به شريڪ آهن، ۽ پڻ آسمان ۽ زمينون به ان ۾ شريڪ آهن. جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي: قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ (۱) ۽ هي جو امانت مان مراد عقل ۽ محبت ورتي اٿن، ته انهن ٻنهي ۾ امانت جي ٻار ڪٿڻ، ۽ ان جي نگهباني ڪرڻ جي صلاحيت آهي، جيئن مولانا جامي فرمائي ٿو:

آدمي چيست برزخ جامع
صورت خلق حق درو واقع

آدمي ڇا آهي. اهو هڪ برزخ جو مجموعو آهي، جنهن ۾ الله تعاليٰ جي خلق واري صورت پيل آهي.

نسخه مجمل است مضمونش
ذات حق وصفات بي چونش

اهو هڪ اجمالي نسخو آهي. حق جي ذات ۽ صفات بيمثال ان جو مضمون آهي.

متصل بادقائيق جبروت
مشمول برحقائيق ملكوت

اهو جبروت جي باريڪين سان مليل آهي، ۽ ملكوت جي حقيقتن تي شامل آهي.

باطنش در محيط وحدت غرق
ظاهرش خشڪ لب بساحل فرق

ان مخلوق جو باطن سمند ۾ ٻڏل آهي. ان جو ظاهر سڪل آهي فرق
جي ڪناري تي.

يڪ صفت نيست از صفات خدا
که نه در ذات او بود پيدا

خدا جي صفتن مان هڪ به اهڙي صفت نه آهي، جيڪا ان جي ذات
۾ مظهر نه هجي.

هم علير است وهم سميع وبصير
متكلم ومريد وحي قدير

علير به آهي، سميع به آهي، بصير به آهي، ڳالهائيندڙ به آهي،
ارادو فرمائيندڙ به، حي ۽ قدير به آهي.

همچنين از حقائق عالم
همچيزي در او بود مدغم

اهڙي طرح ساري جهان جون حقيقتون، سڀئي منجهس ڇپيل آهن.

خواه افلاك خواه ارکان گیر
خواه کانیا نبات حیوان گیر

توڙي آسمان، توڙي ستون هجن، توڙي ڪاٿيون هجن يا نباتات ۽
حيوان هجن.

صورت نیک وبدنوشته درو
سيرتي دیوودد سرشته درو

ان (انسان) ۾ نیک ۽ بد صورت لکيل آهي، ۽ ان ۾ جن ۽ ڦاڙيندڙ
جانور جي عادت آهي.

گر نه مرآت وجه باقي بود
از چه روشد فرشته را مسجود

جيڪڏهن انسان، بقا واري ذات جي آرسي نه هجي ها ته ملائڪن جو مسجود ڇو ٿئي ها.

بود عڪس جمال حضرت پاڪ
اگر ابليس ره نبرد چه پاڪ

جڏهن ته انسان ان ذات پاڪ جي جمال جو عڪس هيو، پوءِ جيڪڏهن ابليس سجدي ڪرڻ واري واٽ نه ورتي ته ڪهڙو خوف آهي.

هر چه در گنج کنت كنز نهان
بود دروي خدا نمود عيان

جيڪي ”کنت کنزا مخفيا“ واري خزاني ۾ مخفي راز هيو، تنهن کي خدا تعاليٰ ان انسان ۾ پڌرو ڪيو.

خلق را در ظهور پيدا ئي
هستي اوست علت غائي

خلق جي ظاهر ڪرڻ ۾ جيڪا علت غائي هئي، سا سندس ذات آهي.

زانکه عرفان بود سبب مارا
اوست مظهر کمال عرفان را

اسان جي لاءِ پاڻ سڃاڻائڻ کي سبب ٺاهيائين. اهوئي معرفتن جي کمالات جو مظهر آهي.

ان ڳالهه جو تفصيل هن طرح ڄاڻڻ گهرجي ته ”عالم“ ٽي آهن. هڪڙو عالم الاهي، ٻيو عالم امر، ٽيون عالم خلق. انهن تنهي عالمن مان هر هڪ جا ٻه ڪتاب آهن. هڪڙو مجمل، جنهن کي امر الڪتاب ٿا چون، ٻيو مفصل، جنهن کي ڪتاب المبين چون ٿا. پوءِ عالم الاهي ۾ امر الڪتاب ذات بحث ٿي آهي، ۽ سندس علم، ڪتاب المبين آهي.

عالم امر کان قلم امر الڪتاب آهي، ۽ لوح (فرحي) ڪتاب المبين آهي. عالم خلق کان ڪرسي، امر الڪتاب آهي، ۽ عرش، ڪتاب المبين آهي. ۽ جيڪي امر الڪتاب ۾ مجمل آهي سو ڪتاب المبين ۾ مفصل آهي. پوءِ انسان اهو ڪتاب آهي، جيڪو انهن ڇهن ئي ڪتابن جو جامع آهي، ۽ تنهنجي عالمن جو آئينو آهي. جيئن الله تعاليٰ فرمائي ٿو سَنَرِيَهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ (۱)

جيئن ته انسان جو نفس امر الڪتاب آهي عالم خلق ۾، ۽ ڪرسي جو آئينو آهي، ۽ عالم خلق ۾ انسان جو بدن ڪتاب المبين آهي، ۽ عرش جو آئينو آهي، ۽ انساني روح امر الڪتاب آهي. عالم امر ۾ ۽ اهو قلم جو خاص آئينو آهي، ۽ انسان جو قلب ڪتاب المبين آهي عالم امر ۾، ۽ اهو لوح (قرهي) جو آئينو آهي، ۽ سڀ انسان ذات، حق سبحانه، و تعاليٰ جي ذات جو آئينو ۽ امر الڪتاب آهي، ۽ انسان جي تفصيل جو علم، سو حق سبحانه، و تعاليٰ جي علم جو آئينو ۽ ڪتاب المبين آهي. مولانارومي فرمائي ٿو:

علم حق در علم صوفي گم شود
اين سخن کي باور مردم شود

حق تعاليٰ جو علم، صوفي جي علم ۾ گم ٿئي. اها ڳالهه عام ماڻهن کي مڃڻ ۾ ڪيئن ايندي؟

يعني حق تعاليٰ جو علم - ڪامل انسان جي علم ۾ گم ٿئي ٿو. پوءِ جيئن حق سبحانه، و تعاليٰ سڀني عالمن لاءِ محيط آهي، جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي: أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ وَالْيَهُ تَرْجَعُونَ (۲) ۽ ٻئي هنڌ ارشاد آهي، وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ (۳) ته اهڙي طرح انسان به مڙني عالمن جو آئينو آهي.

انهيءَ سببان ته حق سبحانه، و تعاليٰ جو خليفو يعني نائب ٿيو آهي. اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً (۴) الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو آءِ زمين ۾ پنهنجو

(۱) سورت لحر سجده آيت ۵۳

(۲) سورت روم آيت ۱۱

(۳) سورت

(۴) الحاوي للفتاوي ص ۲۳۸

(نائب) خليفو بنائڻ وارو آهيان.

پوءِ خليفو اهو هوندو آهي، جيڪو پنهنجي اصل مالڪ جي غير حاضري ۾ سونپيل ڪمن جي پوئواري ڪري، ۽ مالڪ جي حاضر ٿيڻ وقت معزول (ڊيوٽي تان لٽل) هجي. بلڪ معدوم (ڪجهه به نه) هجي. پوءِ هي انساني ستارو، اونداهي رات ۾ ته روشن، ۽ چمڪندڙ آهي، ۽ گڏ ٿيڻ واري ڏينهن يعني قيامت ۾ ان خلافت کان معزول ۽ معدوم هوندو. پوءِ امر ٿيندس ته هي پنهنجي عملن جو ڪتاب اچي پڙهه جيئن ارشاد آهي: **اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ حَسِبًا**، يعني اهو ڪتاب تنهنجي حساب ڏيڻ لاءِ جهان جي ٻين ڪتابن کان ڪافي آهي. پوءِ جنهن شخص به انسان جي تفصيلي علم کي حاصل ڪيو، اهو حق تعاليٰ جي علم کان واقف ٿيو. **مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ** - "جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو، تنهن پنهنجي رب کي سڃاتو.

جيڪڏهن تون هن ڪتاب کي پورو پڙهندين ته ڪامل انسان ۽ حق سبحانه و تعاليٰ جو خليفو ٿيندين، ۽ آدم عليه السلام وانگر سڀني جهانن جو علم حاصل ڪندين، ۽ اسماءُ کلها وارو آدم عليه الصلوة والسلام جو علم هو، اهو ان ڪتاب وارو علم هيو، جيڪڏهن سمورو ڪتاب پڙهي نه سگهين ته پوءِ (هن آيت شريف جي حڪم موجب) **فَاقْرَؤْا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ** - جيترو ان مان آسان لڳيو اوترو پڙهو، پر هن ڪتاب جي علم کان بلڪل خالي هجڻ، انسانيت جي مرتبي کان تمام پري آهي.

همچوناينامبر هر سوئي دست

تا ترا زير گليم ست هر چه هست

انڌي وانگر هر طرف هٿ نه ڊگهو ڪر، ڇاڪاڻ ته تنهنجي لاءِ جو ڪجهه

آهي، سو گودڙي هيٺان آهي.

بيت

گُن ڪنهن چيو، فيڪُون ڪير ٿيو

عدم تي اَحْدِيَّت جو پرتو پيو

منجهان تنهن ٿيو، مادو معلومات جو

بيت

مادو معلومات جو، آيو عين انسان
هيءُ ۽ هو جهان، تفصيل آهي تنهن جو

بيت

ڏيو ٻاري ڏيل ۾ - پسين جي پيهي
تہ ظاهر باطن علم جو ملان مجهڻي
سد سوڌن پيئي خاص انهن خيال جي

فارسي شعر

تو بقيمت ورائي دوجھاني
چہ کنم قدر خود نميداني

تون ملھ ۾ ٻنهي جهانن کان بہ مٿي آھين، ڇاڪريان پنهنجو قدر

نہ ٿو ڄاڻين.

آئينہ سکندر جام جم است بنگر
تا بر تو عرض دارد احوال ملک دار

سڪندر جو آئينو، جمشيد جو جام آهي. ڏس تان تہ توتي دارا جي

ملڪ جا احوال پيش ڪري.

اها ڳالهه جيڪڏهن سمجه ۾ نہ آئي اٿو تہ ٻئي طريقي سان بيان

ڪريان ٿو. بشرطيڪ دل جي ڪنن سان ٻڌو.

ڄاڻ تہ، جڏهن اسماءُ الاهي وارو خزانو ”ڪنت كنزا مخفيا“ جي کاڌ ۾

مخفي هو جنهن وقت ازلي ارادي جي خواهش ٿي تہ ان خزاني کي کولي ظاهر ڪجي. پوءِ

جيڪا شيءِ ممڪنات مان غائب هئي، تنهن سڀ کي عدم جي دوکان تي اجمالاً ظاهر

ڪري رکيائين. انساني روح بہ ان مان آهي. وري ٻنهي جهانن تي پنهنجي تجلي

ڪيائين، ۽ موجودات جي هر هڪ فرد کي پنهنجي ڪنهن نہ ڪنهن هڪ اسم جو مظهر

بنايائين، ۽ انسان کي پنهنجي اسم اعظم جو مظهر ڪيائين، ۽ اهو اسم اعظم الله آهي.

جو سندس ذاتي نالو آهي، جهڙي طرح انسان سڀني عالمن جو جامع آهي، تہ اسم الله بہ

سڀني عالمن جو جامع آهي.

پوءِ اسم ”الله“ جي لفظ ۾ جيڪو الف آهي، تنهن مان مراد عالم الاهي جي ذات آهي، ۽ متحرڪ (حرڪت واري) لام مان مراد عالم ملڪوت آهي، جنهن کي عالم امر به چوندا آهن، ۽ لام ساڪن مان مراد ملڪ آهي جنهن کي عالم خلق به چئبو آهي. پوءِ ملڪوت جي لام جو متحرڪ هجڻ، ۽ ملڪ جي لام جو ساڪن هجڻ، تنهن ۾ هڪ مخفي راز ڏانهن اشارو آهي، ته عالم ملڪوت، حرڪت ڏيندڙ، هلائيندڙ آهي. عالم ملڪ کي، ۽ ”عالم ملڪ“ ساڪن (بيٺل) آهي. اهو پاڻ حرڪت نه ڪندو آهي، ۽ توکي خبر نه آهي، ته جسم به ملڪ جو هڪ قسم آهي، جنهن کي پنهنجي چرپر ناهي. ساڪن آهي، ۽ قلب وري ملڪوت جي قسم مان آهي، جيڪو ”محرڪ“ حرڪت ڏيندڙ آهي. ۽ اسم الله ۾ جيڪا ”ه“ آهي، ان مان مراد انسان آهي، ۽ اها ”ه“ جنهن وقت اسم الله سان موصول (ملي) آهي، ته ان کي هڪ دائري ۾ هن طرح ”ه“ ٿا لکن، پر جنهن وقت اها ”ه“ اڪيلي هوندي آهي، ته ٻن دائرن ۾ (هن طرح) ”هه“ ٿا لکن.

ان ۾ هڪ مخفي ڳالهه ڏانهن اشارو آهي، ته جيستائين انسان جو پنهي جهانن جي اسبابن سان ڳانڍاپو هوندو ته اهو ناقص آهي، ڇاڪاڻ ته انسان عالم خلق مان آهي، جيڪو ممڪن جو دائرو آهي، ۽ جڏهن دل جي تعلق کي پنهي جهانن جي اسبابن کان چڻي، مسبب الاسباب سان ڳنڍيائين ته ڪامل ٿيو، ۽ پنهي دائرن، واجب ۽ ممڪن جو جامع ٿيو.

توبقيمت ورائِ دوجھاني

چھ ڪنم قدر خود نيمداني

تون مله ۾ پنهي جهانن کان به مٿي آهين، ڇا ڪريان؟ جو پنهنجو

قدر نه ٿو ڄاڻين؟

آدمي چيست برزخ جامع

صورت خلق حق درو واقع

آدمي ڇا آهي. اهو برزخ جو مجموعو آهي، جنهن ۾ الله تعاليٰ جي

خلق واري صورت پيل آهي.

پوءِ جڏهن ته حق سبحانه و تعاليٰ کي ڪماحقه سڃاڻڻ محال هيو،

تڏهن نفس جي سڃاڻڻ لاءِ اهي ڪتاب، جيڪي الله تعاليٰ جي قديم فضل سان نوع انسان جي پلاهي لاءِ مقرر ٿيل هئا، سي نازل فرمائين، ڇاڪاڻ ته نفس جي معرفت الله تعاليٰ جي معرفت لاءِ هڪ ديپاڇو آهي. جيئن قرآن ڪريم ۾ آهي **عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ** * (۱) انسان کي اهو ڪجهه سيکاريائين، جيڪي ڪجهه ان نه ٿي ڄاتو، ۽ اهي علم قرآن ڪريم ۾ آڻي پورا ڪيائين، جيئن فرمان آهي **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي** (۲)

پوءِ جيئن انسان ۾ ٿي امر الڪتاب هيا، تيئن قرآن ۾ به ٿي امر الڪتاب ڪيائين. پوءِ جيڪي قرآن ڪريم ۾ مفصل بيان ٿيل آهي، سو سورت فاتحه شريف ۾ مجمل آهي، ۽ جيڪي سورت فاتحه ۾ مفصل بيان ٿيل آهي سو بِسْمِ اللَّهِ ۾ مجمل آهي، جيڪي بِسْمِ اللَّهِ ۾ مفصل آهي، سو بِسْمِ اللَّهِ جي ”با“ ۾ مجمل آهي. پوءِ سورت فاتحه قرآن جي اَمْرِ الْكِتَابِ آهي، ۽ بسم الله سورت فاتحه جي اَمْرِ الْكِتَابِ آهي، ۽ ”با“ بِسْمِ اللَّهِ جي اَمْرِ الْكِتَابِ آهي.

جڏهن ته انسان الله پاڪ جو خليفو آهي ته ”با“ پڻ ”الف“ جو خليفو آهي، ۽ ”با“ کي اهو شرف ڪسر ”زير“ کان مليو آهي. جيئن قدسي حديث ۾ آهي: **أَنْ يَجْلُ دَلِيلِن وَتْ أَهِيَان.**

جڏهن ته ”با“ الف جو خليفو هئي ته ان بِسْمِ اللَّهِ جي سڀني اڪرن تي حڪم هلائي سڀني کي زير ڏنائين، چوڻه ماڻهو بادشاهن جي قاعدن جا تابع هوندا آهن. سمجهدار انسان لاءِ هڪ حرف به ڪافي آهي.

جڏهن هي مٿيون مقدمو معلوم ڪيئي (ته هاڻي) ڄاڻڻ گهرجي، ته امانت مان مراد سندس صفتن سان سندس ذات ستوده صفات کي سڃاڻڻ آهي.

محبت ۽ عقل، اهي ٻئي امانت جي حفاظت ڪرڻ، ۽ برداشت ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا، جيئن ته محبت ئي امانت جي بار کڻڻ جي وڌيڪ صلاحيت رکندڙ هئي، ڇاڪاڻ ته جڏهن ٻي مخلوقات جي اڳيان امانت جي بار کڻڻ جو ارشاد ٿيو تڏهن انهن جي عقل اهو امانت وارو بار ڳرو سمجهي، امانت جي بار کڻڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، انهن جو اهو انڪار خوف کان هيو، تڪبر کان نه هيو، جيئن ڪنهن عربي

(۱) سورة العلق آيت ۵

(۲) سورة المائدة آيت ۳

شاعر چيو آهي:

حَمَلْتُمْ جِبَالَ الْحُبِّ فَوْقِي وَإِنِّي
لَا أَعِجُ مِمَّنْ حَمَلَ الْقِمِصَّ وَاضْعُفًا

يعني توهان مون تي محبت جا پهڙ رکيا آهن. آءٌ عاجز نه ٿيندس، قميص جي کڻڻ کان ضعيفي ڪري.

تامست نگردي نکشي بار غم عشق
آري شتر مست کشد بار گران را

جيستائين مست نه ٿيندين، عشق جي غم جو بار نه چڪي
سگهندين، هاڻو! مست اٿ ٿي ڳرو بار کڻندو آهي.

۽ انسان جي جڏهن نظر امانت جي رکندڙ تي پئي، ته ان جي حسن
تي مست ٿي پيو، ۽ (ان مستي ۾) امانت جي بار کي کڻي بيهي رهيو، ۽ محبت واري
مستي ۾ امانت واري بار جي ڳرائپ کان جاھل رهجي ويو، ۽ طاقت کان مٿي وزن کڻڻ
سبب نفس تي ظلم ڪري ڇڏيائين.

تفسير حسيني ۾ آهي ته آسمان ۽ زمين تي امانت جو پيش ڪرڻ
اختياري هيو، ۽ انهن جي انڪار ڪرڻ جو سبب محض خشيت ۽ خوف کان هيو. معصيت
۽ نافرمانی کان نه هيو، ۽ انسان جو امانت کي قبول ڪرڻ، همت جي ڪري هيو. طاقت ۽
قوت جي ڪري نه هيو، جيئن ڪنهن چيو آهي:

آسمان بار امانت نتوانست کشيد
قرعہ اين فال بنام من ديوانه زدند

آسمان امانت جو بار کڻي نه سگهيو، هن فال جو ڪڍڻو مون چري
جي نالي تي ڪڍيائون.

ڪن (۱) جو چوڻ آهي ته آسمانن ۽ زمينن جي اڳيان امانت
صرف پيش ڪئي وئي، پر انسان تي فرض ڪئي وئي، جن جي اڳيان پيش ڪئي وئي،
انهن منهن موڙيو، ۽ جن تي فرض ڪئي وئي، انهن ان کي کنيو. لازمي طور ارشاد

(۱) تفسير حسيني واري قيل جو لفظ آڻي، ان مان مراد تفسير قشيري جو صاحب، امام
ابوالقاسم قشيري رحمه الله تعاليٰ عليه آندي آهي.

رياني، مهرباني واري زبان سان ٿيو، ته (اي پانه!) بار ڪڍڻ تنهنجو ڪم آهي. نگهباني ڪرڻ منهنجو ڪم آهي، جڏهن تو منهنجي بار کي فرمانبرداري سان کنيو آهي، ته اسان به توکي انهن آسمانن ۽ زمينن جي وچ تي کنيو آهي. حَمَلْنَا هُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ (۱)

راهه اورا باو توان پيمود

بار اورا باو توان برداشت (۲)

ان جي وات تي ان جي ئي مهرباني سان هلي سگهيو، ان جي بار کي ان جي (فضل ۽ قوت) سان کڻي سگهيو.

ڪن جو چوڻ آهي ته امانت جي بار کي آسمانن ۽ زمينن جي اڳيان پيش ڪرڻ وقت ربوبيت ۽ عظمت واري وصف سان پيش ڪيو ويو، (جنهن ڪري) ڊڄي ويا، ۽ آدم عليه السلام ۽ سندس اولاد تي امانت جي بار کي احسان ۽ حسن واري وصف سان انهن جي اڳيان پڌرو ڪيائين، (جنهن ڪري) انهن ان بار کي قبول ڪيو، ۽ ڪن جو وري چوڻ آهي، ته آسمان ۽ زمينون جنتي هيا، ۽ جنت جو بنياد هيا، جنهن ڪري ڊڄي ويا، ۽ امانت کي دليون ئي ته ڪڍنديون آهن، ۽ آدم عليه السلام حقيقت شناس هيو، جنهن ڪري ان امانت وارو بار کنيو.

الله تعاليٰ جو قول ته ”انه“ کان ظُلُومًا جَهْلًا“ بيشڪ اهو (انسان)

پنهنجي جان کي تڪلف ۾ وجهندڙ وڏو نادان آهي.

ان حيثيت سان ته امانت جو حق پورو نه ڪيائين نه وري ان جي حقن جي رعايت ۽ حفاظت ڪيائين ۽ (جاهل هن ڪري ٿيو جو) امانت جي حقيقت کان اڻ ڄاڻ ٿيو. جهولائي غلبي جي اعتبار سان، انساني جنس جي وصف آهي.

ڪن جو چوڻ آهي، ته امانت مان مراد اها عبادت آهي، جيڪا

طبعي ۽ اختياري طرح عام طور ڪئي وڃي.

امانت پيش ڪرڻ مان مراد، امانت ڏانهن سڏڻ آهي، جنهن ۾

عام ڪري فعل جي طلب واري معنيٰ هوندي آهي. مختار مذهب اهو آهي.

۽ امانت پيش ڪرڻ مان ٻي مراد هيءُ آهي، ته اها ٻئي کان ظاهر

ڪرڻ جو ارادو ڪيو وڃي، ۽ امانت ڪڍڻ مان مراد هي آهي، ته ان ۾ خيانت ڪيائين، ۽

(۱) سورة بني اسرائيل آيت ۷۰

(۲) تفسير حسيني ص ۶۸۴

ان جي ادا ڪرڻ کان روڪجي پيو. ان جو مثال ”نحوين جو“ هي قول آهي ”حَامِلُ
الْأَمَانَةِ وَمُحْتَمِلُهَا“ اهو ان ماڻهوءَ لاءِ چئبو آهي، جيڪو امانت کي ادا نه ڪري (۽)
پوءِ ان جي ذميداري کان بري ٿي وڃي. پوءِ ان کان انڪار ڪرڻ، ممڪن کي آڻڻ جي
مترادف آهي. ظلم، جهالت، خيانت ڪرڻ ۽ کوتاهي (ان ۾ شامل آهن).

ڪن جو چوڻ آهي، ته جڏهن الله تعاليٰ (آسمانن ۽ زمينن جا) جسم
جوڙيا، ته انهن ۾ سمجھ به پيدا فرمايائين (پوءِ) انهن کي چيائين، ته مون کي فرائض
مقرر ڪيا آهن، ۽ جنت تابعداري ڪندڙن لاءِ پيدا ڪئي آهي، ۽ نافرمانن لاءِ جهنم جي
باه به پيدا ڪئي اٿم. پوءِ انهن عرض ڪيو، ته اسان کي جنهن مقصد لاءِ پيدا ڪيو
ويو آهي، ان جا تابعدار آهيون. اسان نه ڪو فرض ڪٽنداسون، نه ڪو اسان کي ثواب ۽
عذاب گهرجي، پر جڏهن آدم عليه السلام کي پيدا ڪيو ويو، ته ان تي به ساڳي طرح
(امانت) پيش ڪئي وئي. پوءِ ان امانت کي ڪٺيو. پوءِ نفس تي ظلم ڪيائين، جو
اهڙو بار کڻايائينس جيڪو دشوار هيو، ۽ ان (بار) جي پڇاڙي ثقيل هجڻ کان
نادان هيو. (۱)

تفسير حسيني ۾ آهي، ته جڏهن آسمانن، زمينن ۽ جبلن ۾ امانت
جي کڻڻ جي صلاحيت ڪانه هئي، تڏهن انسان پنهنجي قابليت سان ان بار کي قبول ته
ڪيو پر قوت غضبي جي غلبي سببان نفس کي تڪليف ۾ وجهي ظلوم ٿيو، ۽ شهواني
قوت جي غلبي سببان جهول ٿيو. عقل مان فائدو هي آهي، ته ٻنهي قوتن، (سبعي،
بهمي) کي حد کان تجاوز ڪرڻ نه ڏئي. ٻنهي کي اعتدال جي راهه تي قائم رکي.
انسان کي به مڪلف ڪرڻ جو اصلي ۽ وڏو مقصد هي آهي، ته ٻنهي قوتن شهواني ۽
غضبي کي اعتدال ۾ رکيو وڃي، ۽ اهي ٻئي قوتون، هن ٻن صفتن ۱- سبعي ۲- بهمبي
جو نتيجو آهن. پوءِ ظالم هجڻ ۽ جاهل هجڻ، حمل (امانت جي بار کڻڻ) واري علت
جي سببان آهي.

صوفياءَ ڪرام جو چوڻ آهي، ته ظلم ۽ جهل انسانيت جو شان
آهي، جيئن چئبو آهي، ته الماءُ طهور يعني پاڻي جو شان پاڪائي ڪرڻ آهي.
اهڙي طرح اهي ٻئي صفتون (سبعي بهمبي) پڻ انسانيت جو شان آهن، پر جڏهن
انسان امانت کي ڪٽندڙ ٿيا، ته ڪن انهن مان ظلم ۽ جهل کي ڇڏي ڏنو، ۽ گهڻا ان تي

قائم رهيا، يا ته اهي غالب فردن جي لحاظ سببان، نوع انساني لاءِ ٻئي صفتون آهن.
سورت احقاف ۾ ارشاد آهي. اهو انسان ظالم ۽ جاهل آهي، اهو
مخلوق وٽ ظالم ۽ جاهل آهي، پر خالق وٽ نه آهي. (۱)

پيدا است درين مقام معلوم
پروانه ز آتش آتش از موم

هن جاء تي هي ڳالهه ظاهر آهي ته، پروانو باهه تي، ۽ باهه ميڻ تي.

تاموم نگشت بادم نور
تاب رخ او نگشت مشهور

ميڻ جيسين باهه سان گڏ نه ٿئي، تيسين ان جي منهن مان روشني
نه پکڙي.

تحقيق ترا چون موم کردند
پس نام ترا ظلوم کردند

جڏهن توکي ميڻ کيائون، سچ پچ پوءِ تنهنجو نالو ظلوم رکيائون.

آنجا بقبول خود نشانددند
اين جا بقلب جهول خوانددند

هتي پنهنجي قبوليت سان ويهاريائون، هتي جهول جي لقب سان
سڏيائون.

ابن يامين را عجب حالت بنگر
در صحرا دزد، در خانه بردار

يوسف عليه السلام جي ڀاءُ ابن يامين جو عجب حال ڏس، ٻاهر چور
۽ گهر ۾ ڀاءُ.

دربار تو چون صاع ملک يافتند
اين گفتگو با توازان ساختند

جڏهن ان جي بار ۾ بادشاهه جو ماڻ لڏائون، هي گفتگو توسان ان وقت ڪيائون.

حضرت خواجه پارسا رحمه الله عليه پنهنجي تفسير ۾ فرمايو آهي. ان پنهنجي نفس تي ظلم ڪيو، جو مطلب هي آهي، ته هو پنهنجي ذات کي (هستي کي) مطلق هويت ۾ فنا ڪري ٿو، ۽ جهل جو مطلب هي آهي، ته هو حق سبحانه و تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به ڪونه ٿو سڃاڻي. (يعني غير جي سڃاڻڻ کان جاهل آهي) ۽ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (الله کان سواءِ ٻيو ڪوبه معبود ڪونه آهي) چئي ما سوي الله جي نفی ٿو ڪري. (۱)

چون ملائڪ گوئي لا علم لنا
دست تو گيرد الا علمتنا

جڏهن ملائڪن چيو لا علم لنا- تنهنجي مدد سان ئي ڪين جيڪو تو سڪاريو اهو ٻڌايائون.
مولانا جامي فرمائي ٿو:

ظلم او آنڪ هستي خود را
ساخت فاني بقاء سمرمدارا

ان جو ظلم هي آهي ته ان پنهنجي هستي کي هميشه واري بقا ۾ فنا ڪيو.

جهل او آنڪ هر چه جز حق بود
صورت آن ز لوح دل نزدود

ان جو جهل هي آهي ته ان حق تعاليٰ کان سواءِ ٻي هر شيءِ جي صورت کي دل واري ڦرهي تان نه مڻايو.

نيڪ ظلمي که عين معدست
نغز جهلي که مغز معرفتست

اهڙو نيڪ ظلم عين انصاف آهي. اهو جهل معرفت جو مغز آهي.

ای نکرده، دل از علائق صاف مزن از دانشی حقائق لاف

ای تو! جَدھن پنهنجي دل تعلقاتن کان صاف نہ کڻي آھي، تہ پوءِ
حقائق کي ڄاڻڻ جي پٽاک نہ هڻ.

زانکہ در عالم خدا داني جهل علم است، علم ناداني

ڇاڪاڻ تہ خدادانيءَ واري جهان ۾ جهل، علم آھي ۽ علم جهل آھي.
فتوحات ۾ فرمايل آھي تہ جيڪڏھن بار نہ کڻي ها تہ ظالم هجي ها، ۽
جهول عالم جي معنيٰ ۾ آيو آھي، ڇاڪاڻ تہ اللہ تعاليٰ جي علم جي انتها کي پهچڻ،
معرفت کان پنهنجي جهل ۽ عجز جو اقرار ڪرڻ آھي، جيئن مصرعو آھي:
الْعَجْزُ عَنْ دَرْكِ الْاِدْرَاكِ اِدْرَاكٌ (۱) يعني ادراڪ جي درڪ کان
عاجزي، خود ادراڪ آھي.

حضرت مير قاسم الانوار فرمايو آھي تہ ظلم ۽ جهل، عدل ۽ علم جا
ضد آھن، پر هن هنڌ تي "اِذَا جَاوَزَ الشَّيْءُ عَنْ حِدِّهِ اِنْعَكَسَ ضِدُّهُ" جي معنيٰ پنهنجو
جلو ٿي رکي، يعني جَدھن شيءِ پنهنجي انتها کان تجاوز ڪندي آھي، تہ پنهنجي ضد
ڏانهن موٽندي آھي. ظلم ۽ جهول ٻئي مبالغوي جا صيغا آھن. جَدھن انهن ٻنهي صفتن،
انتها کان تجاوز ڪيو تہ لازمي طرح پنهنجي ضد ڏانهن موٽي آيون.

۽ روح الارواح وارو فرمائي ٿو تہ هتي "ظُلُومًا جَهْلًا" بطور مدح جي
آيو آھي، نہ مذمت واسطي، ڇاڪاڻ تہ جَدھن حضرت آدم عليه الصلوٰۃ والسلام طاقت
کان مٿي امانت جو بار پنهنجي همت سان کنيو، تڏهن کيس چيائون تہ پنهنجي نفس
تي ظلم ڪري ڇڏيئي، ۽ تون ئي سمجهيو تہ اهو بار ڳرو آھي. آدم عليه السلام
انهن کي چيو تہ آءٌ ذات حق کان سواءِ ٻي هر شيءِ کان جاھل هيس، (پوءِ) جهان ۾
آدم عليه السلام لاءِ ظُلُومًا جَهْلًا جو آواز مشهور ٿيو، ۽ جهان وارا هن راز کان غافل
آھن.

شرح نزھت الارواح ۾ آھي تہ ظُلُومًا جَهْلًا ظاهر ۾ تہ ذم جا لفظ

آهن، پر هتي مدح جي معنيٰ ۾ پڌرا ٿيا آهن. انهن ۾ انسان جي واسطي وڏي مدح آهي. پوءِ الله تعاليٰ انسان کي ظلوم، جهول سڏي سندس ڪامل تعريف ڪئي آهي. هي ڳالهه به هن مثال سان مشابهت رکي ٿي، جيئن ڪو بادشاهه پنهنجي وڏن وزيرن کي، جيڪي بادشاهه وٽ، مقرب هجڻ جو دم هڻندا هجن، ڪو ڪم چوي ۽ اهي سڀ ان ڪم ڪرڻ کان عاجز ٿي پون، پر هڪ خدمتگار، جيڪو سڀني جي نظرن ۾ حقير هجي، اهو ڪم پورو ڪري ڏيکاري. پوءِ بادشاهه انهن وڏن وزيرن کي چوي ته اوهان ته مون وٽ وڏي عزت وارا هيو ۽ تڪبر سان اسان جي درٻار ۾ مقرب هجڻ جو دم هڻندا هيو، پر ان جي باوجود اوهان کان هي ڪم ٿي نه سگهيو، ۽ هي هڪ غريب، حقير، جنهن کي اوهان حقارت جي نظرن سان ڏٺو ٿي، تنهن اسان جي حڪم کي مڃي ڏسيل ڪم کي پورو ڪري ڏنو آهي. پوءِ تون ڏس ته انهن کي بادشاهه جي بارگاهه ۾ ڪهڙي نه شرمندگي ٿيندي، ۽ جنهن کي بادشاهه غريب ۽ حقير چيو، اها ان لاءِ ڪمال واکاڻ ۽ عين تعريف آهي. الله تعاليٰ اسان انسانن کي به ان اعتبار سان ظلوم ۽ جهول سڏيو آهي، ڇاڪاڻ ته ملائڪن ته آدم عليه السلام کي فساد ۽ فسق سان منسوب ڪيو هيو، ۽ اهي ظلم ۽ جهل جا لوازم آهن. پوءِ الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو هيو ته إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ آءٌ جو ڪجهه ڄاڻان ٿو، سو توهان نه ٿا ڄاڻو. الله تعاليٰ پنهنجي قديم علم کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ۽ انسان کي شرف ڏيڻ لاءِ امانت جي بار کڻڻ جو حڪم ملائڪن کي ڏنو. جڏهن اهي ان امانت جي بار کڻڻ کان عاجز ٿي پيا، تڏهن الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو ته توهان جنهن کي ظالم ۽ جاهل ٿي سڏيو، ۽ خوني فسادي ٿي چيو، ان ته اسان جي امانت جي بار کي کنيو، پر توهان تسبيح ۽ تقديس پڙهڻ جي باوجود اسان واري امانت جي بار کي کڻي نه سگهيا آهيو. پوءِ ان لحاظ سان الله تعاليٰ جو انسان کي ظلوم ۽ جهول چوڻ تعريف طور آهي، ۽ الله تعاليٰ جو انسان کي ظلوماً جهولاً چئي ملائڪن کي ڳالهه ڪري ٻڌائڻ به، هڪ قسم جو طعنو آهي.

لوائح ۾ آيل آهي ته عجب جهڙي ڳالهه آهي جو عشق (صرف) بشریت واري عالم ۾ آهي، ملائڪن جي ملڪ ۾ ڪونه آهي. ان جو سبب هي آهي ته ملائڪ سڳورا عصمت (پاڪدامني) ۽ لطف جي چانو ۾ نپايل آهن. چانو ۾ پليل مرد، محبت جو دزد سهي ڪونه سگهندو. بي دردن کي عشق ۽ محبت جو ڪو قدر ڪونهي. عشق لاءِ هڪ جماعت مناسب آهي، جن جي بازار جي سرمايي جي صفت اَتَجْعَلُ فِيهَا

مَنْ يَفْسِدُ فِيهَا (۱) آهي، ۽ انهن جي زماني جي سينگار جو رستو "إِنَّهٗ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا" آهي.

عاشقان را درد بدنامي خوش ست
عاشقانرا سوز ناکامي خوش ست

عاشقن کي بدنامي وارو درد پسند آهي. عاشقن کي نامرادي وارو سوز پسند آهي.

تفسير حسيني ۾ آهي ته جڏهن امانت وارو سج الوهيت واري برج جي ڪناري مان چمڪيو، تڏهن آسمان چيو ته اي رب مون کي ته بلندي واري صفت بس ڪافي آهي، زمين دانهن ڪڍي ته مون کي پڪيڙ واري نعمت حاصل آهي. جبلن مان آواز آيو ته اسان کي به هڪڙي هنڌ بيهڻ جو شرف حاصل آهي، مڙني چيو ته اسان ان امانت واري بار کي ڪڍي نه سگهنداسون، ائين نه ٿئي جو اسان تي ڪا آفت اچي وڃي، ۽ اهي صفتون به اسان کان ڪسجي وڃن. خاڪي انسان چيو ته مون کي ڪهڙو خوف آهي، جو مون کان ڇا وڻندا! اڳتي وڌي اچي ان بار کي نيازمنديءَ وارو ڪلهو ڏنائين، جنهن کي جسيم افلاڪ به نه ڪڍي سگهيا هئا، ۽ "هَلْ مِنْ مَّزِيدٍ" جو نعرو هڻڻ شروع ڪيائين، ته اڃان وڌيڪ هجي ته به حاضر آهيان. پوءِ انهن سڀني انسانن کي چيو ته اي دلير خاڪا! اها سڀ طاقت ڪٿان آندڻي؟ زبان حال سان انهن کي چوڻ لڳو ته مهربان يار جي مدد سان ٻارا ٻار ڪڍي سگهبا آهن.

آن بار که از بردن آن عرش ابا کرد
با قوت تو حامل آن بار توان بود

جنهن بار جي ڪڍڻ کان عرش انڪار ڪيو (اي ٻارا) ان کي تنهنجي طاقت سان ئي ڪڍي سگهبو.

مطلب ته امانت واري پوشاڪ جو بار انسان جي استقامت واري قد کان سواءِ، جنهن جي نالي فرمان ٿيل آهي "إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً" (۲) (مان زمين ۾ خليفو پيدا ڪرڻ گهران ٿو) ٻئي ڪنهن تي پورو نه آيو.

(۱) سورة البقره آيت ۳۰

(۲) تفسير حسيني ص ۶۸۴ ايضاً روح البيان جلد ٽيون ص ۱۶۶

جڏهن اهو ڪم انهيءَ عظمت تي پهتو، تڏهن حاسد شيطان جيڪي
انسان جا پراڻا دشمن آهن، انهن جي بدنظر کي دفع ڪرڻ لاءِ غيرت واري باهه تي "اَنَّهُ
كَانَ ظَلُومًا جَهْلًا" جي حرمل کي وڌائون.

ع تا ڪور شود هر آنکه نتوان دید

يعني جيئن ته جيڪو حسد کان سواءِ نه ٿو ڏسي سو اندو ٿئي.
ان ظلوم جهول کي "أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا" جي طعني ملڻ
باوجود، هن کي امانت جو بار مٿي تي کڻڻ گهڻو پسند آيو.

در هجر تو خوش مي ڪشم اين بار گران را
اي دوست مرا طاقت سرباري نيست

تنهنجي جدائي ۾ هنن ڳرن بارن کي خوشي سان پيو چڪيان. اي
دوست! مون کي ته منهن موڙڻ جي مجال نه آهي.

عالم شهادت ۽ عالم غيب ۾ رهندڙ انتهائي غيرت ۾ پئجي حيرت
ڪرڻ لڳا، ته ڇا لڳي خاڪي انسان، ۽ ڇا لڳي رب الارباب - پر ڇا ڪجي.
جڏهن ته بادشاهه محمود جي، هيترن غلامن مان نظر اياز تي پيئي.

رباعِي

اگر بادشہ بردر پيرزن
نشیند تو ای خواجہ سُبُلَت مَکَن
چرا در جهان افگنی بانگ شور
سليمان اگر گشت مهمان مور

جيڪڏهن بادشاهه پوڙهي عورت جي دروازي تي اچي ويهي ته اي
سائين! تون مڇون نه پٽ. جيڪڏهن سليمان عليه السلام ماڪوڙي جو مهمان ٿيو
آهي ته تون ڇا لاءِ ٿو جهان ۾ گوڙ ڪرين.

پوءِ جيڪو شخص نفسياني خواهشن جو تابع ٿيو سو امانت ۾ خيانت
ڪندڙ ۽ ڏوهي ٿيو، ۽ جنهن عقل معاد کي پنهنجو وزير ڪيو، تنهن امانت جي
حفاظت ڪئي. امانت جي حفاظت هي آهي ته پنهنجي هستي ۽ ان جي توابع کي حق

سبحانه، کان ڄاڻي، انهن کي الله تعاليٰ جي اخلاقن سان سينگارجي، ۽ انهن کي الله تعاليٰ جي امرن بجا آڻڻ ۾ سرگرم رکجي، ۽ منع ڪيل ڪمن کان روڪجي، ۽ نفس جي غرضن پوري ڪرڻ جي لاءِ ايتري ڪوشش نه ڪجي، مگر شريعت ۾ ضرورت آهي، جيتري اجازت هجي (تہ ان لاءِ ڪوشش ڪرڻ منع نه آهي) امانت ۾ خيانت هي آهي تہ پنهنجي هستي ۽ ان جي قوتن کي پنهنجي طرفان ڄاڻي، نفس جي غرضن پوري ڪرڻ ۾ ان کي مصروف رکجي، ان کان وڌيڪ ظالم ٻيو ڪير ڪونه آهي، جيڪو الله تعاليٰ جي ملڪ کي پنهنجو ملڪ پيو ڄاڻي، ڇاڪاڻ تہ ظلم معنيٰ آهي وَضَعُ الشَّيْءِ فِي غَيْرِ مَحَلِّهِ، يعني غير محل ۾ ڪنهن شيءِ جو رکڻ ظلم آهي.

پوءِ ماڻهو ٽن ٽولن جا ٿيا، جيئن الله تعاليٰ فرمايو آهي، فَوَهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ (۱) يعني تہ انهن مان ڪي پنهنجي جان تي ظلم ڪن ٿا، ۽ انهن مان ڪي درمياني چال تي آهن، ۽ انهن مان ڪي (اهڙا آهن جيڪي الله جي حڪم سان) چڱن ڪمن ۾ گوڙ ڪڍن ٿا.

۱- جنهن شخص پنهنجي هستي کي پنهنجي طرفان سمجهي، نفسياني خواهشن ۾ مصروف ڪري غرق ڪيو (اهو پهرين ٽولي) ”ظالم لفسه“ مان آهي، ڇاڪاڻ تہ اصل ۾ اها امانت ۾ خيانت آهي، ۽ امانت معرفت ئي آهي. پوءِ (ان خيانت جي ڪري) ڪافر ٿيا.

۲- ۽ ڪي وري اهي آهن، جن پنهنجي هستي کي پنهنجو ڪري ڄاتو آهي، پر الله تعاليٰ جي ريويت جا اقرار ڪري آهن، ۽ ڪن امرن ۽ نهين وارن ڪمن جي بجا آوري ڪن ٿا، ۽ ڪن ڪمن ۾ خيانت ڪن ٿا، اهڙي قسم وارا ”مقتصد“ آهن. انهن جي خيانت ۾ (۽ پهرين ٽولي جي خيانت ۾) فرق آهي. اهي معافي گهرڻ لاءِ استغفار ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، ۽ گناهن کان نجات لهندا. پوءِ انهن مان ڪن کي گناهن جي اندازي جيترو عذاب ٿيندو، يا شفاعت سان ڇڏندا.

۳ ٽئين ٽولي وارا اهي آهن، جيڪي بصيرت جي نور سان ڄاڻن ٿا تہ سندن هستي، پنهنجي توابع سميت، الله تعاليٰ جي طرفان آهي، ۽ پڻ پنهنجا پسند ڪيل ڪم ۽ موچارا اخلاق، الله تعاليٰ کان سمجهي ثواب جي طمع گهٽ رکي، صرف باري تعاليٰ جي رضا جا منتظر آهن. اهي ”سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ“ آهن، جن جو رتبو ”يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ“ (۲)

(۱) سورت فاطر آيت ۳۲

(۲) سورة الفرقان آيت ۷۰

آهي. (يعني اهڙن جي) برائين کي الله پلائين سان بدلائي ڇڏيندو.

۽ پڻ سمورا ڪتاب، جيڪي الله تعاليٰ کان نازل ٿيل آهن، تن سڀني ۾ اصل امانت کي سڃاڻڻ، ۽ ان جي لوازم جي حفاظت ڪرڻ جو بيان، ۽ ان جي جزا جو بيان ۽ خيانت جي تشريح، ۽ ان جي سزا جو بيان ٿيل آهي.

تو آن مرغي ڪه عالم دانءِ تست
هم معلوم علم افسانءِ تست

تون اهو پڪي آهين، جو سارو جهان تنهنجو دائو آهي، سڀ معلومات جو علم تنهنجو افسانو آهي.

عجائب قصه مشڪل حديثي
ڪه عقل از زيرکي ديوانءِ تست

قصا عجيب آهن، ۽ ڳالهه ٻڌائڻ مشڪل آهي، ڇاڪاڻ ته عقل به ڏاهپ جي ڪري تنهنجو ديوانو آهي.

تو اي مفلس ازان بدنار گشتي
ڪه جائي گنج تو ويرانءِ تست

اي سڃاڻ! تون ان ڪري ته بدنار ٿيو آهين، جو تنهنجي خزاني واري جاءِ سنج ۾ آهي.

عاشقي ديده نه بر روئي بتان دوختن است
خون دل خوردن ودم نازدن وسوختن است

محبوبن جي اڳيان پنهنجيون اکيون سڀي ڇڏڻ عاشق هجڻ نه آهي، بلڪ دل جو رت پيئڻ ۽ ٻٽاڪ نه هڻڻ، ۽ پاڻ کي ساڙڻ آهي.

ٿي سگهي ٿو ته انسان ڪامل مان مراد حضور صلي الله عليه وسلم جن جي ذات مبارڪ هجي، ڇاڪاڻ ته سندن ذات ئي ڪامل فرد آهي، ۽ آسمانن ۽ زمينن ۽ جبلن تي امانت پيش ڪرڻ، تنهن ۾ ئي سگهي ٿو ته اها امانت پڻ ڪامل انسان تي پيش ٿي هجي.

ڇاڪاڻ ته پاڻ سڳورا علوي توڙي سفلي، سڀني حقيقتن جا جامع ۽

الاهي اسرارن جا خزانا آهن، ۽ انهيءَ امانت جي شروعات پهريائين وحيءَ سان ٿي هئي. جنهن وقت الله تبارڪ و تعاليٰ جبرئيل جي صورت ۾ پنهنجي تجلي مٿن کڻي تنهن وقت جبرئيل عليه السلام کين چيو ته ”اٰقرا“ يعني پڙهه. پوءِ آسمانن، زمينن توڙي جبلن جي حقيقت واري لباس ۾ سندن جامع هجڻ جي حقيقت پڌري ٿي. ڇاڪاڻ ته پاڻ سڀني مرتبن جي جامع هجڻ سان گڏوگڏ، هڪڙي وڏي شان جا مالڪ آهن، ۽ پاڻ انسان هجڻ جي باوجود، سڀني موجوداتن جي حقيقتن جا جامع آهن. پوءِ خداڻي حقيقتن واري امانت پيش ڪرڻ سان هن شان واري لاءِ (يعني پاڻ سڳورن لاءِ) ثابت ٿي آهي. جنهن جي ڪنجي وحي آهي، ۽ ان امانت جي نگهباني ڪرڻ قرآن جي صورت ۾ جو وڏي عظمت وارو آهي، سا ان جي تجلي آهي. پوءِ اهو شان ابديءَ ۽ ازليءَ معرفتن جي بگرن بارن کڻڻ سببان ٽڪجي پيو، ۽ امانت جي حقن جي پوري سڃاڻپ ۽ نگهداشت نه ڪرڻ، ۽ ٻانهائپ جا مقرر ٿيل حق پورا ادا نه ڪرڻ، ۽ امانت کي قائم رکڻ واسطي حوادثن جي حملن، ۽ ان جي صدمن کان بچڻ واسطي واٽن، ۽ پيچرن کان واقف نه هئڻ، ۽ ٻين اسماءِ الاهي وارين تجلين مان سڀ ڪا تجلي باطن ۾ قسمن قسمن پنهنجا حڪم هلائين ٿيون، جن مان قهر ۽ جلال ۽ عظمت ۽ جبروت ۽ ملڪوت واريون تجليون آهن. انهن مڙني اسبابن کي نظر ۾ رکي ان شان (يعني پاڻ سڳورن) امانت جي بار کڻڻ کان انڪار ڪيو، ۽ الله تعاليٰ جو ”اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ“ چوڻ سوانسان ڪامل واسطي هيو، جنهن کي ”اٰقرا“ جي لفظ سان جبرئيل جي ڳالهائڻ ۾ ظاهر ڪيو، ۽ موجوداتن جو انڪار ڪرڻ، سو پڻ پاڻ سڳورن صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي ڳالهائڻ ”ما انا بقاريءَ“ سان هيو جڏهن ته شان (يعني پاڻ سڳورا) مڙني موجوداتن جي حقيقتن جا جامع آهن، ۽ انڪار ڪرڻ وقت مٿن الله تعاليٰ جي تجلي جبرئيل عليه السلام جي غط (يعني قابو ڪري بند ڪرڻ) واري صورت ۾ ايتري قدر ظاهر ٿي، تانجو موجودات وارو لباس لهي پيو، ۽ ڪن لباسن کي جيڪي شان ۾ ظاهر ٿيا هئا، تن کي مخفي رکيائين. پوءِ جبرئيل ٻئي ۽ ٽئين ڀيري به غط ڪيو ته ان سان پاڻ سڳورن جو جامع انسان هجڻ، ۽ احڪامن کي پڌرو ڪرڻ، ۽ پڙهڻ ظاهر ۽ ثابت ٿئي.

پوءِ پاڻ سڳورن اگرچہ هر ڀيري ”ما انا بقاريءَ“ پي چيو، ليڪن سندن ٽئين ڀيري به نه پڙهڻ واري بار بار قول ۾ فرق آهي. هڪڙو پاڻ کي روڪڻ، ٻيو محض نفی جي خبر ڏيڻ، يعني آءٌ پڙهندڙ ناهيان، ٽيون پڇڻ واسطي، ۽ ان ڳالهه جي هي حديث

تائيد ٿي ڪري، جا ابو اسود حضرت عروۃ کان روايت ڪئي ته پاڻ فرمايائون ڪيف اقرا، يعني ڪهڙي طرح پڙهان؟ ۽ جڏهن زوردار ٿي غط پورا ٿيا، ۽ تجلي پنهنجو ڪم پورو ڪيو، تڏهن ان شان، جنهن امانت جي بار کڻڻ کان انڪار ڪيو، تنهن تان ڇپيل پردو لهي ويو، ۽ اهو شان، جنهن امانت جي بار کڻڻ کان انڪار پي ڪيو، سو جامع انسان هجڻ جي شان سان ظاهر ٿيو.

۽ توکي ان شان جي، جيڪو انسانيت جو جامع آهي ان جي حقيقت جي خبر آهي ته اهو ڇا آهي؟ جيڪو الوهيت جي ڪنارن کان هڪڙو چمڪندڙ نور آهي، ۽ ان مرتبن جي سڀني ذاتين کي ڪماليٽ وارن وصفن سان وڏي جسم ۾ گڏ ڪري ورتو آهي، ۽ اها (اصل ۾) حقيقت محمدي آهي، پوءِ اهو انسان الله پاڪ جي اسم جو جامع آهي، جيڪو برزخ ڪبري مان پڌرو ٿيو آهي، پوءِ مان توکي ”بسم الله“ جو تفسير جيڪو محققن کان بيان ٿيو آهي، ان جو ذڪر ڪريان ٿو، انهن جو چوڻ آهي، ته بسم الله، يعني ڪامل انسان حق سبحانه، و تعالىٰ جي اسم جو تفسير آهي. پوءِ جڏهن پاڻ سڳورن جو الله جي اسم واري تجلي سان جامع هجڻ ثابت ٿيو، ۽ حق سبحانه، و تعالىٰ جون الاهي تجليون غطن جي ترتيب وار مٿس پڌريون ۽ ظاهر ٿيون، تڏهن امانت ڪبري جي بار کڻڻ جي قوت پيدا ٿي. پوءِ ڪين هن ڳجهه جي کولڻ لاءِ ”اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ“ سان مخاطب ٿيا، جنهن جو تفسير هي آهي، ته هن اسم سان تون امانت جو بار کڻ، جو اها عبارت شان انساني هجڻ جي آهي، ۽ اهو اسم تنهنجي رب وارو آهي، جنهن توکي هنن غطن سان پرورش ڪئي. ”فَخَلَقَ“ يعني پوءِ تو ۾ امانت جي بار کڻڻ جي قوت ايجاد ڪيائين، پوءِ (جيئن) بادشاهن جي سوکڙين ۽ انعامن جا بار به بادشاهن جي مهرباني سان ئي کڻي ٿا سگهجن، ”فَحَمَلَهُ الْاِنْسَانُ“ يعني پوءِ ان بار کڻڻ جي لائق انسان ٿيو، جنهن امانت جو بار کنيو.

پوءِ پاڻ سڳورن جو ”مَا اَنَا بِقَارِيٍّ“ چوڻ ادب واري زبان جي واٽ سان هو، نه انڪار جي واٽ سان. پوءِ ”ما انا بقاريءَ“ جي معنيٰ هي آهي، ته آءٌ هن جهان واري (رسم) حقيقت سان پڙهندڙ ناهيان، ۽ آءٌ تنهنجي نالي سان پڙهندس. پوءِ ”اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ“ چيو ويو- لغت وارا چون ٿا ته غط جي معنيٰ (حبس النفس بالتحرك) يعني ساهه کي چرڻ ڦرڻ کان بند ڪرڻ، جيئن پاڻي ۾ ٽپي وقت چوندا آهن: غَطَّ فِي الْمَاءِ يعني پاڻي ۾ پنهنجي ساهه کي چرڻ ڦرڻ کان بند ڪيائين. هن ۾ صوفين، مشائخن لاءِ

بهترين حجت آهي، جو اهي پنهنجي مريدن کي تربيت واسطي ساهه بند ڪرائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته وحيءَ جي شروعات ۾ پاڻ سڳورن ساهه کي بند ڪري ڇڏيو هو، پوءِ تون هنن حقيقتن جي سمجهڻ ۾ چڱو فڪر ڪر ته غنيمتون حاصل ڪندين.

خط مبارڪ باويھون

قلب سليم جي ڪيفيت بابت، مخدوم ميان
پير محمد رحمہ اللہ تعاليٰ عليه ڏانھن لکيو ويو

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ، جن جو هو مستحق آهي، ۽ صلاتون ۽ سلام سندس نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم تي هجن.

امابعد! توهان تي سلامتي هجي. هي خط ان فقير جو آهي، جيڪو پنهنجي غني رب ڪريم جو محتاج آهي. عالم، فاضل، وڏن عالمن جي اڳواڻ، يعني ميان پير محمد ڏانهن. شال الله تعاليٰ ان کي پنهنجي حفاظت ۾ محفوظ رکي. **يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ * إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ *** (۱) ترجمو: جنهن ڏينهن نه مال ڪم ايندو، نه پٽ، مگر اهو جيڪو الله تعاليٰ جي حضور ۾ حاضر ٿيو سلامت دل کڻي.

قلب سليم، ظاهري ۽ باطني ذڪر سان ٿيندو آهي يا ايمان سان؟! اهو ايمان، زبان سان اقرار ڪرڻ ۽ دل سان ان جي تصديق ڪرڻ آهي. تفسير ديلملي ۾ لکيل آهي ته: يعني سلامتيءَ وارو قلب اهو آهي، جيڪو الله تعاليٰ کانسواءِ ٻي هر شيءِ کان خالي هجي، ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ جي ارادي ۽ رضامندي سان ڀريل هجي.

رساله قشيري ۾ لکيل آهي، ته ”قلب سليم وارو اهو شخص آهي، جيڪو گمراهي کان سلامت رهيو، تنهن کان پوءِ ٻئي طرف، هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ کان به بچيو، ڇاڪاڻ ته اهي سڀ شيون (گمراهي ۽ اکين سان هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ وغيره) آفتون آهن، جن کان وڏن بزرگن پاڻ بچايو آهي، پر ننڍا بزرگ به انهن ذريعي آزمايا ويا آهن.“ (۲)

(۱) سورة شعراء آيت ۸۸، ۸۹

(۲) لطائف و ارشادات قشيري جلد ۵ ص ۱۵، ۱۶

قلب سليم جي معنيٰ لاءِ ڪن هي به چيو آهي ته ”قلب سليم اهو آهي، جيڪو نفس جي سلامتي جي ڪري بچڙن ارادن کان بچيل رهي.“ (انتهي) علامه ڪاشيءَ جي تصنيف ”اصطلاحات صوفيه“ ۾ آهي ته، قلب سليم، انهن ڪاملن جو قلب آهي، جيڪي ”اهل تمڪين“ جا آهن، اهو انهن کي مختلف درجات مطابق عطا ٿيل آهي، ۽ قلب سقيم (يعني بيمار قلب) اهو ناقصن جو قلب آهي، جيڪي اهل اضطرار جا آهن. نقص کان بچي ڪماليتن تائين پهچڻ فناء ڪلي تي موقوف آهي، ۽ سقيم مان مراد جسماني ۽ روحاني تعلقات سان وابستگي آهي، ۽ سليم مان مراد انهن تعلقات کي قطع ڪرڻ آهي، جنهن جو پيو نالو خلو متخيله (۱) به آهي.

جائڻ گهرجي ته نبي ڪريم صلي الله عليه عليه وسلم جي فرمان مطابق، قلب گوشت جو هڪ ٽڪرو آهي، جنهن جي صحيح هجڻ سان جسم صحيح رهندو آهي، ۽ ان جي خراب هجڻ سان جسم خراب ٿيندو آهي، ۽ دل وارن وٽ، قلب هڪ جوهر آهي، جو عالم امر کان، جامع حقيقت انسانيت جي آهي، جيڪو روح ۽ نفس جي وچ ۾ واسطو آهي، ۽ انسانيت جو ان تي ئي دارومدار آهي.

۽ قدسي حديث ۾ آهي ته ”قلب اندر دل آهي، ۽ دل اندر روح آهي.“ ۽ دل مان مراد اهو ئي جوهر وارو قلب آهي، ۽ حڪماءُ (فلاسفر) ان کي نفس ناطق (مادي کان خالي جوهر) چوندا آهن، ان جو باطن روح آهي، ۽ نفس حيواني (طبعي جسم) ان جو مرکب آهي، ۽ ان جو ظاهر قلب ۽ جسم جي وچ ۾ واقع آهي.

هن حديث مان (انسان جي) ”حقيقت جامعہ“ مراد آهي، ۽ صوفين جي اصطلاح ۾ قلب کي ڪيتر ۽ عقل اول چوندا آهن، ۽ طبعيت ڪُليه کي شڪاري باز چون ٿا. ان کي عقل اول ڪڏهن جسماني پستي ۽ عالم سفلي کان، عالم علوي ۽ فضاء قدسي جي اوج ڏانهن، شڪاري باز وانگر مٿي ڪڍي ٿو وڃي، ۽ طبعيت ڪُلي، ڪنهن وقت ان کي، بلڪ گهڻوڪري نفسياني خواهشن ۾ ڦاسائي، عقاب وانگر عالم سفلي ڏانهن وٺي ٿي وڃي.

پوءِ سمجهڻ گهرجي ته انساني روح مَرَدن جي مثال آهي، ۽ نفس (۱) يعني مَاسَوِي الله جي تعلق وارن خيالن کان قلب جي خالي هجڻ کي خلو متخيله چئبو آهي (مترجم)

حيواني عورت جي مثال آهي، ۽ انهن پنهي جي ازدواجي ميلاپ سان فرزند قلب ڄائو. پر ان قلب ۾ استعداد ڪڍڻي وانگر پنهي پاسن، عالمِ علوي ۽ عالمِ سفلي سان آهي. پوءِ جيڪڏهن قلب جو لاڙو عالمِ علوي ڏانهن ٿي پيو ته مَرَدن جي مرتبي کي ماڻيندو، ۽ مَرَدن واري ميراث هٿ ڪندو، ۽ جيڪڏهن ان جو لاڙو عالمِ سفلي ڏانهن ٿي پيو ته زالن جي ٽولي ۾ داخل ٿيندو، ۽ زالن واري ميراث وٺندو، جو اهو بهشت آهي، ڇو ته موليٰ تعاليٰ جو طالب مرد آهي، ۽ آخرت جو طالب عورت آهي.

۽ مَرَدن جي ورثي بابت (حديث ۾ آيل) آهي ته ”اهو اهڙو هوندو جو، جنهن کي نه اکين ڏٺو هوندو نه ڪنن ٻڌو هوندو، نه وري ڪنهن جي دل ۾ ان جهڙو تصور ٿي آيو هوندو.“

اهو حق سبحانه و تعاليٰ جي بي كيف جمال جو پرتو آهي، ان ڳالهه ڏانهن هن آيت سڳوري ۾ اشارو آهي (يعني) (اي انسانو! ڊڄو پنهنجي رب کان، جنهن اوهان کي هڪ نفس مان خلقيو آهي).

هتي نفس مان مراد نفس ناطق آهي، جيڪو ساري جهان جو قلب آهي، ۽ اهوئي آدم حقيقي آهي. اڳتي ارشاد آهي (۽ خلقيائين ان مان ان جي جوڙي زال کي) هتي زال مان مراد نفس حيواني آهي، جيڪو ان مان پيدا ٿيل آهي، کي چون ٿا ته (اهو جوڙو يعني حضرت حوا) ڪاٻي پاسيريءَ مان پيدا ڪئي وئي آهي. يعني اهڙي طرف کان جيڪا عالم موجودات سان مليل آهي، پوءِ اهو طرف حق تعاليٰ سان مليل طرف کان، ڪمزور طرف آهي. جيڪڏهن آدم عليه السلام ان سان نه پرڻجي ها ته، جيڪر هن دنيا ڏانهن لهي نه اچي ها. جيئن مشهور آهي، ته ابليس عليه اللعنه اڳ ۾ حضرت حواء کي ڀُلايو، پوءِ ان کي آدم جي ڀُلاڻ لاءِ وسيلو بنايائين. اڳتي ارشاد آهي (۽ پڪيڙيائين انهن پنهي (آدم ۽ حوا) مان گهڻائي مَرَد) هتي مَرَدن مان مراد اهل دل شخص آهن، جيڪي پنهنجي پيءُ ڏانهن ٿا چڪين. اڳتي ارشاد آهي، ۽ پڪيڙيائين انهن مان گهڻيون ئي زالون. زالن مان مراد نفس پرست ۽ طبعيت پرست انسان آهن، جيڪي پنهنجي ماءُ ڏانهن چڪ رکن ٿا.

ڪتاب سلڪ سلوڪ ۾ آيل آهي ته: الغرض قلب سليم اها دل آهي، جيڪا ويهن خراب خصلتن کان خالي هجي، ۽ ويهن نيڪ خصلتن سان ڀريل هجي. ويهن خراب خصلتون هي آهن: (۱) شرڪ (۲) نفاق (۳) عداوت (۴) دنيا جي رغبت (۵)

حرص (۶) شک (۷) جهل (۸) دنيا سان تعلق (۹) طمع (۱۰) ڊگهيون اميدون رکڻ (۱۱) بي صبري (۱۲) تکبر (۱۳) حسد (۱۴) بدگماني (۱۵) بخيلي (۱۶) هٿ ڪرڻ (۱۷) پاڻ کي وڏو سمجهڻ (۱۸) نا اميدي (۱۹) خدا جي عذاب کان بي خوف رهڻ (۲۰) خدا تعاليٰ کي وساري ڇڏڻ.

ويھ نيك خصلتون هي آهن: (۱) توحيد (۲) خلوص دل (۳) خير خواهي (۴) پرهيزگاري (۵) قناعت (۶) يقين (۷) علم (۸) معاملات خدا تعاليٰ جي سپرد ڪرڻ (۹) ماڻهن کان نا اميد رهڻ (۱۰) اميدون گهٽائڻ (۱۱) صبر (۱۲) موت ياد ڪرڻ (۱۳) نفس کي بڪ ڏيڻ (۱۴) چڱو گمان نيٺ (۱۵) سخاوت (۱۶) توبه (۱۷) نوڙت (۱۸) خوف (۱۹) اميد (۲۰) الله تعاليٰ جو ياد گيرو ۽ سندس محبت (۱) پوءِ قلب جو بيمار يا تندرست هجڻ، انهن خصلتن جي گهٽجڻ ۽ وڌڻ تي منحصر آهي. جڏهن قلب سليم جي صفت معلوم ٿي ويئي ته پوءِ ڄاڻڻ گهرجي ته قلب مان خراب عادت جو ختم ٿيڻ، الله تعاليٰ جي ذڪر ڪرڻ سان وابسته آهي. خاص ڪري لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ سان جيڪو افضل ذڪر آهي.

تفسير ديلمي وارو قَاذُكُرُونِي اَذْكُرُكُمْ واري آيت جي تفسير ۾ لکي ٿو ته توهان مون کي ياد ڪريو ته مان توهان کي ياد ڪريان (يعني الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته مون کي اهڙي طرح ياد ڪريو جو توهان جا قلب ۽ خيالات هميشه مون ڏانهن متوجهه هجن، پوءِ آءٌ به اوهان کي ياد ڪندس. يعني اوهان جي دلين کي ۽ سرن (رازن) کي بصيرت ڏيندس ته جيئن اوهان منهنجي ذات ۽ صفات کي ڏسو. پوءِ اوهان کي منهنجي معرفت حاصل ٿي پوندي ۽ پڻ قَاذُكُرُونِي جي معنيٰ هي به آهي. اوهين منهنجو پنهنجي زبانن سان ايترو ته ذڪر ڪريو جو اوهان جي قلبن ۽ اسرارن جي مشاهدي تائين رسائي ٿئي.

اي طالب! ڄاڻ ته بيشڪ زبان سان ذڪر ڪرڻ، قلب ۽ روح جي مشاهدي ڏانهن جلدي وٺي ويندو آهي. اهو ذڪر لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ جو آهي. جيڪو تمام گهڻو آزمايل آهي، ۽ الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته الله جو ذڪر تمام وڏو آهي. اهو ڪلمو لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وارو آهي، ۽ الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته طيب ڪلمو پاڪ وٺ جي مثال آهي، اهو ڪلمو به لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ آهي.

مون مرشد حقيقي دام برڪاته جي مڪاشفي جي برڪت سان ان ڪلمه کي هڪ عجيب وڻ جي صورت ۾ ڏٺو، جيڪو زمين کان وٺي آسمانن تائين بلند هيو، ان جي ٿارن جا مختلف رنگ هئا، ۽ هر هڪ ٿاري تي قسمن قسمن جا پڪي، ۽ قسمن قسمن جون حورون ۽ غلمان ويٺل ڏٺم. جن جو حسن جمال بيان نه ٿو ڪري سگهجي، تن سڀني زبان سان (ڪَلِمِي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) جو ورد پئي ڪيو، ۽ هر گهڙي ان وڻ مان اهڙي قسم جون ٿاريون ۽ اهڙي قسم جون حورون غلمان نڪرندا ٿي رهيا، ۽ آسمان ڏانهن چڙهندا ٿي ويا، پوءِ وري ٻئي هنڌان ٿي نڪتا، جيڪي آسمان ڏانهن وڌندا ٿي ويا، اهو مشاهدو، ان ابتدائي زماني جو آهي، جڏهن ذڪر لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ جو ورد شروع ڪيو هيم، پوءِ اهڙي طرح اهو مشاهدو ڪيترا سال ٿيندو رهيو. پوءِ اي طالب! ڄاڻ ته الله تعاليٰ جو اهو ذڪر نفس کي خراب وصفن کان پاڪ ڪرڻ ۾ روشن اثر رکي ٿو، ۽ اهو تمام گهڻو آزمايل آهي، ۽ بيشڪ اسان اهو به مشاهدو ڪيو ته ان ذڪر لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ سان جڏهن نفس مان خراب وصفون گهٽجڻ ۽ جدا ٿيڻ لڳيون ٿي ته اهي ماڻهن ۽ ناپاڪ جانورن جي شڪلين ۾ ٿي نڪتيون، جهڙوڪ ڪتي، خنزير، ٻلي، خچر، گڏهه، ڪٽي، نانگ، وچون، چور، کيسا ڪتريندڙ، مڪار، جوارِي يا ان جهڙن جي شڪل ۾ ٿي ڪري نڪتيون ٿي، جنهن ان ذڪر کي آزمايو هوندو، سو اسان کي ان ڳالهه ۾ سچو ڄاڻندو. پوءِ غير حق جي خيالات کان جيترو قلب کي تصفيه حاصل ٿو ٿئي، اوترو ئي نفس کي برائين کان تزڪيو حاصل ٿيندو آهي.

تزڪيه نفس مان، نفس جي پاڪائي مراد آهي، جڏهن ته تصفيه ۽ تزڪيو ٻئي ڪمال محنت سان حاصل ٿين ٿا، پوءِ نفس ان وقت سهڻن اخلاقن جي عادت وٺندو. پوءِ انهن ٻنهي (تصفيئي ۽ تزڪئي) کان پوئتي هٽڻ نه ٿو جڳائي. ڇاڪاڻ ته رنگ تي رنگ نه چڙهندو آهي.

پوءِ هن آيت سڳوري لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ (۱) ترجمو: (نه هٿ لائين هن قرآن مجيد کي مگر پاڪ) جو مقصد به هي آهي ته يعني قرآن ڪريم جي اسرارن ۽ اخلاقن کي اهو چڱي، جنهن جي دل غير جي ڏسڻ کان پاڪ هجي، جيڪو قرآن ڪريم جي تلاوت ڪرڻ ڏانهن پاڻ کي محتاج ٿو ڄاڻي، خُلِقَهُ الْقُرْآنُ ۾ ان ڏانهن اشارو ٿيل آهي. پوءِ جيڪو شخص دل جي پاڪائي سان هڪ ڀيرو ذڪر ڪندو، ان کي سٺا اخلاق حاصل ٿيندا، ۽ جيڪو بار بار پيو ذڪر ڪندو ته ان کي قلب ۾

استحڪام پيدا ٿيندو، ۽ جڏهن قلب ۾ استحڪام پيدا ٿي ويو ته (سمجھ) قلب سلامت رهندو، جو وري ان ۾ گنديون عادتون موٽي نه اينديون. جيئن چوڻي آهي مَا رَجَعَ مَنْ رَجَعَ إِلَّا عَنِ الطَّرِيقِ (منزل مقصود تي پهچي ڪوبه ڪونه موٽيو آهي، بلڪ جيڪو موٽيو، سو اڌ واٽ مان موٽيو) ان مرتبي کي حاصل ڪرڻ لاءِ ٻيو طريقو به آهي. جيڪو رابطي سان وابسته آهي. ڪامل مڪمل مرشد سان، مريد جي دل جي ڳانڍاپي کي رابطو چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته عام رسمي حڪمت جو قاعدو آهي ته مُفِض (فيض ڏيندڙ) ۽ مُسْتَفِض (فيض وٺندڙ) ٻنهي ۾ مناسبت جو هجڻ ضروري شرط آهي. مثال جيئن ته باهه جي طبيعت خشڪ آهي ته اها اثر به خشڪ شيءِ تي ڪندي ۽ آلي شيءِ کي نه وٺندي.

نسبتي پاڪان درست ڪن يا پئي ايشان مرو
غرق شد فرعون بدريا بود موسيٰ پيشرو

الله وارن پاڪ ٻانهن سان نسبت صحيح رک، يا انهن جي پئي نه
وج (غلط نسبت جي ڪري) فرعون به درياھ ۾ ٻڏي ويو، توڙي هو موسيٰ عليه السلام جي
پٺيان ٿي ويو.

مريد ۽ مرشد جي وچ ۾ مناسبت، سچو اعتقاد ۽ سچي دوستي
آهي. اعتقاد به اهڙو هجي جو مرشد جي ڪنهن به ظاهري ڪم تي اعتراض نه ڪرڻ
گهرجي. جيڪڏهن اعتراض ڪندين ته ”هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنِكَ“ (هي تنهنجي ۽ منهنجي
جڏائي جو وقت آهي) جو اعلان ٻڌندين.

فسحت ميدان ارادت بيار
تاب زنده مرد سخن گوئي گو

ارادي جو ميدان ڪشادو آڻ، ته جيئن سخن گو (قابل) ماڻهو
(ارادي واري ميدان ۾) اتي اچائي هڻي.

دوستي ايتري قدر هجڻ گهرجي، جيئن حديث ۾ آيو آهي: ”توهان
مان تيستائين ڪو به مؤمن نٿو ٿي سگهي، جيستائين آءٌ هن کي سندس جان، مال، اولاد
پيءُ ماءُ ۽ سمورن ماڻهن کان وڌيڪ پيارو نه هجان.“ (۱)

مولانا رومي فرمائي ٿو:

(۱) بخاري شريف جلد اول ص ۷

دانشان رامي ستاند جان زجان ني زراه دفتره ني از زبان

انهن جي سمجھه روحاني علم کي روح سان حاصل ڪري ٿي، نه ڪتاب جي رستي سان، ۽ نه زبان سان.

شيخ عبدالحق محدث دهلوي رحمۃ الله تعاليٰ عليه شرح صراط مستقيم ۾ آندو آهي ته ”(اي طالب!) ڪوشش ڪر، ته جيئن تنهنجي دل ۾ ڪامل مرشد جي جاءِ ٿي پوي، يا تون مرشد جي اندر ۾ پنهنجي جاءِ ڪرين، جيڪڏهن تنهنجي دل ۾ مرشد جي جاءِ ٿي پوندي ته ان جي نورانيت، تنهنجي اندر کي روشن ڪري ڇڏيندي، الله تعاليٰ جو نور يا ته اهو ڪامل مرشد پاڻ هوندو، يا ان ڪامل مرشد ساڻ هوندو، اهو تنهنجي دل جي ڪٽيل آئيني کي اڇو اڇرو ڪندو. جيڪڏهن توکي ان ڪامل مرشد جي اندر ۾ جاءِ ملي وڃي، ته پوءِ ان ڪامل جو اندر، نزول رحمت جي جڳهه آهي، اتي الله تعاليٰ جي مهربانين واريون نظرون نازل ٿينديون رهن ٿيون، جڏهن توکي ان جاءِ تي موجود ڏسنديون ته ضرور ان جي رحمتن واري نظر جو پرتو توتي به پوندو، پرايترو، جيتري قدر تون ان سان نسبت ۽ محبت ۽ پنهنجائپ ۽ اتفاق رکندين ۽ حضور عليه الصلاة والسلام جن جي هن حديث پاڪ ۾ ان ڳالهه ڏانهن اشارو آهي، ته مرد ان سان گڏ هوندو، جنهن سان محبت ڪندو.

بس ٿو ڪريان جو سياڻن لاءِ اهو ڪافي آهي.

خط مبارڪ ٽيويهون

چند مخصوص ڳالهين بابت، جناب مخدوم پير محمد رحمۃ الله تعاليٰ جي لکيل سوالن جي جواب ۾ لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون، ان الله تعاليٰ جي لاءِ آهن، جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي هدايت فرمائي، اسان هي هدايت نه حاصل ڪري سگهون ها، جيڪڏهن الله تعاليٰ اسان کي هدايت نه فرمائي ها، تحقيق الله تعاليٰ جا رسول عليهم السلام حق ڪٿي آيا، ۽ صلاتن ۽ سلامن جو تحفو ان ذات کي پهچي، جنهن جو اسم مبارڪ وصال واري

خالص ۽ مٺي پاڻي جي عاشقن لاءِ تمام لذت ۽ بيحد مٺو آهي، ۽ پڻ رحمتون ۽ برڪتون سندس آل اطهار، اصحابِ كبار تي شال نازل هجن.

حمد ۽ صلاة کان بعد، توهان تي الله تعاليٰ جون رحمتون ۽ برڪتون هجن.

سوال: حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم فرمايو آهي ته: منهنجي لاءِ الله تعاليٰ وٽ هڪڙو اهڙو وقت هوندو آهي، جو ان ۾ مون سان ڪوبه مقرب ملائڪ ۽ نبي مرسل ڪونه پهچندو آهي.

گهي بر طارم اعليٰ نشينم
گهي بر پشت پائي خود نبينم

يعني: ڪڏهن تمام بلند گهر ۾ ويهندو آهيان، ڪڏهن ته پنهنجي پير جي پٺي به ڪونه ڏسي سگهندو آهيان.

اهو فرمان هميشه لاءِ نه فرمايو اٿن، ان جو سبب ڇا آهي؟

پيو ته حضرت شيخ بايزيد بسطامي قدس الله سره العزيز فرمايو آهي: آءٌ پاڪ آهيان، منهنجو ڪيڏو نه وڏو شان آهي. (۱) ۽ آءٌ بادشاهن جو به بادشاهه آهيان ۽ جنهن مون کي ڏٺو ان تي دوزخ جي باهه حرام ٿي، ۽ هوڏانهن نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم ۽ صحابه ڪرام رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو آهي ته ”يا الله! اسان توکي نه سڃاتوسون، جيئن تنهنجي سڃاڻڻ جو حق آهي، ۽ اسان تنهنجي عبادت نه ڪري سگهياسون، جيئن تنهنجي عبادت ڪرڻ جو حق آهي، ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي ته مسلمانن، ڪافرن ۽ منافقن به ڏٺو هيو، انهن لاءِ ته باهه حرام ٿيڻ جو نه فرمايو اٿن، پوءِ انهن ٻنهي ڪلامن ۾ ڪهڙو فرق آهي؟

جواب: سلطان مان مراد عارف بالله آهي، جيئن ته ان اکين جي نار جو لقب ڪتابن ۾ سلطان العارفين مشهور آهي، ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم سيد المرسلين آهن، جڏهن ته آنحضرت جن جي رسالت وارو منصب دائمي آهي، ۽ شيخ صاحب به معرفت واري تخت تي هميشه سلطان العارفين آهي.

صوفياءَ ڪرام جي اصطلاح ۾ وجد واري حالت کي وقت چوندا

آهن، ۽ ان کي حال به چون. ان جي تعريف ۾ هن طرح به چيو اٿن (الْوَجْدُ حَالَةٌ يَظْهَرُ صَاحِبَهُ مَا وَجَبَ كِتْمَانُهُ) يعني: وجد اهڙو حال آهي، جو وجد وارو ان کي ظاهر ڪندو آهي، جنهن جو لڪائڻ ان کي واجب آهي.

شرح غوثي ۾ آيل آهي ته هڪ پيري سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم حجري شريف ۾ مراقبي ۾ مستغرق هئا. تانجو نماز جو وقت بلڪل تنگ ٿي ويو هو، پوءِ صحابه ڪرام رضوان الله عليهم اجمعين، امر المؤمنين حضرت عائشه رضي الله عنها کان دير هجڻ بابت پڇيو. حضرت عائشه رضي الله تعالى عنها حجري شريف ۾ وئي ته سرور ڪائنات صلي الله فرمايو ته ڪير آهين؟ بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته آءُ عائشه آهيان، پاڻ فرمايائون ته ڪير عائشه؟ بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته عائشه ابوبڪر جي نياڻي، پاڻ وري فرمايائون ته ڪير ابوبڪر؟ بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته ابوبڪر رسول الله جو اصحابي. پاڻ وري پڇيائونس ته رسول الله ڪير آهي؟ بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته اوهين الله جا رسول آهيو. تنهن تي پاڻ فرمايائون، اهو الله تعاليٰ آهي، جو سڀ کان وڏو آهي. پوءِ جڏهن پاڻ افاقي ۾ آيا. بيبي سڳوري کان پڇيائون ته مون ڇا پي چيو. بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته اوهان منهنجي جواب ۾ فرمايو ته اهو الله آهي جو سڀ کان وڏو آهي. پاڻ فرمايائون ته اها ڳالهه ڪنهن ساڻ ظاهر نه ڪجان! بيبي صاحبہ عرض ڪيو ته اصحابي سڳورا ٻاهران اها ڳالهه سموري ٻڌي رهيا آهن، پوءِ پاڻ ٻاهر آيا، ۽ انهن کي فرمايائون ته منهنجي لاءِ الله تعاليٰ وٽ هڪڙو اهڙو وقت هوندو آهي (حديث جي پڇاڙي تائين)

اهڙي طرح شيخ بايزيد بسطامي قدس سره العزيز به (سبحاني ما اعظم شاني) جهڙا لفظ وجد واري حالت ۾ چيا آهن. وجد جا به گهڻا وقت آهن، ۽ انا سلطان السلاطين چوڻ سو پڻ مقاماتن مان هو. مقاماتن کي دوام ۽ بقاء آهي.

تذكرة الاولياء ۾ شيخ بايزيد بسطامي جي عروج واري حالت ۾ بيان ٿيل آهي ته، سير عروج وقت آءُ ڪنهن به پيغمبر عليه السلام جي جاءِ تي نه ٿي پهتس. مگر ان کي سلام ڪيم، پر جڏهن آءُ مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي مڪان تي پهتس ته اتي لکين باهه جهڙا درياءُ ۽ هزارين حجاب ڏسڻ ۾ آيم. مون گهڻي ڪوشش ڪئي ته سندن تنبوءَ جي صرف واڳ کي ڏسان پر ٿي نه سگهيو، نيٺ حق سبحانه و تعاليٰ وٽ وڃي پهتس. يعني پوءِ سڀ ڪو ماڻهو پنهنجي حيثيت ۽ طاقت آهر، الله تعاليٰ وٽ

پهچي سگهي ٿو، مگر محمد صلي الله عليه وسلم خاص مرتبي تي فائز آهن. جيستائين تون لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ واري وادي کي پار نه ڪندين. تيسين محمد رسول الله جي واديءَ کي نه پهچندين، ۽ حقيقت ۾ وادي هڪڙي آهي، به واديون نه آهن.

جيئن حضرت ابوتراب جو مريد هو، سو الله تعاليٰ کي پيو ڏسندو هو. مگر حضرت بايزيد کي ڏسي نه سگهيو (۽ مري ويو) ۽ حضرت بايزيد بسطامي عرض ڪيو ته يا الله ڇا ڪريان؟ جو پنهنجي خوديءَ کان چوٽڪارو لهان؟ فرمان آيو ته تنهنجي خوديءَ کان چوٽڪارو، محمد صلي الله عليه وسلم جي متابعت ڪرڻ ۾ آهي، ۽ ان جي قدمن جي مٿي کي پنهنجي اکين جو سرمون ڪر.

هڪ ڏينهن ڳالهه نڪتي ته سپاڻي قيامت جي ڏينهن سموري خلق محمد صلي الله عليه وسلم جي جهنڊي جي هيٺيان هوندي، تنهن تي بايزيد بسطامي قدس الله سره العزيز فرمايو ته خدا تعاليٰ جو قسم آهي ته منهنجو جهنڊو محمد صلي الله عليه وسلم جن جي جهنڊي کان گهڻو مٿي آهي، جو سمورا پيغمبر ۽ سموري خلق منهنجي جهنڊي هيٺان هوندا.

انهن ٻنهي عبارت ۾ ظاهر ۽ صريح تبين (فرق) آهي. جواب هي آهي ته پهرئين عبارت جو ڳالهائيندڙ بايزيد بسطامي هو، ۽ ٻي عبارت جو ڳالهائيندڙ حق سبحانه و تعاليٰ پاڻ هيو نه بايزيد هيو، ڇاڪاڻ ته ان استغراق واري وقت، سندس قول ۽ فعل بِي يَنْطِقُ وَيَبْصُرُ وَيَسْمَعُ کان هيو، ۽ مَا رَمَيْتْ إِذْ رَمَيْتْ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى، جي معنيٰ ۾ به ان حقيقت ڏانهن اشارو ٿيل آهي. پوءِ اهوئي سبب هيو. جو الله تعاليٰ بايزيد جي زبان سان هن طرح لفظ چوايا ته منهنجو جهنڊو محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي جهنڊي کان تمام وڏو آهي. جڏهن تون، اِنِّي أَنَا اللَّهُ، (يعني بيشڪ آءُ الله آهيان) جو آواز وٺ منجهان ٻڌڻ قبول ڪرين ٿو ته پوءِ لوائي اعظم من لواء محمد صلي الله عليه وسلم و سبحاني ما اعظم شاني وارو آواز به بايزيد جي اندر واري وٺ مان اچي سگهي ٿو.

پيارا نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي اَنَا أَحْمَدُ بِلَا مِثْرٍ واري فرمان، ۽ منصور جي اَنَا الْحَقُّ چوڻ ۾ فرق نه آهي، مگر هيٺرو ته پوئين ڪلام وارو ڪچي حال جو هيو، ۽ پهرين جو حال پڪو ۽ پختو هو.

من نمي گويم اَنَا الْحَقُّ يارمي گويد بگو

چون نه گويم چون مرا دلدار مي گويد بگو

يعني آءَ اَنَا الْحَقُّ كونه ٿو چوان، پر بار ٿو چوي ته چؤ. پوءِ آءِ چونه چوان، جڏهن دلبر چوي ٿو ته چؤ.

ان سڄي ڪلام جو تفصيل هن طرح آهي، ته اهي شطحيات جا الفاظ عام خلق کي چوڻ ڪفر آهن. جيئن ته هن زماني ۾ گهڻا ماڻهو توحيد جا دعويٰ دار شطحي لفظ چون ٿا. البت جن عارفين پنهنجي ذات کي فنا ڪري، پنهنجي خودي کي فاني ڪري ڇڏيو آهي. تن کان جيڪڏهن اهڙا لفظ ظاهر ٿين ته انهن جو نه انڪار ڪبو، نه اقرار، ڇاڪاڻ ته اهي الاهي اسرار آهن.

مولانا رومي فرمائي ٿو:

هرچه گيرد علتی علت شود

کفر گيرد کمالی ملت شود (۱)

يعني: بیمار جو به وٺندو، بیماری ٿي پوندو، ڪامل انسان ڪفر اختيار ڪندو ته دين بنجي ويندو.

۽ جيئن الله تعاليٰ موسيٰ عليه السلام کي مجذوب جي باري ۾ ڏوراپو ڏٺو هيو.

مولانا رومي رحمه الله تعاليٰ عليه فرمائي ٿو:

موسيا آداب دانان ديگرند

سوخته جان وروانان ديگرند

اي موسيٰ دانائن جا ادب پيا آهن، سڙيل جان ۽ سڙيل روح وارا عاشق پيا آهن.

عاشقان راهر زمان سوزيده نيست

برده ويران خراج وعشر نيست

عاشقن کي ته هر وقت (حقيقي محبوب جي عشق ۾) سڙڻون آهي، غير آباد ديهه تي نڪا ڍل آهي نه ڪو عشر.

ورخطا گوید ورا خاطي مگو

گر بود پُر خون، شهيد آنرا مشو

(۱) مثنوي مترجم دفتر اول ص ۱۸۵

جيڪڏهن اهو غلط ڳالهه چوي ته به ان کي خطاوار نه چئو.
 جيڪڏهن شهيد خون ۾ ڀريو پيو هجي، ته به ان کي نه ڏو (يعني غسل نه ڏي)
 ۽ اهو جيڪو اوهان فرمايو آهي، ته ڪافرن ۽ منافقن سرور ڪائنات
 صلي الله عليه وسلم کي ڏنو ٿي. سو قرآن شريف جي نص جي خلاف آهي، الله تعاليٰ
 فرمائي ٿو: يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۱) ترجمو: توڏانهن نهارين به ٿا، پر اهي ڏسن
 ڪونه ٿا، ڪافرن ۽ منافقن ڪيئن ڏٺو؟ بلڪ جيڪي چون ٿا ته منافقن ڏٺو، انهن آيت
 جي معنيٰ نه سمجهي.

بيت

ٻارو چو پي پيت، جيڪس ڏٺو جيڪڏيون
 نت مون جيئن مور نه مٽ، هوند سُمهون ڪين سک ڪري
 اي دوست! فيض ڏيندڙ ۽ فيض وٺندڙ جي وچ ۾ نسبت جو هجڻ
 ضروري شرط آهي:

نسبت پاڪان درست ڪن يا پئي ايشان مرو
 غرق شد فرعون بدريا، بود موسيٰ پيش رو
 الله جي پاڪ ٻانهن سان نسبت صحيح رک. يا انهن جي پويان نه
 وڃ، فرعون درياھ ۾ ٻڏي ويو، حالاتڪ موسيٰ عليه السلام ان جي اڳيان هيو.
 هر ڪم را روئي بهبود نداشت
 ديدن روئي نبي اورا سود نداشت

جنهن شخص پنهنجو منهن چڱو نه رکيو، تنهن کي نبي ڪريم
 صلي الله عليه وسلم جي منهن ڏسڻ مان ڪوبه فائدو ڪونه ٿيو.
 جيئن نبي ۽ امتي جي وچ ۾ ايمان، دوستي ۽ اعتقاد واري مناسبت
 رکڻ ضروري شرط آهي، تيئن مرشد ۽ مريد جي وچ ۾ به اهڙي مناسبت جو هجڻ ضروري
 آهي. جڏهن ته منافقن ۽ ڪافرن جي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم سان دوستيءَ ۽
 ايمان واري مناسبت نه هئي. تنهن ڪري اهي بنا مناسبت جي هدايت کان محروم رهيا.
 هن ڳالهه ۾ ڪوشڪ نه آهي، ته حبدارن، مؤمنن کي پاڻ ڪريمن سان محبت ۽ مناسبت
 آهي (جنهن ڪري نصيب وارا ٿيا)، ۽ سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم جن انهن کي،

ان حال جي خبر نه ٿي ٻڌائي ته متان محبت ۽ نسبت مٿان ڀروسو ڪري ويهي رهن (۽ عمل ڪرڻ ڇڏي ڏين) ورنه پاڻ ڪريمن جو عام فيض، بي جان شين کي به رسيو. پوءِ مؤمنن کي ڪيئن نه رسندو!!

مثنوي شريف ۾ آهي ته حضرت انس رضي الله عنه پنهنجي خادم کي امر فرمايو ته هي دستر خوان، سٿيو ٿي ويو آهي. ان کي باهه ۾ وجهي ٿوري دير کان پوءِ باهر ڪڍ.

بعد يڪ ساعت بر آور از تنور

پاک و براق و سفيد از چرک دور

خادم دستر خوان کي باهه ۾ وجهڻ کان ٿوري دير بعد باهر ڪڍيو ته صاف چمڪندڙ ۽ سفيد هو. ميراڻ ڪانه هيس.

قوم گفتد اي صحابي عزيز

چون نسوزيد و مصفا گشت نيز

ماڻهن حضرت انس رضي الله عنه کي عرض ڪيو ته اي پيارا صحابي ڇا سبب آهي جو هي دستر خوان سڙڻ جي بجاءِ صاف ٿي نڪتو آهي.

گفت زانڪه مصطفیٰ دست و دهان

پس بماليد اندرين دسترخوان

حضرت انس رضي الله عنه فرمايو ته ان جو سبب هي آهي، جو هن دستر خوان سان محبوب ڪريم صلي الله عليه وسلم پنهنجا هٿ مبارڪ ۽ منهن مبارڪ اڳها هئا.

اي دل ترسنده از نار و عذاب

با چنان دست و لب کن اقتراب

باهه ۽ عذاب کان ڊڄندڙ اي دل! اهڙن هٿن مبارڪن ۽ چپن مبارڪن سان تعلق جوڙ.

چون جمادي را چنين تشریف داد

جان عاشق را چها خواهد کشاد (۱)

(۱) مثنوي دفتر سوم ص ۷۸

جڏهن بي جان شي کي اهڙو شرف مليو (جو سڙڻ کان بچي وئي) ته عاشق جي جند جان کي ڪهڙي نه مهرباني ٿيندي.

تفسير تاويلات عبدالرزاق ڪاشي ۾ تَرَاهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ (۱) آيت مبارڪ جو هن طرح تفسير ڪيل آهي (الله تعاليٰ فرمائي ٿو) اي محبوب تون انهن کي ڏسين ٿو ته اهي تنهنجي طرف (ڄڻ) نھاري رهيا آهن، ۽ حالتڪ انهن کي ڪجهه به ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. يعني تون انهن کي صحيح نظر ۽ بصر سان ڏسين ٿو پيو، ۽ اهي حق جي ڏسڻ جي بصيرت نٿا رکن، ۽ نه ڪي تنهنجي حقيقت پروڙڻ جي بصيرت اٿن. ڇاڪاڻ ته حقيقت ۾ انهن جون دليون انڌيون آهن، ۽ ڪتاب لطائف قشيري ۾ ان آيت بابت لکيل آهي، ته انهن جون صرف مٿي واريون اکيون مشاهدو ڪن ٿيون. پر اهي اکيون انهن جي دلين ۽ اسرارن جي بصيرت کان پوشيده آهن. پوءِ انهن جي ظاهري ڏسڻ کي ڪو اعتبار ناهي. ۽ چون ٿا ته اڪابرن جو غيبي مڪاشفن سان ڏسڻ انهن جي شخصيتن جي حاضر هجڻ سان نه هوندو آهي، بلڪ انهن جو ڏسڻ غيبي مڪاشفات ذريعي قلب کي حاصل ٿيندو آهي، ۽ اهو انهن جي احترام جي مقدار ۽ ايمان جي حصول موجب هوندو آهي (۲)

تفسير حسيني وارو چوي ٿو! اي محبوب اهي توکي بصيرت واري اک سان نه ٿا ڏسن جو حقيقت ۾ اهي توکي ڏسندڙ نه آهن. پوءِ جيڪڏهن توکي ظاهر ۾ ته ڏسڻ ٿا. پر حقيقت ۾ توکي نه ٿا ڏسن.

سلطان محمود غزنوي (پنهنجي مرشد) حضرت ابو الحسن خرقاني قدس سره کان پڇيو هو ته هن ڳالهه ۾ ڪهڙو راز رکيل آهي جو سلطان العارفين حضرت بايزيد قدس سره چوندو هو ته جنهن بايزيد کي ڏٺو ان تي دوزخ جي باهه حرام ٿي، حالتڪ سرور ڪائنات صلي الله عليه وسلم اهڙي طرح ڪونه فرمايو جو کين منافق ۽ ڪافر ۽ يهودي ڏسندا هئا.

حضرت شيخ ابو الحسن خرقاني رحمه الله تعاليٰ عليه فرمايو ته هن ڏسڻ کي ظاهري ڏسڻ تي حمل نه ڪر، ڇو ته اها ڳالهه ظاهر آهي، ته حضرت پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم کي سندن زماني ۾ ڪن ٿورن شخصن ڏٺو هو. اهڙي طرح

(۱) سورت اعراف آيت ع-۱۹۸

(۲) تفسير لطائف قشيري جلد پيو ص ۲۹۲ کذا في عرائس البيان جلد اول ص ۲۹۸

حضرت بايزيد بسطامي قدس سره، کي به سندن زماني ۾ ڪن ٿورن شخصن ڏٺو هوندو، جيڪي ان جي حقيقي جمال کي ڏسندڙ ٿيا هوندا.

برائي ڏيڻ رويت مرا چشم دگر بايد
چين چشم که من دارم جمالت را نمي شايد (۱)

توهان جي منهن مبارڪ ڏسڻ لاءِ، مون کي ٻي (اندر واري) اک جي گهرج آهي، جيڪا مون کي ظاهري اک آهي، اها اوهان جي جمال باڪمال کي ڏسڻ لاءِ مناسب ڪانهي.

نقل: مون پنهنجي مرشد مربي، حضرت غوث الزمان مڪمل مهربان قدس سره، جي زبان گوهر افشان مان هي نقل ٻڌو هو. جو پاڻ فرمايائون ته ڪنهن بيمار وٽان هڪ بزرگ جو گذر ٿيو. بيمار جي خراب حالت ۽ عاجزي تي ان بزرگ کي رحم آيو، جنهن دعا گهري ته يا الاهي! ان هستي جي محابي، جنهن کي منهنجي اکين ڏٺو آهي. هن بيمار کي شفا بخش، اهو بيمار انهيءَ وقت چڱو ڀلو ٿي ويو. پوءِ اهو بيمار شخص ان بزرگ جي پويان ڊوڙيو، ۽ چيائينس ته خدا جي واسطي هڪ ڳالهه مون کي ٻڌاءِ؟ بزرگ فرمايو ڪهڙي؟ بيمار چيو ته تنهنجي اکين ڪنهن کي ڏٺو هو؟ بزرگ فرمايو ته منهنجي اکين حضرت شيخ بايزيد قدس سره، کي ڏٺو هو (تنهن تي ان بيمار شخص حيرت مان چيو) ته حضرت! مون شيخ بايزيد قدس سره، جي ٻارنهن ورهيه خدمت ڪئي اٿم. بزرگ ان کي فرمايو ته تو خدمت ڪئي هوندي!! مگر جن اکين سان مون شيخ بايزيد قدس سره، کي ڏٺو هو تن اکين سان تو کونه ڏٺو هوندو.

ٻاروچو ٻي پٽ، جيڪس ڏٺو جيڏيون
نت مون جان مورنه مت سمهو ڪين سک ڪري

دوست! ظاهر وارن عالمن جي عشق تي عقل غالب آهي، ان جي ڪري شريعت پاڪ جي خلاف هرگز نه ڳالهائيندا آهن، ۽ الله وارن جي عقل تي عشق غالب آهي، جنهن ڪري شطحيات وارا الفاظ ڪنهن وقت عشق جي غلبي سببان انهن کان صادر ٿين ٿا، ۽ انبياءِ عليهم الصلاة والسلام جو عقل عشق جي برابر آهي. پوءِ انهن جي عبديت وارو لباس، سندن معنوي قد مبارڪ تي ٺهي آيو. پوءِ اسان کي لائق نه آهي، جو اولياءِ الله

جي قول ۽ فعل تي اعتراض ڪريون. ڇاڪاڻ ته حضرت موسيٰ عليه الصلوٰة والسلام علم ۽ نبوت سان مشرف هوندي به انهن (حضرت خضر عليه السلام) جي اسرارن کي پهچي نه سگهيو، ته ٻين کي ڪهڙي طاقت آهي (جو وٺين جي اسرارن کي سمجهي سگهن) حديث قدسي ۾ آهي: **أُولَئِكَ تَحْتَ قَبَائِي لَا يَعْرِفُهُمْ غَيْرِي**. يعني منهنجا دوست منهنجي چادر هيٺ ڍڪيل آهن، مون کان سواءِ انهن کي ٻيو ڪوبه ڪونه ٿو سڃاڻي. پوءِ ٻين کي طاقت آهي جو هن بنا دڳ واري واٽ ۾ فاسد سوچ وارو سَمَنَدُ (گهوڙو) ڊوڙائي سگهي.

نه بشر خوانمت اي دوست نه حور ونه پري
اين هم برتو حجاب است تو چيزي دگري

يعني: اي دوست! توکي نه بشر سڏيان، نه حور ۽ نه پري، هي مڙوئي توتي حجاب آهن، حقيقت ۾ تون ته ڪاٻي شي آهين.

بيت

هوت نه ڏنائون، ڏوهه نه ڏجو جيڏيون
هوند مون جارنائون، مٿي ڏيئي هٿڙا

بس ٿو ڪريان جو سڃاڻن لاءِ ايترو ڪافي آهي. توهان ۽ توهان جي پاڙي وارن تي سلام هجن.

خط مبارڪ چويهون

حقيقت محمدي جي بيان ۾ مخدوم پير محمد
رحمة الله تعالى عليه جي طرف لکيل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون الله تعالى جي لاءِ، جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي هدايت فرمائي، جيڪڏهن الله تعالى اسان کي هدايت نه فرمائي ها ته هوند اسان هدايت وارا نه ٿيون ها. بيشڪ اسان جي رب ڪريم جا پيغمبر، حق سان آيا. صلاتون ۽ سلام ان (جي رسول) تي هجن، جنهن جو اسم مبارڪ ان جي وصال جي شوقينن لاءِ ماکيءَ کان به وڌيڪ مٺو ۽ لذت آهي، ۽ ان جي آل ۽ اصحابن سڳورن سڀني تي رحمتون ۽ برڪتون

هجن. حمد ۽ صلاة کان بعد، توهان تي الله تبارڪ و تعاليٰ جي طرفان رحمتن ۽ برڪتن جو تحفو هجي.

غني رب ڪريم جي طرف محتاج فقير طرفان، اڪابرن جي وڏي فاضل يعني پير محمد کي پهچي (الله تعاليٰ شال ان جي قلب ۽ منهنجي قلب کي پنهنجي معرفت واري نور سان روشن فرمائي)

اوهان جو خط، جيڪو گهڻن سوالن تي مشتمل هو، سو سفر جي تڪڙي تياري ڪرڻ وقت پهتو. پوءِ ان جي جواب ۾ جيڪي مون کي آسان سمجهڻ ۾ آيو سوهي آهي.

سوال: ڇا حقيقت محمدي علي صاحبها الصلوة والسلام، انبياء عليهم الصلوة والسلام جي لاءِ به، الله تعاليٰ ڏانهن پهچڻ جو ذريعو ۽ وسيلو ٿيندي، جيئن هن امت لاءِ آهي؟

جواب: اي سليم عقل وارا! ڄاڻڻ گهرجي ته جڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم تمام انبياء عليهم الصلوة والسلام جي وجود مسعود جي لاءِ وسيلو آهن، ته پوءِ پاڻ چونه انهن واسطي الله تعاليٰ ڏانهن پهچڻ جو ذريعو ۽ وسيلو ٿيندا؟

مواهب اللدنيه ۾ آهي ”جڏهن الله تعاليٰ کي پنهنجي مخلوق کي موجود ڪرڻ، ۽ انهن لاءِ رزق مقدور ڪرڻ جو ارادو ٿيو ته پهريائين انوار صمديت مان حضرت اهديت ۾، حقيقت محمديه کي ظاهر فرمايائين، پوءِ الله سبحانه و تعاليٰ حقيقت محمديه مان ڪڍيائين، عالم علوي ۽ عالم سفلي جي سڀني جهانن کي پنهنجي حڪم جي صورت تي، جيئن جو ان جي علم ۽ قديم ارادي ۾ سبقت ٿيل هئي. پوءِ الله تعاليٰ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي سندن نبوت جو علم عطا فرمايو، ۽ سندن رسالت جي ان حال ۾ کين بشارت ڏني. جڏهن سندن قول موجب، آدم عليه السلام روح ۽ جسد درميان هيو. پوءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم منهنجان ارواحن جا چشمان ڦٽي نڪتا. پوءِ پاڻ ڪريم جن ملاءِ اعليٰ (يعني مقربين جي مخلوق) ۾ ظاهر ٿيا. پاڻ سڳورا ظاهر ظهور ڪامل ٿي آيا، ۽ تمام انبياء عليهم السلام ۽ مقربين بارگاهه الاهي لاءِ منو چشمو ٿيا. پاڻ سڳورا (پيدائش جي تقدم سبب ڪائنات جي سڀني جنسن جي) جنس عالي آهن، ۽ جميع موجودات ۽ سڀني ماڻهن واسطي اڪبر پيءُ آهن (ان ڪري جو جميع ڪائنات ۽

سڀئي ماڻهو سندن نور مبارڪ مان پيدا ڪيا ويا آهن) ۽ باطن واري اسر سان جڏهن پاڻ
 ڪريمن صلي الله عليه وسلم وارو زمانو سندن جسم کي موجود ڪرڻ ۽ ان سان روح کي
 ملائڻ واري وقت جي انتها کي پهتو ته اسر ظاهر ڏانهن زماني جو حڪم منتقل ٿيو. پوءِ
 پاڻ سڀ جو سڀ محمد صلي الله عليه وسلم ٿي جسم ۽ روح سان ظاهر ٿي آيا (مقصد ته
 الله سبحانه و تعاليٰ پنهنجي مخفي علم سان تمام ڪائنات ۾ تصرف فرمايو جو عالم
 عناصر کي پيدا ڪرڻ وارو ارادو، جنهن ذات والا صفات جي ظاهر ڪرڻ سان وابسته هيو،
 ۽ اها حقيقت محمديه هئي. پوءِ ان ذات مبارڪ جي روح شريف جو ربط جسم مبارڪ سان
 ڪري، ان کي محمد صلي الله عليه وسلم ڪري ظاهر فرمايائين) پاڻ ڪريمن صلي الله
 عليه وسلم جي ظاهري خلقت توڙي جو آخر ۾ ٿي آهي، پر سندن مرتبو، ۽ ملهه سڀني کان
 مٿاهون مشهور ٿي چڪو آهي (جو پاڻ سڳورا تمام ممڪنات لاءِ حقيقت الحقائق آهن)
 پاڻ سڳورا اسرارن جا خزانو، ۽ حڪمن جي جاري ٿيڻ جي جاءِ آهن. هر هڪ حڪم سندن
 ذات مبارڪ وٽان نافذ (جاري) ٿيندو آهي، ۽ ڪوبه خير سندن ذات مبارڪ جي وسيلي
 کان سواءِ ڪنهن کي به ڪونه ملندو آهي (۱)

اهڙي طرح حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي ذات مبارڪ
 جڏهن انبياءِ عليهم السلام جي ظاهري نبوت جا وسيلا آهن، ته پوءِ انهن جي ولايت ۽
 معرفت جا جيڪا نبوت جو باطن آهي ڪيئن نه وسيلو ٿيندا؟

جيئن ٻئي هنڌ مواهب اللدنيه واري فرمايو آهي ته جڏهن الله تعاليٰ
 اسان جي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو نور پيدا فرمايو ته ان کي امر فرمايائين ته
 انبياءِ عليهم السلام جي انوار (نورن) ڏانهن ڏسو، پوءِ سندن نور مبارڪ انبياءِ عليهم
 السلام جي نورن کي ڍڪي ڇڏيو، جنهن سبب چوڻ لڳا اي الله! هي ڪنهن شخص جو نور
 آهي، جنهن جي نور اسان کي ڍڪي ڇڏيو آهي.

الله تعاليٰ انهن کي ٻڌايو ته هي محمد بن عبدالله (صلي الله عليه
 وسلم) جو نور آهي. اوهين جيڪڏهن مٿس ايمان آڻيندا ته اوهان کي نبي بنائيندس،
 تنهن تي سڀني نبين سڳورن چيو ته اسان ان تي ۽ سندس نبوت تي ايمان آندوسون، پوءِ
 الله تعاليٰ انبياءِ عليهم السلام کان پڇيو ته ڇا آءٌ اوهان تي ان ڳالهه جو شاهد
 ٿيان، سڀني چيو ته هاڻو، الله تعاليٰ جو هي قول ان واقعي متعلق آهي. وَادَّخَلَ اللَّهُ مِيثَاقَ

النَّبِيِّنَ لَمَّا آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ
وَلَتَنْصُرُنَّهُ الْأَخ

شيخ تقي الدين السبكي (پنهنجي ڪتاب التعظيم والمنه في
لتؤمنن به ولتنصرنه ۾) فرمايو آهي ته ان مٿين آيت شريف ۾، نبي ڪريم صلي الله
تعالٰي عليه وسلم جي جيڪا فضيلت ۽ بلند مرتبي جي تعظيم (بيان ٿيل) آهي، اها
مخفي نه آهي، سندن ان تعظيم ۽ بلند مرتبي مان هي ظاهر آهي ته جيڪڏهن پاڻ سڳورا
(صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) انبياء عليهم السلام جي زماني ۾ بالفرض والتقدير اچن
ها ته پاڻ انهن نبين سڳورن جا به رسول ٿي ڪري اچن ها، پوءِ تنهن ڪري سندن نبوت ۽
رسالت آدم عليه السلام کان وٺي قيامت تائين سموري خلق لاءِ عام ٿي، ۽ سڀئي نبي
سڳورا، پنهنجي سڀني امتين سميت پڻ سندن امت ۾ داخل آهن، ۽ سندن هي قول بَعُثْتُ
إِلَى النَّاسِ كَافَّةً (۱) يعني (آءٌ تمام انسانيت لاءِ نبي ڪري موڪليو ويو آهيان) صرف
انهن ماڻهن لاءِ مخصوص نه آهي جيڪي سندن ظاهري بعثت کان قيامت تائين پيدا ٿين
وارا هيا. بلڪ مٿيون قول انهن ماڻهن کي به شامل آهي، جيڪي کائن اڳ ۾ گذري چڪا
آهن، ۽ ان مان سندن قول مبارڪ ”كُنْتُ نَبِيًّا وَ أَدْمُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ“ جي معنيٰ به چٽي
ٿي وڃي ٿي (يعني آءٌ ان وقت به نبي هيس، جڏهن آدم عليه السلام اڃان روح ۽ جسم
جي وچ ۾ هيو. هن مان معلوم ٿيو ته پاڻ سڳورا صلي الله تعاليٰ عليه وسلم نبين جا به
نبي آهن، تنهن ڪري قيامت جي ڏينهن تمام انبياء عليهم السلام سندن جهنڊي جي
هيٺان هوندا ۽ دنيا ۾ به اهڙي طرح ظاهر ٿي چڪو آهي، جو معراج واري رات پاڻ ڪريم
صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جن سڀني نبين سڳورن کي نماز پڙهائي، انهن جا امام بڻيا.
۽ جيڪڏهن حضرت آدم عليه السلام، حضرت نوح عليه السلام، حضرت ابراهيم عليه
السلام، حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي زماني ۾ سندن
اچڻ جو اتفاق ٿي پوي ها ته انهن، ۽ انهن جي سپامت کي نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ
عليه وسلم تي ايمان آڻڻ ۽ سندن مدد ڪرڻ واجب ٿي پوي ها، ان متعلق ئي الله تعاليٰ
انبياء عليهم السلام کان ميثاق ورتو هيو، علامه سبڪي جو قول هت پورو ٿيو. (۲)

حضرت بوصيري رحمه الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي:

(۱) ان حديث شريف کي بخاري ۽ مسلم روايت ڪيو آهي (زرقاني)

(۲) مواهب اللدنيه جلد اول ص ۸

وڪل آي اتي الرسل الكرام بها
فانما اتصلت من نوره بهم

يعني جيڪي به معجزا ٻين رسولن آندا هئا، سي سڀ حضور پر نور
صلي الله تعالى عليه وسلم جي نور مبارڪ کان انهن سان ڳنڍيل هئا.

فانه شمس فضل هم کواكبها
يظهرن انوارها للناس في الظلم (۱)

يعني نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فضيلت جا سج آهن، ۽
ٻيا سڀ انبياء عليهم السلام ان جا تارا آهن، جيڪي جهالت جي اونداهي ۾ ان سج جو
نور ماڻهن کي ڏيکاري رهيا آهن.

علامہ محمد بن محمد بن مرزوق ان شعر جي شرح ۾ فرمايو آهي ته،
جنهن به رسول کان جيڪي معجزا ظاهر ٿيا سي ڪلي طرح، حضرت محمد صلي الله تعالى
عليه وسلم جي نور مبارڪ سان متصل هئا. علامہ بوصيري جو هي قول (فانما اتصلت
من نوره بهم) ڪهڙو نه سهڻو فرمايل آهي، جو ان جو مفهوم هن طرح آئي ٿو ته، حضور
اڪرم صلي الله تعالى عليه وسلم جو نور مبارڪ هميشه کان قائم هيو، ۽ ان مان ڪڏهن
به ڪا شيء گهٽ ڪانه ٿي. اگر مٿين جملہ جي بجاءِ هيئن چوي ها: فانما هي من نوره
يعني اهو معجزو سندن نور هو ته ان ۾ هي وهر پيدا ٿئي ها ته حضور صلي الله عليه وسلم
جن جو نور مبارڪ انبياء عليهم السلام تي تقسيم ڪيو ويو هو، ۽ ان نور مبارڪ مان
هاڻي ڪجهه به نه بچيو آهي. (حالاتڪ) تمام انبياء عليهم السلام جا معجزات حضور
اڪرم صلي الله تعالى عليه وسلم جي نور مبارڪ جي صدقي مان کين عطا ٿيا هئا،
ڇاڪاڻ ته پاڻ ڪريم صلي الله تعالى عليه وسلم جن فضيلت جا سج آهن، ۽ ٻيا سڀ نبي
سڳورا ان سج جا تارا آهن، يعني هي تارا جيڪي اونداهين راتين ۾ ظاهر ٿين ٿا، تن
جون روشانيون سج کان آهن، ڇاڪاڻ ته تارن ۾ ذاتي روشني ڪانهي، اهي روشنائي سج
کان وٺن ٿا، اهي سج جي غائب ٿيڻ وقت سج جي نور کي ظاهر ڪندا آهن.

اهڙي طرح انبياء عليهم الصلاة والسلام به حضور اڪرم صلي الله
تعالى عليه وسلم جي (ظاهري) وجود مسعود کان اڳ ۾ سندن (وصفون) فضيلتون

پنهنجي امتن جي اڳيان بنا ڪنهن نقص جي ظاهر ڪندا هئا، پوءِ جو ڪجهه به انبياءِ عليهم السلام جي هٿان ظاهر ٿي ٿيو، ۽ ايسٿائين جو سندن انوار به حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي (وسيع ۽ ڪثير) نور مبارڪ ۽ سندن ڪشادي مدد ذريعي ڪين حاصل ٿيا، مگر پاڻ ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي انوار مان ڪجهه به گهٽ ڪو نه ٿيو (جيئن ڪنهن شمع مان ڪيترا ڏيئا ڪٽي ٻارجن، پر شمع جو نور سڀني ڏيئن کي روشن ڪرڻ جي باوجود جيئن جو ٿيئن بنا گهٽجڻ جي باقي هوندو آهي، اگرچہ ان سان ڪيترائي ڏيا روشن ٿي ويندا آهن) پوءِ سڀ کان اول سندن نور جو ظهور حضرت آدم عليه السلام ۾ ٿيو، ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ ان کي (اوامر ۽ نواهي جي نافذ ڪرڻ لاءِ) خليفو مقرر فرمايو، ۽ ان کي مقام محمدي جي جَوَامِعُ الْكَلِمِ مان سڀني نالن جو علم عطا فرمايو، پوءِ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (۱) (يعني آدم عليه السلام کي الله تعاليٰ سڀني شين جي نالن جو علم عطا فرمايو) جي ذريعي کيس ملائڪن تي فوقيت ڏنائين، جن چيو هو: أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ، يعني يا الله! ڇا تون اهڙي کي خليفو ٿو بڻائين، جيڪو زمين ۾ فساد ڦهلائيندو ۽ رت وهائيندو!! پوءِ زمين تي خلافت مسلسل ٿيندي آئي، تانجو سندن جسم واري وجود مبارڪ جي پيدا ٿيڻ جو زمانو پهتو، جنهن مان سندن بلند مرتبو، ۽ شان ظاهر ڪرڻ مقصود هيو. پوءِ جڏهن پاڻ ڪريم ظاهر ٿيا ته سندن نور ۾ سڀ نور ڍڪجي ويا (چو ته سندن ذات سڀني تي غالب هئي) ۽ ٻين سڀني نبين سڳورن جا معجزا سندن معجزن واري ڪليل شاهي فرمان جي هيٺان ويڙهيل ٿيا ۽ سڀني جون رسالتون سندن نبوت واري پٺيءَ مبارڪ ۾ داخل ٿي ويون ۽ سڀني جون نبوتون سندن رسالت واري جهنڊي جي هيٺان اچي ويون. غرض ته سڀني پيغمبرن سڳورن کي جيڪي به عزتون يا فضيلتون عطا ٿيون هيون، ان جهڙيون عزتون ۽ فضيلتون پاڻ ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم کي به الله تعاليٰ عطا فرمائي ڇڏيون هيون. (۲)

جاڻڻ گهرجي ته جڏهن نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي نبوت اڳين نبين سڳورن کان ثابت ٿي آهي، ته پوءِ يقين سان ڄاڻ ته اهي سڳورا سندن امت ۾ شامل آهن.

پوءِ يقيناً امتي کي معرفت ۽ ولايت وغيره جي مڙني فيوض و برڪات جو حصول پنهنجي نبيءَ جي ئي وسيلي ۽ ذريعي سان ٿيندو آهي.

(۱) سورة البقره آيت ۳۱

(۲) مواهب اللدنيه جلد اول ص ۳۷۹، ايضاً زرقاني جلد پنجم ص ۱۸۹، ۱۹۰

خط مبارڪ پنجويهون

مخدوم پير محمد قدس سره، جي طرف،
تماڪ واري ناس جي حرمت بابت لکيو ويو

سوال: صَلُّوا خَلْفَ كُلِّ بِرٍّ وَفَاجِرٍ (۱) واري حديث صحيح آهي يا نه؟

يعني: سڀ ڪنهن چڱي ۽ بچڙي جي پٺيان نماز پڙهو. ڪي چون ٿا ته جيڪو شخص نڪ ۾ تماڪ جي ناس ڏئي ٿو، ان جي امامت ڪرائڻ جائز نه آهي، ۽ سخت ڪراھت آهي. ان متعلق تفصيل سان بيان ڪرڻ فرمائيندا. ٻينوا بياناً شافياً.

جواب: اي مخدوم صاحب! هر هڪ علم حديث جي ماهر ڪي خبر آهي ته تماڪ واري ناس نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني مبارڪ ۾ ڪانه هئي، نه وري صحابه ڪرام رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جي دور ۾، تنهن ڪري بلاشڪ اها بدعت آهي.

رشيدي (ڪتاب) ۾ آهي ته فقيهن جي اصطلاح ۾ بدعت اها آهي. جيڪا شيءِ نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني ۾ نه هئي، ان کان پوءِ پيدا ٿي هجي.

كشف الرمز ۽ خزانه العلماء (ڪتابن) ۾ آهي ته بدعت جو لفظ ابتداء الامر جي عربي محاوري مان ورتل آهي، يعني جنهن جي معنيٰ آهي ته ڪنهن به شيءِ جو نئين سر پيدا ٿيڻ، پوءِ اهو بدعت جو لفظ گهڻو ڪري دين ۾ زيادتي يا نقصان جي بابت استعمال ٿيڻ لڳو.

ڪتاب مواهب اللدنيه ۾ حديث پاڪ آهي. حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو ته پلو طريقو محمد ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جو طريقو آهي ۽

(۱) مٿين حديث مشڪواه شريف جي باب الامامة ص ۱۰ تي ابو دائود شريف کان آندل آهي، مگر ابودائود شريف ۾ اها حديث لفظن جي ٿوري ڦير ڦار سان (باب في الغزومع ائمة الجور) جي ص ۳۴۳ جلد اول ۾ موجود آهي، مشڪواه شريف ۾ "الْجِهَادُ وَاجِبٌ عَلَيْكُمْ مَعَ كُلِّ امِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرًا" کان بعد، "وَأَنْ عَمِلَ الْكَبَائِرَ" جا لفظ آهن، جيڪي ابو دائود شريف ۾ ڪونه آهن، باقي حديث جو متن هڪ جهڙو آهي. مکتوبات شريف ۾ مشڪواه شريف واري حديث جو متن آندل آهي. (مترجم)

ڪمن ۾ بچڙو ڪم نئون ڪم آهي. (۱) (جيڪو ڪنهن به سنت سان ٽڪرائجي) ۽ پڻ نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم کان منقول آهي (سنت جي خلاف) نون ڪمن کان پاسو ڪريو. بيشڪ هر نئون پيدا ڪيل ڪم بدعت آهي ۽ هر بدعت گمراهي آهي. (۲) ۽ سڀ ڪا گمراهي باهه ۾ پهچائيندڙ آهي. (۳)

ساڳئي ڪتاب جي جمع واري باب ۾ اچي ٿو، ابن شبيب حضرت ابن عمر رضي الله تعاليٰ عنهما کان روايت آندي آهي ته حضرت ابن عمر فرمايو ته جمع جي پهرين بانگ ڏيڻ بدعت آهي، حضرت ابن عمر جي ان قول ۾ به احتمال آهن، يا ته حضرت ابن عمر رضي الله عنهما پهرين آذان ڏيڻ جو انڪاري هيو، يا ته سندس اهو خيال هيو ته پهرين آذان حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني مبارڪ ۾ ڪانه ڏني ويندي هئي. تنهن ڪري، ان کي بدعت چيو ويندو. حالاتڪ ڪي ڪم، جيڪي حضور اڪرم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي زماني ۾ نه به هئا، پر انهن کي بدعت چئي رد نه ڪيو، بلڪ انهن مان ڪي چڱا آهن ۽ ڪي بچڙا آهن. (۴) پوءِ جڏهن ثابت ٿيو ته تماڪ جي ناس بدعت آهي، تڏهن حڪم هي آهي ته بدعتي جي پٺيان نماز پڙهڻ به ڪراحت آهي، جيئن (ڪتاب) برهان شرح مواهب الرحمن ۾ آهي. (۵) ته اسان جي عالمن حنفي ۽ امام شافعي رحمۃ الله عليه فاسق ۽ ان بدعتي جي امامت ڪرائڻ کي مکروه چيو آهي، جنهن بدعتي تي بدعت سببان ڪفر جو حڪم نه لڳايو ويو هجي. پر حضرت امام مالڪ

(۱) اها حديث مشڪوٰۃ شريف جي ڪتاب الاعتصام والسنة، فصل اول ص ۲۷ تي، حضرت جابر رضي الله عنه کان آيل آهي.

(۲) اها حديث، حضرت عرياض بن ساريه رضي الله عنه کان ابو دائود شريف - باب في لزوم السنة ص ۶۳۵، جلد ٻيو ۽ مسند امام احمد بن حنبل جلد ۴ ص ۱۲۶ ۾ آندي آهي ۽ مشڪوٰۃ ۾ ص ۳۰ تي پڻ موجود آهي.

(۳) هن مڪتوب شريف اندر حضرت عرياض بن ساريه رضي الله تعاليٰ عنه واري روايت ۾ (وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ) جا لفظ زياده آندل آهن، جيڪي ابو دائود، مسند امام احمد بن حنبل، ابن ماجه ۽ مشڪوٰۃ شريف ۾ ڪونه آهن، اهي لفظ (وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّارِ) ابو دائود ۾ ص ۳۴۳ تي موجود آهن. (مترجم)

(۴) عالمن بدعت جا اقسام بيان ڪيا آهن، جيئن علامه علي قاري مرقاة شرح مشڪوٰۃ اندر ان بابت فرمايو آهي.

(۵) مواهب الرحمن هڪ ڪتاب آهي، جيڪو حنفي مذهب جي تائيد ۾ لکيو ويو آهي. مصنف ڪوشش ڪري حنفي مذهب مطابق، مسائل جي تائيد ۾ قرآن پاڪ ۽ صحيح حديثن جا دليل پيش ڪيا آهن (ديباچه شرح سفر سعادت ص ۲۳ ج ۳)

رحمة الله تعالى عليه فرمايو آهي ته فاسق ۽ بدعتي جي امامت مڪروهه آهي، جو اهي (فاسق ۽ بدعتي) اهانت (خواري) جي لائقن مان آهن، تنهن ڪري انهن جي امامت صحيح نه آهي.

اسان حنفين وٽ (بدعتي امام جي پويان نماز پڙهڻ جي جواز بابت) حضور اڪرم صلي الله تعالى عليه وسلم جو هي قول مبارڪ دليل آهي، ته هر نيڪ ۽ بدڪار شخص جي پٺيان نماز پڙهو، ۽ هر نيڪ ۽ بدڪار امير سان گڏجي جهاد ڪريو. (۱)

ان حديث کي دارقطني معاوية بن صالح کان، ان علاء بن الحارث کان ۽ ان مڪحول کان ۽ مڪحول حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان روايت ڪيو آهي، مگر مڪحول جو حضرت ابوهريره رضي الله تعالى عليه حديث جو ٻڌڻ ثابت نه آهي. ٻي روايت ابوداؤد ڪتاب الجهاد ۾ آئي ان کي ضعيف چيو آهي، هن سبب جي ڪري جو حضرت مڪحول جو حضرت ابوهريره رضي الله تعالى عليه کان سماع (ٻڌڻ) ثابت نه آهي. حديث جا هي لفظ آهن: (الْجِهَادُ وَاجِبٌ عَلَيْكُمْ مَعَ كُلِّ أَمِيرٍ بَرٍّ كَانَ أَوْ فَاجِرًا وَإِنْ عَمِلَ الْكِبَائِرَ، وَالصَّلَاةُ وَاجِبَةٌ عَلَيْكُمْ خَلْفَ كُلِّ مُسْلِمٍ بَرٍّ كَانَ أَوْ فَاجِرًا وَإِنْ عَمِلَ الْكِبَائِرَ، وَالصَّلَاةُ وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ بَرٍّ كَانَ أَوْ فَاجِرًا) (۲)

اها حديث دارقطني ٻي سند سان عبدالله بن محمد بن يحيى بن عروة کان، ان هشام بن عروة کان ۽ ان ابي صالح سمان کان ان حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان به مرفوعاً روايت ڪئي آهي، جنهن ۾ آهي ته حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته مون کان بعد جلدي توهان جا ڪيئي اهڙا حاڪم ٿيندا، جيڪي نيڪين سبب نيڪ ليکبا، ۽ گناهن جي ڪري فاجر سڏبا، توهان کي انهن جي حق جي ڳالهه قبول ڪرڻي آهي، ۽ انهن جي فرمانبرداري ڪرڻي آهي، ۽ انهن جي پٺيان نماز پڙهجو، پوءِ جيڪڏهن اهي حاڪم ڪو نيڪي جو ڪم ڪندا ته ان ۾ اوهان ۽ انهن جو فائدو آهي، پر جيڪڏهن

(۱) ابوداؤد شريف - باب في الغزوم ائمة الجور ص ۳۴۳

(۲) ان حديث جو ترجمو هي آهي: توهان تي جهاد واجب آهي. جو هر هڪ نيڪ بدڪار امير (حاڪم) سان گڏجي جهاد ڪريو، پوءِ چاهي اهو امير ڪبيرا گناهه ڪري، ۽ هر هڪ نيڪ ۽ بدڪار مسلمان امام جي پٺيان نماز پڙهڻ اوهان تي واجب آهي، پوءِ چاهي اهو مسلمان پيش امام ڪبيرا گناهه ڪري. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪبيرا گناهه ڪندڙ ڪو مسلمان مري وڃي ته ان تي جنازي جي نماز پڙهڻ به واجب آهي.

گناه جو ڪم ڪندا ته ان جو وبال انهن تي آهي. اوهان کي ڪو پڻ ناهي. (۱) پر اهو حاتم (محدث) مٿين حديث جي راوي عبدالله بن محمد بن يحيي کي ضعيف چئي متروڪ الحديث (جنهن کان روايت نه ورتي وڃي) چيو آهي ۽ ابن حبان محدث به چيو آهي ته مٿين عبدالله بن محمد بن يحيي کان حديث ٻڌي لکن جائز نه آهي. (۲)

اسان جو چوڻ آهي ته ان حديث جو ما قبل (اڳ) اها شاهدي ٿو ڏئي ته ان حديث جو اصل يا بنياد ضرور آهي، تنهن ڪري ان کي (حسن) چئبو، ۽ اها حديث دليل جي لائق ليکبي. حاصل مطلب ته جيڪو شخص اسان جي قبلي (ڪعبة الله) کي قبلو مڃيندڙ هجي، ۽ ان جي بدعت به اهڙي نه هجي جو کيس ڪافر سڏجي، ته پوءِ ان جي پٺيان نماز درست آهي، پر اها مڪروه سڏبي (پوري ٿي تحقيق ڪتاب برهان جي) ڪتاب شرح عقائد ۾ اچي ٿو ته هي جو سلف صالحين کان منقول آهي ته فاسق ۽ بدعتي جي پويان نماز نه پڙهجي، اهو تڏهن آهي. جڏهن ان جو فسق ڪفر جي حد کي پهچي (۳)

ڪنهن به جماعت کي لائق ناهي جو انهن جو امام بدعتي هجي (شيخ الاسلام حاشيه شرح وقايع)

جيڪو شخص ڪنهن فاسق يا بدعتي جي پويان نماز پڙهندو، ته ان کي جماعت جو ثواب ملندو. پر امام ابو يوسف رحمۃ الله عليه فرمايو آهي ته متڪلم (علم ڪلام واري) جي پٺيان نماز جائز نه آهي (۴) جيتوڻيڪ اهو ڪا حق جي ڳالهه ڇو نه چوي. ڇاڪاڻ ته اهو (علم ڪلام) بدعت آهي. ۽ بدعتي جي پويان نماز

(۱) دارقطني جلد ۲ ص ۵۵

(۲) ڪتاب للمجروحين ص ۱۱ جلد ثاني

(۳) مڪتوب شريف ۾ شرح عقائد جي عبارت جو خلاصو ڏنل آهي. اصل شرح عقائد جي عبارت هن طرح آهي: وما نقل عن بعض السلف من المنع عن الصلوة خلف المبتدع هذا اذا لم يؤد الفسق او البدعة الي حد الكفر اما اذا ادي اليه فلا ڪلام في عدم جواز الصلوة خلفه (ترجمو) بدعتي جي پٺيان نماز پڙهڻ جي جيڪا منع ڪن بزرگن کان منقول آهي، سا ڪراهن تي حمل ڪبي، ڇاڪاڻ ته فاسق ۽ مبتدع جي پٺيان نماز پڙهڻ ۾ ڪو به اختلاف نه آهي ۽ اهو حڪم به تڏهن آهي، جڏهن فسق ۽ بدعت ڪفر جي حد کي رسيا نه هوندا ۽ جيڪڏهن ڪفر جي حد کي رسيا هوندا، تڏهن انهن جي پٺيان نماز جي درست نه هجڻ ۾ ڪنهن به قسم جو اعتراض نه ڪيو اٿن.

(۴) كذا في الخلاصة ص ۱۴۹

جائز نه آهي (شيخ الاسلام)

جو شخص علمِ كلام ۾ غور ۽ فڪر ڪري، ۽ بدمذهبن سان مناظرا به ڪندو رهي ٿو. تڏهن به ان جي پٺيان نماز پڙهڻ کان منع ڪبي (برهان) جيڪڏهن ڪنهن شخص بدعتي يا فاسق جي پٺيان نماز پڙهي ته ان کي جماعت جو ثواب نه ملندو، پر کيس اوترو ثواب نه ملندو جيترو هڪ پرهيزگار پيش امام جي پويان پڙهڻ ڪري ملندو آهي. خزانه العلماء خلاصه ڪتاب ۾ ائين آيو آهي (۱)

جي فاسق شخص امام هجي ۽ جماعت ان جي روڪڻ کان عاجز آهي ته ان حالت ۾ جماعت کي ان جي پويان نماز پڙهڻ بابت عالمن جا مختلف رايو آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته جمع جي نماز نه ڇڏجي. باقي ٻين نمازن ۾ جيڪڏهن ان فاسق کي ڇڏي، ڪنهن ٻي مسجد ۾ نماز پڙهڻ ويو ته گنهگار نه ٿيندو. (۲)

سوال: جيڪڏهن ڪي ڪٿي سوال ڪن ته تماڪ چڪڻ اگرچہ بدعت آهي. پراها فسق ۽ گناهه جي درجي ۾ ناهي.

جواب: اسين ان سوال جو هن طرح جواب ڏينداسين، ته شريعت جي سڀني متن جي ڪتابن ۾ بدعتي کي فاسق جي مقابلي ۾ آندو اٿن. ان مان اهو معلوم ٿيو ته بدعت ڪٿي گناهه ۽ فسق جي درجي کي نه پهتي هجي، تڏهن به ڪراهت آهي، نه ته بدعتي جو لفظ فاسق جي جاءِ تي آڻڻ مان ڪهڙو فائدو؟

جيئن فاضل عصام شرح وقايه جي حاشيه ۾ فرمايو آهي ته بدعت کي فسق جي مقابل آڻڻ ۾ پوشيدگي آهي، ڇو ته ان مان اهڙي بدعت جو ڏس پوي ٿو جيڪا گناهه نه هجي.

شيخ الاسلام شرح وقايه جي حاشيه ۾ لکي ٿو ته، بدعت ڪا مباح، ته ڪا مندوب، ۽ ڪا واجب، ۽ ڪا مڪروه، ته ڪا حرام هوندي آهي، پوءِ اها ڪفر جو سبب هجي يا نه هجي. تڏهن جنهن بدعت کي فسق جي مقابل آندو ويو آهي ان مان ان جا بعض قسم مراد آهن (اهي بعض قسم) جن لاءِ شريعت ۾ ڪو اصل نه هجي پر ان جي صاحب کي ڪافر يا گنهگار نه چئبو.

پورو ٿيو

(۱) ڪذا في خلاصه ص ۱۵۰

(۲) خزانه الزوايات ص ۱۸۹

خط مبارڪ چويهون

چند سوالن جي جوابن بابت، جيڪي فيضماڻ
مخدوم پير محمد رحمة الله تعالى عليه لکيا هئا

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون الله تعالى جي لاءِ، جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي هدايت فرمائي. هوند اسان هدايت حاصل ڪري نه سگهون ها، جيڪڏهن الله تعالى اسان کي هدايت نه فرمائي ها، بيشڪ الله تعالى جا (سڀ) رسول عليهم السلام حق ڪٿي آيا، ۽ صلاتن ۽ سلامن جو هديو ان ذات کي پهچي، جنهن جو اسم مبارڪ وصال واري خالص ۽ مٺي پاڻيءَ جي چاهيندڙن لاءِ تمام لذت ۽ بيحد مٺو آهي. پڻ الله تعالى جون رحمتون مٿس ۽ سندس آل اطهار ۽ اصحابن سڳورن تي هجن.

حمد ۽ صلاة کان پوءِ: توهان تي الله تعالى جي طرفان رحمتون ۽

برڪتون هجن.

سوال: حق سبحانه وتعالى قرآن مجيد ۾ فرمايو آهي: **إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ (۱)** ترجمو: بيشڪ سڀني آوازن ۾ بچڙو آواز گڏه جو آهي. **يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ (۲)** ترجمو: جا شيءِ آسمانن ۽ زمينن ۾ آهي سا الله تعالى جي تسبيح (ذڪر) ڪري ٿي.

وان من شيءٍ الا يسبح بحمده (۳) ترجمو: ۽ ڪابه شيءِ ناهي جا ان جي ساراهه ڪندي، ان جي پاڪائي نه ٻڌائي. انهن آيتن جي مفهوم ۾ موافقت ڪهڙي طرح آهي؟

جواب: انهن آيتن جي وچ ۾ ڪوبه فرق ۽ اختلاف ڪونهي جو الله تعالى جو فرمان آهي: **وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا (۴)** ترجمو: ۽ جيڪڏهن اهو (قرآن) غير خدا جي طرفان هجي ها ته ضرور ان ۾ گهڻو اختلاف لهن ها.

(۱) سورة لقمان آيت ۱۹

(۲) سورة جمعه آيت ۱

(۳) سورة بني اسرائيل آيت ۴۴

(۴) سورة نساء آيت ۸۲

شايد ته ديني پاءَ جي سمجھ ۾ اهو خيال آيو آهي ته گڏھ جي
هينگ ٿي تسبيح آهي، پوءِ ان ڪري ان هينگ جي طرف (جيڪا سندس خيال موجب
تسبيح آهي) خراب هجڻ جي نسبت ڪرڻ لائق نه ٿو ڄاڻي.
پيارا! ان تسبيح ڪرڻ مان هي مراد آهي ته هر شيءِ زبان حال سان
الله تعاليٰ جي تسبيح (ذڪر) ڪندڙ آهي. جيئن تفسير حسيني وارو، ابو عثمان مغربي
قدس سره، کان نقل ٿو ڪري ته عالم وجود ۾ رهندڙ سڀ شيون پنهنجي پنهنجي ٻولين ۾
الله سبحانه و تعاليٰ جي تسبيح (ان جي پاڪائي) بيان ڪن ٿيون. ان کي عالم رباني
کان سواءِ جنهن جا دل وارا ڪن کليل هجن، ٻيو ڪوبه نه ٻڌندو آهي نه سمجهندو آهي،
ڪهڙو نه چوندڙ چڱو چيو آهي.

بذڪرش هرچه بيني درخروش ست
ولي داند درين معنيٰ که گوش ست (۱)

يعني جيڪي به ڏسڻ پيو سڀ ان جي ذڪر ۾ دانهون ڪندڙ آهن،
پر هن حقيقت کي اهو ڄاڻندو، جنهن کي (دل وارا) ڪن آهن.
بحر الحقائق (ڪتاب) ۾ آهي ته موجودات جي هر هڪ ذري کي
ملڪوتي زبان (زبان حال) عطا ٿيل آهي. جيڪا الله تعاليٰ جي تسبيح ۽ ذڪر ڪندڙ
آهي. ان زبان سان حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي هٿن مبارڪن ۾ پٿرين
تسبيح چئي هئي، ۽ هن آيت اَنْطَقْنَا اللّٰهُ الَّذِي اَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ (۲) يعني (اسان کي الله
تعالٰيٰ ڳالهرايو، جنهن هر شيءِ کي قوت گويائي بخشي) ۾ عضون جي شاهدي ڏيڻ طرف
اشارو آهي. تفسير ديلملي ۾ آيل آهي ته (هر شيءِ جي تسبيح کي) حقيقي اکين ۽ ڪنن
وارا نبي سڳورا ۽ اولياءِ ڪرام پنهنجن اسرارن وارن ڪنن سان ٻڌن ٿا. انهيءَ تفسير ۾
سورة رعد جي هن آيت، وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا (۳) ترجمو: ۽
الله تعاليٰ کي ٿي سجدو ڪن ٿا، جيترا به آسمانن ۽ زمينن ۾ آهن، خوشي سان توڙي جو

(۱) تفسير حسيني ص ۴۵۸

(۲) سورة حجر سجده آيت ع ۲۱

(۳) سورة رعد آيت ۱۵

مجبوريءَ سان. جي تفسير ۾ هن طرح لکي ٿو ته مؤمن الله تعاليٰ کي خوشي سان سجدو ڪن ٿا، ۽ ڪافر مجبوري سان، ۽ بصيرت وارا صاحب سڀني جي سجدي ڪرڻ جو اسرارن وارين اکين سان مشاهدو ڪن ٿا. اهڙي طرح آيت: **إِنَّ مِّنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ**، جو مفهوم آهي، ۽ ولي سڳورا سڀني شين جي تسبيح کي ٻڌن ٿا ۽ ان کي مشاهدي سان به ڄاڻن ٿا، ۽ ان ۾ ڪنهن به قسم جو شڪ نه ٿا ڪن، پر ٻيا عام مؤمن جيڪي تسبيح نه ٿا ٻڌن. سي ڪتاب الله جي تصديق سبب ان ڳالهه تي ايمان آڻين ٿا (هت تفسير ديلمی جي عبارت پوري ٿي)

تاويلات عبدالرزاق (ڪتاب) ۾ آهي ته، هر هڪ شي جون جدا جدا خاصيتون آهن، جيڪي ٻي شي ۾ نٿيون ٿين. جيسين انسان کي اها خاصيت حاصل نه ٿي ٿئي ته هو ان لاءِ مشتاق ۽ ڪوشان رهي ٿو، ۽ جڏهن اها ان کي حاصل ٿئي ٿي، ته پوءِ هو ان جي حفاظت به ڪندو آهي، ۽ ان سان محبت به ڪندو آهي. پوءِ ان خاصيت جي ظاهر ڪرڻ سببان، پاڻ کي الله تعاليٰ سان شرڪ ڪرڻ کان پاڪ رکي ٿو. ورنه هو ان ۾ موحد نه ليکبو. پوءِ هو (موحد) زبان حال سان هيئن چوي ٿو ته: **أَنَا ذَاتُ پَاكٍ كِي هڪ ڪري مڃان ٿو، جو مون کي به اڪيلو بنايو اٿس. جيڪو شخص ڪماليت گهري ٿو ته ان کي الله تعاليٰ سڀني نقصانن کان پاڪ ٿو ڪري، پوءِ گویا هو (زبان حال سان) ڪماليت جي اظهار لاءِ هيئن پيو چوندو: "ڪامل مڪمل مون کي ڪماليت ڏني آهي". پوءِ جڏهن (ثابت ٿيو ته) هر شيءِ تسبيح ڪندڙ آهي ته گڏهه، ڍڳا، ماڻهو، مؤمن ۽ ڪافر به تسبيح ڪندڙ سمجهبا!!**

مگر اسان جي هي گفتگو جيڪا هلي رهي آهي، سا گار ڏيڻ، ڪوڙ ۽ گلاغيبت وغيره کي تسبيح نه چوڻ جي باري ۾ آهي، اهڙي طرح ڍڳي جي رنپ، ۽ گڏهه جي هينگ کي تسبيح نه چئبو.

در اصل هر شيءِ جي تسبيح کي دوار هوندو آهي (جڏهن ته ڍڳي جي رنپ، ۽ گڏهه جي هينگ وقتي هوندي آهي) لطائف و اشارات قشيري (ڪتاب) ۾ **إِنَّ مِّنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** - جي تفسير ۾ هن طرح لکيل آهي

اڳين قومن جي ڇڏيل نشانن ۽ موجودات جي اجزائن ۾ ڪوبه اهڙو جز نه آهي، جو صانع مطلق جل شانہ جي حڪمت ۽ ان جي جلالت تي دلالت ڪندڙ نه

(۱) هجي.

بالفرض جيڪڏهن گڏھ جي هيٺ ڳاڙھ واري آواز کي ڪٿي تسبيح چئون ته به ان ۾ برائي اصل تسبيح جي سببان نه آهي، بلڪ ان جي ناپسنديدگيءَ جو سبب بلند آواز هجڻ آهي، جيئن سري نماز ۾ ڏاڍيان قرائت ڪرڻ منع آهي. سا صرف ڏاڍيان پڙهڻ جي منع آهي. اصل قرائت جي منع نه آهي، جيئن رياءَ جي سببان عبادت مردود ٿي ويندي آهي سا رياءَ جي ڪري مردود ٿيندي، ورنه اصل عبادت مردود نه آهي. تفسير حسينيءَ ۾ آندو اٿس ته آواز بلند ڪرڻ ۾ ڪابه فضيلت ڪانه آهي. گڏھ جو آواز بلند هجڻ جي ڪري طبيعت کي خراب لڳندو آهي ۽ ٻڌڻ ناپسند هوندو آهي. عين المعاني (ڪتاب) ۾ آيل آهي ته عرب جا مشرڪ آواز بلند ڪرڻ ۾ هڪ ٻئي تي فخر ڪندا هئا. پوءِ ان آيت ۾ انهن جي فخر ڪرڻ جي ترديد ڪئي وئي.

حضرت رسالت پناه صلي الله عليه وسلم جن نرم آواز کي پسند فرمائيندا هئا ۽ وڏي آواز کي خراب سمجهندا هئا.

انجيل ۾ مذڪور آهي ته، (الله تعاليٰ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي امر ڪيو ته) منهنجن ٻانهن کي چؤ ته مون کي جڏهن به سڏين ته پنهنجا آواز جهڪا ڪن، ڇاڪاڻ جو آءٌ ٻڌان ٿو ۽ پڻ جيڪي به سندن دل ۾ آهي، سو ڄاڻان ٿو.

سوال: جيڪڏهن ڪو سوال ڪري ته بعض ٻين جانورن جا آواز گڏھ جي آواز کان به تمام بچڙا آهن، پوءِ (قرآن مجيد ۾) رڳو گڏھ جي آواز کي بچڙي چوڻ ۾ ڪهڙي خصوصيت آهي؟

ان جو جواب هن طرح ڏنو اٿن ته عربن وٽ برائيءَ ۾ گڏھ جو آواز نالي چڙهيل آهي.

حضرت سفيان ثوري رحمه الله عليه فرمايو آهي ته هر هڪ جانور جو آواز ان جي تسبيح آهي. پر گڏھ جو آواز نه! ان جو آواز شيطان جي ڏسڻ کان آهي. جيئن حديث شريف ۾ آهي ته، جڏهن اوهين گڏھ جي هيٺ ڳاڙھ جو آواز ٻڌو ته الله تعاليٰ کان شيطان تڙيل جي پناهه گهرو (يعني اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ پڙهو) ڇاڪاڻ ته ان (گڏھ) شيطان کي ڏنو آهي (۲) مولانا رومي رحمه الله تعاليٰ عليه گڏھ جي آواز کي هنن

(۱) تفسير لطائف و اشارات قشيري جلد ۴ ص ۲۲

(۲) مشکوٰۃ شريف ص ۲۱۳ ايضاً مسلم شريف ص ۳۵۱ ج ۲

سببن جي ڪري ٻڃڙو چيو آهي: هڪ ته گهڻو ڪري هوگاهه ۽ پاڻيءَ جي طلب لاءِ هيڻگندو آهي، يا شهوت پوري ڪرڻ لاءِ، يا ڪنهن ٻئي گڏه سان لڙائيءَ لاءِ هيڻگندو آهي. پوءِ جيڪو آواز صفات بهيمي ۽ سببي (جهنگلي جانورن ۽ مرونئن جهڙي صفتن) جي غلبي سببان نڪرندو، سو آواز سڀني آوازن ۾ ٻڃڙو هوندو. هن هنڌ تي پڻ هيءَ ڳالهه پڌري ٿي ته روحاني ۽ ملڪي اخلاق واري انسان مان جيڪو آواز ايندو، سو سڀني آوازن ۽ سڏن ۾ تمام ڀلو هوندو.

نغمهائي عاشقان بس دلڪشش است

استماعي نغمه ايشان خوش است (۱)

يعني عاشقن جا محبت وارا نغما دل ۾ ڪشش پيدا ڪندڙ آهن، انهن جو ٻڌڻ تمام ڀلو آهي. بس ٿو ڪريان جو سياڻن لاءِ ڪافي آهي. اوهان کي سلام رسن، ۽ جيڪي اوهان وٽ هجن تن کي به! فقط.

خط مبارڪ ستاويھون

آيت اَدْعُوا رَبَّكُمْ جِي جواب بابت
فضيلت پناه مخدوم پير محمد
رحمة الله عليه ڏانهن لکيو ويو.

سوال: الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته ”پنهنجي رب کان دعا گهرو، نماڻان ٿي ۽ آهستي آواز ڪڍڻ کان سواءِ، تضرع ۽ خفيه مان ڪهڙي مراد وٺجي؟ جڏهن ته ڪيترو ئي الله تعاليٰ جو هزار ڀيرا حمد ۽ تضرع ڪجي ته به ان ذات پاڪ جي حمد جو حق ادا ٿي نٿو سگهي؟! جواب: اي مخدوم! آيت سڳوريءَ جو متن هن طرح آهي: اَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ (۲)

(۱) تفسير حسيني ص ۶۶۱

(۲) اوهين پنهنجي رب کي گهڻي نماڻائي ۽ آهستيگيءَ سان سڏيو. بيشڪ الله حد کان لنگهي ويندڙن کي پسند نه ٿو ڪري.

تفسير مدارڪ ۾ لکيل آهي ته ”رب کان دعا گهرو زاري ڪندڙ ٿي آهستيگيءَ سان۔ التضرع ضراعة مان نڪتل آهي، جو باب تفعل جي مصدر آهي، ۽ اهو عاجزي ڪرڻ ۽ چاڀلوسي ڪرڻ جي معنيٰ ۾ ايندو آهي (۱) تفسير حسينيءَ ۾ ان آيت متعلق لکيل آهي (يعني) اوهين سڀئي ظاهر ۽ باطن ۾ ان ذات باري تعاليٰ کي سڃاڻو ۽ ان جي عبادت ڪريو۔ عاجزي انسانن جي احتياجيءَ جو نشان آهي، ۽ پوشيدگي ۾ عبادت ڪرڻ، اخلاص جي نشاني آهي۔ پوءِ مخلص محتاج کي نااميدي سامهون نه ايندي (۲)

تفسير مغنيءَ ۾ ان آيت بابت هن طرح آهي ته: الله تعاليٰ جي ظاهر ۽ بگجه ۾ عبادت ڪريو ۽ اوهان جون حاجتون پوريون ڪرڻ، ان مٿي آهن، چو ته تضرع ضراعة مان ورتل آهي، ۽ اهو پنهنجي سخت ضرورت جي اظهار کي چئبو آهي۔ (مفسر) ڪلبيءَ چيو آهي ”تضرع مان مراد ظاهري عبادت ڪرڻ آهي، ۽ خفيه مان مراد مخفي عبادت ڪرڻ آهي“۔ ڪن مفسرن جو چوڻ آهي ته هن آيت ”ادْعُوا رَبَّكُمْ“ ۾ هر حالت ۾ الله تعاليٰ کي سڏڻ جو امر ٿيل آهي۔ يعني ان ذات باري تعاليٰ کي هر حال ۾ سڏيو، جنهن هن ڪائنات جون سڀ شيون پيدا فرمايون آهن۔ الله تعاليٰ جي فرمان: إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ، ۾ معتدين مان مراد مشرڪ آهن، پر اها معنيٰ تڏهن وڻي جڏهن دعا کي عبادت جي معنيٰ ۾ آڻجي، پر جڏهن دعا کي مدعوة (جنهن ڏانهن سڏيو وڃي) جي معنيٰ ۾ آڻبو ته پوءِ معنيٰ هن طرح ٿيندي ته بيشڪ حد کان لنگهندڙن کي، يعني انهن کي جيڪو حڪم ڪيل هو تنهن ۾ حد کان لنگهندڙ کي الله تعاليٰ پسند نٿو فرمائي۔ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ جي بابت تفسير حسيني ۾ آهي ته ”يعني جيڪي بددعا ڪرڻ جا مستحق نه آهن تن جي حق ۾ جيڪي بددعا ڪن ٿا، تن کي الله تعاليٰ پسند نه ٿو ڪري، يا جيڪي دعا گهرڻ ۾ رڙيون ٿا ڪن، يا انهن جي دعا گهرڻ رياءَ سان هجي، يا ته اهي الله تعاليٰ کان اهڙي شيءِ جي گهر ڪن ٿا جنهن جا هو لائق ۽ اهل نه آهن جهڙوڪ نبين وارو مرتبو گهرڻ، يا آسمان جي برجن تي چڙهڻ لاءِ دعا گهرڻ (۳) هي آيت وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ (۴)

(۱) تفسير مدارڪ جلد ثاني ص ۲۶

(۲) تفسير حسيني ص ۲۵۲

(۳) تفسير حسيني ص ۲۵۲

(۴) سورة اعراف آيت ع ۲۰۵

يعني (پنهنجي رب کي پنهنجي دل ۾ ياد ڪر، عاجزي ۽ خوف سان، زبان مان آواز ڪڍڻ کان سواءِ) بابت تفسير حسيني ۾ آهي ”اي محمد (صلي الله عليه وسلم) پنهنجي پروردگار کي پنهنجي دل ۾ گهڻي عاجزي ۽ ڊڄ سان ياد ڪر، يعني تون سندس فضل ۾ اميد رکي گهڻي عاجزيءَ سان ان کي سڏ، ۽ سندس عدل جي خوف کان گهڻو ڊڄ، ۽ ان کي اهڙي آواز سان سڏ جيڪو ظاهر ۽ بلند آواز کان تمام هيٺ هجي (۱) (يعني تمام آهستي ۽ تمام بلند آواز جي درميان هجي)

مٿين آيت بابت تفسير مدارڪ ۾ هن طرح آهي: ذڪر جو حڪم عام آهي، جيڪو قرآن شريف پڙهڻ، دعا گهرڻ، تسبيح ۽ تهليل وغيره ڪرڻ کي شامل آهي. مطلب ته حڪم آهي ته گهڻي عاجزي ۽ خوف سان خدا تعاليٰ جو ذڪر ڪريو. زبان مان آواز ڪڍڻ کان سواءِ، اهڙو ڪلام چئو، جيڪو آهستي، هجي ڇاڪاڻ ته آهستي وارو ذڪر اخلاص وارو هوندو آهي، ۽ سهڻي فڪر کي ويجهو هوندو آهي.“ (۲)

لطائف قشيري ۾ آهي ”بسط واري حالت جي وقت ۾ جڏهن جمال جي وصف جو پانهي تي مڪاشفو ٿئي تڏهن ان ۾ تضرع يعني گهڻي عاجزي ڪرڻ واري حالت پيدا ٿئي ٿي، ۽ خوف وارين حالتن ۾ جڏهن ان تي جلال جي صفت جو مڪاشفو ٿئي، ته ان ۾ خيفه يعني خوف خدا واري حالت پيدا ٿئي ٿي. اهي (تضرع ۽ خيفه) ٻئي حالتون اڪابرڻ جون آهن. پر انهن کان سواءِ ٻيا جيڪي به آهن تن جون ڊڄ، اميد، شوق ۽ خوف جي حيثيت سان مختلف قسمن واريون حالتون آهن. انهن سڀني کان مٿاهون مرتبو، بقا، فنا ۽ صحو ۽ محو جي صاحبن جو آهي. ارباب الحقائق انهن کان سواءِ آهن. جيڪي تمڪين جي وطن ۾ ثابت قدم وهيل آهن پوءِ انهن لاءِ (دنيا جو) رنگ ب رنگ هجڻ ڪجهه به ڪونهي، ۽ نه ڪي هڪجهڙائي ڪرڻ انهن لاءِ ڪا شيءِ آهي. ڇاڪاڻ ته اهي حق سبحانه و تعاليٰ سان قائم آهن، ۽ پنهنجي شاهدن کان دور آهن (۳)

از دست و زبان که بر آيد

که از عهده شکرش بدر آيد

يعني: ڪنهن جي هٿ ۽ زبان کان ڇا ادا ٿيندو، جو ان جي شڪر جو حق بجا آئي.

(۱) تفسير حسيني ص ۲۸۲

(۲) تفسير مدارڪ جلد ثاني ص ۹۲ ايضاً تفسير ابني سعود ص ۳۱۰ - ج ۳

(۳) لطائف قشيري ص ۲۹۵ - ۲۹۶ جلد ۲

رباعي:

بنده همان به که ز تقصير خویش
عذر بدرگاه خدا آورد
ورنه سزا وار خداوندیش
کس نه تواند که بجا آورد

يعني پانهو اهو پلو آهي جو پنهنجي قصور جي معافي لاءِ الله تعاليٰ جي حضور ۾ معذرت ڪري. نه ته سندس خداونديءَ جي لائق هي ڳالهه آهي جو کير به ان جا حق پورا نه ڪري سگهندو.

تفسير عرائس ۾ (الحمد لله) آيت جي هيٺيان لکيل آهي ته: الله تعاليٰ پانهن کي پنهنجو شڪر ڪرڻ سيکاريو، ڇو ته الله تعاليٰ کي معلوم هو ته پانهن سندس شڪر ڪرڻ کان عاجز آهن. پوءِ الله تعاليٰ مخلوق کي ادب سيکارڻ ۽ احسان ڪرڻ لاءِ پنهنجو حمد اڳ ۾ آندائين (۱)

لطائف قشيري ۾ آهي ته (جڏهن) الله سبحانه، و تعاليٰ پنهنجي دوستن جو، پنهنجي واسطي حمد ۽ ثنا ڪرڻ جو سخت ارادو ڄاتو، پر اهو به ڄاڻائين ته اهي سندس عزت ۽ شان موافق مدح جي حق ادا ڪرڻ کان عاجز آهن، پوءِ انهن کي خبر ڏنائين ته ان (الله سبحانه، و تعاليٰ) پنهنجو حمد پاڻ ڪيو آهي، انهيءَ سببان پنهنجي خطاب کي (الحمد لله جي) پنهنجي قول مبارڪ سان شروع ڪيائين. پوءِ اهي ذلت کان بعد بلند ٿيا، ۽ اجهام کان بعد زنده ٿيا، ۽ ڪمال فخر ڪرڻ سان انهن جا راز بلند ٿيا. جو حق کان، حق جي ثنا، حق جي خطاب سان ٻڌائون. پوءِ اشاري جي بيان سان ٿيل مشڪل فڪرو ڳالهائون ۽ چيائون:

عربي شعر

ولو جهام وجهها قمر
ولعينها من عينها كحل

(يعني) ان جي مُنهن لاءِ ان جي مُنهن مان چنڊ (روشني) آهي، ۽ ان جي اک لاءِ ان جي اک مان سرمون، (سونهن) آهي.

انهيءَ سببان اجهو خطيب الاولين والآخرين، سيد الفصحاء ۽ امام

(۱) تفسير عرائس البيان ص ۶

البلغاء (صلي الله تعالى عليه وسلم) جن جڏهن الله سبحانه، وتعالیٰ جو پنهنجي ڪاڻ
حمد ۽ ثنا ڪرڻ (وارو آواز) ٻڌو ته نبي ڪريم صلي الله تعالىٰ وسلم جن سمجهي ورتو،
ته ان حالت ۾ الله تعالىٰ جي حمد ۽ ثنا ڪرڻ کان زبان بلڪل قاصر آهي. تڏهن
فرمايائون، لَا أَحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِكَ (۱)
يعني يا الله! آءٌ تنهنجي ثنا نه ٿو ڪري سگهان، تون ائين آهين
جيئن تو پنهنجي لاءِ چوين ٿو. (۲)

انويھون خط مبارڪ

آيتِ اِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ جي حل بابت
جناب مخدوم پير محمد رحمة الله تعالىٰ عليه
جي طرف لکيو ويو:

سوال: الله تعالىٰ جو فرمان آهي، اِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ (۳) ان ۾ ”ه“ جو
جيڪو ضمير آهي، سو ڪيڏانهن ٿو موٽي؟ اهو ضمير يا ته حق سبحانه، وتعالیٰ ڏانهن
راجع آهي، يا شيءِ ڏانهن؟ جيئن محي الدين ابن عربي چوي ٿو.
جواب: اي مخدوم! مصدر ڪڏهن پنهنجي فاعل ڏانهن مضاف ٿيندي آهي. ۽
ڪڏهن مفعول ڏانهن، پوءِ جيڪڏهن ضمير الله تعالىٰ ڏانهن موٽائبو ته پوءِ ه وارو ضمير
حمد جي مفعول ڏانهن مضاف سمجهبو، جيڪو محمود جي معنيٰ ۾ آهي، ۽ جيڪڏهن ان
ضمير کي شيءِ ڏانهن موٽائبو ته پوءِ اهو ضمير پنهنجي فاعل ڏانهن مضاف سمجهڻ
گهرجي، جنهن جي معنيٰ حامد آهي. پوءِ هت معنيٰ هن طرح ٿيندي ته، يعني ڪا به اهڙي
شيءِ نه آهي، مگر پاڪائي جي نسبت ڪري ٿي، پنهنجي حمد واري زبان سان، يعني اهو
حمد قال واري زبان سان آهي، يا حال واري زبان سان.
عرائس (تفسير) ۾ لکيل آهي ته ”الله تعالىٰ جي حمد ڪرڻ واريون

(۱) اها روايت مسلم کان مشڪوٰة ص ۸۴ باب السجود وفضلہ ۾ آنديل آهي.

(۲) لطائف قشيري جلد اول ص ۵۷

(۳) سورة بني اسرائيل آيت ۴۴

زبانون ٿي قسم آهن: ۱- لسان انساني، ۲- لسان روحاني ۳- لسان رباني، لسان انساني (انسانن واري ظاهري زبان) سا عام ماڻهن کي آهي، ان جو شڪر ڪرڻ هن طرح هوندو آهي، جو اها الله تعاليٰ جي انعام ۽ مهرباني جو ذڪر (چرچو) ڪندي آهي، ۽ قلب جي تصديق سان شڪر بجا آڻيندي آهي.

پر لسان روحاني (روحاني زبان) سا خواصن جي آهي. اهو قلب جو ذڪر ڪرڻ آهي، جيڪو لطيفن سان ٿيندو آهي، جنهن سان حالتن جي سهڻي تربيت ۽ افعالن جو تزڪيو ٿيندو آهي.

لسان رباني (رباني زبان) اها عارفن جي آهي، ان جو شڪر ڪرڻ هن طرح آهي، جو اها حق تعاليٰ جل جلاله جي شڪر ڪرڻ جي ارادي سان، رازداري واري حرڪت (چرپر) ڪندي آهي، جيڪا معرفت جي لطائف جي ادراڪ ۽ عجائبات جي ظهور کان بعد، مشاهدي جي نعمت سان ۽ الله تعاليٰ جي ويجهڙائي حاصل ڪرڻ وارن عملن ذريعي گهرائي ۾ پوڻ سان شڪر ڪندي آهي، ۽ (انس) و روح جا ميوا چونڊيندي آهي ۽ (جنهن سان) روح بحر القدس (قدوسيت جي درياءَ) ۾ تپيون هڻندو آهي، ۽ رازن جي لذت ۽ انوار الاهي جو مشاهدو ماڻيندو آهي. پوءِ الله تعاليٰ جو حمد ڪندڙ، پنهنجن مقامن ۽ مقصدن ۾ مختلف زبانن سان سندس حمد ڪن ٿا. (۱)

تفسير تاويلات عبدالرزاق ڪاشي ۾ لکيل آهي ته هر هڪ شيءِ جي خاصيت ڌار ڌار آهي، جيڪا ٻي شيءِ ۾ نه ٿيندي آهي، ۽ انهن جون ڪماليتون انهن سان مخصوص آهن، جيڪي ٻين ۾ نه آهن، ۽ جيستائين ان خاصيت کي حاصل نه ٿو ڪري، تيستائين ان جي لاءِ شوق رکي ٿو، ۽ ان جي طلب ڪري ٿو، ۽ جڏهن اها ان کي حاصل ٿئي ٿي ته اهو ان خاصيت جي حفاظت ڪري ٿو، ۽ ان سان محبت ڪري ٿو، اهو ان وقت خاصيت جي ظاهر ڪرڻ واسطي، الله تعاليٰ کي شرڪ کان پاڪ ڄاڻي ٿو، ورنه هو ان ۾ موحد نه ليکبو. پوءِ هو (موحد) گویا زبان حال سان هيئن چوي پيو ته، آءُ ان ذات پاڪ کي هڪ ڪري مڃان ٿو، جو مون کي توحيد سيکاري اٿس، ۽ نقص وارين صفتن کان پاڪ کي پاڪ ڪري ان (الله تعاليٰ) کان پنهنجي ڪماليت طلب ڪري ٿو، ۽ پوءِ گویا هيئن چوي ٿو ته مون کي ڪامل مڪمل ڪماليت ڏني آهي. ان جو مثال هن تي قياس ڪرڻ گهرجي، جيئن پيءُ ۽ ماءُ (والدين) کي پنهنجي ٻار تي شفقت هوندي آهي، ته گویا اهو (ٻار)

چوندو آهي ته ان وڏي مهربان مون تي گهڻي مهرباني ڪئي آهي، ۽ ان رحم ڪندڙ مون تي رحم ڪيو آهي. (جوان رڳو رحيم منهنجي پيءُ ماءُ کي مون تي شفقت ڏني آهي) ۽ اهو رزق طلب ڪرڻ لاءِ ”يا رزاق!“ چوي ٿو: پوءِ ست ئي آسمان ان جي هميشگي ۽ ڪمال سان تسبيح بيان ڪن ٿا، ۽ ان ئي نموني بلنديون، شين ۾ اثر پيدا ٿين، ۽ شين جي نئين سر پيدا ٿيڻ کي قياس ڪرڻ گهرجي، ڇو ته ”كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ“، ان (الله تعاليٰ) کي روزانو هڪ ڪم آهي، زمين به سندس دوار ثبات ۽ پاڪائي، تربيت ۽ شفقت ۽ رحمت ۽ طاعتن جي قبول ڪرڻ ۽ ان تي شڪر ڪرڻ، ۽ ٻيون ان قسمن جهڙيون تسبيحون پڙهي ٿي، ملائڪ سڳورا به سندس علم ۽ قدرت جي تسبيح پڙهن ٿا، ۽ ذوات المجرده (۱) به وجوب ۽ ارادي کان جدا هوندي، ان جي تسبيح ڪن ٿيون.

۽ مادي مان اها شيءِ مراد آهي، جنهن سان شي جو وجود قائم هجي، ۽ وجوب مان مراد ڪنهن به ذات (شيء) جي جند مراد آهي. مقصد ته محسوس ۽ غير محسوس سڀئي شيون هرحال ۾ خدا تعاليٰ جي تسبيح ۽ شڪر گذاريءَ ۾ مشغول آهن.

ان سموري وضاحت مان معلوم ٿيو ته، اهي سڀئي شيون، ان (خدا تعاليٰ) لاءِ پاڪائي ۽ واکاڻ بيان ڪندڙ آهن، پر اوهان انهن جي واکاڻ ڪرڻ کي نه ٿا سمجهو، ڇاڪاڻ ته اوهان کي ملڪوت الاشياءِ (شين جي عالم غيب) تي نظر ۽ فڪر گهٽ آهي، ۽ (غفلت سبب) انهن شين ۾ اوهان جي گهري نظر نه آهي، هن کي اهو سمجهندو، جيڪو دل جي دانائي رکندڙ هجي، يا ڪن لڳائي ۽ متوجهه هجي. ”انتهئي“

پوءِ تفسير عرائس (۲) جي قول مطابق معنيٰ هن طرح ٿيندي ته، ڪا به شيءِ نه آهي، مگر اها الله تعاليٰ جي تسبيح ڪري ٿي، لساني حمد سان جو پاڻ کي گم ڪري ڇڏي، ۽ تاويلات (ڪتاب) جي عبارت مان اها معنيٰ ظاهر آهي. الله تعاليٰ وڌيڪ چڱي طرح ڄاڻي ٿو.

(۱) ذوات المجرده مان مراد اهي شيون آهن، جيڪي جوهر ۽ مادي ٻنهي کان خالي هجن.

(۲) تفسير ابن عربي جي قول مطابق

خط مبارڪ اٿڻيون

هينين حديث بابت مخدوم پير
محمد رحمہ اللہ تعاليٰ عليه طرف لکيو ويو

لَنْ يُؤْمِنَ أَحَدُكُمْ حَتَّىٰ يُقَالَ إِنَّهُ مُجْنُونٌ

ترجمو: اوهان مان ڪو به تيستائين مؤمن ٿي نه ٿو سگهي، جيستائين ان کي ماڻهو چون ته هي چريو آهي.

اي مخدوم صاحب! هن فقير وٽ، جيڪي حديثن جا ڪتاب موجود آهن، جهڙوڪ صحيح بخاري، ابن ماجه، مؤطا امام مالڪ، مصابيح ۽ مشڪواة، تيسير الوصول الي جامع الاصول، منتخب جامع الاصول، منهج الاعمال ۽ شرح صراط مستقيم، تن سيني ۾ اها حديث مون کي ڏسڻ ۾ نه آئي آهي. البت مٿئين حديث جي معنيٰ ۽ مقصد واري ٻي حديث، منهج الاعمال واري، جيڪو امام سيوطي جي جامع الجوامع جو انتخاب آهي. ابو دائود، ترمذي حاڪم کان هن طرح آندي آهي. **الْمُؤْمِنُ غَرَّ كَرِيمٌ وَالْفَاجِرُ خَبٌ لَّئِيمٌ** (۱) ترجمو: يعني مؤمن سادو ناتجربڪار ۽ سخي آهي ۽ فاجر، مڪار، دغا باز ۽ ڪنجوس آهي. ۽ ان ساڳي ڪتاب کان بيهقيءَ شعب الايمان ۾ هي ٻي حديث به آندي آهي. **الْمُؤْمِنُ هَيْنَ لَيْنٌ حَتَّىٰ تُخَالَهُ مِنَ اللَّيْنِ أَحَقُّ** (۲) يعني مؤمن آهستي ڪار ۽ نرم هوندو آهي. ايتري قدر جو تون نرم دليءَ سبب ان کي احق سمجهيندين.

اهي ٻئي حديثون حضرت ابوهريره رضي الله عنه کان روايت ڪيل آهن، ۽ بيهقي شعب الايمان ۾ بزار کان ٻي روايت حضرت انس رضي الله عنه کان هن طرح آندي آهي. **أَكْثَرُ أَهْلِ الْجَنَّةِ الْبَلَّةُ** (۳) اڪثر جنتي پورڙا (سادي طبيعت وارا) هوندا.

(۱) جامع الاصول في احاديث الرسول ج ۱۱ ص ۴۳-۴۴. ايضاً، شعب الايمان للبيهقي جلد ۶ ص ۲۷۰ ايضاً مستدرڪ الحاكم جلد ۱ ص ۴۳-۴۴. ايضاً مسند ابي يعليٰ، جلد ۵ حديث ۵۹۸۱

(۲) شعب الايمان للبيهقي ج ۶، ص ۲۷۲. ان حديث جي لفظن ۾ لين کان بعد حتيٰ جو لفظ شعب الايمان ۾ ڪونهي.

(۳) بيهقي شعب الايمان جلد ۲ ص ۵۹-۱۲۵-۱۲۶. حديث ۱۱۶۳-۱۳۶۶- ص ۵۹

انهن حديثن جو ظاهري مضمون مؤمنن جي اخلاقن تي دلالت
 ٿو ڪري. لغت ۾ غر، غبن جي زير سان ناتجربي ڪار شخص کي چون ٿا، ۽ لين نرم،
 هين آسان ۽ خوار ۽ سڪون وارو، ۽ خب دوکو ڏيندڙ ۽ ٺڳيندڙ ۽ بخيل آهي.
 جيڪي عقل معاش رکندڙ آهن، اهي قريب، بخل، حسد ۽ حرص
 سان پنهنجي مطلب پوري ڪرڻ پويان آهن، ۽ ٻين ماڻهن جي مرادن کي پوري ٿيڻ ۾
 خوش ناهن، ۽ ماڻهن سان ڏيتي لپتي وارن حسابن ۾ ڏاڍا چست چالاڪ آهن، ۽ منجهن
 نرميءَ وارو برتاءُ نه هوندو آهي ۽ انتقام وٺڻ ۽ بردباريءَ نه ڪرڻ جا عادي هوندا آهن.
 پر جيڪي عقل معاد رکندڙ آهن، انهن جا اخلاق هن طرح آهن، جو
 اهي ٻين تي ڀروسو ڪرڻ، سچائي ڏيکارڻ، گناهه معاف ڪرڻ، ۽ ڪنهن کان انتقام نه
 وٺڻ، سخاوت ڪرڻ ۽ ماڻهن جي قريب کي ڏسي وائسي قبول ڪرڻ وارا هوندا آهن، پوءِ
 اهڙن خلقن سببان عامي ماڻهون، انهن کي احمق ۽ بيوقوف تصور ڪن ٿا، ۽ پاڻ کي داناءُ
 ٿا سمجهن. پوءِ اهڙن اخلاقن کان سواءِ ايمان ڪامل نه ٿيندو، جيئن مطلق کي فرد ڪامل
 جي مٿان اطلاق ڪري سگهيو آهي. اهي اخلاق ڪن ۾ فطري پيدائشي هوندا آهن، ۽ ڪي
 وري ڪوشش ڪري پاڻ ۾ پيدا ڪندا آهن، سندن ڪسب (يعني ڪوشش سان پاڻ ۾ سٺا
 اخلاق پيدا ڪرڻ) فائيت کان اڳ ۾ مشڪل آهي، ۽ فنا کان پوءِ اهي اخلاق سواءِ ڪنهن
 تڪليف جي حاصل ٿين ٿا (سنن اخلاقن جو فنا کان بعد از خود ظاهر ٿيڻ) فائيت جي
 لوازمات مان آهي، ۽ فنا بذات خود ٻي شيءِ آهي، ڇاڪاڻ ته اهو دل جو علم آهي، جنهن
 جي عام ماڻهن کي ڪا واقفيت ڪانهي. پوءِ جڏهن ته عقل معاش وارن جي ڪمن ڪارن
 جو بنياد تدبيرن (رٿ ڪرڻ) تي رکيل آهي، ۽ عقل معاد وارن جا اڪثر ڪم، تفويض
 (سڀ ڪجهه خدا تعاليٰ جي حوالي ڪرڻ) تي هلندڙ آهن، پوءِ جڏهن عقل معاش وارا،
 عقل معاد وارن جي ڪمن کي، بي تدبير توڪل تي ڏسندا آهن، ته انهن کي نادان
 سمجهندا آهن، ۽ دستور آهي ته ڪنهن کي به پنهنجو عقل جڏهن ڪنهن ڳالهه جي
 صحيح هجڻ جي فتويٰ ڏيندو آهي ته هو ان کي دل ۾ رکي ان تي ڳنڍ ڏيئي بيهندو آهي، ۽
 پاڻ کان سواءِ ٻئي کي هو احمق ۽ نادان پائيندو آهي. اهڙن شخصن جي حق ۾ الله تعاليٰ
 جو فرمان آهي. أَفَكَلَّمَا جَاءَ كُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَىٰ أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِّقُوا بَيْنَ
 وَفَرِّقًا تَقْتُلُونَ (ترجمو) ڇا جڏهن توهان وٽ ڪو به رسول پيغام ڪڍي آيو جيڪو توهان
 جي مرضي جي خلاف آهي ته تڪبر ڪيو ٿا، پوءِ انهن نبين مان هڪ گروهه کي توهان

ڪوڙو سمجهو ٿا ۽ ٻئي گروهه کي شهيد ڪريو ٿا.

جڏهن ڪافرن کي نئين سڳورن سندن دل ۾ ويٺل باطل معبودن جي خلاف حق جي طرف دعوت ڏني ته هو جواب ۾ چوڻ لڳا. اَئِنَا لَتَارُكُوْا اِلٰهِنَا لِشَاعِرٍ مَّجْنُوْنٍ (۱) ترجمو: ڇا اسان هڪ چريي شاعر جي چوڻ تي پنهنجي معبودن کي ڇڏي ڏيون! الله تعاليٰ وڌيڪ ٿو ڄاڻي!

خط مبارڪ ٿيهون

جلال ۽ جمال بابت مخدوم پير محمد رحمۃ الله عليه طرف لکيو ويو

پيارا! ڪي سالڪ طريقت جا صاحب، جلالت واري وصف کي جماليت کان مقدم ٿا ڄاڻن. متوسط (ڪتاب) جي حاشيهر شارح هن قول ”اَحْمَدُ اللّٰهُ عَلٰى عَظْمَةِ جَلَالِهِ - حَمْدٌ غَرِيقٌ بِمَطَالَعَتِ جَمَالِهِ“ جي هيٺان لکيو آهي ته اتي مصنف جلال کي جمال کان هن ڪري مقدم آندو آهي، جو سالڪ جو سير پهريائين جلال واري صفت ۾ ٿئي ٿو، تنهن کان پوءِ جمال واري صفت ۾، ۽ سالڪن وٽ اهو ضروري آهي، بلڪ ڪن طالبن جي تربيت صرف جلالي صفت سان ڪئي ويندي آهي، ته ڪن جي محض جمالي صفت سان ۽ ڪن جي وري ٻنهي وصفن (جلال ۽ جمال) سان تربيت ٿئي ٿي. جيئن ڪتاب خلاصۃ المعارف ۾ لکيل آهي، ته جنهن سالڪ جي هنن ٻنهي وصفن (جلال ۽ جمال) ذريعي پرورش ٿيندي آهي ته سندس جلال ۾ خوف جي غلبي سببان جمال جي اميد واري صفت پيدا ٿيندي آهي، ۽ سندس جمال ۾ وري اميد جي غلبي سببان جلال جي، خوف واري صفت پيدا ٿيندي آهي.

حضرت سلطان العارفين بايزيد بسطامي قدس سره، جيڪا ابو تراب نخشي رحمۃ الله تعاليٰ عليه جي مريد تي جلالي صفت سان نظر وڌي هئي (۽ هو ان کي جهلي نه سگهيو ۽ بروقت فوت ٿي ويو، ان جو سبب هي هو) جو اها نظر ذات حق جي تجلي واري نسبت جي هئي، ۽ ان مريد جي پرورش محض جمالي صفت سان ٿيل هئي. جيڪڏهن جلال ۽ جمال جي ٻنهي وصفن ذريعي سندس پرورش ٿيل هجي ها ته حضرت

سلطان العارفين قدس سره، جي جلالي نظر برداشت ڪري سگهي ها، ۽ سندس بشري وجود ختم نه ٿئي ها.

حضرت خواجہ بايزيد بسطامي قدس سره، فرمائين ٿا ته ”هڪ پيري آءٌ محمد پارسا (بزرگ) سان جيڪو سچو درويش هو، هڪ جهنگ ۾ گڏ هوس، ۽ ڪنهن ڪم سانگي اتي ويو هوس. هڪ ٻئي سان ڳالهيون ويئي ڪيوسين، تانجو عبوديت ۽ فدائيت وارن جي ڳالهين ۾ پياسون. محمد پارسا چيو ته فدائيت جي حد ڇا هوندي آهي؟ مون کيس چيو ته ان جي حد هيتري تائين آهي، جو جيڪڏهن ڪنهن درويش کي چئجي ته توکي مرڻ گهرجي ته اهو اتي جواتي مري پوي. ان وقت مون ۾ (قدرتي طور) اها صفت ظاهر ٿي پئي ۽ محمد پارسا ڏانهن منهن ڪري چيم ته ”مري پؤ“ پوءِ اهو اتي ئي ڪري پيو، ۽ سندس بدن مان روح نڪري ويو، ۽ ڪچڙي منجهند کان ٻن پهرن تائين بي جان پيو هو. پوءِ مون کي اوچتو ان حالت ۾ الهام ٿيو ته تون چؤاي محمد پارسا! جيئرو ٿي. اهڙيءَ طرح تي پيرا چيم ته الله تعاليٰ جي قدرت سان ان ۾ حياتيءَ جون نشانين ظاهر ٿيون ۽ هو جيئرو ٿي پيو.

محقق چون ٿا ته سالڪ جي تربيت جلال ۽ جمال واري ٻنهي وصفن سان ان وقت ٿيندي آهي، جڏهن اهو سالڪ (محبت ذاتي) جي حقيقت کي پهچي ۽ ”محبت ذاتي“ جي نشانين مان هڪڙي نشاني هي آهي جو محبوب جي طرفان هي چار نشانين سامهون اچن ته انهن کي هڪ جهڙو ڏسي. جهڙوڪ، عزت، ذلت، نفعو ۽ نقصان (انتهئي) مولانا رومي فرمائي ٿو:

عاشقم برقهرو بر لطفش بجد

اي عجب من عاشق اين هر دوضد

يعني: آءٌ سچ سان ان جي لطف ۽ قهر تي عاشق آهيان، عجب جهڙي ڳالهه آهي جو آءٌ انهن ٻنهي ضدن، لطف ۽ قهر تي عاشق آهيان.

سلامتي هجي ان تي، جنهن تابعداري ڪئي هدايت جي، ۽ انهن سڀني تي جن کي پاڻ تي لازم، نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ جي تابعداري کي.

خط مبارڪ ايڪٽيهون

مهر نبوت جي باري ۾
مخدوم پير محمد رحمة الله عليه
ڏانهن لکيو ويو.

اي مخدوم! مواهب اللدنيه وارو، تاريخ نيشاپوري کان نقل ٿو ڪري ته
سندن ”مهر نبوت“ گوشت مان گوليءَ جهڙي هئي، جنهن تي گوشت سان ”مُحَمَّدَ رَسُولُ اللَّهِ“
لکيل هيو (۱)

حڪيم ترمذي (امام حافظ محمد بن علي) جي ڪتاب (نوادير
الاصول) کان نثر شمائل، شرح شمائل ڪتاب واري لکيو آهي ته مهر نبوت جي شڪل
ڪبوتر جي آني جهڙي هئي. جنهن جي اندروني پاسي کان وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ۽ ان جي
ظاهر واري پاسي کان ”تَوَجَّهَ حَيْثُ كُنْتَ فَإِنَّكَ مَنْصُورٌ“ لکيل هو. يعني جيڏانهن به توهان
متوجه ٿيندا، اوهان کي اي نبي صلي الله عليه وسلم نصرت (مدد) ڏني وئي آهي (۲)
فتح الباري ۾ (علامه ابن حجر عسقلاني) فرمايو آهي ته مهر نبوت تي -
مُحَمَّدَ رَسُولُ اللَّهِ يَا نَسْرُ فَإِنَّكَ مَنْصُورٌ وغيره (يعني اوهان اي نبي گهمو ڦرو، اوهان کي مدد
ڏنل آهي) لکيل هو. سي سڀ شيون صحيح سند سان ثابت ٿيل نه آهن. ابن حبان
(پنهنجي ڪتاب صحيح ۾) انهن شين کي صحيح چئي غفلت ڪئي آهي (۳)

۽ (حافظ نورالدين ابو الحسن علي بن ابي بڪر بن سليمان) الهيتمي
پنهنجي ڪتاب (موارد الظمآن الي زوائد ابن حبان) ۾ فرمايو آهي ته مهر نبوت (جنهن
تي محمد رسول الله لکيل هو) جي باري ۾ بعض راوين کي غلطيءَ سببان هي مغالطو ٿيو
آهي جو انهن مهر نبوت کي، ان مهر مبارڪ سان، جنهن سان پاڻ ڪريم جن خطن تي مهر

(۱) مواهب اللدنيه جلد اول ص ۳۱

(۲) مواهب اللدنيه جلد اول ص ۳۱

(۳) فتح الباري جلد ۶ ص ۴۳۹

هٿندا هئا، ملائي هڪ سمجهيو آهي (۱) اهڙي طرح ابن حجر جي ڪتاب اشرف الرسائل شرح شمائل ۾ آهي.

خط مبارڪ پيشتون

سنڌي بيت، هر دم حج پڙهن ڪعبو پس نه ڪا پڙي،
جي تڪريم بابت، جناب مخدوم پير محمد
رحمه الله تعاليٰ عليه طرف لکيو ويو.

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي هن (دين اسلام) جي هدايت فرمائي جيڪڏهن الله تعاليٰ اسان کي هدايت نه فرمائي ها، ته اسان هدايت وارا نه ٿيون ها. بيشڪ اسان جي رب ڪريم جا پيغمبر حق سان آيا. صلاتون ۽ سلام ان (رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم) تي هجن، جنهن جو اسم مبارڪ ان جي وصال جي شوقينن لاءِ تمام لذت ۽ ڏاڍو مٺو آهي، ۽ پڻ ان جي آل ۽ اصحابن سڳورن تي رحمتون ۽ برڪتون هجن.

حمد ۽ صلاة کان پوءِ توهان تي الله پاڪ جي طرف کان سلامتي ۽ رحمتون ۽ برڪتون هجن.

سوال (مخدوم) عبدالرحيم منگريه شهيد (گروڙي صاحب رحمۃ الله تعاليٰ عليه)

فرمايو آهي: ”هر دم حج پڙهن ڪعبو پس نه ڪا پڙي“ ڪا پڙي ڪير آهن؟

جواب: ڪا پڙي مان مراد اهو عارف انسان آهي، جنهن دنيا کي سڃاڻي ان سان دشمني رکي هجي، ۽ خدا تعاليٰ کي سڃاڻي ان سان دوستي رکي هجي. عارفن جي نگاهه رڳو خدا پاڪ تي هوندي آهي.

تذڪرة الاولياء ۾ آيو آهي ته حضرت شيخ بايزيد (بسطامي رحمۃ الله تعاليٰ عليه) فرمايو آهي، ته آءٌ جڏهن پهريون ڀيرو حج تي ويس ته (خاني ڪعبي) کي ڏٺم، ۽ ٻئي ڀيري حج تي ويس ته خاني ڪعبي جي مالڪ (الله تعاليٰ) کي ڏٺم. جڏهن ٽئين ڀيري ويس ته نه خانہ ڪعبه کي ڏٺم، نڪي ان جي مالڪ کي ڏٺم، يعني آءٌ حق

سبحانه، و تعالىٰ جي ذات ۾ اهڙو گم ٿي ويس جو مون کي ڪا به شيءِ ڏسڻ ۾ نه ٿي آئي جو ڪجهه ڏنڻ ته حق تعالىٰ کي ئي ڏنڻ ٿي. اَلتَّوَجُّدُ اسْقَاطُ الْاَضَافَاتِ، يعني توحيد جي معنيٰ آهي سڀني شين جي نسبتن کي ڪيرائي ڇڏڻ. جڏهن ته گهر سان گهر جي مالڪ کي نسبت آهي ۽ توحيد ۾ (ڪنهن به شيء سان) نسبت نه رهندي آهي، تڏهن (تئين پيري حضرت بايزيد رحمۃ الله تعالىٰ کي) نه گهر نظر آيو نه ڪي گهر جو مالڪ.

پيارا دوست! حج ٻن قسمن جو ٿيندو آهي: (۱) هڪڙو حج دوست جي ڳليءَ جو ارادو ڪرڻ، اهو عام ماڻهن جو حج آهي. (۲) ٻيو حج دوست جي منهن ڏانهن مائل ٿيڻ، اهو خاص ٻانهن جو حج آهي. جيئن ظاهري ڪعبو، جيڪو مٽيءَ ۽ پٿرن مان جڙيل آهي سو عام ماڻهن جو قبلو آهي، تيئن اندر ۾ به ڪعبو آهي (جيڪو) حق تعالىٰ جو منظور نظر آهي. سا دل ئي آهي جيڪڏهن ظاهر وارو ڪعبو عام ماڻهن لاءِ طواف جي جاءِ آهي ته دل وارو ڪعبو خالق جي مهربانين جو مرڪز آهي. هو (ظاهري ڪعبو) زيارت ڪندڙن جو مقصود آهي ته هي اندر وارو ڪعبو، انوار الاهي جي پوڻ جي جاءِ آهي. هت گهر آهي ته اتي گهر جو مالڪ: جيئن مولوي فرمائي ٿو:

رباعِي

اي قوم بحج رفته كجائيد كجائيد
معشوق همين جا است بيائيد بيائيد
صدبار ازين راه ازان خانه برفتيد برفتيد
يڪبار بيدين خانه در آئيد

يعني اي حج تي ويندڙ قوم ڪٿي آهيو ڪٿي آهيو. معشوق هتي آهي اچو اچو. سو پيرا خانہ ڪعبه ڏانهن ويا آهيو ويا آهيو، هڪ ڀيرو هن واٽ کان هن دل واري گهر ڏانهن اچو. مثنوي ۾ آهي

حج زيات ڪردن خانه بود

حج رب البيت مردانه بود

حج خانہ ڪعبي جي زيارت هوندو آهي. بيت الله جي مالڪ جو حج

مردن جو هوندو آهي.

ڪعبه را ڪو هر دم عزمي فزود

آن ز اخلاصات ابراهيم بود

ڪعبو جنهن جي عزت هر وقت وڌي ٿي. اهو (حضرت) ابراهيم جي
خلوص جي ڪري آهي.

فضل آن مسجد زخاک وسنگ نیست

ليک دربناش حرص و جنگ نیست

ان مسجد جي فضيلت مٿي ۽ پٿر جي ڪري نه آهي، ليڪن ان جي
ناهنندڙ ۾ حرص ۽ جهيڙو نه آهي.

بر در اين خانه گستاخي زچيست

گرهمي دانيد کاندرا خانه کيست

هن خاني ڪعبي جي اڳيان گستاخي ڇا جي ڪري آهي جيڪڏهن ڄاڻو
ها ته هن خاني ڪعبي ۾ ڪير آهي؟

جاهلان تعظيم مسجد مي کنند

در جفائي اهل دل جد مي کنند

جاهل مسجد جي ته تعظيم ڪندا آهن (پر) اهل دل (درويشن) تي ڏاڍو
ظلم ٿا ڪن.

آن مجاز است اين حقيقت اي فلان

نيست مسجد جز درون سروران

اي فلاڻا! هو گهر مجاز آهي، هي دل وارو گهر حقيقت آهي، بزرگن جي
مسجد، دل کان سواءِ ٻي ناهي.

مسجد کان اندرون اوليا است

سجده گاه جملہ هست آنجا خدا است

اها مسجد جيڪا ولين جي باطن (اندر) ۾ آهي، اها سڀني جي سجدِي
گاه آهي، جو خدا ان ۾ آهي.

تذكرة الاولياء ۾ آهي ته حضرت شيخ بايزيد قدس سره فرمايو ته هڪ
نيڪ مرد مون کي گڏيو، مون کان پڇيائين ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ عرض ڪيم ته حج تي.
پڇيائين خرچ گهڻو ڪنڻو اٿئي؟ چيم ته (چانديءَ جا) ٻه سو درهم. ان بزرگ مون کي چيو
ته اهي مون کي ڏي، ۽ منهنجي چوڌاري ست پيرا طواف ڪر، گویا تو حج ڪيو. مولانا
رومي مثنوي ۾ به ان جي خبر ڏني آهي.

گفت طوفي کن بگردم هفت بار
وآن نکوتر از طواف حج شمار
ان درویش فرمایو ته مون کي چوڌاري ست پيرا طواف کر، ۽ ان کي حج
جي طواف کان بهتر سمجه.

و آن درمها پیش من نه اي جواد
دانکه حج کردي وشد حاصل مراد
اي سخي! اهي درهر منهنجي اڳيان رک. سمجه ته تو حج کري ڇڏيو
۽ مقصد پورو ٿي ويو.

عمره کردي عمر باقي يافتي
صاف گشتي برصفا بشتافتي
تو عمرو کيو ۽ بقاوازي زندگي لڌڻي. تون پاڪ ٿي وئين، ۽
گوبا (جبل) صفا تي به ڊوڙئين.

حق آن حقي که جانت ديده است
که مرا بریت خود بگزیده است
ان خدا جو قسم جنهن کي تنهنجي روح ڏٺو آهي، ته ان پنهنجي گهر تي
مون کي فضيلت بخشي آهي.

کعبه هر چندین که خانه براوست
این دل من نیز خانه سراوست
هي حقيقت آهي ته کعبو ان جي عبادت جو گهر آهي. هي منهنجي دل
به ان جي اسرار جو گهر آهي.

چون مرا دیدي خدا را دیده
گرد کعبه صدق برگردیده
جڏهن تو مون کي ڏٺو ته گوبا خدا کي ڏٺو اٿئي. سچائي سان کعبي
جي چوڌاري طوف کيو اٿئي.

خدمت من طاعت و حمد خدا است
تانه پنداري که حق از من جداست
منهنجي خدمت ڪرڻ، گوبا الله تعاليٰ جي عبادت ۽ حمد آهي. خبردار!

ڪڏهن به نه سمجھجان ته الله تعاليٰ مون کان جدا آهي.

چشم نيكو بازگن در من نگر

تابه بيني نور حق اندر بشر

چڱيءَ طرف اک کول، مون منجه نظر ڪر، تانجو تون بشر ۾ الله تعاليٰ

جو نور ڏسين. وڌيڪ لکڻ کان بس ٿو ڪريان، جو سياڻن لاءِ ايترو ڪافي آهي.

سلام هجي توهان ۽ توهان جي پاڙيسرين تي.

خط ٽيٽيهون

معراج واري رات ۾ حضور اڪرم ﷺ

جي ديدار جي تحقيق بابت مخدوم

پير محمد رحمہ الله تعاليٰ عليه ڏانهن لکيو ويو.

معلوم هجي ته معراج واري رات حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جو الله تعاليٰ کي مٿي واري ظاهري اکين سان ڏسڻ جي بابت، صحابه ڪرام رضي الله تعاليٰ عنهم ۾ اختلاف آهي. حضرت عائشه رضي الله عنها ان جي نفی ٿي فرمائي، ۽ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما ان جي اثبات جو قائل آهي، ۽ هر هڪ سان سندن تائيد لاءِ صحابه ڪرام جي جماعت گڏ آهي. اصحابن کان پوءِ تابعين ۽ تبع تابعين ۾ به اهڙي طرح اختلاف رهيو آهي. ڪن وري ان مسئلي بابت ماڻ کي پسند ڪيو، ۽ چيو اٿن ته ڪنهن به (نفی يا اثبات جي) دليل کي ترجيح ڏيڻ لاءِ وضاحت ٿيل نه آهي.

مگر جمهور جو رايو اثبات ڏانهن آهي. شيخ محي الدين نووي رحمه الله تعاليٰ عليه فرمايو آهي، ته اڪثر وڏن عالمن وٽ راجح ۽ مختار قول موجب، حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم پنهنجي مٿي مبارڪ وارين ظاهري اکين سان پنهنجي پروردگار کي ڏٺو آهي، ۽ امام نووي فرمايو آهي، ته ان جو اثبات حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي قول مبارڪ ٻڌڻ کان سواءِ صحيح نه ٿيندو. حضرت عائشه رضي الله تعاليٰ عنها جيڪو انڪار ڪيو آهي، سو به ڪنهن حديث مان دليل ڪونه ورتو اٿس، نه اهڙي حضور جن کان ڪا روايت نقل ڪئي اٿس، بلڪ ان پنهنجي طرفان قرآن ڪريم جي هن آيت مان اجتهاد ڪري استنباط ڪيو آهي. جيئن الله سبحانه تعاليٰ جو فرمان

آهي: ”۽ ڪنهن به انسان کي طاقت نه آهي، جو الله تعاليٰ ان سان ڪلام فرمائي، مگر وحي ذريعي، يا اهو بشر پردي کان ٻئي پاسي هجي“ - القرآن (۱)

۽ ٻيو به خداوندي فرمان آهي: ”اڪيون ان جو احاطو نٿيون ڪن، ۽ سڀ اڪيون ان جي احاطي ۾ آهن“ - القرآن (۲)

انهن جو جواب هن طرح آهي، ته پهرئين آيت ۾ جيڪا نفی آهي، سا سامهون ديدار جي حالت ۾ ڪلام ڪرڻ جي نفی ٿيل آهي. پر ان آيت مان بنا ڪلام جي ديدار جي نفی لازم نه ٿي اچي، ۽ (ٻي آيت ۾ ادراڪ جي نفی آيل آهي، تنهن لاءِ سمجهڻ گهرجي ته) ادراڪ احاطي کي چئبو آهي، تنهن ڪري احاطي جي نفی مان مطلق ديدار جي نفی ثابت نه ٿيندي.

۽ بعض عالمن جو چوڻ آهي، ته ان باري ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنهما جي قول تي ڀروسو ڪيو ويندو، ۽ هي ڳالهه به يقيني آهي، ته ان اها ڳالهه نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کان بغير ٻڌڻ جي ڪانه ڪئي هوندي، ۽ اهو به ٿي نه ٿو سگهي، جو ايڏو وڏو قول، گمان ۽ اجتهاد جي بنا تي چوي، ۽ حضرت ابن عمر رضي الله تعاليٰ عنهما پنهنجي سابق قول کان رجوع فرمائي، ان مسئلي جي اثبات بابت اقرار ڪيو آهي. جڏهن کائن پڇيو ويو هو ته ڇا محمد صلي الله عليه وسلم پنهنجي رب کي ڏٺو؟ جواب ڏنائون ته هاڻو! ڏٺو هئائون. پوءِ حضرت ابن عمر رضي الله تعاليٰ عنهما تسليم فرمايو، ۽ ڪڏهن به ان باري ۾ شڪ ۽ انڪار جي واٽ نه ورتي آهي، ۽ معمر بن راشد چوي ٿو ته اسان وٽ هي ڳالهه مڃيل آهي، ته بي بي عائشه رضي الله تعاليٰ عنها حضرت ابن عباس رضي الله تعاليٰ عنهما کان علم ۾ وڌيڪ نه آهي، ۽ مشائخ صوفياءِ ڪرام جي اڪثريت وٽ به مختيار مذهب اهو آهي، ته هو ديدار جي ثبوت جا قائل آهن.

در حقيقت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي اها ڪماليت حاصل ٿيل آهي، جيڪا مخلوق جي عقل ۽ سمجهه کان ٻاهر آهي. خصوصاً معراج واري رات قرب جو اتر، اڪمل، اعليٰ ۽ تمام مٿاهون مقام کين عطا ٿيو هو. جڏهن ته هن دنيا ۾ خدا تعاليٰ جي ديدار جي ممڪن هجڻ لاءِ ڪنهن کي به اختلاف ڪونه آهي، اگر هن جهان ۾ جيڪا شيءِ (ديدار خداوند تعاليٰ) ممڪن آهي، اها جيڪڏهن معراج واري رات

(۱) سورة شوري آيت ۵۱

(۲) سورة انعام آيت ۱۰۴

پنهنجي رب سان ڪين انتهائي قرب ۽ ڪمال حاصل ٿيڻ باوجود نه عطا ٿي هجي، ته ٻيهر ڪٿي ۽ ڪيئن حاصل ٿيندي؟ شايد ظاهري اکين جي ديدار کي آخرت سان مخصوص ڪري، ۽ ان جهان تي موقوف رکيو ويو هجي. مگر ان تي ڪوبه مضبوط دليل آندل نه آهي. هن جهان ۾ مناسب سبب جي ڪري هت ظاهري ديدار جو حاصل ٿيڻ ته ٿي سگهي ٿو (چو جو) حالتن ۽ سببن جا ڪجهه تفصيل آخرت واري جهان تي موقوف ٿي سگهن ٿا. جڏهن ته ان بابت سموري گفتگو علمي ۽ نقلي آهي، تنهن لاءِ ايترو مختصر لکيو ويو، ۽ معرفت وارن محققن وٽ ته هن بابت اڃان ڪا بهي ڳالهه آهي، وڌيڪ الله پاڪ ٿو ڄاڻي.

تفسير لطائف (۱) وارو هن آيت بابت لکي ٿو، مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى (۲) دل ڪوڙ نه چيو جيڪو ڏٺائين، يعني دل ڪوڙ نه چيو، نه ڪو انڪار ڪيائين، نه شڪ ٿيس، ان ۾ جيڪو ظاهر ظهور پنهنجي رب کي ڏٺائين، جيئن الله تعاليٰ جو هي فرمان ان لاءِ ڪافي آهي، ڇا توهان ان سان ان جي ڏنل تي جهڳڙو ڪيو ٿا (۳) القرآن محمد صلي الله عليه وسلم جو پنهنجي رب جي ذات والا صفات کي ڏسڻ ۾ توهان کي شڪ آهي ڇا؟ پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم پنهنجي رب پاڪ کي مٿي وارين اکين سان ڏٺو، سندس ان ديدار ۾ شڪ نه ڪيو ويو.

چوٽيهون خط مبارڪ

صبر ۽ پنهنجي معاملن کي خدا تعاليٰ جي سپرد ڪرڻ لاءِ حرص ڏيارڻ بابت جناب قاضي عبدالرحمن وينل ڪونهرو ڏانهن لکيو ويو.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ ساراهه رب سائين لاءِ جيڪو سڀني جهانن جو پاليندڙ آهي. صلاتون ۽ سلام ان ذات تي جنهن کي رب سائين سڀني جهانن لاءِ رحمت بنائي موڪليو.

(۱) سورة النجم آيت ۱۱

(۲) نوٽ تفسير لطائف ۾ مٿين عبارت نظر ڪانه آئي (مترجم)

(۳) سورة النجم آيت ۱۲

آهي، ۽ ان جي آل اطهار ۽ وڏي عزت وارن اصحابن تي قيامت تائين رحمتون، برڪتون هجن.

حمد ۽ صلوٰۃ کان پوءِ، غني ۽ سخي (رب) جي طرف. تمام ننڍڙي فقير محتاج جي سلامن جو تحفو، وڏن عالمن جي انتخاب ۽ پوين فاضلن جي پيشوا، حقيقت جي رازن جي واقف ۽ باريڪ نڪتن جي ڄاڻو. قاضي ميان عبدالرحمن صاحب (الله تعاليٰ کيس سلامت رکي) ڏانهن پهچي. جڏهن اوهان وارو دل کي وڻندڙ خط جيڪو شڪايت واري طريقي تي لکيل هو، عزت واري هنڌان ظاهر ٿيو ته انتظار واري دل کي گهڻي خوشي جي روشني بخشيائين.

اي دوست! الله تعاليٰ جنهن ماڻهو کي پنهنجي محبت واري نعمت عظميٰ سان مشرف ڪري ٿو ته ان کي هن دنيا جي بازار ۾ مصيبتن جي ڪسوٽي تي ابوجهل پارن جي هٿان آزمائي ٿو، ۽ ان کي امتحان جي ڪوٺاريءَ ۾ وجهي ڳاري ٿو.

خמוש حافظ واز جور يارناله مڪن

تراڪه گفت كه در روئي خوب حيران باش (۱)

اي حافظ چپ ره ۽ دوست جي ظلم کان دانهون نه ڪر، توکي ڪنهن چيو هو ته خوبصورت چهري تي عاشق ٿي.

پيغمبر ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي، ته جڏهن الله تعاليٰ ٻانهي سان محبت فرمائيندو آهي، ته ان کي آزمائيندو آهي، ۽ جنهن ان سان گهڻي دوستي رکي ته ان کي آزمائش ۾ فنا ڪري ٿو. ٻي حديث شريف ۾ آهي، ته جنهن وقت الله تعاليٰ ڪنهن ٻانهي سان محبت ڪندو آهي، ته ان کي آزمائيندو آهي. پوءِ جيڪڏهن اهو ٻانهو صبر ڪندو، ته ان کي پسند ڪندو آهي، ۽ جيڪڏهن اهو ٻانهو ان آزمائش تي راضي رهيو، ته ان کي چونڊيندو آهي، ۽ پڻ الله تعاليٰ پنهنجي خلوت (اڪيلائي) ۾ انهن سان قرب ۽ دوستي واري ڳوٺ سان ڪيڏي ٿو.

ابن يامين را عجب حالت بنگر

در صحرا دزد درخانه برادر

يعني حضرت بن يامين جي عجب واري حالت ته ڏس، جو بيابان ۾ چور ۽ گهر ۾ ڀاءُ. اهو سڀ ڪجهه محبوب جي غيرت جي ڪمال سببان آهي، (چو ته) جتي

غيرت گهڻي آهي، ته اتي پرڪائون به گهڻيون آهن.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي: ”۽ سخت پرڪ انبياءِ

عليهم السلام تي ايندي آهي، پوءِ ولين تي پوءِ درجہ بدرجي هيئن ان جهڙن تي.“ (۱)

اي دوست! جڏهن دوستي واري امانت جي بار کڻڻ کان آسمانن ۽

زمينن ۽ هر شيءِ انڪار ڪيو، پر انسان جيڪو ديدار واري پيالي سببان مست هو، تنهن

ان کي قبول ڪيو، ۽ مستيءَ سببان ان جي ڳري بار کان بي خبر رهيو، ۽ ڳري بار کڻڻ سببان

پنهنجي نفس تي ظلم ڪيائين.

تامست نگر دي نڪشي بار غم عشق

آري شتر مست ڪشد بارگران را

يعني جيستائين مست نه ٿيندين، ته عشق جي غم جو بار نه کڻي

سگهندين، هاڻو مست اٿ ڳرو بار (مستيءَ سببان) کڻي ويندو آهي.

اي دوست! جڏهن الله تعاليٰ فرمايو آهي، ته ڪابه شيءِ الله تعاليٰ جي

حڪم کان سواءِ حرڪت نه ٿي ڪري، ته طالب کي گهرجي ته مخلوقات جي سمورن ڪمن

جو تعلق، حقيقي فاعل الله تعاليٰ سان ڳنڍي، فرمانبرداري وارو ڳت پنهنجي ڳچي ۾

وجهي.

مڪن ترش روئي بدشمن ودوست

که اين شور برخاسته از خانه اوست

دوست ۽ دشمن سا منهن نه گهٽجاءِ، ڇاڪاڻ ته هي هل هلاچو ان جي گهر

مان ئي اٿيل آهي.

پيارا! عاشقن جا ٽي قسم آهن. ۱- هڪڙا عاشق ذاتي ۽ پيا عاشق

صفتي ۽ تيان عاشق افعالي.

پوءِ جيڪي عاشق صفتي ۽ افعالي هوندا آهن، ۽ جن جو محبوب ڏانهن

طبعي لاڙو جن فعلن ۽ صفتن جي سببان هوندو آهي، جيڪڏهن اهي صفتون ۽ فعل ڪن

ضدن جي پيدا ٿيڻ سبب محبوب مان مٽجي ختم ٿي وڃن ته اهڙن عاشقن جي دوستي

وارو سج لهي ويندو آهي، پر عاشق ذاتي ڏک توڙي سک ۽ عافيت ۽ مصيبت ۾ هڪ

جهڙو هوندو آهي.

عاشقم بر لطف و بر قهرش بجد

اي عجب من عاشقم اين هر دو ضد

آءٌ سچ سان ان جي لطف ۽ قهر تي عاشق آهيان، عجب آهي، جو آءٌ انهن
پنهي ضدن (لطف ۽ قهر) جو عاشق آهيان.

بر لطف تو عاشقم بر قهر تو عاشق ترم

و اين عجب تر که من عاشقم بر هر دو ضد

تنهنجي مهرباني تي به عاشق آهيان، تنهنجي قهر تي ته وڌيڪ عاشق
آهيان، ۽ هي وڌيڪ عجب جهڙي ڳالهه آهي، جو پنهي ضدن تي عاشق آهيان.

لطف خدا دم بدم، قهر خدا گاهه گاهه،

هي به سچڻ واهه واهه، هو به سچڻ واهه واهه.

اي پيارا! الله تعاليٰ جل شانہ جي رضا، پانهي جي رضا تي موقوف

آهي. پانهي کي ٽن شين تي راضي ٿيڻ گهرجي: ۱- امثال امر (حڪمن جي بجا آوري

تي) ۲- اجتناب نواهي (منع ڪيل ڪمن کان روڪڻ تي) ۳- قضا ۽ تقدير الاهي جي
آڏو سر جهڪائڻ تي.

سپردم بتومايئه خويش را

تو داني حساب ڪم و بيش را

مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪري ڇڏي. تون ئي ٿوري گهڻي

حساب کي ڄاڻين ٿو.

نياوردم از خانه چيزي نخست

تو دادي هم چيز من چيز تست

مون پنهنجي گهران ڪابه شيءِ ڪانه آندي آهي، منهنجون سڀ شيون

تنهنجون ته ڏنل آهن.

اي پيارا! ورد وظيفا ڪهڙي ڪم جا؟ جيڪڏهن جسم، جان ۽ دل خدا

تعالٰيٰ جي رضامندي ۾ مشغول هجن، ته اهو مناسب آهي.

ڪمترين بازي درين ميدان بود سر باختن

در كف طفلان چون چوگان است اين جا دارها

هن ميدان جي گهٽ ۾ گهٽ راند هي آهي، جو سر سان ڪيڏجي، جيئن

ٻارن جي هٿ ۾ ڏڪر هوندو آهي.

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد

اين بارگران بود ادا شد چه بجاشد

يار جي قدمن ۾ سر فدا ٿيو ته ڇا ٿي پيو، اهو ڳرو بار هيو، جيڪو لٿو ته ڇا ٿي پيو.

عربي شعر

الا لا تحزن الاخ البليه

فلرحلن الطاف خفيه

خبردار اي پيءُ! مصيبت جو غم نه ڪر، ڇو ته الله سائين باجهاري جون مخفي مهربانيون آهن.

سنڌي بيت

سدا سور نه هون، گوندر وڃن گذري

اهڪايون، عاقل چوي پرڪا ڪارڻ پون

ڇنگا ائين چون، ته در نه مٽجي دوست جو

الله تعاليٰ فرمايو آهي، ”اهي جن کي ماڻهن چيو ته توهان (سان جنگ

ڪرڻ) لاءِ ماڻهن جڻا گڏ ڪيا آهن، ته توهان انهن کان ڊڄو ته انهن جو ايمان اڃان به

وڌيڪ ٿيو، ۽ چيائون الله اسان لاءِ ڪافي آهي، ۽ ڪهڙو نه سهڻو ڪارساز آهي.“ (۱)

اي پيارا! دنيوي نعمتن جي ختم ٿي وڃڻ تي افسوس ڪرڻ شيرين جو

ڪم آهي، ۽ بهشت جي اميد رکڻ نيڪن جو ڪم آهي. موت جي تمنا ڪرڻ مقرين جي

نشاني آهي.

بس ٿو ڪريان جو دانائن لاءِ ايترو ڪافي آهي. پوءِ ڏک سک ۽ سلامتي

۽ مصيبت ۾ الله تعاليٰ جو هر حال ۾ حمد ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته حڪيم جو ڪو به

ڪم حڪمت کان خالي نه هوندو آهي. شايد ان ۾ پانهي لاءِ چڱائي جو ارادو هجي.

(جيئن الله تعاليٰ جو فرمان آهي) ته جلدي جنهن شيءِ کي اوهان خراب پانيو ٿا، سا اوهان

لاءِ بهتر هجي، ۽ جنهن کي پسند ڪيو ٿا، سا اوهان لاءِ خراب هجي. الله تعاليٰ ئي بهتر

ڄاڻي ٿو، ۽ توهان نه ٿا ڄاڻو. پوءِ اوهين الله تعاليٰ جي پرڪاتي صبر ڪريو، ۽ الله سبحانه

و تعاليٰ جي قضا تي راضي رهو.

زياده توهان تي ۽ توهان جي پروارن تي سلام هجن.

خط پنجڻيهون

ڪنهن شخص هن آيت **وَإِنْ مِّنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا "الخ"**
بابت سوال پڇيو هيو، ان جي جواب ۾ لکيو ويو

بسم الله الرحمن الرحيم

الله تعاليٰ فرمايو آهي: "۽ توهان مان ڪوبه اهڙو نه آهي، جنهن جو دوزخ تي گذر نه ٿئي." (۱)

ان بابت تفسير مدارڪ هن طرح لکيو آهي، ته "وارد ها" جو مطلب آهي، ته سڀ ڪو باهه ۾ داخل ٿيندو. لفظ ورود جي معنيٰ، حضرت علي ۽ حضرت ابن عباس رضي الله عنهم "الدخول" (داخل ٿيڻ) ڪئي آهي، ۽ جمهور اهل سنت جو به اهو مذهب آهي، جيئن ورود لفظ دخول جي معنيٰ ۾ هن آيت ۾ به آيل آهي. (ڏسو) قرآن مجيد ۾ آهي: فاورد هم النار (فرعون پنهنجي قوم کي) دوزخ ۾ اچي داخل ڪندو. (۲) ۽ الله تعاليٰ جو هي به فرمان آهي، ته "جيڪڏهن اهي (بت توهان جي گمان موجب) خدا هجن ها ته جهنم ۾ داخل نه ٿين ها." (۳)

۽ اهڙي طرح "ورود" جي دخول معنيٰ وٺڻ، اشارة النص ذريعي هن آيت مان به ثابت آهي. جيئن قرآن ۾ آهي: الله تعاليٰ فرمايو آهي، پوءِ اسان ڊچ وارن کي بچائي وٺنداسين. (۴)

چوٽه نجات ڏيڻ به ته دوزخ ۾ داخل ڪرڻ کان بعد ٿيندي، جيئن نبي ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جو فرمان آهي، ته "ورود" جي معنيٰ داخل ٿيڻ آهي.

ڪوبه نيڪ يا بد نه بچندو، مگر اهو دوزخ جي باهه ۾ داخل ٿيندو. پوءِ اها باهه مؤمنن تي سلامتي واري ٿڌي ٿيندي، جيئن حضرت ابراهيم عليه السلام تي ٿي هئي، ۽ مؤمنن کي باهه چوندي ته اي مؤمن جلدي لنگهي وڃي. بيشڪ تنهنجو (ايماني)

(۱) سورة مريم آيت ۷۱

(۲) سورة هود آيت ۹۸

(۳) سورة انبياء آيت ۹۹

(۴) سورة مريم آيت ۷۲

نور منهنجي شعلي کي اجهائي ٿو.

ڪن جو چوڻ آهي، ته ورود جي معنيٰ دخول آهي، پر اهو دخول ڪافرن لاءِ مخصوص آهي، ۽ اهو حضرت ابن عباس رضي الله عنهما جي قرائت موجب آهي، جو انهن جو چوڻ آهي، ته آيت **وَإِنْ مِنْكُمْ جِي بِي قَرَأَتْ** **وَإِنْ مِنْهُمْ** آهي. (جنهن مان مراد ڪافر آهن) ۽ پهرين معنيٰ کي مشهور قرائت (**وَإِنْ مِنْكُمْ**) تي محمول ڪيو ويندو، ۽ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي، ته ورود مان مراد حضور (حاضر ٿيڻ) آهي، جيئن قرآن مجيد ۾ آهي. جڏهن (موسيٰ عليه السلام) مدين واري ڳوٺ جي ڪوه جي پاڻي تي حاضر ٿيو. (۱)

(ان معنيٰ تي هن آيت ذريعي هڪ اعتراض ٿئي ٿو) جو الله تعالىٰ فرمايو آهي ته اهي (جن لاءِ الله تعالىٰ پلائي ڪري ڇڏي آهي) جهنم کان پري ڪيا ويا آهن. (۲)

(پوءِ اهي ڪيئن جهنم وٽ حاضر ڪيا ويندا؟) جواب ڏنو ويو آهي، ته (ان مان مراد اها آهي، ته دوزخ وٽ حاضر هجڻ جي باوجود) ان جي عذاب کان پري ڪيا ويندا. حضرت حسن ۽ حضرت قتاده رضي الله عنهما کان روايت آهي، ته ”الورود“ جي معنيٰ المرور علي الصراط آهي، ڇاڪاڻ ته پل صراط تان سڀني جو لنگهڻ ٿيندو، جو پل صراط دوزخ تي وڇايل هوندي. پوءِ جنتي سلامتي سان پار ٿيندا، ۽ دوزخي (دوزخ ۾) هڪ ٻئي جي مٿان ڪيرايا ويندا.

حضرت مجاهد کان روايت آهي، ته مؤمن جو باهه ۾ لنگهڻ هن طرح آهي، جو ان کي دنيا ۾ بخار لڳندو، ڇاڪاڻ ته نبي ڪريم صلي الله تعالىٰ عليه وسلم فرمايو آهي، ته هر هڪ مؤمن لاءِ باهه وارو نصيب کيس بخار جي صورت ۾ ملندو. هڪ صحابي ٻئي کي چيو ته ڇا توکي (دوزخ جي) باهه تان لنگهڻ جو يقين آهي؟ ان چيو هائو، ان وري پڇيس ته ڇا توکي اتان واپس اچڻ جو يقين آهي؟ ان چيو ته نه، تنهن تي ان چيو ته پوءِ هي ڪلڻ ۽ زبردستي پاڻ تي بار رکڻ ڇا لاءِ آهن؟ (۳)

تصوف وارن وٽ ان آيت جي معنيٰ هي آهي، ته سڀئي انسان قبرن مان

(۱) سورة القصص آيت ۲۳

(۲) سورة الانبياء آيت ۱۸۰

(۳) تفسير مدارڪ سورت مريم جلد ۳ ص ۴۲-۴۳

اٿڻ ۽ ٻيهر جيئري ٿيڻ وقت ضرور عالم طبعي ڏانهن موٽندا، ڇاڪاڻ ته اهو ”عالم قدس“ جو مجاز آهي. (۱)

خط مبارڪ چٽيهون

مرید جي کامل مرشد سان بیعت ڪرڻ
بابت، قاضي میان عبدالرحمن ڏانهن لکيو ويو

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون الله تعاليٰ لاءِ جنهن اسان کي ايمان ڏئي احسان فرمايو، ۽ اسان کي يقين واري واٽ تي استقامت جي هدايت فرمائي، ۽ اسان جا سينا معرفت ۽ محبت جي نورن سان ڪوليائين، ۽ اسان کي پنهنجي ديدار واسطي عاشقن جي جماعت مان بنايائين، ۽ اسان کي پنهنجي محبوب آخر زمان جي متابعت عطا فرمايائين. صلاتون ۽ سلام سندس مخلوق مان پلي حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم تي هجن، جيڪو انساني رازن جو خزانو آهي، ۽ پڻ ان جي آل ۽ اصحابن تي رحمتون هجن جو اهي هدايت ۽ معرفت جا ستارا آهن.

اما بعد! الله تعاليٰ فرمايو آهي، بيشڪ اهي جيڪي تنهنجي بيعت ڪن ٿا، اهي الله سان ئي بيعت ڪن ٿا، انهن جي هٿن تي الله جو هٿ آهي. پوءِ جنهن عهد ٽوڙيو، ان پنهنجي بري عهد کي ٽوڙيو، ۽ جنهن پورو ڪيو، اهو عهد جيڪو ان الله سان ڪيو هو ته تمام جلد الله ان کي وڏو ثواب ڏيندو. (۲)

ٻئي هنڌ به خدا تعاليٰ فرمايو آهي: ”بیشک الله مؤمنن کان راضي ٿيو، جڏهن اهي وٽ هيٺان تنهنجي بيعت ڪن پيا، پوءِ الله ڄاتو، جو ڪجهه انهن جي دلين ۾ هو، پوءِ انهن تي اطمینان نازل ڪيائين، ۽ انهن کي جلد اچڻ واري فتح جو انعام ڏنائين، ۽ تمام گهڻيون غنيمتون جن کي وٺندا، ۽ الله عزت ۽ حڪمت وارو آهي.“ (۳) ۽ اهڙي طرح قرآن مجيد ۾ آهي: ”اي نبي جڏهن توهان وٽ مسلمان

(۱) تفسير ابن عربي جلد ۲ ص ۲۴

(۲) سورت الفتح آيت ۱۰

(۳) سورة الفتح آيت ۱۸-۱۹

عورتون، هن تي بيعت ڪرڻ لاءِ حاضر ٿين ته الله سان ڪنهن کي شريڪ نه ڪنديون، ۽ چوري نه ڪنديون، ۽ زنا نه ڪنديون، ۽ نه ڪو پنهنجي اولاد کي قتل ڪنديون، ۽ نه اهڙا بهتان آڻينديون، جنهن کي پنهنجي هٿن ۽ پيرن جي وچ ۾ کڻن، (يعني پرايو پار کڻي مڙس کي ڌوڪو نه ڏينديون ته ڪو اهو انهن جو پيٽ ڄاڻو آهي جيئن جاهليت جي زماني ۾ اهو دستور هيو) ۽ نه ڪو ڪنهن نيڪ ڳالهه ۾ توهان جي نافرمانِي ڪنديون (ته پوءِ تون انهن کان بيعت وٺ ۽ الله کان انهن لاءِ مغفرت گهر، بيشڪ الله بخشن وارو مهربان آهي). (۱)

ديني پائڻن جي جماعت ۽ يقين واري واٽ جي طالبن لاءِ لازم ۽ واجب آهي، جو هو ڏسن ته تابعداري ڪرڻ جي احڪامن کي مضبوطي سان وٺندڙن ۽ بيعت جي احڪامن تي ڀروسو ڪندڙن لاءِ رباني ڪلام جي آيتن ۾ وڌيڪ ثواب ملڻ ڏانهن اشارو (هن طرح) آهي، ته انهن جي هٿن تي الله جو هٿ آهي، جنهن پورو ڪيو اهو عهد (جيڪو ان الله سان ڪيو هو ته تمام جلد الله ان کي وڏو ثواب ڏيندو).

۽ (پر) الله تعاليٰ جي فرمان کان ڦرندڙن لاءِ وري هن طرح ڌمڪي ۽ پلڪار آهي، ته جنهن عهد توڙيو ان پنهنجي بري عهد کي توڙيو. (۲)

(ان ڌمڪي کي) آڻي دل ۾ پڪي طرح ويهاري، منع ڪيل ڪمن کان روڪيو ويو، مثلاً خدا سان ڪنهن کي شريڪ نه ڪجو، چوري ۽ زنا نه ڪجو، ۽ اولاد ۽ ٻين کي بغير حق جي قتل نه ڪجو، ۽ الله جل شانہ تي ڪوڙ نه ٻڌجو، نه ڪو مسلمانن تي ڪوڙ ۽ بهتان هڻجو. سرور ڪائنات صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي بي فرماني کان بچجو، ۽ شرعي احڪامن جي پوري ڪرڻ لاءِ (يقين واري واٽ جي طالبن کي) امر تيل آهي، ته شهادت جو ڪلمون پڙهو. پنج وقت نماز ادا ڪريو. رمضان جا روزا رکو. زڪوات ڏيو، ۽ جيڪڏهن طاقت اٿو ته بيت الله شريف جو حج ڪريو.

اهڙي طرح يقين واري واٽ جي طالبن کي سلف صالحين هنن احڪامن جي وصيت ڪئي ته شهوت، ۽ دنيا جون لذتون ڇڏيو، ڌارين عورتن سان صحبت نه ڪريو. غير ضروري دنياوي اسباب گڏ ڪرڻ ڇڏي ڏيو، ۽ رات ڏينهن (هر وقت) ذڪر الله ۾ مشغول رهو. جيئن فرمان خداوندي آهي، ته ”بيشڪ تنهنجو رب ڄاڻي ٿو ته تون قيام ڪرين ٿو

(۱) سورة ممتحنه آيت ۱۲

(۲) سورت فتح آيت ۱۸-۱۹

(رات جو جاڳين ٿو) ڪڏهن رات جي ٻن حصن جيترو، ته ڪڏهن آڏي رات جيترو، ته ڪڏهن ٽهائي جيترو. (۱)

يعني رات جي ٽئين حصي ۾ تهجد جي نماز ادا ڪرڻ کان بعد ذڪر فڪر ۾ مشغول رهو، ۽ ڏينهن جي به پهرئين يا پوئين چوٽائي ۾ ذڪر فڪر يا (نيڪن جي) صحبت ۽ وعظ و نصيحت ۾ مشغول ٿي (انهن احڪامن کي) بجا آڻيو. هن مضبوط رسي کي چنڊڙي دل و جان سان ان جي طلب ڪندڙ، ۽ خواهش ڪندڙ ٿيڻ گهرجي، جيڪڏهن ڪنهن وقت، ڪنهن به فرد کان (انهن احڪامن منجهان) ڪوبه ڪم قضا ٿي وڃي ته خدا تعاليٰ جي فرمان موجب ته اي ايمان وارو! الله ڏانهن اهڙي توبه ڪريو جيڪا توبه سچي هجي (۲)

مخفي معاملن جي توبه بروقت مخفي طرح سان، ۽ ظاهري معاملي جي توبه به بروقت ظاهري طرح سان ڪري پشيمان ٿي تائب ٿيڻ گهرجي.

رباعيا

پيمان مشڪن ڪه هر ڪه پيمان بشڪست
از پاءِ درافتاد و برون رفت از دست
آن را ڪه بود درست پيمان الست
نشڪست بهيچ حال هر عهد ڪه بست

يعني انجام نه ڀڄ، ڇاڪاڻ ته جنهن به انجام ڀڳو، اهو (گويا) پيرن ڀر ڪريو، ۽ هٿن مان ويو. الست وارو انجام جنهن جو درست آهي، اهو ڪنهن به حال ۾ ڪوبه واعدو نه ڀڄندو.

ياالله! اسان کي آخر زمان نبي (صلي الله عليه وسلم) جي چڱي طرح متابعت نصيب فرمائ، ۽ اسان کان نبي ڪريم ﷺ ۽ سندس آل جي طفيل راضي ٿي. اي وڌيڪ رحم فرمائ وارا، انهن سڀني تي گهڻي کان گهڻا هميشه سلام موڪليندو ره.

ستيهون خط مبارڪ

جناب عمدة العلماء اسوة البلغاء قاضي
ميان عبدالرحمن ڏانهن لکيو ويو

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي يقين ۽ حق واري طريقي تي استقامت واري واٽ سان (هلڻ جي) هدايت فرمائي. صلواتون ۽ سلام هجن (حضرت) محمد مصطفيٰ صلي الله تعاليٰ عليه وسلم تي، جيڪو امين آهي، ۽ ان جي آل ۽ اصحابن تي به سلام هجن.

حمد ۽ صلوٰة کان پوءِ، هي خط ان فقير جو آهي، جيڪو پنهنجي (رب) غني ڪريم جو محتاج آهي، مخلص دوست، يعني عبدالرحمن ڏانهن، شال الله تعاليٰ ان کي دارالسلام تائين سلامت رکي.

امابعد! توهان تي الله تعاليٰ جي طرف کان رحمتون ۽ برڪتون هجن! اي دوست ايڏائڻ ۽ تڪليفن جو بار کڻڻ رسولن سڳورن ۽ نبين ۽ انهن جي فرمانبردارن جي هڪ خاص سنت آهي. اي دوست! جڏهن سون کي نقد تي وٺڻ جي آرزو ڪبي ته ان کي ڪسوٽي يا باهه تي آزمايو ويندو آهي، ۽ کوٽي کي سڄو نه ٿو سڏجي ۽ ان کي پرڪجي به نه ٿو. اهڙي طرح جيڪو طالب الله تعاليٰ سان محبت ڪرڻ جي دعويٰ ٿو ڪري ته پوءِ ان کي طرحين طرحين مصيبتن ۽ تڪليفن جي ذريعي آزمايو ويندو آهي، جيئن الله سبحانه تعاليٰ پنهنجي قديم ڪلام ۾ فرمايو آهي ته، ڇا ماڻهو ان گهمند ۾ آهن، جو ايتري ڳالهه تي ڇڏيا ويندا ته اسان ايمان آندو ۽ انهن جي آزمائش نه ٿيندي. (۱)

اي دوست! اوهين حاڪمن ۽ ٻين جي (ظلمن ۽ ايڏائڻ سببان) نااميد نه ٿيو، ڇو ته اهي پاڇولي جي مثل آهن، (جنهن کي بقاء ناهي) ۽ پاڇولو اصلي وجود کان سواءِ ڪنهن به قسم جي ڌڪ ڏيڻ تي قدرت نٿو رکي. پوءِ وجود اصلي اها واحد ذات الله تعاليٰ جي آهي.

هن ملڪ جون ظاهري واڳون هنن حاڪمن جي هٿن ۾ (مجازي طرح) آهن، جيڪي گمراهي جا مظاهر آهن. پوءِ اوهين انهن جي ايڏائڻ تي صبر ڪريو، جيئن الله جل جلاله پنهنجي محبوب ڪريم (صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) کي فرمائي ٿو: ”۽ ڪافرن جي ڳالهين تي صبر فرمائ ۽ انهن کي چڱي طرح ڇڏي ڏيو ۽ مون تي ڇڏي ڏيو، انهن ڪوڙي سمجهندڙ مالدارن کي ۽ انهن کي ٿوري مهلت ڏيو. (۱)

تنهن ڪري اوهين صبر ڪريو، ڇاڪاڻ ته صبر خوشي لاءِ ڪنجي آهي. ٻئي هنڌ الله تعاليٰ پنهنجي ڪلام ۾ فرمائي ٿو: ”الله دشواري کان بعد سگهو آساني ڪري ڏيندو.“ (۲)

اي دوست! جو ڪجهه به (حقيقي) حڪيم طرفان (حڪم) صادر ٿئي ٿو، تنهن ۾ سندس خالص حڪمت آهي، ۽ عجيب کان جيڪا شيءِ ظاهر ٿئي ٿي، سا پڻ عجيب آهي. قرآن جي بصيرت وارا ڄاڻن ٿا ته رسول الله صلي الله تعاليٰ عليه وسلم کي به قرآن مجيد ۾ صبر جميل ڪرڻ جو امر ٿيل آهي، جيئن سندن حق ۾ ارشاد آهي ”پوءِ توهان به صبر ڪريو، جيئن همت وارن رسولن صبر ڪيو. (۳)

حديث قدسي ۾ آهي ته ”جيڪو منهنجي پرڪا تي صبر نه ٿو ڪري، ۽ منهنجي قضا تي راضي نه ٿو ٿئي ۽ منهنجي نعمتن تي شڪر نه ٿو ڪري، پوءِ گهرجيس ته منهنجي آسمان جي هيٺان ٻاهر نڪري ۽ مون کان سواءِ ٻيو ڪو رب وڃي ڳولي هٿ ڪري (۴)

اي دوستو! ڄاڻو ته نبين ۽ رسولن ۽ انهن جي اصحابن ڪهڙو نه صبر فرمايو، ۽ الله تعاليٰ جي قضا تي ڪيئن نه راضي رهيا.

اي دوست! نااميد نه ٿي ۽ غم نه ڪر، ڇاڪاڻ ته سڪو پرڪڻ کان بعد ئي خزاني ۾ داخل ٿيندو آهي. پوءِ ان ڪري اوهين صبر ڪريو. بيشڪ قضا تي صبر ڪرڻ مٿلن کي جيئرو ٿو ڪري، ۽ غم نه ڪريو. (قرآن مجيد ۾ آهي) ته پوءِ بيشڪ دشواريءَ سان گڏ آساني آهي (۵)

(۱) سورة مزمل آيت ۱۰-۱۱

(۲) سورت طلاق آيت ۷

(۳) سورة الاحقاف آيت ۳۵

(۴) اتحان- جلد (۹) صفحہ ۶۵۱

(۵) سورة الانشراح آيت ۵

۽ اوهين الله تعاليٰ تي توڪل رکو. اهوئي اوهان لاءِ، اوهان جي دشمنن کان بدلي وٺڻ لاءِ
 ڪافي آهي، ۽ الله عزوجل تي توڪل ڪريو، اهو اسان جي سڀني ڪمن ۾ اسان لاءِ ڪافي
 آهي. (الله تعاليٰ فرمائي ٿو) ”اي غيب جون خبرون ٻڌائيندڙ (نبي) الله تعاليٰ تنهنجي لاءِ
 ڪافي آهي، ۽ پڻ هي مؤمنن مان جيترا تنهنجا پيروي ڪندڙ ٿيا. (۱)
 پلو ڪلام اهو آهي، جيڪو مختصر هجي، مگر مطلب گهڻو ڏسي، عاقل لاءِ اشارو ڪافي
 آهي. توهان تي ۽ توهان جي پروارن تي سلام هجي.

خط مبارڪ انٽيهون

فضيلتن واري جناب قاضي ميان عبدالرحمن
 ڏانهن لکيو ويو

بسم الله الرحمن الرحيم

سڀ تعريفون الله تعاليٰ جي لاءِ، جنهن اسان کي حق واري طريقي تي
 استقامت واري واٽ سان هلڻ جي هدايت فرمائي، ۽ صلاتون ۽ سلام، حضرت محمد
 مصطفيٰ (صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) تي هجن، جيڪو امين آهي، ۽ ان جي آل ۽
 اصحابن (سڳورن) تي به سلام هجن.

حمد ۽ صلاة کان بعد، هي خط فقير جي طرفان، مخلص دوست، يعني
 قاضي عبدالرحمن ڏانهن آهي. شال الله تعاليٰ ان کي قيامت تائين سلامت فرمائي.
 امان بعد! توهان تي الله (پاڪ) جي طرفان سلامتي، رحمتون ۽ برڪتون هجن.

عربي شعر

الا لا تحزن الاخ البليه

فلرحمن الطاف خفيه

ترجمو: خبردار اي ڀاءُ! مصيبتن جو غم نه ڪر، (ڇو ته) الله رحمن جون
 مهربانيون ڳجهيون آهن.

اگر خواهي بشيرين مرگ مردن

زدست دوست بايد زهر خوردن

جيڪڏهن لذت واري موت سان مرڻ گهرين ٿو ته دوست جي هٿان زهر ڪاڻڻ گهرجي

عشق دراول چرا خوني بود

تانيايد هر که بيروني بود

عشق شروع ۾ (ڇڻ) هلاڪ ڪندڙ هيو. (ليڪن) اها ڳالهه ان کي

سمجهه ۾ نه ايندي جنهن ان ۾ پير نه پاتو هوندو.

اي دوست! قدسي حديث ۾ آهي ”جيڪو منهنجي قضا تي راضي نه ٿو

ٿئي، منهنجي پرکاتي صبر نه ٿو ڪري، سو منهنجي آسمان جي هيٺان ٻاهر نڪري، ۽ مون کان سواءِ ٻيو ڪورب وڃي ڳولي هٿ ڪري.“

طالب کي گهرجي ته ڏک ۽ سک سڀ ان (ذات حقيقي) کان ڄاڻي صبر

ڪري، تان ته امتحان واري ڪسوٽيءَ ۾ صحيح ثابت ٿئي!

خمش حافظ واز جور يار ناله مکن

ترا که گفت که بر روئي خوب حيران باش

اي حافظ! چپ ره، ۽ يار جي ظلم کان دانهون نه ڪر، توکي ڪنهن

چيو ته خوبصورت چهري تي عاشق ٿي.

دريائي فراوان نشود تيره بسنگ

عارف که برنجد تنگ آب است هنوز

اونهون درياءُ پتر اڇلاڻ سان ميرو نه ٿو ٿئي، جيڪو عارف (الله وارو

امتحان ۽ تڪليف سببان) ڏکوئجي، سو (گويا) اڃان ٿورو پاڻي آهي.

(اوهان کي گهرجي) ته ماڻهن جي ملامت سببان، پنهنجي دلي سکون

کي پريشان نه ڪريو ته جيئن ”لا يخافون لومة لائم“ واري جماعت مان ڳڻجڻو، يعني جيڪي ڪنهن جي به ملامت کان نه ڊڄندا آهن.

وجدت الملامه في هواك لذيد

حبا لذكرک فليهمني اللائم

تنهنجي عشق ۾ ملامت کي مون منو لڌو آهي. ڀلي ته ملامت ڪندڙ

مون کي تنهنجي يادگيري سبب محبت جي تهمت لڳائي.

تو نصيحت مي گوئ من مي شنوم

عاشقان باشند خوش دائر از ملامت کنان

تون نصيحت پيو چؤ ۽ آءُ پيو ٻڌان، عاشق هميشه ملامت ڪرڻ وارن کان خوش آهن.
وڌيڪ لاءِ توهان تي ۽ جيڪي توهان جي ڀر ۾ آهن، سلام هجي.
پيو هيءُ ته سڀ پائر ۽ فرزند خوش آهن، باقي ميان محمد ياسين
(سندن فرزند) هن دنيا جي ميدان مان رحلت ڪري، ننڍڙن فوت ٿيل ٻارڙن جي جماعت ۾
داخل ٿي ويو آهي. هر حال ۾ الله تعاليٰ جو شڪر آهي.

خط ايتاليهون

جناب فضيلت پناه، فضائل دستگاه،
قاضي عبدالرحمن ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
سيڪا ساراهه الله پاڪ لاءِ ۽ سلام رسول الله ﷺ تي هجي، حمد ۽ صلاه
کان بعد، سلام جو تحفو اوهان کي پهچندو رهي.
پيارا دوست! جيئن ظاهر ۾ نماز ۽ روزو ادا ڪرڻ فرض آهي، تيئن
اندر ۾ وري (الله تعاليٰ سان) عشق ۽ محبت رکڻ فرض آهي. دل انهن ٻنهي جو مرڪز
آهي.

دم درڪشم وجمه غمت نوش کنم
که از پس من بکس نماند غم تو
صبر ڪري، تنهنجا سڀ غم مون پي ڇڏيا. مون کان بعد تنهنجو غم
ڪنهن کي ڪونه رهندو.
اهوئي سبب آهي، جو سڀني جهانن جو سردار صلي الله عليه وسلم
هميشه غم ۽ فڪر ۾ هوندا هئا.

گدائي بادشاهي را بشوخي دوست مي دارد
نه با اومي توان گفتن نه بي او مي توان بودن
پينو بادشاهه کي سندس سرڪشيءَ جي ڪري، دوست رکندو آهي، پر
ان سان نه ڳالهائي سگهيو آهي، نه ڪوان کان سواءِ رهي سگهيو آهي.
ان حقيقت جي ڪري عشق (الاهي) کي فرض ڄاڻ، جو عشق ٻانهي کي

خدا تعاليٰ وٽ پهچائي ٿو.

مجنون عشق را دگر امروز حالتست

کاسلام دين ليليٰ ديگر ضلالتست

عاشق مجني جي اڄ پي حالت آهي، جو ان لاءِ دين اسلام ليليٰ آهي.

بي سڀ گمراهي آهي.

ڄاڻڻ گهرجي ته عاشقن لاءِ دوزخ خدا تعاليٰ جو عشق آهي، جيڪو

انهي دوزخ مان نه لنگهندو ته اهو وصال جي بهشت کي نه پهچندو، جيئن قرآن مجيد ۾

آهي، ۽ توهان مان ڪوبه اهڙو نه آهي، جنهن جو دوزخ تان گذر نه ٿئي. (۱)

هر ڪم او در عشق چون آتش نشد

عيش او در عشق هرگز خوش نشد

جيڪو عشق ۾ باهه جي مثل نه ٿيو، ته ان جي حياتي ڪڏهن به عشق

۾ خوش نه ٿيندي.

اي دوست! عشق ۽ محبت جو درد، ان ماڻهوءَ کي راس ايندو، جنهن جي

دماغ ۾ توحيد جي باغ جي خوشبوءِ پهتي هوندي، ۽ ان بوءِ جي ڪري هو غفلت جي نند

مان سجاڳ ٿيندو، ۽ جڏهن سجاڳ ٿيندو ته سندس ڪن ۾ الست جي راڳ جو آواز

پهچندو، ۽ ان نغمي جي ٻڌڻ سان ان ۾ وجد جي حالت ظاهر ٿيندي، ۽ ان وجد کان وجود

لهندو، ۽ ان نغمي جي ذوق کان سندس سر ۾ شور اچي ويندو.

عشق شوري در نهاد ما نهاد

جان مادر بوتئه سودا نهاد

عشق اسان جي اندر ۾ شور رکيو آهي. اسان جي جان کي عشق جي ڪوناري ۾ رکيو اٿس.

منهنجي سمجھه اهڙي عجيب ۽ ڊگهي خيال کي سمجھي رهي

آهي، جيڪو هرگز پوري ٿيڻ وارو نه آهي. خيال به عجيب آهي، جو ڪاغذ ته پورو ٿي

ويو، پر اسان جو خيال اڃان باقي آهي. وڌيڪ لاءِ اوهان کي ۽ اوهان جي پير ۾ ويٺل

دوستن کي سلام پهچن، ۽ ان کي به جنهن هدايت جي پيروي ڪئي، ۽ حضرت محمد

مصطفيٰ صلي الله تعاليٰ عليه وسلم جي پيروي کي لازم ڪري ورتو.

خط مبارڪ چاليھون

جناب مخدوم غلام محمد رهندڙ ديهه لڪڙي، واقع
پرڳڻي نئي جي ڏانهن ذڪر جي تحريص بابت لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون ان لاءِ، جيڪو ان جو لائق آهي، ۽ صلاتون ان جي نبيءَ يعني
محمد ڪريم صلي الله تعاليٰ عليه وسلم تي، ۽ ان جي آل ۽ اصحابن تي پڻ سلام هجن.
حمد ۽ صلاة کان بعد، هي فقير، رب غني ڪريم جو محتاج، پنهنجي
پياري غلام محمد کي جو پيارن ۽ بزرگن جي اولاد آهي. سلامن کان پوءِ چوي ٿو ته
حياتي جي مدت کي غنيمت ڪري سمجهو، ۽ خدا تعاليٰ جي فردوس بهشت جي طلب ۾
رهو، جي حديث جي حڪم موجب ذڪر جا حلقا آهن، چوٽه وقت تارار ڪپيندڙ جي مثل
آهي.

رباعي

گفتم بطبيب حال اين درد نهان
گفتا بجز ياد دوست بند دهان
گفتم ز غذا گفت همين خون جگر
گفتم ز پرهيز گفت ازهر دوجهان

هن اندر واري درد جو احوال طبيب (مرشد) کي ٻڌايم. (ان مون کي
علاج ڏسيندي) چيو ته دوست جي يادگيري ۽ ذڪر کان سواءِ وات بند رک. وري کاڌي
بابت پڇيم، چيائين ته جيري جورت، (يعني محبوب جي سک جو درد ۽ غم کائيندو
ره) ڪريءَ بابت پڇيم ته چيائين پنهجي جهانن کان رک ڪر. (پوءِ سڀني ڏکڻ کان آزاد
ٿي پوندين)

زياده توهان ۽ اوهان جي ڀائرن ۽ اولاد ۽ جملہ جماعت حاضرين کي سلام پهچن.

خط ايڪيتاليهون

عارفن جي اڳوڻ ۽ وڏن بزرگن جي پيروڪار،
خليفن محمد عليم رحمۃ الله عليه ويٺل ديهه ڏڏر
ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سڀ تعريفون ان لاءِ جيڪو ان جو لائق آهي، ۽ صلاتون ۽ سلام ان جي
نبيءَ (صلي الله تعاليٰ عليه وسلم) تي هجن.
حمد ۽ صلاة کان بعد، اوهان تي سلامن ۽ الله جي رحمتن ۽ برڪتن جو
تحفو پهچي. (هي خط) فقير، رب غني ڪريم جي محتاج جو، پنهنجي پياري محمد
عليم ڏانهن آهي.

جمع نماز پڙهڻ، هر ان جاءِ تي واجب آهي، جتي وڏو شهر هجي، جنهن
جي شان لاءِ آيل آهي: اَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ، يعني آءٌ علم جو شهر آهيان، ۽ جتي خليفو به
هجي، جنهن جي باري ۾ فرمايل آهي، اِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً (۱) يعني آءٌ زمين ۾
پنهنجو نائب بنائڻ وارو آهيان. ۽ جماعت به موجود هجي. يعني اها جاءِ هجي، جنهن کي
جمع الجمع سڏيو ويو آهي. الله تعاليٰ سڌائي ڪي وڌيڪ ڄاڻندڙ آهي.

خط بائيٽاليهون

ذڪر لاءِ حرص ڏيارڻ بابت خليفن صاحب ميان
محمد عليم رحمۃ الله عليه طرف لکيو ويو.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ڄاڻڻ گهرجي ته اصل مسلمانن ته ڪلمون لا اله الا الله ئي آهي.
اهو (ڪلمون) خود ذڪر آهي، ۽ ٻين سڀني عبادتن کان ان ذڪر جو گهڻو تاڪيد آيو

آهي. خدا تعاليٰ توکي ياد فرمائي، اهو تنهنجي ذڪر ڪرڻ جو ته ڦل آهي، ۽ توکي ان ڦل کان وڌيڪ ٻيو ڇا گهرجي؟

جيئن الله تبارڪ و تعاليٰ فرمائي ٿو ”اوھين مون کي ياد ڪريو ته آءٌ اوھان جو تذڪرو (مشھوري) ڪندس (۱)

يعني اوھين مون کي ياد ڪريو، ته آءٌ اوھان کي ياد ڪندس، ۽ اھو ياد ڪريو هميشه ڪرڻ گھرجي، جيڪڏھن هميشه نه ٿي سگھي ته به اڪثر وقتن ۾ هجڻ گھرجي. جو نجات جو دارومدار ان سان وابسته آهي. ان ڪري الله تعاليٰ فرمايو آهي ته الله کي گھڻو ياد ڪريو، ان اميد تي ته نجات لھو (۲)

اتي فرمائي ٿو ته، جيڪڏھن نجات جي اميد رکو (ته ذڪر ڪريو) جو الله تعاليٰ ذڪر ڪندڙن جي هن طرح تعريف ڪئي آهي.

جيڪي الله کي ياد ڪن ٿا اٿندي ويھندي ۽ پاسي ڀر لپتي (۳)

ان آيت اندر الله تعاليٰ ان قوم جي تعريف فرمائي آهي، جيڪي پيرن تي ويهي ۽ سمهي به ذڪر ڪن ٿا، ۽ ڪنھن به حالت ۾ غافل نٿا ٿين. ٻئي هنڌ فرمائي ٿو، ۽ پنهنجي رب کي پنهنجي دل ۾ ياد ڪر، زاري ۽ ڊڄ سان زبان مان آواز ڪڍڻ کان سواءِ، صبح ۽ شام ۽ غافلن مان نه هج (۴)

الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته ان (الله) کي ياد ڪر زاري ۽ ڊڄ سان، مخفي طرح به، ته صبح ۽ شام به، ڪنھن به حالت ۾ غافل نه ٿي.

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم کان پڇيو ويو ته يا رسول الله سڀني ڪمن مان ڪهڙو ڪم وڌيڪ پلو آهي؟ پاڻ فرمايائون ته تون (اي سائل!) اهڙي حال ۾ دنيا کي ڇڏين (مرين) جو تنهنجي زبان حق تعاليٰ جي ذڪر سان آلي هجي (۵)

۽ پاڻ ائين به فرمايائون ته آءٌ اوھان کي عملن مان زور ڀلي عمل جي خبر ٻڌايان؟ جو الله تعاليٰ وٽ وڌيڪ قبول پيل عمل آهي، ۽ جنهن ذريعي اوھان جا درجا

(۱) سورة بقره آيت ۱۵۲

(۲) سورة جمعه آيت ۱۰

(۳) سورة آل عمران آيت ۱۹۱

(۴) سورة انفال آيت ۲۰۵

(۵) مشکوٰۃ شريف باب ذڪر الله عزوجل وتقرّب الله ص ۱۹۸

به تمام بلند ٿين. ۽ اهو سون ۽ چاندي جي خيرات ڪرڻ کان به زور ڀلو آهي، ۽ جهاد ڪرڻ کان به زور ڀلو آهي؟ صحابه ڪرام عرض ڪيو ته هاڻو يا رسول الله! پاڻ فرمايائون ته الله تعاليٰ جو يادگيرو ۽ ذڪر (۱)

۽ ذڪر ڪندڙ غافلن جي وچ ۾ ائين آهي، جيئن جيئرو مئلن ۾، ۽ ساڻو وڻ سڪل وڻن ۾، ۽ جنگ ڪندڙ غازي مرد، جنگ کان پڇندڙن جي پويان (۲) حضرت معاذ بن جبل (رضي الله عنه) فرمائي ٿو: بهشتي ڪنهن به شيءِ تي افسوس نه ڪندا، مگر جيڪا هڪ گهڙي دنيا ۾ ويسر سبب حق تعاليٰ جي ذڪر کان سواءِ گذاري هوندائون (ان جو ڪين وڏو افسوس ٿيندو) (۳) ذڪر گهڻو ڪريو ايترو جو اوهان کي ماڻهو چريو چون (۴)

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته تڪڙا هلو جو مفرد، يعني پاڻ کي ماڻهن کان جدا ڪندڙ شخص (گوشي نشيني ڪندڙ) گوءِ ڪڍي ويا. عرض ڪيائون ته يا رسول الله مفرد ڇا آهن؟ پاڻ فرمايائون ته جيڪي مرد ۽ عورتون الله تعاليٰ جو گهڻو ذڪر ۽ يادگيرو ڪن ٿا (۵)

سڀني ذڪرن ۾ افضل ذڪر لا اله الا الله جو آهي.

خط مبارڪ ٿيتاليهون

ذڪر لاءِ حرص ڏيارڻ ۽ محفوظ ڪنهن کي چئجي؟
تنهن بابت جناب خليفه محمد عليم قدس سره
ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

محفوظ اهو آهي، جنهن کي الله تعاليٰ قولن، فعلن ۽ ارادن ۾ سڀني خوفن کان حفاظت ۾ رکي، پوءِ اهو محفوظ ڪجهه به نه چوندو آهي ۽ نه ڪجهه ڪندو

(۱) ترمذي شريف ص ۱۷۳ ج ۲

(۲) مشکوٰۃ شريف ص ۱۹۹ ايضاً مسلم شريف ج ۲ ص ۳۴۱

(۳) مشکوٰۃ شريف ص ۱۹۹ ايضاً - مسلم جلد ٻيو ص ۳۴۱

(۴) مسند ابی يعليٰ جلد ۲ ص ۱۳۰

(۵) كنز العمال - جلد اول حديث ۱۷۷۴

آهي، مگر ان جي هر قول ۽ فعل ۾ الله تعاليٰ جو رضامنڊو هوندو آهي ۽ اهو الله تعاليٰ جي امر بنا، ڪنهن به شيءِ جو ارادو ۽ قصد نه ڪندو آهي.

الله تعاليٰ فرمايو آهي ”اوهين مون کي ياد ڪريو ته آءُ اوهان جو تذڪرو (مشهوري) ڪندس“

ڪتاب بحر الحقائق ۾ آهي ته حضرت جبرئيل عليه السلام پاڻ سڳورن کي عرض ڪيو ته يا رسول الله! الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته (اي نبي!) مون تنهنجي امت کي اهڙي شيءِ عطا فرمائي آهي جو اڳين امتن مان ڪنهن به امت کي نه ڏني اٿم. پوءِ پاڻ جبرئيل کان پڇيائون ته اها ڪهڙي شيءِ آهي، جبرئيل عرض ڪيو ته اهو الله تعاليٰ جو قَافَ ذِڪْرُونِي اَذْڪُرْکُمْ وارو قول آهي ته اوهين مون کي ياد ڪريو ته آءُ اوهان جو تذڪرو ڪندس. هن امت کان سواءِ ٻي ڪنهن به امت لاءِ نه فرمايو اٿس.

حڪيم (ترمذي) فرمايو آهي ته اهو دل ۾ انديشو آهي. الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي ان جي خبر نه آهي.

خط مبارڪ چوڻيٽاليهون

حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم جي ولادت مبارڪ
جي خوشي (عرس مبارڪ) جي فضيلت متعلق
جناب خليفن محمد حسين رحمۃ الله تعاليٰ
عليه ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ڪتاب مولود جزري ۾ آهي ته رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم کي ابو لهب جي آزاد ڪيل ٻانهي ”ثوبه“ کير پياريو، جنهن وقت ”ثوبه“ ابو لهب کي حضور جن جي ولادت جي بشارت ڏني ته ابو لهب ان کي خوشيءَ ۾ آزاد ڪيو هو.

ابو لهب جي مرڻ کان بعد کيس ڪنهن خواب ۾ ڏسي، سندس حال پڇيو هو ته ڪهڙو حال اٿئي؟ ان چيو ته دوزخ ۾ آهيان، مگر هر سومر جي رات مون کان ٿورو عذاب هلڪو ڪيو ويندو آهي (اهو ان ڪري جو) هنن ٻن آڱرين (ڏسڻي آڱر ۽ اڱوڻي) جي

(۱) سورة عنڪبوت آيت ۲

وچان ٿورڙو پاڻي چوسيندو آهيان، ۽ ابو لهب پنهنجي آگر جي مٿي سان (پاڻي جي ٿورائي ڏانهن) اشارو ڪري ٻڌايو ته مون کي ايترو پاڻي ان ڪري پياريو ويندو آهي، جو (منهنجي ٻانهي) ثوبه مون کي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي ولادت جي بشارت ڏني هئي، ته مون کيس ان خوشي ۾ آزاد ڪيو هو، ۽ ثوبه حضور جن کي کير پياريو هو. (علامه حافظ ابو الخير شمس الدين) ابن جزري چيو آهي ته هن ڪافر، ابولهب کي، جنهن جي مذمت قرآن شريف ۾ نازل ڪئي ويئي آهي، جڏهن دوزخ ۾ هوندي حضور جن جي ولادت واري خوشي سبب هر سومر جي رات فرحت جي جزا ڏني وئي، ته پوءِ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي ان امتي موحد مسلمان جو ڪهڙو حال ٿيندو، جيڪو سندن ولادت سبب خوش ٿئي ٿو، ۽ پنهنجي طاقت آهر پاڻ ڪريمن صلي الله عليه وسلم جي محبت ۾ خرچ ڪري ٿو.

مون کي پنهنجي جان جو قسم آهي ته الله ڪريم جي طرفان ان جي جزا يقيناً اها هوندي جو ان کي الله تعاليٰ پنهنجي عام فضل سان جنات النعيم ۾ داخل فرمائيندو. هميشه کان وٺي اهل اسلام حضور صلي الله عليه وسلم جي ميلاد جي مهيني (ربيع الاول شريف) ۾ محفلون ڪندا آهن، ۽ خوشي وارا ڪاڏا ٺاهيندا آهن، ۽ ان جي راتين ۾ طرح طرح جا صدقا (خيراتون) ڪندا آهن، ۽ خوشيون ظاهر ڪندا آهن، ۽ نيڪين ڪرڻ ۾ زيادتي ڪندا آهن، ۽ ميلاد شريف پڙهڻ ۾ اهمتمام (ڪوشش) ڪندا آهن، ته انهن تي فضل عمير جون برڪتون ظاهر ٿينديون آهن. ميلاد شريف جي آزمائيل خوبين مان هي به آهي، جو سڄي سال ۾ امن امان هوندو آهي، ۽ حاجت روائي ۽ حصول مراد لاءِ جلدي بشارت ملي ويندي آهي. پوءِ الله تعاليٰ شال انهن تي رحم (نازل) فرمائي، جيڪي ان مبارڪ مهيني جي راتين کي عيد ڪري ملهائين ٿا، ته جيئن انهن جو ميلاد النبي ﷺ کي ملهائڻ تن، ماڻهن لاءِ تمام سخت بيماري (جو باعث) بڻجي، جن جي دلين ۾ سخت مرض آهي، ۽ سندن ميلاد شريف سبب انهن کي عاجز ڪندڙ لادوا بيماري آهي (۱) مولود جزري ۽ شيخ عبدالحق محدث دهلوي جي رسالي ۾ آهي ته جڏهن ان جهنمي ڪافر ابولهب جي لاءِ جنهن جي مذمت واسطي تبت يدا آيل آهي، هميشه سومر جي ڏينهن عذاب ۾ (صرف ان لاءِ) تخفيف ڪئي ويندي آهي، جو ان هڪ ڀيرو سندن ولادت وقت خوشي ڪئي هئي، ته پوءِ اوهان جو ان شخص لاءِ ڪهڙو گمان آهي جيڪو

هميشه ساري عمر نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي اچڻ تي خوش آهي ۽ موحد ٿي وفات ڪري ٿو (۱)

ڪن عالمن سڳورن (الله انهن تي رحم فرمائي) کان منقول آهي ته انهن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کي خواب ۾ ڏسي عرض ڪيو ته يا رسول الله صلي الله عليه وسلم اوهان جو انهن ميلاد مبارڪ جي محفلن جي باري ۾ ڇا فرمان آهي، جيڪي ماڻهو ملهائيندا آهن، ۽ انهن ۾ اجتماع ڪري خوشيون ڪندا آهن، ۽ انهن ۾ مال خرچ ڪندا آهن، ۽ ان کي نڪ ڪر سمجهي ڪندا آهن؟ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم فرمايو مَن فَرِحَ بِنَا فَرِحْنَا بِهِ، يعني جيڪو اسان جي خوشي ڪندو ته اسان ان کان خوش ٿينداسون ۽ دوست دوست سان هوندو.

خط پنجيتاليهون

جمع جي فوت ٿي وڃڻ بابت سوال جو جواب، نڪ عمل ڪندڙن جي اڳواڻ خليفن محمد حسين رحمه الله عليه ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عيد نماز قضا نه پڙهي جيڪڏهن امام سان فوت ٿي ويئي (يعني جيڪڏهن ڪنهن مرد امام سان عيد نماز نه پڙهي آهي ته اهو اڪيلو قضا نه ڪندو. مثلاً امام جماعت سان عيد نماز پڙهي ڇڏي، ۽ ڪو شخص نماز تي ڪونه پهچي سگهيو ته هاڻي اهو ان وقت ۾ عيد نماز قضا ڪري نه پڙهندو، ڇو ته عيد نماز شرطن سان مشروع آهي. جيڪي اڪيلي سان پورا نه ٿيندا ۽ اڪيلي تي واجب به نه آهي) ڇو ته عيد نماز اڪيلائي ۾ شرطن کان سواءِ عبادت نه سڏي وئي آهي، جيڪا اڪيلي جي ڪانه ٿيندي. ان جو مطلب اهو آهي ته عيد نماز قضا نه ڪرڻ واري حڪم ۾ اڪيلي لاءِ نفي ڪيل آهي، پر جيڪڏهن امام سان جماعت جي عيد نماز (مثلاً) قضا ٿي وڃي ۽ ٻئي امام وٽ وڃڻ ممڪن آهي ته (انهيءَ ئي شهر ۾) ٻئي امام ڏانهن وڃڻ گهرجي، ڇو ته هڪ ئي شهر ۾ ٻن هنڌن يا گهڻن تي اتفاق سان ٻئي عيدون پڙهڻ جائز آهن. البته اختلاف صرف

جمعي بابت آهي. (۱)

يعني جمعي بابت ڪن جو چوڻ آهي ته هڪ ئي شهر ۾ ٻن ٽن هنڌن تي جمع پڙهڻ جائز آهي، ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته جائز نه آهي، پر جيڪڏهن عيد نماز جي فوت ٿيڻ کان بعد امام سوڌو ٻئي هنڌ پهچي سگهڻ تي قادر آهي ته علي الاتفاق ٻئي هنڌ وڃي عيد پڙهي، جو هڪ شهر ۾ ٻه ٽي عيدون جائز آهن. (ڪشف الرمز) ۽ حميدي (ڪتاب) ۾ به ائين آهي (جڏهن جمعو قضا ٿي وڃي) ۽ اڪيلو ظهر نماز پڙهڻ چاهي ته هن طرح پڙهي، جو چار رڪعتون نيت ڪري، پهرين رڪعت ۾ الحمد شريف کان پوءِ سورة اعليٰ، ٻي ۾ والضحىٰ، ٽين ۾ صرف الحمد، اهڙي طرح چوٿين ۾ به. اهڙي طرح حديث ۾ آيو آهي (حميدي)

خط چائيتاليهون

عيد نماز کان بعد هڪ ٻئي سان هٿ ملائڻ ۽
هڪ ٻئي کي عيد مبارڪ چوڻ بابت خليفي
محمد حسين ڏانهن لکيو ويو

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سوال: الله تعاليٰ اوهان تي رحم فرمائي، جيڪو ماڻهو عيد نماز کان بعد هڪ ٻئي کي هٿ ڏيندا آهن ۽ مبارڪبادي ڏيندا آهن، ان جو شريعت ۾ اصل آهي يا نه؟
جواب: ظاهر هي آهي ته عيد جي مبارڪ ڏيڻ ۾ (فقيهن کي) اختلاف آهي. ليڪن صحيح هي آهي ته عيد مبارڪ چوڻ ۾ ڪو به حرج ڪونه آهي. طبراني كبير واري حضرت حبيب بن عمرو انصاري کان روايت آندي آهي، ان چيو ته منهنجي پيءُ مون کي ٻڌايو ته مون وائله بن اسقع رضي الله تعاليٰ عنه سان عيد جي ڏينهن ملاقات ڪئي، مون ان کي چيو، الله تعاليٰ اسان ۽ توهان جي (عيد نماز کي) قبول فرمائي. ان به چيو هائو! الله تعاليٰ اسان جي ۽ تنهنجي به (عيد نماز کي) قبول فرمائي. (۲)

(۱) بحر الرائق - جلد ثاني ص ۱۶۲

(۲) المعجم الكبير طبراني جلد ۲۲ ص ۵۳

صفوان بن عمرو سڪسڪي کان ڪتاب ترغيب اصبهاني (شيخ الاسلام ابوالقاسم اسماعيل بن محمد بن الفضل التيمي الاصبهاني المتوفي سنه ۵۳۵ھ) روايت آندي آهي ته صفوان چيو، مون حضرت عبداللہ بن عمر رضي اللہ تعاليٰ عنهما کان بہ اهڙي طرح ٻڌو. (۱)

وصلي اللہ عليٰ محمد و آلہ وصحبہ وسلم مکتوبات شريف جو ترجمو بتاريخ ۱۵ صفر المظفر ۱۴۱۰ھ مطابق ۱۷ سيپٽمبر ۱۹۸۹ع بروز آچر ۱ بجي منجهند جو پورو ٿيو. والحمد لله عليٰ ذالڪ وصلي اللہ تعاليٰ عليٰ حبيبہ الڪريم وآلہ وصحبہ اجمعين.

(۱) ان جھڙي ٻي روايت حضرت واثله بن اسقع کان (ڪامل ابن عدي ۾) هن طرح آيل آهي ته حضرت واثله چيو ته مون عيد جي ڏينهن نبي ڪريم صلي اللہ عليہ وسلم سان ملاقات ڪئي ۽ کين عرض ڪيم ته: يا رسول اللہ! اللہ تعاليٰ اسان جي ۽ توهان جي (عيد نماز کي) قبول فرمائي. تنهن تي پاڻ جواب ۾ فرمايائون ته هائو. اللہ اسان ۽ توهان جي (عيد نماز کي) قبول فرمائي.

مکتوبات شریف

جو

اصل متن

بسم الله الرحمن الرحيم و تم بالخير

الحمد لله الوالي اوتي الذي شرف بولاية الاولياء العظام الذين قان
 حقهم في التنزيل الا ان اولياء الله لا خوف عليهم ولا هم يحزنون وقد بهم يقرب
 الذاتية في المراقبة القوية المطلقة وجعلهم المنظم الخاصة لظهورهم
 بوجود الصفات القديمة الابدية بمودة ما قال في حقهم ان الله خلق آدم
 على صورته واحياهم بحياة الابدية وخيرهم باختيار الارادة والقدرة و
 نزلهم بانوار البصائر والجزرة وعلمهم بحكم علم الادم اسماء كل ما ونزلهم على
 الارض فخلقهم بمخلعة الخلافة ابي جاعل في الارض خليفة وزيستهم بربنية
 المحلة الشريفة تحتلقوا باخلاق الله للجناب الهداية قلوب الخلق و
 اصلا وهو صلا بانوار الرشاد والارشاد والصلوة والنظام علم انبياء الذي
 هو واحد وموجد بوجود الحقيقة الاصيل الكلي لان تكوين العوالم الجسمي
 العلمي جزئيا وفروعا وجود الوجود بانوار الارادة والقدر المحض

الحصنة القادر جلّ سلطانه من نوره كما قال الانا من نور الله
 والعام كل من نوري لان حقيقة ربك بادر الا طهار البرية صورنا
 وحقيقة التبريت اشباحهم وارواحهم كما ورد في مشافه لولا انك
 خلقت الافلاك لولا انك اظهرت البروجية اما بعد هذه المكتوبات اليس
 يقف حضرت قبله انام وكعبه خام وعام مقتدای اولیاء عظام بشوائ عارفان ملك العالم
 امام الكائن تحقيق تاديي بيل تقيق سرور زاهدان مفر منقبان عالم سرار بایا واقف بمولانا
 شمع زمره صادقان قطب قطب الزمان چراغ ائت مصطفی سراج ملت بیضا وارث دین محمد وانی
 حقیقت احمد علیه الصلوة والسلام حضرت قبله حقیقی مریدین کعبه جمعی مسترشدان جامع العلوم حقا
 منبع غوامض نیر دینی التماق باخلق الله المتصف باوصاف الله المیسنة النبوة الماهی انا المبدعة
 بدرقة الیکن موصول الطالبین الی المطالبین حضرت مرشدنا ومولانا ومحبنا شیخ المشیخ الشیخ الی
 محمد راشد رضی الله تعالی عنه وارحامه مکتوب اول باب فی بعض فکر الاهی وتوفیق تسدیم بیکه
 نامتناهی بجانب میان عدم محمد سکنة موضع لکری فضائلنا وحالات دستگاه جموع فوجات کلمة
 محکم ومحسن میان عدم محمد فقیر جوئے به بعد از سلام است سید الانام مکشوف ضمیر من فیض غیر میکرو
 کرانه شوق شامش مظهر مقتدر تحت در اسعد زمان چهره وصول فروخته خاطر را نشو و نت و شوق افزا
 گردانید ایندو تعالی و تقدس نام را با شوق و ذوق و ارمیة و کرم آیین الله تعالی ان محبت صادق
 را بر جاده نیرفت غرام ماست حکم و ارد چون معامله دنیا و دین چون خانه ملکوت که او هن
 البیوت کبیت العنکبوت است یس طالب منایه مثل خانه گذاشتی دانسته دین با تو

سقیم قلب ناقص است که اهل اضطراب راست و از نقص سستی و بکمال سیدن موقوف بقا و کلیت
و سقیم عبارت از تعلقات جسمانی و روحی است و سلامت عبارت از قطع آن تعلقات است که
موقوف بخلاق و تنبیه است و باید درنت که قلبیان بنوت علی صاحبها الصلوة والسلام
عبارت از مضغ که بصلح آن صلاح جسد مربوط است و بفساد آن فساد و نزد اهل ^{معنی}
حقیقت جاویدانی است که از عالم امروا آن جوهری است که واسطه است میان روح و نفس
که آن آینه بدان متحقق میشود و در حدیث قدسی وفي القلب فؤاد وفي الفؤاد روح
مراد از فؤاد همین قلب است و حکما آنرا نفس ناطق گویند و روح باطن اولی و نفس جوانی مرکب است
و ظاهراً واقع است میان قلب و جسد و درین آیه مراد حقیقت جامع است و در اصطلاح صوفیه
آنرا کبوتر گویند و عقل اول و طبیعت کلّیه را عقاب گویند و آنرا کاپی بالایی برود و عقل اول از عالم
سفلی و حیض جسمانی بعالم علوی و با وج فضائی قدسی مانند عقاب کاپی بکالتر می برد و آنرا
طبیعت بعالم سفلی و پوای نفسانی مانند عقاب کاپی باند دانت که روح انسانی مانند مرد است
و نفس جوانی مانند زن است از او واجب این مرد و فرزند قلب نماید و لیکن او را مانند خنثی استعداد
هر دو جهت علوی و سفلی است پس اگر بگوئیم که داخلیم تبه مرد میشود و در آن مرد و اگر میان سفلی
کرده داخل کرده زنان باشد و در آن زمان که در کمال الملمذ و طالب العبقلی مؤث و وریدین
بان لهم الجنة است و در آن مردان لا عین رات ولا اذن سمعت ولا خطر على قلب
^{نه چشم که بر نه دهن که بر نه دهن} خطره بر دل
احد که آن پرتوی مجازی کیست و بدان اشارت است در کیم اعدوا بالله من الشیطان
الرجیم یا علیها الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم من نفس واحدة بی النفس الطاهرة

التکلیف الی ہی قلب العالم هو آدم الحقیقی وخلق منهما زوجها ای النفس الجوانیه الباشیه
 منها وقیل انما خلقت من طلع الارض من جہت الی الی علی عالم الذکوان فانها اصغف من جہت
 الی الی الی الخ ولولاد وجمالها احبط الی الی انما اشتهر ان البلیس علیہ اللعنه سؤل الی الی اولاً فنوئل
 باغواهما الی غواء آدم وبت منهما رجلاً لکثیراً ای اصحاب القلوب ینزعون الی اسم
 ونساء ای اصحاب النفوس والطباع ینزعون الی مهم در سک سلوک اورده الغرض قلب
 سلیم قلبی است از بیت خصلت ذمیمه خالی پر بود بر بیت خصلت حمیده وبت ذمیمه نیست شرک
 وفاق و عداوت و رغبت و حرص و شک و جمل و عداوت و طمع و طول امل و جرع و عجب و حسد
 و سوء الظن و بخل و اضرار و کبر و قنوط و امن و ثیان و بیت خصلت حمیده توحید
 و اخلاص و نصیحت و زهد و قناعت و یقین و علم و تفویض و یس من الناس و قتل لیل
 و طبر و ذکر الله و شکر و حسن الظن و جود و یوبه و تواضع و خوف و رجا و ذکر الله و جبه
 پس سقیم و سلامت قلب با اندازه قلت و کثرت این صفات است اینچی و چون معلوم صفت قلب
 سلیم پس باید دانست که زوال اخلاق ذمیمه منوط بذکر حق خاصه ذکر لا اله الا الله که افضل
 الذکر است و تفسیر بی زیر کرمه قوله تعالی فاذا ذکر فی اذک کما فی نوشته ای فاذا ذکر
 بدوام الاجمال بوجه القلوب اذکر کم ای البصر بقلوبکم و سرائرکم لتزول ذنوبی و صفاتی در
 فقر فونی و معنی آخر فاذا ذکر فنی بالنسبکم حتی یؤدی الی ذکر القلوب و الی مناسبه السر اعلم
 ان اسرع اذکار اللسان لا فضاء الی من هذه الروح و القلب و ذکر الله لا اله الا الله
 و هو خیر جداول و قدر و لذلک ذکر الله اکبر و هو کلمه لا اله الا الله قوله تعالی کلمه طیبه شجره

کسبجۃ طیبۃ الادیۃ کلمۃ لا اله الا الله و رایت هذه الکلمۃ علی صورة سنجۃ عجیبه
 ثابته من الارض الی السماء اعصابها الوان مختلفه عجیبه علی کل عضو النواع الطیور وراق
 الجواری و العیان لا یوصف جمالهم و حسن کلامهم یقولون بالسنۃ اعضاء و مثل ملک الی الخ
 و یصعد الی السموات ثم یمخرج مکارها و یرقی الی السموات و کان و انک فی بدایۃ امری
 حی بدات بذکر الله لا اله الا الله ثم یکنز علی حالها بعد سنین و عوام ثم اعلم ان لهذا
 الذکر اثرات فی تطہیر النفس الدوۃ الجنیۃ و هذا فیما یجرب جدا و قد شاهدنا لا وصف
 الجنیۃ عند انماها و انفعالها عن النفس فخرج علی صورة الذکشان و حیوانات الجنیۃ نحو
 الکلب الخنزیر و السور و البغل و الحمار و الفارۃ و الخنثیۃ و العورب و الترق و الطرار
 و الخزور و العماز و اشباہها و من کان صورۃ کمثل صورت الذکشان ساکن عنہ فاولا هذا نماز
 و ذلک سارق و هذا ملذذ و من جرب ذلک یقنع قناعتی بسبب انک تصفیۃ قلب
 از خطرات غیر حق حاصل شود باندازه ان ترک کلمۃ نفس که عبارت از پاکبانی نفس است از ذمائم حاصل شود
 و چون تصفیۃ ترک کلمۃ پر و کمال حاصل شود و انکه احتیاج تخلق با خلق حمید شود و پیش ازین سزاوار
 تخلق نبود که رکن بر رکن ممکن نیست پس کرم لایمستأه الا المظہون ای مسکن سزاوار
 و اخلاق قرآن را مکر قلبیک از ملاحظہ غیر انکه احتیاج بتلاوت قرآن افتد که خلقتہ القرآن
 انما قربان است پس کسی که بقلب پاک کیبار بخواند او را اخلاق حاصل آید و بکرام اسحکام پذیرند
 و چون اسحکام گرفتند قلب سلامت یابد و غرور از ازل از انجا که گفته اند ما دج جمع من رجح الاعین
 الطائی و دیگر طریق حصول این مرتبہ منوط است بر اینکه عبارت است از ربط دل مرید شیخ متکمل

چه فائده حکمت رسالت که میان مفیض و مستفیض مناسبت شرط است چنانچه آنکه در طبع خشکست چربی
که برت نیاید و در سلب بتی با کائنات درت کن یا الی این مروه غرق شد فرعون و موسی شیر و با
و مناسبت میان میر و شیخ همین اعتقاد و دوستی است اما اعتقاد وی که مانع از اعتراض تری اگر اعتراض
آید مضافاً باین و سبب نبوی و صفت میدان ارادت بیارند تا بر مذکور سخن کوی گویند و دوستی
تا حدی باید که لا یؤمنن احدکم بحیثیه اكون احب الیه من نفسه و ملله و ولده و والده
والتین اجمعین و گویند که در آن نزاری مستان زبان زجان یعنی رزاه و دفتر و فی ان زبان که و شیخ
عبدالحق دهبوی شرح صراط المستقیم آورده است که کمالی یاد دل و توجا باشد یا خود را در باطن وی
جا کنی اگر در درون توجا باشد نورانیت وی درون ترا نورانی کرد و در نور حق که دست یا با دست ظلمت نیایی
آئینه دانی که در دو دگر ترا در باطن او جای باشد باطن وی محال است که در نظرات عنایت حق در انجا افتد
چون ترا انجا باید که تا بهر تو نظری بر تو نیز افتد بر اندازه نسبت و یکا یکی که اوی داری انهی و حیث علی
صاحبها الصلوة والسلام المرامع من اجبت بدان اشاره است بس که کم که خود را بر کازا استقد برست
مکتوب چهارم در جواب مخدوم پیر محمد در حل معین این آیه که کرمه تخریر یافت
بسم الله الرحمن الرحیم ادعوا ربکم تضرعاً و خفیة و دون الجهم مراد از ادعوا ربکم تضرعاً و
خفیة باید گرفت هر چند هزار حمد و تضرع کند از عهد محبت او بر نیاید خند و است ای چنین است ادعوا ربکم تضرعاً
و خفیة آنکه لا یحب المتعبدین در مدارک نوشته ای ذی تضرع و خفیة و التضرع تغفل من التضرع
و پی انزال ای تذلل و تملوا و در حسینی نوشته به نظر در باطن او را شناسید و او را پرستید تضرعاً نشانه
احتیاج ایشان است و نهان داشتن دلیل خدمت محتاج و غفلت رونی ناامیدی نیست و در تفسیر

تفسیریست ای عباد و علانیت و ستر او حاکم علیه التضرع من الضارعة و هو ظاهر
شدت الحاجة و قال قلبی تضرعاً علانیه و خفیة ستر او قیل هذا امر الله دعاء فی الاحوال كلها یعنی
ادعوا الذی خلق هذه الاشیاء فی الاحوال كلها قوله تعالی انه لا یحیی المتعبدین فی المعنی
الی المتبرکین اذ جعل الدعاء بمعنی العبادت و اما اذا عمل علی الدعوة فمعناه المتجاوزون الذی ای
ما امر و به انتهی و در حسینیست یعنی آنها که دعا بکنند و حق نمانند ای ناستحق یاد و غافر یاد کنند
بر یا آمینت شود یا چیزی طلبند از خدا که لائق آن نباشند چون مرتبه اینها و صعود بر مدارج
سما و آیه دیگرست و اذکم ربکم فی نفسک تضاعف و خیفه دون الجهم من القول
و تفسیر حسینیست و اذکر یاد کن ای محمد ^{صلی الله علیه و آله} ربکم پروردگار خود را فی التفک و ردل خود تضرعاً
بزراری و خیفه تبرسکاری و زاری بامید فضل او و ترسکاری از بیم عدل او بخوان او را خواندن فرودتر
از بلند و آشکارا یعنی میان سر و هر در مدارک هو عام فی الاذکار من قراءة القرآن و الدعاء و التبیت
التلیل و غیر ذلک متضرعاً و خائفاً و دون هم من القرآن مطلقاً کلاماً و اول الجملان الاخفاء و دخل
فی الاخلاص و الحس العزیز استی و فی التفسیر التضرع اذ اکوشف بوصف الجمال و ان البسط و الخیفه
اذ اکوشف صنعت الجمال فی احوال البیت و هذا الاکابر و اما و هم فیتنوع احوالهم من حیث الخوف و البرجا
و الترسبه و الترسبه و هذا فوق الجمع فاصحاب البقاء و النقاء و الصحو و المحو و را هم اباب متعلق فلما
کنون من احوالهم لقیامهم بالحق و امتحانهم عن شواهدهم و الله اعلم سزاوینت و زبانی که براید
کنز عهد شکرتن بدید سنده همان که ز تفسیر خویش غدر بدرگاه خدا آورده و ریزه سزاوار
خداوندیش نکشند که بجا آورده و در تفسیر عزرائل نوشته بر قوله الله شکرتکم للعباد الله علم

عجزیم عن شکره وادب الخلق بتقدیم حمد امتنا ما انتہی ودر لطائف فی شری عالم الحق سبحانه شہ
 ارادة اولیائہ الحمد وثناء و عجزیم عن القيام بحق مدحہ علی مقفی عثرہ وثناء فاجیزیم انہ حمل الخبہ بما
 افتتح بہ خطابہ بقولہ الحمد و فانعشوا بعد الزلزلہ و عاشوا بعد الجود و اشتغلت امرارہم بحال العجز
 حیث سمعوا ذاء الحق علی الخلق بخطاب الحق فقطوا بیان الرمز علی قضیة الاشکال و تلو شعروا و جہا
 من و جہا ہر و ولعینہا من عنہا کل ہذا خطیب الاولین و الآخرین سید الفصحاء امام البلغاء
 لا سمع حمدہ لغیرہ مدحہ سبحانہ لطفہ علم ان مقام اللسان التوبہ عن ہذہ المآلہ فقال لا احصي قناء
 علیک کما اثبت علی انفسک انتہی مکتوب پنجم در جواب التماس غلام علی کنیر بیان در باب
 حل معنی بیت تحریر یافت من زقرآن مغز را برداشتم ہ استخوان پرش سگان انداختم بلبسم اللہ
 الرحمن الرحیم مغز قرآن تخلی باخلاق نسبت کہ خلقہ القرآن اشارہ بدان است و استخوان منفعت
 و نیاوی کہ حیثہ است چنانکہ اجرت ختم قرآن و اجرت تعلیم آن و غیرہ و انک مسکاتہ است یعنی طالبان
 دنیا را کہ الذینا جیفہ و طالبہا کلابہ ملا گاری کنیدی میہ قارید عکبرا
 و رد و ظنی و ندی دقاری چث یا مکتوب ششم بباب مخدوم بہر محمد در بیان
 کراہت نماز با مہبت متدع در جواب سوال و لبم اللہ الرحمن الرحیم سوال در شکوای تفریف
 ست صلوات خلف کل ہر و فاجیر ان حدیث صحیح یانہ بعضی میگویند ماتت کرون انکس کہ ناسن تا کو
 در بنی می کشد روئیت و اشہد کہ ہست ہ بینوا شاینا جواب محمد و ماہر ماہر علم حدیث را
 معلوم است کہ ناس تا کو نہ در زمان البر و بود نہ در زمان صحابہ پس بلا شک بدعتت در رشیدی
 بدعتت در اصطلاح فقہاء آنچہ در زمان انس و علیہ الصلوٰۃ والسلام نہ بود بعد از ان پیدا

پیدا شده باشد انتہائی البدعة من ابتدع الامر ای حدیث ثم غلب علی الزیادة فی الثین ونقصان منه
 کشف الرمز وخرانته العماث من عنینها و فی المواب اللدنی وقد قال علیه الصلوٰۃ والسلام
 ان خیر البدی ہدی محمد صلی اللہ علیہ وسلم وشر الامور محدثا ہا وعدہ ایضا وایاکم وحدثات الامور
 فان کل محدث بدعة وکل بدعة ضلالة فی النار و فیہ ایضا فی باب الجمعة روي ابن شیبہ عن ابن
 عمر قال الاذان الاول یوم الجمعة بدعة فیحمل ان ینکون قالن انک علی سبیل اللنکار وان ینکون
 ارادة لم ینکون فی زمنہ صلی اللہ علیہ وسلم لان کل علم ینکون فی زمنہ علیہ الصلوٰۃ والسلام یمشی بدعة
 لکن منها ما ینکون حسنا ومنها ما ینکون غیر ذلک انتہی من عنینہا ہر چہ کہ ناس تنہا کو بدعت شد
 نماز پس مبتدع کرا بیت است لافی البرکان من شرح مواہب الرحمن وعلما ونا واثالثا فی جعلوہ
 ای الامامة من فاسق و مبتدع لم یکفر ای لم یکفرہ بسبب بدعتہ مکروہا لاناسہ کہ ما قال مالک
 انما کراہتہ واما من اهل الامانة فلا تعصا ما تعصا واما قولہ صلی اللہ علیہ وسلم صلوا خلف کل من
 وفاجر وجاہد وابع کل تر وفاجر رواہ الدارقطنی عن معاویہ بن صالح عن العلاء بن الخارث
 عن مکحول عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ الا ان مکحول لم یسمع عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ
 ورواہ البوداد و فی الجہاد وضعفہ لعدم سماع الکحول عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ولفظ الجہاد
 واجب علیکم من کل امیر تر کان او فاجرا وان عمل الکبائر والصلوٰۃ واجبتہ علیکم خلف کل
 مسلم تر کان او فاجرا وان عمل الکبائر ولا طریق آخر وان عمل الکبائر عنہ دارقطنی عن عبد اللہ
 بن محمد بن یحییٰ ابن عروہ بن ہشام بن عروہ عن ابی صالح السمل عن ابی ہریرۃ
 رضی اللہ تعالیٰ عنہ من فوجا سیماکم من بعدنی وایة البر تبرہ والفاجر یفخرہ فاسمہ و

والصلوة واجبة على كل بر كان او فاجرا وان عمل الکبائر

واطيعوا فيها ما وافق الحق وصلوا وراهم فان آمنوا فلكم ولهم وان فسقوا فلكم وعليهم السلام
 ان ابا حاتم اعلم بعبد الله وقال متروك الحديث وقال ابن جبان لا يكلم بته حيرة قلنا ما قبله
 يشبه وجود اصله فيكم بحسنه ويحتج فاليصل ان من كان من اهل قبلتنا ولم يغفل في البدعة
 حتى لم يحكم بكفره تصح الصلوة خلفه وكثره انتهى من عينه ولا ينبغي للقوم ان يؤهم صاحب بدعة وفي
 شرح العقائد وما نقل عن السلف من المنع عن الصلوة خلف الفاسق والمبتدع هذا اذا لم يؤد الغيبق
 والبدعة الى احد الكفر واما اذا ادعى اليه فلا كلام في عدم جواز الصلوة خلفه انتهى من عينه ولا ينبغي للقوم
 ان يؤهم صاحب بدعة شيخ الاسلام حاشية شرح وقاية من عينه من صلى خلف فاسق او مبتدع يكون
 محرم الثواب الجماعه لكن قال ابو يوسف لا يجوز الصلوة خلف المصلي وان تكلم بحق الاله بدعة ولا يجوز
 الصلوة خلف المبتدع شيخ الاسلام من عينه ويمنع الصلوة خلف من يخوض في علم الكلام وينظر
 اصحاب الهوا برهان من عينه لو صلى خلف مبتدع او فاسق فهو يجوز ثواب الجماعه ولكن لا ينال
 مثل ما خلف تقي خزانة العلماء من عينه وكذا في الملائكة الفاسق اذا كان يوم الناس ويعجز القوم عن
 منعه لثقلوا فيه قال بعضهم في الجمعة تعتدي به ولا يترك الجمعة بآمنه اما في غير الجمعة من المكتوبات
 فلا بأس ان يحول الى سجد آخر ولا يصلي خلفه ولا ياتم خزانة الروايات من عينه الكرويند
 كه نفوخ تنباكوا كرجه بدعت بدعت فكما نهيت جواب كويم چونكه دينه متون مبتدع را مقابل
 فاسق اورده انه معلوم شك بدعت كرجه بدعت فاسق وكما نهى دينهم كرهيت له والا فانه
 اوردن نطق مبتدع بنود كما قال العصام حاشية شرح وقاية وفي جعل البدعة معابلا للفسق
 خفاء لا ينيل على البدعة ليس فقا انتهى من عينه وشيخ الاسلام حاشية شرح وقاية ثم البدعة

البدعة قد يكون مباحا و واجبا و قد يكون مكروها و حراما موجبا للکفر و لا فالمراد بالبدعة في
مقابلته الفسق لبعض قسامها لا اصل لها في الشرع لكن لا يکفر ولا یفسق بشي من عينه مکتوب
بهتم در جواب ضابطه پنجاه محمد صالح طالب علم که بطریق استفتاءي سوال کرده صدر فریت سوال
بزرگی از طریق علیته تشبیه با جماعه فقرائ طالبان حق جلشانه در مکاني شسته و بغیر طلب ذکر
حق تعالی کار و کسب از بندگی فی العز و الاصال بیا و اللہی جلت به مشغول اند و تمام روز خیر ذکر تفسیر
و حدیث و علم دینیه در اینان تکلم کلام دیگر نه و هیچ طرف آمد و رفت ندارند در بی صورت کسانی
از اهل دولت قدری بوجو خیرات بغیر طلب طمع و سوءال اینان آورده میدهند و بعضی از بزرگان بجز وطن خود
میکویند که شتم اینان عین طمع است و آنچه بغیر کسب با و شان حاصل میشود حرام است در بی صورت
ایا ایچنین انرا ظن بدون و اینطور گفتن در حق انجاعت موصوف نمایند بنیوا تو تبر و اجواب بسم الله الرحمن الرحیم
الرحیم ظاهر آنست که اینانی ایچنین گفتن نشاید زیرا که طمع و توکل از اخلاق است که تعلق بدل دارند نه
از افعال است که بطاهر دیده شود پس این نیز کوار اگر از جوایس لقلب کشف معلوم کرده است پس در این زبان
ظاهر کردن نشاید چه اصحاب قلوب تخلق با خلق الله تعالی از لوازم و ضروریات است پس آنرا باید
که بصفت ستاری تخلق و رز و چنانچه داب پیغمبر است علیه الصلواة و السلام و ایضا ظاهر کردن
بزبان اگر لغیبت غیبت است قوله تعالی و لا یغتب بعضکم بعضا ایحب احکم ان یا کل لم اجیمیتا
فکر تمناه و اگر محض نمیکوید پس اگر در جماعه بهر میگوید بزرغم منی عن المنکر فاشی عیب نمیشود
اشم اکبر من نفعه و امر معروف مخفی را مخفی باید گفت و معن را بالعلانیه و اگر از جوایس لقلب
باشد پس این بزرگانرا مطلع دانستن سوء ظن است و ما ما موریم لطن المؤمنین خیر و قوله تعالی

ان بعض الظن انهم وانما زبان گفتن افترت وان دیکر گناه مست و الله تعالى انما يعترف الكتاب الذين
 لا يؤمنون بايات الله نأينا انهم انرا ن بزرگ الملک ترک سباب کردیت اگر میکرد و میدیدد در راه
 خدای جلشانه و خود را از او میدارد از قالع ان که القاعة ترک الطع والمنع والجمع یعنی طمع کند
 و چون بیا میغ کند و اگر بیاید از جمع کند که این صفت متابعت پیغمبر است علیه الصلوة والسلام و
 متابعت فخر المهاجرین است که اصحاب صفه بودند و اگر جمع میکنند بعد از حق تعالی هم الهام
 خواهد بود که اولیاء الله تعالی تابع الهام اند در امور المباحات مانند امیر عثمان رضی الله تعالی عنه و خواج
 عبید الله احرار قدس الله تعالی تألیف ستره و گرفتن از حکام شاید که هم حرام خواهد بود و خبری حلال هم خواهد
 بود که بایشان میرسد که الطیبات اللطیفات و نیز ما را نرسد که اولیای را بخود قیاس کنیم بزرگی کوید
 موسی اند درخت آتش و پدید سبزه تر میشد ان درخت از نار به شہوت و صحره و صاحب دل به همچنان دان
 و همچنان انکار شوقی که با کافر اقیاس از خود میکرد در نوشتن کرد ما ندیم شیر به جده عالمین سبک به شد
 کم کسی ز ابدال حق آگاه شد بهما شقی را دیده بینا بودند و یک و یک چشمشان یکسان نموده و عسیری باینها
 برداشته و اولیا را بچو خود بنداشتنده گفت اینک ما بشران بشره ما و ایشان بسته خواهیم خورد
 این ندانند ایشان از غیبه است فرقی در میان بی منتهی بود و کون اهوکیا خوردند و آب
 زین یکی سیرکن شود زان مشکاب میل خورد زاید چه نور احد و دیگر جای یکوید شنبی حب
 و انرا ندان زبان که خورد او را قابل ایمان ای برادر چون اولیای الله تعالی مستورند چنانچه
 حدیث اولیای تحت قبای لیس جز باید بود از هر چنانچه شیخ سعدی علیه الرحمه کوید به پیشه همان
 که خایست شاید که پلنگ غنچه باشد شنیدی که چون راه بردم بدو است که که گریستن آمد

این خوردند و آب

آمدم گفتم اوست و نیز در حدیث است از مشکوٰۃ شریف ترجمه او چنان است که ولیا الله تعالی
 در جهان چنان که نامزد مسوکر اگر در مجلس حاضر نشوند کسی آنها را طلبه هر که دانی حق تعالی بر بخاند
 گویند که او با حق تعالی در جنگ با ورت نمود و آن انی محمد صالح را باید که اگر کسی غیبت و سکایت نمکند
 شما خود را از غیبتش نگاه دارند و بدی را بدی پس باشد چرا که اگر مردی حسن الی من است
 تو در کار خویش باش و من به سعی تو در کار کن ای احمد زود و کیشان را ریش خود بر می کند و وقت
 تنگ می رود آب فراخ به پیش نهان کن به کردی شاخ شاخ مکتوب ششم بجانب میان عبدالرحمن سکنه
 موضع کونیه در باب متابعت میر در حضور من شد مکمل چون بیعت بخراعت و جل و رسول است و نقض عهد و
 پیمان او عین مخالفت خدا و رسول است صلی الله علیه و سلم مقصود از ان بیعت امثالا
 الامر الله واجتنبوا عن النواهی خود را بران ثابت و مستقل باید داشت بر تقدیر لیسان و سیلا
 غفلت بروفق تو لبوا الی الله توبه نصوحا تائب و نادم شده باز رجوع نماید و تدارک
 مابقی بواقعی بردار و تکریر بیت بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی انعم علینا بالایمان و هدانا
 الاستقامت علی طریق الایقان و شرح صدورنا بانوار المحبته و العرفان و جعلنا من زمره العشاق
 الی لقاء الرحمن و ازرق ما تبعت حبیبه النبی آخر الزمان و الصلوٰۃ و السلام علی خیر خلقه محمد
 معین کمال انسان و علی آله و صحبه نجوم الیدایه و العرفان اما بعد قال الله تعالی ان الذین
 یمانیون انما یمانیون الله ید الله فوق یدهم فمن نکث فاما ینکث علی نفسه و من اوفی بما
 عاهد علیه الله فیه اجر عظیم الاضاق الله تعالی لقرضی الله عن المؤمنین اذ یمانیون
 تحت الشجره فاعلم ما فی قلوبهم فان ان الکنیه علیهم فاما بهم فاقربا و معانم کثیره یاخذونها و کان الله

عزیز احیکما و ایضا فی محکم تنزیه یاء یها البنی اذا جاءک المؤمنات یمعلنک ان لا یزکرن بالله شیئا
 ولا یرقن ولا یرنن ولا یقلن اولادهم ولا یمتنن وبتیان یفتخرن به بین ایدهن و برطن و لا یصینک فی
 معروف فیا یس و استغفر لهن ان الله غفور الرحیم زمره اخوان دین و طالبان راه یقین را لازم و متحکم
 که مضمون آیات کلام ربانی که در باب مذکور است اتفاق احکام بیعت و ریحان ارکان متابعت کیده الله
 فوق ایدهم و من اوفی بما عاهد علیہ من شیء اجرا عظیما و وعید و تهدید درباره فرمان فرمان الهی من کث
 فاما ینکث علی نفسه کموز ضعیف و خاطر نشین کرده از امور مهمه شرک و ردن بخدا عز و جل و سرت و زنا
 و کشتن اولاد و سائر نوسن لغیر حق و افترا بر خدا تعالی حشاه و کذب و بهتان بر مسلمانان و بی وفایان
 ان سرور کائنات و مقرر موجودات علیه افضل الصلوة مجتنب شده احکام شرعیه چنانچه کلمه شهادت و صلوة
 خمس و فرائض و صیام رمضان و زکوة و حج بیت الرحمن ان کان موسرا و احکام موصی به بر هر کان سلف که
 برای طالبان راه اقبال مامور شده چنانچه ترک شهوت و لذائذ دنیا و ترک صحبت نسوان الاجنبیات
 و ترک اجتماع اسباب دنیوی سوی الاحتیاج الفوریه کرده است تعالی ادکار فی انا الذلیل و اطراف الشیء
 بموجب آنکه ان ترکب یعلم انک تقوم اولی من ثلثی اللیل و نصفه و ثلثه سیم حصه بعد از ادا
 یجد دراذکار و افکار و چهارم حصه روز اول یا آخر بکند و فکر و یا صحبت و وعظ و شغل بده
 بجای آرد و باین عروه الوثقی معتصم شده بجان و دل طالب و اغلب باشد اگر اجماع از احرار و قریه
 امری فوت شود بموجب آنکه یاء یها الذین آمنوا اتوبوا الی الله توبته لعلوا توبه الله بالسر
 و توبه العلانیة بالعلانیة فی الحال ادم و تائب شود سپمان مشکین که چه سپمان مشکث
 از پای در افتاد و برون رفت از دست آنها که بود و دست سپمان الت شکست بیج حال عهد

سائنان

بر عبد کبیر است: اللهم از قنای ما بعتہ النبی آخر الزمان حق متابعتہ وارضنا وارض عنا بحمت النبی وادعولم
 علیکم السلام کما کثیرا کثیرا ارحم الراحمین مکتوب پنجم بجانب مخدوم میان احمد سکه نصر پور در جواب
 طلب از یاد شوق و حصول معرفت صدور یافت بسم الله الرحمن الرحیم اما بعد فتحة السلام
 علیکم ورحمة الله وبرکاته من الفقیر المحتاج الی الغنی البکر الی اللائی الصفی اعنی میان احمد نصر پوری رحمة ربنا
 چاره این مجادہ ازین رباعی فہم توان کرد رباعی کفتم لطیب حال این دردندان تکلف کما کثیر یاد دوست بند
 دہان: کفتم ز غذا گفت پس خون چکر کفتم ز پیر کفتم از ہر دو جهان سے می فروخت کشتی کشتی
 کہ دنیا و عقبی از آموخت کشتی عالمان و توبہ و کجا باز نہ راہ نزدیکست چکر کردی دراز نہ ای عزیز حاصل اکمل کمال
 باید کہ نسبت رابطہ و اتحاد قلبی با صاحبی پیدا کند نسبت با کان در دست کن یا بی ایشان مروت عرق
 شد فرعون موسی پشروید چون التزم علیہ الصلوۃ والسلام در مرض موت خویشی یاران بند کرد مکر و خد
 ابی بکر صدیق رضی الله تعالی عنہ وان اشارت برابطہ کہ بدان مما تر بود حضرت ابی بکر صدیق رضی الله
 عنہ مشنویہ انشا برای ستانہ جان نجان علی بن زرارہ و فتر و فی از زبان یک کاشکی بقاشک ناموختی تا
 طبع در نوح و کشتی و دختی کاش چون طفل از چنان جا پدید می آید تا چون طفلان چنگ در مادر زدی یا با علم
 نقل کہ بودی جلی علم رحی اسان ربودی از ولی با چنین نوری چو پرت آری کتاب یا جان و حی
 اسای تو از دعاست چون تیمم با وجود آب دامن علم نقلی با دم قطب زمان یا بجائی گریست
 یک حرف است مکتوب دہم در جواب جامع العلوم محمد حسین طالب علم در باب سوال حل مشکل
 تحریر یافت حقائق و معارف اکابر طالب طریق ایقان و شارب ریح عرفان میان محمد حسین
 زید عمرہ و توفیقہ بعد از سلام سنون و دعوات حالات مکشوف ضمیر الہام بذیر میدارد احوال اینجائی بعنوان

عنایت الہی موجب حمد نامعدود و خوشوقتی آنمعتقد راسخ الایقان از درگاه الہی چنانہ مدام
مطلوب المرام آنکہ برای حل مشکلات استدعائی کردہ بودند می باید کہ کلام سلام قول اس رب رحیم یک
لکہ بخواند ان شاء اللہ تعالی مشکلات آسان خواہند و فقرائی ہم در دعائی احسن مشغول و بدست الہی
مطالب ظاہری و باطنی حاصل خواہند زیادہ توفیق رزق باد مکتوب یازدہم بجانب فضائل پناہ و
کمال دستگاہ میان محمد حسین طالب علم کہ موضع ناری در جواب ظاہر ارباب اشتیاق ملاطاف
و استدعائی طریقی حصول الی الوصول تحریر یافت بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ الذی لہذا و مالک الہند
لولا ان ہذا اللہ تعالیٰ رسول ربنا بالحق و انعم علینا بنعمۃ الایمان و افاض علینا بالمعرفۃ و
الایقان و ادق قلوبنا بثمرہ شجرہ عشقہ الذی ہی الذی داخل من الامار الجان و تہدی الف الف صلوة
و سلام بل اکثر من ان تعد و لا تحصى الی روح سیدنا محمد بن الذی اسمہ الشیف المتعطر نلال وصالہ
کما فی الحیوۃ و الی الہ الکرام و اصحابہ العظام الذی ہم ہدایۃ العرفان و ارشادی اہل الضلالۃ و الطغیان
و بعد فتحہ السلام علیکم و رحمۃ اللہ تعالیٰ و بركاتہ من الفقیر المحتاج الی الغنی الیکرم الی المتشوق باشوق
الاطعی و المفوض بفیوض نامنای عینی محمد حسین حسن اللہ تعالیٰ ظاہر او باطن کاترت انجم حسنات
در بہترین ادقات و رد و آورد موجب شرح خاطر کثرت اللہ الحمد فی کل حال و مبد و مال از معنویان ان
کہ مشتمل بر اعلام اشواق اینجانب است عیا کلب طریق حق بود مجاہد مبارک باد قال علیہ الصلوۃ و
السلام لا یؤمن احدکم حتی اکون احب الیہ من نفسہ و مالہ و ولدہ و والیہ و الناس اجمعین و ایچہ
از شوق و آداب بنی علیہ الصلوۃ و السلام لازم ستہیچان بہریر کہ و سیدہ وصول ست
واجبت کہ الشیخ فی قوم کا النبی فی ائمہ و از لفظ جبک و جب من یجبک در احادیث وارد

و اردست هم را در رسول علیه الصلوة والسلام و پیریت مجتاین شوق را از ویاد باید خود و دل علیه
 ز رغبتا و تزد جفاست و دوائی در دل اید و رست و رست به محمد الله که آن داریم در دست و معلان
 یکی هَوَتْ وَرُبَّتْ ذُو نَكَهٍ ذَوِ رِيَانِ جَاءَهُمْ نُوحٌ مِّنْ سَمَائِهِ ثِيَابُ مَجَاسِدٍ بَقِيبِ
 که عرش الله تعالی بر می کشید بنجاه هزار سال است قال الله سبحانه و تعالی تعرج لللائكة و انروح اليه
 فی یوم کان مقداره خمین الف سنة کاین که فضل الاهی و سیکتری ایشان که زدود بمطوب برسند
 و آن کاینکه بدیر مدت باین نعت غنمی برسند از تعقل استعداد و طاعت بیک سر چه دیر آید و دیر باید تا بر بنده
 انبیاء و اوامر است نه حصول و امر که چون آیه کریمه فاستقم كما امرت که در سوره هود دست فرمود علیه الصلوة و
 السلام که بیکر که در سوره هود یعنی کامل شدنم از این امر بنده همان به که ز تقصیر خویش به عذر بدرگاه
 خدا آورد و به ورنه سزاوار خداوندیش به کس نتواند که بجا آورد به شمشواران میدان محبت را و الا لازم
 که کم همت بر میان فتوت چست بسته سر خود را کوئی چو کان ارادت معشوق حقیقی سازد هر سو که لطم اغماض
 مطلوب خورد بکز ابا نور زود و از کشت الم و افواج غم برداند از دست سندی تو همی نه لیکن قَبِ
 رِي كَيْفَ كُنْ كَاذِبِي وَنَجَا كَسَوْنِي كَكَرَاهِي جَكَوْجُو كَلْنِ بِرَانِهْ بِرَكْنِ نَا
 اَعْمَا كَوْدِي سَجْنِ و از خار و خاشاک که رسا و س شیطان است دامن آفتاب مشر دارد
 بیت به کاری که همت بسته کرد و به اگر خاری بود و کله بسته کرد و به دوستانه ای بسیار است لکن قَبِ
 غم بسیار است بیت مرشد بفور خیز که سیف و وقت است قاطع به از تو برو و زود جو برقی بر و طالع به
 جایی که گشت یکوف بست بس کنم که خدیزر کانر البست و صلی الله تعالی علیه اشرف رسل الله و
 الله و اصحابه اجمعین مکتوب و دوازدهم میمان عبد الحمید که دیکه گو که سوال توجه باطنی بجمول

وحدت شهودی و بهره شفاعت روز رستخیز نموده بود و جواب او تحریر یافت بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی هدانا لهذا وکنا لنفقدی لولا ان هدانا الله لقد جاءت رسلنا بالحق والصلوة والسلام علی من اسما الذوا حلی من العسل علی مشاق زلال وصاله و علی آلہ واصحابہ وسلم اما بعد فقد وصل مکتوبکم الشامل علی بضع اسوله نوشته بود و نذر شکایت فراق مالا یطاق مجایا شکر این نعمت او نمایند که علامت ایمان است قال علیه الصلوٰۃ والسلام من لا یحبته لایمان له و نیز در وصال دین صورت است و در فراق مطالعه علی جانایه سعیدی کوی علیّه چه سه اگر پوشمندی بمعنی کرا می که معنی بماند صورت بجائی یک از اینجایا و شیخ عطار علیه الرحمه که کفر کافرا و دین دیندار را در ذره دردی و عطران بزرگی کوی علیّه الرحمه که در عشق را بقیامت جزا ندهد ما غیر در هیچ خواهی چرانی در و ما نوشته بود از توجه محمد و ما توجه را مثال آفتاب بنزد و عکس آن آفتاب مثل ذات تجت است و پیرماند آینه است که دائم متوجه با آفتاب ذات است کسی را که دل مقابل آینه مدام باشد لاچار بر توی عکس آن باید یک چشم غافل از ماه باشد تا سرم که نکاهی کند آگاه نباشیم بیت سیدنا که کج و اجن یجن ساون و میجا پائینی تن و من جی سبب که حماد و سبکی و مالت نموده بود و نذر وحدت نهاد و میجا نخست مرتبه معین از بی ادبی طاعت باید که اختیار خود را موقوف کرده تغویض لکنیز قال الله تعالی من شغله ذکری عن سالی اعطینه افضل مما اعطیت الایمن بغیره ذکر علیه القامت و رضا چرخ باید سه سپردم و بویا ز خورشید و نور و حساب که بشیران قال الله تعالی عسی ان یکونوا شیئا و بهو خیر لکم عسی ان کونوا شیئا و بهو خیر لکم و الله یعلم و انتم لا تعلمون نوشته بود و نذر شفاعت مجایا خاتم ایمان بغیر اینها و بغیر بیشترین شایع که میس نیست اما اگر در روز دا و گیر حق تعالی بکرمیم

عیم خویش مہرمن ذاتی لیفع عذہ الاباؤنہ از دہن این ذرۃ بقدر برداشت من کہ در این
 در خدمت امت محمدی را چون تاج شہای سہر العین والہر اس کرندہ ایم در آن عرصہ عرض بسیج
 قصور نور زم انشاء تعالی والسلام علیکم وعلی من لیکم مکتوب سیزدہم در جواب فضائل بنا خلیفہ
 محمد حسین طالب علم کہ در باب استعلاج درود دل مودہ معروض و شربتہ بود بموجب جواب ملا عبد الستار کہ در
 ماہ زوال حب دنیا در سبتی غفلت بود تحریر یافت بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الذی ہدانا
 لهذا و لکن لننقذی لولا ان ہدانا اللہ لقد جاءت رسلنا بالحق والصلوۃ والسلام علی انہ
 رسل اللہ الذی ہدو سبیلنا الی الحق والرشاد و علی آلہ واصحابہ اجمعین بعد فتحہ السلام علیکم ورحمۃ
 اللہ وبرکاتہ از کمترین خدام درویشان بلکہ تراب الاقدام ایشان بخدشت برادرین این قلب
 خرم یعنی محمد حسین حفظہ اللہ تعالیٰ فی حرز حمایتہ مجاور و جہائی دل فریدی و صفائی می باشد
 ہم بران صفائی باشد کہ دران صفائی تخم ذکر حق خوب می پاشند کہ در و عشق را بہ قیامت جزا
 دہند ما غیرہ در و عشق نخواہم جزای در و صفت از عشق را در کچہ مجانی است کہ ان حقیقت
 کارسازیت بہ خاصہ عشق عاشقان خدا کہ رسول مقبول است چنانچہ فرمودہ سرور عالم است
 اللہم انی اسالک حبک حب من یکبک و حب علی قبرنی الی حبک اینبار مزی می آید ولیکن گفتن
 نمی شاید سہ ستریت درین سنینہ کہ گفتن نتوانم بہ دری ست دین بکر کہ گفتن نتوانم بہ مشکل
 ہم انت کہ ما مشکل خود را کہ گفتن نتوانیم ہم گفتن نتوانیم بہ مصقلہ ست فراق عجیب مصقلہ ست اگر
 بسیار شود کدورت و کسافت از دل بہر دو ضرورت وصال معنوی حاصل شود امید است کہ صوری
 ہم روزی کرد و وصفی این حال درین کاغذ بکنجی و نوشتہ بود و از زیانست و شب بیداری کہ

ریاضت غیر اختیاری بدست نمی آید اختیاری هم خوبست که چون محنت کنشی لذت بخشی و در شب بیداری
سعی بلیغ نماید که خوش اثری دارد و همت و جمع و محنت و کدوم شما تا مانی چهارم بکنند تمام
بلکه فرض عین دانند ای برادر چه کند در دو سوز غالب شود و در پنج بغیر اختیار در ذرت طالب ظاهر میشود
ستنت راول کن و دل در در کن که نین سان کیم سازند مردان ای دوست داروی دل مرده

دل در در کن

چهار چیز است ترک آنس و حرص و بخت و سهوت و شرح این چهار چیز درین کاغذ بکنم مجتهدا در شرح
شما ملأ رده است که سر و عالم علیه الصلوة والسلام را فاعده آن بود که هر سال از مکه مبارکه بگردن آمدی
و در غار حلاوت نشستی و عبادت حق سبحانه و تعالی کردی چون مدت یکماه خلوت بر آوردی بمکه
بازگشتی بدین مخط عمل نمودی آمدت چهل سال بعضی گفته اند که عبادت آن نور علیه الصلوة و الشرف
السلام در آن مدت توجه قلبی بود چون سال چار و یکم برآمد به نبوت مشرف گشته و عبادت و ذکر
برای آن فرض شد بایه کرم اقراب اسم ربک الذی خلقک الخ آخر پس چون رسالت تمام شد خلعت رسالت
پوشیدند بکم آیه کرم یا ایها الله شرفم فانه را نبی البعد از رسالت هم انسن اصحاب نمی گرفتند تا آنکه امر شد
و اصبر لنفسک مع الذین یدعون ربهم بالغداة والعشی الى اخره بیت غیر جو کن جاکمی نوع سامین بکن
چَدِیُوْ تَبْکِیْ لَنَکُمُ الْکُوْنُا جَاوِسَان کُوْنِه قَبِیْلُوْ تَبْجُوْ هِیْ حِیْکُوْ بِرَهْیْ کُم
که فیه کتیا به بنده عشق شدی ترک لب کون جامع کردین راه فلان
ابن فلان چیز نیست به تونه واقف زود و دلبه اند عشق آسان نیست مشکل کار بایه
بوالهوس کرد و بر اتمش آورد و بینمخلد و بر پائهایش خار کیم بجانیش آسانش ندیدم ای ولایت
بالیقین دان شعلائی نار کیم زدن در راه عشق ای یا نریست پارس شود راه عشق

عشق پارنا و آنچه از حقیقت رها پرسیده بودند این فیض را چه یاز که در صفت الهی سخن را می
 کند لیکن بحسب فهم قاصر خود مجمل نوشته می یابد و تفصیل آن در مجلدات تکلیفی و مجازات آن ترک
 تدبیر است و آخر آن ترک وجود است قال علیه الصلوة والسلام موثوقا ان تموتوا لیکن چون
 حقیقت ایمان تصدیق دل است و بجا آوردن عمل صالح تکمیل آلت باید دانست که حقیقت
 این حدیث آن است که نسبت وجود از خود باید برید و کمالش آلت که ترک تدبیر نفس کند چه در
 حصول مراد وجه و دفع مفرت آن بلکه لا یتحرک ذرّة الا باذن الله پس کم که خود زیر کار
 لبس است والسلام علیکم ورحمة الله وبرکاته و بخدمت ملا عبدالستار سلام علیکم برسانند نوشته بودند
 که حجت دینارفته است و لیکن غفلت نمیرود و محتاج است دنیا نه محض بر مال است بلکه آنچه از روی نفس
 در این داریست لذائش و آنس و حرص و زینت و شهوت و فخر و فوقیت بر دیگران و غیر این
 اینهمه داخل دنیا است قال علیه الصلوة والسلام علی الدوام الدنیا سجن المؤمن و جنة الکافر
 و قال علیه السلام کن فی الدنیا کأنک غریب او عابر السبیل و عذتک من اصحاب القبور و محبا
 مسافر راجع الی الله باشد و محسوس راجع آرام و تجارب غفلت سیر می است چون شکم پر باشد اندام
 گرسنه و چون شکم گرسنه دیگر اندامها سیر باشند و تجارب غفلت عادت است که چون زیر بار است از خوا
 بر قرار است و اگر بارش نباشد در خواش سرگرم باشد پس کم که خود زیر کار باشد است مکتوب
 چهارم بجنب خلیفه محمد حسین سکنه ناری در باب تحریر ریاضت که سرمایه حصول سعادت
 تحریر ریاضت نموده و نصیحة اما بعد التسلّم علیکم ورحمة الله وبرکاته من الفقیر المحتاج الی الغنی الکریم
 الی الحب المنفلس اعنی محمد حسین احسن الله لیک خلقه کما احسن خلقه قبا النفس عمر عزیز را غنیمت دانسته

دست در پنج ریاضت زند که اسکوت حرام علی مقبول عاشقین راه طلب منزل آتام ندارد
 هسفر یکسان قانع با به زیاده واسلام علیکم وعلی من الذیکم مکتوب بانزدیم نسبت فضا بنیانه
 کمالات دسکاه میان عبد الرحمن بسکته کونیزه در باب انکه چون امر باقامت فرائض نماز صوم
 رمضان بطاهر اعضائی است باطن آدمی نیز ماحور بر فرض محبت الهی قطعاً ثابت است بدون آن
 محبت این هم انواع عبادت بدنی ظاهریه للعینی و غیر محسوب که مبنی آنها محض بر محبت باطنی
 است و آن محبت را کنایه آتش عشق شمرده تا زمان که از این آتش مرور کند به بهشت وصال
 نرسد بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله والصلوة والسلام علی رسول الله ما بعد فتحه السلام علیکم ورحمة
 تعالی و بركاته مرسلان و محبا چنانچه بطاهر نماز و روزه و زینیه است در باطن عشق و محبت فرض است و ضمیر
 مایه آن در دو اندوه است دم در کشم و جده غلت نوش کنم، که کز پس من کس نمی ندغم تو ده از اینجا است
 آن سرور عالم علیه الصلوة والسلام متواصل الحزن و دائم الفکر بودند که کدائی بادشاهی البشوی دوست
 می دارد که نه با دوستی او میتوان گفتن نه بی او میتوان بودن به عشق بنده را بنده امیر ساید از این عشق
 فرض راه آمد به مجنون عشق را در کمر او در حالت است به کاسلام دین بسلی دیگر ضلالت است و
 بدانند که دوزخ عاشقان عشق خدا تعالی است هر که ازین دوزخ مرور کند به بهشت وصال رسد و آن
 من شیئی الا واد که هر که او در عشق چون آتش نشسته عیش او در عشق هرگز خوش نشسته محبا
 در عشق و محبت کسی مسلم آید که از کلمات توحید بوی بمشام او برسد بسبب آن بوی از خوا غفلت
 بیدار شده چون بیدار شد آواز سماع است در گوش او رسد از سماع آن نغمه و جوی در و طاهر
 شود و از آن و جوی وجودی یافت و از ذوق آن نغمه شور و در برش افتاده عشق شوی

شوری و رها دماند و جان ما در بوتہ سودا ہند و ہم من ہم عجب خیال درازست کہ ہرگز تمام
 نمیشود زہی خیال کہ کاغذ تمام شد خیال ما باقی است زیادہ و السلام علیکم و علی امن لدیکم من
 الجلیس الانیس و علی من اتبع الهدی و التزم متابعتہ المصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ و صحبہ وسلم
 مکتوب شانزدہم در باب تحقیق معنی یہ کریم و ان منکم الا و ارد ما موجب سوا یک تحریر یافت
 قوله تعالی و ان منکم الا و ارد ما ای داخلہا و الما و النار و الورد و الدخول عند علی بن عباس رضی
 اللہ تعالیٰ عنہما و علیہ جمہور اہل السنۃ لقولہ تعالیٰ جل جلالہ فاوردہم النار و لقولہ لو کان ہؤلاء
 الہیۃ فاوردہم و لقولہ ثم یخفی الذین اتقوا و البجاہ انما یموتون بعد الدخول و لقولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام
 الورد و الدخول لا یبقی برولا فاجر الا دخلہا فکون علی المؤمنین بردا و سلاما کما کانت علی ابراہیم
 علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام و تقول النار للمؤمن مر یا مؤمن فان نورک اطفا علیہ یوقل الورد
 بمعنی الدخول لکنہ یحقق بالکفار لقراءۃ ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ و ان منہم و یحمل القراءۃ المشہورۃ
 علی الالفاظ و عن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ الورد و الحضور لقولہ تعالیٰ و لما ورد
 ماء مدین و قوله و انک عنہا مبعدون و یجیب عنہ بان المراد عن عبدہا و عن الحسن و قتادہ رضی اللہ
 تعالیٰ عنہما الورد و الما و ورد علی الصادق لان الصراط مد و علیہا فیسلم اہل الجنۃ و یبقاؤن
 اہل النار و عن مجاہد و رواد للمؤمن النار ہوس الحی جسدہ فی الدینا لقولہ علیہ الصلوٰۃ والسلام
 الحی خط کل مؤمن من النار و قال رجل من الصحابۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایقنت بالورد
 قال نعم و ایقنت بالصد و قال لا قال ففیہم الضحک و فیہم التشاؤل انتی ہا رک و عند
 اہل التصوف معنہ لا بد من احد عنہ البعث و النشور ان یرود عالم الطبیعۃ لکونہا مجاز عالم القدس

مکتوب پیفیم جانبیان عبد الرحمن سکنه موضع کونیه در باب تخلیف تفویض جمیع حاجات الی الله
 تعالی و اعتناء بعروة و نفی صبر و شکیبائی بر سیم مصائب و اکراه بحکم قل کل من عند
 الله است تحریر یافت ۵۵ بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله رب العالمین
 والصلاة والسلام علی من اسلمه رحمة للعالمین و علی آله الکرام و اصحابه العظام الی الیوم الیقین
 اما بعد فحتمه السلام علیکم ورحمة الله تعالی وبرکاته من الفقیه المحقق الی الغنی الکیرم الی زید العالم
 المجترب قدوه وفضلائی متاخرین واقف مواقف التحقيق عالم معالم التدقیق اعنی قاضی میان
 عبد الرحمن سلمه الله تعالی اچون مکتوب مرغوب شکایت اسدب که از من ارق غرت طلوع بخود
 دل انتظار کشیده راضوی سرور و نوربخشیده مجاہد کسی که حق تعالی محبت خود که لغت غظمی است
 مشرف میگرداند او را در بار دنیا از دست بچو ابو جلال بحک بلائی همی زیاید و در بونه امثال میگرد
 ۵ خوش حافظ از جو یارانه مکن بنتر که گفت که در روئ خوب حیران باش بیغمیر صلی الله علیه و آله
 و سلم لغت است اذا جبت الله عبدا ابتله وان احبته جت البالغ افشاء و نیز در خبر است حب
 الله عبدا ابتله فان صبر احبته وان رقی صلفاه و نیز حق تعالی دوستان خود را با محو این باین
 در خلق تبت بدی غامری سازد و در خلوت نرد و قرب مودت می بازده این باین را عجالت
 بکنه در صحرانزد در خانه برادر این چهار مال غیرت معشوق است جانی که غیرت بسیار است بلا
 بشمار است قال علیه الصلوة والسلام ان اشده البلاء علی الانبیاء ثم علی الاولیاء ثم الامثال
 ثم الامثال محبا چون بار امانت که مودت است آسمان و زمین و آنچه در ایشان است از تحمل آن ابا
 آوردند و آن که محو بیالیه دیدار بود متوکل و بسببیت جاہل مانند از ثقل بار و ظلم که در نفس

مغنی

نفس خود ببردشتن بابر کران ۹ تا امت مکرری نکشتی با رجعت ۱۰ آری اشتهر مت کشف بابر کران
 را ۱۱ مجا چون لایحه کشی الی آبادن الله تعالی افرمان است پس طایب باید که سرشته افعال
 مخلوقات را از فاعل حقیقی دانسته بقوه انقیاد و رکاو اندازد و ممکن ترش روی با و شمل دوست
 که این شور برخاست از خانه اوست مجا عاشقان سه نوع اند عاشق ذاتی و صفاتی و افعالی
 پس عاشقان صفاتی و افعالی را چون هفت و فعل معشوق که بدان سبب میل طبعی میدارند
 مبدل با صدا کرد و آفتاب مودت زوال پذیرد و عاشق ذاتی در سراء و ضراء و عافیت و بلائی
 یکسان بوده عاشق بر لطف برقه برین مجب و بالعجب که عاشق بر هر دو غده به لطف تو من عاشق
 برقر تو عاشق ترم ۱۲ و این عجب تر که من عاشق بر هر دو غده لطف خدا و مبدم تو خدا گاه ۱۳
 پی پی سچ و او پی پی سچ و او ۱۴ مجا رضای خدا تعالی جلشانه موقوفست بر رضای بنده که بنده را
 در سه چیز رضا باید داد یکی امثال او امر دیگر اجتناب از ناپی سوگم کردن پادشاه بقضا و قدر الهی
 ۱۵ سپردم تو مایه خویش را تا تو دانی حساب کم و بیش را دنیا و مردم از خانه جزیری نیست ۱۶ تو
 دادی هم جز من چیز نیست ۱۷ مجا وظیفه او را در چه کارست اگر تن و جان و دل در رضای خداست
 رو و دست او درست ۱۸ کمترین بازی درین میدان بود سر باختن ۱۹ در کف طفلان چو چوکان است
 اینجا دارم ۲۰ سرور قدم بپارداش چه پیشه ۲۱ این بابر کران بودا و شد چه بجای شد شعر الاخرن
 اللّٰح البلیه فتمن الطاف غیبیه نری سدا سود یقون کند که و نجین و سیر الیه کالی
 عاقبتی پر کا کارن پون چنکا ای چون نه دو قیچی و وس خج قال الله تعا
 الذین قال لهم ان اسران الناس قد جمعوا لکم فاخشوهم فزادهم ایمانا و قالوا ربنا

الله ونعم الوكيل مجابا فانسوس خزون بر فوفت نغم دینا دی کارا ستر ارب و امید بهشت داشتن
 کارا بر ارب گمنوا موت مقربان را شعاریت بکشم که خوزیر کا نرا برست فالمد الله فی السراء و النضر
 و العافیت و البلاء فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة لعل الله سبحانه یرید به الصلاح و عسی ان یمکر شیئا
 و یرحمکم و عسی ان یمکر شیئا و یرحمکم و الله یعلم و اسم لا تعلمون فامبر علی بالله و رضوا بقضاءه
 سبحانه و تعالی زیاده السلام علیکم و علی من لدیکم و از قابل شاه و کامل شاه اسم سینه رسول و مکتوب
 نردیم بجانب جامع الکمالات میان عبد الرحمن طالب العلم کمنه موضع کونیه در باب صبر و شکیبائی
 و آنچه اصابه اضراء و سراء و سینه بحشیت الهی سلب بچون و چرا نباید کشود زبر انکه
 محبان را با انواع بلا مبتلا و متحن می نمایند از صادق جزر رضاء و استرجاع نوحیه بکیر بطهور
 نرسد بعبارت عربی تحریر فیت بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی هدانا لهذا الصراط الاستقیم
 علی طریق الحق و الیقین و الصلوة و السلام علی محمد و آلہ و صحبہ کرم بعد الحمد و الصلوة
 فنه مکتوبه من الفقیر المحتاج الی الغنی الیکرم الی المحب المخلص عینی عبد الرحمن سلم الی دار السلام
 اما بعد السلام علیکم و رحمته الله و بركاته ایها المحب الی تحمل الاذی و الامرا خاصه من سن المرسلین
 و الانبیاء و التابعین ایها المحب ان ادعی النقد بالنقد فامتن بالکمک او بالعار و الغلوس الی علی
 بنقد فلا امتحان له و نحو ذلک ان ادعی الطالب بحجت الموم تعالی فابتلی با انواع البلاء و الاذی کما
 قال الله سبحانه و تعالی فی کلام یم احب الناس ان یتکروا ان یقولوا اما هم لا یقننون مجابا
 لا یتسوا علی ذی الکام و غیرهم لانهم ظالمون و الظل لا یقدر علی الاذی الا بوجوده الاصلی
 فالوجود الاصلی هو الله الاحد و هذی الکام ظایر ابایدیم زمام اختیار هذا الدیار انهم فظاهر الظلمه

الملائكة فاصبروا على اذنبهم كما امر الله جل وعظمته بحبوه فاصبروا جميعا ووزني والمكذبين اولي اللبنة
 فيهم قليلا فاصبروا فان الصبر مفتاح الفرج و وعد الله تعالى في كلامه يجعل الله بعد الصبر اجرًا ما يصدر عن
 الحكيم فهو حكمة محض وما يظهر من العجيب ويغيب اصبروا في القرآن المجيد ان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم
 ما موب الصبر الحيل قال الله في شأنه واصبر كما صبر اولو العزم من الرسل وفي الحديث القديس من لم يصبر
 على بلائ ومن لم يرض بقضائي ومن لم يشكر على نعمائي فليخرج من تحت سمائي وليطلب سواي اعلموا
 ايها الاجباء ما امر الانبياء والمرسلين وما صبروا اصحابهم وما رضاهم بقضاء الله تعالى محبا لا يتسلسل الاخرن لان
 السفة لا يخل في الخزانة الا بعد الامتحان لهذا فاصبروا فان الصبر على القضاء يكي الموتى ولا تخرنوا فان
 مع العيسر اتواكلوا على الله في حرككم باسقام الاعداء وتواكلوا على الله عز وجل فهو حسنا الله في
 الامور كلها يا ايها النبي حب الله ومن اتبعك من المؤمنين خير الكلام ما قل ودل العاقل كفيه الاشارة
 والسلام عليكم وعلى من لديكم مكنوت نوزد فيم بجانب ميان عبد الرحمن سكة موضع كونه در راه اختيار
 كردن رضا بقضاء الله تعالى بر جميع مضيات وسواها نفس خود كه موجب حصول فوز عظيم است طريق
 تقدم بايد داشت و الزومه للؤمن بانك شسته حسن وقع صوري ومعنوي از فاعل حقيقي تصويره
 متوكل على الله والمرحومين الله هر وقت و هر گاه بوده باشد شتمكروكلم لعنيت و غرابر ستي مرحوم
 ميان سيد محمد ليس جيو نور الله مرقدہ سمت تحير بيرافت بسم الله الرحمن الرحيم الحمد
 لله الذي هدانا لهذا البصر الاستقامت على طريق الحق واليقين والصلاة والسلام على محمد بن
 الامين وعلى آله وصحبه وسلم من بعد الحمد والصلاة في هذه مكتوبة من الفقير الى المحب المنص اعني القاضي
 عبد الرحمن سلم الله تعالى الى دار السلام اما بعد السلام عليكم ورحمة الله تعالى وبركاته شجرة الاالا

تخرن اللاح البلیه فلهن الطاف خفیه اگر خواهی بشیرین مرک مردن باز دست دوت
 باید ز هر خوردن عشق در اول چراغی بود تا که بیدار که بیرونی بودی مجتاد خبر دست
 من لم یرض بقصائی ولم یصبر علی بلائی فلیخرج من تحت سحابی ویطلب ربائی طالب باید که هم
 رنج و راحت از دانه صبر و زود آمدن محک امتحان عیار آید به خموش حافظ از جویر ناله مکن
 ترا گفت که بروی خوب حیران باش در بای فراوان نشود تیر بک عارف که بر بند
 تنگ است هنوز و باید که جمیع خود را بکات کسان پریشان کند تا از زمره لایخافون لومنه لائم
 شمرده شوند شعر و جدت الملامه فی سواک لذین حبائل ذکر فلیعینی الاثم به توضیحت
 کوئی من می شنوم عاشقان بشند دائم از ملامت در صمیم زیاد و السلام علیکم و علی من لکم
 علاوه مگر آنکه برادران و فرزندان بخیر مسرورند باقی میان تجدید کنید آن آنگاه خرامیده و در زمره
 فوطن داخل شده الحمد لله علی کل حال مکتوبیم در جواب اسوله بر محمد طالع علم در بیان حدیث
 لن یؤمن احدکم حتی یقال له مجنون کفر بریت لن یؤمن احدکم حتی یقال انه مجنون فخذوا
 این الفاظ در کتب حدیث که نزد این درویش بود چنانچه صحیح بخاری و ابن ماجه و موطا امام
 مالک و مصابیح و مشکوٰۃ و تیسیر الوصول الی جامع الاصول منتخب جامع الاصول و منهج العمال و شرح
 هر طالع تقیم یافته نشد مگر در معنی آن آمده چنانچه در منهج العمال که منتخب جامع الجوامع سیوطی است
 از ابی داؤد و ترمذی و از حاکم آورده المؤمن عظیم و العاجز ضعیف و البقی فی شعب
 الایمان المؤمن هیت لین حتی کماله من اللین احق هر دو از ابی هریره مروی است و منه
 ایضاً عن النسائی اکثر أهل الجنة البلیه رواه بر از طاهر مضمون این اسناد حدیث اخلاق مؤمنان

م

مؤمنان است چه غیر بکسر معنی ناخبر به کار و مردمان از موده کار و کین نرم و هین آسان و خوار و ساکن
 و آرمیده و خست خداع و فریبنده و کز بزرگسالی که عقل معاش دارند فریب و کز بزرگی و بخل و حسد و
 حرص و بر مراد خود رفتن و بمراد دیگر راضی نبودن و در سایه کسان چست بودن تا منع ننمودن و
 انتقام کشیدن و بر دباری ننمودن و کانی که عقل معاد دارند اخلاق ایشان با و رک کردن و سستی
 نمودن و عفو کردن و انتقام ننمودن و بخشش کردن و زیر یک سر آیدیده دانسته قبول کردن پس ازین
 سبب مردم عوام خود را دانایان کارند و ایشانرا احمق تصورند پس نخبه این اخلاق ایمان کامل نبود
 چه مطلق بل بر فرد کامل مطلق باید کرد و این اخلاق کانی را جعلی اند و کانی را کبیله و کسب و استیلا
 پیش از نماستکلف بعد و بعد از فنائی بی تکلف حاصل باشد بلکه لوازم فحاشی و فحش و بدعت خود
 امری دیگر است که آن علم و است عوام را بران اطلاع نه و چون کسبانی کارها را معاش بر تدبیر است و اکثر
 کارها اهل معاد بر تنویر نفس پس چون کانیان را بی تدبیر نیست حمل نادانی کنند و دیگر کسی را نخبه عقل و به
 بهبودی آن فتوی سید هرگز در خاطر او میگرد و غیر آنرا احمق و نادان انکارند و قوله تعالی کما جاءهم رسول
 بما لا اتوی أنفسهم فریقا کذبوا و فریقاً یقاتلون و چونکه پیغمبران مخالف مرکز ایشان که آله بودند دعوت
 میکردند کافران میگفتند انما لکوا الهتنا انما غیر مجنون و الله اعلم مکتوب بیست یکم در جواب حضرت
 شایع صاحب ولایت و کرامت نشان عوام کج عرفان در دریا می یالان حضرت شایع ایمان میان
 سید مرتضی علی شاه که برادر خود آنحضرت بود در باب تجنیز مرده از دفن و کفن علی الغرور را ناخیر
 و تراخی آن عفو نیست پذیر یکم مرده بدست زنده است سوال کرده بود تجنیز نیست
 بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله والصلوة والسلام علی رسولنا بعد فحش السلام علیکم ورحمة الله

و بركاته من الفقير المحتاج الى العتي الكريم الى اخي اعزني صاحب السعادت المعنوي اعني ميان
مرتضى علي طوله الله تعالى في اكتساب اللالات عمره نوشته بودند که مرده بدت زنده است اگر دفن کنند
فنها والاکنده میشود مجتار دکان و نوع اندکی مرده بموت معنوی و دوم مرده بموت صوری احوال
او معروف که موت او تعلق بقدر دارد و یکسم دوم بموت معنوی که عبارت از اطمینان نفس است از عادات
و مالوفات چون کسی بیماری ارادت حق که سودای سیرت می شود قربان قرب درگاه او را بچگاه
عیادت میکند و گویند که الالباس طهور یعنی این بیماری مودت پاک کننده دلست از خواطر خلوتخانه
عبارت از آنست که آتش عشق از نوزد نیستان و هم غیره در زمین دل نریزید سبزه گلزار یار به
چون نزدیک سکر است میشود که عبارت از سکر و غلبات عشق است قربان که کوفتین کلمه شناسد می کنند
و ما دام که دم از سستی میزند و حرکت اختیاری میکند قربان دست تصرف بر دونه نهند و گویند که هنوز رها
ست اگر چه او میگوید که رقی پیش مانده است زیارت به قدی رفتن کن اید که در میگذرد و با تو میگویم
که عشقت ناگهان به خواهد کم گشت از غم این و آن غمست به پیش زین باور غیب بودت زمین به هر یکفتم که
کارم در هست به وقت آن آید که رحم آید ترا به بردم چون واپس نمانم اندم هست به چون از دار و گیر
از رز و خاموش شد هستی موسوم را فراموش کردند ای عینی و صدای لاری بشود کیاء تها النفس
المطمئنة ارجی الی ربک را مینه مرضیه بیا بیا که مرا از روی تست آخر به ناطن تماشای روی
تست آخر غلبه است در جواب بتلقین قربان گوید که ناگفته وانا الیه راجعون به و ما درم از خانه چیزی
نمست به تو دای هم چیز من چیز تست به و چون ملک الموت او را رسید بهشت نماید که عبارت
از غنچه بر تو جمال است روح الطریق آسانی دهد که خواهی شیرین ممکن به ناز دست و دست

دوست باید ز هر خوردن بی درین حال بر زندگان که بحیات ابد زنده اند تمیز لازم آید پس قریبان
 بدت تصرف جاسطه زندگی که عبارت از افعال بد و اخلاق ذمیرت از دو سر زند و باب گوشت که
 عبارت از محبت ذاتی است او را از لوث دنیا و اودات آخرت بشویند سوال محبت ذاتی را آب گوشت
 چرا کف میجوای محبت افعالی و معانی که است چون آن صفت و آن فعل که لب لباب عاشق سته بود
 مبدل با خدا میشود در بنیاد محبت او فتوری می افتد و محبت ذاتی را تغیر و تبدل نیست هر چه از
 محبوب آید از محبت و بلا و منع و عطا کند می شود و وقت انکار و عاشق بر لطف و بر مهرش بجز با
 ای عجب من عاشق این پرده مند بنابر این این را شراب ظهور که استغیر طهرت گفته شد و چون
 درین وقت که بر پنهان بود که الایمان عریان از جام اشرف که لباس نقوی است کفن بیوشند که بیلیم فی
 لبس من خلق جدید اسارت بدان است اگر مرد بود و کفن که عبارت از کلمه شهادت و نماز و روزه است
 و اگر زن بود و کفن و دیگر که عبارت از حج و زکوة است هم بدین لباسی جزا به رضا بنده و پس در صلوة
 که عبارت از دعا است اللهم اجعله لنا فرطاً کویده یعنی پیشوائی طالبان بعد از آن جای که خیز آورده
 بودند و فن کنند یعنی باسم اصل که ربی او بود و پوست که کل شیئی یرجع الی اصله و بعد سیوم روز
 مرده صوری بدوئی میکند و از مرده معنوی خوشبوی اخلاق حمیده بپاشد جان مردم خام و عام
 میرسد و راحت کم آزاری او به کس از جام او بچشد المسلم من المسلمین من دیده دل نه بعده
 کار و ابی طالبان از او حاصل آید که اذاً تحیرتم فی الامور فاستقیوا من اهل القبور اگر کنهات
 این شهرستان دل بسیار روی آورده بودند اما در میدان سنگ کاغذ کنجی جای گشت یک حرف است
 مکتوب بیست و دوم در جواب سوال محمدم پیر محمد در تفصیل علم قلبی و عالم فی تحریر یافت

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله والصلوة والسلام على نبينا ما بعد فالاتسلام عليكم من الفقير
 المحتاج الى الغني الكريم الى العالم الفاضل قدوة العلماء الاكابر اعني ميان سبر محمد حفظه الله بحفظه
 محذوفا و ما در حديث العلم علما علم في القلب فذا لك علم النفع وعلم على الله ان فذا لك حجة الله
 عز وجل على ابن آدم وعلم اللسان را علم كسبي وعلم حصولي كويند وعلم قلبا علم لدني وعلم حصولي
 وعلم وجداني كويند وعلم حصولي آنچه از رسالت حواس حاصل شود وعلم حصولي آنچه بغير رسالت
 حواس در دل القاء كند مولوي كويند دانست نرا مي سانه جان زجان بدني رزام و فسر و
 بي از زبان پارس علم ان كه عبارت از شرائع است و جاست بر عالم ان افشاي ان بر كاذب نام و
 الاذير و عياديد و حديث الا ان من شر الناس عند الله منزلة يوم القيمة عالم لا يقع بعلم رواه
 الدارقي وايضا مثل علم لا يقع بكمثل كثر لا يقع منه في سبيل الله رواه احمد والدارمي وعلم القلب
 بعيني از ان علمي است كه طالبان را در كار است و لازم است اظهار ان پيش از ان و كتمان ان از
 ما اهل خبايا و در حديث عن الاعشى قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم آفت العلم
 النسيان و اضاعة ان كثر به غير اهله رواه الدارمي و ان علم طريقت و كتمان ان از اهل
 ان حيايت در حق انبيا و اولياست قوله تعالى اعوذ بالله من الشيطان الرجيم و ما كان للبني
 ان يغفل و غفل انبيا و اوليا و رغبت علم لدني است كه در جهاد اكبر بعد از تكميل نفوس و شكرش كه
 پيوامني اوست دست ميدهد اگر در قسمت ان باطل ان و در تبليغ مسحقان قصور كرد حيايت
 كرد و بعض از ان علم قلبي علمي است كه واجب كتمان ان و ان علم اسرار حقيقت و معرفت
 و من ابني هريرة رضي الله تعالى عنه حفظت عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم و

و سلم دعائین اما احدیما قبضتہ فیکم فاما الآخر ولو بشتہ لقطع ہذا البعوم بس ان علم اسرار
 علمیست از دلہا بد لہا میر و دہلا اقمہ منبت کہ آن را بطول است نسبت باکان درت کن یا پیلین
 مروید غرق شد فرعون و موسیٰ پیشرو و موقوف بدیدن کتب و شنیدن نیت مولوی کوید
 و انشا انرا میسمائید جان زجلن یعنی رزاق و فزونی از زبان یک از انجا در ان صاحب شریعت و زبان
 صحابہ صحیح و ذکر آن گرفته این حرف مقطعات و آیات متشابہات از ان نوع است سوال چون موقوف
 بدلت و احتیاج نوشت خواندن نیست پس مراد آن در مصحف مجید فائدہ چیست جواب و اللہ اعلم بحکمۃ
 و آنچه در قسم این سکین می آید کی فائدہ آنست کہ چون طالب صادق بشاطط تلاوت بخواند البتہ از اسرار آن
 بی بهره نماند و یکی از شرائط تلاوة بحضور دل طالبست چه هر کس بغیر حضور دل بخواند مثل آن مثل آئینی است
 کہ ہر از جنہی بود اگر جنہی دیگر در خواندن از مذکبی بلکہ ریختہ شود پیمان دلی کہ ہر از خواطر و ہوساوس
 قرآن در و مکنجد و حدیث رب تباری القرآن و القرآن یلعنہ قور تعالیٰ اعوذ بالہ من الشیطان الرجیم
 لایسہ الا المظہون یعنی مس نکند اسرار قرآن را مگر ولی کہ فارغ و پاک بود از لوث خواطر و وساوس اگر چہ قیادی
 معنی لفظ فی داند چنانچہ قیادی باشد او را وانی آن بیماری بدست آید فی الحال بخورد و نفع بخش اگر چہ بیماری
 نمی داند کہ این دواء مرض من است و فائدہ دیگر در ایراد آن در مصحف مجید آنست کہ ہر عارفی را کہ تیری
 از ہر اربانی در دل ہام آید چون مشاہد او را در قرآن مجید بیند اطمینان دل شود چہ ہام علم طاقی است
 وقتی کہ شاید او را در قرآن کہیم یا در حدیث بنوی یا در کلام عارفان قدمائی و یا بدخل یقین رسد و اللہ
 اعلم بالصواب و اما ستر کہ در اخفاء شب قدر است اللہ اعلم بحقیقۃ و آنچه نزد ہم این فقیر است ترغیب
 خیر لیس بر عبادت و شب خیزی است کہ شاید بر اہد و یافت شب قدر شب خیزی بکنند چہ نفس را خصلت

ست که در مدامت کاری کاپی بوسی نماید و اندک مدت را که پست می بندد و الا چنانچه بزرگی گفته
 است مصرع هر شب قدری است اگر بدانی یا حکمت و اخفا و عوت و قیامت تربیب بدان ست از
 عصیان ناکه از ناکای آنها بر حذر شده و مت خیانت کوتاه کنند نقلی است در ویشی عدم آرزو و شرت
 که کاسکی ابلیس بنیم روزی ابلیس را دید ابلیس او را گفت ترا پنوز صد سال عمر است درویش درویش اندیش
 که صد سال یا منت کشیدن محال است الی الی در عیش و عشرت را هم چون صد سال نزدیک آید تاب شده روی در
 ریاضت آرم و فی الواقع عمرش چندان نبود بلکه این قول از مکر و دروغ بافی ابلیس بود چنانچه بآدم
 علی نبیا و علی السلام دروغ بافی کرد پس آن درویش روی بعیش و عشرت نهاد و در آن حال بمرد غور
 با تنه های پیر یعنی از مردمان آنها که الانعام بهم اهل اند که تا دم آخرین امید حیات فانی منقطع نمیکنند
 و بسبب گنگی کوشه ایشان از بنه غفلت و طول امل قوله تعالی اعود بالقدس الشیطان البریم
 کل نفس ذالقة الموت نشیند و افعوا قول بعب علی الصلوة و السلام اکثر الذکر لا دم اللذات مکر
 مثل او مثل کوسید میت که او را در هر سال دو بار برای قصر موی بر زمین می اندازند و قی کر برای کشتن
 بر زمین اندازند و از بن عاری بودن از عقل بنادر که الی الی هم برای صوف بریدن بر زمین انداخته
 اند چنان بعضی مردم چون کبک را بیمار کشیده اند و باز شده اند و قی که قصاب اجل بدست مرضی اند
 پذیرد که همان پشیم مرض است چنی آشی و یرمقی آهی و جوی مکر و تو پش
 چار یون و یرمقی و بعضی صالمان چنان اند که هر روز را در شب بکس دم را دم آخرین
 شمرند و مکر اند و منظر اند و موت و قیامت را بیت محمد حو و از یثو کال جن حی کن
 سی بکر با جادار ثیا چکیا کین چن کمر کن کن ها می پی حیر حیر و

و شمسار اند که بکدام روی پیش مالک حوز رویم لَقَدْ تَنَبَّأَ بِرَبِّكَ جَدُّكَ وَ تَنَبَّأَ
مَا كَلَّمَكَ مِنْ جَدِّكَ قَوْلَهُ تَعَالَى اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيْمِ ببارک الذی بیدہ الملک و سول
 کل شیء قیبرن الذی خلق للوٹ و الخیر و لیس بکلم ایکم احسن علی و اللہ اعلم بالصواب اما بوقت
 رضا مخدوم مقام رضا اعلی مقامات و مرتبہ رها عبارت است از خوشنود بودن حق تعالی از بندہ
 و آن موقوفست بر رضا و تسلیم بندہ مرام و نواہی حق تعالی را بشرطی کہ بہت بران تسلیم طلب رضا
 حق تعالی بودہ باشد بلکہ اعمال بالنیات اگر نیت بندہ کہ عبارت از حامل ذاتی و علت غائی است در
 عبارت و تسلیم کہ از نیاز و بسندیدہ کی خلق بود اعمال و ضایع است و اگر علت غائی او بہت است
 حور و قصور است اعمال او را جبر و مزدرہ باشد و انرا از ابرار توان شود و اگر علت غائی او طلب رضا حق
 بود انرا مفلح گویند و این کس اگر عبادت برای بہت و آنچه دوست بغیر حق کند کہ گاہ است کہ حسد لابر
 سیئات للقرین لَا حَرَامَ لِرَبِّكَ خَدَاةً تَمَّا كُنْتَ تَخَذُهَا خَدَاةً اکنون باید دانست کہ امر حق
 دو قسم است امیر کجایی و امیر کجادی امیر کجایی عبارت از اوامر و نواہی امیر کجادی عبارت از
 تقدیر حق تعالیست و خلاف امیر کجایی ممکن است و خلاف امیر کجادی ممکن نیست پس اطاعت امیر کجایی
 عبارت از امتثال اوامر و اجتناب از نواہی و انرا تسلیم نامند کہ اسطیر بران واقف اند و اطاعت امر
 ی کجادی عبارت است از ضرر و رضا بر مقدار اسطیر بران بدان محتاج و عمار اند اللہم اجعلنا منہم سوال
 و حدیث من لم یبصر علی بلائک ولم یرض علی قضیائک فلیخرج من تحت سماء و یطلب باسواء
 و رضاء الکفر کفر و اورست پس اگر مقتدر بر بندہ عصیان بود اگر دران واضع شود رضاء الکفر کفر
 می شود و اگر نشود درو عین من لم یرض علی قضای و داخل شود چہ تواند جواب بر فعل کہ تقدیر

الهی بروست بنده بطوری آرد و وجبت دارد یکی جهت خلقت که بدان منسوب بخدای است و دیگر
جهت کسب که بدان منسوب بنده است بر کفر و عیان از جهت خلقت را حق باید بود از جهت کسب و انحراف
باید نمود مولا ناروم گوید که در اینم در کفر زانرو که قضا است باین اراده که نزاع و بحث است با کفر از روی
قضا و کفر نیست با حق را کافر خوان اینا ماست و یک امر را نفی و اثبات روست چون جهت منفی
بود چنانچه قوله تعالی اعوذ بالله من الشیطان الرجیم و عاریت اوزیت و لکن الله ربی چگونه معنی رضا
معلوم شد خداوندان رضا را بشو که معنای اینند بدان که لایکه معصوم اند از اراده الله تعالی یعصون الله ما
امرهم و یفعلون ما یأمرون و انبیاء علی نبینا و علیهم الصلوٰه و السلام معصوم اند از هر نفس و خواهش
او و ابدال محفوظ اند از اراده و اولیا محفوظ اند از هر نفس و خواهش او و معصوم اند از کونین که از وعصیان
در وجود نیاید و محفوظ اند از کاپی و در وجود آید اما زود و متنبیه کنندش تا زود مائب گرد و باید دانست که اولاد
خواهش بنده را کونین عام از آن که برای خود خواهد یا برای دیگر و برای نفس آنچه برای نفس خود خواهد پس کسب
از اراده معصوم شوند باب شفاعت بنده پس اهل انوار و عاقل است مساکت اند چه نزد ایشان دعا خواستن
اعتراض کردن است بر حکیم مطلق چنانچه مکرر گوید بشو اکنون قصه آن ره روان است که ندارد اعتراضی چنانچه
ز اولیا اهل دعا هم دیگر اند که بی موزنه کاپی میدهند، قوم دیگر می شناسم ز اولیا که دمانشان بسته نبند
از دعا به از رضا که است ارم آن کرام است جستن دفع قصاصشان شد حرام، در قضا و فقی می بیند خاص
کفرشان آید طبعین خلاص شد چنانکه یکسان بود نشان یکدیگر، از چه باشند این رخص طاعت خود را و این طاعت را
صفت ابدال غالب است خون خور حاضر نشین کان ملک با طاعت فرماید و او خواهد نذر و عیسی
که دعا میکند قسم بپند طاعت را بقی می دهد که آنچه خدا خواسته است به خوبی مایه و چنانچه امیر المؤمنین عمر

عمر رضی الله تعالی عنه گفته ما خوش باشیم بر هر حال که صبح کنیم چه بعین دانسته ایم که چه از اراده
 حق میشود و چه بادی مادر و پد و طائفه باشند که ایشانرا عظمه حق تعالی از سوال مانع آید چنانچه
 در حدیث قدسی است من شغف دگری عن مسالتي اعطیت افضل ما اعطیت اهلین ای من شغف
 و کفر عظمی و طائفه اند که از بدگمانی بغیر خود سوال نمی کنند که مبادا سوال کنم که دروغ عرض نفس
 بوده باشد و حدیث است الخرم سوء الظن این سوء الظن بغیر خود که مبادا عرض داشته باشد چه در دعا
 چه در عبادت که سپردم تو مایه خویش را تا تو دانی حساب کم و بیش را به بعضی از عارفان باشند که
 دعا و سوال نمی کنند برای امثال مرد و مستطرا جابت نیست چنانچه حافظ گوید حافظ و طیفه تو دعاها
 خواندن است پس نه در میزان بهش گفتند یا شنیدید آئینه سکنه جام جمست بگره تا بهر تو عرض
 دارد احوال ملک و ارباب مراد از آئینه ولت و از دارا نفس است پس چون بنده کامل مکتل بدین درجه رسید
 و از اعراض نفس واقف شود هر کار را بصورت مثل کار عارفانست و در معنی شتای بینها ملک و ملت ایشان
 از غریت دیگران بهتر از اجاست قول سبق السابین و اصدق الصادقین ابو بکر حدیثی رضی الله تعالی عنه
 گفت یا لیت کنت مسمو محمد صلی الله علیه و آله و سلم کار پاکان را قیاس از خود میکرد که چه ماند و نوشتن
 شیرین به جمله عالمین سیب کمره شد که کسی زاهد الحق آگاه شد تا اشقیار او دیده بینا نبود که نیک به
 در دیده شان یکسان نمود مافرق شان نه تا دساراه بین به صبر زان این چنین شباهت بین نه این
 خور و کرد و پلیدی زوجه ابناء آن خور و کرد و همه نوز خد نه این خور و کرد و هر نخل حسد نه آن خور و کرد و پیوندد
 احد نه آن پسر را کشت خنجر بر تنه حلقی تا مستر آنرا در نیابد عام خلق تا بلکه شایات ایشان حسنات
 قول تعالی یتدل الله شیائهم حسنات موسی ابرو زخفت آتش دید به سبزه تری شدن درخت

از ناراحتی و حرص و صا جلد، پیمان دلان بچنان انکار، پس چونکه کار ایشان را در معنی
فرمانت پس چون که مرضی حق در تصریح و مباحات دیدند برای رضای حق و حکایت تصنیف
ست اختیار کنند و دست دارم خویش را نه از برای خویش، بلکه برای آنکه دلبر دوست میدارد
مرا، اگر زندگی خواهد برای او خواهد و اگر مرگ خواهد برای او خواهد و گوید ای قدرتش که چون قلی کار را
می کند و جز بامر کرد کار را، چون قصائی حق رضای نبوده، لطف حق را لائق زینت نبوده، بی تکلف
نی پی مرده ثواب، بلکه طبع او چنین شده سحاب، زندگی خود نخواهد هر خود، بلکه خواهد از پی حکم اخذ
به پیرزدان می زندنی بهر کج با پیرزدان می مردن از خوف حق، محذوم فوق رضایت یوم معافی نیست
که درجه رضا را گذشته بدان انتقال نمایند و اینجاست صحابه رضوان الله تعالی علیهم اجمعین مخصوص شدند و دان
الله تعالی او سائر امت پس از اینجا چنان نفی کند که کسی که دعای خود را در رضا را گذارسته بک خواستن ایشان
برای رضای بود بلکه اراده خود را بی شده باراده حق میخواند که بدرجه بی سیم و بی معبودی بر پیش
امثال داعی و مدعو منتهی است و نه بنده و آنان که نمی خواهند از سبب موانع که بالاد کور شد و آن کسی
که میخواهند بر اغراض نفس مطلع شده اند و خود را در قبض قدرت دیده اند از ذلت مصون شده اند چه
میخواهند بالام ربانی میخواهند تا آنکه شفاعت حق که در هیچ عرض نیست آن هم بغیر از رب تعالی
نخواهند اعوذ بالله من الشیطان الرجیم من ذالذی یشفع عنده الا باذن و باید دانست که هر که مکر و پی که
در این عالم به بند میرسد آن از جلال است و هر منفعتی و نفی که بنده میرسد از جلال است پس چون حادثه نوحه
می کرد و چنانچه بر اول ظهور میکرد ما و علم که معلوم بود که از اثر جلال است و با جمال غنا میشد لیس و علیه الصلوة
و السلام از شفقت که بر امت درشت نه از برای نفس خود چه خود از ان مامون بود و بکلمه لغیر الله مقدم

تقدم من ذنبک و ملاحق چون آثار رحمت و یدیک که اثر جمال است فرحت رسیدی بذات شریف
و این اثر شفاق آنست که بر امت نه از انکار جلالت بود بلکه از ناتوانائی امت از ابراماد و نتوانند
برداشت و در جریع و فزع استند و آنچه در کلام حضرت محمد ^ص و ثانی قدس الله سره و اوست جمال آنست
از جمال انکار نه تفصیل چنین است که هر صفات حق تعالی در دو نوع درجند یکی جمالی دوم جمالی
پیش است و ایمان و معرفت و اعمال صالحه از جمالی اند و در زخ و شرک و کفر و عصیان از نتیجه جمال است پس
موجب کلیتی میرجع الی اصلیه که عمل صالح که نشیط ایمان که از آثار جمال است بخت رود که بهم از آثار
جمال است و هر که شرک و کفر و عصیان و رزیدی که از اثر جمال بود در دو نوع رفتی که آن هم از آن جمالات
پس با هر نوع از آن بود که مباد این از آثار کفر و طغیان و عصیان امت بود اعوذ بالله من الشیطان
الرجیم قالوا هذا عارض محض بابل هو ما استعجلتم به رب یرج فیها عذاب لیم مد مرگ نشی با هر چه چون این مقدمه معلوم
کردی باید دانست که طالب پهلوسنی از اسمائینی تعلق و تعلق است جمالات آنکه هر که روی که بند رسد
که آن اثر جمال است از آنوقت انکار و عسی ال مکره است و هو خیر لکم و هر که روی نفس را چون کوی است
که فزایش میسازد کلام حضرت ایشان بدان تعلق اشارت و چون تعلق با تمام رساند تعلق روی نماید
و تعلق آنست که صفت جمال در بنده ظهور کند از آن سبب عجب و هیبت آن بنده بر معاندان و پدید نیان
نماید چنانچه موسوی گوید چون قاهر و مبین حضرت محمد ^ص در منزل آمده و آنجا بود از دست پادشاه مصر مراد بود
در مرز و فرات و یکفت با خود و ششمان را دیده ام بدیش سلطانان مکر دیده ام بلی سلاح این مرد خفته بر زمین
من بخت اندام لرزان چیست این ملکیت حق است این از خلق نیست چیست این مرد صاحب ولایت است
کلام آنکه رضا چرال طالب واجبست چنانچه در حدیث و اوست که حق تعالی عمل دائم را دوست می دارد و اسما

هم رهنائی را از معامات نموده اند و در اصطلاح صوفیان مقام آنرا گویند که در حال آنرا گویند که او را
تخویلات میگرداند و از حال کمال و لکن در صورت رهنامه مبتدی و منتهی مختلف است چه مبتدی چونکه اعراض نفس را
کماحقه واقف نیست پس از خوف آنکه مبادا نفس را غرضی بوده و لا سوال را در کار گرفته و منتهی که از اعراض نفس واقف
نشده و در پاره‌ری که رهنامه مبتدیان میدانند سوال میکنند و در آنچه علم اند اجتناب از رهنامه و قول حضرت نوح علی
بنیاد علی الصلوة و السلام قل ان ابرح الیس من اهلک انما عمل غیر صالح فلات تملک الیس یک بعلم انی عطفک ان تکلون
من الجاهلین قال رب انی اعوذ بک ان اساکک طایسری به علم معناه فلات الیس یک بعلم انی عطفک ان تکلون
تفسیر جزیر من عینه از اینجا که می‌پذیرند که رهنامه را گذشته اند از نظر آن سوال و عار اختیار کرده اند این غلط است
بلکه رهنامه ایشان کامل است از رهنامه مبتدیان چه مبتدیان از رهنامه سوال از حفظ مباحات محروم اند و منتهیان
اگر چه در باطن فانی اند و باقی با الله شده و یک بویسته گرفته اند و در ظاهر بعبودیت معتز اند و معنی آن بنده و مرادگاه
کنند با خود اجمالی کار غلامی که و باید دانست که جلال او جمال هر دو صفت حقانه و صفات حق به قدیم اند اگر سابق مسبق
گویم مسبق نسبت سابق حادث توان گفت لغو و با الله من الجواهر بعد الحق تعالی در علم ازلی پیوسته کسی که در زمانیت
و یکایک این افراد را از نوعیت که اثر جمالت پرورده و اگر این اثر رخ و بلا رسد و جرح و فروع افتد و کمالی که پیوسته این
و در رخ و بلا در علم قدیم دانسته این اثر در رخ و بلا میدارد که از اثر جمالت اگر در امارت و لغت و بهر دو طیفان و عصیان رفته
آرند و نور تعالی عود با الله من الشیطان الرجیم و لولیسط الله الذوق لعباده یفوق فی الارض جلاله از جلال شمس و جمالی را
جمال بهتر چون از ظاهر کسی را به تجلی جلالی پرورند و کسی را به تجلی جمالی که ان را بهر دو پرورش می‌نماید مبتدی لا تعلق
بجلال باشد یا جمالی یا بهر دو بود و از منتهیان کسی را تعلق جمالی و کسی را تعلق جلالی کسی را بهر دو و هر دو علیه الصلوة و السلام
نه حسب سکر بود و نه مبتدی بود و یک منتهی از منتهیان بود و نه با وجود آن غیب او به نسبت یکایک و نه با وجود آن جلال بر چون

چون کسی سرور بغیر معرفت میدیدار و راجع می افتد این از جلال الهی و چون کسی را معرفتی بود دوست میشت این
 از جمال الهی و در جواب اللہ بیست و قد جاء الیه فی بندگی و از کرم رجل مقام بین یدیه فاخذته زمره شیده و میانه
 و فیہ انعاما کثیرا فقلیدہ بنت فخر مشه فی المسجده و هو قاعد فضاء ارجعت من اللطم الفوق استی من عینہ این ہم از جلال
 انشور بود مولوی کیدیه آملد انجا و از دور ایستاد و بعد عمر را دید در زمره فتاویٰ استی آن خفته آمد بر سر و حالش خوش
 کرد بر جانفش تزلزل مهر بیست است خندیم کثر این دو صند را و جمع اندک بر لب بیست قاصد روم از جلال علی بود
 و خوش حالی و هزار جمال عمر و امیر عراز مکمل اصحابه بود و شکوه و نقصان را بد نسبت و فی المواب اللہ بی آورده
 و شیه بیستیم ای بندہ الامم المتقدمة و ہذا تمایح حاج الیہا ہدایا لری و لیعلم بموجب کل حزب بالیہ ہم چون کسی
 کہ برای رفته حکایت از آن را کرده الطریق الی اللہ بعدد مخلوقات و باید دانست کہ خوف و حزن اقسام ہا
 کیست از خوف و حزن حوادث دنیا بود کسی را از نکال و عذاب آخرت بود و این شمر ۱۲ ابرار بودند و بعضی غم قرب
 مولی بود و ایشان موقرانہ انشا سزا غم نکال و عذاب خوردن کسہ کہ حسنات الابرار سیئات اللغوین و فرزند
 کہ طلب رضا است غم ایشان از فقر و صافست و ایشان اگر صاف محبوب و راجع و فراق دیدہ اند بدان راضی شد
 مولوی جامی چلیقہ گوید ہمچو کسی کہ بود و در لبر و از وصل ہزار بار خوشتر ہا حافظ گوید حیل من سوئی وصال او
 قصہ و سوئی فراق ہ ترک کن می شو کہ فتم تا باید کام دوست و حسنات اللغوین سیئات الخفین و در مواب
 ست شریعتی ہذہ الاممہ اکمل من شریع الامم المتقدمة و ہذا تمایح حاج الی بیانہ لوضوحہ و انظر الی شریعتہ
 موسی عقیبا و علیہ السلام فقہ کانت شریعتہ شریعتہ جلال و ہر امر و اتقبل نفوس ہا ہم و حرمت علیہم السلام
 و ذوات الطغفہ و غیر ہا من الطبایع و حرمت علیہم الغنائم و غلبت ہا ہم من العقوبات ما عجل و حملوا
 من الاسار و الاغلال الم یحملہ غیر ہم و کان موسی علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ و السلام من اعظم خلق

اللہ تعالیٰ ہیبت و وقار و شہم با سوا و غضب اللہ و بطش اعداء اللہ و مکان الایستطیع النظر الیہ عیناً
 علی نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کان فی مظهر الجمال کان شریعتہ فضل و حسن و کان لایقاعل و لایجاب
 و لیس فی شریعتہ قتال التبت و النصاری یحرم علیہم فی دینہم القتال و ہم بمعصاة فان الانجیل یعرفہ ان
 من یحکم علی خدک الایمن فادرجک الایسر و من نازعک ثوبک فاعط رءواک و من یحکم میلا فامش معین
 و نحو ہذا و لیس فی شریعتہ مشقتہ و لا اسار و لا اغلال و اما النصاری فابعد عوالتک الہیہ سانیۃ من قبل نفسہم
 و لم یتعلیم و اما نبینا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کان مظهر الکمال الجامع الجمال الجمال و جمیع صفات الاھل ربک
 القوۃ و العدل و الشدۃ فی اللہ و اللین و الرفق و الرحمة شریعتہ اکمل الشرائع و ادتہ اکمل الالہام و احواہم متعابہم
 اکمل الاحوال المقامات یاتی شریعتہ بالعدل کجا بالہ و فرضا و الفضل بالایجاز استجابا و بالشدۃ فی مواضع
 الشدۃ و باللین فی مواضع اللین و وضع السیف فی موضعہ و وضع الفدی فی موضعہ فیکمل العظم و یحرم
 و العدوان یامر بہ و الفضل و ینبذ الیہ فی بعض آیتہ انتہی لیسرجن معلوم شدہ ازین عبارت کہ حضرت
 موسیٰ جلالت بود و عیسیٰ لاجلایت و خاتم الرسل لہ و جامع بود پس حضرت موسیٰ کہ از اول العزیز
 بسبب جلالت او صاحب سکرتفتن و ناقص کفتن از ادب بعیدت و اللہ اعلم بالصواب مکتوبت بسم یمیم
 در سوال مخدوم سہروردی محل مسئلہ آید و ان من شیئی الا لیس بکلمۃ تحریر یا تبسم اللہ الرحمن الرحیم قولہ
 ان من شیئی الا لیس بکلمۃ مرجع ضمیر باز کہ ہست کلام بجز بقس راجع است یا بشیء جزا بجز فی الدین علی
 کفۃ مخدوم مصدر کا ہی مضاف بفاعل خودی بود کا ہی بمفعول پس اگر ضمیر حق تعالی راجع کنند پس فی
 مفعول حدست بمعنی محمود اگر راجع بشیء کنند پس مضاف بفاعل خودست بمعنی حامد پس اینجا بمعنی چنان
 میشود یعنی نیت چنری مکرر نسبت باکی میکند کہ لیس بخود یعنی اما بلسان قالہ اما بلسان حال و در

و در عرائس نوشته لسان الحمد ملثمة لسان الانسانی و لسان التوحیدانی و لسان الربانی و اما
الانسان فهو لعمري و شكر الحمد بانعام الله و التكرار مع تصديق القلب باداء الشكر و اما لسان التوحیدانی
فهو لعمري و هو ذكر القلب بطائفة صطنع الحق في تربية الاحوال و تربية الافعال و اما لسان الربانی
فهو لعمري و هو ذكر القلب بقصة شكر الحق جل جلاله بعد ادراك لطائف المعاف و مغزيب انكواشف بشفقة
المثابرة و الغيبة في التوبة و اجتناء غمره الانس و خوض الروح في بحر القدس و ذوق الاسرار و معاينة
الانوار و الملامون في حمد الله بالتقاربات بهم في مقام صميم و مقام اتم استبشیر و تفسير باوفا و لا غبار
كاشي نوشته ان لكل شئ خاصية ليست لغيره و كما لا نقمة دون ما عداه و لا يطلبه اذ لم يكن حاصله
و كغفلة و كبحه اذ حصل فهو باظهار خاصية نيزه الله تعالى عن الشرك و الا لم يكن موجود فيها و كانه يقول
بسان الملوك و جده على ما وجدني و يطلب كماله نيزه عن صفات النقص كانه يقول كلني الكامل الملوك و على
هذه القياس حتى ان الالب و الاله باسما قهما على و لهما يقول افا في الرؤف و ارحمي الرحيم يطلب
الرزق بارزاق فالسموات السبع بسبح باليد موصية و الكمال و العلو و التأثير و الابد و بانه كل يوم
هو في شان و الارض بالروام و النيات و الخلاصة و التبرية و الاسفاق و الرحمة و قبول الطاعة
و الشكر عليهما و اما في الكمال الملائكة بالعلم و القدرة و الذوات للبردة منهم بالتقدم عن المادة و وجود
ايضا ذلك كله فهم مع كونهم مستعينين بآية و مقدسون له و لكن لا تفقهون تسبيحهم لعلمه النظر و الفكر
في ملكوت الاشياء و عدم الاصغاء اليهم للعقلية و اما تفقه من كان لقلب او الف السبع و شهادته
استبشیر ليس قول عرائس معنى جان باشد كه نيست چيزي بكم تسبيح كنند مر خدا را و الحمد لي كه خود
كم دارم و بر توبه و عبادت معلوم از عبارات آن است و الله اعلم بالصواب مكتوب ببيت چهارم

در بیان معنی ان اکبر الالهة لصوت الخیر بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی هدانا لهذا وما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله لقد جاءت رسل ربنا بالحق والصلوة والسلام علی من سبقتهم الذوا حلیم شاق زلال
 وصاله صلی الله علیه و آله وسلم اما بعد فالسلام یم ورحمة الله وبرکاته سوال حق سبحانه و تعالی در قرآن مجید
 فرموده ان اکبر الاصوات لصوت الخیر تسبیح لله ما فی السموات وما فی الارض وان من شیء الا لیسبح بحمده
 موافقت در میان این چه طور است جواب در میان اینها هیچ فرق و خلاف نیست قوله تعالی لو کانت من عند
 غیر الله لوجدوا ذمه خلاف اکثر انبیا که در فهم اخوان الدین آمده که تسبیح عین نبوت است چنانکه تسبیح انبیا
 بدو لا یتبع مع الله مجازا و از این تسبیح است که هر چیزی برین حال تسبیح است چنانچه در تفسیر حسینی از مغربی
 نقل میکنند که تمام مکونات با اختلاف لغات تسبیح الهی می گویند انرا نشود مگر عالم ربانی که گوش داد و کن
 ست نعم من کل جسد کرشن بر چه چینی در خورشید است و دلی داد و درین معنی که گوش است و از بحر الخلق
 آورده که هر ذره از ذرات موجودات از ربانی است ملکوتی که بکر و تسبیح خداوند مطلق است و بدین زبان
 حاصل در وقت مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم تسبیح گفت و شهادت اعضاء که انطق الله الذی انطق
 کل شیء اسرار است که در تفسیر علمی آورده اند ان هذا التسبیح لیسعها الاصحاب العتوب والبصائر من
 الانبیاء والاولیاء باذن اسرارهم و درین تفسیر در سوره غفره آورده و الله یسبح من فی السموات والارض
 طوعا و کرها الایه والاولیاء یسمعون تسبیح کل شیء و یعلمون المؤمنون یسجد طوعا و انکارا کرنا و اصل
 البصائر ان بدون الکل بعین السر و کذا قوله تعالی ان من شیء الا لیسبح بحمده الایه و اولیاء یسمعون تسبیح
 کل شیء و یعلمون ذالک الهدیه و لایسکون فیها بخلاف مائر المؤمنین فانهم یؤمنون ذالک تصدیقا
 انشی من عینه و در تائید حجت الرزاق آورده ملکوتی خاصیه نیست لغیره کلا فی نفسه دون عاریه شانه

یشتاق و یطلبه و الم یکن حاصله و یحفظ یحبه اذا حصل فهو باظهار خاصیته نیزه الله تعالی عن الیکن
 و الم یکن موحدا فیها فانه یقول لیس ان المال اوحده علی ما وحده من یطلب کماله نیزه عن الفصلان
 کانه یقول باظهار کماله لکنی الکامل المکمل لیس چونکه بر جنبه مستخرج خود کا و وادی مؤمن و کافر منسج نه
 ولیکن کفایت کماله مشتمل بر دشنام و کفر غیبت و غیر ذلک التبیح نتوان گفت باین خوار کا و بنیق
 حمار را تبیح نتوان گفت بیکان تبیح هر کس را دوام است و در لطائف اسرار قشیری نوشته است
 ان من شیئی الایستج مجده فاما من جزء من الاعیان و الاثار و الاشیاء دلیل علی الصانع من حکمه و
 جلال استی و درضا الکرنیق را تبیح کوئیم کوئیم انکرت و نه بخت اصل تبیح است بیک بخت ارتفاع صوت
 چنانچه قراوه بیک در سیریه نبی بخت بخت تبیح است و قراوه و چنانچه بخت بخت یا مردود است نه
 بخت اصل عبادت و در تفسیر حسینی نوشته در ارتفاع صوت فصیلی نیست چه صوت حمار با وجود رفعت آن بکره
 طبع و موجب حشمت استماع است و در عین العالی آورد که مشرکان عرب برفع اصوات تعاضد میکردند بین
 آیه ر کرده فخر این اندر حضرت رسالت علیه السلام آواز غم را دوست داشتی چیرت را کاره بود و
 و در انجیل من کویت کفر فامی بندگان ما که چون با من مناجات کنید آواز را بخور را بخوابانید که من می شنوم و آنچه
 در وال ایشان است میدانم و در جواب کی گوید وجه تخصیص انکیرت صوت بجا بکنه آواز بعضی حیوانات انکیر از
 صوت و چه تواند و جواب آنکه آواز از غر غر مثل است و در کبریت میفان نواری گوید فریاد هر حیوان تبیح
 اوست مگر حمار که صلیه از ریو شیطان است و در حدیث آمده که اذا سمعتم نبق الحمار فمقو ذوا با الله من الشیطان
 الیهم فانه رای شیطانا و از نو لیر مشسته وجه انکیرت چنین نقل کرده که در غالب افراد و برای طلب کمال و جوت
 یا برای اجرای شپوت یا بکن با خری دیگر و هدای که از غلبه صفات بهیمنی شیعی جنیز و زشت ترین صداره

باشد از اینجا معلوم می شود که ندای که از حبس اخلاق روحانی ملکی آید خوبترین ندای خواهد بود و طغیان
 عاشقان بد دلکشت با استماع لغو ایشان خوشست با بس کشم که خود زیر کاهن ابرست و السلام علیکم و علی
 من بعدکم مکتوبیت پنجم در جواب سوال غلام علی فقیر که بیان در مقدمه تحقیق معنی هر اقسام نفوس
 که در قرآن کریم مذکورند تحریر یافت بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی هدانا لهذا واکمال التهدی
 لولان یزنا الله لعداوات رسلنا بالحق والصلوة والسلام علی حبیبه الذی هم الذی علی من العسل علی
 مشاق جماله و علی آراء اصحابی بیکم سعادت الله تعالی این ذکرست در بیان حقیقت نفوس معنویت
 که تمام معرفت الهی من عرف نفسه فقد عرف ربه بدان مربوط است بیکم حقیقت نفس من متصفه خلاصه اجزای ترکیب
 بدن است یعنی قوت حیوانیه که مطیع در روح حیوانی است که اصل شریعت و اصل تقوی نفسان مذموم و حکماء
 نفس ناطقه گویند و کاشد که نفس طلاق کننده و مراد ذات و حقیقت آن چیز بود که گویند نفس الشیئی ای ذات
 و حق تعالی ذات خود را نفس خوانده و قوله تعالی العلم ما فی نفسی لا اعلم ما فی نفسک ای ذاک بعضی متحققان
 قلب و دل و روح و جان گویند و همین نفس مراد دارند چنانچه امام محمد غزالی در کیمیای سعادت نوشته یکی معین باطن است
 که آنرا نفس و جان گویند لیکل نه همان نفس و قلب در لطائف ستم مذکورند و نه آن دل صوبری معنوی که در
 پهلوی چپ واقع است و اندرون آن مجوفست و در جوف آن خون سیاه است و آن منبع روح و معدن آن است چنان
 میائم و مکان انزیت و جای تعلق قلب حقیقی و کار اطباء بدان است و آنرا روح گویند ولی نه آن جان که
 بخاطر لطیفست که فی خیزه و از حرارت قلب صوبری که مطلوب اطباء آن روح است برای معالجت مراد از روح
 و اینجا حقیقت این است که مدرک و عالم و غایت مثال چنانچه کلام را وقت کاشتن تخم می افتد و وقتی
 که سبز بود و زیت نماید ایندو وقتی که ثمره او بخانه بر نه کشند گویند بچیان صانع قدیم چون تخم خلقت

خلقت را در زمین آدم می کاشت روح می نامید قوله تعالی و نفخت فیہ من روحی و دقتی کدر انتقال
 بود از حال کمال قلب گفتند قوله علیه الصلوٰۃ والسلام قلب المؤمن بین ابعین من اصابع الرحمن
 و دقتی که مرده بجا نمی بردند نفسی گفتند قوله تعالی و تمها النفس المطمئنة ارجعی الی ربک فانیته مرصیته دین
 هر سه یکیت پس گفتند که در حدیث من عرف نفسه فقد عرف ربه مذکور است اگر حمل بر معنی او کند معنی آن بود
 که هر نفس خود را بصف عبودیت بشناسد آفریدگار خود را بصف ربوبیت شناسد بنا بر آنکه نفس سه سبب باطل و عی
 البینه و صفت ربوبیت را که ذات مخصوص از غلطت و کبریا و جباری و عزت و استغنی و قدرت بر خود بند
 و با خود تصور کند که این اوصاف از خصال او لازم است و چون بنده را با اوصاف تجلیات روشن شود که این همه اوصاف
 باطله اند و صفات عبودیت جز غرر و مسکن و مذلت و فقر و تواضع و خضوع و احترام و بجا نیست هر سه برادر کار
 خود را شناخته باشد و اگر حمل بر معنی ذات و حقیقت کند معنی آن بود که هر که ذات حقیقت خود را با جمیع اجزای
 و جزئیاتش بداند و وجود ملکوتی آن بی و شیطانی و حقائق جسمانی و روحانی را در کث احاطه ذات خود در عالم
 صغیر باشد که ذات مطلق را با جمیع اجزای وجود موجودات روحانی و جسمانی و ملکوتی و شیطانی و جبری و انسانی
 بهمان نسبت در عالم کبیر تصور کند بپایان که روح جبروی و قلب جبروی و نفس جبروی را در کث احاطه ذات خود
 منبج بیند روح عظیم که عشرت و نفس کل و عقل کل را در کث احاطه ذات واحد ماط و محسوس بیند و شک
 نیست و آنکه چنانچه گفته معرفت الهی سیدان متعزیت شناختن جمیع صفات هم متعزیت است و توبیقاتی را
 و چنانچه چکنم که قدر خود نمیدانی سه آدمی چیست بر رخ جامع باصوت خلق حق در واقع ما و شماست
 آن خبر بصیرت دل میسر و بصیرت دل خبر بر یافت و یا عشق الهی محال است و گاه باشد نفس کویند و بود
 اصل معنی کبیر مذک که جامع است بر جمیع صفات ذمیه را چون غضب و شہوت و غیرت و اکثر صوفیانی

را نفس گویند و ریاضت و مجاهده کسر آنرا لازم دارند و بدین اشارت بقوله علیه الصلوة والسلام
 اعدی عدوک الشقی بین حبیبک نظم ترا با نفس کا فر کشی کا بیت: بدم ارش انیطر فر شکاری
 بدر کثر من روانش با چشم خود، یا هر از راه لطیف این بند فرموده که محکومی کی بودن درین راه باشد از حکمی راند
 نفس خواهد که کثرت مایه رستنی است یا به از نفسی است یا تو بهین است یا درین معنی کسی خوش نمودم یا
 درست آنچه دیدم از نمودن آن اگر عیدی کند ناپادارت یا حدیث کبره کور و زده دهرت یا که چون روی ناکه
 سوی خوش کرد، یا چه زهد تقوی فراموش کرد که به اگر حیی اگر کند یا هم بجرم حید کبوتر کند یا و نفس را
 بحسب مراتب مختلفه و اوصاف متقابله در مرتبه بواسطی معنی است چنانکه تا وقت وجود تحت تصرف و استیلائی
 او بود و در تصرف طبیعت راسخ بود و همواره خوانان آن بود که روح را از عالم علوی بکر کنه سفلی کشد و ترک کند
 علامت خود را از بدی و اذعان و اطاعت کند مقتضی شہوانی و دواعی شیطانی را و میل کند بغرور و عصیان او را
 نفس امره گویند قوله تعالی ان النفس الامارة بالسوء یعنی بدستی که نفس امره امر کند به بدی و تن و
 قوی به تابع اویند آن نفس کافران و منافقان است و چون تدبیر وجود بتصرف دل مغفوض شود و نفس بوقت
 اطاعت و انقیاد و معتقد گردد و سکون و آرام گیرد در امر یا کجادی و یا کجایی اما هنوز از لوازم صفات
 باقی و تمدد و استغصائی اوبقیه مانده چنانکه بدان سبب شیخ خود را علامت کند و مدافعه و مبارزه میکند بنفوس شہوانیه
 و چون بدی کند زود بشیمان شود آمره نفس گویند قوله تعالی ولا اسم بالنفس اللوامة ای نفس که امرت
 کند به است خود را و بدتر ندانست مرهوبه را و لغت کند به مر شیطان را و دشمن دارنده است شہوت را و وقت
 کیر نیست له تا دانه را تا ب میشود زود از گناره و بدی و آن نفس عوام او کینه و مؤمنان است و در توبه
 از معاذ رضی الله تعالی عنه که گفت گفت رسول الله صلی الله علیه و آله و صحبه وسلم در عرصه قیامت هر کس

هر کس ملامت کند نفس خویش در این کواکب و خواهد بکار نامانیکو کاید کاشکی بسیار کرم نیکی تا بسیار فایده
 کرامت ربّ و اما بکار پس پیش میمان میشود از کرده خود و ملامت کند خود را از اسارت گذشته و چون نزع
 و کرامت کلی از و منتزاع مستاصل گردد و از حرکت منازعت با دل طاعت باز آید و در تحت جریان حکم
 رام و منفاد شود و بقوی میل کند و اضطراب کبریا معارضه شهوت بود و از و بکلی فرست و از نفس مطمئنه گویند
 قولی تعالی یا ایتهما النفس المطمئنة ارجی و این است نفس انبیا و اولیا حواصل که قولی تعالی کلیم باسط در غیبه
 باوصیای نفسیم الاماره و تبعهم و لم یکن لهم بالنفوت و اقامت علی عتبه کفایت قبولیم و متوجه الی امام
 و تفسیر لطائف شیرینی گفته بعضی گویند هر آدی را نفس این آماره و تواتر و مطمئنه و آن خلقت ملک اودا
 احوال مختلف چنانچه تن یک شخص کای مریض و کای مجرب بین بین و مجرب نفس کای آماره است
 کای تواتر و کای مطمئنه و دلیل بر آن قول حق تعالی است و نفس سوسنا فالهها خیرا و تقویا ذکر الله تعالی
 النفس سابقا واحدة باسم واحد و لم یقل نفسین و لانه النفس ثانی اصناف الفجور و التقوی جمع الی واحد لانها
 عملین و الفجور عمل الامارة و التقوی عمل المطمئنة و اضافته الی واحد لانه یکنون اضافة فعل الی من
 لا یعمل و هذا باطل و مردود و دلائلیق بکلمه الیکم تعالی فعله ان تعالی اما اصناف الفجور و التقوی الی نفس واحد
 لانها و العاجز و المتقی تفهیم نشاء الله تعالی استی او خواجه معین الدین حسن خیری گوید چنانچه نفس ان آماره
 و لو اتم و مطمئنه و نفس اماره تعلق با تش دارد و لو اتم تعلق باب دارد و تعلق بباد دارد و مطمئنه
 تعلق بر خاک دارد و ملحق بکند قلوب در فرمان برداری این بود بیان نفس در اهل شهودی و نذر اهل شوق
 نفس عبارت از هستی موسوم جزو ایشان غیر حق را اصلا وجودیت چه آدی مادام که در دنیا است که عبارت
 از عالم صورت در غایت و هر چه می بیند و می داند و خواست خیال است و قوله علیه الصلوة والسلام الدینا نام و عیسیا

احلام مولوی کو یہ ہے ای برادر تو ہمیں اندیشہ ہے مابقی تو استخوان و ریشہ ہے کہ کلمت اندیشہ تو کلمت ہے
 و ربو و خاری تو یہ کلمت یعنی اتنے ذکر و علی صاحبہا الصلوٰۃ والسلام و علی آلہ و صحبہ وسلم من
 عرف نفسه عرف ربه ای من عرف نفسه معرّف ولا شیء فقد عرف الله تعالیٰ موجودا کان الله ولم
 یکن مشیئ و هو الان کما کان یعنی مالک قضا و لا یتبدل بنفعک و لا به تعالیٰ و لا موم و لا انت فاینا
 و لا موجود و لا انت ہوا و لا ہوت بلا عدلہ من ہذا العلل فان عرف وجودک یہذا الصقۃ فقد عرف الله
 تعالیٰ و الا فلا یذا السنہ و علی الصلوٰۃ والسلام فرمود عرف ربی برہی معصع بافتاب تو ان دید کا فہم کیست
 بیت جو برون آمدی زبان و زجائی بہت بینی خدای را بخدا ہوا و فرمود من را نی قد ارای الحق کوئی
 کہ این چنین معرفت حاصل بود زبان حال بگوید رہا مسلمان کہ بدلتی کہت جیت یہ بدلتی کہ میں درت
 پرستی ست یہ اگر عکس نہت اکاہ بودی یہ کی ہزدین خود کہہ بودی معصع غیر اور رسم قہاری و دلدار
 نہ اند معنی اذ انتم الفقرتمو الله نہت قال علیہ الصلوٰۃ والسلام اللہ البوا اللہ فان اللہ ہوا اللہ ای برادر
 وجود اللہ ہر وجود و تبارک و تعالیٰ عن الشریک الزد و الکفور و روى عن الله تعالیٰ انه قال یا عبدي مرضت فلم تعد
 و سالک فلم تعطنی سماء الی ان وجود اللہ ہوا الوجود و کی غیر کو غیر کو نفس غیرہ سوی اللہ و اللہ فی
 الوجود ہیست در میان علل فان این سہ پہان یافتہ ہر کہ اس جہت بود میں خود را یافتہ کہ کیک یا کئی و عبا
 و لغیات عدی کہ متفہم اوضاع و کیفیات نسبت مخصوصہ از افتاب حقیقت رفع کمالی خبر حقیقت احدیت
 ذات باقی مانند لہ ال حقیقت نسبت عدی بصورت افتاب ظہور کردہ شد تا کہ افتاب پرستہ حقیقت اور
 پرستہ شد و قضی اربک ال اللعبد والا یاہ حمدہ عابد حق و ذات مطلق ہند کمال فانتون ای عبادوں
 کہ کہ غفلت راہ باطل میروندہ ہوا بحق و زہد سرت او ہوا تو ہی معصود کہ مشغول غیرم ہا تو ہی

تو ہی معبود و کمرزد یک دیرم ۵ جای گزشت حرفی بسست الحال بارہ از صفات ذمیمہ نفسیان می شود
یکہ اذ انہا عبودیت ہوت چنانچہ سچ سستہ خوانان آن بود کہ برشتہیات و لذات حسنی قدم نماید و مردار
طبیعت در کنار بند و کم مطاوت و انقیاد ہوا بر میان بند و حق را در عبودیت شریک سازد و ہو قولہ تعالیٰ
افزیت من اتخذ الہیۃ و این صفت از نفس بر خیزد الا بترند و محبت الہی و یہ اتفاق جہاد کا ظاہر نفس با
باطن موافق نہایت و غیبت و حضور دم بروبر نہ بود در مواجہت اظہار صحت کند و در غیبت خلاف
آن کند و این صفت بر خیزد الا بصدق سیمو یا کہ پوسستہ نفس در بند آن بود کہ خود را در نظر مردم محبوبیت
معاملا لثان اراستہ دارد اگرچہ نزد حق تعالیٰ جہنم مذموم بود و نفس چہند اظہار جمیل و اخفائی قبیح کند
قیح او خبر بردیدہ قائم نظر ان و کوک صفات پوشیدہ مانند و ہرگز برای ہل حقیقت و بصیرت قبیح و بصفت
مرا یا مخفی کند و بلکہ قبیح بر تش زیادہ شود مثلاً اگر عجزہ کہ بر منظر کہ خود را بر نیورائی و حلائے و کلکونہ و نقصا
بیاراید اطفال را ان زینت خوب نماید اما عیال انرا از ان نفرت لید چہارم دعوی ریت و نہر کی کہ پوسستہ
خواہد کہ خلق در او امر و نواہی او را اطاعت دارند و محبت او بر ہمہ احسان کنند و از وی خائف و ترسان باشند و در
جمع احوال و ہوا و تشکب دیاں رحمت او نمایند چنانچہ حق تعالیٰ از بندگان خود مطالبہ نمایند این معنی دعوی است
و منافرت ربوبیت است و این صفت از دو بر خیزد الا بتجلی صفات الہی پنجم عجب خود بینی کہ ہواہ نفسی کن
صفت خود بعین رضا و تعظیم شاہد نماید و اندک جہزی کہ از وہد گیری رسد انرا وزنی تمام ہند و ساہا فراموش
کنند و اورا غریق منت خود دانند و اگر بسیار بینی از دیگری بدو رسد انرا در اعتبار نہاد چنانچہ رسول اللہ صلی
و السلام کثرتہ ثلاثہ مہکات شیخ مطاع و ہوی متبع و اعجاب للو بنفسہ و غرور کفبتہ اند النفس ضمہ النظر الیہا
شکر و النظر عنہا عبادۃ و این صفت از نفس بر خیزد الا بمعرفت حقارت خود ششم تجل و اسماگ جبک در

اموال اسباب و مرغوبات مشیت زنده از هر لنگاژ و تفاخرو یا ز خوف فقر و احتیاج از دست یرون
 نهد و چون این صفت قوی گردد حسد از او نماند زیرا که چون صاحب الکریم اسمعتی مضمون بیند
 زوال آن طلبد و نخواهد که از کسی چیزی صادر شود پس همچنان بود که کمال و کبر آن نماید چون اسمعتی
 قوی شد حقیقت پیدا یابد هر کجا با خود در نعمتی مادی یا ماسایم یا بدیهه فیضی عمارت بیند زوال و را
 پیوسته خواند این صفت از نفس نگیرد الا بقلب نوریقین به فتم شده و خواستگاری که نفس پیوسته
 در شهوت و لذات متعبدی تمادی بود و در حد اعتدال و اقتصاد و اقصدار نماید و حوصله نثار و بهنج بر نشود
 تا پاک انجامد و این صفت از بر نگیرد الا بتوکل و تمطین و سبک روی و نفس بی هیچ اقرار نکند و بی کام و در
 خواطر شهوت و مراد قوی فعلی هیچ توقف ننماید و خواهد که فی الحال استغنی آن کند و بر انفع مراد صاف
 و مبادرت نماید و این صفت از بر نگیرد الا بصبر به هم عزت و طاعت چه نفس را از چنین باز د و طاعت آید وطن
 کاذب و در چنان نماید که انحاء او از امر حالی و اشتغال و با مر قالی بسبب قرار و جمیع و استعناء او خواهد
 دند اند که دلالت امثال این ظنون هرگز او را بمقتضی ظنون رساند و در بیشتر احوال صورت واقع خلاف
 او بود و اگر بر سبیل مذمت یکبار بر مرادی ظفر باید همان چیز که مرغوب الیه او بود مرهوب عنه گردد و ازین
 بلا خلاصی صورت نماند الا باستقامت و خائف و شک و بهم کسالت چه نفس چنانکه در وصول مشیت و مراد
 مستعجل بود در مجادلت و خیرت کمال و توقفت باشد و این صفت از بر نگیرد الا بر مباحث بیغیه
 و بهیشت شدید که برودت و بیوت جلی که منوطاتی و استعصای او است از او انزعاع کند و او را در قبول
 امر و انقیاد احکام نرم کرد و درین ده صفت اہمات صفات اند و دیگر صفات بر اینها متفرع و منش
 در معرفت اگر بدان مرتبه رسد که صفاتی را به علم اجمالی معلوم کرده باشد که از صفات ذمیمه است در اول مرتبه

مرتب که در نفس بنید آید آنرا بتفصیل و یقین باز شناسد و از آن حذر کند و از عارف گویند و اگر در اول
 و هله از آن غافل بود اما ثانی الی الی بدان مطلع شود باز شناسد و او را معترف گویند و اگر علم مجمل در
 صورت تفصیل اصلاً نشناسد و از عارفان گویند و استقام علی من اتبع الهدی مکتوب بدینست ششم
 در جواب مخدوم میر محمد و باب جلال و جمال تحریر یافت بعضی سالکان جلالیت را پیش از جمالت می
 انکار و وحاشیه متوسط نوشته زیر قول شارح احمد الله علی عطیته جلاله حمد غریق بمطالعته جماله قدم الی الی
 علی الجلال لانه کان سیر سالک و لافی جلاله ثم فی جماله و نزد اهل سبک این لازم نیست بلکه کسی باشد که کف
 جلال او ورده شود و کسی باشد که بعض جمال او ورده شود و کسی بود و چنانچه در خلاصه للعرب نوشته بر
 سالک را که برود و صفت جلال و جمال او درش پسند جلال او را جمال بود و جمال او را جلال او را استیلائی خوش
 و رجا بود و در غلبه رجا و خوف باشد و فلان سلطان العارفين ابو میرزا یسعی قدس سره بر میده الوبر است
 نخستین نظر جلال انداخته بود نسبت تجلی ذات و آنمیده بصفت جمال او درش یافته بود که برود و صفت پیش
 یافته بودی و توت کشیدن نظر سلطان العارفين داشتی و وجود برت او ملاشی گشتی حضرت حواجه
 میفرماید وقتی با محمد زاهد که در ویش صادق بود در صحرای بودم بکاری میردن آدم و یا میدکر از این نوع
 سخن میگفتم تا بد اینجا رسید که سخن در عبودیت و قدیمیت او گفت فدا و تا چه غایت باشد گفتیم تا
 غایتی که اگر در ویش را گویند ترا می باید مردن در حال میرد و این زمان هفتی در من پیدا آمد که روی
 بمحمد زاهد کردم و گفتم بمیرد در حال صفا و در روح از بدن مغفرت یافت از چاشت تا نیم روز ناکاه در آن
 حالت الهامی بدل من رسید که بگوای محمد زاهد زنده نموسه بار این کلمه گفتیم انحریات در و طاهر شد و
 زنده شد بفرمان خدا استعانی ما اهل تحقیق گفته اند بر درش برود و صفت جلال و جمال سالک و وقتی بود که

بحقیقت محبت ذاتی رسد و یکی از علامات محبت ذاتی آن بود که چه صفت متقصد بمحبوبان شود
چنانچه اغزل و دلال و معزز و رفیع انتهایی مخلصاً مملوئی گوید بیت عاشقم بر پیر و بر لطفش کجای
عجب من عاشق این هر دو عهد و الله اعلم مکتوبیت هفتم در جواب کتابت خلیفه محمد بن که متفقد و متجسس بودی گفت
احوالی که در پیوسته عبارت یکین و دیگر یکین است که در وقت تشریف فرموده به دستم آمده الرحمن الرحیم الحمد لله
الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله لقد جاءت رسلنا بالحق و الصلوة و السلام
علی حبب المقام المحمود الی یوم القيمة الموعود و كما هو امله فی هذا المکتوب من الفقیر المحتاج الی الغنی الکرم
الی محب المخلص اعنی محمد بن شعله الله تعالی عن الغیر بالاحلاص و الخیر مکتوب آنجب مخلص مقصود
تقص احوال الله اینجاب رسید و وقت بخشید بحقیقت اینجاب بدایینوالست که سلطان قضا میان روح
بولایت سز بدین ارسال فرموده چند روز مکالمه پی بواجب و در صحن نفس فتعلی بالغ شد از پی ملک
و دم زدن گرفته و آن که و کافر گیش عقل معاش را و وزارت داد و میان روح را بر او یه معز و لیه دیره
توقف نمود و نفس فتعلی امر بطلم کرد لانه آماره بالسوء ماحدی که خزینه آدمیان که در دل است همه را
غارت کردند و میان روح بوکالت قمر الدین عجز و نیاز که عزیز درگاه سلطنت استمدعی نصرت نیما
خوات تا که سلطان سلطنت بقا هر رسالت مکتوب نذارت و بشارت ارسال نمود که اگر مال انقیاد و بیاج
عبادت ادا نمایند و اگر ابا و رز و حکم من اساء فعلیها نفس فتعلی بمروت برادران مشطبان باغی شده
در عیت جوارح لا بهرادران شهوات قسمت کرده اکنون چون ایام شتا جلالت که موسم قدوم سکر
معرف شاه قضا امیر عشق احمد خان نور زئی بعب که معارف معز نموده است امید است که بوقت نوبت
جلالت بموطن بدن سز خواهد رسید و ایا بعد از آن میان روح را بمسند خود نهد و نفس باغی را بسببه

بسیار اطمینان محبوبی زنده باد و خود که جاذب نامت از ویه ناسوت سنجیده بشیرت
 لایست قند ز معروج نمایند مجامع اخف از سر اسباب و امثال آن نیست بکلی از نفس
 همچون بودم ویرانه کزین بیدینی مهت که احباب من سینه من نفست و آنچه از درگاه باجا
 حضرت حق سبحانه و تعالی میرسد آن هم سزاواری که است و اما احباب من حسنه من اللہ یا عبد اللہ
 لا تا سوا علی ما فاکم من نعم الدین فان الآخرة خیر و العاقبة سیردم تو مایه خویش را به تودانی
 صاحب کم و بیش را به سینه سکا اسود که کون کند و تجر و سیرت اهل کای عاقبتی
 بکاکارن پون چنگا ای چون تکرر متجی دوست جوابیت ای دل مکن بهرستم
 این نفیر زوید چون ز جانب اوست دل بر کمر زوید اندولت کرب تیر کند فقد کشتت بهر شیراز
 روی مکرر دال به تیر زوید از نازیا که نریت یکر کشتن نندان کمر کز که داری کمر زوید چون جان
 طلب کنند که جانان بدینقدر فرصت مکن فدا کن دمنت پذیر زوید جانی که داغ عشق ندارد کجا بر نه کجا است
 که زنده بمانی کمر زوید قطعه ای تیغ استخوان مجسمان ریخته اند ابروی عاشقان خود و روان ریخته اند و بران
 هرگز نرسیدند ابروی عاشقان به دلبر ما خون عاشق صد هزاران ریخته به طرف تر کز هر قتلش منظر عیان
 فن بهر جان بکف نیاده اشک از چشم کریان ریخته به این برای آنکه جان عاشقان فانی شوند بهر بکصد
 جان بر جان ایشان ریخته به ای دولت رحمت بیعت او از روی استار غیب دل شکستان و جگر سوختگان
 را به شرت میفرستد اما عهد منکسر القلوب و مندرسات لعل و رباعی بر من در وصل بسته میدارد دوست
 جان از افراق خسته میدارد دوست بهر زین بر من و دل شکستی بر دربار کاین دولت دل شکسته من دارد دوست
 بس کنم که خود زیر کاه انقدر بر بست و السلام علیکم و علی من لیکم مکتوب بیست و هشتم در جواب پیغام

زبانی حضرت شاہچہب و ولایت و کرامت نشان میان سید مرتضیٰ علی شاہ جو کہ بصحابت درویش
 فقیر محمد فرستادہ بودند صدور یافت بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی نبیہ
 اما بعد فالاعلم بکم در حمتہ اللہ وبرکاتہ من الفقیر الحقیر الی الغنی الکریم الی الحب المنص اعنی حضرت
 شاہچہب سید مرتضیٰ علی شاہ جو طول اللہ فی الکتاب لکالات عمرہ الخ بصحابت فقیر محمد سیام زبانی
 فرستادہ بودند ساینہ مجاہدانہ افاضت چہ کار کہ کفایت عن سوالی شعاریان بہت صلوات
 ای مفلح الزمان بدنام کشتی بہ کہ جائی کج درویرانہ کشت بہ بخوبی نابینا مبرہہ سوئی دوست بہ تا ترا زہر
 کلیمت پرستہ حیث من عرف اللہ لم یعلم اللہ ومن یعلم اللہ لم یعرف اللہ نقل آجندہ باشبلی عباب
 کرد کہ اسرار کی کہ در کوشہ خلوت بہ پنهان میکنم تو بر سر منبر ما وعظ میکنی شبی گفت انا قولنا صبح
 ہل فی الدارین غیر یسألہ از تو سوال میکنم مسئلہ جواب کہ بہ انکہ حیث میکند کیت بکودین دین بہ
 من نیم تو ہم نہ اوست کز تو ہم حی غیر من قوت بدان اوست کہ میکند سخن بہ خود میکنید باز خود می شنوید
 در ما و شما ہمانہ ساختہ اند بہ لایجب اللہ الا اللہ ولا ینکر اللہ الا اللہ والاعلم بکم مکتوب بیت ہم
 در جواب عریفہ حلیفہ علی محمد کہ در باب اجازت اقامت صلوات جمیعہ وضد رشتہ بود کہ تر یافت بسم
 الرحمن الرحیم الحمد للہ والصلوٰۃ والسلام علی نبیہ اما بعد فتخفہ السلام علیکم ورحمتہ اللہ وبرکاتہ من
 الفقیر المحتاج الی الغنی الکریم الی محبتی محمد بن العظیم وحب الجمعۃ اینما کان المصلح الذی ورد فی شانہ
 انا مدینۃ العلم وکان الخلیفۃ الذی کان فی حقہ الی جاعل فی الارض خلیفۃ وکان الجمعۃ موجودا
 اعنی المكان الذی سماءہ یجمع الجمع وادعاء علم بالصواب مکتوب سیام در شرح معنی بیت اول
 مشنوی موجب سوال بزرگی صدور یافت ہ بیت بشنوا فی جون حکایت میکنند

میکند. از جملات شکیات میکند به بسم الله الرحمن الرحیم بدانکه چون مثنوی معنوی مفرقات
 است پس این خطاب به هر خاص عام است مگر مفرقات است چنانکه مثنوی گوید هر که دور افتاد از
 بهشت نرسد نمیکنم آبکش از با من بلند باد و آنکه او در صف نزدیکان نشستند راز میگوید و گوش
 بست نیست نه گاه شرح محنت و هجران و هم نه بیدار از اغیار جان بنمید گاه آرام شده قرب وصال باد
 بخشش از فوق را صد و جود حال و هم شش اشع را بیان من میکنم به هم حقائق را بیان من میکنم نظیرین گفته
 کتاب با خطاب است تقدیم علم الیقین که مرده شنیدن است بر عین الیقین که علم محض و دست و سبق نیست
 بر خیریت و حقیقت پس بدانکه چون مثنوی معنوی بحر معنی بود هر کس باندازه حوصله خود فهم نموده بیان فرمود
 نقل است که نحوی مسدیان میفرمود که کان و قسم است ناقص و نام آنکه اسم و خبر دارد ناقص است و آنکه اسم
 دارد و خبر ندارد نام است عامی حاکم پوشید و گفت ای قول العکس رای دانیان است چرا که آنکه خبر دارد ناقص
 شده و آنکه بی خبر است کامل پس عارفی در کوشه نشسته بود شنید قول نحوی را پس بدید گفت نحوی است گفته
 یعنی هر که در رسم حق مستغرق است و خبر از غیر ندارد کامل است و آنکه هنوز از غیر خبر دارد ناقص است پس این است
 گفته که مراد از علمانی در اینجا قلم است که نایه از وجود محمدی است علیه الصلوٰه و السلام چون حکایت میکند یعنی
 تسلیح احکام و فرمانهای خدا میکند از جملات شکیات میکند باین معنی از مخالفت فرمان الهی شکیات میکند
 و در اصطلاح مقصود از معنی بر انواع است اول آنکه مراد از این اصل کامل است که از خود بی گشته و بالی ان
 حضرت ربوبیت نموده است و مرتبه مغایرت پیدا کرده و دعای بی تسبیح و بی میسر شده دوم مراد از قلم و از
 قلم انسان کاملی انفس قلم زیرا که چنانچه استعمال لفظ در مجاز مشهور است استعمال او در حقیقت بنحوی دیگر جائز
 است سویم مراد از دینی است که نوازنده چهارم مراد از روح انسان است که سرود فرستاده هر عالم ذات و خلق

ملکوت مجردات است و درین تشبیهات خود سوالها کرده اند و جوابها نوشته اند اما فی الحقیقه اختلاف
در عبارتست نه در معنی اما مذکور است که مولوی مراد ازین همین بی ظاهرت که نوازنده چوباب حضرت مولانا
آن است که کلام حقائق نظام خود را بر سبیل تمثیل مذکور قصه حکایت مجاز آغاز کند و از کجای حقیقت
که مقصود است انتقال نماید بلکه در عین ذکر مجاز از نظر حقیقت دارد و الوافی که مناسب مثل است ایراد نماید
و مولانا نیز باین معنی تصریح فرموده است هر کس فسانه بخواند فاسد است و آنکه فیش نقد آن مرد است
پس حاصل آنکه عارف کامل همچون قلم پیوند ناگسسته و تسلیم پیش دست قدرت برده یا همچون بی کریش
خالی از ماسوی اندیشه و مملو از آوازه ربوبیت گشته که در وطن اصلی خود که عبارت از وحدت بحیث
که جمع المجمع و نیستان عبارت از انانیت و در جواز وی سلم سکونت و دشت دقت بها بود که عبارت
از ضبط است و در باغستان حقیقت محمدی که جنته عرض السمو و الارض عبارت از ان عالم جوهر است
حقائق بسیار مشاهده میشود و میباید معرفت را تناول نمیرود مکتوب سی کم در شرح بیت مشنوی مونی
ع عجم در علم و فی کم شود، این سخن کی باور مردم شود موجب سوال غلام علی فقیر
کثیران زیرب تحریر و زینت تسلیم پذیرفت ۵۵ بمباین اساتوت بغا قلی
که در ان فنا صفاتی نیز حاصل میشود چه محلت علم قنبت چون محلت فنا شد که قنبت حال هم فانی گیرد
که علم است بعد از ان صفات حق قائم مقام صفات بنده میشود چه علم وجه دیگر صفات و عام از ان
خبر نیست چنانچه حدیث قدسی بدان مطلق است و ما یرا ال عیدی یقرب الی بالنواقل حتی اجبته
فكنت سمعه الذي يسمع به وبصر الذي يبصر به و يده الذي يبطش به و رجله التي تمشي بها ومعنى كم
شدن علم یعنی بیان شدن علم حق که مطلق است در عالم صوفی که مقید است و فی الحقیقت همین

همون علم حقیقت و الله سبحانه اعلم منوی میمن از هستی من جز بنام نیت جادو وجود من جز تو انی خوش
 کام نیت میزان سبب فانی من اینچنین به پیوسته که در میان انکسین به پیوسته سبکی که شود کل العلایات
 بر شود و از شعاع آفتاب به وصف آن سبکی که نماند اندر و بهر شود از وصف خود و پشت در و بلا بعد از این
 که دولت دارد و خوشی را به دوستی خود برود آن ای قلم که خورادوت دارد و او بجان به دوستی خویش نشسته
 یکمان به مکتوب سی دوم موجب سوال میسر بر تالیر در شرح معنی این رباعی زینت
 تحیر یافت رباعی من آنوقت بودم که آدم بنویسد که ذات و صفات خدا هم بنویسد من آنوقت که آدم خدا را
 سجود دید که آدم بنویسد و خدا هم بنویسد بسم الله الرحمن الرحیم ای جان من این سخن که از محب حال صادر
 بغیر صاحب دل عوام ندانند چنانچه مولوی معنوی فرموده است من از مادر من دور نیت به لیک چشم و گوش
 آن نور نیت به لیس کسی که صاحب حالات و احوالات بیان نیت و غیره صاحب حال مجال فهم و افهام نیت و کن
 بر ناهمی علم ظاهری فقرای حل کنند ضرورتاً چیزی گفته می آید و الله بهر سستی است درین سینه که گفتن نتوانیم
 و تربیت درین کجاست که گفتن نتوانیم مشکل است که مشکل خود را به گفتن نتوانیم بهفتن نتوانیم به ای کاش
 اینکلام کیست که در توحید همدی که وجود خود را در ذره و از از وزن امکان بیرون آورده و در نور آفتاب
 حقیقی خود را کم کرده و یا مانند قطره خود را در بحر سیرت برده و ان الله شمس و ان الله بحر میگوید و درین بهکام لفظ
 من که عبارت از هستی مطلق است و انی میگویم و نیت بلکه من در اینجا عبارت از هستی مطلق است چنانچه
 شیخ منصور میگوید من میگویم ان الله یا میگوید به کجاست چون مراد را میگوید به کجاست من آنوقت
 بودم که آدم بنویسد ای جان من که وجود مطلق هستم التوحید اسقاط الاصناف است از آن است
 که بودم آدم آن عبارت از روحانی است از اقلین اول نیز گویند و آنچه گفتیم که آدم بنویسد چنانچه

در حدیثی که در وقت لایسغی تنگ مغرب و لایسغی مرسل ای جانکن این اشارت بدین مکان است
و بپس میگوید که ذات و صفات و خدا هم نبود و بجا جانکن یعنی عارف در بجهت میگردید چنان غوطه خورده که خود را
کم کرده و خداوندی نسبت ببنده گفته می آید و چون از بندگی گذشته در حق چنان غرق شده خداوندان
گفت که التوحید استقامت است چنانچه عارفی فرموده سه می گفت در بابان رندی دهن و دیده عارف
خدا ندارد و گویند آفریده یعنی عارف آن خدا ندارد که سوای از حقیقت او است پس سوای از حقیقت
ایشان هیچ خدای دیگر نیست پس میگوید سمن آنوقت که دم خدا را سجود کند آدم نبود و خدا هم نبود بلی جان
مراد از سجود دانستن خداوند خود است یعنی همانوقت خداوند خویش را دانستم که آدم نبود یعنی بنده نبود چون
بنده نبود ظهور خداوندی هم نبود چرا که خداوند همانوقت نتوان گفت که بنده دارد اگر بنده ندارد و خداوندی توان
گفت چون بنده نبود خداوند هم نبود ای جان من در مرتبه که غیر از عارف کامل در فهم نمی آید و یا کامل شد بدست
فرماید چنانچه فهم در فهم است و راز در راز است بعد از آن جایی که هست یک حرف است السلام علیکم مکتوب است پس
در جواب سوال سانی در معنی کلام مخدوم عبد الرحیم که هر بی علیه الرحمة بسم الله الرحمن الرحیم
الحمد للذی هدانا لهذا ما کنا لنهتدی لولا ان هدانا الله لقد جات رسلنا بالحق والصلوة والسلام
علی من اهدنا الذوالحلی شاق زلال وصاله و علی اله و صبه و سلم انا بعد غافل عما یکرم و رعمه الله و برکاته
سوال عبد الرحیم که پرسیده گفته هر دو صحیح چون کعبه و مسجد لنگا بدی جواب مراد از کابری
عارفت که دنیا را شناخته و دشمن داشته و خدا را شناخته دوست گرفته عارفان بجز خدای هیچ نه بنده
در تذکره الاولیاء آورده که شیخ بایزید گفت اول آنرا که حج رفتم خانه دیدم دوم بدر رفتم خداوند خانه دیدم
سویکم بار نه خانه دیدم نه خداوند خانه یعنی چنان در حق کم شده بودم که هیچ نمیدیدم اگر میدیدم حق میدیدم

میدیدم انتہی یعنی توحید اسقاط الاصناف چون خداوند خانه را بجای نه نسبت در توحید نسبت پس
 خداوند هم نیت و خداوند و بس تمام حاج و دفع است یکی مقدمه کوی دوست و آن حج عوامت و دوم میل
 روی دوست و آن حج خواص است چنانچه در ظاهر کعبه است که قبضه خلق است و آن از سنگ کعبه است و در باطن
 کعبه منظور نظر حق و آن دل است اگر کعبه بنابر عمل طواف خلوت کعبه دل مطاف الطاف خالق است و آن
 مقصد زوایا است و این مہبط انوار و این خانه و آنجا خداوند خانه چنانچه مولوی گوید رباعی ای قوم
 حج رفته کجائید کجائید معشوق حسین بجایید بیایید صد بار ازین خانه بفرستند یکبار ازین
 راه بدین خانه در آید مشوید حج زیارت کردن خانه بود و حج رت البیت مردانہ بود کعبه کوہ دی عرفی
 فرود آمدن از اخلاص ابراہیم بود فضل آن مسجد زحاکو سکنیت یکبار بنامش حرم و جنگ
 نیت بر در این خانه کستنی چیت یکبار می دانند کاند خانه کیت - جاپلان تعظیم مسجد میکنند در
 جنائی اہل اندکی کنند، آن مجازت این تحقیق ای غران نیت بھی خبر درون سروران مسجدی کلان
 در درون اولیات مسجد کاه جہر است آنجا خداست در تذکرہ الاولیاء شیخ باہر ندید کسی کہ گفت
 مروی مراد پیش آمد گفت کجائید میروی گفتیم کج گفت زاد چہ دریا گفت دوست درم گفت بمن دہ و گردن
 یافت بار طواف کن کہ حج کردہ مولوی از آن خبر میدہ مشوید کف طوفی کن مکر دم ہفت بار و آن مکر تر از
 طواف حج شمارہ آندہ ہا پیش من نہ ایجاد نہ دانستہ حج کردی و حاصل شد مراد - عمرہ کردی عمر باقی
 یافتی شافقتی بر صفات تافتی، حق آن حق کہ جانت دیدہ کہ مرابرت خود مکر نہ ہست یکعبہ
 ہر چندین کہ خانہ بر آوست این دلی من نیز خانہ تہ آوست چون مراد دیدی خدا را دیدہ مکر و کعبہ
 صدق مکر دیدہ خدمت من طاعت محمد صلت تہ تہ ہنداری کہ حق از من جداست بچشم نکو باز کن

در من کنه، تا به بینی نور حق اندازد بشره بس که کم که خود زین کانا راست و السلام علیکم وعلی من لیکم مکتوب
 سچی چهارم در جواب سوال غلام علی فقید در اظهار معنی بیت مشنوی معنوی سه کور در کانه مرد در کربلا
 تا نیفتی چون حسین اندر بلا زینب صد و ریزه پیرفت بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله
 والصلوة والسلام علی رسول محمد وآله و صحبه وسلم اما بعد نوشته بودند در باب معنی بیت مذکور مجاباً اولیاً الله
 و قسم اندکی موحه ان مطلق که متوطن شهر جمع اند و وجود مقید را از مطلق فرق نکنند و مانند مفسور انما الحق
 و غیره نظیرات گویند صوفیان انرا کور و کرانه گویند چه از دیدن غیر کور و ارشیدین سخن غیر کرانه اند اعوذ بالله
 من الشیطان الرجیم ضمیم کیم غمی فهم لایم چون در شان ایشان است ایسانه اندکی گویند که خبر بحضور پادشاه انرا الی خبر دارند
 و قسمی اند که سکونت ایشان بشهر جمع و سایر گاه شان بیه فرق است و ایشان مقید را از مطلق فرق میکنند یعنی
 زبان شان بشیر لغت و حقیقت موافق است سلب کفی جام شریعت کفی سندان عشق بهر سو سنانی ندانند جام و سندان
 با حسن بد دنیا را از زیر گویند چه و زیر کسی گویند که در حضور شاه حاضر بود و میام ملک و مفعول بود و این نیز کور و ان
 نیز دل ایشان و انهم دلبه و حدت مستغرق و تن ایشان در ادای وظائف شریع و تربیت طالبان سکر کم
 الصوفی ما یوکلن و بان وصف ایشان است وانی جاعل فی الارض نذیه تاج ایشان است بیت مدعی و حی
 منجی و کفایه و ناکیلان جری کدره هن کرجی جایند یکم نه لکه حکم جهم و یکم
 هدیرنی سنان همت جری و مراد از کربلا عالم صورت که موطن اهل صورت است که کوفی لایونی در شان
 اوست چه که بر عهد است و فاکند و نه حکم افیت من انما البیوه شکر شدند و درین فرق علمای ظاهر که در وقت
 حق محروم اند داخل اند یعنی در حالتی که کور مذکور هستی و فرق میان مطلق و مقید نمیدانی در کربلا که جمع کوفین
 مذکور است مرد که مباد سخن شیطانی بکوی تا مانند حسین مفسور حلاج در بلافتی سلچون قلم در دست غدا

غداری بود لا جرم منصوب بر داری بود این بود که در فهم قاهر آمد ولیکن این بیت در مشنوی دیده نشد
 بلکه در مشنوی چنان است همین مرد کساح و در دام بلا بگو کرانه مرد و در کربلا و الله اعلم بالصواب مکتوب
 سنجی بسمینا احمد نصر پوری و اصل اشکال او که سوال کرده بود در باب معارضه معنی این دو بیه که در کمال صورت
 موافقت نداشتند بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما کنا لنهتدی لولا ان هدانا الله سبحانه
 و ربنا بالتق و الصلوة و السلام علی ختم الانبیاء الذی هم احب و الذین من العمل الی الامتثال و مقبلة و علی الله
 و صبه وسلم ما بعد فتحه السلام علیکم ورحمة الله و بركاته من الفقیر المحتاج الی الغنی الکرم الی اولاد الاکابر
 الفاضل من العلوم الصوینی و المعنوی اعنی میان احمد سلمه بیه که بیه بود و از فغانی و وایه که بیه
 اعوذ بالله من الشیطان الرجیم انک الایتهی من حیث یکرم انک لتبیدی الی امر اط مستقیم من و ما معنی
 ابل طاهر معلوم است چنانچه هدایت را و معنی یکی توقیف بخشیدن که در کرم اول مراد است و دیگر از خود
 که از کرم و دیم مفهوم است و معنی ابل طاهر موقوف بر مقدمه و آن آن است که در تفسیر حسینی در سوره مریم
 نوشته که انشور علیه الصلوة و السلام راسته وجود بود یکی وجود بشری که در کرم اعوذ بالله من الشیطان
 الرجیم قل انما ابشر مثکم لومی الی از ان وجود مراد است و دیگر وجود ملک که حق تعالی بکرم و قطعاً
 بآن سر و کلام کرده و سویم وجودی که در کرم و ما ریت از ریت و لکن الله رحیم و در کرم بیرون یک
 و هم لا یبعد مراد از ان است و حدیث من ربی فقد رای الحق و حدیث ی مع الله وقت لا یسعی فیه تکلم
 مقرب و لایینی چنانچه بدانت نه بشر خوانست ای دوست بخور و نه پری بنام این همه بر تو تجلیات متوجیهی که
 پس در کرم انک الایتهی من حیث است خطاب بوجود بشری است برای ابل بر غیر بشری و برای احکام بنیاد
 عبودیت و محبت و در کرم انک لتبیدی الی امر اط مستقیم برای تسلی عارفان حقیقت محمدی علیه الصلوة

والسلام وناظران بحال نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام خطاب بوجہ جمعی بہت جانچ نمونوی کو دینے میں لگاؤ
دیدہ اند احمد را بڑے جوں نذیر نذیر فی ان شق التمر لک زانکہ او کف دید و یارا نذیر لک دانکہ جالی دید و فردارا
نذیر و السلام علی من اتبع الهدی مکتوب شیخ شمس در جواب سوال فضائل نبیہ مخدوم پر محمد طالع علم
ساکن ذیبا رجہ در بیان رمز قولہ تعالیٰ ان اللہ یحول من المرء و قلبہ
شرف صدور یافت بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الذی ہدانا لهذا و ما کنا لنلتقیہ لولا ان
ہدانا اللہ لعدجاہ رسلنا بالحق و الصلوٰۃ والسلام علی رسولہ الذی ہم الذوا حی من الشہید شہداء و جماعہ
و علی آلہ و اصحابہ و ما بعد فالسلام علیکم و رحمۃ اللہ و بركاتہ من الفقیر المحتاج الی الغنی المکرم الی اوجہ صافی
و اسوۃ الکابر و الافاضل اعنی مخدوم پر محمد حفظہ اللہ تعالیٰ عن الاکث انکم کتبتم بضع من الاسوۃ کما
فی ہذا السؤال الاول سوال قولہ تعالیٰ ان اللہ یحول من المرء و قلبہ کہ زہرست بحر بی پایان مراد از ان چگونہ
کرفت پس وحی آن حضرت علیہ افضل الصلوٰۃ و افضل التحیات با وجود چنین قرب چہ معنی ارد جواب مراد ازین
بحر بی پایان معاملہ قبر بیت زہرست کہین آہ نازل در بیان معاملہ قبر بیت ست فی البیضا و حی و اعلموا ان اللہ
یحول من المرء و قلبہ تمثیل لغایۃ قربہ من العبد کقولہ نحن اقرب الیمن جبل الوریہ و بتبیہ علی انہ مطلع
علی مکنونات العلوب ماعنی ان یفعل عنہ صاحبہا و حی باحکام حکم کہ نسبت بعالم اسباب بمعاملہ اقرب
جنگ مذاکرہ وجود اقربیت معاملہ معراج آنحضرت قافلہ البریۃ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم سیر از مسجد الحرام
تا مسجد اقصیٰ و از انجا تا عرش الی ما شاء اللہ تعالیٰ تا انکہ بشفیع رویت مشرف شد بوقوع آمد اشقی
اصابہ و فیما اجابوا تمجذ و ما قرب حق کہ اندکان ست قرب کی نیست نہ قرب است و ان قرب
در ہم موجود یک ساری ست چہ انبیا و اولیاء چہ عوام التمس جہ نباتات و چہ جمادات و ہوا لان کما

کما کان لایزید ولا ینقص قرب بنده با حق با نوع است یکی قرب زمان است چنانکه کوکب زاده سوره
 نو که خوش می آید سبب قرب زمان است وقتی که باران باریک آتش و علیه الصلوة و السلام سحر کارک
 مکشوف رفته در باران استادی و فرمودی پند اقرب من عبدی و دیگر قرب نوافل است چنانکه حدیث
 قدسیه بران مطلق است قال الله تعالی لایزال عبدی یتقرب الی بالنوافل الی آخره ستم قرب موجب
 که بغیر سابقه عبادت بعضی بندگان از این فرماید و هر نعمی که موسی بود بر حساب است کما قال الله تعالی انما
 عطاء ما فاضل ادمک بغیر حساب و در جواب لکنی گفته لم یکن جوده علیه الصلوة و السلام طلب
 البتة انها اجل من ان تاووا لطلب الاکتساب انما هی مویسه من الله و مضویة یخفی بها من لیس من
 عباد و الله تعلم حیث یحصل رسله انتی باید دانست که چون نبوت نعت موسی سبب مقصود و خاتم انیا
 علی کالواستقین است و خاتم مومنان بغیر انما یقین بنیت اگر چه ولی بود بغیر مستقرین چرا که ولایت موسی کم
 کسی است و آن جبر خدا کسی نداند که اولیائی تحت قیامی اند محذوف اقرب حق از عقل و فاسد از دهم و فهم
 بیرون است و تفسیر عبدالرزاق کاشی تحت که حکم فتن اقرب نوشته تمیل القرب المعنوی فی الصدرة العلیة
 و انما کان اقرب مع عدم المسافر انتی از انجا است فیما یخرج سعید شیرازی رحمه الله سعیدت نزدیکی از
 من بمن است و این عجب تر که من از وی دورم چنانکه بگویم که تو ان گفت که او با درگاه من و من زو
 میجویم و خواجه ابوالحسن خرقانی گفت قرب القرب فیما نحن فیه بعد البعد ای چون یکی در آنکه مکرر صورت
 خود را بنید بغایت قریب اگر او خواهد که آن را بدست آورد و پایان رسد انصورت بدت نیاید
 نزدیک تر پیش بود حیرت که ایشان دانند است سلیک و قرب بنده تفاوت قریب تعالی ملک الرسل علیها
 بعضی علی بعضی چنانچه هر که از این علیهم الصلوة و السلام عروج روحی است زیر تر است اگر کسی که او را عروج

نفسی است بچنان کسی که جزو تازی عروج کرده زیر تر بود از کسی که او را جزو بادی عروج کرده و
 هر که را جزو بادی عروج کرده زیر تر بود از کسی که او را جزو آبی عروج کرده و هر که را جزو آبی عروج کرده
 زیر تر بود از کسی که او را جزو خاکی عروج کرده و چونکه نفس بر همه لطائف خیار تر بود و در معرض
 زیاده تر شد و چونکه جزو خاکی بر همه اجزاء اعظم خیار بود و عرض فائق تر شد و حکم خیار کم فی الجمله
 خیار کم فی الاسلام اذ اتفقوا و عروج جزو خاکی بجزو ماضی الله علیه و آله و سلم دیگر کسی را از انبیا
 میسر شده از انجاست که بسبب عروج جزو خاکی آن در احوالی الله علیه و آله و سلم سایه نبود و مکنی نشد که
 لطیف تر شده بود و عرض فائق تر و قریب تر که او ادنی است حالی بدانکه قرب حق بنده که حال
 میشود نه بقطع مسافت بلکه قطع وادی سی میوم است چنانچه حدیث نبوی است الا فضلونی علی
 یونس بن مرقی لانه معراجی علی العرش و معراج فی بطن الحوت و مولانا رومی در مثنوی گفته سگفت
 پیغمبر که معراج مرا نه نیست به معراج یونس تنها نه ان من برج خال اول شیب نه زانکه قرب حق بدون
 است ازین به قرب حق از جنس سیستی رستن است نه قرب بالا نه سیستی رفتن است نه نیت را به جائی
 بالا نیست و مرید نه نیت را نه زد و نه دورست و دیر نه کار کاهی که حق درستی است به مغر به سیستی چه داند
 نیت چیست به چون این مقدم معلوم کردی بدانکه مغرب وقت قرب از خودی خود هیچ خبر ندارد پس علم حکام
 از کجا نگاهدارد لکن الاثا اذا اقمتم بالقیام لم یبق الاثر در ملک سلوک در ملک صد و دهم آورده
 چنین گویند راه حق را بیست که در رنجت وجود قدم نتوان نهاد الله الله مشکل را بی که در و این کس را
 هم این کس را هم است بشنو بشنو حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله و سلم که این راه جز او کسی بمنزل
 رسانیده چون فرمود بی مع الله و الله فی ملک مغرب جبرئیل علیه السلام شکسته باطن شد فرمود

کَتَّه عَنْ كَرِّهِي جَابِدَ رَيْكَه نَلَكْ جَكَمْ جَهْمُ فَجَكَبْ هِيَرِي سَاهَتِ چَرِي بَلَك
 باطن ایشان در لجه و جدت لغوه انا احمد بلا تم وانا الحق میند ونا پرالین در لباس بشریت که نبوت
 بر میان همت بسته عبده و رسوله خوانانده منم آن بنده مودی نامی نکند با خواجگی کار غلامی بلبس
 آنجناب را و در انوقت فرقت که میانین پرده بشیرت بوده کاه بکاه بر بغاها دل شا و میثرت در کجی الطرق
 الی الله بعد و مخلوقات را به حکم هر کس علامه بود چنانچه پیغمبر ما در عرش عظیم متکلم شده و بمهر جبریل حکم
 بسدره کردی و بموسی بر کوه طور گویا شدی اگر چه آن الله بکل شیء محیط است و لیکن در کیه علم هر کس
 علامه است چنانچه کرم اعوذ بالله من الشیطان الرجیم و ما کان لبشر ان ینکلم الله الا وحیا او من وراء
 حجاب او بر سر رسولا فیه وحی باذن مالک و ه حقیقی جتا و پیرین بان بساتون و لکمی تبتاء
 لیسا بان آیتها و کای جبریل را در سدره که در کیه علم او بود اعلام کرده فرستادی که القاء در قلب کردی
 و کای بغیر واسطه ملک و قلب القای کردی که انرا الهام گویند و حاصل کلام آنکه قرب حق تبارک است و بنده او
 حالت تجلی است تا مشاهده الابرارین التجلی الاستاذیت لیغان علی قبی ثابداً خالصت بر قوت
 قرب این خود نیست و فاسد حفظ احکام کند وقت استنار که عقل و فهم بر جای نیست و حنیاج علم عبادت
 و معالطه بود تعلیم میکرد کای بواسطه ملک الهام میکرد و معراج انسر در بر عرش عظیم از ان شرف الانبیاء
 بود بر معراج او نیز در اشرف اماکن عالم خلق شد و الا قرب او تعالی در ارضی سما کیست لکن گویند
 چونکه وقت تجلی بنده از خود و غیر خیزند و این حدیث چگونه باشد که رایت ربی فی صورة امر و چنانچه در
 جامع الاصول است جواب تجلی حق بر دو نوع است صوری و معنوی تجلی صوری بصورت هر موجود است
 چنانچه در حدیث طویل است از صحیحین و از مسلمات محمد که بعضی او این است فیما بینهم اند فی صورة غیر

غیر صورتہ الہی یعرفون فیقول ما ربکم فیقولون نعوذ باللہ منک ہذا مکاننا حتی یاتینا
 ربنا فاذا جاء ربنا عرفناه فیاتیم اللہ فی صورتہ الہی یعرفون ودر حدیث دیگر است انہم رب
 العالمین فی اونی صورتہ من الہی را وہ فیما این ہم دال بر تجلی صوری است و تجلی معنوی چنانچہ قوله
 تعالیٰ فلما تجلی بہ لجل جلعہ و کا و خر موسیٰ صعدا و ان تجلی معنوی اگر باندازہ طاقت بود تواند و الا
 طاقت نیا و چنانچہ احمد بن حنبل قسطلانی در مواہب لدنی کفۃ قدری عن کثیر من المریدین ما روا
 بہم و النظر فی المسالخ کما کی ان مرید الابی تراب النخشبی کاں تجلی بہ لجل تعالیٰ کل یوم مرات
 فقال ابو تراب نورائیت ابایزید لمرئیت امر اعظم فلما ارسل المرید مع شیخ ابی تراب النخشبی لابی زید
 وقع لہ المرید علیہ وقع مینا فقال ابو زید قد کان صاحب صدق و کان الحق تجلی لعلی قدر معالہ فلما
 راہی تجلی لہ تعالیٰ علی قدری فلم یطق فمات و اصطلاح اہل الطریق فی التجلی معروف و حاصلہ ربنتہ من
 المعرفہ تجلیہ و علیہ و لم یکونوا یعنون بالتجلی ہویۃ البصر الہی قبل فیما لموسیٰ علی نبیاً و علیہ الصلوۃ و السلام
 علی خصوصیتہ من ترانی و اثبت فیہا علی العموم لا تذکرہ الا بعبار و اذ اذہبت ان مراد ہم الذی اشبہہ غیر
 المعنیۃ الذی حصل من النکس علی انفس فی الدنیا و وعد الواص بہ فی الاخری املا فیہ بعد ذلک علیک و
 طریق لسود الطرح بالقوم الیک و امتہ متولی الاسرار انتہی و باید دانست کہ اولیای اللہ را عرض کرد
 و اسمائہا و زینتہا در اندرون است کہ کار فرمای این اسمائہا اند کہ کہیم سنیم ہم ایاتہا فی الافاق و فی
 انفس ہم دال بر اینست کہ شیخ سنای گفت ہ اسمائہا است در ولایت جانہ کار فرمای اسمان جہان مند
 در رہ روح بہت بالا است کہ کوہ پای بہت دریا بہت ہ و مولانا روم گویند بنوی مصطفی
 روزی بکورستان رفت ہ با جازہ باری از باران برفت ہ خاک در کورہ اندہ کرد ہ زیر خاک ان دانہ

بش را زنده کرد و چون ز کورستان به نهمین بازگشت بحسبی هدیه شد و هر از گشت به چشم حدیقه جوهر بر او
 افتاد و بدش آمد دست بر روی نهاد و گفت پیغمبر چه چیزی شتاب گفت باران آمد و در آن شب که جایگاه
 می بخویم در طلب می تر نمی بینم ز باران ای غیب گفت چه بر سر فکندی از ازار که گفت کردم آن را دست
 را خمار که گفت بهر آن نمود ای پاک حجب به چشم پاکت را خدا باران غیث خیرت این باران از این اسرار
 هست بر دیگر و دیگر که ای پیغمبر باران ز بر دیگر است ز بر حق در زرش مفرست غیب لایبی وایی
 دیگر است در آسمان و افتاب دیگر است زانکه بر خاصان پدید نیاید بایان فی لبس خلق تن و تنی
 المواب اللہ فی مال اللہ تعالی اسری بعدہ و انما قال اسری بعدہ اشاره الی اللہ تعالی هو المہدی بری علم انہ الام
 من عنده عز وجل سبۃ الیہ و عیای ربانہ سبقت لہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم کالم خیلہ لیسرہ و لا خیل فی غیرہ
 و ادخلنا المصائبہ فی قولہ بعدہ لیغید اللہ تعالی مجہ فی مسرہ صحبہ لالطاف و العناینہ و الاسعاف و الرعاینہ و شہد
 لہ قولہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم اللہم انت الصاب فی السفر و تامل قولہ تعالی لیسرکم فی البر و البحر و قولہ اسری
 بعدہ بلک خصوصیتہ مصائبہ الرسول صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم للمحق دون عموم الخلق و قرن سبحانہ و تعالی تسبیح
 بہندہ المہدی لیشفی بک عن قلبہ الیوم و من یکلم حیار من اهل التنبیہ و التحمیم ما یتیلہ فی حق الحق تعالی
 من الہیت و الحد و المكان و لذا قال لیرینہ ما رأی فی ملک القیلۃ من عجائب الایات کانہ یقول کما ایت
 بہ الآل و الایات لا الی فانی لا یجدنی مکانا و نسبتہ الالکسۃ الی نسبتہ واحدہ تکلف اسرار الی و انما
 عنده و انما معہ انما کان مواب لدین من عینہ لیسرکم کہ خود زیر کافراست مکتوب سی و منہم در
 بیان کلام حدیث یوم اللہ وقت الی آخرہ بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ الذی ہدانا للہ
 ہذا و ما کنہ لنبی لولا انہدانا اللہ لقد جاءت رسلنا بالحق و المصلوۃ و السلام علی من اسما الذوال

الذوا حلی لشتاق زلال و صلا و علی آل و صحبه سلم آما بعد فالسلام علیکم ورحمة الله وبرکاته سلیل
 انحضرت صلی الله علیه وسلم می مع الله وقت لا یسعی فیہ ملک مقرب و الانبی مرسل
 کپی بر طارم اعلیٰ شیم ہا کپی پر شیتہ بانی خود بنیم ہا و ہر دم فرمودہ اند چہ وجہ است میان
 این کلام و شیخ بایزید فلسسہ فرمودہ است سبحانی ما اعظم شأنی وانا سلطان السلاطین و من
 رائی حرم علیہ النور انحضرت صلی الله علیه وسلم و صحابہ رضی الله تعالی عنہم فرمودہ ما عرفناک
 حق معرفتک لمان و کافران و منافقان میدنند حرم علیہ النور فرمودہ اند چہ فرق است در میان این دو
 کلام جواب مراد از سلطان عارف و پانچ بخت قرہ عینی سلطان العارفین در کتب مشہور است و انحضرت
 سید المرسلین بود پانچ رسالت انحضرت مضرب ایست و شیخ صاحب سیرہ و امام سلطان العارفین است و در
 اصطلاح صوفیان وقت حالت و جبر الکوینہ و حال نیز گویند و در تفریق آن گفته اند کہ الوجود حالتہ لیسر صاحبہ
 ما وجہ کماں و در شرح غوثی آورده کہ رذی اللہ و علیہ الصلوٰۃ والسلام در حجرہ شریفہ مستغرق در مراقبہ بودند
 تا آنکہ وقت نماز تکبیر اول بران رضی اللہ عنہم حقیقت از او نمودن بر رسید بنی بی عاشرہ رضی اللہ تعالی عنہا
 اندرون حجرہ رفت انسر و فرمود من انت قلت انا عالشیہ قلت بنت ابی بکر قال من ابو بکر قال صاحب
 الله قال من رسول الله قالت انت قال هو الله اکبر بعدہ با فافہ رسیدند گفت چہ نفتم گفت شما و جواب
 من گفتید ہو الله اکبر گفت کنونی این کلام را کسی گفت یا راں بیرون می شنوند پس بیرون آمدند و گفتہ ای
 مع الله وقت الی آخرہ بچنین شیخ فلسسہ سبحانی ما اعظم شأنی در حالت و جبر کفہ و جبر ادرا و قیام
 باشد و سلطان ادا مقامات بود مقام را دوام و بقا است و در تذکرہ الاولیاء در میان عروج و رجوع بایزید
 گفته بجاں هیچ پیغمبر نرسیدم الا کہ بر سلام کردم چون بجاں مصطفی صلی الله علیه وسلم آنجا صد پادشاه

آتشین دیدم و هزاران جابجاء هر چند خواستم تا طاب بخیم محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم بنیم نتوانیم
 ویدانگه تا بحق رسیدیم یعنی هر کسی قدر خویش بخدا تواند رسید اما محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم در مرتبه خاصه
 تا وادی لا اله الا الله قطع کنی بود ای محمد رسول الله سرشی و در حقیقت هر دو وادی یکی است چنانچه هر یک
 ابو تراب که حق را میدید و طاقت دیدن شیخ با نیزه نداشت پس شیخ با نیزه گفت ای حکیم که از خودی غیور
 یا بم زمان آمد که خواجه از توئی تو در متابعت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم ت دیده را بیک قدم او
 اکمال کن و نیز روزی گفتند خدایا قیامت خلاق زیر لوای محمد مصطفی علیه الصلوٰه و السلام باشند یا نیزه
 گفت بخدای خدا که لوای من از لوای محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم زیاد است که بجز من و خلاق زیر
 لوای من باشند انتهی عبارت تذکره الاولیاء و ثنائین درین دو عبارت هیچ معلوم است اما در عبارت اول
 کومنه یا نیزه بود و در عبارت دوم کومنه حق بود نه یا نیزه که آنوقت قول فعل و ازین تطبیق و بی یسره و بی سختی
 بود و معنی و ماریت از هیت و لکن الله می بیند معنی امتیاز است لا جرم حق زبان با نیزه می گفت که لوای
 من از لوای محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم اعظم تر بود چون روای دیگر که این اما الله از خویش بدید آید
 روای که لوای که لوای اعظم من لوای محمد صلی الله علیه و آله وسلم و سبحانی ما اعظم شأنی از دست بنا و یا نیزه بدید
 متباین فرق میان کلام که اما احمد بلا میم و میان اما الله می بیند مگر آنکه کلام پسین خام بود و اولین بختی
 من بیکویم اما الحق یا بیکوید بگوید چون گفت چون مراد له را بگوید که تفصیل کلام آنکه این الفاظ شیطانی
 گفتن عام خلق را گرفت چنانچه درین زمان اکثر مردم مدعی توحید میگویند آنکه از عارف فانی از خود شده
 صادر شده باشد آنرا انکار نباید کرد و اقرار بدان هم نباید نمود که از اسرار الهیست مولا نا روم گوید
 هر چه کبر و عظمتی علت شود بکار کبر و کمالی علت شود و با هر دو از طرف مجذوب و مستحق حضرت موسی علیه السلام

عقاب کرد و چنانچه مولوی گوید مشنوی موسی اواب انا دیگر ندید سوخته جان در زمان دیگر ندید عاشقانرا
 پرنفس سوزید نیست به بر دم ویران خراج و غنیمت به و خطا گوید و را خاکی مکن و ربو و بر خون شیدانرا
 مشوه و آنکه گفتند که کافران و منافقان آنسر و اصلی الله علیه السلام میدیدند نشا خندان خلاف
 نصرتان است تو را تعالی بطوریکه ایسمی هم لایسرون کافران و منافقان کی دیدند بلکه یکم میگویند که
 منافقان دیدن ایشان هم نشا خندان به بار و جوی پست جیکس و ثوجید ثمان نالت
 من جی مورین مت هند ستمی کین سک کری مجایمان مفیض مستفیض مناست
 شرط است به نسبت پاگان درت کن یا پایی ایشان مروید غرق شد فرعون موسی بیشتر و لا هر که اوروی
 به بهبودند زشت به دیدن بنی و راسو دند زشت به و مناست میان بنی و امت و شیخ و مرید ایمان مودت
 و اعتقاد بنی صلی الله علیه و آله و سلم و مرشد است چون منافقان و کافران را مناست نیست یعنی مودت و
 ایمان نبودی مناست بی مهر ماندند و مؤمن محبت بلا مناست است و آنرا صلی الله علیه و آله و سلم خبر داد
 برای آنکه نمیکشند و الا فیض عام آنجا به مجاهد رسیده مؤمن چگونه نرسد در مشنوی گفته حضرت انس
 خادم را امر کرد که این دستار خوان را بکنشند آنرا در آتش انداز بعد مدت بازکش مشنوی بعد یک ساعت بر آورد
 از تنور و پاک بر آتش و سفید از چرک و در به قوم گفتند ای محبابی عزیز من چون سنوید و مصفا گشت نیز گفت
 زانکه مصطفی دست و دامن به پیش کشید اندر این دستار خوان ۱۵۱ ایدل تر سنده از نانو عذاب به با
 چنان دست و پایی کن اقرباب به چون مجاهد را چنین تفسیر یافت اند جان عاشق را چاهاندا کشد به
 و تفسیر تادیقه عبد الرزاق کاشی گفته تو تر ستم بطوریکه ایسمی هم لایسرون کی ای ترا هم مع العیضه بطوریکه
 البصر لایسرون الحق و لا حقیقک لایسمی اعی القلوب فی الحقیقه انستی و در لطائف قشیری گفته

ای شایدم ابعاد و سهم گنیمت جمیع اعم از دینیه بصریه و قلوبیه و فیهیم و تعالی دینیه
 الا کما بر لیت بشبیه و اشتباه هم لکن باینکه حاصل القلوب من مکاشفات الغیب و الک علی معادیر الاحتمال
 و حصول الایمان انتی من عینیه و تفسیر حسنی گفته غنی بنید ترا بجهت بصیرت و بحقیقت بنیانستند پس اگر
 ترا می بنید بصورت اما بحسب معنی غنی بنید سلطان محمود از ابوالحسن بر رسید که ترا این جهت که سلطان
 العارین باینکه فرمود هر که باینکه را دید انش و در رخ بر و حرام شد و آنسر در علیه الصلوٰۃ و السلام
 گفت و او را گفت و منافقان میدیدند حضرت شیخ فرمود این دیدن را حمل بر رویت ظاهر ممکن که حضرت
 پیغمبر را علی آینه غیر مذکور و در زمان ایشان چند کس دیده و باینکه قدس سره را نیز چند کس دیده باشند بحال
 و بحال معنوی انتی من عینیه برای دیدن او تو چشمی دیگر م باید به چنین چشمی که من دارم حالت
 را نمی شناید به فعل از زبان کو فرشان غوث الزمان مری مکتل قدس سره شنیدم که فرمودند شخصی بیمار بود
 بزرگی برو گذر کرد و در حال از و عاجز او حشلمعه گفت اللهم ببرکت ائمه ویده من دیده این بیمار اشفا
 بخشیم همانم شفایات پس آن بیمار در آن بزرگ و دید گفت برای منم الله یک سخن میگو گفت چو کم گفت
 دیده تو چه دید گفت دیده من شیخ باینکه قدس سره و دید بیمار گفت ما هم دو و از ده سال خدمت شیخ کردم گفت
 خوابید بود ولی تو بان دیده که من دیدم ندیدی به بارد و چو ببت حیثی فی توجیدی
 فانت مجتهد و من مت هندی کین سکه کوری تمنا علما ظاهر اعلی غالب بر عشق از ان
 سبب مخالف شرع شریف هرگز نکونید و اولیای الله را عشق غالبست بر عقل از ان سبب الفاظ شیطانی
 و بعضی اوقات از غلبه عشق از ایشان جدا میشود و انبیاء را علیه الصلوٰۃ و السلام عقل با عشق
 مساویست پس لباس عبارت ایشان بر قد معنی درست و درست آید پس را نشاید که بر عقل فعل

فعل اولی الله اعراض کنیم چونکه حضرت موسی علی نبینا وعلیه الصلوٰۃ والسلام با وجود جبین علم
نبوت بهر ایشانش رسیددیکر از اجه یا راحت بی اولیای تحت قبای لایعرفتم غیر بی پس راجه یا رانی
که در این بیدای تمنا دکار فاسده را جولان دهد سه نه بشر خونت ایدوت خود رو بنری بنایین هم بر تو
حجاب تو جزیری دگری هَوْتُ نَذِیْقًا وَوَهْمٌ جَوْجِدٌ یَانِ هَذَا مَا یُجَارُ نَأْمِی
ذُنُبِی هَذَا لَسْتُ لَمْ که خود نیز کار است والسلام علیکم

بسم الله الرحمن الرحیم در تفسیر حدیثی آورده
بدستی که ماعرض کردیم امات را که طاعت و یا حد و شرع و در مخرج کفنه که نماز است و روزه و زکوة و
حج و جهاد و امانات مردم و نگار بدشتن زبان از فضول و کونیه نسل جنات و فی البیضاء المراء بالامانة العقل
والتکلیف انتی و عند البعض الخیر و عند البعض الخیر و فی الذی یلی فی الوفاء بادا و التکالیف و الصیام بالانقیاد
لا و امر الله تعالی و نواهیته جل و علی فی عوالم الجسام الکلیفة بهذه الطاعات و التفت بالبدن و الجوارح و اما
فی عالم الاجسام اللطیفة ففی عالم النفس و القلب بما جهمان لطیفان و القلب الطیف من النفس و اما فی عوالم الارواح
و الروحانیات ففی عالم النفس ایضا انتی و عند البعض الامانة بی المحبة بذات تفسیر الامانة علی مذاق العوام و
المواضع فاما خواص المواضع لعلون ان تنک الامانة ما بی الا بولیش هذب الیک ما قوله صلی الله علیه و آله و سلم حاکما
عن الله ما وسعی ارضی و السماوی و وسعی قلب عبدي المؤمن و قوله انا عند ظن عبدي مع ما بی النظر فی القلب
و قوله انا و ذفر علی بیتا لا سکنی فیه ارا و بالبيت القلب من شغل مکانی بالبقور و الممیر الله و العقار
و لم یفرغ ما بی عنها من غیر کان کلاما بالغب و وصف الشیطة و جهول البیعة انتی عبارت الیمن

مضمونش، ذات حق صفات بخشنش، متصل با وقایع جبروت، مشتمل بر حقائق ملکوت و طاعتش
در محیط وحدت غرق، ظاهرش شکلب بساحل فوق، یک صفت نیت از صفات خدا، که نه در ذات او
بود پیدا، علم عظیم است، هم که بصیرت منکتم مرید و حی و قدیر، همچنین از حقائق عالم، به جزیری در رود و غم
خواه افلاک خواه ارکان کبریا خواه کان یا نبات و حیوان کبریا صورت یکنه به نوشته در دایره سیریه دیو
و دوسه شسته در دایره کبریا، که نه مراتب وجهه باقی بود، از جهه روش نوشته تا سجود، بود و عکس جمال حضرت پاک، به
اکرام البیت نبی و چه پاک، به هر چه در کج گفت کس نه نهان، به بود در یخود نمود عیان، به خلق را در ظهور سبزی
بهیت اوست علت غائی، به زانکه عرفان بود و سبب انرا اوست مظهر جمال عرفان را، و تفصیلش جهان است
که باید در دشت عوالم سه عالم الهی و عالم امر و عالم خلق و هر یک از این سه عالم دو کتاب یکی مجمل که ام الکتاب
نامند و دیگری مفصل که کتاب المبین گویند پس در عالم الهی ذات بخت ام الکتاب است و علم آن کتاب المبین و
از عالم امر قلم ام الکتاب است و لوح کتاب المبین و از عالم خلق کبری ام الکتاب است و در کتاب المبین است آنچه
در ام الکتاب مجمل است در کتاب المبین مفصل است و انسان کتابیت که جامع پرورش کتب است و آئینه است هر سه
عالم را سه سبزه هم آیتان فی الافاق و فی انفسهم است تبیین لهم الله الحق چنانچه نفس او ام الکتاب است و در عالم
خلق است و آئینه است هر کس را و حق انسان کتاب المبین است در عالم خلق و آئینه است هر عرش را و روح انسان
ام الکتاب است در عالم امر و آئینه است هر قلم را و قلب کتاب المبین است در عالم امر و آئینه است هر لوح را و مجموع ذات
انسانی آئینه است هر ذات حق را و ام الکتاب است و علم تفصیل ان آئینه است هر علم حق را و کتاب المبین است و کتاب
روحی گوید به علم حق در علم صوفی کم شود و این سخن کی با مردم شود تا بمعنی علم حق در علم انان
کامل مخفی شود چنانچه ذات حق محیط است هر بر عوالم را که

الله الحق و الامر و الیه ترجعون و قال الله

لکل شیء محیط ابن هم آئینه همه عوالم است از انجا خلیفه حق شده است که انی جامع فی الارض خلیفه پر خلیف
 کی بود که در غیبت مختلف به کار مختلف را سر انجام کند و در حضور او معزول بک معزوم بود پس این سوره
 ان ان در شب فرق روشن و تابان است و در روز جمع معزول و معزوم بود پس امر شد بخواندن این
 کتاب جامع فاقه کتب کفی بنفک الیم علیک کفایت کند به تراز کتب عالم بر کتب علم تفضیل
 ان ان را حاصل کرد و علم حق را واقف شد من عرف نفسه فقد عرف ربه اگر این کتاب تمام خوانی ان کامل
 و خلیفه حق شوی و همچون آدم علی نبیا و علیه الصلوٰۃ والسلام علم همه عوالم حاصل کنی و ابنا حضرت
 آدم علی نبیا و علیه الصلوٰۃ والسلام از اسمائی کلها از علم این کتب بود و اگر هر کتاب نتوانی خواند
 فاقه و مائتیه منه و لیکن خالی بودن از علم این کتاب بالکلیه از ان است و درت همه بنیام بر سر
 دست تا تر ازیر کلیم پر چشمت بیست کن که چیوفیکون کیرتو عدقی احیو
 برتو یومجاناته تروماد و معلومت جو ماد و معلوما تجوعین الیوانسان فی
 هو جمعان تفضیل آهی تجوز یوباری و تیکم پی پی جی بی نه طاهر باطن علم جو ملک
 منجی سد سودن پی پی خا می ان خیال جی ه تو به قیمت و رای دو چنانها چکنم
 قدر و نمیدانی به حافظ گوید آینه سکن جام حرم بکر تا بر تو عرض دارد احوال ملک دارا اگر
 نفهمید بطوریکه بیان کنم اگر بگوشتن ان شوی بدانکه چون خزینه اسماء الاهی در نجینه گشت گستره انحفیا
 بوداراده ازلی جو هست که خزینه را بر نفیقه ظهور و نهند برجه در ممل غیب بود هر چه را در دوکان قدم محمد کشید
 که روح ان عبارت از ان است باز بکلی بر کونین کرد و پر فرزدی را از موجودات مملیک بی ساخت و ان
 را مملک اسم ساخت اسم ذاتی الله است چنانچه ان جامع جمیع عوالم است اسم الله تیر جامع جمیع عوالم است پس الف

الف عبارت از ذات است که عالم الهی است و لام محرک عبارت از عالم ملکوت است که عالم امر نیز گویند و لام کن
 عبارت از ملک است که عالم خلق است و متحرک بودن لام ملکوت و سکون لام ملک اشارتی است خفی به عالم ملکوت
 متحرک است عالم ملک و عالم ملک ساکن از خود حرکت ندارد یعنی که جسم از ملک است و ملک از ملکوت است
 حرکت و با اسم الله عبارت از آن است و با و وقتی که حرف اسم الله موصوفت یکی شود نشانه
 و وقتی که تنها بود و قوس نینداس اشارت مخفی بآنکه آدمی مادام که پیوسته با سبک نیست است
 ناقص است و از عالم خلق است که قوس ممکن است و چون تعلق دل از سبک کوبین کسسته بمطلب است
 کامل است و جامع قوسین که واجب ممکن است نشانه است توفیق و رایی و جهانی است چنانکه قدر خود را
 مشنوی آدمی چیست بر رخ جامع صورت خلق حق در واقع باینکه معرفت حق باینکه حق محال
 بود برای معرفت نفس مقدم معرفت حق است کنایه از فضل قدیم که در حق انواع انسان مقرر بود و انزال
 فرمود که علم الانسان مالم یعلم و این علم را تمام بقران کرد که الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی پس
 چنانچه در آن تمام الکتاب بود و در قرآن نیز تمام الکتاب است تحت پرانچه و در قرآن مفصل است و رفاقه
 مجمل است و آنچه در رفاقه مفصل است در بسم الله مجمل و آنچه در بسم الله مفصل است در باء مجمل است پس
 فاتحه ام الکتاب قرآن است و بسم الله ام الکتاب فاتحه و باء ام الکتاب بسم الله است چنانچه انسان خلیفه حق
 است باء نیز خلیفه الف است و باء این شرف از کبریاست که انا نعبد و انا نستعین و باء خلیفه الف بود
 حکم او در هر بسم الله جاری شده و هر را مکتوب ساخت که الناس عیدین ملکیم چنانکه است یحرف است
 چون این مقدم معلوم کردی باید دانست که مراد از امانت ذات با صفات و محبت و علق هر دو
 استعدا و حمل امانت از چنانچه محبت استعدا و حمل امانت بود چه اگر دیگر مخلوقات چون عرض امانت بر

ایشان عرض کردند عقل ایشان کفرانی بار امانت را اگر انبار فہم کرده مانع شد از حمل این بار و زیدند
 اباۃ اشفاق نہ اباۃ اسکتار شعر حلتہم جمال الحب فرقی و انینی ۛ لا عجز من حمل القیمص و اضعفاء ۛ
 ماتت کفر دی کنیت بار غم عشق ۛ اری کشتہ مرت کشد بار کمران را ۛ و انان را نظر بر و اضع امانت
 افتاد مت حال شد و جمال امانت کشت و بستی محبت از کفرانی امانت جاہل ماند و ظلم کرد بر نفس خود بجمال
 یطابق در تحسین آورده کہ اسمان و زمین را عرض کردند عرض تحیز و ایشان ابا کہ در از خشت
 نہ از معصیت انسان قبول کرد از راه ہمت ساز وئی قوت ۛ اسمان بار امانت نتوان کشید ۛ
 قرعہ فان نام من دیوانہ زدند و قیل امانت بر آںان عرض کردند و بر آںان فرض فرمود ابا کہ عرض
 مسر بار زدند و اینجا کہ فرض بود و در عرض حمل آمد لا جرم لطف بایک زبان عنایت فرمود بر ایشان از تو
 و نگاہداشتن از من چون تو بار را بطبع برداشتی مانیز از میان ایشان ترا برداشتم کہ حمل نام فی السہر و البحر
 راہ اولاد تو ان بموجب با و را با و توان برداشت ۛ بنام عرض علی السموات و الارض بوصف الربوبیۃ و العظۃ
 فاشفقوا و کاشف لآدم و ذریۃ بوصف اللطف و الجمال فاعلموا و قیل کانت السموات و الارض اصحاب
 الحبۃ و المیلۃ فاشفقوا و لا یحمل الامانۃ الا القلوب و آدم کان محب المعنی فحمل انہ کان ظموا جملہ لارہ
 حیث لم یغایہا و لم یراع حقها و جہول لا یکنہ عاقبتا بنا و صف للبئس باعتبار الغلب و قیل المراد بالامانۃ
 اطاعت الی تعہد المطبعتیۃ و الاختیارۃ و بعرض استعانتا تعہد طلب الفعل المختار و ارادۃ صدر من غیر
 و بحکمها الخیانتہ فیہا و الامتناع عن اداء ما و منہ قولہم حامل امانت و محملها لمن یؤدیہا خیر اذ منہ
 فیکون الابداعۃ ایامنا بما یکمن ان یتلین منہ و ان ظلم و الخیالۃ الخیانتہ و التوقیر و قیل کان ظموا
 نفسہم بخلاف یسق علیا و جہول ابو خاتمۃ عاقبتہ بیضا و کیم من عینہ و در حسینی آوردہ چون کما

سماء و ارض و جبال استعداد حمل آن نبودان بقابلت خود قبول کردند که ظلم
 است بواسطه استیلائی قوت غنایی و جهولت بخت غلبه شویانی و قاعده عقل آنست که قوی
 را از تعدی بکاهد داشته بطریق اعتدال ثابت دارد و معظم مقصود از تکلیف تعدیل قوتین
 است که نتیجه صفین سبعی و همی اند پس طلوعی و جهولی علت همان باشد و گفته اند از شان آن است
 ظلم و جهل چنانچه کوی الماء ظهور یعنی از شان است طهارت همچنین این دو صفت از شان ادیان
 است اما چون حاملان آن شده اند بعضی ترک جهل و ظلم کردند و جمعی بر آن ماندند یا خود این دو صفت است
 نوع آن را باعتبار اغلب افراد و در احکاف گفته که ظلم و جهل است نزد خلق نه نزد یک خالق
 بید است در مقام معلوم که پروانه از آتش آتش از مومند تا موم نکند موم نور است تا بخر او نکند مشهور تحقیق
 نرا چو موم کردند پس موم ترا ظلم کردند آنجا به قبول خود نشاندند تا بجا بلیت جهل خوانند که این
 مایه رابع حالت بنگرند در صحرائی دزد در خانه برادرها و در بار تو چون صاع ملک یافتند مایه گفتگوی
 با تو از آن ساخته که در تفسیر حواجر بار سار حتمه الله علیه فرموده که او ظلم و برفض خود که او فایم کند
 ذات خود را در ربوبیت مطلق و جهولت که غیر حق را می شناسد و بقول الله لا اله الا الله یعنی ماسوی میکند
 چون ملک کوئی لا اعلم ناد است تو کبر الاما علمنا مولوی جایی گوید که ظلم او آنکه هستی خود را نادانست
 فانی بقاء سرمد را به جهل او آنکه هر چه بر حق بود صورت آن ز لوح دل بر زد و به نیک ظلمی که عین جهل است
 لغز جلی که مغر معرفت ای نکرده دل از علائق صاف که فرن از دانش حقائق الاف که از آنکه در
 عالم خدا و این به جهل علم است و علم نادانی در فتوحات مکی فرمود که ظلم بودی اکبر بر نادانیت
 و جهولت بعضی عالم چه نایب علم مانند اعتراف به جهل و غیر از معرفت که العجز عن ادراک الالوارک

و حضرت قاسم الانوار فرموده که ظلم و جهل ضد عدل و علم است اما معنی او تجاوز از اشیا حده انعکاسه اینجا
جلوه دارد و ظلم و جهل صیغه مبالغه است بر کاه این دو صفت از حد تجاوز کرده اند و نه بحد و نه بحد و نه بحد
و در روح الارواح فرموده که ظلم و جهل اینجا مدح است نه ذم چون حضرت آدم علی نبیا و علیه السلام
و السلام بار بخت بردشت فوق الطغات گفتند ظلم کردی بر نفس خود و ندانستی که با کرامان است کثرت از غیر حق جابل
بودم آوازه غلوئی و جهولی او در عالم افتاد و عالمیان استر این غافل و زنده به الارواح گفته بودم فی
معرض الموح و فی ذاک مع عظیم المان پس چون حق تعالی انسان را ظلم و جهل خوانده و کما ترحم کرده است
و این بدان مشابهت که با دشاه بامانی عالیشان که در بارگاه قربت او دم مکتبر میزند امی فرماید که ایشان همه
از ایمان آن عاجز آیند و یکی خد متکبران که در نظر ایشان محقر می نمود و آن امر را بجای آورد پس بادشاه
بایشان فرماید که شما چنین عالیشان داشتید و دم مکتبر دانانیت در بارگاه قربت ما میزدید این امر را نتوانستید بجا
آورد این غریب حقیر که اصلاً در نظر اعتبار منظور نمی داشتید امتثال امر ما نمود و با آنچه ما مورشه بود وافی گشت
پس بنی که چه شرمندگی ایشان در بارگاه قربت چگون باشد و این غریب حقیر گفتن بادشاه او را محال مدح است
و عین سائنس و حق تعالی ما را باعتبار آن ظلم و جهل فرموده بود که ملائکه آدم را بفاد و شوق نسبت کرده
بودند و این از لوازم ظلم و جهل است پس حق تعالی فرموده بود که ای اعلم بالاعمال و برای اظهار علم قدیم خویش
و برای فخر انسان امر فرمود چون از ایمان آن عاجز آمدند فرمود که آنرا که شما ظلم و جهل خوانده و خویش را بر معند
گفتید همان را لعنت ماکه و شما دم تسبیح و تقدیس میزدید با امانت ما نتوانستید بردشت بر این تعزیر ترحم باشد
فکان قول الحق للسان ظلم و جهل احکایا عن الملائکه و طعن علیهم در رواج آورد که آن بوالعجبی که لاشق
را در عالم بشریت و در ملک ملکیت نیست چه ایشان بسایه پرورده لطف الهی و معصیت اندر سایه پرورده در محبت

محبت نتواند کشید و بی درد را قدر و قیمتی نیست و عشق را طائفه در خورشید که صفت آن جعل فیما بین لغیه
 قیاس مایه بازار ایشان است و سمت آنه کلان مملو با چه ولا پیرایه روزگار ایشان است عاشقی را در
 و بدنامی خوش است و عاشقانرا سوز و ناگهی خوش است و آفتاب امانت که از برج عرض البیت نبات
 آسمان گفت مراد صف نعت ثابت و زمین فریاد کشید که مرا آن نعمت بیست و واقع است حد از کوه آمده
 که مرا اثبات قدم حاصل است و ما تحمل این بار نداریم یکدکه آفتاب بهار آمد و این صفت از انبساط آدم خاکی گفت
 مراجعت که از من بار نماند پیش آمده باری که بیساکل افلاک کشیده بدوش نیز گرفته بغیر بیل من فریاد
 گرفت گفتند ای خاکی دلیر این بهر قوت از کجا آوردی زبان حال او گفت که با کران بید و یار میباید توان کشیده
 آن بار که از بدن آن عرش ایا کرده با قوت تو حامل آن بار توان بود و العتبه خلعت امانت خبر بر قامت
 با استقامت آن که مستورانی جاعل فی الارض خلیفه بام نامی او نوشته اند زرت نیامد و چون کاری
 بدین عظمت رسید بخت دفع چشم زخم سودا و شیاطین که دشمنان دیرینه اند پسندانه کان مملو با چه ولا
 آتش غیرت افکندند و تا کور شود هر آنکه تواند دید که این مملوم و چهل ابار امانت بر سر بنویسم طعن
 آنجمل فیما بین بغیرها خوشتر است و در بحر تو خوش میکشم این بار کران را بخاید دست مرا طاعت بر باری نیست
 ساکنان ملک ملکوت از غایت غیرت در این حیرت که مالکتر اب و رب الارباب و بی چه توان کرد که
 محمود را با وجود هزار خدم نظر بر ایاز نبوده اگر بادشهر بر در پیرزن کشیدند تو اینخواه بسلط مکن که چرا
 در جهان افکنی بانک و شور و سیسمان اگر گشت مهران مورخ پس کی که تابع بود و نفس شده خاش و امانت
 و عاصی شده و کسی که عقل معاد را در زیر خود خفت حفظ امانت کرد و حفظ امانت آنست که این سستی
 و توابع آنرا از آن حق دانسته متعلق با خلاق الله گرداند و در او احر حق سرگرم دارد و از نوانی

اجتناب ورزو و در اغراض نفس نموده مگر آنقدر که رخصت بود و راجح الیه و خیانت در امانت
 آنست که این هستی و قوائی او از خود دانسته و در اغراض نفس نموده مگر آنقدر که رخصت بود و راجح الیه
 الیه و خیانت در امانت آنست که این هستی و قوائی او از خود دانسته و در اغراض نفس متصرف اند
 و ظالم تر از کسی است که ملک خدا را ملک خود داند که الظلم وضع الشیء فی غیر محله پس مردمان سه فرقه
 کما قال الله تعالی منهم ظالم لنفسه منهم متقصد منهم سابق بالخیرات کسی که هستی را از ان خود دانسته در
 لغرف حوائج نفس مستغرق گرداند ظالم لنفسه این خیانت در اصل امانت که معرفت است بر کافر شدن
 و بعضی که هستی را از ان خود دانسته ولی بربوبیت حقیقاً را معترف آید بعضی او را و نواهی بجا آورده
 و در بعضی خیانت ورزیده و ایشان متقصدان اند و خیانت ایشان متعاقباً وقت طلب عفو نموده و در استغفار
 کوشیدند و نجات یافتند و بعضی را باز نماند عیال عذاب شود یا شفاعت را نمی یابند و فرقه سوم که بربوبیت
 دانستند که هستی با توابع خود از ان حق است و اخلاق و افعال پسندیده نیز از ان حق دانسته طمع ثواب
 کوتاه گرد و منظر مکره رضوان اند ایشان اند سابق بالخیرات بعد از استیانتهم التمسک متشبثین است و
 بکجاست منزله و بر این شش نوع اصل امانت و بیان حفظ لوازم امانت و جزاء ان خروج خیانت و سرای آن آمدند
 توان مری که عالم دانسته باشد به معلوم علم ان نیست عجب است و شکل حیثی که عقل از زیر کی و دیوانه رفت
 تو ای مغفل از ان بدنام شستی که جای گنج در دیوانه رفت عاقلی دیده بر روی بستان و دختر است با خون
 دل خردن و دوم نازدن و سخن است و بحکم ان ایراد من الاسلام هو الفرد الکامل الذی هو خاتم الانبیاء علیهم السلام
 و التسلام و ان عمر من الامانة علی السموات و الارض و البحال کمال ان ینکون بالعرض علی الانسان الکامل صلیه
 و سلام علیه علی صامحه الحکم المبیح فی البسة الحقیقة السماویة و الارضیة و الجالیة اذ هو شان من شئون

شيونات جامعيتها وهو في نفسه شان جامع الجميع الاكون سوى الانانية فتحقق ملك الحقيقة اولا
 بذلك الشان عند عرض امانت الحقائق الالهية التي معناها الوحي ومرعي ظهورها وتجليها القرآن
 العظيم فاني اذ انكشنت من تحمل ملك الامانة واعيان اشغال المعارف الالهية الالهية لعدم طرق
 الحوادث لتقيام في مدمات سطوات الالهية وامتناع وفائها بحقوق ملك المعارف واداء وظائف النبوة
 كل تحكي من تجليات بطون الاسماء الالهية على تنوع احكامها وصعوبة متحققاتها من قهر القوم وجمال السيرة
 وعلمية يون الالهية وجبروت الربوبية ذلك قوله جل ذكره اما عرضا اما امتناعا وهذه العرض هو قوله في منجز بل
 للسان الكامل اقراء بآلاء الاكون هو قوله صلى الله عليه وآله وسلم ما انا بعاري ولا ابي بل ان الشان الجامع
 الحقائق الاكونية الذي كان في ذلك الوقت متحققا به تجلي الحق تعالى في صورة غط جبريل حتى
 بلغ ذلك الغط منه في خلق الملابس الكونية للنفاز من البسمة واخني به بعض الشان الذي كان ظاهرا
 متحققا وبعد اخفائه كان يظهر حكم الشان الجامع الان في ثم اعاد الغط الثاني والثالث فعمل كل غط في
 اخفاء هذا الشان وحكمه وظهر ان الجامع الانساني وبرز احكام وتحقق به وتوثة بذلك فهو ملكية
 وادرسلم وان قال في كل مرتبة ما انا بعاري لكن فرق بين احوال الثلاثة وحكم كل احواله ما انا بعاري ان لا يلا
 يتحمل على الامتناع والاشية على الاجرا بالنفي المحض والاشية على الاستبصار ويؤيده رواية ابي الاسود عن عروة
 انه قال كيف اقر ان النبي ولا يبلغ الغطات الثلاثة من الجهد وفقني هذه التبعي منه وطرة احتفي ذلك الشان اليه
 ابي عن عمل الامانة وطهر حتى الله عليه وسلم بان الشان الجامع الانسي وما اذكر ان الشان الجامع الانسي نون طح
 افق الالهية الجامعية لكل شيون الذات مستجمع لجميع صفات الكمال على سبيل الكون الاكبر الذي هو الحقيقة الحقيقية
 فالان ان هو اسم الله الجامع الظاهر والباطن من مظهر البرزخ الكبري فما يسير كذلك التبعية التفسيرية من

المحقق بقوله بسم الله اي بالان الكمال لتفسير الاسم والجلال ولما تحقق صلى الله عليه وسلم تجي الاسم الجامع
 وبرز بذلك ان من ترتيب التجليات الالهية الظاهرة في غط بعد غط مكن من عمل الالامنة الكبرى بالحق جاكز
 لاسف فخطيبا يكشف عن هذا السر ونودي اقرا باسم ربك الذي خلق اي اعمل الالامنة بتجتي هذا الاسم الذي يعبر
 بالان الالان في وسم ربك الذي ربك بهذه النعمات فخلق وادجيك قوة عمل الالامنة فلا يحمل عطايا الملك الال
 مطايا فعمل الالامنة غلاميق ويحري وذلك قوله فعمل الالان فعل ان فراره اولاً بقوله وانا بقاري سواهل
 بل ان لا ادب بطه من التجليات اي انا بقاري بهذا الحقيقة الكونية وانما قرء باسمك وافيح وجب فقل
 اقرا باسم ربك فالو الخط جسر النفس بالتحريك منه غط في اللاء وادعته وها حسن جبهه يميز في ترتيب الله تعالى
 لنبية عنده الوحي للشيخ الصوفية في التمسك لا جرت عليه دت بعضهم في ترتيب المريد من امرهم لهم النفس
 في بداية الامر فان التفسير بهذه الحقائق تعينها

وفي التاريخ ينسب ابوري مثل البزقة من لمس مكتوب فيه بالحمد لله محمد رسول الله صلى الله عليه وآله من عينة
 ودرشتمال كشرح شامل لنسبة ولا ترمذي عن الحكيم كصفية حمام مكتوب باطنها وحده لاشريك وبظاهرها توجه حيث
 كنت فانك منصور في تاريخ ينسب ابوري مكتوب فيها بالحمد لله محمد رسول الله صلى الله عليه وآله وكه وقال في فتح الباري
 مكتوب فيها محمد رسول الله او سر فانك المنصور لم يثبت منها شيء وتصحیح ابن حبان ذاك وبهم وقال الحافظ
 التميمي ان راوي كتابه محمد رسول الله بها اختلط عليه هذا بخاتمة الذي كان يختم به انتهي بعينه وكذا في اشرف السائل
 شرح التمام لابن حجر من عينة

معلومه كدرويت

ان حضرت صلى الله عليه وآله وسلم برور وکار تعالى اراوقد سدر شب موزنج چشم سر مجاب راغني الله تعالى عنهم

عینم اختلاف عائشه رضی الله تعالی عنہا نفی آن میکند و ابن عباس رضی الله تعالی عنہ اثبات آن میکند
و یاکبر کتب از ایشان جماعته اند از صحاب کرام رضوان الله تعالی علیهم اجمعین موافق و بعد از صحابه تابعین
و من بعد بنابر طریقه اختلاف رفته و بعضی توقع کرده و گفته ترجیح جانب ذیل واضح نیست و لیکن جمهور
بجانب اثبات اند شیخ محی الدین نووی رحمه الله به گفته که راجع و محتمل تر نزد اکثر علما کبار آنست که آنحضرت
صلی الله علیه و آله وسلم دید برود کار خود را پیش کشم گفته که اثبات آن جز بسمع از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم
راست نیاید و عائشه رضی الله تعالی عنہا در انکار آن متکبر بحدیث مکرره و خبری بسمع از حضرت روایت
نکرده بلکه آن اجتہادی و استنباطی از روی رضی الله تعالی عنہا بقول حق سبحانه و تعالی ما کان لکبرتہ
ان یکلم الله الا وحیا او من وراء حجاب و قول روی سبحانه لا تدركه الابصار و یسیرک الابصار و جوابش
آنست که نفی در روایت ادلی کلام در حال رویت و اما نفی رویت بی کلام لازم نیاید و ادراک احاطه است
و از نفی احاطه نفی مطلق رویت مفہوم نکند و بعضی از علماء گفته اند که اعماد دین باب بر قول ابن عباس
رضی الله تعالی عنہ و معین است کہ دی این قول از خبر بسمع از حضرت نبوت صلی الله تعالی علیه و آله وسلم
مکفته و روایت شد کہ یحیی بن قول عظیم البطن و اجتہاد کوی و ابن عمر رضی الله تعالی عنہ در این مسند مر جبت بونی
کرده و از مریدین کہ اهل رای محمد صلی الله علیه و آله وسلم رہت پس وی گفت را پس ابن عمر رضی الله تعالی عنہ
تسلیم نموده و قطعاً بر آن تردد و انکار نرفته و عمر بن رشد گفته کہ عائشه صدیقہ رضی الله تعالی عنہا نزد
ما اعلم از ابن عباس نیست انتہی و منترا کہ اکثر از شیخ صوفیہ نیز نبوت رویت و بحقیقت آنحضرت را صلوات
علیہ و آله وسلم کمالی است و راء افہام خلق و عقول ایشان خصوصاً در ثب معراج کہ اتم و اکمل و اعلا و ارفع
مقام است و در انکان رویت حق در دنیا خود یکس را خلاف نیست و اگر در انقیام بر اینجہ عکس است

اور از حصول غایت قرب و کمال حاصل شده باشد دیگر کجایکی حاصل خواهد شد یا رب مگر رویت بصری
مخصوص از آخرت و موقوف آن باشد و از شے باشد و نیست بران دلیل قاطع و با وجود حاصل رویت
بصری در اینجا بوجهی که مناسب این باشد تواند بود که بعضی تفامیل وجوه و حالات موقوف نشاء آخرت
بوده باشد و چون کلام در اینجا تمام بر طریقه علم و نقل بود و بمرین قدر احتقار ننمودند و نزد اهل معرفت و تحقیق در اینجا
کلامی و کسیر است و اندک علم ما کذب القواد و ماری ای کذب القلوب اکثر دلائل ارباب فیما رای العین بالبعین
عیانا و شاهد بالبریه کفاجا قوتی تعالی افتخار و نه علی ماری افکتون علی رای محمد صلی الله علیه و سلم من ذات
ربه و معانته تعالی فلان شکوائیه بنده رویه البنی صلی الله علیه و سلم ربه جل و علی بعین الرس معانته و کفاجا
لطائف شیرینی من عینه

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي هدانا لهذا لو كنا لن ندره لولا ان هدانا الله لقد جدات سبل
ربنا بالحق والصقوة والسلام على رسول الله الذي اسود الشيف الذوا حلى من العمل على شتاق زلال و صلاه و على الله و
احبابه اجمعين ما بعد فتحة السلام عليكم ورحمة الله وبركاته من الغفير المحتاج الى الغني الكيرم الى عمدة
الاكابر والافاضل اعني سيد محمد نور الله قلبه و فلك بحورته و قدس سري و سره فقد وصل مكتوبكم مع
الاسوله في وقت الجملة للسفر فن مابري في هذا بل يكون الحقيقة المحمديه على حبها الصقوة والسلام
وسيلة الوصول الانبياء و علي بنينا و عليهم الصقوة والسلام الى الله كما كانت لهذه الامنة ام لا اعلم
ياذا العقل السليم لما كان رسول الله صلي الله عليه وسلم وسيلة لوجود كلهم فكيف لا يكون وسيلة لوصولهم
و في المواب الليثية لما تعلق ارادة الحق بايجاد خلقه و تقدير رزقه ابرز الحقيقة المحمديه من انوار الاجميه
في الحضرة الاجميه ثم سلح منها العلم كلها علونا و سعلنا على صورت حكمه كما سبق في سبق ارادته ثم

ثم اعلم تعالى نبوة وابشيرة برسالة هذا آدم كما قال لم يكن الا بين الروح والبدن ثم انجبت منه صلوات الله
 وآلته وسلم عيون الارواح فظهر بالاملاء الاعلى وهو بالنظر الاجلاء فكان لهم المورد الاجلاء فكان لهم المورد
 فهو صلى الله عليه وآله وسلم الجنس الاعلى على جميع الاجناس والالب الكبير لجميع الموجودات والاشياء وما انتهي
 الزمان بالاسم الباطن في حقه صلى الله عليه وآله وسلم الى وجود جسمه وارتباط الروح به انتقل الزمان
 الى الاسم الظاهر فظهر محمد صلى الله عليه وآله وسلم بكنيته جميعا وروحا فهو خزانة السموات وموضع نفوذ الامر فلا
 ينفذ امر الامنة ولا يقين جزء الا عنه انتهي وايضا كان صلى الله عليه وآله وسلم وسيلة نبوتهم كيف لا يكون
 وسيلة معرفتهم ولا يتسم التي هو باطن النبوة كما قال صلى الله عليه وآله وسلم ان الله تعالى لما خلق نوحيا صلى الله
 عليه وآله وسلم امره ان ينظر الى الانوار الانبياء على نبينا وعليهم الصلوة والسلام فغيبهم من نوره فانظروهم
 الله به فقالوا يا ربنا من غيبنا نوره فقال الله تعالى هذا نور محمد بن عبد الله ان احسنتم جعلكم انبياء قالوا
 انسابه ونبوته فقال الله تعالى اشهد عليكم قالوا نعم فذا لك قوله تعالى واذا اخذ الله ميثاق النبين لما
 آتيتكم من كتاب وحكمة وجاءكم رسول مصدقا لما معكم لتؤمنن به ولتنفرن الا قولا وانا معكم من الذين
 قال الشيخ تقي الدين السبكي في هذه الشريعة من النبوة بالنبي صلى الله عليه وآله وسلم والتعظيم
 مالا يخفى وفيه مع ذلك انه على تقدير مجيئه في زمانهم يكون مرسل الله اليهم فكون نبوة ورسالته عامته بجميع
 الخلق من زمن آدم الى يوم القيمة ويكون الانبياء واممهم عليهم من امنه ويكون قوله نبوت الى الناس
 كاشفة لا يخفى بالناس زمانه الى يوم القيمة ويكون الانبياء بل تناول من قبلهم ايضا ونبين بذلك معنى قوله
 صلى الله عليه وآله وسلم كنت نبيا وادم بين الروح والبدن والنجي صلى الله عليه وآله وسلم نبي الانبياء
 ولما كان في الآخرة جميع الانبياء دعت لوائه وفي الدنيا كذلك لبيته صلى الله عليه وآله وسلم صلى الله عليه وآله وسلم

ولو اتفقت بحیثه فی زمن آدم و نوح و ابراهیم و موسی و عیسی صلی الله و سلم علی نبیاء و علیهم وجب
علیهم و علی ائمتهم الایمان به و نصرته بذلک اخذ الله الیقین ان نبی کلام شیخ و قال ابو مریم شعرو کل ای
اتی الرسل الکرام بها فانما اتصلت من نوره بهم ، فانه شرف فیهم کما کسبوا یظهر انوار النور فی
الظلم . قال العلامة ابن مرقوق یعنی کل معجزه اتی بها کل واحد من الرسل فانما اتصلت بکل واحد منهم من
نور محمد صلی الله علیه و سلم و احسن قولهم فانما اتصلت من نوره فانه یعطین ان نوره صلی الله علیه و سلم
لم یزأ فیما به و لم یفقد منه شیء و لو قال فانما هو نوره لم یؤید به وضع علیهم و قد لا یقتضی منه شیء و انما كانت
الآیات کل واحد من نوره لانه شرف فیهم کما کسبوا ملک الشمس یظهر ای انک الکوکب انوار الشمس فی الظلم
والکوکبیت مضیئة بالذات انما یمسک من شمس فی غیبه الشمس یظهر نور الشمس و کذا انباء
قبل وجوده صلی الله علیه و سلم کانوا یظنون فضله و جمیع ما ظهر علی یدی الرسل علی نبیاء و علیهم
و السلام سوره من الانوار فانما هو من نوره الفاضل و قد وده الواسع من غیر ان ینقص منه شیء و اول
ما ظهر ذلک فی آدم علی نبیاء و علیهم الصلوة و السلام حیث بعث الله خلیفه و امله بالاسماء کلها من مقام
جوامع الکلم الی محمد صلی الله علیه و سلم فظهر بعد علم الاسماء کلها علی الملائکة القائس . ان تجعل فیها
من غیر نبیاء و یسکن الدماء ثم تولت الخرافة فی الارض الی ان وصل الی زمان وجوده و صوره و جسم
بنی آدم صلی الله علیه و سلم لاظهار حکم منزلته فلما تیزر کان کاشم الشمس اندرج فی نوره کل نوره
و انطوی تحت منشور آیه کل آیه یتغیر من الانبیاء و دخلت الرسل کلها فی صلب نبوته
و البنوات کلها تحت نواء رسالته فلم یکن لاحد منهم کرامه و فضیلة الا و قد اعطی صلی الله علیه و سلم
و سلم منه انتهی عبارت المواب فاعلم ما ثبت بنوته صلی الله علیه و سلم و سلم

لهم عليهم السلام وسهم امة فلاة الامة من الوصايت لينتيم في المعرفة والولاية وغير ذلك
من فيوض كلها دامت بالخير وبوعونه

مکتوب چہل و دوم

در تحریص ذکر بجانب خلیفہ
میان محمد علیم رحمہ ربہ تحریر یافت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

بلکہ اصل مسلمانی کلمہ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ است، ووہی عین ذکر است، واز
 ہم عبادت دیگر تاکید این ذکر است، و یاد کردن خدای تعالیٰ ترا ثمرہ ذکر تست، و تراچہ
 ثمرہ بود بزرگ ترین ازین چنانچہ میفرماید فاذا کرونی اذکرکم، یعنی مرا یاد کنید تا من
 شمارا یاد کنم و این یاد برد و امر می باید و اگر برد و امر نبود در بیشتر احوال می باید کہ
 فلاح دروئی بسته است و بر این گفت. فاذا کرونی اذکرکم، و اذکر الله كثير العلكم تفلحون.
 میگوید اگر امید فلاح میداری گفت، الذین یذکرون الله قیاما و قعود علی جنوبہم، ثناء برین
 قوم کرد کہ ایشان بر پائی نشستہ و خفتہ ذکر کنند در هیچ حال غافل نباشند و گفت، و اذکر
 ربک فی نفسک تضرعا و خیفۃ و دون الجہر من القول بالغدو و الاصل و لا تکن من
 الغافلین، و گفت و برا یاد کن بزاری، و هراس، و پوشیدہ، و بامداد و شبانگاہ و هیچ حال غافل
 مباش، و از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پرسیدند کہ از کار ہائی چہ فاضل تراست،
 گفت آنکہ بمیری و زیان تو تربود بذکر حق تعالیٰ، و گفت آگاہ بکنم شمارا از بہترین اعمال
 شما و پزیرفتہ ترین نزدیک حق تعالیٰ، و بلند ترین درجات شما و آنچه بہتر است از زرو سیم
 بصدقہ دادن، و بہتر است از جہاد کردن، گفتند آن چیست یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم،
 گفت ذکر حق تعالیٰ یاد کردن و ذاکر در میان غافلان همچون زندہ است در میان مردگان،
 و چون درخت سبز است در میان خشک درختان، و همچون غازی است کہ بجنگ ایستد
 در میان گریختگان، معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ گوید کہ اہل بہشت بھیچ چیز حسرت
 نخورند مگر بریک ساعت کہ در دنیا بنسیان گذشتہ باشد کہ ذکر حق تعالیٰ نکرده باشد
 (من کیمیا سعادت من عینہ) اکثر الذکر حتی یقولون مجنون سیر و اوقد سبق المفردون
 وقال مالمفردون یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم . قال الذاکرون اللہ كثيرا والذکرات.
 (حصن الحصین) افضل الذکر لا اله الا الله.

مکتوب چهل وسوم

درباب تحریص ذکر ومحفوظ
کراگویند بجانب خلیفہ محمد علیم
قدس سرہ تحریر یافت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

المحفوظ هو الذي حفظ الله تعالى عن المخافات في القول والفعل والارادة فلا يقول ولا يفعل الا ما يرضي الله ولا يريد الا ما يرد الله ولا يقصد الا بامر الله تعالى فاذكروني اذكركم وفي البحر، ان قال جبرئيل عليه السلام يا رسول الله صلي الله عليه وسلم ان الله تعالى يقول اعطيته امتك مالم اعطيت امته من الامر فقال له وما ذلك يا جبرئيل قال قوله تعالى فاذكروني اذكركم لم يكن هذا الا احد غير هذا لامته قال الحكيم هي خطرة في القلب الا يطلع الا الله.

مکتوب چهل وچهارم

درباب فضيلت عروس ولادت حضرت رسالت
بجانب خلیفہ محمد حسین تحریر یافت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مولود جزري وثوبية عتيقة ابي لهب اعتقها حين بشرته بولادته عليه السلام، وقد رؤي ابي لهب بعد الموت في النوم فقيل له ما حالك فقال في النار الا انه خفف عني كل ليلة اثنين وامص من بين اصبعي هاتين ماء واشار براس اصبعه وان ذالك باعتاقي لثوبية عند ما بشرتني بولادة النبي صلي الله عليه وسلم، وبارضا عهاله قال ابن الجوزي فاذا كان هذا ابو لهب الكافر الذي نزل القرآن بذمه جوزي في النار بفرحه ليلة مولد النبي صلي الله عليه وسلم به فما حال المسلم الموحد، من امته عليه السلام الذي يسر بمولده ويبذل ما تصل اليه قدرة في محبته صلي الله عليه وسلم لعمرى انما يكون جزاؤه من

اللہ الکریم ان یدخله بفضلہ العمیر جنات النعیم ، ولا زال اهل الاسلام يحتفلون بشهر مولده عليه السلام ويعملون الولائم ويتصدقون في ليلاليه بانواع الصدقات ويظهرون السرور ، ويزيدون في المبرات ويعتنون بقراءة مولده الکریم ويظهر عليهم من برکاته کل فضل عمیر ، ومما جرب من خواصه انه امان في ذلك العام ، وبشري عاجلة بنیل البغية والمرام فرحم الله امرا اتخذ ليلالي شهر مولده المبارك اعيادا ليكون اشد علة علي من في قلبه مرض واعیاداء (مواهب) ورساله عبد الحق دهلوي. مولود جزري وغيرها. اذا كان هذا كافر جاء ذمه ثبت يداه في الجحيم مخلدا انه في اليوم الاثنين دائما يخفف عنه لسرور باحمد صلي الله عليه وسلم فما الظن بالعبد الذي كان عمره باحمد صلي الله عليه وسلم مسرورا مات موحدًا وعن بعض العلماء رحمة الله عليهم انه رائي نبي صلي الله عليه وسلم في المنام فقال يا رسول الله صلي الله عليه وسلم ما تقول في هذ المواليد التي يضعها الناس ويجتمعون لها ويفرحون لها وينفقون فيها الاموال و يرونها من صالح الاعمال فقال صلي الله عليه وسلم من فرح بنا ، فرحنا به ، والمحب من احبائه - فقط.

مکتوب چهل و پنجم

در استفتاء فوت جمع بجانب قدوة العاملين
خليفة محمد حسين رحمه به تحرير يافت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ولم تقض ان فاتت مع الامام ، لان الصلاة بهذ الصفته لم تعرف قرية الا بشرائط لاتتم بالمنفرد فمراده نفي صلاتها وحده والا فاذا فاتت مع الامام وامكنه ان يذهب الي امام آخر ، فانه يذهب اليه لانه يجوز تعدادها في مصر واحد في موضع واكثر اتفاقا انما الاختلاف في الجمعة (بحر من عينه) ولو قدر بعد الفوت مع الامام علي ادراكها مع غيره فعلا لا اتفاق علي تعدادها (كشف الرموز من عينه) وكذا في الحميدي من عينه فان قضا منفردا صلي اربعا يقرؤن في الاول بالاعلي و في الثانية والضحي وفي الثالثة مالعبد وفي الرابعة كذا بذلك جاء الخبر (حميدي من عينه)

مکتوب چہل و ششم

درباب مصافحہ و بشارت بعد از نماز عید
بجانب خلیفہ محمد حسین تحریر یافت

بسم الله الرحمن الرحيم

ماقولہم رحمہم اللہ. آنچه مردم بعد از نماز عید مصافحہ میکنند،
و مبارک بادی میدهند. آیا این را اصل است ام لا- بینوا توجروا.

والظاهر في التہبد العید خلاف، لكن الصحيح لباس بها لما اخرج طبراني
في الكبير عن حبيب بن عمر الاتصاري. قال حدثني ابي، قال لقيت واثله رضي الله عنه يوم
العید فقلت تقبل الله منا ومنكم، فقال نعم تقبل الله منا ومنكم و اخرج اصبهاني في
الترغيب عن صفوان بن عمر السكسكي قال سمعت عبد الله بن عمر رضي الله تعالى عنه.
وصلي الله علي محمد واله وصحبه وسلم.

(تمت بالخیر)

ضمیمو اول

شجرہ نسب حضرت پیر سائین روضی دُئی

حضرت پیر سید محمد راشد روضی دُئی. بن سید محمد بقاشاہ،
 شہید بن سید محمد امام شاہ، بن سید فتح محمد شاہ، بن سید شکر اللہ شاہ، بن
 سید عثمان شاہ، بن سید کتخ شاہ، بن سید سنجر شاہ، بن سید بولٹ شاہ، بن سید
 حسین شاہ، بن سید میر علی شاہ، بن سید ناصر الدین شاہ، بن سید عباس شاہ، بن
 سید فضل اللہ شاہ، بن سید شہاب الدین شاہ، بن سید بہاء الدین شاہ، بن سید محمود
 شاہ، بن سید محمد شاہ، بن سید حسین شاہ، بن سید چکن شاہ، بن سید شاہ،
 علی مکی، بن سید شاہ عباس بن سید شاہ زید بن سید شاہ اسد اللہ بن شاہ، عمر
 بن سید شاہ حمزہ بن سید ہارون بن سید شاہ عبد اللہ شاہ، بن سید شاہ حسین، بن
 امام علی رضا رضی اللہ تعالیٰ عنہ بن امام موسیٰ کاظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ بن
 امام جعفر صادق رضی اللہ تعالیٰ عنہ. بن امام محمد باقر رضی اللہ تعالیٰ عنہ. بن
 امام علی اوسط زین العابدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ بن امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنہ
 بن حضرت علی.

سلسلو طریقو نقشبندی

حضرت شیخ المشائخ شمس الاولیا، سید محمد راشد روضی دُئی
 رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ خلافت حاصل کئی، حضرت شیخ المشائخ سید السادات حضرت
 پیر سید محمد بقا شاہ، شہید رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ عن کان، انہن خلافت حاصل کئی
 شیخ المشائخ حضرت مخدوم محمد اسماعیل پریان لوئی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان،
 انہن خلافت حاصل کئی، شیخ المشائخ خواجہ مخدوم جمال اللہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن
 کان، انہن خلافت حاصل کئی شیخ المشائخ حضرت خواجہ حاجی ایوب رحمۃ اللہ تعالیٰ
 علیہ جن کان، انہن خلافت حاصل کئی شیخ المشائخ حضرت خواجہ شیخ سعدي لاہوري

کان، انهن خلافت حاصل کئی شیخ المشائخ حضرت خواجہ شیخ احمد فاروقی مجدد الف
 ثانی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن خلافت حاصل کئی شیخ المشائخ حضرت خواجہ
 محمد باقی باللہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن خلافت حاصل کئی شیخ المشائخ
 حضرت خواجہ خواجگی امکنگی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن خلافت حاصل کئی
 شیخ المشائخ حضرت خواجہ درویش محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن خلافت
 حاصل کئی شیخ المشائخ حضرت خواجہ مخدوم محمد زاہد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن
 کان، انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ عبید اللہ احرار رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن
 شیخ المشائخ حضرت خواجہ یعقوب چرخي رحمۃ اللہ علیہ کان، انهن شیخ المشائخ
 حضرت خواجہ بہاء الحق والدين المعروف بالنقشبند رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن
 شیخ المشائخ حضرت خواجہ سید امیر کلان رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ
 المشائخ حضرت خواجہ محمد بابا سماسي رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ
 المشائخ حضرت شیخ علي راميتني رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ
 حضرت خواجہ محمود الخیر فغنوي رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ
 حضرت خواجہ عارف ریوکري رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت
 خواجہ عبد الخالق عبادوني رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت
 خواجہ ابو یوسف ہمداني رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ
 ابو علي فارمدي رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ ابو
 الحسن خرقاني رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن سلطان العارفين شیخ المشائخ
 حضرت خواجہ شیخ بایزید بسطامي رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن امام المؤمنين
 شیخ المشائخ حضرت اما جعفر صادق رضي الله تعالیٰ عنه کان، انهن شیخ المشائخ
 حضرت قاسم بن ابي بکر صديق رضي الله عنه کان، انهن شیخ المشائخ حضرت سلمان
 فارسي رضي الله عنه کان، انهن امیر المؤمنين و امام الاصدقاء سيدنا حضرت ابو بکر
 صديق رضي الله تعالیٰ عنه کان، انهن سید الکونین و رسول الثقلين محبوب رب العالمین
 حضرت سيدنا محمد رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان.

شجر و طریق قادری جو

حضرت پیر طریقت شیخ المشائخ سید محمد راشد روضی دُئی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ فیض حاصل کیو، حضرت شیخ المشائخ خواجہ سید محمد بقاشاہ شہید رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید عبد القادر حسینی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ حضرت خواجہ سید صالح شاہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید شمس الدین محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ حامد شاہ گنج بخش رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید شمس الدین محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید عبد القادر رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ سید شمس الدین محمد کان انہن شیخ المشائخ حضرت خواجہ سید حامد شاہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان انہن شیخ المشائخ حضرت خواجہ سید حماد شاہ رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ عبد القادر رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ محمد غوث رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ شمس الدین محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ میر رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید المشائخ خواجہ علی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ مسعود رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ احمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ سید صوفی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ محبوب حقانی قطب صمدانی حضرت خواجہ شیخ محی الدین پیر دستگیر سید عبد القادر جیلانی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ ابی سعید المبارک المخزومی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ ابی الحسن علی بن محمد یوسف القرشی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن حضرت خواجہ ابو الفرح طرطوسی کان، انہن شیخ المشائخ حضرت خواجہ عبد الواحد بن عبد العزیز تمیمی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انہن شیخ المشائخ خواجہ ابوبکر شبلی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ

جن کان، انهن شیخ المشائخ سید الطائفہ حضرت خواجہ جنیہ بغدادی رحمۃ اللہ تعالیٰ
 علیہ جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ سری سقطی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن
 کان، انهن شیخ المشائخ سید الطائفہ حضرت خواجہ معروف کرخی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ
 جن کان، انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ داود طائی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان،
 انهن شیخ المشائخ حضرت خواجہ حبیب عجمی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن شیخ
 المشائخ حضرت خواجہ حسن بصری رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ جن کان، انهن امیر المؤمنین
 سیدنا علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ جن کان، انهن حضرت سید الکونین رسول
 الثقلین محبوب رب العالمین خاتم النبیین حضرت سیدنا محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ
 وسلم جن کان.

انهن ڪرم فرمائڻ ڄاڻالا، جن سان ملاقات دوران معلومات حاصل ڪيم.

- (۱) علامه غلام مصطفيٰ صاحب قاسمي ڊئريڪٽر شاهه ولي الله اڪيڊمي. صدر
حيدرآباد.
- (۲) مخدوم غوث محمد گوهر - صدر كبير اڪيڊمي ڪوٽڙي كبير.
- (۳) سيد محب الله شاهه. پير جهنڊو.
- (۴) علامه مفتي عبد الرحيم سڪندري - ناظم اعليٰ مدرسه صبغة الهدى شاه پور ڇاڪر.
- (۵) پروفيسر الهوريو بهڻ صاحب، گورنمينٽ ٽريننگ ڪاليج سانگهڙ.
- (۶) مولو محمد عمر شيخ صاحب روشن آباد.
- (۷) خليفو حاجي عبد الڪريم نظاماڻي - ڪڙيو گهنور.
- (۸) قربان علي سڪندري غوثيه مسجد - پنوعاقل

لائبريريون

- (۱) سنڌالاجي لائبريري سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو
- (۲) جامع راشديه درگاه شريف پير جو ڳوٺ لائبريري.
- (۳) پير جهنڊو لائبريري.
- (۴) شاهه ولي الله اڪيڊمي لائبريري.
- (۵) مخدوم نور رنگ زاده ڪوراهي جي لائبريري
- (۶) چوٽياريون لائبريري.
- (۷) مدرسه صبغة الهدى - شاهپور ڇاڪر، جي لائبريري.

کتابیات

عربی کتاب

تفسیر

(۱) "ابن عربی" جلد اول - محمد بن علی بن احمد، محی الدین ابن عربی.

مطبع انتشارات ناصر خسرو تهران ایران. سال ۱۹۷۸ ع

(۲) "ابن عربی" جلد دوم - محمد بن علی بن احمد، محی الدین ابن عربی.

مطبع انتشارات ناصر خسرو تهران ایران. سال ۱۹۷۸ ع

(۳) بیضاوی جلد اول، ابی الخیر عبد اللہ بن عمرو البیضاوی

مطبع شرکتہ مکتبہ مصطفیٰ، مصر سال ۱۹۳۹ ع

(۴) بیضاوی جلد دوم، ابی الخیر عبد اللہ بن عمرو البیضاوی

شرکتہ مکتبہ مصطفیٰ، مصر سال ۱۹۳۹ ع

(۵) روح البیان جلد دوم، شیخ اسماعیل حقی.

مطبع عثمانیہ، سال ۱۳۰۶ ھ

(۶) روح البیان جلد سوم، شیخ اسماعیل حقی.

مطبع عثمانیہ، سال ۱۳۰۶ ھ

(۷) عرائس البیان، ابی محمد ابن ابی نصر بقلی شیرازی.

مطبع عالی منشی نولکشور - لاہور سال ۱۳۰۱ ھ

(۸) قشیری جلد اول، امام عبد الکریم قشیری.

مطبع دار الکاتب العربی - قاہرہ سال ۱۹۷۱ ع

(۹) قشیری جلد دوم، امام عبد الکریم قشیری.

مطبع دار الکاتب العربی - قاہرہ سال ۱۹۷۱ ع

(۱۰) قشیری جلد چہارم، امام عبد الکریم قشیری.

مطبع دار الکاتب العربی - قاہرہ سال ۱۹۷۱ ع

(۱۱) قشیری جلد پنجم، امام عبد الکریم قشیری.

مطبع دار الکاتب العربی - قاہرہ سال ۱۹۷۱ ع

(۱۲) مدارک جلد دوم، عبد اللہ بن احمد محمود نسفی.

مطبع اصح المطابع، بمبئی سال نامعلوم

(۱۳) مدارک جلد سوم، عبد اللہ بن احمد محمود نسفی.

مطبع اصح المطابع، بمبئی سال نامعلوم

حدیث پاک

(۱۴) بخاری شریف جلد اول، ابو عبد اللہ محمد بن اسماعیل بخاری.

مطبع اصح المطابع، کارخانہ تجارت کتب کراچی. سال ۱۹۶۱ع

(۱۵) بخاری شریف جلد دوم، ابو عبد اللہ محمد بن اسماعیل بخاری.

مطبع اصح المطابع، کارخانہ تجارت کتب کراچی. سال ۱۹۶۱ع

(۱۶) جامع الاصول فی احادیث الرسول جلد ۱۱، ابی السعادات المبارک بن محمد

بیروت، لبنان سال ۱۹۷۳ع

(۱۷) سنن ابی داؤد، سلیمان بن الاشعث ابی داؤد سجستانی

مرکز علم و ادب کراچی. سال نامعلوم.

(۱۸) سنن ترمذی جلد دوم محمد بن عیسیٰ ترمذی، مرکز علم ادب کراچی سان

نامعلوم.

(۱۹) سنن دارمی - جلد اول، ابو محمد عبد اللہ بن عبد الرحمن دارمی

دار المعرفت، بیروت لبنان سال نامعلوم

(۲۰) شعب الایمان "للبيهقي" جلد دوم. امام ابی بکر احمد بن حسین - البیهقی

دار الکتب العلمیہ - بیروت لبنان سال ۱۹۹۰ع

(۲۱) شعب الایمان "للبيهقي" جلد ششم. امام ابی بکر احمد بن حسین - البیهقی

دار الکتب العلمیہ - بیروت لبنان سال ۱۹۹۰ع

(۲۲) فتح الباری "جلد ششم" ابی الفضل شہاب الدین احمد بن علی بن محمد

بیروت لبنان سال ۱۹۸۵ع

(۲۳) کنوز الحقائق - عبد الرؤف مناوی، مدنی کتب خانہ کراچی. سال نامعلوم.

(۲۴) کنز العمال جلد نہر، علامہ علاء الدین علی المتقی بن حسام الدین

بیروت لبنان. سال ۱۹۸۵ع

(۲۵) مستدرک للحاکم جلد اول، حافظ ابی عبد اللہ الحاکم نیشاپوری

دار المعرفت بیروت لبنان سال ۱۹۸۶ع

(۲۶) مستدرک للحاکم جلد دوم، حافظ ابی عبد اللہ الحاکم نیشاپوری

دار المعرفت بیروت لبنان سال ۱۹۸۶ع

(۲۷) مستدرک للحاکم جلد چہارم، حافظ ابی عبد اللہ الحاکم نیشاپوری

دار المعرفت بیروت لبنان سال ۱۹۸۶ع

(۲۸) مسند ابی یعلیٰ جلد دوم، احمد بن علی بن المثنیٰ الموصلی.

بیروت لبنان سال ۱۹۸۸ع

(۲۹) مسند ابی یعلیٰ جلد پنجم، احمد بن علی بن المثنیٰ الموصلی.

بیروت لبنان سال ۱۹۸۸ع

(۳۰) مسند امام احمد بن حنبل جلد دوم، ابو عبد اللہ احمد بن محمد بن حنبل

مکتبۃ الاثریۃ - اردو بازار لاہور سال ۱۹۸۴ع

(۳۱) مسند امام احمد بن حنبل جلد چہارم، ابو عبد اللہ احمد بن محمد بن حنبل

مکتبۃ الاثریۃ - اردو بازار لاہور سال ۱۹۸۴ع

(۳۲) مسلم شریف جلد اول، امام ابو الحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم

قدیمی کتب خانہ کراچی. سال نامعلوم

(۳۳) مسلم شریف جلد دوم، امام ابو الحسین مسلم بن الحجاج بن مسلم

قدیمی کتب خانہ کراچی. سال نامعلوم

(۳۴) مشکوٰۃ المصابیح، شیخ ولی الدین ابی عبد اللہ محمد بن عبد اللہ

اصح المطابع کارخانہ تجارت کتب. کراچی سال ۱۹۳۰ع

(۳۵) موارد الظمان، حافظ نور الدین علی بن ابی بکر

دارالکتب العلمیۃ بیروت، لبنان سال نامعلوم

(۳۶) معجم الکبیر طبرانی، حافظ ابی القاسم سلیمان بن احمد طبرانی

دارالمکتبۃ جدہ، سعودی سال ۱۹۸۳ع.

فقہ

(۳۷) بحر الرائق - علامہ زین الدین بن ابراہیم - المعروف بابن نجیم مطبوعہ نولکشور

لاہور، سال نامعلوم

(۳۸) الحاوی للفتاویٰ - جلال الدین سیوطی - مکتبۃ النوریہ الرضویہ - فیصل آباد سال نا معلوم

(۳۹) متانۃ علامہ جعفر بوبکائی سنڌی ادبی بورڈ کراچی سال ۱۹۶۲ع

(۴۰) خلاصہ: طاہر بن عبد الرشید البخاری

منطباعہ نولکشور لاہور، سال نامعلوم

(۴۱) فتاویٰ الحدیث ابن حجر الہیتمی - مطبع مصطفیٰ البابی - مصر سال ۱۹۳۷

سیرت

(۴۲) جمع الوسائل فی شرح شمائل - علامہ علی بن سلطان محمد قاری دار المعرفۃ، بیروت لبنان سال نامعلوم.

(۴۳) بذل القوة فی حوادث سنی النبویۃ - مخدوم محمد ہاشم نٹوی.

سنڌی ادبی بورڈ حیدرآباد سال ۱۹۶۶ع

(۴۴) شفا شریف، قاضی ابی الفضل عیاض بن موسیٰ اندلسی.

شرکۃ مکتبہ مصطفیٰ، مصر سال ۱۹۵۰ع

(۴۵) مواہب لدنیہ جلد اول احمد بن محمد بن ابی بکر الخطیب قسطلانی سال ۱۹۰۷

(۴۶) مواہب لدنیہ جلد ثامن احمد بن محمد بن ابی بکر الخطیب قسطلانی سال ۱۹۰۷

(۴۷) زرقانی شریف، محمد بن عبد الباقي الزرقانی - ازہر مصر سال ۱۳۲۵ھ

اسماء الرجال

(۴۸) اعلام جلد ششم، علامہ خیر الدین زرکلی. طبع ثالث - بیروت سال ۱۹۶۹ع

(۴۹) الکامل فی ضعفاء الرجال جلد ششم ابی احمد عبد اللہ بن عدی جرجانی

المکتبۃ الاثریہ - شیخوپورہ پنجاب سال نامعلوم

(۵۰) کتاب المجروحین جلد دوم محمد بن حبان بن احمد، مکۃ المکرمۃ سعودی، سال نامعلوم.

تصانیف

(۵۱) رسالہ قشیریہ، امام ابو القاسم عبد الکریم قشیری

شرکۃ مکتبہ مصطفیٰ مصر، سال ۱۹۵۹ع

(۵۲) اتحاف السادة المتقين علامہ محمد بن محمد الحسینی الزییدی - دار الکفر
بیروت سال نامعلوم

عقائد

(۵۳) شرح عقائد نسفی - علامہ تفتازانی. منشی نولکشور سال نامعلوم

ادب

(۵۴) قصیدہ بردہ امام شرف الدین بوصیری نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی
سال نامعلوم

متفرقہ

(۵۵) التعریفات - علی بن محمد بن علی جرجانی - شرکتہ مکتبہ مصطفیٰ مصر سال
۱۹۳۸ ع

فارسی کتاب

(۵۶) اخبار الاخیار - شیخ عبد الحق محدث دہلوی. مکتبہ نوریہ رضویہ سکر سال
نامعلوم

(۵۷) تکملہ مقالات شعراء فارسی - مخدوم محمد ابراہیم خلیل ثنوی. سنڈی ادبی
بورڈ کراچی سال ۱۹۵۸ ع.

(۵۸) تفسیر حسینی - ملاحسین واعظ کاشفی. مطبع محمدی بمبئی سال ۱۳۷۶ھ.

(۵۹) حدیقۃ الاولیاء - سید عبد القادر. سنڈی ادبی بورڈ حیدرآباد، سال ۱۹۶۷ ع

(۶۰) دیوان حافظ - حافظ شیرازی - ایچ - ایر - سعید کمپنی کراچی، سال ۱۹۷۰ ع

(۶۱) سلک سلوک - ضیاء الدین نخشی. مطبع مجتہائی دہلوی سال ۱۳۱۳ھ

(۶۲) مثنوی دفتر اول جلال الدین رومی - حامد اینڈ کمپنی لاہور سال ۱۹۷۷ ع

(۶۳) مثنوی دفتر دوم جلال الدین رومی - حامد اینڈ کمپنی لاہور سال ۱۹۷۷ ع

(۶۴) مثنوی دفتر سوم جلال الدین رومی - حامد اینڈ کمپنی لاہور سال ۱۹۷۷ ع

(۶۵) مثنوی دفتر پنجم جلال الدین رومی - حامد اینڈ کمپنی لاہور سال ۱۹۷۷ ع

(۶۶) مکتوبات حضرت پیر سید محمد راشد روضی دثی (قلمی فارسی)

- (۶۷) لوائح جامي - عبد الرحمن جامي: منشي نولڪشور لڪهنؤ، سال نامعلوم
- (۶۸) گلستان سعدي - شرف الدين مصلح سعدي شيرازي. مڪتبہ شرڪت علميہ بيرون
- گيت ملتان، سال نامعلوم

سنڌي ڪتاب

- (۶۹) احوال شاهه عبد الطيف ڀٽائي - مرزا قليچ بيگ. ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، سال ۱۹۸۷ع.
- (۷۰) اصغر سائين جو ڪلام - سيد علي گوهر شاهه. ناشر جمعيت علماءِ سڪندريه پير ڳوٺ سال ۱۴۰۰ھ.
- (۷۱) ابيات سنڌي - پير سعيد حسن "مطبع انجمن پريس نشتر روڊ ڪراچي. سال ۱۴۰۱ھ.
- (۷۲) اڄ پڻ چڪيم چاڪ سيد غلام مرتضيٰ شاهه. سنڌي اديبن جي سوسائٽي - حيدرآباد سال ۱۹۷۷ع.
- (۷۳) الراشد رسالو - جمعيت علماءِ سڪندريه پير ڳوٺ سال ۱۳۹۸ھ.
- (۷۴) الراشد رسالو - جمعيت علماءِ سڪندريه پير ڳوٺ (ربيع الاول سال ۱۴۰۰ھ.
- (۷۵) الراشد رسالو - جمعيت علماءِ سڪندريه پير ڳوٺ (ربيع الثاني) سال ۱۴۰۰ھ.
- (۷۶) الراشد رسالو - جمعيت علماءِ سڪندريه پير ڳوٺ (جمادي الاول) سال ۱۴۰۰ھ.
- (۷۷) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد سال ۱۹۶۶ع.
- (۷۸) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سريءَ) سال نامعلوم.
- (۷۹) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سريءَ) سال ۱۹۶۶/۱-۲.
- (۸۰) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سريءَ) سال ۱۹۶۶/۲.
- (۸۱) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سريءَ) سال ۱۹۶۶/۳.
- (۸۲) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سريءَ) سال ۱۹۶۷/۳-۴.
- (۸۳) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (جولاءِ) سال ۱۹۷۲.
- (۸۴) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (سيپٽمبر) سال ۱۹۷۲.
- (۸۵) الرحيم مشاهير نمبر - شاهه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد (جولاءِ - آگسٽ) سال ۱۹۷۸.

(۸۶) الرحیم مشاہیر نمبر - شاہ ولی اللہ اکیڈمی حیدرآباد (نومبر - دسمبر) سال ۱۹۷۲ء.

(۸۷) اڳوڻن سنڌين جو ڏيساور سان واپار - دادا سنڌي. لطيف اڪيڊمي ڪراچي سال ۱۹۸۸ء.

(۸۸) الوحيد سنڌ آزاد نمبر - چاپو ٻيو سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد سال ۱۹۷۹ء.

(۸۹) انتخاب ڪلام مصري شاہ - ماسٽر محمد يوسف ابڙو - رباني پريس ميرپور خاص سال ۱۹۵۶ء.

(۹۰) بياض - مولوي عبد الله ابڙو (قلمي)

(۹۱) تاريخ سنڌ - محمد ابراهيم انصاري. ناشر عجائب اسٽور سکر سال ۱۹۸۳ء.

(۹۲) تاريخ مظهر شاهجهاني - (مترجم سنڌي) نياز همايوني - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سال ۱۹۷۹ء.

(۹۳) تاريخ تمدن سنڌ - رحيمداد مولاڻي شيدائي - سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو حيدرآباد سال ۱۹۸۹ء.

(۹۴) تذڪره لطفي - لطف الله بدوي آر - ايڇ - احمد اينڊ برادرز سال ۱۹۶۳ء.

(۹۵) تذڪرة الاولياء - (مترجم سنڌي) ميان عنايت الله سومرو. مولوي محمد عظيم اينڊ سنز ڪتب فروش شاهي بازار شڪارپور سال ۱۹۶۶ء.

(۹۶) تذڪره مشاهير سنڌ - ڀاڱو ٻيو. مولانا دين محمد وفائي - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سال ۱۹۸۵ء.

(۹۷) تذڪره مشاهير سنڌ - ڀاڱو ٽيون. مولانا دين محمد وفائي - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سال ۱۹۸۵ء.

(۹۸) تحفة الڪرام (مترجم سنڌي) مخدوم امير احمد - سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. سال ۱۹۷۶ء.

(۹۹) تفسير مفتاح رشد الله - ڀاڱو پهريون - فتح محمد نظاماڻي - مطبع سعدي ڪراچي سال ۱۳۵۴ھ.

(۱۰۰) پنج گنج بيدل سائين مترجم - صوفي سبحان بخش - شاه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز سال ۱۹۷۶ء.

(۱۰۱) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماه جنوري سال ۱۹۷۹ء.

- (۱۰۲) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه فيبروري سال ۱۹۷۹ع.
- (۱۰۳) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه اپريل سال ۱۹۷۹ع.
- (۱۰۴) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه جون سال ۱۹۷۹ع.
- (۱۰۵) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه جولاءِ سال ۱۹۷۹ع.
- (۱۰۶) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه آگسٽ سال ۱۹۷۹ع.
- (۱۰۷) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه جون سال ۱۹۸۲ع.
- (۱۰۸) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه مئي، جون سال ۱۹۸۳ع.
- (۱۰۹) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه جولاءِ، آگسٽ، سيپٽمبر سال ۱۹۸۴ع.
- (۱۱۰) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه فيبروري، مارچ سال ۱۹۸۵ع.
- (۱۱۱) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه فيبروري، مارچ، اپريل سال ۱۹۸۶ع.
- (۱۱۲) پيغام رسالو - اطلاعات کاتو ڪراچي. ماهه جنوري، فيبروري، مارچ سال ۱۹۸۷ع.
- (۱۱۳) پيغام لطيف - جي، ايم سيد. نئين سنڌ پبلڪيشن ڪراچي سال ۱۹۷۴ع.
- (۱۱۴) حضرت پير سائين سردار روضي ڌڻي جو ڪلام - مولوي عبد اللطيف قادري. عبيد الله پرنٽنگ پريس، سکر سال ۱۹۸۴ع
- (۱۱۵) حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾ - ڊاڪٽر قمر جهان مرزا - جمالي پريس حيدرآباد، سال ۱۹۸۷ع
- (۱۱۶) خليفي صاحب جو رسالو، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ۱۹۶۶ع
- (۱۱۷) دولهه درازيءَ جي دربار جادو. قاضي علي اڪبر. قاضي محله روهڙي، سال ۱۹۷۷ع
- (۱۱۸) روز نامه عبرت، مؤرخه ۳۰ مئي سال ۱۹۹۰ع
- (۱۱۹) راشد خاندان جو شجرو، سيد فيض الدين شاهه.
- (۱۲۰) روحاني رمزون، مولوي عبد اللطيف قادري.
- (۱۲۱) سچل سائين، ڪريم بخش خالد. پندرهن صدي هجري مطبوعات ڪراچي. سال

۱۹۸۳ع

(۱۲۲) سچل سرمست جو سرائیکی کلام، حکیم محمد صادق رائیپوری، سنڌي ادبي

بورڊ حيدرآباد، سال ۱۹۸۲ع

(۱۲۳) سراج العاشقين (قلمي) مترجم سنڌي، قاضي فتح الرسول نظاماڻي.

(۱۲۴) سنڌي ٻولي ۽ انجي مختصر تاريخ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ.

(۱۲۵) سنڌ جي اقتصادي تاريخ، مترجم سنڌي، سراج الحق، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي،

سال ۱۹۵۸ع

(۱۲۶) سنڌ جي طبي تاريخ، ڀاڱو پهريون، حڪيم نياز حسين همايوني، سنڌ سائنس

سوسائٽي ڄامشورو سال ۱۹۷۶ع

(۱۲۷) سنڌ جون شاهنامون، هزائونس مير حسن علي خان ٽالپر، مسلم ادبي سوسائٽي

حيدرآباد، سال ۱۹۵۲ع

(۱۲۸) سوانح اصغر، خادم حسين شاه، سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو، سال

۱۹۶۷ع.

(۱۲۹) قديم سنڌ پيرومل آڏواڻي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، سال ۱۹۵۷ع

(۱۳۰) قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو، مرزا قليچ بيگ، سنڌي ادبي بورڊ

حيدرآباد، سال ۱۹۸۱ع

(۱۳۱) ڪلام گروهيڙي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، سنڌي ادبي سوسائٽي

ڪراچي سال ۱۹۵۶ع

(۱۳۲) ڪنوز المعرفت، مترجم سنڌي، حافظ نور محمد نورنگزادو، (قلمي)

(۱۳۳) ڪيئي ڪتاب ڀاڱو ٻيو، رئيس ڪريم بخش نظاماڻي، ڪيئي ڪتاب گهر

پبليڪيشن ماتلي سال ۱۹۸۲ع

(۱۳۴) ڪينجهر تحقيقي جرنل، سنڌي شعبو يونيورسٽي ڄامشورو، سال ۱۹۸۷ع.

(۱۳۵) ”لب تاريخ سنڌ“ مترجم سنڌي، حافظ خير محمد اوحدي، سنڌ ادبي بورڊ

حيدرآباد ۱۹۸۹ع

(۱۳۶) ”لناري جا لال“ ڀاڱو پهريون ڊاڪٽر گر بخشاڻي، ايڊيوڪيشنل پبلشنگ

ڪمپني ڪراچي، سال ۱۹۳۴ع

(۱۳۷) ”لناري جا لال“ ڀاڱو ٻيو، ڊاڪٽر گر بخشاڻي، ايڊيوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني

کراچی. سال ۱۹۳۴ع

(۱۳۸) "لطائف لطیفی" مترجم سنڌي عبد الرسول قادري. شاهه عبد اللطيف ڀٽ شاهه

ثقافتي مرڪز حيدرآباد سال ۱۹۸۶ع

(۱۳۹) "محبوبية المحمودية" خليفو محمود عليه الرحمت. فيض سبڄاني ڪوٽڙي سال

۱۳۱۲ھ.

(۱۴۰) "مخدوم محمد هاشم نٽوي" عبد الرسول قادري. سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. سال

(۱۴۱) "مخزن العلوم، آغا عبد الله جان سرهندي. اسحاق پرنٽنگ پريس ڪراچي سال

نامعلوم.

(۱۴۲) "مقدمه لطيفي" ڊاڪٽر گربخشاڻي. آزاد بوڪ ڊپو، حيدرآباد، سال ۱۹۵۰ع

(۱۴۳) "مقولات تصوف" عبد الڪريم ٽالپر. سنڌ پرنٽنگ پريس حيدرآباد ۱۹۷۲ع

(۱۴۴) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو پهريون ڇاپو ٻيو.

جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۴۵) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو ٻيو ڇاپو ٻيو.

جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۴۶) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو ٽيون ڇاپو ٻيو.

جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۴۷) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو چوٿون ڇاپو ٻيو.

جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۴۸) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو پنجون ڇاپو

ٻيو. جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۴۹) "ملفوظات شريف" حضرت روضي دثي (مترجم سنڌي) ڀاڱو ڇهون ڇاپو ٻيو.

جمعيت علماء سڪندريه پير جو ڳوٺ. سال ۱۹۸۱ع

(۱۵۰) مهراڻ رسالو- شاه صدر نمبر. سال ۱۹۵۸ع

(۱۵۱) مهراڻ رسالو- سالگره نمبر. سال ۱۹۶۲ع

(۱۵۲) مهراڻ رسالو- سيد سردار علي شاهه سال ۱۹۶۱ع

(۱۵۳) مهراڻ رسالو- غلام محمد گرامي جلد ۳ سال ۱۹۶۴ع

(۱۵۴) مهراڻ رسالو- جنوري، فيبروري، مارچ. سال ۱۹۸۶ع

(۱۵۵) مہراث رسالو- جلد ۲، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد. سال ۱۹۸۶ع
(۱۵۷) مہراث رسالو- جلد ۱-۲، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، تحريڪ آزادي نمبر. سال

۱۹۸۵ع

(۱۵۸) مہراث رسالو- (سيرت نمبر) سنڌ ادبي بورڊ حيدرآباد. سال ۱۹۸۰ع

(۱۵۹) مہراث رسالو- ۱۵ صدي هجري نمبر- سال ۱۴۰۱ھ

(۱۶۰) مہراث رسالو- سنڌي ادبي بورڊ. جولاءِ آگسٽ سيپٽمبر. سال ۱۹۹۰ع

(۱۶۱) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي (سيرت النبي نمبر) سال ۱۹۶۳ع

(۱۶۲) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي ڊسمبر سال ۱۹۷۸ع

(۱۶۳) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي آگسٽ، سيپٽمبر، نومبر. سال

۱۹۷۹ع

(۱۶۴) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي جنوري. سال ۱۹۸۰ع

(۱۶۵) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي فيبروري سیرت النبي نمبر. سال

۱۹۸۰ع

(۱۶۶) نئين زندگي رسالو. اطلاعات کاتو ڪراچي مارچ، اپريل، مئي. سال ۱۹۸۰ع

(۱۶۷) نئين زندگي رسالو. جنوري، فيبروري. سال ۱۹۸۱ع

(۱۶۸) نئين زندگي رسالو. ڊسمبر، سال ۱۹۸۱ع

(۱۶۹) نئين زندگي رسالو. (سيرت نمبر) جنوري. سال ۱۹۸۲ع

(۱۷۰) نئين زندگي رسالو. فيبروري، مارچ، اپريل. سال ۱۹۸۲ع

اردو

(۱۷۱) آب کوثر. شيخ محمد اکرم، فيروز سنز سال ۱۹۵۸ع

(۱۷۲) اسرار الاولياء- خواجه اسحاق بدر، کشميري بازار لاهور سال نامعلوم.

(۱۷۳) اصح التواريخ- سيد محمد ميان قادري، برکاتي پبلشرز ڪراچي سال ۱۹۸۸ع

(۱۷۴) افق رسالو. وهاج الدين چشتي سال ۱۹۸۱ع

(۱۷۵) انوار الفريد- مسلم نظامي، الامان پرنٽنگ پريس لاهور سال ۱۹۶۵ع

(۱۷۶) امام تصوف- يونس اديب شيخ غلام علي ادبي مارڪيٽ لاهور سال نامعلوم.

(۱۷۷) برہانپور کے سندھی اولیاء، مطبع اللہ راشد برہانپور۔ سنڈی ادبی بورڈ کراچی

سال ۱۹۵۷ع

(۱۷۸) تاریخ سندھ عہد کلہوڑا حصہ اول۔ (غلام رسول مہر) سنڈی ادبی بورڈ کراچی

سال ۱۹۵۸ع

(۱۷۹) تاریخ سندھ عہد کلہوڑا حصہ دوم۔ (غلام رسول مہر) سنڈی ادبی بورڈ کراچی

سال ۱۹۵۸ع

(۱۸۰) تذکرہ مشائخ قادریہ۔ محمد دین قادری۔ مکتبہ نبویہ لاہور سال ۱۹۷۵ع

(۱۸۱) تذکرہ اولیاء جنہگ۔ بلال زبیری۔ ادبی اکیڈمی جنہگ پنجاب۔ سال ۱۹۷۴ع

(۱۸۲) تذکرہ پیران پاگاہ۔ تبسم چوڈری، کنگری پریس حیدرآباد ۱۹۷۵ع

(۱۸۳) تحریک قیام پاکستان۔ محمد رفیع انور، علمی کتب خانہ اردو بازار لاہور۔

سال ۱۹۸۰ع

(۱۸۴) تعلیم الغوثیہ، گل حسن قلندر قادری کشمیری بازار لاہور۔ سال نامعلوم۔

(۱۸۵) تلبیس ابلیس۔ (مترجم اردو) ابو محمد عبد الحق۔ مرکز علم و ادب کراچی۔

سال نامعلوم

(۱۸۶) جام عرفان۔ محمد فاروق القادری۔ فرید بوک اسٹال لاہور۔ سال نامعلوم

(۱۸۷) جوامع الکلم، سترجم اردو۔ پروفیسر معین الدین۔ نفیس اکیڈمی کراچی سال

۱۹۸۰ع

(۱۸۸) حصن حصین (مترجم اردو) عبد العلیم ندوی۔ میر محمد کتب خانہ کراچی سال

نامعلوم

(۱۸۹) خطہ پاک اوچ۔ مسعود حسن شہاب اردو اکیڈمی بہاولپور سال ۱۹۶۷ع

(۱۹۰) دلیل العارفین۔ قطب الدین بختیار کاکي، رح کشمیری بازار لاہور سال نامعلوم

(۱۹۱) راحت القلوب۔ محبوب الہی رحمۃ اللہ علیہ۔ کشمیری بازار لاہور سال نامعلوم

(۱۹۲) رسالہ غوث اعظم (مترجم اردو) احمد حسین خان۔ ضیاء القرآن پبلکیشنز اردو

بازار لاہور سال ۱۹۸۸ع

(۱۹۳) رسالہ قشیریہ (مترجم اردو) ڈاکٹر پیر محمد حسن، ادارہ تحقیقات اسلامی

فیصل مسجد، اسلام آباد سال ۱۹۸۴ع

(۱۹۴) رود کوثر۔ شیخ محمد اکرام ادارہ ثقافت اسلامیہ لاہور سال ۱۹۹۰ع

(۱۹۵) سبع سنابل- (مترجم اردو) مفتی محمد خلیل برکاتی، حامد ایند کمپنی اردو بازار لاہور سال ۱۹۸۱ع

(۱۹۶) سوانح پیران پیر- پروفیسر فیاض کاوش، برکاتی پبلشرز کراچی. سال ۱۹۸۷ع

(۱۹۷) سندھ کی تاریخی کہانیاں- اعجاز الحق قدوسی جنرل پبلشنگ ہائوس بندر روڈ کراچی سال ۱۹۵۷ع

(۱۹۸) سندھ تاریخ کی آئینہ مین- پروفیسر یو-وی- گنکوفسکی مکتبہ دانیال کراچی. سال ۱۷۸۹ع

(۱۹۹) عباد الرحمان- سید مغفور قادری کنول پریس لاہور سال ۱۹۶۹ع

(۲۰۰) عرب و ہند کے تعلقات - سید سلیمان ندوی اردو اکیڈمی سندھ کراچی سال ۱۹۸۷ع

(۲۰۱) عوارف المعارف- (مترجم اردو) شمس بریلوی مدینہ پبلشنگ کراچی سال ۱۹۷۷ع

(۲۰۲) غنیۃ الطالبین - مترجم اردو، خالد مقبول پبلشرز اردو بازار لاہور سال ۱۳۹۴ھ

(۲۰۳) کشف المحجوب - (مترجم اردو) مولوی فیروز الدین فیروز لاہور سال ۱۹۶۶ع

(۲۰۴) گلزار قادری- طبع ثانی سید ناصر الدین شاہ گیلانی سہیلی پریس لاہور سال ۱۳۵۱ھ.

(۲۰۵) مخزن چشت (مترجم اردو) خواجہ امام بخش مہاروی چشتیہ اکیڈمی فیصل آباد سال ۱۹۸۹ع

(۲۰۶) مخزن فیضان- (مترجم اردو) حکیم رمضان علی قادری جمعیت علماء سکندریہ پیر گھوٹھ سال ۱۹۸۷ع

(۲۰۷) مشائخ لنواری- مہر کاچھلوی انجمن سماجی بہبود میرپور خاص سال ۱۹۶۹ع

(۲۰۸) معیار سلوک- شاہ محمد علی ایڈیو کیشنل پریس کراچی سال نامعلوم

(۲۰۹) نور علی نور- (مترجم اردو) مفتی محمد خلیل برکاتی فرید بوک اسٹال لاہور ۱۹۸۱ع

(۲۱۰) ید بیضاء- حامی عبیدی دینپوری انجمن خدام دین لاہور سال ۱۹۷۶ع

کتاب الفات

(۲۱۱) المنجد (عربی)

- (۲۱۲) المصباح (عربی)
(۲۱۳) غیاث اللغات (فارسی)
(۲۱۴) فیروز اللغات (فارسی)
(۲۱۵) فیروز اللغات (عربی)
(۲۱۶) فیروز اللغات (اردو)
(۲۱۷) کریم اللغات (فارسی)

خوشخبري

اسان جي شروع کان هي ڪوشش رهي آهي ته مدرسه صيغته الهدى طرفان اهل علم ۽ شائقين حضرات لاءِ هر پيري کانئين سوکڙي پيش ڪندار هون. ان سلسلي جو پهريون ڪتاب صحبت نامہ (ملفوظات صغير حضرت سيد محمد راشد روضي ڌڻي قدس سره) جون ٻه ايڊيشنون سڄڻ تائين پهچائي چڪا آهيون، ۽ آئندہ پڻ اسان جي اهڙي ڪوشش جاري رهندي ته هن ديني اداري طرفان عوام اهل سنت جي رهنمائي خاطر محققانه مواد پيش ڪندار هون. ان ضرورت جي پيش نظر هن وقت تائين اسان پهنجي اشاعتي ونگ ”صداءِ وطن پبليڪيشن“ طرفان سنڌ جي ناميارن عالم دين حضرت علامه قبله مفتي عبدالرحيم سڪندري مدظلہ العالي جي مختلف تصنيفات جون متعدد ايڊيشنون شائع ڪرائي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچائي چڪا آهيون، ۽ هاڻي هي واڌاڻي ٻڌائيندي مسرت محسوس ٿا ڪيون ته حضرت مفتي صاحب جن جي محققانه ۽ منفرد انداز ۾ **بخاري شريف** جو سنڌي ترجمو عنقريب عوام اهل سنت جي هٿن تائين پهچڻ وارو آهي. هن وقت اسان جي اداري ۾ موجود دستياب ڪتابن جو تفصيل هن ريت آهي.

① سيف يزداني

② سيف سڪندري

③ مسائل نماز

رابطي لاءِ

شاہ پور چاڪر
ضلع ساڳو

صداءِ وطن پبليڪيشن

Maktabah.org

This book has been digitized by www.maktabah.org.

Maktabah.org does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah.org, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.

www.maktabah.org